Археографічна комісія
Академії наук України

ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE I

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOL. 4

KIEV
NAUKOVA DUMKA PUBLISHERS
1992

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 1

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ТОМ 4

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1992

ББК 63.2
У45

У45 Український археографічний щорічник. Вип. I // П. С. Сохань (гол. ред.) та ін.— К.: Наук. думка, 1992.— 472 с.: іл.
ISBN 5-12-003011-4 (в опр.) : 1000 пр.

Перший випуск відродженого видання Археографічної комісії АН України продовжує традицію академічних видань 20-х — початку 30-х років, насамперед «Українського археографічного збірника» (Київ, 1926—1930, т. 1—3). Публікуються джерелознавчі та історіографічні дослідження, присвячені як окремим документальним та епістолярним пам'яткам, так і певним однорідним групам писемних джерел.

Для істориків, філологів, фахівців у галузі допоміжних історично-філологічних дисциплін.

У $\frac{0502000000\text{-}229}{221\text{-}92}$ 47-92 ББК 63.2

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактор *В. С. Трубенко*

Адреса видавництва «Наукова думка»: Україна, 252601, Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Address of the Publishers: Ukraine 252601, Kiev 4, Tereshchenkivska St., 3.

ISBN 5-12-003011-4

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Перший випуск відродженого органу Археографічної комісії Академії наук України після шістдесятирічної перерви виходить у світ під назвою «Український археографічний щорічник». Нова серія водночас є продовженням (четвертим томом) попереднього видання Археографічної комісії ВУАН — «Українського археографічного збірника» (Київ, 1926—1930.— Т. 1—3). Цим томом редколегія розпочинає відновлення кращих традицій подібних академічних та архівних видань 20—30-х, а також 60-х років, на сторінках яких друкувалися документи і пам'ятки, покажчики, огляди й описи комплексів документальних, наративних, епістолярних та інших джерел, джерелознавчі, архівознавчі, документознавчі, текстологічні, кодикологічні та інші спеціальні дослідження, пов'язані з розшуками, виявленням та запровадженням до наукового вжитку писемної історично-культурної спадщини України.

Відкриває збірник проблемна стаття П. С. Сохань «Стан і перспективи розвитку української археографії», в якій на основі аналізу здобутків і втрат в історії археографії визначаються перспективні напрями і форми діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії Академії наук України.

У вступному розділі подана також стаття Михайла Грушевського «Перспективи і вимоги української науки». Опублікована 1926 р., вона висвітлює початковий етап ліквідації незалежної української науки напередодні її тотального винищення у 30-х роках. Висунуті в ній вимоги щодо рівноправного й вільного статусу української науки і досі залишаються актуальними та співзвучними нашому часові. За умов нового національного відродження, під час відзначення 125-річного ювілею великого історика і громадянина його напутнє слово «В добрий час!», яким закінчується стаття, ми приймаємо як естафету.

Решту матеріалів збірника згруповано в чотирьох розділах, де вміщено 33 матеріали — статті, розвідки, огляди, публікації джерел, інформації та повідомлення. Більшість авторів — науковці Києва, Львова і Дніпропетровська. Одна публікація надійшла з Черкас. Поза тим, десять статей репрезентують українознавство в діаспорі. Їх авторами виступають вчені з США, Канади, Франції, Польщі, Угорщини; один матеріал належить дослідниці з Москви. Із матеріалів, що надійшли до редколегії з-поза меж України, більшість становлять оригінальні україномовні тексти (Омелян Пріцак, Віктор Останчук, Євген Зиблікевич, Марко Антонович, Богдан Боцюрків, Олена Несіна, Аркадій Жуковський). У них збережено мовно-стильові особливості авторського тексту. Серед інших матеріалів — авторизований переклад із польської (Даріюш Колодзейчик), редакційний переклад з англійської (Іван Коровицький). Стаття Л. Лаптєвої залишена в оригінальному (російському) варіанті.

Перший розділ містить дві статті з історії української археографії, одна з яких розкриває роль Катеринославської ученої архівної комісії у формуванні

джерельної бази історичної науки (О. Журба, С. Абросимова), інша досліджує діяльність видатного українського вченого М. Іванишева у Київській археографічній комісії (Л. Лаптєва). Дослідження Л. Дубровіної висвітлює проблеми камеральної археографії і кодикології стосовно української рукописної книги.

Найбільший за обсягом — другий розділ. У ньому представлено широкий спектр наук і суміжних дисциплін джерелознавчого циклу. Розділ знайомить читачів з архівною україникою часів Руїни у польських архівосховищах (Ю. Мицик), з історією поневірянь і нинішнім станом та складом архіву видатного українського історика і мислителя Вячеслава Липинського, 110-річний ювілей якого широко відзначається цього року (Євген Зиблікевич, Іван Коровицький), з проблемою запровадження до наукового вжитку турецьких джерел з історії України (Даріюш Колодзейчик), з загальним станом і перспективами української орієнталістики, в першу чергу — джерелознавчих проблем сходознавства (Віктор Остапчук). Оригінальні трактування різних комплексів джерел під кутом зору спеціальних джерелознавчих дисциплін викладені у статтях С. Білоконя (мистецтвознавче джерелознавство), А. Перковського та М. Крикуна (джерелознавство історичної демографії та історичної географії). Цікавий матеріал виявлений і проаналізований у розвідках з папірології і філігранології (О. Мацюк) та геральдики (Ю. Мариновський). Важливе прикладне значення мають огляди архівних джерел з історії німецьких колоній на Півдні України кінця XVIII — початку XIX ст. (Н. Підгорна, С. Плохій), а також з історії середньовічного українського малярства (В. Александрович). Ретельно обгрунтовані міркування і висновки щодо політичної місії до Берліна 1791 р. відомого російськомовного поета та українського патріота Василя Капніста, довкола якої вже протягом століття точаться дискусії; вони викладені у грунтовному дослідженні Я. Дашкевича на підставі здійсненого автором графологічного й текстологічного аналізу.

Спеціальний підрозділ становлять матеріали І Конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, серпень — вересень 1990 р.). Підготовлені як виступи, вони, природно, за формою і характером викладу відрізняються від статей і публікацій, що готувалися спеціально для щорічника. Це — узагальнююче повідомлення з проблем джерелознавства історії України XVI—XVII ст. (М. Ковальський), стислий огляд джерел з історії Гетьманщини (Г. Швидько), з історії церкви в Україні у міжвоєнний період (Богдан Боцюрків), коротка інформація про долю українських стародруків в Угорщині (Естер Ойтозі).

У третьому розділі подано публікації джерел «малого жанру» — поземельні документи Києво-Печерської лаври XVI ст. (О. Русіна), тексти договорів Пилипа Орлика з Портою 1711 та 1712 рр. (О. Пріцак), листування відомого знавця запорозьких старожитностей Я. П. Новицького з видатним істориком козаччини Д. І. Яворницьким (С. Абросимова, В. Ульяновський), окремі записи за травень — липень 1918 р. із щоденника В. І. Вернадського, що характеризують початковий етап роботи у створенні УАН, висвітлюють цікаві деталі політичного життя в Києві, оповідають про важливу зустріч В. І. Вернадського і М. С. Грушевського (С. Кіржаєв). Публікація «Осібної гадки» Михайла Грушевського розкриває складні стосунки між видатними діячами ВУАН, допомагає зрозуміти суть конфлікту між Управою й Президією ВУАН в особі А. Кримського і С. Єфремова, з одного боку, і Історичною секцією з її комісіями і кафедрами на чолі з М. С. Грушевським — з іншого. (І. Гирич, С. Кіржаєв). Публікація листів голови Галицького революційного комітету В. Затонського 1920 р. висвітлює політичну ситуацію в Галичині й характеризує представників радикальної української інтелігенції (М. Мухіна). Вміщені у цьому самому розділі звіти про вибори до Українського народного зібрання в жовтні 1939 р. доповнюють, а подекуди істотно змінюють традиційні погляди і тлумачення подій «золотого вересня» на Західній Україні (І. Сварник).

Четвертий розділ містить матеріали інформаційно-бібліографічного характеру. Добіркою покажчиків до видань попередниці нинішньої комісії — Архео-

графічної комісії ВУАН — «Українського археографічного збірника» і «Українського архіву», що виходили в Києві у 1926—1931 рр. за редакцією М. С. Грушевського, редакційна колегія розпочинає серію публікацій зведених алфавітних покажчиків до архівознавчих та археографічних видань. Вони дають дослідникам ключ до джерельного матеріалу, що його було запроваджено до наукового вжитку в XIX — середині XX ст. Публікуються також покажчики до видання Наукового товариства імені Шевченка «Українсько-руський архів» (Львів, 1906—1925), до журналу «Архівна справа» (Київ, 1925—1931), до відомого щорічника «Історичні джерела та їх використання», що його видавало Архівне управління та інститут історії АН УРСР за редакцією І. Бутича (В. Шандра, Р. Майборода). В огляді документальних видань та публікацій історіографічної спадщини зроблена перша спроба проаналізувати публікації археографічного профілю кількох останніх років, оцінити їх значення, виявити позитивні риси і вади, простежити тенденції бурхливої видавничої діяльності здебільшого «непрофесійних» археографічних осередків — республіканських та обласних видавництв, редакцій українських часописів.

Повідомлення Олени Несіної містить інформацію про створення та напрями діяльності Українського дослідного та документаційного центру в Нью-Йорку, головна мета якого — концентрація і опрацювання з подальшою публікацією копій документів новітньої історії України, що зберігаються у західноєвропейських архівних та бібліотечних збірках і приватних колекціях. Скорочений виклад статті Аркадія Жуковського знайомить читачів з історією Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, зі складом довоєнних і повоєнних фондів книгозбірні, музею та архіву, характеризує наукову, видавничу й культурно-просвітню діяльність бібліотеки в галузі українознавства.

У наступних випусках редколегія передбачає продовжити публікацію матеріалів за визначеними напрямками, зокрема, подавати теоретичні та методичні розробки, що вже надходять до редакційного портфелю, ширше знайомити читачів з історією української археографії й джерелознавства, з науковою, передусім археографічною діяльністю провідних українознавчих осередків Заходу, а також країн Східної Європи.

У планах редколегії — серія публікацій, пов'язаних з теоретичним розробленням і практичною роботою над одним з найважливіших та найперспективніших археографічних проектів, що розробляється під егідою Інституту української археографії АН України та Головархіву України і нещодавно дістав статус Державної програми «Архівна та рукописна Україніка». Метою проекту є створення національної зведеної інформаційної системи (у вигляді комп'ютерних банків та баз даних, а також інформаційно-пошукових засобів традиційних типів) про склад і зміст усіх типів документів, будь-коли складених на території України, а за її межами — про Україну, або українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури. Створювана інформаційна система відображатиме історичний генотип нації, основні напрямки, досягнення і перспективи її духовного розвитку, сприятиме більш глибокому історичному розумінню усіх проблем економічного, політичного, ідеологічного, культурно-духовного життя в Україні у наш час. «Архівна та рукописна Україніка» має стати золотим фондом знань прийдешніх поколінь про своїх предків. Практична системна розробка подібної програми була започаткована Археографічною комісією ВУАН під керівництвом М. С. Грушевського у 1920-х рр. Аналогічні програми послідовно розробляються ще з минулого століття у Грузії, Німеччині, Англії, Франції, Італії.

Проект реалізується в різних напрямах діяльності археографічних осередків. Це — виявлення та облік архівної і рукописної Україніки в архівосховищах світу; створення національного комп'ютерного банку даних «Архівна Україніка»; створення національної зведеної комп'ютерної бази даних «Український кодекс»; створення та поповнення національного депозитарію України копіями документів, що перебувають за її межами; видання довідників, каталогів, покаж-

чиків з Україніки у вигляді монументальних і спеціальних серій публікацій традиційного типу; відродження в Україні польової археографії з метою систематичного збирання та обліку державних, корпоративних і приватних зібрань та окремих колекцій; реєстрація архівів, колекцій та збірок документів, які були втрачені, загинули чи не віднайдені, і як результат — складання зведеного реєстру «Втрачена Україніка».

Надалі планується також публікація бібліографічних нарисів та аналітичних оглядів археографічного доробку українських часописів, інших видавничих осередків за останні роки, рецензій на окремі видання. Готується до друку хроніка діяльності нинішньої комісії та її двох попередниць — Київської археографічної комісії та Археографічної комісії ВУАН; систематично подаватимуться інформаційні повідомлення про роботу нещодавно створеного Інституту української археографії.

П. С. СОХАНЬ *(Київ)*

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Сучасна епоха пробудження національної самосвідомості народів і зокрема бурхливого національно-державного відродження України, як самостійної і незалежної держави, що супроводжується активним зростанням інтересу широкої громадськості до історичного минулого свого народу, зробила надзвичайно актуальними проблеми збирання, наукового вивчення та використання нашої писемної історично-культурної спадщини. І це закономірно. Адже без широкої, всебічно вивченої джерельної бази не можна відтворювати всю правду історії, повернути їй забуті або спотворені імена й події, реконструювати історичний процес у всій його повноті й об'єктивності, а разом з тим і правильно орієнтуватися у складному лабіринті суспільних подій і процесів та визначати концептуальні напрями сучасного розвитку. Відтворена на правдивій джерельній спадщині, історія допоможе разом з тим знайти відповідь і на запитання, що хвилюють кожного українця-патріота: чому ми, український народ, який має тисячолітню історію і за своєю чисельністю та природними багатствами перевершує багато інших народів, значно менших і бідніших за цими показниками, й досі не маємо своєї державності і живемо гірше від них?

Для України, яка протягом своєї тисячолітньої історії багато страждала від різних загарбників і колонізаторів, що розчленовували її територію, грабували, знищували та вивозили матеріальні та духовні скарби, проблема збирання та використання історично-культурної писемної спадщини має особливе значення. Це пов'язано і з історичною долею нашої країни, і з конкретними умовами, причинами і факторами, які наклали свій відбиток на стан справ з джерельною спадщиною України.

Не слід забувати, що в значній частині джерел з історії України, що створювались різними загарбниками і колонізаторами українського народу, нерідко, свідомо чи несвідомо, спотворювався справжній зміст тих чи інших подій. Про це вже відзначав автор «Истории Русов», звинувачуючи польських і литовських літописців у тенденційному висвітленні української історії. Про це ж свідчить і доля першого варіанту так званих березневих статей Договору 1654 р. та багато інших конкретних фактів. Ця тенденція свідомого спотворення та знищення небажаних документів виразно проявлялась і в наступні часи не лише дожовтневого, а й радянсько-тоталітарного періодів.

Незаперечним фактом є й те, що і в минулій, і в сучасній історіографії з тих чи інших причин, були намагання свідомо спотворювати, замовчувати або й вилучати не лише окремих діячів і події, а й цілі періоди й епохи з історії народу, що стосуються, зокрема, Київської Русі, славетної трьохвікової епохи українського козацтва; українського культурного відродження XVII—XVIII ст.; справжніх цілей, характеру та змісту націо-

ально-визвольного руху в Україні в XIX — на початку XX ст.; жахливих подій періоду сталінщини тощо.

Об'єктивною істиною є й те, що величезна кількість джерел — архівних документів, рукописних, бібліотечних та інших зібрань — зникала внаслідок недбалого ставлення до них або ж знищувалась під час воєн, пожеж та інших стихійних лих. Зокрема відомі численні свідчення про загибель цінних писемних пам'яток під час пожеж у Києві, Межигірському монастирі, в Чернігові, Новгород-Сіверському, Глухові, Переяславі, Гадячі та інших містах.

Знищувались вони і під час різних каральних заходів царату, зокрема під час зруйнування гетьманської резиденції у м. Батурині 1708 р. військами О. Д. Меньшикова, в процесі дій військ П. Яковлева проти Запорозької січі 1709 р. та інших акцій в наступні роки. За свідченням історика М. А. Маркевича, у нього на очах у 30-х роках XIX ст. царськими чиновниками знищувались документи архіву у Глухові [1], про це ж свідчив і краєзнавець І. О. Крилов, розповідаючи, як у Ромнах 1853 р. були звалені у старий колодязь і засипані три вози актів сотенної канцелярії [2]. Аналогічних фактів в нашій історії було, на жаль, дуже багато. А скільки важливих документів і архівних зібрань було свідомо чи не свідомо знищено під час громадянської та другої світової воєн, про що, зокрема, свідчить доля Київського архіву давніх актів та багатьох інших документальних зібрань [3]. Не менш жахлива картина вилучення з наукового вжитку та свідомого спотворення документів нашої історії під час так званого радянського 70-річного соціального експерименту. І, нарешті, останні факти відвертого знищення партапаратниками документів про їхню ганебну участь у серпневому (1991 р.) державному заколоті. Все це необхідно пам'ятати і враховувати, як і те, що чимало джерел з історії України знаходяться ще й нині у країнах, до складу яких раніше входили українські землі (Польща, Литва, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Туреччина), а також в країнах, де проживає значна частина української діаспори (США, Канада, Франція, Німеччина та ін.).

Незаперечним фактом є й те, що, починаючи з Петра Першого і Катерини Другої, за їх та їхніх наступників ініціативою і вказівками, органами імперської адміністрації вивозилися з України до Петербурга та Москви безцінні документальні скарби, які становлять золотий фонд української історії, але все це знаходяться за межами України. Це, перш за все, численні документальні зібрання з історії українського козацтва, різні фонди та збірки документів, пов'язані з національно-визвольним рухом в Україні та ін.

Безперечно, все це повинна враховувати українська археографія, як провідна джерелознавча наука, що переживає період свого відродження.

Говорячи про стан і перспективи розвитку української археографії, слід згадати тих наших попередників, які ще у XVII—XVIII ст. першими пробуджували національну свідомість українського народу, закладали фундамент історичних знань, і, усвідомлюючи важливість джерельної спадщини для майбутніх поколінь, розпочинали благородну справу її збирання, вивчення і збереження. Турботою про історію українського народу та збереження його джерельної спадщини переймалися відомі козацькі літописці С. Величко, Г. Грабянка та ін., а також автори перших узагальнюючих розвідок про історію України («История Русов», «Летописное повествование о Малой Россіи» О Рігельмана та ін.). Разом з тим ще у XVIII — на початку XIX ст. вихованці Київської академії та інші прогресивні діячі, історики та українські патріоти-аматори Опанас Шафонський, Олександр Безбородько, Андріян Чепа, Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Василь Рубан, Григорій і Василь Поле-

тики та ін. з власної ініціативи розпочали збирання джерел з історії України, добре усвідомлюючи важливість цієї справи. Особливо слід відзначити з цієї плеяди Д. М. Бантиш-Каменського та М. А. Маркевича, кожен з яких написав свою «Історію Малоросії» з використанням архівних джерел і з додатками до них спеціальних підбірок архівних документів. Перший у двох останніх томах своєї 4-томної «Історії Малої Росії» вмістив збірник документів «Джерела малоросійської історії» [4], перевидані пізніше О. Бодянським окремою книгою. Другий — М. Маркевич — у 5-томній «Історії Малоросії» три томи («Приложения») присвятив джерелам — архівним документам та коментарям [5]. Розпочинаючи збирання і видання документальних джерел, першопрохідці цієї справи думали не лише про свої праці, а й про наступних дослідників. Показовий у цьому відношенні лист А. Чепи від 17 лютого 1810 р. до В. Полетики (сина Григорія Полетики), у якому він писав: «Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких то прав, обстоятельств и состояния народа касающихся иных. Бумаги мои о Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию... Может быть не мне, а после меня кому-нибудь случится мое собрание употребить в пользу для отечества нашего» [6]. І хоча більшість зібраних А. Чепою колекцій документів згоріли під час пожежі, як і чимало інших джерельних зібрань, але розпочата справа збирання українських джерел продовжувалась і в наступні роки.

Проте більш-менш організовано, як провідна допоміжна історична наука, українська археографія почала розвиватися з середини XIX ст. Насамперед це було пов'язано зі створенням у Києві у 1843 р. першої української археографічної комісії під назвою «Киевская временная комиссия для разбора древних актов, состоящая при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе». Хоча ця комісія створилась як державна установа і була під урядовим керуванням, завдяки об'єднанню в ній видатних патріотично настроєних діячів науки і культури, вона стала фундатором української археографії. В ній на першому етапі діяльності активну участь брали такі провідні діячі Кирило-Мефодіївського товариства як М. І. Костомаров, П. О. Куліш та Т. Г. Шевченко.

Особливо значною в науково-організаційному плані була діяльність наукових редакторів комісії, якими були перші два десятиріччя професори Київського університету М. Д. Іванишев та М. О. Максимович, а в наступні роки — В. Б. Антонович та М. Ф. Владимирський-Буданов. У Комісії в різні роки активно працювали відомі вчені О. М. Лазаревський, І. П. Новицький, І. М. Каманін, С. А. Терновський, М. В. Довнар-Запольский та інші, які багато зробили у збиранні, вивченні і виданні джерел з історично-культурної спадщини України. За час діяльності Комісія підготувала і видала 36 томів «Архива Юго-Западной России», десять томів різних давніх літописів, чотири томи «памятников» та ряд інших збірників документів, які і нині становлять важливу наукову цінність.

У справу збирання і видання джерельної спадщини історії України в дореволюційний період зробили суттєвий внесок і ряд історичних наукових товариств. Зокрема «Одесское общество истории и древностей» за період 1864—1919 рр. видало 33 томи «Записок» свого товариства. Історичне товариство Нестора-літописця в Києві протягом 1879—1914 рр. видало 24 томи збірників «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца». На сторінках цих видань, поряд з науковими дослідженнями з питань історії та археографії, друкувалась чимала кількість документальних публікацій з різних періодів історії та культури України. Це саме стосується і таких видань, як журнал «Киевская старина» (1882—1907) та його наступника — часопису «Україна», а також інших періодичних

журналів. Особливо велика заслуга у розгортанні джерелознавчої роботи і фундації наукової української археографії належить М. С. Грушевському. Після прибуття 1894 р. до Львова він незабаром очолив Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка і став науковим редактором його видань — «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника». За його редакцією протягом 1895—1913 рр. було видано 110 томів «Записок НТШ» і 88 книжок «Літературно-наукового вісника» (за 1898—1905 рр.), на сторінках яких було видруковано чимало цінних джерел з історії України[7]. За ініціативою М. С. Грушевського в 1895 р. була створена Археографічна комісія при НТШ, яка під його керівництвом розгорнула велику роботу по збиранню і виданню давніх літописів, хронік та документальних матеріалів історичного, фольклорно-етнічного, правничого та іншого характеру, пов'язаних з історично-культурною спадщиною України. З цією метою були започатковані такі видання як «Жерела до історії України-Руси» (вийшло 11 томів документів, переважно XVI—XVIII вв.), «Пам'ятники українсько-руської мови і літератури» (вийшло 7 томів), а з 1906 р. почали виходити серії видань «Українсько-Руського Архіву» та систематичні видання окремих збірників етнографічного, філологічного, правознавчого, історико-статистичного, бібліографічного та іншого характеру.

М. С. Грушевським була підготовлена школа талановитих дослідників, які згодом стали видатними істориками і археографами. Серед них — І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Джиджора, М. Кордуба, В. Герасимчук, І. Кравецький, О. Терлецький та ін. Значний внесок у розгортання археографічної справи у дореволюційний період внесли архівні комісії, що були створені на початку XX ст. у Полтаві, Чернігові та Катеринославі. Зокрема Полтавська архівна комісія видала 15 томів своїх «Трудов», Чернігівська — 11 томів «Трудов», а Катеринославська — 10 томів своїх «Летописей», в яких вміщувались переважно джерела місцевого (губернського) значення — актові документи, матеріали і документи краєзнавчого, історико-церковного та іншого характеру.

Відродження української державності у 1917—1918 рр. викликало пробудження національної самосвідомості і дало поштовх до розвитку української історичної науки в цілому, зокрема, й археографії. Ще за часів української державності (1918) були засновані Український державний університет у Кам'янці-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, кафедри української історії в усіх університетах України — Київському, Харківському й Одеському.

У цей час у Києві було засновано Національну бібліотеку України та Українську Академію наук, в Полтаві — Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

В усіх цих установах розгорнулася джерелознавча та археографічна робота. Відновили діяльність Археографічна Комісія та Українське Наукове Товариство в Києві. Однак розпочата громадянська війна і придушення української державності згубно позначились на українознавчих науках в цілому і українській археографії зокрема.

Новий етап у розвитку української археографії, який справді можна назвати її ренесансом, розпочався після повернення 1924 р. на Україну М. С. Грушевського, і продовжувався, на жаль, лише до початку 30-х років.

Будучи на той час уже видатним вченим з світовим визнанням, людиною енциклопедичних знань і надзвичайної працездатності, сповнений великої енергії і бажаннями присвятити себе розбудові української освіти, науки й культури, М. С. Грушевський всього за сім років перебування

в Україні, до примусового вислання його у березні 1931 р. до Москви, зробив надзвичайно багато для наукової розбудови української археографії.

Як видатний археограф і джерелознавець, він був глибоко переконаний, що джерельна спадщина — це коріння, першооснова духовності народу, його історичної пам'яті і національного відродження; що тільки зберігаючи її в первозданному, не спотвореному вигляді, і спираючись на неї, кожен народ зможе справді по-науковому висвітлювати свою минувшину, будувати сучасне і визначати орієнтири майбутнього.

Археографічну і джерелознавчу діяльність М. С. Грушевський розглядав у широкому плані як систему заходів до забезпечення науковості історичних, лінгвістичних, культурологічних і в цілому суспільствознавчих досліджень. Саме тому, очоливши Археографічну комісію ВУАН та близько десяти різних історичних та інших комісій, він розробив велику програму археографічної і джерелознавчої роботи, яка передбачала широкомасштабну пошукову, дослідницьку і видавничу діяльність, і наполегливо домагався її реалізації, залучаючи до цього талановитих колег і учнів.

В плані реалізації пошукових робіт, за його ініціативою, були розгорнуті археографічні експедиції для пошуків архівних документів і пам'яток на Україні, в Москві, Ленінграді, Кракові, Варшаві, Львові та Берліні. Він залучав до цього М. Кордубу, В. Герасимчука та інших своїх учнів.

Пошукова робота в московських, ленінградських та польських архівах активно проводилася протягом усього часу перебування М. С. Грушевського на Україні. Збиралися насамперед матеріали другої половини XVII ст. для продовження наступних томів «Історії України-Руси» та з інших проблем.

Це давало можливість, зокрема, значно поповнити колекцію документів комісії такими знахідками як матеріали з архіву Сулимів-Войцеховичів, цеховими книгами Кам'янець-Подільських цехів, документами про проведення конкурсу на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві; перевезеним М. М. Ткаченком архівом Капністів; частиною архіву Я. П. Новицького; матеріалами етнографа П. Мартиновича, Олени Пчілки, О. Курила, В. Кравченка, О. Малинки, М. Гайдая, збіркою дум і псалмів В. Горленка, листуванням останнього з Мартиновичем; архівом «Исторических песен Малорусского народа», матеріалами архіву М. П. Драгоманова (з НТШ) та ін.

Видавничими планами Комісії передбачалося продовження публікацій розпочатих ще раніше М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем «Актов Юго-Западной России», «Архива Юго-Западной России», а також зафондованих М. Грушевським «Жерел», актів про козацтво та гайдамаччину. Були започатковані нові серійні видання «Пам'ятки українського письменства» (для літературно-історичних творів, вийшов т. 1 Літопису Величка), «Український Архів» (вийшло чотири томи — 1926—1931 рр.), «Український археографічний збірник» (вийшло три томи — 1926—1930 рр. і був готовий до друку 4-й), збірник «За сто літ» та ін. Наприкінці 20-х років вийшли «Коденська книга» (Ю. Ю. Гермайзе), «Опис Новгород-Сіверського намісництва. 1781» (П. К. Федоренко), «Матеріали до історії картографії України і суміжних країв» (В. О. Кордт) та ін.

Перспективні плани роботи Археографічної Комісії з 1929 р. і далі передбачали видання таких праць як «Московські переписні книги 1666 р.» (В. О. Романовський), «Руська Правда» — за всіма відомими списками (С. Юшков), «Архів Запорізької Січі» (вісім томів), «Україн-

ський дипломатарій» (акти державного діловодства, листування — В. Юркевич, А. Єршов, В. Єфимовський), «Матеріали до історії козаччини 1628—1638» («История воссоединения России» П. Куліша, т. 2), «Акти московсько-українських стосунків» від 1679 р. (продовження «Актов ЮЗР»), «Генеральне слідство про маєтності всіх полків Гетьманщини» (т. 2), «Акти і листи 1657—1665 рр.» (В. Герасимчук); літературно-історичні пам'ятки польсько-литовської і козацької доби, зокрема, Літопис Величка, т. 2—3, хронографи, твори Вишенського, «Пересторога» тощо. На жаль, більшість з цих планів тоді не вдалось реалізувати.

Важливим напрямом діяльності Археографічної комісії було описування, дослідження і видання передмов та післямов до українських стародруків, що здійснював спеціальний комітет на чолі з проф. С. І. Масловим.

Вивченням оригінальних джерел з історичної усної народної творчості займалася комісія історичної пісенності, яка видала два томи «Українських народних дум», підготувала «Історичні пісні XVIII ст.», «Запорізькі пісні» (Ф. Савченко), «Опришківські пісні» (В. Гнатюк), «Гумористичні пісні (кобзарські та лірницькі)» (М. Жуковська). Планувалася підготовка наступних томів дум: музичні записи (т. 3), підробки дум (т. 4), літературні паралелі і основні мотиви (т. 5—6) тощо.

З цією метою здійснювались польові експедиції співробітників комісії для повних записів історичної пісенності та розшукування і збирання старих записів та їх виконавців. Члени комісії займалися також теоретичними проблемами народної писемної творчості як історично-культурного джерела (К. Грушевська) та ін. З 1927 р. в часописі «Україна» був започаткований окремий відділ — «Бібліографічний огляд» (реєстр), який вів бібліографічний комітет (О. Гермайзе — керівник, К. Копержинський, М. Марковський, Ф. Савченко, М. Карачківський). На жаль, він був нерегулярним.

Оцінюючи діяльність АК ВУАН на чолі з М. С. Грушевським в цілому, треба підкреслити, що вона продовжувала кращі традиції української археографії, започатковані Київською комісією для розгляду давніх актів, археографічними комісіями НТШ та УНТ. Разом з цим розширювались кола й тематика публікації давніх джерел, була звернута увага на видання документів з історії Лівобережної України (що почасти випадало з поля зору попередників, або було виконано на аматорському рівні). Увага акцентувалася на вироблення наукових принципів саме української археографії, загальних вимог щодо передачі граматичних та загальних лінгвістичних особливостей українських джерел. Сам Грушевський дотримувався принципів автентичності джерел, об'єктивізму і критицизму в підході до їх вивчення, використання й публікації. Все це дає підстави говорити, що науковий рівень видань АК відповідав загальносвітовому рівню академічної науки.

Звичайно, в археографічних дослідженнях того часу були і певні недоліки. Насамперед, недосить чіткою з системного боку була програма археографічних видань (в основному реалізовувалися видання, запропоновані окремими дослідниками в межах їх наукових інтересів, майже повністю відсутні серійні видання тощо).

Проте беззаперечним є те, що на той час керована М. С. Грушевським Археографічна комісія була тією інституцією, яка навіть за умов уже розпочатих репресій встигла багато зробити у справі розшуків, вивчення і видання багатьох пам'яток з історичної спадщини України, в розробці методичних принципів і правил щодо обробки і передачі документів минулого, в розбудові наукової археографічної і архівної справи на Україні та в підготовці для цього відповідних фахівців.

На жаль, розпочатий на початку 30-х років масовий терор проти української інтелігенції призвів до того, що вже з середини 30-х років археографічна робота фактично була припинена. В умовах сталінського тоталітаризму і брежнівського застою більшість кваліфікованих фахівців була знищена, а нові майже не готувались. Встановлений режим секретності і вилучення з наукового обігу найважливіших документів та тотальної цензури над науковими виданнями фактично позбавили суспільствознавчі видання повноцінної джерельної бази і відповідно — справжньої науковості. Ті ж збірники документів, що видавалися, як правило, були тенденційно підібраними. Тематичні збірники повністю витіснили інші типи видань, зокрема, найбільш довговічні і незалежні від кон'юнктури — корпусні публікації. Ідеологічний догматизм, тенденційна однобічність і упередженість більшості публікацій, свідоме замовчування трагічних подій і діяльності видатних осіб, що стали жертвами репресій, призвели до такої парадоксальної ситуації, коли навіть значна за обсягом кількість цих документальних публікацій не стала повноцінним джерельним фундаментом для історичних досліджень. З поля зору видавців випали історичні епохи, різні аспекти багатовікового суспільного й етнокультурного розвитку народу. Це призвело до того, що в історичній, як і в інших суспільствознавчих науках, наступив 50-річний духовний Чорнобиль, наслідком якого було утворення безлічі так званих білих плям і спотворення історичного процесу в цілому.

В той же час в численних західних українознавчих центрах, особливо в Європі та Америці, протягом десятиліть не припинялась інтенсивна археографічна діяльність, розвивались кращі традиції української археографії, накопичувався едиційний досвід, вивчались архіви, вводились в науковий обіг цілі масиви джерел з історії національних рухів, суспільно-політичної думки, з історії церкви та духовного життя на Україні, публікувались цінні пам'ятки української культури. Широко практикувались та практикуються корпусні видання документів. За це ми, безумовно, висловлюємо нашим зарубіжним колегам щиру вдячність.

Таким чином, з одного боку ми маємо перервані традиції розстріляної в 30-х і остаточно задушеної в 70-х роках української археографії, нестачу кваліфікованих спеціалістів, відсталу технічну базу для публікацій, десятиліття невизнання, ігнорування та безпідставних і образливих обвинувачень на адресу так званої «буржуазної» та «буржуазно-націоналістичної» історіографії, і в той же час притаманний останнім рокам зростаючий інтерес широкої громадськості до джерел культурно-історичної спадщини народу, а з іншого боку — багатий досвід зарубіжної української археографії, що успішно функціонує в структурі світової науки і у своєму доробку має велику кількість документальних, епістолярних, мемуарних, картографічних публікацій, видань інших пам'яток історії та культури України, підготовлених у європейських, американських і канадських українознавчих центрах.

Все це становить ті об'єктивні реалії, які прагнула враховувати в своїй роботі відновлена 1987 р. за рішенням Президії АН України Археографічна комісія та створений 1991 р. на її основі Інститут української археографії з його друкованим органом «Українським археографічним щорічником».

Нині розробляється цілеспрямована програма археографічної роботи на десятирічну перспективу, яка передбачає комплексні заходи щодо збирання, вивчення і видання історичної та історично-культурної спадщини України.

Позитивними факторами в реалізації цих завдань є насамперед активне зростання інтересу громадськості до історичного минулого нашо-

го народу, до правди історії. Цьому сприяють і вжиті за останні роки заходи до відкриття доступу до архівів та різних спецсховищ з документами і літературою. Однак поки що в цьому напрямі зроблені лише перші кроки. Величезна кількість документів партійних і відомчих архівів, насамперед органів колишнього КДБ та інших органів тоталітарної системи, все ще залишаються закритими для науковців. Без використання цих масивів документів не можна досягти повної правди в реконструкції історичного процесу.

У провідних центрах України, насамперед у Києві, Дніпропетровську, Львові, Харкові та інших містах уже склалася певна школа кваліфікованих археографів і джерелознавців. Проте справа з підготовкою таких кваліфікованих фахівців залишається надзвичайно актуальною.

Враховуючи те, що значна частина джерел з історично-культурної спадщини України розпорошена і знаходиться за межами України не лише в Москві, Петербурзі та інших містах колишнього СРСР, а й у багатьох зарубіжних країнах, а також те, що наші співвітчизники, вчені з української діаспори, особливо в США, Канаді, Західній Європі накопичили значний досвід у виданні джерел з історії та культури України, особливого значення набувають творчі контакти з ними. Такі контакти вже встановлені, зокрема з Українським інститутом Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій, Східноєвропейським дослідним інститутом (Філадельфія), зарубіжними осередками Наукового товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку та Парижі, а також з Українським історичним товариством (Кент, Огайо — США), Українським католицьким університетом (Рим), Українським дослідним документаційним центром в Нью-Йорку, які висловили готовність співробітничати з нами у виданні джерел з історично-культурної спадщини України та в підготовці спеціалістів з джерелознавства.

Проведена за останні роки робота по підготовці і виданню різних типів і видів джерел, частково вже у співробітництві з зарубіжними колегами, показала, що вони викликають зацікавленість широкої громадськості. Схвально були зустрінуті такі видання, як «Кирило-Мефодіївське товариство». У 3-х т. (К., 1990), яким відкрито серію джерел з історії суспільно-політичного руху; «Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст.» (К., 1989), що започаткували серію видань аналогічного плану. «Опис України Гійома Левассера де Боплана» — факсимільне видання руанського тексту 1660 р. з українським перекладом (К., 1990) — започаткував серію «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники».

Збірником «Торгівля на Україні. XVI — сер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина» (К., 1990) розпочато видання серії «Актові джерела». У серії «Пам'ятки історичної думки» вже видані тритомник Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків». (К., 1990—1991); і праці М. С. Грушевського «Історія України-Руси» (К., 1991), що вийде друком у 11-ти томах, 12-ти книгах.

Надаючи особливого значення історії українського козацтва, ми розпочали підготовку до видання 20-томного зібрання праць великого знавця козаччини і невтомного ентузіаста збирання її джерельної спадщини Д. І. Яворницького; разом з Архівним управлінням при Кабінеті міністрів України — підготовку до друку одного з найцінніших комплексів джерел з історії козацтва «Архіву Коша Війська Запорозького», який становитиме не менше 30 томів унікальних документів. Незабаром вперше побачить світ «Кроніка» Ф. Софоновича — видатна пам'ятка другої половини XVII ст. Готується до друку «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» польського хроніста Мацея Стрийковського, ви-

дання 1582 р., унікальна історико-демографічна та історико-етнічна пам'ятка «Реєстр Війська Запорозького 1649 року». В плані міжнародного співробітництва вже завершується підготовка першого фундаментального актового видання — повного корпусу регестів українських актів Коронної канцелярії за 1569—1673 рр.— так званої «Волинської» або «Руської» метрики, що акумулює в собі інформацію понад 4 тис. найважливіших документів з історії України середини XVI — першої половини XVII ст. Видання готується спільно з Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Польською академією наук, Головним архівом давніх актів (Варшава) та Центральним державним архівом давніх актів (Москва). Воно супроводжується монографічним дослідженням д-ра Патриції Кеннеді Грімстед — відомої американської дослідниці-архівознавця.

Таке співробітництво з зарубіжними колегами надзвичайно корисне і в плані збирання та вивчення зарубіжної джерельної україніки. Адже за межами України з різних причин утворились і знаходяться чимало колекцій документів, пов'язаних з діяльністю таких видатних діячів епохи козацтва як Пилип і Григор Орлики, Павло Полуботок, Кость Гарленко, Іван Мазепа, Андрій Войнаровський, а також політичних емігрантів пізнішого часу М. Драгоманова, В. Винниченка, В. Липинського, М. Шаповала, І. Борщака, Д. Дорошенка та багатьох інших діячів науки, освіти, культури та мистецтва.

Саме спільними зусиллями українських і зарубіжних дослідників, джерелознавців, археографів можна успішно реалізувати план довідково-інформаційних проектів з джерелознавчої україніки, підготовка якого є надзвичайно важливою і актуальною проблемою.

Узагальнюючи досвід досягнутого і враховуючи нагальні потреби української археографії, можна сформулювати такі важливіші сучасні і майбутні її завдання та напрями роботи:

— розробка теоретичних і методичних проблем археографії, джерелознавства та суміжних дисциплін з вивченням та узагальненням досвіду археографічної роботи в Україні та за її межами;

— дослідження комплексу джерел з історії України, пам'яток української історичної та суспільно-політичної думки;

— систематичний розшук джерел з історії України разом з зарубіжними колегами, розпорошених за кордоном, та організація їх повернення на Батьківщину;

— проведення археографічних експедицій на території України та за її межами з метою збирання писемних пам'яток з історії та культури українського народу;

— підготовка наукових видань різнопланових джерел з історії України; перевидання наукової спадщини видатних українських учених та діячів культури, пам'яток суспільно-політичної думки.

Пріоритетними і першочерговими виданнями передбачаються такі:

— публікація джерел з історії українського козацтва;

— видання документів 20—30-х років про голод та політичні репресії на Україні;

— публікація пам'яток української історіографії, зокрема творчої спадщини М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, О. М. Лазаревського, М. І. Костомарова, О. І. Левицького, В. Л. Модзалевського та ін.;

— видання зарубіжних джерел з історії та культури України, в тому числі мемуарів, щоденників та ін.

Важливим напрямом роботи стане інформаційна бібліографічно-археографічна діяльність, створення банку даних джерельної інформації;

розробка та реалізація Державної програми «Архівна та рукописна Україніка», видання науково-довідкової літератури з археографії. Гострими і актуальними проблемами залишаються науково-координаційне та методичне забезпечення археографічної роботи на Україні, забезпечення її сучасним технічним обладнанням, підготовка висококваліфікованих спеціалістів з джерелознавства, археографії, палеографії, текстології, кодикології та інших історичних дисциплін тощо.

Стан справ з розвитком української археографії диктує необхідність зосередження важливих рукописних фондів гуманітарного профілю, які зараз розпорошені по різних установах і зберігаються у непристосованих для цього приміщеннях, що веде до їх поступового знищення. Зосередження їх в одному спеціально пристосованому приміщенні, на зразок відомого вірменського Матенадарану, не лише сприяло б кращому їх збереженню, а й зручному та вигідному їх використанню науковцями, фахівцями всіх гуманітарних інституцій і широкого кола громадськості.

Ми переконані, що наукове вивчення і видання розпорошених документальних скарбів українського народу відіграє важливу роль у розвитку всіх гуманітарних наук і допоможе їм у великій спільній і благородній справі відтворення наукової правди в історії та усіх сферах суспільного життя нашого народу, в його національно-культурному відродженні, у справі формування історичної самосвідомості та утвердженні державної незалежності і духовності України як сучасної цивілізованої держави, яка повинна нарешті зайняти належне їй місце у колі європейського та світового співтовариства країн і народів.

[1] *Киевская старина.*— 1897.— Кн. 2.— С. 296.

[2] *Курилов Н. А.* Роменская старина.— Ромны, 1877.— С. 49.

[3] Див. про це: *Кеннеді Грімстед Патриція* за участю Геннадія Боряка. Доля скарбів української культури під час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К., 1991.— 107 с.

[4] *Бантиш-Каменский Д. М.*— История Малой России.— М., 1822; Его же: Источники для малороссийской истории / Под ред. О. Бодянского.— М., 1858.

[5] *Маркевич М.* История Малороссии. В 5-ти т.— М., 1842—1843.

[6] Цит. за.: *Дорошенко В.* Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 64.

[7] Історія Наукового Товариства ім. Шевченка.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.— С. 18.

ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНСЬКУ НАУКУ

Підготував І. Б. ГИРИЧ *(Київ)*

Проблема незалежності української науки сьогодні стоїть так само гостро, як 70 років тому, коли вона домоглася визнання й оформилась в Українську Академію наук (УАН). Українська наука й українська державність — поняття взаємопов'язані. Ні в межах Австро-Угорської, ні тим більше Російської імперії вибороти права на власну академію наша наука не змогла. Лише за часів української державності (1918) постала Українська Академія наук. Її незалежність була нетривалою: імперський наступ на українську культуру 1930—1934 рр. розтрощив на цей час вже існуючу Всеукраїнську АН. Тотально винищена була саме гуманітарна, українознавча її частина, численні інститути, комісії і кафедри з дуже нечисленним, але надзвичайно продуктивним колективом співробітників. Не стало ні «кримсько-єфремівців», ні «грушев'янців» — українська наука вступила в добу ідеологізації. 1936 р. замість ВУАН запрацював новий організм — АН УРСР. З незалежністю було покінчено, Українська Академія стала другорядною галузкою загальносоюзної (імперсько-російської) АН СРСР. Окремі дисципліни українського народознавства були ліквідовані, а також була розформована й Археографічна комісія. Можливо, в недалекому майбутньому постане питання про відновлення ВУАН, і зараз час повернутися і згадати епізод боротьби за збереження суверенного статусу Української Академії, яку після повернення на Україну з еміграції очолював М. Грушевський. Подаємо його статтю, присвячену цій темі, що була уміщена в книзі 1(16) журналу «Україна» за 1926 р. під назвою «Перспективи і вимоги української науки».

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

ПЕРСПЕКТИВИ І ВИМОГИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Київська сесія Укр. Науки

В днях 23—28 січня с. р. вперше відбувалася в Київі сесія Пленуму Укр. Науки. При кінці 1924 р. Науковий Комітет при Відділі Професійної Освіти Народнього Комісаріяту Освіти, що доти завідував вищими науковими установами, був перетворений, на взір Російської Рад. Фед. Соц. Республіки, на окреме «Управління науковими установами на Україні», рівнорядне з відділом Проф. Освіти, назване Укр. Управ. Наукою, або коротше «Укр. Наукою». Відмінно від російської Главнауки, де управління ведеться одною особою, Укр. Наука заховала характер колегіяльний і складається з президії, колегії і пленуму — зложеного з кількадесяти осіб: з представників ріжних галузей управління і наукових

спеціялістів. Тимчасом як президія полагоджує біжучі справи, а колегія розглядає і ухвалює справи ширшого значіння,— перед пленум виносяться питання організаційного характеру, наукового планування *. Перша сесія пленуму відбулася в Харкові, при кінці 1924 р., друга в червні 1925, третя була призначена на осінь того ж року в Києві, але кілька разів відкладалась, аж нарешті відбулася в днях 23—28 січня.

Київ чекав її з великим зацікавленням, сподіваючись від неї відповіді на ріжні питання культурного і наукового життя, що живо займали й займають його культурні верстви. Здавна ріжні історичні умови київського життя зложилися на те, щоб зробити Київ передусім центром інтелектуальним. Так було за царської Росії, коли його будовано як центр офіціяльної науки й освіти, але поруч того фактично складався в нім центр неофіціяльного, гоненого і заборонюваного національного українського руху — головно культурного. Ще в більшій мірі се стало помітно з революцією, коли українське життя визволилось з пут, що його гальмували, й стало опановувати всі сфери й ділянки культурного життя. З перенесенням столиці Республіки до Харкова були плани перенесення туди й вищих наукових установ, в інтересах тісніших звязків з урядовим центром, а також і українізації Харкова; але кінець кінцем сі плани відложено, і Київ полишено при його фактичній ролі культурного центру. Але при тім, як се виразно підчеркувалось під час київської сесії **, Укр. Наука і уряд взагалі не мають наміру централізувати культурного життя України, так як російський уряд робив се давніше в Петербурзі: навпаки, вони уявляють собі Україну як країну з чотирма сильними культурними центрами: Київом, Харковом, Катеринославом і Одесою, і будуть старатись по змозі рівномірно наділяти їх культурними засобами,— поскільки концентрування сих засобів у Київі, як головнім осередку, не вимагатиметься самими інтересами наукової роботи,— що певної повноти і концентрації вимагають в цілях самої роботи.

Така концентрація в певних розмірах необхідна задля самої доцільности,— се признає й сама Укр. Наука, й уряд — Рада Народніх Комісарів. Ухвали, прийняті перед київською сесією і на ній самій — напр., в справі заснування в Київі сільськогосподарської академії, національного музею, цілого ряду наукових інститутів всеукраїнського значіння, виразно виявили свідомість сього факту. Роля науково-організаційного центру для всеї України, яка призначається новозаснованій київській академії наук (відмінно від академії російської, що являється тільки одною науковою установою в ряді инших, з чисто гоноровим першенством), зі свого боку веде наукове будівництво в сім напрямі — скупчення в безпосереднім сусідстві академії під її безпосереднім проводом всього того, що конче потрібне для наукової повноти сього київського керуючого наукового центру.

З другої сторони, як констатувалось се представниками Укр.Науки, соціяльно-економічна структура самих тих чотирьох культурних центрів має своїм наслідком, що в Київі культурно-наукові інтереси вибиваються на перший план і відограють більшу ролю в громадськім життю, ніж в Харкові, чи Катеринославі, чи в Одесі, з їх перевагою інтересів фінансових, торговельних, технічно-продукційних. Можна се вважати сильною чи слабою стороною Київа, але в кождім разі се зістається фактом, і сим поясняються як те значіння, що надавалося самою Укр. Наукою обгово-

---

* Я даю сі й деякі дальші пояснення головно з огляду на наших читачів, за межами Радянської України — *Тут і далі примітки автора.*

** Як відповідальні представники Укр. Науки на сесії виступали: голова її (замісник нар. ком. освіти) Я. П. Ряппо, заступник голови і фактичний керівник Укр. Науки М. І. Яворський та секретар В. І. Баланін.

ренню важніших планових питань саме на київській сесії, в найбільшому осередку українських культурних сил і з їх безпосередньою участю,— так і велике зацікавлення серед сих київських культурних робітників можливістю взяти таку безпосередню участь в обговоренню кардинальних питань культурного і наукового будівництва.

В сесії брав участь, крім Укр. Науки, також вищий педагогічний орган, Державний Науково-Методологічний Комітет, і вона таким чином розділялася на два цикли. Насамперед спільні засідання Укр. Науки і Методкому, присвячені педагогічним питанням (завдання методологічної праці, підготовка викладачів для вищих шкіл, організація інституту експериментальної педагогіки), і дальше розроблення їх в секціях Методкому, з участю київських педагогів. Потім засідання Укр. Науки спільно з членами Академії Наук і керманичами київських науково-дослідчих катедр. І замикало все се спільне засідання всіх сих установ, що мало зробити загальні підсумки сесії (28 січня). Я в отсій замітці займуся сим другим, науково-дослідчим циклом та висуненими ним питаннями.

На порядку для сеї другої, властиво наукової частини стояло чергове звідомлення Укр. Науки про її діяльність і план на дальше п'ятиліття. Далі звідомлення з діяльності наркомісаріятів освіти і земельних справ про науково-дослідчу працю в галузі сільського господарства, план дальшої наукової праці і організації низки нових установ, звязаних з нею. Нарешті оперативний план Академії Наук. Знято було з програми дуже актуальну справу,— яка живо займала і дебатувалася в київських кругах (головно з приводу найменування Російської Академії всесоюзною, що сталося літом 1925 р., з нагоди її 200-ліття) *, а саме — відносини українських вищих наукових установ до всесоюзних. Саме перед сесією, в днях 15—20 січня відбулася в Москві чергова конференція Головнаук Радянського Союзу, на котрій ся справа була обговорена й порішена, і представники Укр. Науки, приїхавши просто з сеї конференції до Київа, не вважали потрібним дебатувати сю справу ще раз осібно, а включили її до звідомлення Укр. Науки. Так само замінено пункт реорганізації Академії Наук, що призначалась на сю сесію, дискусією над її оперативним планом.

Засідання відкрилося інтересною, з сильним піднесенням проголошеною промовою голови Укр. Науки Я. П. Ряппо про завдання нарад, і в центрі їх поставлено справу сільськогосподарської освіти і науки. Бесідник яскраво підніс різкий контраст об'єктивних вимог українського життя і наявного стану сеї справи, полишеного нам старим царським режимом. Ся країна, об'єктивними даними призначена на те, щоб зайняти одно з перших, а властиве — найперше місце в світі щодо сільськогосподарської продукції, організації і досліду, і повинна зайняти се місце — підчеркнув він — з огляду на фізичні прикмети свого грунту, географічну позицію, можливості ув'язки з промисловістю,— за царського режиму не мала жадної вищої сільськогосподарської школи і ввійшла в революцію з сього погляду буквально з нічим. Те, що було зроблено в останніх літах на сім полі, дуже невелике — воно пояснюється тим, що приходилось починати з нічого. Але з другого боку — прикрою аномалією являється, що замість підтримати українські заходи на сім полі, нові сільськогосподарські інститути всесоюзними коштами творять в Москві (4), в Ленінграді (3), в Саратові (1),— а не на Україні. Дослідження чорнозему, степових рослин, інтензивних культур повинно вестись на Україні, а не в Ленінграді,— завважає бесідник. Коли в Ленінграді буде вестися вивчення болот, Україна не заперечуватиме; так само не заперечуватимемо

* Про сю справу нижче.

против утворення там лісового інституту. Але інститути хліборобських культур передусім мусять бути на Україні, і поки вона не має таких інститутів, передчасно говорити про всесоюзні інститути. Черговим завданням являється заснування сільськогосподарської академії в Київі, з філіями в Харкові, Кам'янці, Одесі і т. д.

Промова викликала жваву дискусію, яка перенесена була потім на другий день, в звязку з доповідями в сій справі. В сій дискусії вказано було, що невважаючи на крайне несприятливе відношення царського уряду Україна добилась-таки цінних досягнень в сільськогосподарськім досліді. Так, Полтавська досвідна станція, організована Полтавським земством, під керуванням звісного укр. агронома Ротмистрова, фактично здобула собі значіння сільськогосподарського дослідчого інституту всеросійського значіння, і його дослідчі бюлетені за повних сорок літ являються незвичайно цінною базою агрономічних дослідів. Сільськогосподарський відділ Київської Політехніки й інші вищі школи України можуть похвалитись рядом визначних наукових сил, які в сільськогосподарські досліди останніх літ внесли незвичайно цінні вкладки. Але недостатні асигнування і ріжні організаційні дефекти стояли на шляху розгорнення сільськогосподарського досліду й піднесення освіти. Навіть в бюджеті наукових видатків 1925/6 р. сільськогосподарська наука має ледве 5 %. Очевидно, матеріяльна сторона мусить бути поліпшена, усунені ріжні загальні дефекти в системі постачання наукового приладдя, скоординована діяльність наркомісаріятів освіти і земельних справ, і сотворені організуючі центри навчання і досліду.

В результаті сеї дискусії в своїх резолюціях пленум признав негайну потребу організації сільськогосподарської академії в Київі, як вищої навчальної установи, і цілого ряду дослідчих катедр і інститутів в ріжних галузях сільської науки, як установ дослідчих (інститути сільськогосподарської економії, грунтознавства, генетики, прикладної ботаніки, зоотехніки, с.госп. механіки, водного господарства й меліорації, агрохемії й цукрового виробництва, дослідчі катедри: ентомології, фітології, лісництва, с.госп. метеорології та спеціяльної зоотехніки). Всі дотеперішні і новозасновані установи мають об'єднатися в асоціяції по спеціяльностях, і в загальній асоціяції, яка має послужити підставою центрального наукового органу: в українській академії сільськогосподарських наук. В інтересах оживлення сільськогосподарського руху постановлено підняти заходи коло відкриття в Києві восени 1927 р. з нагоди десятиліття жовтневої революції, всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Коли сі постанови будуть реалізовані своєчасно, планово, достатньо в засобах, без сумніву сільськогосподарська освіта і досвід сильно підіймуться, і Київ як центр сеї сільськогосподарської техніки і теорії дістане змогу відповідно себе виявити. Наслідком того буде, очевидно, організація сильного сільськогосподарського сектора в Академії наук, з котрим в кінцевім пункті ув'яжеться сільськогосподарська науково-навчальна система й утворення серії інститутів сільського господарства й практичного природництва всесоюзного значіння, зв'язаних з академією. Київське інтелектуальне життя, досі дещо односторонне звернене в бік інтересів гуманітарних, дістане більший нахил в бік дисциплін практичних, а з тим і краєзнавчі дисципліни розвиватимуться на міцнішій природничій і економічній базі.

Треба зазначити, що принагідно, під час сих дискусій порушено було низку цікавих питань сільської економіки і політики. Звернено було увагу, що в дотеперішнім своїм характері сільськогосподарський дослід і техніка давали цінні досвіди і засоби господарству великому і середньому заможницькому, але господар-незаможник і навіть середняк — дуже

мало, або й зовсім не міг користати з них. При нинішній масі господарств незаможних — 42 % без коней, а коло 50 % — без усякого інвентаря, себто без угноєння, і без можливостей раціонального оброблення ріллі, весь цінний вислід сільськогосподарської наукової праці для величезної маси селянської України зістається безужиточним, тимчасом як саме ся маса, очевидно, як — найбільше потрібує технічної і організаційної помочи і поради, щоб піднятися над рівнем півголодного нидіння. Дебатувалися питання, чи належить шукати для сеї незаможної маси найбільш прибуточних і практичних форм екстензивного господарства, чи вести всякими можливими шляхами до інтенсифікації і розвитку технічних культур що краще рентують мускульну силу; чи налягати на колективізацію; чи шукати виходу в машинізації громадській або колективній? Питання незвичайно практичного і наукового інтересу, які не могли бути висвітлені і вичерпані отак «до речи» тільки, а вимагають, очевидно, в найближчім часі спеціяльної всеукраїнської господарчої конференції — сільського господарства, промисловости й економіки.

Питання загальної наукової організації обговорювалися з приводу справоздання Укр. Науки за минулий рік і оперативного плану слідуючого п'ятиліття, поданих товаришем голови Укр. Науки М. І. Яворським. Основні тони його звідомлення звучали дуже бадьоро і оптимістично. Він констатував незвичайно буйний, чисто стихійний науковий рух на зрушенім революцією українськім грунті. З другого боку підкреслював, що між сим спонтанним науковим рухом і політикою радянського уряду нема яких-небудь розходжень. Об'єктивні умови справляють наукову роботу в течію радянського будівництва, незалежно від індивідуальної ідеології і настроїв сих робітників; отже нема потреби й яких-небудь спеціяльних заходів коло одбору корисних від некорисних робітників, з погляду радянської політики: всяка наукова сила потрібна і знаходить своє приложення в нинішніх умовах радянського будівництва. Так можна коротко формулувати сю точку погляду.

Заразом звідомлення зазначало значне поліпшення умов наукової праці. Протягом року бюджет наукових витрат подвоївся: в попереднім році бюджет Укр. Науки виносив 870 тис. крб. (що становило 4,72 % бюджету Нар. Ком. Освіти), сього року се 1.760 тис. Бюджет Академії з 139 тис. піднявся до 310 тис. (не рахуючи бюджету Інституту наукової мови); для будучого року передбачається бюджетна цифра 750 тис. Наукові робітники мають уже можливе матеріяльне забезпечення. Сіть дослідчих катедр, що має виповнити прогалину між катедрами спеціялістів, які дійшли вищої кваліфікації в довоєнній добі, і революційним молодняком, невпинно зростає. Сього року маємо 85 катедр, що уявляють з себе невеличкі наукові інститути, із зростом перетворятимуться в інститути справжні (в 1925 р. титул інститутів мало 8 установ). Число аспірантів дослідчих катедр (що відповідають стипендіятам для приготовлення для професури старих часів) дійшло сього року до 500, з них по всякій правдоподібності 200 одержать в нинішнім році наукову кваліфікацію, після трьохлітнього аспірантського стажу. В слідуючім році число аспірантів проектується довести до 750, протягом п'ятиліття — до 1500, при чім за рахунок гуманістичних дисциплін, що тепер мають завеликий процент аспірантів, особливо в Київі та Харкові (у Харкові на 241 аспірантів 80, у Київі на 105 аспірантів 37), повинні розвинутись катедри сільськогосподарські, індустріяльні і взагалі технічні.

В дальшій перспективі намічається утворення комуністичної академії (з теперішнього інституту марксознавства), інституту експериментальної педагогіки, сільськогосподарської академії, Національного Музею в Київі (проектується асигновка в $7^1/_2$ міл. на будинок і устаткуван-

ня), значніші кредити для охорони пам'яток мистецтва і природи, асигнування на будівлі під наукові установи (3 міл. на найближчий рік, і щорічне збільшення на 25 % сеї суми) і т. д.

Окрему точку в сім звідомленні становив перегляд резолюцій, ухвалених на конференції Головнаук у Москві (властиво Головнаук Рос. Фед. Респ. і Укр. Рад. Респ. і керуючих наукою установ республік Білоруської, Закавказької і Середньоазійської, що Головнаук не мають). Я ще нижче повернусь до сеї справи, тут тільки зазначу, що загалом ся московська конференція винесла цілий ряд постанов в справі федеративної всесоюзної ув'язки культурної і наукової роботи поодиноких республік, відкидаючи тенденцію ототожнювання російських наукових установ з всесоюзними, що позначилася останніми часами. Якщо сі резолюції будуть затверджені Рад. Нар. Ком. Радянського Союзу і ввійдуть в життя, вони матимуть велику цінність. Як керуючий орган всесоюзного планування в сих резолюціях намічено окремий комітет Головнаук при Раді Національностей Союзу. В зв'язку з сим стоїть також ухвала уряду Укр. Рад. Респ. про утворення для України дотеперішнього московського, що в дуже недостатній мірі обслуговувало Україну.

В дискусії, яка розвинулася над сим звідомленням,— дуже живій і інтересній, але занадто короткій (з недостачі часу), було піднесене передусім, що хоч як значно зріс науковий бюджет в порівнянні з попереднім роком, все-таки він далеко не відповідає нормальним вимогам. Він тільки-тільки що, і то дуже недостатньо, забезпечує прожиточні потреби наукових робітників, і майже нічого не дає на організацію праці і потрібний апарат,— як се схарактеризував сам голова Укр. Науки, погоджуючися з сими замітками; науковий бюджет 1925/6 р. все-таки бюджет не витворчий, а споживчий, і то бюджет голодний. Особливо слабо забезпечені нижчі категорії наукових співробітників, що в 1926 р. мають діставати 65 кар. (33 дол.) місячно, а фактично, сі нові штати, що мали ввійти в життя від 1.X. 1925, іще й тепер, в лютім 1926 — не ввійшли в життя. При теперішній покупній силі карбованця, що не перевищує 50 % довоєнної се дуже недостатнє забезпечення, яке змушує сполучати по кілька посад, і не дає змоги вповні присвячувати себе науково-дослідчій праці власне сьому найбільш важному для забезпечення праці молодняжові. Т. зв. науково-операційні кошти (на видатки наукової праці) дослідчих катедр, особливо важні для наукової продукції, цілком незначні. На урядження лабораторій, на спорядження бібліотек асигнувань властиво ще й нема. Україна з сього боку стоїть незмірно гірше від Росії, хоча процентово її бюджет начебто й не дуже відстає: на науку України в 1925/6 р. асигновано в сумі коло 2 млн., в Росії коло 10 міл. (не рахуючи установ, перенесених на союзний бюджет). Але тимчасом як в Росії наукова робота орудує прегарно обставленими лабораторіями, розпоряджає масою будинків ще з царських часів, взагалі тільки продовжується,— на Україні, як се підчеркнули сами представники Укр. Науки,— наука будується наново, в нових формах, в новім духу, і — майже без усяких старих засобів. Очевидно, вона потребує величезних позабюджетних видатків на устаткування (інвестиційних) і великих витворчих засобів (операційних), і з сього погляду бюджет 1925—6 р. ще дуже незадовольняючий.

Далі наводилось силу ілюстрацій і прикладів тих труднощів, що стрічають силкування організаторів дослідчих установ і дослідників взагалі коло поповнення закордонною літературою і всяким науковим приладдям своїх бібліотек та лабораторій. Приписи митові, торговельні, цензурні творять безконечну сітку ріжних ускладнень, і знов-таки українські установи з сього погляду стрічаються з обмеженнями і перешкодами,

котрих не знають установи російські, напр.: параграф митних правил, що звільняє від мита посилки для вищих наукових установ, має примітку, що для України реєстри речей таких заграничних посилок мають спеціяльно затверджуватися Нар. Ком. Освіти і т. и. Представники Укр. Науки обіцяли всякі улегшення в затвердженню таких реєстрів, але все-таки зістається неясним, чому українські установи матимуть такі ускладнення, котрих не знають установи російські.

Висловлювалися далі на адресу харківського центру заміти, що він не поспіває в своїй організаційній і адміністраційній роботі за буйним розвитком наукового життя, і проходження через Укр.Науку ріжних організаційних справ часто гальмує їх організацію. Се пояснювалося малим апаратом Укр.Науки (всього 6 співробітників — супроти 99 співробітників москов. Главнауки); незвичайною тіснотою Харкова в приміщеннях для установ і помешканнях співробітників, що не дає можливості відповідно розгортати сі установи; недостачею інтелігентних сил, що притягаються перед усіма економічними установами центру. Сі признання представників центру викликали з боку присутніх киян запросини — переноситися до Київа. Але, з другої сторони Укр. Науці та Нар. Ком. Освіті ніяк не можна відриватися від центральних адміністраційних та фінансових установ, щоб не війти на становище «бідних родичів», як висловився один з представників центру.

Деяких питань, що зістались менш висвітлені в сій дискусії, доторкнувся я в своїй промові на останнім засіданню, після звідомлення Академії Наук та її операційних планів, зачитаних секретарями всіх трьох її відділів. Тому що ся промова викликала увагу, а в часописах була передана не завсіди докладно, я вважаю потрібним навести її вповні.

За яку-небудь годину закінчиться перша київська сесія Пленуму Укр. Науки — перша, але будемо сподіватись,— не остання його сесія в Київі. Для культурної київської верстви, котрої гадку я сподіваюсь висловити сими словами, се було довгождане свято — визначене ще літом минулого року, кілька разів відкладуване восени і зимою, і тому вичікуване все з більшою нетерпеливістю. Важний момент, від котрого культурна українська верства, в широкім розумінню слова: не тільки інтелігентська, але й робітнича й селянська, ждала відповіді на важні питання, зазначені в програмі Пленуму. Чотири пункти, котрі я сформулюю в коротких словах: завдання методики, навчання, організація сільськогосподарської освіти і дослідчої праці, організація, чи реорганізація Укр. Академії Наук, і взаємовідносини вищих наукових українських установ і установ всесоюзних.

«Але з сих чотирьох пунктів тільки два перші були грунтовно обговорені на спільних засіданнях Укр. Науки і Держ. Методкому та їх секцій. Справа всесоюзних установ тільки побіжно була порушена в справозданню Укр. Науки і через те пройшла, не викликавши дебатів. А справа організації (чи реорганізації) Академії зовсім була знята з програми, заступлена звідомленнями Академії про її оперативні плани. Тому я вважаю потрібним сказати ще кілька слів про сі справи, бо вони живо займають українське громадянство, і без їх обговорення програма нинішньої сесії не була б повною.

«Я почну від академічного питання, і дозволю собі нагадати, як представник тепер уже найстаршої української верстви, хранительки «священного преданія» українського життя і боротьби за визволення,— чим було для українського громадянства се академічне питання.

«По тім як інші слов'янські народи в 1860—1880-х роках добилися заснування своїх національних академій наук, як доказу своєї культур-

ної самостійності і різнорядності з иншими культурними народами *, для українського громадянства ідея Української Академії наук, як символу повноти і самостійності національної української культури, стала одним з програмних пунктів на ціле майже півстоліття, і особливо вона займала київські українські круги. Се й натурально. Бо тут, у Київі протягом довгого ряду віків все жила і не вмирала ся ідея скупчення добутку світової культури та витворення свого культурного огнища, яке б стояло на рівні світового культурного життя.

«Дев'ять віків тому київський князь Ярослав заложив на хорах новозбудованої Софії бібліотеку, і зібравши «письци многы» — наукову колегію в тодішнім розумінню, доручив їм безпосередньо, з грецьких оригіналів, а не з болгарських перекладів вибрати й перекласти все важніше, що було потрібне для нової київської культури. Розуміється, з теперішнього погляду вибиралось не те, що було якраз найцінніше,— але воно відбивало поняття світової культурної вартості, витворені реальними умовами тодішнього буття. Нинішня Софійська бібліотека, сильно змінена в своїм складі пізнішими віками,— тепер під управою Укр. Академії Наук, нагадує нам сю першу київську академію свого роду.

«Шість віків пізніше, заходами київського міщанства та козацтва, засновано в Київі академію, як вищу наукову школу, для котрої її фундатори протягом всього століття добивалися потім титулу «академії» як признання права на повну програму вищої школи. І знов, які б, на нинішній наш погляд, не були вузькі й однобічні тодішні поняття вищої науки, знов-таки нам цікаве се бажання мати свою найвищу школу в тодішнім розумінню — причетну найвищим досягненням світової культури.

«В новітніх часах се бажання, як я сказав, переломилося в ідеї «Української Академії наук», як маніфестації самостійности української культури в ряді инших культурних народів. Наближеннями до сеї мети були: Товариство ім. Шевченка, засноване у Львові в 1873 р., головно заходами Киян. Потім «Київське Українське Наукове Товариство», засноване під час першої революції (в 1907 р.). А з початком революції 1917 року зараз почались заходи коло сотворення «Української Академії Наук». За часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії робились коло сього заходи — але вони переривались все новими вибухами горожанської війни, і тільки Радянська влада, закріпившися, дістала змогу поставити справу на твердий грунт.

«І от коли вона почала енергійну будову сього найвищого культурного українського осередку, вимріяного поколіннями українських діячів,— се в очах українського громадянства стало немов символом того, що ся Радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання. Робітниче-Селянська Республіка переймає на себе завершення тих завдань культурного українського будівництва, над котрими працювали покоління української суспільности.

«Отже, як тільки пройшли роки голоду і холоду, і з'явилась можливість дійсної витворчої праці, культурна українська верства з величезним зацікавленням скрізь, а найбільше в Київі, де Академія являється її безпосереднім осередком,— питалась і чекала: чим же буде Українська Академія? У що виллється вона під керуванням Радянської влади? Чи буде се бюрократична установа, котрої центром і серцем буде канцеля-

* До 1860-х років на всю Слов'янщину була тільки одна академія в Петербурзі, заснована на взір берлінської в 1724 р. Ряд инших слов'янських відкрила хорватська, затверджена 1866 р. Про се творення нових академій коротка історична пригадка в «Україні» 1925 р., кн. 1, с. 211.

рія, обсаджена фалангою апаратчиків, оповита бюрократичною таємницею? Чи се буде живий центр широкої громади наукових робітників, який звяжеться з науковими силами периферії, з тими жадними наукового проводу не тільки інтелігентськими, але й селянськими й робітничими елементами, з тими руками, що простягаються до Академії з самої гущі українського життя, засипають і тепер її своїми запитаннями, проектами, гадками? От і вчора я мав розмову з таким робітником катеринославського трубопрокатного заводу, що довідавшися про нинішню сесію приїхав, щоб дістати вказівки, як йому працювати над своєю науковою освітою. І таких фактів маємо безліч...

«Чи буде супроти сього Академія тільки колегією «сорока безсмертних», що за наукові заслуги здаються до національного музею під вітрину? Чи се буде огнище — інтелектуальний центр всієї творчої праці, що буйно розвиватиметься в рамцях нашої Радянської Робітниче-Селянської Республіки,— зв'язане з сею працею тисячами звязків?

«Питання реорганізації Академії, поставлене більш як рік тому Укр. Наукою, розбудило особливо сильно сі очікування і надії. Жалко, що вона так протяглася! Ріжні начерки статуту, подавані нам до обміркування, спочатку жваво дискутувались, далі — сказавши правду — встигли своєю змінністю й утомити і зневохотити, і шкода, що такий переходовий стан продовжується, а не знайшов свого закінчення в нинішній сесії.

«З другого боку, живе зацікавлення викликало инше — зв'язане з сим питання: відносини Укр. Академії та й инших українських наукових установ до всесоюзних — четверта з намічених мною точок первісної програми сесії. Чи буде наша Академія тільки провінціяльною установою, так би сказати, «для домашнего употребления», філією Російської, чи як вона тепер зветься — Всесоюзної Академії: розроблятиме українознавство та служитиме підготовчою школою, з якої краще підготовані робітники будуть переходити до Ленінграда, мовляв — на справжню академічну роботу? Чи се буде справжня академія, рівнорядна з ленінградською, що разом з нею сміло і певно піде в культурний світ і добиватиметься собі місця серед найвищих світових установ?

Останніми часами в Радянськім Союзі зазначився виразний нахил до творення всесоюзних дослідчих і всяких инших установ. З'явилась Всесоюзна Академія Наук, Всесоюзна сільськогосподарська академія ім. Леніна, Дослідчий Інститут вугля в Москві, і под. Се викликало певне занепокоєння і тривогу. Особливо перейменування Російської Академії на Всесоюзну, що сталося без усякого пояснення, які права й обов'язки надає їй се перейменування, а за гучним святом сеї Всесоюзної Академії почалась енергійна популяризація «русской науки» за кордоном, організація зв'язків з світовими науковими центрами саме сеї «русской науки», проекти постійних стацій і інституцій в важніших світових наукових центрах задля Всесоюзної Академії, що являлась представницею сеї руської науки, якось не згадуючи зовсім про те, що в Радянськім Союзі існує не сама руська наука і культура, а живуть там як рівноправні члени і хочуть розвивати свою науку і культуру також і инші народи.

«Ми твердо пам'ятали принцип, висунений ще першим з'їздом рад СРСР, що всесоюзні наукові чи культурні установи можуть творитися тільки в формі асоціяцій аналогічних установ окремих республік. Ми не можемо забути ні на хвилю, що старої Росії нема, її місце зайняв Союз рівноправних радянських республік, і всесоюзні установи мусять служити однаково інтересам всіх республік Союзу. Делегована нашою Академією спеціяльна комісія з участю наукових сил з-поза Академії протягом цілого триместра інтенсивно працювала, стараючись знайти реальний зміст для новопроголошених всесоюзних установ в згоді з вище зазначе-

ним принципом асоціяції, специяльно — для взаємовідносин нашої Академії з тою новою, Всесоюзною. Були вироблені тези про ув'язку українських наукових установ з всесоюзними; вони були затверджені спільним зібранням нашої Академії і переслані Укр. Науці. Виходячи з принципу, що всесоюзні установи можуть бути тільки асоціяціями установ окремих республік, вони уявляли всесоюзну академію наук як асоціяцію академій наук Радянського Союзу та инших вищих наукових установ, що виконують функції академічного центру в тих республіках, де академії нема. Тепер в Союзі дві академії, але Союз не замикається в границях старої Росії, і академії тих країв, що будуть приєднуватися до Радянського Союзу, входитимуть до Всесоюзної Академії як асоціяції — такої як колишні міжнародні асоціяції академій.

«Так ми підходили до сеї справи. Але з звідомлення Укр. Науки ми довідались, що на конференції Головнаук Союзу, що відбулася в Москві саме перед нинішнім пленумом, сю справу розв'язано инакше. Ся резолюція, одноголосно прийнята всіми представниками Республік, вважає, що утворення всесоюзних наукових асоціяцій взагалі завдання дальших часів. Наперед у кождій республіці мусить утворитись відповідна система наукових установ — їх повна піраміда, оперта на місцевій виробничій базі і ув'язана в асоціяцію в межах своєї республіки. Тільки тоді можна буде асоціюватися в рамцях цілого Радянського Союзу. До того часу наукові установи, яких роля і діяльність виходять за межі місцевого значення, можуть признаватися за установи всесоюзного значення і переноситись на всесоюзний бюджет,— але через се вони не перестають бути установами своєї республіки, на території котрої існують. Установи, що тепер дістали чи дістануть всесоюзний титул, мусять розумітись далі за установи своїх республік, тільки признані у всесоюзнім значенні. Вони утримуватимуться з всесоюзних коштів, але зіставатимуться під керуванням Головнауки своєї республіки і провадитимуть свою діяльність у межах своєї республіки. Їх бюджет й їх діяльність буде планувати комітет Головнаук, що має бути заснований при Раді Національностей для кермування такими установами всесоюзного значення, і взагалі для всесоюзної ув'язки в культурних і наукових справах. Від нього залежатиме перенесення на всесоюзний бюджет і визначення союзних коштів.

«Се инший підхід, і ми нічого не маємо против такого розв'язання справи, коли вона буде реалізована дійсно,— але з маленьким доповненням. Паралельно з перенесенням на всесоюзний кошт чи творенням нових установ всесоюзного значіння в Москві та Ленінграді, ряд аналогічних установ инших республік, українських в тім числі, котрих значіння виходить поза обрій місцевого життя, також мусять тепер же бути признані установами всесоюзного значення і перенесені на всесоюзний бюджет. Передусім і негайно се мусить бути з Українською Академією. Коли Ленінградська Академія всесоюзна і утримується з всесоюзних коштів, так мусить бути і з Київською. Всі академії наук Радянського Союзу, які в нім повстануть, або які ввійдуть до нього разом із своїми краями, мусять мати право на однаковий титул, на однакову наукову ролю і матеріяльну підтримку. Сього вимагає сам принцип «Академії Наук» як установи. Поруч Ленінградською Академії, утримуваної з союзних коштів і наділеної всесоюзним титулом, Українська Академія не може зіставатися в ролі провінціяльної установи. Вона не сповнить в такім разі свого завдання, котре на неї вкладається.

«Ви чули оперативний план Академії, бачили образ її матеріяльного убожества — але не самими копійками живе чоловік! Не менше значіння мають питання організаційного порядку і наукового престижу. Коли до нашої Академії з боку Радянського уряду і з боку широких верств робіт-

ничої і селянської людности ставитимуться вимоги як до організуючого живого культурного центру, то треба щоб вона одержала на се не тільки матеріяльні виробничі засоби, які зрівняли б її з Ленінградською Академією, з її багатими засобами, зібраними за царських часів (коштами не тільки великоруської, але й української людности!). Ждемо не тільки сих матеріяльних засобів, але й організаційних форм Академії, які дійсно дали б їй змогу звязатися з широкими верствами інтелігентської, селянської, робітничої людности нашої республіки. Ждемо змоги також безпосередньо звязатися і з світовим науковим життям і культурним рухом, щоб не впрошуватися до тих експедицій і наукових станцій, що їх організуватиме Ленінградська Академія, в ролі бідних родичів, що шукатимуть дозволу й собі «тоже позаниматься наукой». Хочемо поруч неї на рівних правах іти в культурний світ, щоб черпати безпосередньо з його скарбниці і демонструвати перед ним досягнення української культури й науки.

«Вітаємо постанову харківського центру — подану нам до відома Укр. Наукою, про утворення в Укр. Рад. Республіці окремого товариства для культурного звязку з Заходом, яке досі існувало тільки в Москві. В сій ухвалі бачимо зрозуміння сеї потреби безпосереднього звязку, про котру отсе кажу. Побажаємо тільки, щоб справа була поведена широко, планово, енергійно. Щоб упали ті ріжнородні перешкоди, що досі стояли на дорозі нашої причетности до світового культурного руху. І щоб наш науковий осередок міг в організації сього звязку відограти відповідну ролю. Щоб Академія наша могла в повній мірі сповнити ту місію, яка в уяві поколінь українських культурних робітників звязувалася з ідеєю Української Академії Наук: щоб вона увела Український Нарід в круг культурних народів світу і запевнила йому відповідне місце в сім крузі!»

На сю промову відповів голова Укр. Науки, Я. П. Ряппо дуже інтересною промовою, де зазначив свою повну солідарність із поглядами на завдання Укр. Академії, як інтелектуального науково-організаційного осередку Республіки, звязаного з витворчою роботою й культурними потребами її робітничої й селянської верстви: «Не музеєм буде ся академія сучасности,— не тільки глядітиме назад в історію, але ставитиме свої перспективні наукові висновки для всеї Української Республіки», висловився він. Так само погодився він з висловленими гадками щодо становища Української Академії, як установи всесоюзного значіння, рівнорядної з Академією Ленінградською як у відносинах середсоюзних, так і в зносинах з культурним західним світом. «Маємо не тільки право, але й обов'язок будувати науку не тільки на Україні, але і в загальносоюзній пла免ніровці. Академії Республік мусять бути рівноправні не тільки в Союзі, а й у світовій перспективі мусять ставитися на принципі наукової рівности. Популяризація руської науки, зовсім зрозуміла з становища Російської Академії, не повинна заслонювати перед світом наукового життя наших республік. Розуміється, труднощі лежать крім організаційних питань в нерівностях історичної спадщини, котрими вони розпоряджають; але ми не сумніваємося, що розвій нашої Академії піде скорим і сильним шляхом».

Основні тони сеї промови підтримали далі привітання представника київської партійної організації т. Постишева (секретаря київського окружного комітету т. Любченка, які підчеркнули потребу тісного єднання представників науки з робітництвом і селянством, та вагу й потребу наукової праці в інтересах 90 % трудящої людности.

Все се утворило дуже теплу й надійну атмосферу тісного єднання українського наукового життя з усім творчим процесом країни — що знайшло свій вираз в кінцевих словах голови Укр. Науки: в його поклику

до спільної праці партії, радянських органів і наукових робітників над будовою робітниче-селянської Української Республіки з'єднаними силами, viribus unitis.

Виносилося з сього засідання враження історичного дня в розвою наукового і культурного життя України.

Дискусія над його актуальними, але більш буденними потребами продовжилась ще далі в конференції президії Укр. Науки з участю київських дослідчих катедр. Академії й ин. наукових установ. Знов виступили наверх ріжні «злоби дня» наукової праці Київа і всеї України. Одним з найбільш пекучих питань, порушуваних тут і в попередніх засіданнях, було критичне становище наукового видавництва. Державне Видавництво України ще рік тому приєднало до себе спеціяльно наукове видавництво Нар. Ком. Освіти — «Червоний Шлях» (відріжняти від літературно-наукового місячника «Червоний Шлях», що далі виходить коштами Держ. Видавництва), стало з того часу майже єдиним видавничим осередком для наукової літератури, і дійсно розгорнуло широкий видавничий план (15 тис. аркушів на р. 1924/5, з перспективою швидкого прогресивного збільшення в дальших роках). В сім плані наукові видання, поруч шкільних підручників (головного, ударного завдання), і красного письменства, повинні були знайти також показне місце. Але здійснення сього плану вимагало великих позабюджетних дотацій, а Держ. Вид. дістало за 1925/6 р. тільки 1.200.000 карб., дотацію ж вставлену до бюджету української Республіки 1925/6 р. Союзна Рада Нар. Ком. зменшила, до 750 тис. карб., так що Держ. Вид. опинилося в критичнім становищі і мусило скидати з планів вже прийняті не шкільні видання, щоб забезпечити кампанію підручників для наступного року. Виплату гонорарів за видані вже книжки припинило. Наступна криза — тим більш болюча, що піднесення добробуту, поступи української школи і українізації державних установ та зріст культурних вимог людности, разом збігаючись, витворяли велике запотрібовання книги, в тім і чисто наукової літератури. Наділення ДВУ спеціяльними дотаціями стало невідкличною потребою. До сього питання раз у раз поверталася дискусія.

Болючим місцем спеціяльно-київським, що виникло у сих дебатах, являється також бібліотечна справа. Київ мав свою стару наукову бібліотеку — університетську, яка протягом ряду десятиліть притягали до себе ріжні книжні фонди. Війна і революція не тільки спинили її зріст, але й задали їй тяжкі удари — в евакуації, в ріжних пригодах горожанської війни. А з перетворенням старого університету в педагогічну установу («інститут народньої освіти», в скороченню ІНО) ся бібліотека стала для сеї інституції малоприємним тягарем, і разом з иншими науковими установами б. університету її стали також розділювати між ріжними установами Київа по спеціяльностям — медичну частину забирає медичний інститут (б. медичний факультет), на соціяльно-економічну заявляє претенсії інститут нар. господарства і т. д. Поруч того виник проект приєднання сеї бібліотеки до Всенародної Бібліотеки, що рахується при Академії Наук. Обидва проекти ніяк не можуть вдоволити наукових робітників Київа, заінтересованих у тім, щоб київські наукові установи мали центральну чисто наукову бібліотеку загального характеру серед спеціяльних бібліотек ріжних вищих шкіл (ВУЗ-ів, по-теперішньому), семінарійних, лабораторних, студентських і т. д. — що мали б творити її периферію, так би сказати.

Коли Київ має бути науковою лабораторією України, коли Українська Академія має бути науково-організаційним осередком для цілої країни, — мусить у неї бути відповідна наукова бібліотека. Се перша і самозрозуміла передумова успішної наукової праці, без неї можна тільки

виробляти перспективи і плани, але працювати не можна! Натуральною підставою такої бібліотеки може послужити отся університетська бібліотека, коли її заховати від розпорошення, скоро і щедро доповнити дорогою значних позабюджетових дотацій на найближчі роки 1926/7 і 1927/8, а надалі дати достатній бюджет, відповідний до дальшого розвитку. Розпорошення її було б ненагородимою шкодою, а й прилучення до Всенародньої Бібліотеки не розвязує справи. Бо ся установа має свої спеціяльні завдання обслугу масового читача, що вимагає величезної праці й коштів і ніяк не може бути зведена на друге місце (так як стояла проблема обслуги масової публіки, скажім, в старій Публічній Бібліотеці петербурзькій, або стоїть в таких сучасних бібліотеках як паризька Bibliothèque Nationale лондонський British Museum і под.). Прилучення до Всенародньої Бібліотеки наукової бібліотеки в нинішніх обставинах неминуче зробило б сей науковий відділ тільки додатком з другорядним значенням, який ніяк не міг би стати центром потрібної уваги, засобів і заходів коло його розвитку як самоцілі.

Коли в Ленінграді поруч б. Публічної, тепер Державної Бібліотеки (яка в своїм науковім устаткованню безмірно перевищує київську — являється для неї далеким, не хочу сказати — недосяжним ідеалом!) Академія Наук не тільки має свою окрему чисто наукову бібліотеку, але якраз тепер дістає величезні дотації для її розширення, спеціяльно для неї збудовану величезну палату, і т. д.— то для Київа зформування такої наукової бібліотеки (а переводячи на реальний грунт — заховання, доповнення і відповідне забезпечення надалі його старої університетської бібліотеки) являється питанням гострим до крайности. Не перебільшуючи можна сказати, що тут стоїть питання «так чи ні» всеї дальшої наукової праці.

Я на сім скінчу. Ще раз повторю, що стріча на київськім грунті харківського науково-адміністративного центру з широким кругом українських робітників Київа утворила якнайкращий настрій і викликала живі надії на кращу будучину. Діло тільки за здійсненням їх. Я сказав уже, що на матеріяльних засобах — хоч як важкі вони — питання тут не кінчиться. Потрібні ще й инші можливості.

Друкування сеї книжки «України» досить протяглося, як-то кажуть — «з причин від редакції незалежних», і за той час померкло чимало з рожевих перспектив, розвинених під час пленуму — головно під гаслом крайньої економії, поданим із союзної «вищої ради народнього господарства». Але дещо стоїть міцно. Особливо жвавий рух був помітний протягом сих місяців в реалізації плану. Сільськогоспод. академії. Перший випуск «Матеріялів до організації всеукраїнської Сільськопгосподарської Академії у Київі» (120 ст., з великою силою ілюстрацій, кресленників і т. и.), випущений при кінці місяця лютого, робить незвичайно приємне враження ентузіязмом праці, розлитим в нім, і енергійними кроками, повзятими київським організаційним осередком в справі реалізації сього плану. Члени осередку переконані, що вже з академічним роком 1926/7 вони зможуть увести в життя першу з запроектованих установ: лісоінженерний факультет в новім, спеціяльно для нього збудованім будинку, в Голосіївських хуторах, що передаються на сей вжиток київським окр. викон. комітетом, і се буде першим кроком в переході від нинішнього Київського сільськогосподарського інституту до будучої с.госп. академії.

В добрий час!

1

АРХЕОГРАФІЯ

О. І. ЖУРБА, С. В. АВРОСИМОВА *(Дніпропетровськ)*

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ УЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

Важлива роль у формуванні джерельної бази вітчизняної історичної науки, в розвитку дореволюційної археографії належить губернським архівним комісіям [1], які почали створюватися з 1884 р. На початку XX ст. їх нараховувалося 39 [2]. В діяльності губернських архівних комісій основна увага приділялася виявленню й врятуванню писемних джерел, створенню історичних архівів, бібліотек, публікації документів тощо [3]. Таким чином, ці заклади займалися основними напрямами археографічної роботи. По суті, це були місцеві історичні товариства, які відіграли помітну роль у збиранні й розробці джерел з історичного краєзнавства [4].

Вагомий внесок у розвиток української історичної науки зробила на початку XX ст. Катеринославська учена архівна комісія (далі: Комісія), яка виникла 1903 р. й проіснувала до 1916 р. [5] На жаль, Комісія не мала власного архіву [6], тому на особливу увагу заслуговують протоколи її засідань, що друкувалися у виданні «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (далі: «Летопись»).

Завдяки подвижницькій діяльності членів Комісії було виявлено, врятовано і введено до наукового обігу цінні писемні джерела з історії та культури Катеринославщини, Запорозької Січі й загалом України XVIII ст. Багато було зроблено помічником голови Комісії й беззмінним редактором «Летописи» А. С. Синявським (1866—1951) — директором Катеринославського комерційного училища. До складу Комісії входили українські історики, етнографи, археологи, мовознавці, літературознавці професори В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, Ю. А. Кулаковський, М. Ф. Сумцов, Д. І. Яворницький, А. М. Ясинський та ін.

Найактивнішу евристичну роботу в Комісії проводили В. О. Біднов (Біднов Василь Олексійович (Василь Бідний) у російськомовних виданнях підписувався «Беднов» («Бѣднов»), мав псевдонім «Степовий», Широчанський), О. Г. Богумил, Д. І. Дорошенко, В. Д. Машуков, Я. П. Новицький, В. І. Пічета та ін. Вони обстежували архіви Катеринославщини: Вертоградов відвідав с. Письмачівку, В. О. Біднов — Самарський Пустельно-Миколаївський монастир і архів Катеринославської духовної консисторії, В. І. Пічета працював в архіві Катеринославського земського суду, О. Г. Богумил та А. С. Синявський — в архіві губернського правління, Я. П. Новицький досліджував архіви м. Олександрівська.

Головною метою Комісії було виявлення архівного матеріалу, визначення ступеня його збереженості, організація центрального губернського архіву, огляд й складання описів церковної старовини в Ново-

московському й Катеринославському повітах, допомога різним закладам у збиранні матеріалів з історії [7].

Діяльність Комісії сприяла формуванню документального фонду Катеринославського музею ім. О. М. Поля. До музею надійшли особливо цінні документи, знайдені в архіві Катеринославського губернського правління [8]. Співробітники Комісії досліджували писемні джерела, які зберігалися в музеї, доповідали на засіданні про деякі рукописи музею [9].

Найціннішими в краї були архіви губернського правління й Катеринославської духовної консисторії [10]. Перший вивчався В. О. Бідновим, О. Г. Вогумилом, В. Д. Машуковим, М. М. Терновським. Консисторський архів, в якому налічувалося 207 107 справ (з 1758 р.), досліджував В. О. Біднов (1874—1935) — історик, викладач Катеринославського єпархіального училища, правитель справ Комісії (1906—1909) [11]. Архів духовної консисторії увібрав у себе справи Київської, Переяславської, Воронезької та Білгородської консисторій і містив документи парафій Вольностей Війська Запорозького, Полтавського, Кобеляцького й Костянтиноградського повітів Полтавської губернії, південної частини нинішньої Харківської губернії та ін. [12] Цей архів досліджували катеринославські архієпископи Гавриїл (В. Ф. Розанов; 1781—1858) [13] та Феодосій (О. Г. Макаревський; 1822—1885) [14]. Згодом частина цього архіву зберігалася у фондах Дніпропетровського історичного музею [15], пізніше, 1955 р., була передана в Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА) [16].

В. О. Біднов, крім консисторського, досліджував ще архів Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря — одного з найстаріших козацьких монастирів (Новомосковський повіт) [17], в якому зберігалися документи та стародруки XVIII ст.

Розгортанню археографічної діяльності Комісії сприяв XIII археологічний з'їзд, який відбувся 1905 р. в Катеринославі. Під головуванням А. С. Синявського тоді працювала секція археографії й архівознавства, на якій виступив почесний член Комісії, директор Катеринославського історичного музею, визначний український історик Д. І. Яворницький (1885—1940) [18]. У доповіді «Запорозька старовина» вчений накреслив топографію евристичних досліджень на Катеринославщині, відзначив, насамперед, Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, церкви на Микитиному Розі, в селах Старі Кайдаки, Покровське, Петриківка, Нехворощанський монастир, родинні архіви Родзянків, Магденків, Маламів, Іваненків та ін. [19] У Г. П. Алексєєва збереглося п'ять томів мемуарів XVIII ст. П. Д. Апостола — сина гетьмана Д. Апостола. Державний діяч, таємний радник поміщик Г. П. Алексєєв (1834—1919) доводився далеким родичем гетьманові Д. Апостолу, був власником рідкісної колекції української старовини, якою користувався художник І. Ю. Рєпін, працюючи над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». До речі, Д. І. Яворницький і Г. П. Алексєєв позували для персонажів цієї картини [20].

Увагу делегатів XIII археологічного з'їзду привернуло повідомлення про щоденник наказного отамана Азовського козацького війська, який було знайдено в родинному архіві онука кошового Задунайської Січі Й. Гладкого [21].

На з'їзді підкреслювалась значна цінність архіву Катеринославського губернського правління, який досліджував член Комісії, доцент Київського університету О. Г. Богумил. Він підготував до видання збірник ордерів (указів) 1777—1789 рр. князя Г. О. Потьомкіна до Азовського губернатора В. О. Черткова та Новоросійського губернатора І. Д. Язикова і правителя Катеринославського намісництва І. М. Синельникова. Всього

О. Г. Богумил зібрав 1378 ордерів [22]. Нині комплекс ордерів Г. О. Потьомкіна (152 одиниці) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї [23]. Отже, деякі оригінали ордерів Г. О. Потьомкіна, де міститься цінна різноманітна інформація з історії Катеринославського намісництва кінця XVIII ст., не загинули, як відзначалося до останнього часу в радянській історіографії [24].

До архіву Катеринославського губернського правління зверталися перші історики краю архієпископи Гавриїл (Розанов) та Феодосій (Макаревський). Відомий історик, «Колумб» Новоросійського краю А. О. Скальковський (1808—1899) використав найцінніші комплекси цього архіву, коли писав про історію Запорозької Січі та Новоросійського краю [25]. Значну кількість документів, насамперед Січового архіву, А. О. Скальковський вивіз до Одеси і зберігав в особистому архіві [26]. Комісія надавала великого значення поверненню цих документів до Катеринослава. Один з активних діячів Комісії, відомий археограф, історик та етнограф Запорожжя Я. П. Новицький (1847—1925) підтримував наукові зв'язки з А. О. Скальковським. Через ці стосунки Я. П. Новицькому вдалося опублікувати деяку частину документів Січового архіву, які зберігалися у Скальковського [27]. Окрім того, Я. П. Новицький обстежив архіви Олександрівського предводителя дворянства та повітового казначейства і уклав опис переглянутих архівних справ [28].

Плідно співробітничав у Комісії викладач Катеринославського комерційного училища, майбутній академік, видатний учений-славіст В. І. Пічета (1878—1947). Саме в Комісії почалася його наукова діяльність [29]. Він обстежив архів Катеринославського нижчого земського суду [30].

Завдяки евристичній роботі А. С. Синявського були врятовані цінні архіви поліцейських правлінь Верхньодніпровська й Новомосковська [31].

Інтерес з точки зору архівної евристики викликає повідомлення В. В. Данилова «Катеринославщина в архіві Імператорського Російського географічного товариства», де анотовано опис архіву товариства, зроблений Д. К. Зеленіним [32].

Наукові інтереси членів Комісії позначилися на тематиці її публікацій. Один з провідних археографів Комісії В. О. Біднов приділяв значну увагу публікації документів адміністративно-управлінського характеру, надаючи першорядного значення ордерам Г. О. Потьомкіна. Таврійська архівна комісія й Одеське товариство історії та старожитностей також друкували ордери князя Потьомкіна [33].

Фундаментальну серійну публікацію цього виду документів, знайдених в архіві Катеринославського губернського правління, здійснив О. Г. Богумил. Спочатку він видавав ці документи у «Вестнике Екатеринославского земства», але незабаром редакція відмовилася друкувати їх. Тоді дослідник звернувся до Комісії. У другому випуску «Летописи» О. Г. Богумил опублікував 716 ордерів 1775—1776 рр. та 1790—1791 рр.[34] Публікацію документів цього різновиду продовжив В. О. Біднов, який знайшов в архівах Катеринославської державної палати і губернського правління 49 пропозицій («предложеній») князя Г. О. Потьомкіна [35], в яких міститься інформація щодо розподілу земель Новоросійської та Азовської губерній 1774—1784 рр.[36]

На значну увагу заслуговує здійснена В. О. Бідновим публікація комплексу документів під назвою: «До історії колишніх запорозьких старшин та козаків» [37]. Ці документи було виявлено в консисторському архіві та губернському правлінні. Публікація складається з п'яти частин, які супроводжуються історичною передмовою. До кожної частини увійшли документи, що стосуються січового архімандрита В. Сокаль-

ського, священика Миколаївської Новокодацької церкви Ф. Фомича, полкових осавулів Лазаря Глоби та Гната Каплуна, ктиторів Нікопольської Покровської церкви Якова та Івана Шиянів.

У третьому розділі вміщено документи полкового осавула, відомого катеринославського старожила Лазаря Глоби (повідомлення 1778 р. новоросійському губернаторові І. Д. Язикову та ін.) [38]. В історичній передмові В. О. Біднов подає біографічні дані про Л. Глобу, який 1743 р. оселився на березі Дніпра навпроти Монастирського острова (сучасний Дніпропетровськ) і зайнявся садівництвом, яким також чудово володів.

Четвертий розділ репрезентує документи щодо діяльності Л. Глоби — полкового осавула Гната Каплуна, мешканця слободи Половиці [39]. В. О. Біднов опублікував документи 1783—1786 рр. про утиски, яких зазнав Г. Каплун з боку колезького секретаря П. Папчинського.

У п'ятому розділі надруковано документи про ктиторів Нікопольської Покровської церкви братів Якова та Івана Шиянів. В. О. Біднов передає напис, зроблений на іконостасі цієї церкви [40], в якій були портрети братів. Свого часу відомий історик М. Н. Мурзакевич вивіз портрети до Одеси в музей товариства історії та старожитностей. У Нікопольській Покровській церкві залишилися копії з цих портретів [41], а в Катеринославському музеї ім. О. М. Поля зберігалися копії з нікопольських копій.

Після скасування Запорозької Січі у 1775 р. брати Шияни залишилися вірними минулому, перенесли в Нікопольську Покровську церкву створену в Січі ікону Покрови з портретом останнього кошового Петра Калнишевського. В Одеському краєзнавчому музеї зберігається точна копія з цієї оригінальної ікони [42].

В архіві губернського правління В. О. Біднов виявив документи, що містили біографічні дані про Шиянів. Вони були уродженцями містечка Яблунів (Лубенський полк), діти козака Я. Матвієнка, мали зимівник біля річки Базавлук.

Результатом дослідження консисторського архіву стала публікація документів з історії Катеринославської духовної семінарії — найстарішого учбового закладу на Катеринославщині. Подані документи містять інформацію не тільки про цю семінарію, а й про інші учбові заклади, висвітлюють розвиток освіти на Україні. Публікація має тематичний характер. До неї, крім опису семінарського майна 1787 р., увійшли «порядок навчання», списки учнів 1788 р. та інші документи [43].

Серед наративних джерел заслуговує на увагу публікація «Подорожніх нотаток» ректора Катеринославської духовної семінарії архімандрита Іакова Вечеркова [44]. Ці нотатки В. О. Біднов передрукував з «Херсонских епархиальных ведомостей», де їх свого часу (1862 р.) опублікував професор М. Н. Мурзакевич. Нотатки, які містять історично-географічний опис Катеринославської губернії та характеристику діячів краю, складаються із кількох розділів і починаються 1828 р. До науково-довідкового апарату цієї публікації увійшли археографічна передмова, легенда й палеографічна характеристика рукопису. Публікатор досить ретельно проаналізував текст пам'ятки. Нотатки І. Вечеркова — результат його спільної подорожі з катеринославським архієпископом Гаврїїлом (Розановим) до єпархії. Під час своїх подорожей Гаврїїл розпитував старих селян, вивчав архівні матеріали. Саме Гаврїїл занотував і видав 1842 р. цінне джерело до історії запорозького козацтва — спогади запорожця М. Л. Коржа [45].

Із «Херсонских епархиальных ведомостей» (1861.— № 12.— С. 231—251) В. О. Біднов передрукував ще один документ — автобіографію протоієрея Карпа Павловського (1774—1832) — вихованця Катеринославської семінарії, священика Катеринославської єпархії, який за-

лишив цікаві свідчення про митрополитів, архієпископів, про військові поселення [46].

Як історик церкви В. О. Біднов досить глибоко досліджував архів Катеринославської духовної консисторії, про що яскраво свідчать його публікації в «Летописи» [47].

Необхідно зазначити, що всі публікації В. О. Біднова відзначаються особливою ретельністю. Як правило, їх супроводжує вступна стаття, яка містить археографічну характеристику, інформацію про фонд й архів, де було виявлено документи, опис палеографічних особливостей та виклад принципів передачі тексту. Науково-довідковий апарат доповнюють підрядкові коментарі, нерідко з розгорнутим бібліографічним покажчиком.

Комісією були також видані епістолярні джерела: листування одеського протоієрея Ф. Огінського з архієпископом Платоном (Любарським), листи інших катеринославських архієпископів [48]. В. Данилов видав три листи (1839—1846) М. А. Маркевича до ректора Київського університету М. О. Максимовича [49]. В повідомленні про етнографа Г. Залюбовського В. В. Данилов опублікував його лист до Максимовича від 20 листопада 1864 р. [50].

Комісія приділяла також увагу публікації документів родинних архівів. У шостому випуску «Летописи» було започатковано відділ матеріалів з історії стародавніх родів Новоросії. Розпочинався цей відділ публікацією документів родини Маламів [51]. В. В. Данилов надрукував комплекс документів до історії родини Міклашевських (листування М. П. Міклашевського з О. В. Суворовим, Г. О. Потьомкіним, П. В. Завадовським та ін.) [52]. М. П. Міклашевський — землевласник, новоросійський губернатор (1801—1804).

Серед публікацій матеріалів, що містять інформацію про відомих діячів Катеринославщини, відзначимо документи, надруковані членом Комісії І. Акінфієвим у додатку до його статті про директора училищ Катеринославської губернії Я. Я. Ковалевського. Це — атестат про закінчення Катеринославської губернської гімназії та диплом Харківського університету [53]. А. С. Синявський видав два документи («квиток» 1780 р., «заповіт» 1842 р.) із особистого архіву Г. Г. Крем'янського — священика Нікопольської Покровської церкви. В заповіті — цінна інформація про місто Нікополь, соціально-економічні відносини в краї [54]. Історія краю першої чверті XIX ст. висвітлюється в публікації документів з архіву Катеринославського земського суду. Цю публікацію здійснив В. І. Пічета [55].

На особливу увагу заслуговує видання документів Січового архіву 1770—1771 рр. [56] Ця тематична публікація з'явилася завдяки творчим контактам Я. П. Новицького із А. О. Скальковським. Останній свого часу виявив «Справу про Українську лінію» й дозволив Я. П. Новицькому скопіювати деякі документи. Згодом у Новицького з'явилася збірка копій документів Січового архіву, які були надруковані у п'ятому випуску «Летописи» [57]. В історичному огляді до цієї публікації Новицький поділив документи за тематикою на три відділи: 1) скарги запорожців на утиски; 2) листування та скарги Коша на спорудження в козацьких вольностях фортець Дніпровської лінії; 3) листування з питань внутрішнього військового устрою на Запорожжі. В документах — скарги на будівництво земляних укріплень по річках Орелі, Опалисі, Самарі, Вовчій та інших, скарги запорожців на потраву посівів, крадіжку, грабунки, які вчиняли урядові команди по зимівниках та селах. До цієї публікації увійшли рапорти й донесення самарського полковника Норова, отамана Дядьківського куреня Л. Мошенського, кодацького полковника Блакитного Запорозькому Кошу про будівництво редутів на землях запорозь-

ких вольностей; ордери Коша отаману куреня Пластунівського П. Третяку й полковому старшині С. Биковському; відповідь кошового Калнишевського військовому судді М. Тимофєєву про втечу козаків та їхній розшук. Окрім того, до комплексу належать листи, промеморії, пропозиції, донесення, де зафіксована інформація про економічні стосунки козаків [58], постачання їм зброї, про лоцманів [59]. Привертає увагу реєстр запорожців Самарської й Кодацької паланок, які тікали в Олександрівську фортецю (1771 р.) [60].

В археографічній передмові до цієї публікації наведені дані про оригінальність документів, їхню копійність тощо. Підкреслюється також, що оригінальні документи — частина похідного Запорозького архіву, а копії рапортів паланкових полковників підтверджуються підписом канцеляриста Г. І. Василенка. В передмові дано характеристику почерку, паперу, орфографії, обгрунтовані засади публікації. Кожен документ перед назвою датовано. При публікації збережено типологію документів. Для передачі палеографічних особливостей оригіналів використано різні шрифти. У примітках до змісту пояснені іменні та географічні реалії.

Я. П. Новицький надрукував деякі документи із особистого документального зібрання: грамоту на дворянство Тарах-Тарловських 1793 р., універсал гетьмана К. Розумовського козаку Л. Синьогубу на чин військового товариша (1761), грамоту Катерини II Л. Синьогубу на чин майора (1795), указ на рангову маєтність полковому старшині М. Рудю (1779) [61].

Під час обстеження архівів міста Олександрівська увагу Новицького привернув архів Покровського собору. Деякі документи цього архіву вчений опублікував у «Летописи» [62].

Крім того, Я. П. Новицький видав збірку українських історичних пісень [63], значну частину яких він записав у Нікополі, Капулівці, Кушугумівці, Новогупалівці та Покровському. В цих піснях — минуле українського народу, його історичний побут, національні герої [64]. До цієї збірки увійшли народні перекази та оповідання, які вчений збирав на Катеринославщині протягом 1875—1905 рр. Мандруючи землями Запорозьких вольностей, Я. П. Новицький записав легендарні перекази про походження річок, скель, урочищ, могил тощо, про історичних героїв, славетних запорожців, оспіваних у народній поезії. У піснях йдеться про характер, життя та діяльність козаків. Значний інтерес викликає український народний гумор, сатира [65]. У цьому матеріалі знаходимо відомості про поселення давніх народів, кочових племен, про кошових отаманів І. Д. Сірка та П. І. Калнишевського, кошового задунайських козаків Й. Гладкого. Наприкінці кожної легенди дається повідомлення про оповідача, місце й час запису. Підрядкові контрольно-довідкові повідомлення містять бібліографічні дані та інформацію про історичних осіб.

Цей матеріал Я. П. Новицький доповнив публікацією народних молитов, змов, заклинань і рецептів [66].

Одним з найактивніших публікаторів документів у Комісії був В. Д. Машуков, публікації якого тематично присвячені історії церковного будівництва на Катеринославщині, виявленню пам'яток церковної старовини. В архіві Катеринославської духовної консисторії В. Д. Машуков виявив «Реєстр» речей Кирилівської та Межигірської ризниць 1773 р.[63] У тому самому архіві В. Д. Машуков знайшов документи про будівництво в 1773—1775 рр. дерев'яної церкви в містечку Аджамці (Херсонської губернії Олександрійського повіту) [68]. Публікації В. Д. Машукова супроводжуються передмовою, підрядковими коментарями, вказівками на оригінальність і копійність.

До публікації документів першої половини XIX ст. належать ра-

порт протоієрея М. Моторного катеринославському єпископу Анастасію (1838 р.) [69] та спогади катеринославських старожилів про пам'ятки церковної старовини, що зберігалися в кафедральному Преображенському соборі [70]. Спогади доповнено коментарями, які містять інформацію з історії катеринославської єпархії та міської генеалогії.

Цінні повідомлення з історії книжкової культури краю містяться в «Описі Катеринославського кафедрального Успенського собору» 1830 р.[71] У 1852 р. опис було передано до Преображенського собору. В археографічній передмові та підрядкових коментарях висвітлюється процес підготовки опису до друку. Особливу увагу в описі привертає Євангеліє московського друку 1763 р. в оксамиті. На звороті титульного аркуша зберігся запис 1782 р., який В. Д. Машуков повністю наводить: «Сіе Евангеліе, данное в церковь Половицкую новопоселенную апостолов Петра и Павла за упокой Трофима Куги, а стараніем Стефана Афанасиева сына Лубенского. 1782 году маия 5 дня». Половицька церква згоріла 6 серпня 1783 р., і Євангеліє потрапило до Преображенського собору. Нині воно зберігається в Дніпропетровському історичному музеї [72].

В. Д. Машуков надрукував кілька документів щодо історії Полтавської та Херсонської єпархій (1772—1775 рр.) [73], перших дворянських виборів в Катеринославі 1791 р. [74] Ці документи були ним виявлені в архіві Катеринославського губернського правління.

Члени Комісії здійснювали не лише окремі публікації документів. Джерела друкувалися в додатках до статей, повідомленнях, рефератах. Наприклад, у рефераті на том № 8 «Жерел до історії України—Руси» (Львів, 1908) викладач Катеринославського комерційного училища, правитель справ Комісії (1909—1913), згодом відомий історик Д. І. Дорошенко (1882—1951) передрукував лист короля Стефана Баторія від 19 квітня 1582 р. до української адміністрації відносно скарг і утисків, яких зазнали козаки з боку цієї адміністрації [75]. Документ було надруковано польською мовою. Цей лист виявив видатний український історик І. П. Крип'якевич у бібліотеці Чарторийських у Кракові. Документ являв собою копію початку XIX ст., зняту з Коронної метрики.

1913—1914 рр. Комісія порушила питання про необхідність перевидання праць архієпископа Гавриїла (Розанова), Мартина Григоровича-Молодшого, архієпископа Феодосія (Макаревського), планувала підготувати хрестоматію з історії Катеринославщини [76].

Підводячи підсумки археографічній діяльності Комісії, треба відзначити, що вона проводила активну евристичну та едиційну роботу, в результаті якої були виявлені, врятовані і введені до наукового обігу цінні писемні джерела з історії та культури України XVIII—XIX ст. Найбільшу увагу члени Комісії приділяли вивченню архівів Катеринославського губернського правління й духовної консисторії, в яких були зосереджені основні скарби письменства. Ці архіви досліджували В. О. Біднов, О. Г. Богумил, В. Д. Машуков, А. С. Синявський, Д. І. Яворницький. Були обстежені архіви Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря (В. О. Біднов), Катеринославського нижчого земського суду (В. І. Пічета), міста Олександрівська (Я. П. Новицький).

Основним підсумком видавничої діяльності Комісії стали десять випусків «Летописи» (1904—1915). Хронологічно переважна частина публікацій охоплює другу половину XVIII ст., і тільки незначна кількість документів висвітлює історію краю першої половини XIX — початку XX ст. На сторінках «Летописи» друкувалися актові й наративні джерела: грамоти, накази, розпорядження, ордери, рапорти, атестати, реєстри, ділове та особисте листування, щоденниковий матеріал, документи родинних архівів. Публікації містять інформацію з історії Запорозької Січі,

в соціально-економічної історії й культури краю другої половини XVIII — початку XIX ст. Значна частина документів з консисторського архіву висвітлює історію церкви в краї.

Неоціненними є серійні публікації Я. П. Новицького документів Січового архіву й численного фольклорного матеріалу, який вчений збирав протягом десятків років, мандруючи землями Запорозьких вольностей. Це науковий подвиг Я. П. Новицького.

До досягнень Комісії належать публікація ордерів князя Г. О. Потьомкіна, здійснена О. Г. Богумилом, і публікація документів з історії запорозького козацтва В. О. Біднова.

Цінність публікацій Комісії зростає через те, що більшість надрукованих документів до нашого часу не збереглася, а самі «Летописи» перетворилися на бібліографічну рідкість, тому актуальним є перевидання останніх як одного з важливих джерел з історії запорозького козацтва й Півдня України. В додатку до статті подаємо покажчик публікацій писемних джерел у «Летописи», що, на наш погляд, допоможе дослідникам в евристичній роботі.

[1] *Макарихин В. П.* Губернские ученые архивные комиссии и их роль в развитии общественно-исторической мысли России в конце XIX — начале XX века // История СССР.— 1989.— № 1.— С. 160—170.

[2] *Шведова О. И.* Указатель «Трудов» губернских архивных комиссий и отдельных их изданий // Археографический ежегодник за 1957 год.— М., 1958.— С. 377—433.

[3] *Андреевский И. Е.* Губернские ученые архивные комиссии в 1889 г. // Рус. старина.— 1890.— № 11.— С. 553—574.

[4] *Бржостовская Н. В.* Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869—1911 гг.) // Археографический ежегодник за 1971 г.— М., 1972.— С. 98—99.

[5] *Синявский А. С.* Первое десятилетие существования Екатеринославской ученой архивной комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі: ЛЕУАК).— Екатеринослав, 1915.— Вып. 10.— С. 3—15; *Ковальский Н. П., Абросимова С. В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903—1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 г.— М., 1989.— С. 52—57.

[6] Деякі справи Комісії було передано до Катеринославського музею ім. О. М. Поля (тепер — Історичний музей ім. Д. І. Яворницького). Див.: ЛЕУАК.— Вып. 10.— С. 299.

[7] Протокол № 7 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии от 20 марта 1905 г. // Там же.— Екатеринослав, 1909.— Вып. 5.— С. 1—9.

[8] *Там же.*— Вып. 5.— С. 1—9; Вып. 10.— С. 300.

[9] *Там же.*— Вып. 5.— С. 16.

[10] *Дорошенко Д. И.* Об архивах Екатеринославской губернии (по данным официальной анкеты) // Там же.— Екатеринослав, 1913.— Вып. 9.— С. 161—162.

[11] *Мицик Ю. А., Абросимова С. В.* Далеко від рідного дому // Зоря.— 1990.— 8 верес.

[12] *Беднов В. А.* Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: (Документы XVIII в.) // ЛЕУАК.— Екатеринослав, 1908.— Вып. 4.— С. 317—335.

[13] *Гавриил (Розанов).* Повествование о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре.— Одесса, 1838; *Отрывок* повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1853.— Т. 3.— С. 79—129; *Продолжение* очерка о Новороссийском крае // Там же.— Одесса, 1863.— Т. 5.— С. 420—490.

[14] *Феодосий* (Макаревский). Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь.— Екатеринослав, 1873; *Материалы* для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия.— Екатеринослав, 1880.— Вып. 1—2; *Беднов В.* Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕУАК.— Екатеринослав, 1910.— Вып. 6.— С. 89—115; *Синявский А.* Преосвященний Феодосий, епископ Екатеринославский // Там же.— С. 216—225.

[15] *Дніпропетровський* історичний музей (ДІМ).— Арх. 241—304, 351—374, 381.

[16] Державний архів Дніпропетровської області.— Ф. 106.

[17] *Беднов В. А.* Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // ЛЕУАК.— Вып. 4.— С. 339—356.

[18] *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький.— К., 1972.— 253 с.

[19] *Известия* XIII археологического съезда в Екатеринославе. 15—27 августа 1905 года.— Харьков, 1905.— С. 71—73.

[20] *(Яворницький Д. І.)* Як писав Рєпін своїх запорожців: З оповідання Д. І. Яворницького // Дніпр. хвилі.— 1912.— № 7.— С. 109—110.

[21] Ця книга зберігається в фондах ДІМ.— ВР.— № 11154 (38/18).

[22] *Известия* XIII археологического съезда в Екатеринославе.— С. 107—108; *Богумил А.* Ордера кн. Потемкина по архивным документам // Труды XIII археологического съезда.— М., 1908.— Т. 2.— С. 242.

[23] *ДІМ.*— Ф. 3.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арх. 220.

[24] *Лукашевич А. А.* К истории публикации ордеров Г. А. Потемкина и П. А. Зубова // Археографический ежегодник за 1988 г.— М., 1989.— С. 41, 45.

[25] *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823.— Одесса, 1836.— Ч. 1.— С. V—VI; *Его же.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.— Изд. 2-е.— Одесса, 1846.— Ч. 1.— С. 3—4; *Біднов В.* Аполон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений... проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження.— Прага, 1925.— Ч. 1.— С. 291—356.

[26] *Ефименко П.* Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете // Киев. старина.— 1882.— № 1.— С. 195; *А. А. Скальковский:* (Некролог) // Там же.— 1899.— № 2.— С. 85—87.

[27] *Новицкий Я. П.* Материалы для истории запорожских козаков: (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК.— Вып. 5.— С. 3—98.

[28] *Новицкий Я. П.* Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства с 1797—1826 гг. // Там же.— Екатеринослав, 1904.— Вып. 1.— С. 110—137.

[29] *Пичета В. И.* Записки Юрия Крижанича о Малороссии // Там же.— Вып. 1.— С. 1—17; *Его же.* Политико-экономические взгляды Юрия Крижанича в связи с состоянием Московского государства во второй половине XVII века // Там же.— Екатеринослав, 1905.— Вып. 2.— С. 47—68.

[30] *Его же.* Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда // Там же.— Вып. 1.— С. 54—61.

[31] *Об экскурсии* Екатеринославской архивной комиссии // Там же.— Вып. 10.— С. 367.

[32] *Данилов В.* Екатеринославщина в архиве императорского Русского географического общества // Там же.— С. 376—378.

[33] *Лукашевич А. А.* Указ. соч.— С. 41—43.

[34] *Богумил А.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1790 и 1791 гг. // ЛЕУАК.— Вып. 2.— Ч. 1.— С. 1—126; *Ордера* 1775 и 1776 гг.// Там же.— Ч. 2.— С. 1—134.

[35] *Беднов В. А.* Предложения князя Г. А. Потемкина-Таврического Екатеринославской казенной палате (1788 года) // Там же.— Вып. 8.— С. 1—31.

[36] *Там же.*— С. 314—316.

[37] *Там же.*— Вып. 10.— С. 217—263.

[38] *Там же.*— Вып. 8.— С. 318—320.

[39] *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии.— Т. 1.— С. 42.

[40] *ЛЕУАК.*— Вып. 10.— С. 257.

[41] Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1867.— Т. 6.— С. 523—538; *Яворницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа.

[42] *Белецкий П.* Вказ. праця.— С. 128.

[43] *Беднов В. А.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии // ЛЕУАК.— Вып. 8.— С. 185—260.

[44] *Путевые* заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Новгородского // Там же.— Екатеринослав, 1910.— Вып. 6.— С. 38—88.

[45] Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа.— Одесса, 1842.— 4, 94 с.

[46] *Автобиография* протоиерея Карпа Павловского // ЛЕУАК.— Вып. 5.— С. 115—129.

[47] *Беднов В. А.* Два письма архиепископа Никифора Феотоки к Елисаветградскому протоиерею Димитрию Смолодовичу // ЛЕУАК.— Вып. 5.— С. 130—132; *Его же.* Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея архиереях и семинарии. Примечания автора «Известия» // Там же.— С. 133—156; *Из переписки* Дюка де-Ришелье с архиепископом Иовом (Потёмкиным) // Там же.— Вып. 6.— С. 20—209; *Письмо* митрополита Гавриила (Бонулеско—Бодони) к архиепископу Платону (Любарскому) // Там же.— С. 214—215; *О построении* в с. Анновке деревянной церкви графом А. Безбородко // Там же.—

Вып. 7.— С. 250; *Список* иерархов Екатеринославской епархии // Там же.— Вып. 10.— С. 330—350 та ін.

[48] *Там же.*— Вып. 5.— С. 112—114, 130—132; Вып. 6.— С. 198—215.

[49] *Данилов В.* К биографии Н. А. Маркевича: (Письма его к М. А. Максимовичу) // Там же.— Вып. 7.— С. 220—231.

[50] *Его же.* Памяти Г. А. Залюбовского // Там же.— Вып. 5.— С. 110—111.

[51] *Там же.*— Вып. 6.— С. 227—232.

[52] *К истории* старых родов Новороссии. Род Миклашевских // Там же.— Вып. 7.— С. 158—219.

[53] *Там же.*— Вып. 10.— С. 80а, 80б.

[54] *Синявский А. С.* К истории землевладения в Екатеринославщине // Там же.— Вып. 7.— С. 257—261.

[55] *Пичета В. И.* Из Екатеринославской старины: (Екатеринославщина в 1801—1807 гг.) // Там же.— Вып. 2.— Ч. 2.— С. 13—21; *Архив* Екатеринославского нижнего земского суда: (Дела за 1820—1825) // Там же.— С. 22—29.

[56] *Новицкий Я. П.* Материалы для истории запорожских козаков: (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // Там же.— Вып. 5.— С. I—V, I—98.

[57] *Там же.*— С. П.

[58] *Там же.*— С. 57—58, 82.

[59] *Там же.*— С. 83—85.

[60] *Там же.*— С. 88—89.

[61] *Там же.*— Вып. 8.— С. 289—295, 301—302.

[62] *Новицкий Я. П.* Из церковной летописи // Там же.— Вып. 6.— С. 116—128.

[63] *Его же.* Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине // Там же.— Вып. 4.— С. 131—257; *Его же.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875—1905 гг. // Там же.— Вып. 7.— С. 3—241.

[64] *Его же.* Несколько предварительных замечаний к помещённому в IV вып. «Летописи» сборнику «Малорусские исторические песни» // Там же.— Вып. 5.— С. 99—107.

[65] *Его же.* Духовный мир в представлении малорусского народа // Там же.— Вып. 8.— С. 161—184.

[66] *Его же.* Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине // Там же.— Вып. 9.— С. 61—98.

[67] *Машуков В.* Реестр к его светлости князю Г. А. Потёмкину—Таврическому из Кирилловской и Межигорской ризниц вещам // Там же.— Вып. 8.— С. 32—51.

[68] *Там же.*— С. 52—64.

[69] *Там же.*— Вып. 6.— С. 129—131.

[70] *Там же.*— С. 132—147.

[71] *Там же.*— С. 148—160.

[72] *ДІМ.*— КП—36613/К—1376. Див.: *Старопечатные* кириллические издания в Днепропетровском историческом музее. 1574—1800 гг.: Каталог.— Днепропетровск, 1988.— С. 22—23.

[73] *ЛЕУАК.*— Вып. 6.— 161—193.

[74] *Там же.*— Вып. 10.— С. 97—112.

[75] *Дорошенко Д.* Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория // Там же.— Вып. 7.— С. 147—157.

[76] *К истории 1-го* десятилетия деятельности Екатеринославской губернской учёной архивной комиссии // Там же.— Вып. 10.— С. 20, 37, 295, 300.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПУБЛІКАЦІЙ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Ред. А. С. Синявский.— Екатеринослав, 1904—1915.— Вып. 1—10

ЛЕУАК.— 1904.— Вып. I.— II, XXXIV, 1—255, 9 с.

Пичета В. И. Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда.— С. 54—61.

Описание границ Азовской губернии (1775—1783) / Публикация Я. П. Новицкого.— С. 62—71.

Описание городов Азовской губернии / Публикация Я. П. Новицкого.— С. 72—93.

Новицкий Я. П. Доклад в Екатеринославскую губернскую архивную комиссию.— С. 104—109.

Новицкий Я. П. Опись архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства.— С. 110—137.

Программа для собирания сведений по древностям историческим для XIII археологического съезда в Екатеринославе.— С. 209—212.

Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках к XIII археологическому съезду в Екатеринославе.— С. 220—224.

ЛЕУАК.— 1905.— Вып. 2.— 126, 134, II, 71 с.

Богумил А. К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. Ордера 1790 и 1791 гг.— С. 1—126.

Богумил А. К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. Ордера 1775 и 1776 гг.— С. 1—134.

Богумил А. К истории гор. Григориополя.— С. 1—12.

Пичета В. И. Из екатеринославской старины: (Екатеринославщина в 1801—1807 гг. по материалам Екатеринославского нижнего земского суда).— С. 13—21.

Пичета В. И. Из екатеринославской старины. Архив Екатеринославского нижнего суда: (Дела за 1820—1825 г.).— С. 22—29.

Богумил А. Новомосковский уезд в 1860 г. по архивным данным.— С. 30—46.

Пичета В. И. Дело о попе Феодоре Чепельовском: (Из связки секретных дел, хранящихся в архиве Екатеринославского губернского правления).— С. 69—71.

ЛЕУАК.— 1905.— Вып. 3.— XV, 176 с.

Новицкий Я. П. История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770—1806 гг.— С. 1—176.

ЛЕУАК.— 1907.— Вып. 4.— 368 с.

Вертоградов И. Екатеринославская земская милиция 1806—1807 г.: (К столетию её учреждения).— С. 3—30.

Беднов В. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: (Из архива Екатеринославской духовной консистории).— С. 31—129.

Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874—1903 гг.— С. 131—257.

Беднов В. А. Перенесение архиерейской кафедры из Новомиргорода в Екатеринослав: Страница из прошлого Екатеринославской епархии.— С. 304—309.

Беднов В. А. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: Документы XVIII в.— С. 315—335.

Беднов В. А. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря.— С. 337—356.

ЛЕУАК.— 1909.— Вып. 5.— VI, 166, 23 с.

Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских козаков: 1. *Жалобы* козаков на притеснения и обиды; 2. *Переписка* по поводу сооружения в Запорожских вольностях крепостей Днепровской линии; 3. *Переписка,* касающаяся внутреннего устройства и порядков в Запорожье: (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.).— С. I—VI, 1—98.

Письмо князя Г. А. Потёмкина к архиепископу Никифору Феотоки. 9 февраля 1786 г. / Сообщил В. Беднов.— С. 112.

Письмо правителя Екатеринославского наместничества И. М. Синельникова к архиепископу Никифору Феотоки / Сообщил В. Беднов.— С. 113—114.

Автобиография протоиерея Карпа Павловского / Публикация В. Беднова.— С. 115—129.

Два письма архиепископа Никифора Феотоки к елисаветградскому протоиерею Дмитрию Смолодовичу / Сообщил В. Беднов.— С. 130—132.

Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея архиереях и семинарии.— С. 133—148.

Беднов В. Примечания автора «Известий».— С. 149—156.

Л. М. Письма архимандрита Антонина Капустина к протоиерею Серафиму Антоновичу Серафиму / Труды Киевской духовной академии.— 1906.— Авг.— Сент.— С. 680—710; Окт.— С. 108—135; Нояб.— С. 361—382).— С. 160—161.

ЛЕУАК.— 1910.— Вып. 6.— 266, II с.

Беднов В. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского.— С. 38—88.

Из церковной летописи: Материалы, сообщённые Я. П. Новицким.— С. 116—128.

Воспоминания старожилов об иконе «Плачущего Спасителя», находящейся в городе Екатеринославе в кафедральном Преображенском соборе / Публикация В. Машукова.— С. 132—147.

Машуков В. Опись Екатеринославского кафедрального Успенского собора за 1830 год.— С. 148—160.

Несколько документов, относящихся к епархиям Полтавской и Херсонской / Публикация В. Машукова.— С. 161—193.

Из переписки одесского протоиерея Феодора Огинского с архиепископом Екатеринославским Платоном (Любарским) / Сообщил В. Беднов.— С. 198—205.

Из переписки Дюка де-Ришелье с архиепископом Иовом (Потёмкиным) / Сообщил В. Беднов.— С. 206—209.

Письмо князя Г. А. Потёмкина-Таврического к архиепископу Амвросию (Серебреникову).— С. 210—211.

«Определение» архиепископа Платона (Любарского) касательно порядка замещения приходских должностей / Сообщил В. Беднов.— С. 212—213.

Письмо митрополита Гавриила (Бонулеско—Бодони) к архиепископу Платону (Любарскому) / Сообщил В. Беднов.— С. 214—215.

Род Маламы: (Публикация документов).— С. 227—232.

ЛЕУАК.— 1911.— Вып. 7.— V, 271 с.

Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875—1905 гг.— С. 3—112.

Новицкий Я. П. Переписка запорожцев с турецким султаном.— С. 113—116.

Эварницкий Д. И. К биографии малороссийского этнографа Н. В. Закревского. 1805—1871.— С. 117—124.

Дорошенко Д. Новые данные по вопросу о т. наз. реформе короля Стефана Батория.— С. 147—157.

К истории старых родов Новороссии. Род Миклашевских.— С. 158—219.

Данилов В. К биографии Н. А. Маркевича: (Письма его к М. А. Максимовичу).— С. 220—231.

Машуков В. К биографии Д. Т. Мизко.— С. 247—249.

Машуков В. К биографии И. И. Манжуры.— С. 249—250.

В. Б. Указ архиепископа Иова о произнесении проповедей наизусть.— (21.04. 1813 г.)— С. 251.

Синявский А. К истории землевладения в Екатеринославщине.— С. 257—261.

ЛЕУАК.— 1912.— Вып. 8.— VIII, 333 с.

«Предложения» князя Г. А. Потёмкина—Таврического Екатеринославской казённой палате (1788 г.) / Публикация В. Беднова.— С. 1—31.

Реестр отосланным к его светлости князю Григорию Александровичу Потёмкину—Таврическому из Кирилловской и Межигорской ризниц вещам / Публикация В. Машукова.— С. 32—51.

О построении в 1773—1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губернии Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии / Публикация В. Машукова.— С. 52—63.

Духовный мир в представлении малорусского народа. Отдел I. Библейские сказания и народный культ. Отдел II. Люди с чудесною силою. Богатыри. Чудовища. Явления природы / Публикация Я. П. Новицкого.— С. 161—184.

Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии / Публикация В. Беднова.— С. 185—260.

Грамота на дворянство Тарах—Тарловских, предок которых священник Кирилл Тарловский (Дикий поп), пользуется историческою известностью. 21.01. 1793 г. / Сообщил Я. П. Новицкий.— С. 289—292.

Универсал гетмана графа Кирилла Разумовского, данный козаку Сечи Запорожской Леонтию Синегубу на чин войскового товарища. 26 января 1761 г. / Сообщил Я. П. Новицкий.— С. 293—294.

Грамота императрицы Екатерины II Леонтию Синегубу на чин премьер-майора. 22 мая 1785 г. / Сообщил Я. П. Новицкий.— С. 295.

Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудю. 29 мая 1779 г. / Сообщил Я. П. Новицкий.— С. 301—302.

Копия указа об отставке одного из участников Отечественной войны 1812 г.— майора Пантелеева. 9.10.1868 г. / Сообщил В. Машуков.— С. 303—309.

К столетнему юбилею Отечественной войны / Сообщил В. Машуков.— С. 310—311.

К биографии Н. Д. Мизко: Письмо Николая Мизко к одесскому протоиерею Серафиму Антоновичу Серафимову (1860 г.) / Сообщил Л. Мацеевич.— С. 312—313.

Распоряжение князя Г. А. Потёмкина—Таврического относительно раздачи земель. 24 дек. 1786 г. / Сообщил В. Беднов.— С. 314—316.

К биографии Лазаря Глобы / Сообщил В. Беднов.— С. 317—320.

ЛЕУАК.— 1913.— Вып. 9.— 275 с.

Новицкий Я. П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине.— С. 59—98.

Авчинников А. Г. К истории старого рода Малама.— С. 99—119.

Машуков В. Д. Г. Г. Кажаиа — екатеринославский старожил и местный общественный деятель.— С. 120—135.

Машуков В. Д. Из архива Николаевской церкви села Беленького Екатеринославской губернии того же уезда.— С. 136—156.

Дорошенко Д. И. Об архивах Екатеринославской губернии: По данным официальной анкеты.— С. 157—167.

Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / Сообщил В. Беднов.— С. 168—215.

ЛЕУАК.— 1915.— Вып. 10.— III, XXXII, 385, 1—15, 65—96, 4 с.

Акинфиев И. Деятели старого Екатеринослава. Д. Т. Мизко, А. Я. Ковалевский, Александра Акимовна Рындовская.— С. 76—96.

Быков Н. Воспоминание об А. И. Егорове.— С. 97. I—IV.

Первые дворянские выборы в г. Екатеринославе в 1791 г. / Публикация В. Машукова.— С. 97—112.

Машуков В. Участие 34-й пехотной дивизии в охране Черноморского побережья во время русско-турецкой войны 1877—78 гг.— С. 113—126.

Приказы по случаю объявления войны Турции / Публикация В. Машукова.— С. 127—169.

Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков: / Публикация документов).— С. 217—263.

I. *Архимандрит* Владимир Сокальский.— С. 218—224.

II. *Протопоп* Фёдор Фомич.— С. 225—236.

III. *Лазарь* Глоба.— С. 237—242.

IV. *Полковой* осаул Игнат Сидорович Каплун.— С. 243—256.

V. *Яков и Иван* Шияны.— С. 257—263.

Воейков А. Ф. Екатеринослав: (Из записок одного русского путешественника).— С. 271—286.

К истории немецкой колонизации Юга России / Сообщил В. Беднов.— С. 351—355.

Данилов В. Екатеринославщина в архиве императорского Русского географического общества.— С. 376—378.

Новицкий Я. П. Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине.— С. 1—15.

Л. П. ЛАПТЕВА *(Россия)*

ПРОФЕССОР УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА Н. Д. ИВАНИШЕВ (1811—1874) И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КИЕВСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ

Среди ученых Киевского университета св. Владимира Николай Дмитриевич Иванишев занимает особое место. Он проработал в этом учебном заведении с 1839 по 1865 г., возглавлял на юридическом факультете кафедру законов государственного устройства и благочиния, а после реорганизации факультета — кафедру полицейского права, был в течение 12 лет деканом факультета, а в 1862—65 гг. ректором. Большой вклад в развитие науки он внес и как первый в Российской империи исследователь истории славянского права, и изучением некоторых капитальных проблем истории Украины. Как деятель Киевской Археографической комиссии Иванишев разыскивал источники и создавал архивную источниковую базу, учредил при университете «Киевский Центральный архив». Иванишева высоко ценили современники. В 1876 г. опубликована его подробная биография [1], издано собрание его сочинений [2]. В XIX в. о нем написано несколько статей [3], в начале XX в. опубликован ряд его писем [4]. Относительно подробное описание жизненного пути ученого содержится и в справочных изданиях конца XIX — начала XX вв. [5] О пребывании его за границей (30-е годы) и его роли в развитии чешско-русских научных связей писал в начале XX в. В. А. Францев [6]. Но затем имя Иванишева оказалось забытым. Видимо, причиной было общее пренебрежение к прошлому отечественной науки, характерное для периода до середины 60-х годов текущего столетия, а также и тот факт, что замечательный в своем роде ученый придерживался консервативных политических взглядов и преданно служил тому режиму, который дал ему, сыну бедного священника, возможность получить образование и возвысил до положения ректора одного из крупнейших университетов Российской империи. Однобокая оценка деятелей культуры по принципу их революционности или консервативности привела к тому, что история науки XIX в. представлялась как весьма бедная замечательными личностями, что никак не соответствует действительному положению вещей.

После многих десятилетий молчания статьи об Иванишеве появились в справочных изданиях, в том числе и автора этих строк [7]. В 1979 г. наша статья «Н. Д. Иванишев и его работы по истории славянского права» опубликована в Чехословакии [8]. В 1985 г. об Иванишеве упомянуто в одной из книг, посвященных русским университетам [9]. В целом, литература об Иванишеве не раскрывает в полной мере той роли, которую он играл в истории науки.

В предлагаемой статье, опирающейся на архивные документы, приводятся данные, значительная часть которых была недоступна прежним биографам Иванишева. На основе анализа сочинений ученого ставится задача воссоздать образ одного из ярких деятелей Киевского университета и оценить его вклад в науку с современных позиций.

Н. Д. Иванишев родился 5 ноября 1811 г. в Киеве, в семье законоучителя Киевской губернской гимназии. Иванишевы вообще причисляли себя к «малороссийскому дворянству»; только дед и отец ученого были священниками. Рано потеряв отца, молодой Иванишев испытывал материальные лишения, но все же закончил Киевское уездное училище, затем стал учиться в Киевской духовной семинарии, подрабатывая на жизнь частными уроками. В 1829 г. Иванишева, как одного из лучших семинаристов, направили в Петербург для обучения в Главном Педагогическом институте, где он и получил свое основное образование на философско-юридическом факультете, окончив его в 1835 г. Образование это было весьма основательным; многие лекции читались на латинском, немецком и французском языках. Весьма способный студент с независимым нравом, веселым характером и неистощимым остроумием показался начальству перспективным и был приказом от 20 января 1836 г. командирован за границу для совершенствования в науках сроком на два с половиной года [10]. Его путь лежал в Берлин, в университете которого преподавали знаменитые профессора, в том числе и Ф. Савиньи. Иванишев записался слушателем Берлинского университета (легитимация ему была выдана 4 мая 1836 р), а в сентябре 1837 р. приехал из Берлина в Прагу. Как заметил В. А. Францев, «несмотря на то, что Иванишев попал в Берлин в эпоху высокого процветания Берлинского университета, сердце Иванишева не лежало к Берлину» [11]. Францев полагает, что Иванишева «тянуло в славянскую Прагу», что его сильнее всего интересовали «славянская наука, славянские древности, законодательства и наречия», и что именно эти предметы больше всего занимали его за границей.

Основания для таких выводов налицо. В Праге Иванишев интенсивно изучал славянские языки, разыскивал в архивах памятники славянского права. Он был одним из первых юристов, убежденных в необходимости изучения истории славянских законодательств для объяснения древнего русского права. В Праге Иванишев особенно сблизился с библиотекарем Чешского Национального музея, известным политическим деятелем Вацлавом Ганкой, при котором выполнял даже некоторые секретарские обязанности: многие черновики писем чешского деятеля в Россию написаны рукой его русского ученика. И другими путями Иванишев стремился помочь Ганке. 6 ноября 1838 г. он представил российскому министру народного просвещения С. С. Уварову донесение со сведениями о жизни своего «ученого наставника», где подчеркивал заслуги Ганки в собирании редких книг и рукописей, его многостороннюю помощь российским гостям Праги. Одновременно Иванишев упоминал о материальных трудностях чешского деятеля, намекая таким путем на необходимую ему помощь со стороны Российской империи [12]. Ганка, в свою очередь, весьма лестно аттестовал Иванишева в письмах к российским государственным деятелям, отмечая, что последний «научился всем славянским языкам и изучил древние памятники славянского законодательства» [13]. В письме к известному российскому государственному деятелю М. М. Сперанскому Ганка выразил надежду, что его «ученик и сотрудник, ... занимаясь с любовью и прилежанием древними славянскими законодательствами, будет в состоянии прояснить доселе темную сторону в древних юридических памятниках России, именно элемент славянский» [14]. Министра народного просвещения С. Уварова Ганка просил продлить Иванишеву срок пребывания в Праге, поскольку нашел в нем «весьма способного и трудолюбивого сотрудника» [15].

В Чехии Иванишев пробыл менее года. В Роудницком архиве он обнаружил десяток славянских юридических рукописей [16]. 20 июня 1838 г.

Иванишев — уже из Берлина — сообщил Ганке, что в «Кодексе» Статута Литовского» нашел небольшое уложение о судоустройстве, получившее законную силу 1581 года», а также обнаружил и другой кодекс с актами суда XVII в., которые «могут послужить к объяснению Статута Литовского» [17]. 7 августа 1838 г. Иванишев написал Ганке из Вольфенбюттеля, где, правда, не обнаружил памятников славянского права, но заинтересовался рядом других материалов [18]. Ганка опубликовал это письмо в чешском переводе [19].

В конце 1838 г. Иванишев возвратился в Россию и был определен в Киевский университет адъюнктом по кафедре энциклопедии прав и учреждений Российской империи [20]. Дав подписку о «непринадлежности ни к каким массонским ложам и другим тайным обществам», какая тогда требовалась от всех служащих, Иванишев с января 1839 г. приступил к исполнению своих обязанностей. Однако в связи со студенческими волнениями университет был закрыт на целый учебный год, и Иванишев использовал это время для подготовки к сдаче экзамена на степень доктора, к чему обязало его Министерство народного просвещения при назначении в университет [21]. Об этом периоде своей жизни Иванишев писал Ганке в 1839 г.: «Я в продолжении первого года своей службы ничего другого не могу делать кроме беспрерывного чтения огромного нашего законодательства. Все мои рукописи и книги славянские лежат пока в стороне, но только для того, чтобы по прошествии короткого времени быть опять предметом моих ревностных занятий. В средствах к этому не будет у нас недостатка. Я имел удовольствие только месяц читать лекции в университете, а теперь университет закрыт до следующего года, и я приготовляюсь только на досуге к выдержанию докторского экзамена. В июле месяце отправлюсь ревизором в Черниговскую губернию» [22].

В течение 1839 г. в составе Киевского университета произошли кадровые изменения. Некоторые профессора польского происхождения были перемещены в другие университеты, и Иванишеву поручили преподавание по вакантной кафедре законов государственного устройства и благочиния. Летом 1839 г. Иванишев сдал испытания на степень доктора российского законоведения и представил диссертацию на тему «О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою вирою» [23]. Сочинение явилось результатом архивных изысканий автора за границей. Диссертацию Иванишев защитил 30 мая 1840 г., а 24 сентября был утвержден в степени доктора [24]. Еще через два месяца ученый был уже экстраординарным [25], а через два года — ординарным профессором [26].

Обстоятельства отдалили Иванишева от занятий славянским законодательством. В 1840 г. он писал Ганке: «Получив кафедру государственной экономии в Киевском университете, я должен был поневоле углубиться в совершенно новый для меня предмет, чтобы сколько-нибудь быть порядочным преподавателем... Я должен был совершенно прекратить свои занятия по части славянских законодательств, и все мои рукописи и переводы богемских законов лежат запыленные неприкосновенно». Далее Иванишев замечает, что издание «богемских» памятников вряд ли вызовет в России интерес, ввиду чего предполагает «прежде издать древности русского права, в которых можно ясно показать единство славянских законодательств в древнейшие времена, их внутреннюю связь и необходимость изучать все для объяснения одного из них». Далее в письме читаем: «Между тем я не пропускаю ловить, где попадется, литовские и польские древние грамоты, которых множество находится в нашем краю в частных руках» [27].

Как явствует из цитированного письма, Иванишев был не только уверен в тесной связи юридических норм у различных славянских народов (что впрочем и до того признавалось определенными научными кругами), но едва ли не первым в Российской империи применил к исследованию славянского права сравнительный метод, что дало свои плоды позднее.

Кроме названной докторской диссертации Иванишев посвятил славянскому праву также «Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском». Оно представляет собою речь, которую юридический факультет поручил Иванишеву произнести на торжественном акте в университете св. Владимира 15 июля 1841 г. Практика подобных выступлений членов профессорской коллегии была обычной, а к слушанию допускались все желающие. Во время чтения Иванишевым этой речи произошел любопытный инцидент. Сначала все шло по заведенному порядку, но когда в речи прозвучали слова о конкубинате и умерщвлении младенцев родителями, присутствовавший на акте митрополит Киевский и Галицкий Филарет громогласно заявил, что речь «неприлична», и он, Филарет, не желает ее слушать «после принесения благословенной жертвы», то есть приобщения «святых тайн». Ректор К. Неволин прервал оратора и приказал петь «Боже, царя храни».

Началось расследование. Ректор выслал попечителю учебного округа текст речи с сопроводительной запиской, где выражалось убеждение, что «в собрании ученого сословия... она (речь.— *Л. Л.*) могла быть читаема не только без нарушения каких-нибудь правил приличия, но и к удовольствию слушателей». «Зная, что в церквах наших как перед св. причащением так и после оного произносятся проповеди, в которых изображаются самые разнообразные пороки,— продолжал ректор,— я доселе никогда не предполагал, чтобы в присутствии духовных особ когда-нибудь на акте университетском было неприлично читать изложенное языком человека ученого описание нравов и общественных установлений народа простого и необразованного. Еще менее я думал доселе, чтобы это описание было неприлично читать юношеству, которое уже прежде вступления в университет по случаю изучения всеобщей истории и классической словесности знакомится с нравами и обычаями народов... Ученые общества никогда не исключали из предметов публичных своих рассуждений предмета, излагаемого в речи Иванишева» [28]. От попечителя Киевского учебного округа дело перешло в Министерство народного просвещения империи. Начальник канцелярии этого министерства писал начальнику 1-го отделения собственной его императорского величества канцелярии, что об инциденте следует доложить царю, хотя «речь сия не заключает в себе вообще никакой неблагонадежности: сочинитель, рассматривая идею личности у скандинавов и богемцев в отношениях между супругами, в родительской власти и праве господ над рабами и относя сравнительное исследование свое к временам языческим, говорит о конкубинате, допущенном законодательством древних греков. Потом, переходя к родительской власти, указывает на бесчеловечный обычай некоторых народов, по которому отец имел право продать свое дитя, убить его или выбросить как всякую ненужную вещь» [29]. Министр считал, что Иванишев «без нарушения своей обязанности мог рассуждать о сих предметах», но для «чтения в торжественном собрании в день равноапостольного князя Владимира... в присутствии высшего православного духовенства... надлежало бы избрать предмет более общий»[30]. В результате царь повелел «поставить на вид ректору университета», который был обязан «отстранить все неприличное» [31]. Ректор Неволин 26 июля 1841 г. сообщил министру, что поступок митрополита решительно не одобряется

в Киеве и вызывает различные толки [32]. В связи с этим было решено напечатать речь Иванишева в том самом виде, как она была прочитана, «дабы, с одной стороны, прекратить в публике толки о прямом ее содержании и выражениях, а, с другой, предупредить напечатание ее в иностранных журналах, где она, вероятно, появится в искаженном виде» [33]. Речь и была напечатана (с некоторыми сокращениями) [34]. Лишь впоследствии в сочинениях Иванишева (1876) ее опубликовали целиком по хранившейся в университете рукописи [35].

Вызвавшая столь бурную реакцию речь Иванишева в научном отношении большого значения не имела. Правда, она основывалась на сравнительном рассмотрении славянского и германского законодательств, но в части «богемской» опиралась на подделки — так наз. «Суд Любуши» (Рукопись Зеленогорскую) и «Рукопись Краледворскую» (обе эти части обозначаются в литературе сокращением «РКЗ»). В 1841 году, когда Иванишев составлял свою речь, в подлинности РКЗ сомневались лишь единицы (В. Копитар, О. Сенковский), а весь остальной славянский ученый мир, как впрочем и Я. Гримм, а ранее еще и И. В. Гете, считали их шедеврами древнечешской письменности. Не случайно Иванишев в своей речи ссылается именно на то издание этих рукописей, которое осуществили знаменитые чешские ученые П. Й. Шафарик и Ф. Палацкий [36], тоже верившие в то время в подлинность памятников. Есть в содержании речи Иванишева и другой недостаток: исследуя дохристианское право богемское и скандинавское, он в качестве источников использует и памятники, возникшие довольно поздно — в XIV—XVI вв., не выясняя в какой мере они отражают реалии дохристианской жизни славян и германцев.

Гораздо большее значение имеет напечатанный Иванишевым в 1840 году комментированный перевод отрывка чешской рукописи «Ряд земского права» [37]. Эту и другие рукописи он изучал в архивах Праги, но — как сам он указывает в предисловии — В. Ганка уже подготовил эти памятники к печати «и хочет издать с русским переводом и с примечаниями на русском языке» [38], ввиду чего Иванишев и ограничивался публикацией лишь одной из рукописей.

Разрабатывая материал для сравнения законодательств отдельных народов, Иванишев в своих работах проводит мысль о «превосходстве» славянского права над германским. Он также выражает мысль, что чешское законодательство более чем другие сохранило «исконные» черты права «общеславянского». Эта тенденция увлечения достоинствами славянства, столь характерная для учителя Иванишева В. Ганки, была усвоена и киевским ученым, да и не только им. Для первой половины XIX в. романтическое, некритическое отношение ко всему славянскому — характерная черта большинства славистов. Впоследствии критики отмечали, что утверждение Иванишева об особой «чистоте» чешского и скандинавского права основано «более на доброй вере, чем на действительном изучении; по крайней мере оно не доказано» [39]. Иванишева упрекали в том, что он специально разыскивал «резкие отличия и даже противоположности» между правом славян и германцев, причем «обнаруженные» им «блистательные» черты славянских законодательств «найдены способом, не выдерживающим критики». Для исследования германского права Иванишев «пользовался памятниками более древними, чем те, из которых черпал он материалы для исследования законодательства чешского» [40].

Признавая правомерность подобных упреков, не следует однако упускать из виду эпоху, в которую писал свои труды Иванишев, и, главное, уровень науки о славянском законодательстве, характеризующийся скудостью материалов и малой их разработанностью.

Оценивая в целом значение трудов Иванишева для разработки истории славянского права, нельзя не согласиться с мнением известного знатока науки о славянстве, отличавшегося к тому же строгой объективностью в суждениях, профессора Киевского университета А. А. Котляревского. В рецензии на вышедшие в 1876 г. «Сочинения» Иванишева он писал: «Заслуга первого строго научного применения сравнительного метода к разработке некоторых частных вопросов славянского права принадлежит Палацкому и Иванишеву, хотя оба они в этом направлении написали лишь по одному исследованию: Палацкий — «Сравнение законов царя Стефана Душана сербского...», Иванишев — «О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах...». Несмотря на большой круг исследуемых вопросов и не всегда верные выводы, эти сочинения замечательны тем, что представляют первые методически правильные попытки разъяснения некоторых пунктов славянского права... Именно в методе, в твердости и трезвости приемов заключается их существенное отличие... Такое ученое значение рассуждения Иванишева было тогда же замечено и признано немецкой юридической наукой, которая признала его за первый удачный опыт положить основание общей истории славянских законодательств» (см. Mittermaier's Kritische Zeitschrift, XIV, p. 92).

Несмотря на недостатки работ Иванишева «Об идее личности...» и «Древнее право чехов...», указанные выше, рецензент все же полагал, что «обе статьи замечательны во многих отношениях: не говоря уже о том, что первая из них уже тогда была пространно комментирована ученым Штробахом на чешском языке (Музейник * 1843—1844), а вторая на языке немецком (Arbeiten der Kurländischen Gesellschaft, 1847, I), стоит вспомнить только, что это были первые русские труды о славянском праве... Иванишев первый из нас понял важность исторических исследований славянского права и первый ознакомил русскую историко-юридическую науку со сравнительным методом в изучении славянских законодательств и с древними рукописными памятниками чешского права, дотоле известными лишь немногим чешским ученым специалистам». Котляревский далее констатирует, что эти работы, правда, уже устарели, но «на руском языке они до сих пор не заменены ничем лучшим» [41]. Рецензент не указывает на то, что Иванишев использовал в качестве источников подделки, и это объясняется тем, что и Котляревский не был уверен в их подложности. В 1876 г., когда писалась рецензия, спор в науке по этому вопросу был еще очень далек от завершения.

С 1843 г. Иванишев переходит от истории славянских законодательств к истории «Юго-Западного края», то есть Украины. Вместе с тем несомненны успехи в его профессорской деятельности. Современники с разных сторон характеризовали его курсы лекций. Отмечалось, правда, что в лекциях по курсам «Законы государственного благоустройства», «Общенародное правоведение», «Полицейское право» Иванишев обычно «не нроявлял большой увлеченности, не старался пробудить интерес его слушателей, преподносил материал монотонно, по тетрадке», но подчеркивалось и то, что сам курс был «очень толковый и положительный; слушатели находили его легким и удобопонятным»; что в лекциях «с особой любовью и тщательностью были разработаны исторические отделы». Указывалось также, что «меньшую разработку получили экономические и юридические элементы», и что «в курсе отсутствовал... сравнительный метод: вовсе не было параллелей и сравнений русского законодательства по государственному благоустройству с законодательством западно-

* Так часто именовался в литературе «Часопис Ческего Музеа».

европейских народов»[42]. Таким образом, будучи сторонником рассмотрения в сравнительном плане славянских законодательств в их прошлом, Иванишев не сопоставил элементы современных ему правовых норм, что, видимо, диктовалось учебным планом, а также строгим контролем за лекциями в дореформенный период. Как неоднократно подчеркивалось в литературе[43], Иванишев был больше историком, чем правоведом, что отражалось и в преподавании.

С декабря 1849 по июнь 1851 г. Иванишев — декан юридического факультета[44]. Свои обязанности он выполнял в соответствии с секретной инструкцией, фактически осуществляя надзор над преподаванием коллег и помогая в этом ректору, как делали и другие деканы, следя за направлением и духом университетского преподавания[45]. Впрочем секретную инструкцию Иванишев проводил так тактично, что избирался деканом в течение 12 лет. С 1862 по 5 февраля 1865 г. Иванишев был ректором, причем действительно выбранным. В письме попечителя Киевского учебного округа министру народного просвещения и в приложенной к письму «ведомости» указано, что на должность ректора баллотировались все ординарные профессора (21 человек), и что Иванишев получил большинство (за — 19, против — 9)[46]. Ректорство Иванишева совпало по времени с введением университетского устава 1863 года и с польским восстанием 1863—1864 гг. Политическая обстановка осложнилась. Уже в первые дни восстания к ректору Иванишеву пришла депутация польских студентов с петицией об открытии в университете кафедр польского языка, польской истории, польского права. Свои требования депутаты мотивировали тем, что Университет св. Владимира расположен на «старых польских землях», а потому должен быть прежде всего польским. Иванишев отвечал со свойственным ему юмором, что если господам депутатам и тем, кого они представляют, удастся восстановить Польшу в рамках прежних эпох, и если далее дело дойдет до «выборов короля», то господа депутаты, как он, Иванишев, надеется, составят ему протекцию на этих выборах[47].

Вскоре польские студенты Киевского университета сформировали отряд и ушли к повстанцам. Аудитории в значительной мере опустели. В этих условиях ректору трудно было воплотить в жизнь идеи нового университетского устава: менять методы администрации, содержание учебного плана и т. д. Как известно, по поводу реформы университетов в 60-х годах XIX в. отечественная интеллигенция разделилась на два лагеря. Немало профессоров, особенно столичных университетов, решили покинуть высшие учебные заведения в знак протеста против правительственных мер, обманувших их ожидания. Другие, наоборот, считали реформу слишком радикальной. Иванишев принадлежал по своим убеждениям к сторонникам умеренных преобразований, а в предоставлявшейся университетским уставом 1863 г. автономии высших учебных заведений усматривал «республиканские» тенденции. Республиканское же правление он, как юрист и историк, считал «самым бестолковым». Однако на практике он добросовестно проводил в жизнь все предписания нового устава. Если признавать университетский устав 1863 г. прогрессивным, то и Иванишева нельзя относить к числу ретроградов, как это в пылу полемики делалось его более радикальными современниками и некритически повторялось еще и более ста лет спустя[48]. Следует также иметь в виду, что основная масса профессоров русских университетов всегда отличалась умеренностью в политических взглядах. Радикалы встречались среди них редко, а революционеры вообще не встречались. Во всяком случае, в Университете св. Владимира 60-х годов прошлого века профессора, видимо, придерживались таких же или приблизительно таких же поли-

тических взглядов, как и Иванишев, о чем свидетельствует хотя бы большинство поданных за него голосов при выборах ректора.

В ноябре 1863 г. Иванишев был избран и в феврале 1864 г. утвержден заслуженным ординарным профессором [49]. В начале 1865 г. он расстался с университетом ввиду перехода на службу в Варшаву для разработки новых юридических положений о Царстве Польском [50]. Здесь он проработал до июля 1866 г. [51], но в новой обстановке не прижился и подал в отставку [52]. Некоторое время он провел в Германии и Франции, затем вернулся в Киев. 28 октября 1868 г. Университет св. Владимира избрал Иванишева своим почетным членом. Проведя последние годы жизни в затворничестве, Иванишев умер 14 октября 1874 года.

Выше указывалось на значение научных трудов Иванишева для истории славянского права, главным образом древнечешского. Не менее значительное место занимало в его творчестве изучение древнепольского и литовского права, а также истории «Юго-Западной России», то есть Украины. Эту часть его вклада в науку современники считали даже более весомой. Вместе с М. А. Максимовичем Иванишев разделяет «честь создания науки русской юго-западной истории» [53]. В 1843 г. Иванишев стал членом киевской «временной комиссии для разбора древних актов в архивах присутственных мест и монастырей Киевской, Подольской и Волынской губерний»; 19 ноября того же года он был назначен делопроизводителем этой комиссии [54], всего же прослужил в ней 20 лет. Главная задача комиссии состояла в том, чтобы, как писал сам Иванишев, «путем исторических исследований содействовать к восстановлению в Юго-Западной России и Литве русской народности, затемненной усилиями католической пропаганды и польского патриотизма. Для полного достижения этой цели необходимо исследовать архивы.., извлечь из них... исторические материалы и издать в свет, подвергнув их ученой обработке» [55]. Следует также отметить, что созданная по инициативе губернатора Д. Г. Бибикова комиссия (впоследствии преобразованная в Киевскую Археографическую комиссию) рассматривалась Иванишевым как орган правительственной администрации, разрабатывающий важные в политическом отношении вопросы истории Украины, подводящий идеологический фундамент под политику царизма в этом регионе.

В работе комиссии Иванишев принял самое активное участие. Он редактировал тексты юридических памятников, был главным редактором органа комиссии — «Архива Юго-Западной России», а 18 ноября 1859 г. стал ее вице-председателем [56]. По указаниям Иванишева собирались актовые книги, приобретались документы у частных лиц, разыскивались материалы в библиотеках и архивах. Иванишев и сам обследовал архивы киевских монастырей и присутственных мест, архивы Подолии и Волыни, производил и раскопки (открыл и описал древности кургана Перепетовка [57]). В 1848 году он открыл и разобрал древние акты о князе Андрее Курбском, для чего ездил в Ковельский уезд и обследовал там волости, составлявшие некогда имение князя Курбского на Волыни. Ценные исторические материалы извлекал он и из Главного Варшавского архива, для чего был командирован в Варшаву на срок с 10 мая по 1 сентября 1860 г.[58]. Он также изыскивал способы обеспечения лучшей сохранности архивных документов. В 1852 г. по его инициативе был создан при Университете св. Владимира Киевский Центральный архив. В этом хранилище сразу же сосредоточились 5582 актовые книги и 454 979 других документов [59]. Наконец, Иванишев был главным организатором издательской деятельности комиссии, первым плодом которой стал выход в свет материалов «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» [60]. Они полностью обработаны Иванишевым, ко-

торый написал и предисловие [61], а в приложении поместил сведения о ковельском имении князя Курбского [62]. Чтобы собрать материалы о знаменитом современнике и противнике царя Ивана IV Грозного, автор обследовал 117 актовых книг и 39 полуистлевших сводов Кременецкого уезда, проделав таким образом работу очень важную, кропотливую и трудоемкую. В состав книги вошел и текст рукописи о кн. Курбском, обнаруженный Иванишевым еще в Вольфенбюттеле. Все документы XVI в. переведены составителем тома на современный русский язык и снабжены подробными примечаниями. В предисловии весьма живо описана деятельность Курбского и его приверженцев. Следует отметить объективность изложения Иванишевым материала, строгое следование за данными источников. Такой подход к обработке памятников дает основание утверждать, что указанный труд Иванишева является примером раннего этапа русского позитивизма в исторической науке. На основании актовых книг — луцких, владимирско-волынских и житомирских — которых Иванишев исследовал около трехсот (открыв в них двадцать два судебных акта периода 1564—1622, отображавших народные собрания сельских общин), он затем написал капитальную статью «О древних сельских общинах в Юго-западной России» [63]. Работа построена на совершенно новых, ранее неизвестных источниках, которые показывают, что «копное право» на территории украинских земель, входивших в состав Польши и внесенное в Литовский статут, имеет много общего с нормами Русской Правды. Написанная в период обсуждения в Российской империи вопроса о крестьянской общине и споров по этому предмету, статья Иванишева вызвала положительные отклики в печати. Журнал «Русская беседа» назвал ее «дельною и прекрасною», «новым богатым приобретением, которым автор подарил нашу историческую науку» [64].

На основании материала актовых книг XVI в., хранившихся в Киевском Центральном архиве, Иванишев исследовал вопрос об «Унии», который и осветил в другом серьезном исследовании — «Сведения о начале Унии», представляющем собой обобщение материалов, изданных в первом томе [65] «Архива Юго-Западной России».

Изданию документов по истории Украины Иванишев придавал исключительное значение, считая эту работу более важной, чем написание собственных исследований. Биограф передает следующие его слова: «Вот Вам Гизо, великий историк. А что станет с его взглядами через 20—30 лет? — А мои издания будут иметь вечное значение для истории науки» [66]. Понятно, что при таком подходе к задачам историка Иванишев написал лишь небольшое число собственных сочинений, которые к тому же в значительной мере основывались на собранных и изданных им же источниках.

Работа с источниками выработала у Иванишева собственные взгляды на ряд проблем истории Украины XVI—XVII вв. Например, в объяснительной статье ко второй части 1 тома «Архива Юго-Западной России» [67] Иванишев показывает, как «малороссийские» дворяне (из среды которых происходили и предки Иванишева) постепенно ополячивались, притесняя соплеменников. Такие выводы встретили негативное отношение со стороны польских публицистов. «Виленский вестник» обвинил Иванишева в пристрастности и даже в фальсификациях. Приходится констатировать, что польские рецензенты заботились больше о том впечатлении, которое произведут на возбужденных против Российской империи польских читателей, чем об истине, не обнаруживая к тому же большой осведомленности в исторических событиях.

В специальной брошюре[68] Иванишев ответил рецензентам, показав, что статьи в «Виленском вестнике» наполнены грубыми ошибками и ложными, ни на чем не основанными обвинениями»[69]. Так, на голословные утверждения, что Иванишев публикует якобы только «выгодные ему» материалы и «боится» прочих, дается такой ответ: «Если г. Совинскому (автору одной из рецензий.— *Л. Л.*) известны декретовые книги, которых боится комиссия или ее главный редактор, то благороднее было бы с его стороны... обозначить, что он разумеет под «декретовыми книгами», и где эти книги находятся. Комиссия почла бы долгом воспользоваться указаниями г. Совинского; а до тех пор мы имеем право считать его объявление умышленною клеветою»[70]. В целом ответ Иванишева убедителен и доказывает явную публицистическую невоздержанность польских рецензентов, которые не смогли подтвердить свои претензии никакими доказательствами. Не случайно Иванишев отметил, что «настоящие польские ученые, изучавшие историю своего отечества во всей глубине и обширности, по несомненным письменным памятникам, во многом сходны в результатах своих исследований с выводами, вытекающими непосредственно из актов, издаваемых Комиссиею»[71].

Все же одна из польских статей, направленная против изданий Киевской комиссии, была с сочувственными замечаниями опубликована в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1861.— № 176). В те же дни и «Современник» (1861.— № 4) упрекнул Иванишева в пристрастиях и односторонности. Но и эти упреки Иванишев счел неосновательными и недоказанными.

В наше время, когда архивных материалов по тем проблемам, изучение которых начала Киевская Археографическая комиссия, известно значительно больше, ясно, что реакция польских публицистов на обнародование свидетельств о негативных чертах польской политики XVI—XVII вв. была слишком болезненной. Хотя и заключения Иванишева не всегда отличались диалектичностью, это касалось лишь его обобщающих положений, но никак не отбора документов для издания в «Архиве». Во всяком случае, предпринятая им публикация до сих пор успешно служит целям научной разработки истории Украины, свидетельством чему является, в частности, вышедшая в 1989 г. книга С. Н. Плохия «Папство и Украина...»[72], в которой не только широко использованы документы, опубликованные Иванишевым полтораста лет тому назад, но и оценка ряда вопросов весьма близка к иванишевской. В известной мере сбылись слова Иванишева о том, что его издания еще долго будут иметь значение для историков.

Иванишев был сыном своего времени, а его взгляды — плодом определенных исторических условий. Вместе с тем, разработанный им сравнительный подход к изучению славянского права и близкий к позитивистскому метод обработки источников по истории Украины являются существенным вкладом в развитие отечественной науки XIX в.

[1] *Романович-Славатинский А. В.* Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева.— СПб.— 1876.— 320 с.

[2] *Сочинения* Н. Д. Иванишева, изданные иждивением Университета св. Владимира.— Киев.— 1876.— 451 с.

[3] Напр.: *Сухомлинов М.* Акт в Киевском университете 15 июля 1841 года // Древняя и Новая Россия.— Т. 2.— 1876.— № 5.— С. 60—64; *Лобода Ф.* Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве // Киевская старина.— 1887.— № 12.— С. 788—794.

[4] См., напр.: *Письма* к Вячеславу Ганке из славянских земель. Издал В. Францев.— Варшава, 1905. Письма Н. Д. Иванишева — на страницах 392—407.

[5] Напр., в кн.: *Биографический* словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира,— Киев, 1884 (далее — БСУВ). С. 207—224; *Русский*

биографический словарь, Т. 7, СПб., 1897.— С. 4—5; *Императорское* Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914).— Т. 2.— М., 1915.— С. 131—133.

[6] *Францев В. А.* Очерки по истории чешского возрождения.— Варшава, 1902.— С. 237—243 и др. (несколько документов об Иванишеве).

[7] *Славяноведение* в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь.— М., 1979.— С. 163.

[8] *Лаптева Л. П.* Н. Д. Иванишев (1811—1874) и его работы по истории славянского права // Pravněhistorické studie, 22.— Praha, 1979.— S. 137—151.

[9] *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох.— М., 1985.— С. 197.

[10] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733.— Оп. 70.— Д. 1078.— Л. 9—24: Формулярный список Иванишева, составленный 4 марта 1862 г.

[11] *Францев В. А.* Очерки ..., С. 234. Между прочим, биограф Иванишева А. Романович—Славатинский (указ. соч., с. 53) замечает, что ему не удалось установить, как долго Иванишев пробыл в Берлине. Францев называет время приезда Иванишева из Берлина в Прагу: сентябрь 1837 г. Следовательно, последний пробыл в Берлине с мая 1836 по сентябрь 1837 г. Впрочем, после пребывания в Праге он снова жил в Берлине.

[12] Донесение Н. Иванишева его высокопревосходительству г. министру народного просвещения. Опубл. в кн.: *Францев В.* Очерки ..., раздел «Приложения».— С. XXV—XXVI.

[13] *Письма* к Вячеславу Ганке...— С. 255.

[14] *Там же.*— С. 944—945.

[15] *Там же.*— С. 1131.

[16] Там же.— С. 392 (письмо Иванишева Ганке из Роуднице, без даты).

[17] Там же.— С. 393—394 (письмо к Ганке от 20 июня 1838 г.).

[18] Там же.— С. 397—398.

[19] Časopis Českého Musea.— XII.— 1838.— S. 416—417.

[20] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733. Оп. 69. Д. 399. Л. —69 — письмо министра народного просвещения попечителю Киевского учебного округа от 17 ноября 1839 г.

[21] *То же* письмо.

[22] *Письма* к Вячеславу Ганке ..., С. 401. Письмо без даты, написанное не позднее июня 1839 г.

[23] Издана в форме книги: Киев, 1840.

[24] Формулярный список от 4 марта 1862 г. (см. выше).

[25] Утвержден 25 ноября 1840 г. (*ЦГИАЛ.*— Ф. 733.— Оп. 70.— Д. 1022.— Л. 111—127 — формулярный список от 27 ноября 1861 г.).

[26] Утвержден 17 ноября 1842 г. (см. там же).

[27] *Иванишев—Ганке* 7 марта 1840 // Письма к Ганке ... С. 402.

[28] *ЦГИАЛ.*— Ф. 735.— Оп. 2.— Д. 248.— Л. 4—19.

[29] *Там же.*— Л. 20.

[30] *Там же.*— Л. 22 об.— 25.

[31] *Там же.*— Л. 26.

[32] *Там же.*— Л. 29.

[33] *Там же.*— Л. 31 — письмо министру народного просвещения от 20 августа 1841 г. (из высшей инстанции).

[34] *ЖМНП.*— Ч. XXXVI, 1842.— № 10. Этот текст опубликован и в переводе на чешский язык: *Časopis* Českého Musea XVII, 1843.— S. 597; XVIII.— 1844.— S. 128, 349, 389.

[35] *Сочинения* Н. Д. Иванишева.— Киев, 1876.— С. 85—101.

[36] *Šafařik P. J., Palacký F.* Die ältesten Denkmäler der Böhmischen Sprache Kritisch beleuchtet.— Prag, 1840.

[37] *Иванишев Н. Д.* Древнее право чехов // ЖМНП.— 1840.— № 2, Отдел 2. С. 99—149. В «Сочинениях» — С. 105—148.

[38] *Сочинения* Н. Д. Иванишева.— С. 110.

[39] *Котляревский А.* [Рец. на кн.:] Сочинения Н. Д. Иванишева.— Киев, 1876 // Киевские университетские известия.— К.— 1876.— № 6.— Прибавления.— С. 1—2.

[40] *Кистяковский А.* Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения // Юридический вестник, 1877. Июль — август. Современный отдел. С. 13—14.

[41] *Котляревский А.* Указ. рец.— С. 1—2.

[42] *БСУВ.*— С. 214.

[43] *Романович—Славатинский А. В.* Указ. соч.— С. 111, 260—263; БСУВ. С. 213, 214, 221; *Русский* биографический словарь. Указ. статья.— С. 4—5.

[44] См. упоминавшиеся выше формулярные списки 1861 и 1862 г.

[45] *БСУВ.*— С. 215.

[46] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733, оп. 70, Д. 1078.— Л. 7, 8.

[47] *Лобода Ф.* Указ. соч.— С. 790—792.

[48] *Эймонтова Р. Г.* Указ. соч.— С. 197.

[49] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733, оп. 120, д. 228.— Л. 4—21 — формулярный список Иванишева от 26 декабря 1864 г.

[50] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733, оп. 120, д. 228.— Л. 24, 26, 27, 30 — переписка о назначении Н. Д. Иванишева на службу в Царство Польское.

[51] Об этом периоде его деятельности см.: *Романович-Славатинский.* Указ. соч. С. 268—290.

[52] *ЦГИАЛ.*— Ф. 733, оп. 120, д. 228.— Л. 49—68 — формулярный список о службе Иванишева. 1866 год.

[53] *БСУВ.*— С. 218.

[54] *Формулярный* список 1862 г. (см. выше).

[55] *Романович-Славатинский.* Указ. соч.— С. 121.

[56] *Формулярный* список 1862 г.

[57] *Там же.*

[58] *Там же.*

[59] *БСУВ.*— С. 221.

[60] *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные временною комиссиею ... при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе.— Т. 1.— П.— Киев, 1849.

[16] Его название полностью совпадает с названием книги: *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.

[62] Этот материал опубликован во втором томе названного издания на стр. 317 и следующих.

[63] Впервые вышла в журнале «Русская беседа» 1859, № 3. Отдел «Науки».— С. 1—57. Далее имеется отдельное издание: Киев, 1863. Наконец, статья вошла и в «Сочинения».— С. 232—295.

[64] *Русская* беседа.— 1857.— № 3.— Отд. «Науки».— С. 63.

[65] *Иванишев Н. Д.* Сведения о начале Унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива // Русская беседа.— 1858.— № 3. Отд. «Науки».— С. 1—61. Переиздано: Архив Юго-Западной России.— Ч. 1.— Т. 1.— Киев, 1859.— С. XI—LXXXVII (под названием: «Содержание актов Первого тома»). Вошло также в «Сочинения» — С. 299—369.

[66] *Романович-Славатинский.* Указ. соч.— С. 239.

[67] Под названием: Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России.— Киев, 1861. Текст см. также в кн.: *Сочинения* Н. Д. Иванишева.— С. 373—413.

[68] *Юзефович М. В., Иванишев Н. Д.* Ответ Киевской комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет II части Архива Юго-Западной России.— Киев, 1861. Участие Юзефовича (в то время председателя комиссии) в написании работы было лишь номинальным, так что она вошла в «Сочинения Н. Д. Иванишева» как труд последнего (С. 417—451).

[69] *Там же.*— С. 428.

[70] *Там же.*— С. 419.

[71] *Там же.*— С. 424.

[72] *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— Киев, 1989.— 223 с.

Л. А. ДУБРОВІНА *(Київ)*

УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА ЯК ОБ'ЄКТ КОДИКОЛОГІЇ ТА КАМЕРАЛЬНОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Рукописна книга — це особливе явище в історії писемної культури. Вона виникла як одна з найзручніших форм для тривалого збереження та постійного використання написаної на пергаменті чи папері інформації і в процесі еволюції перетворилася на самостійний важливий компонент духовної культури середньовічного суспільства, що не втратив свого значення і з появою друкарського верстата. Сталість книжної форми та її структури відображала діалектичний зв'язок форми і змісту, який відповідав психологічним факторам засвоєння індивідуальною свідомістю багатоаспектної інформації, що акумулювала духовний досвід поколінь. Соціальні функції рукописної книги, яка існувала протягом кількох століть як факт і фактор духовної культури суспільства, надзвичайно широкі. Книжна ж форма збереження та передачі інформації не витіснена і не може бути витісненою навіть в умовах інформатизації суспільства, в якому бурхливий розвиток отримують нові види матеріальних носіїв, пов'язаних з електронними засобами збереження та передачі інформації.

Рукописна книга є об'єктом вивчення спеціальної науки джерелознавчого циклу — кодикології *. Як об'єкт наукового дослідження рукописна книга — надзвичайно складна: за своєю джерелознавчою суттю вона синкретична, відображає духовну культуру суспільства протягом багатьох поколінь у численних зв'язках і відношеннях, постійно впливає на формування позитивних суспільних (насамперед інтелектуальних та моральних) тенденцій. Тому зміст рукописних книг досліджувався найрізноманітнішими спеціалістами у галузі історичного минулого: істориками, філологами, філософами, істориками науки, культури, мистецтвознавцями, етнографами. Проблеми атрибуції та ідентифікації книги вирішувалися із залученням методів допоміжних історичних й філологічних дисциплін: палеології, філіграмології, метрології, текстології, археографії, джерелознавства та ін.

Історико-книгознавчі огляди, культурологічні та соціологічні дослідження історії рукописної книги у Росії, на Україні та в Білорусії розглядалися у працях М. М. Розова, С. П. Луппова, Б. В. Сапунова, О. М. Апанович та М. Ніколаєва. Проте в усіх цих працях, бібліографія яких може бути багатомовною, розглядається один або кілька взаємопо-

* Об'єктом кодикології є рукописна книга феодального періоду. Незважаючи на безперечний зв'язок явища рукописної книги та рукописних традицій нового та найновішого часу, що розвиваються в умовах цензурного контролю та сучасного «самвидату», останні залишаються за межами об'єкта кодикології і вимагають іншого підходу та методів дослідження.

в'язаних предметом дослідження сторін такого явища як рукописна книга, чи, навпаки, розгляд був книгознавчо узагальненим.

Проблема самостійного кодикологічного дослідження книги вперше була поставлена у дослідженні французького вченого XVIII ст. Б. Монфокона. Термін з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст., використовуючись дуже рідко і синонімічно виражаючи поняття «кодексознавство» чи «кодикографія», де під словом «кодекс», пересікаючись з поняттям «палеографія», розумілися лише рукописні книги. У 20—30-х роках термін «кодикологія» був введений до наукового обігу школою французького археографа і філолога Шарля Самарана; теоретична розробка проблеми кодикології належить Франсуа Мазе. 1949 р. за пропозицією французького вченого А. Дена відбулося повне відокремлення кодикології від палеографії у самостійну дисципліну, предметом дослідження якої стала рукописна книга у всій її сукупності як пам'ятника певної (як матеріальної, так і духовної) культури, всупереч палеографії, що вивчає питання письма та матеріал письма різноманітних джерел [1]. Слід визнати, що кодикологія латинської та грецької книг, яка оформилася значно раніше слов'янської, досягла значних успіхів: створені спеціальні центри та інститути дослідження рукописних книг у Франції, США, Італії, Греції, Бельгії, Австрії, Голландії; видаються спеціальні журнали «Codies manuscripta», «Scriptorium», «Codicologia», «Полата книгописная» та ін.; побачили світ численні монографічні праці та дослідження книги у історико-кодикологічному аспекті, проводилася постійна робота по підготовці різних довідників про види пергаменту, паперу, розліновок, оправ, шрифтів, оформлення книги; створювалися спеціальні енциклопедії книги. Проблеми латинської та грецької кодикології плідно вивчалися і в нашій країні, що знайшло відображення у працях О. А. Добіаш-Рождественської, А. Д. Люблинської, Т. В. Луїзової, Л. І. Кисельової, В. Л. Романової, Є. Е. Гранстрем, Б. Л. Фонкича, І. М. Лебедєвої та ін.

Проблеми порівняльної кодикології й палеографії почали розроблятися стосовно слов'янської книги лише у 70-х роках, після створення Міжнародного центру інформації про джерела з історії Балкан і Середземномор'я (СИБАЛ); Археографічна комісія АН СРСР розпочала створення загального каталогу слов'яно-руських рукописних книг, в якому знайшли своє відображення аспекти практичної кодикології [2]. У 80-х роках кодикологічний аналіз слов'янської (російської, зокрема) книги був визнаний самостійним методом дослідження джерела і став практикуватися для вивчення складних пам'ятників історії [3].

Незважаючи на розвиток досліджень історико-кодикологічного характеру, проблеми вітчизняної кодикології розроблені вкрай незадовільно. Особливо це стосується української книги, яка веде свої традиції від давньоруської і остаточно оформлюється як національна у XVI ст.

У вивченні латинської та грецької рукописних книг кодикологія існує як наука, що досліджує найраніші стадії розвитку книжкової культури, що, можливо, є цілком обгрунтованим щодо культури західного типу. Східнослов'янська ж, з'явившись як масове явище пізніше західної, відбиває загальні процеси етнічного формування народів, розвитку культур, їх взаємовпливу, що знайшли відображення у змісті й історії книги і відбувалися протягом усього періоду феодального суспільства. Перебуваючи на стику західної і східної культур, українська книжність увібрала кращі традиції книжної технології, стала посередником історичного знання між Росією та західними країнами, значно вплинула на російську книжкову культуру XVI—XVII ст. Створення рукописних книг пов'язане з духовними та суспільно-політичними процесами, що відбу-

валися на Україні у цей період, з розрахунком довгострокового впливу на суспільну свідомість і національну культуру в цілому, на ідеологічні, моральні й естетичні канони суспільства, стан його освіти та науки. Дослідження писемної книжкової культури у тісному зв'язку з вирішенням книгознавчих проблем історії стародруків дозволить вирішити чимало проблем з історії та культури України пізнього середньовіччя.

Таким чином, об'єктом української кодикології є численна продукція рукописної книжкової культури українського походження за весь період її існування. Поняття «рукописна книга» також вимагає деякого уточнення. Дефініція цього терміна встановлювалась як правило практиками-археографами, чия діяльність була пов'язана з охоронним і науковим описом джерел, об'єднаних оправою і необхідністю розділення джерел на рукописну книгу і збірки джерел, що мають книжкову форму [4]. Визначення цього поняття пов'язується нами із встановленням об'єкта кодикології як науки не лише джерелознавчого, а й книгознавчого циклу, що враховує насамперед генезис книжкової культури, походження й функції кодексу як цілісного історичного джерела. Єдність походження у сукупності зовнішньої і внутрішньої форми й змісту, як у початковому вигляді, так і з наступними трансформаціями, є основним критерієм рукописної книги, який визначається єдністю ідей, структури та технології (включаючи книжкове мистецтво).

У практичній діяльності археографа часто трапляється асоціювання поняття «рукописна книга» з типом оповідних джерел. Незважаючи на очевидний зв'язок рукописної книги з наративними джерелами, слід відмовитися від ототожнювання цих понять, які визначають явища різного порядку. Як джерело кодекс синкретичний: в ньому можуть об'єднуватися джерела різних видів, як текстові, так і художні (мініатюри, ілюстрації, прикраси тексту, оправи, блоку), образотворчого й декоративного мистецтва, музичні та інші, і всі вони будуть стосуватися кодексу, як частини до цілого. Рукописна книга — це цілісна культурологічна система джерел, об'єднаних походженням, книжною технологією та загальною долею. Поняття «зміст оповідного джерела» не збігається зі змістом кодексу, який може вміщувати у собі одне чи кілька наративних і дипломатичних джерел різних видів і, разом з тим, поява якого може бути обумовлена принципово іншою метою та ідеями і відображати внутрішні процеси духовного розвитку суспільства, які не знайшли свого вияву у конкретному писемному джерелі. Зміст кодексу як джерела набуває якісно нового значення у процесі створення і наступного, іноді багатовікового, існування. До рукописних книг цілком обгрунтовано прийнято відносити також і зведені пам'ятники права, що регулюють соціальні процеси суспільства в цілому, такі як Устави, Судебники, Статути, Уложення та інші, створені на основі книжної технології, й структури і орієнтовані на довгостроковий вплив не лише на правові основи діяльності суспільства, а й на формування громадської свідомості [5]. Картулярії чи копійні книги, а також збірки документів, складені редактором, переплетені разом у визначеному порядку і забезпечені іноді коментарями та іншими формами супроводжувального тексту, у світовій археографічній практиці прийнято вважати не тільки дипломатичними, а одночасно й культурологічними чи літературними джерелами [6].

Зміст історичних джерел досліджується фахівцями різних наук гуманітарного циклу, у тому числі й таких спеціальних, як текстологія, дипломатика, лінгвістика, герменевтика та ін. Кодикологія, не ставлячи своїм завданням спеціальне вивчення складу і змісту тексту, залучає дані цих наук у зв'язку з тематичною класифікацією текстів кодексів і типологією рукописної книги в цілому.

Визначення об'єкта, предмета та методів кодикології східнослов'янської книги як спеціальної історико-книгознавчої науки, незважаючи на послідовне застосування її методів у джерелознавчих та текстологічних дослідженнях[7], особливо для зведених і великих за обсягом пам'ятників оповідальної літератури, поки не стало предметом спеціального вивчення. Особливо це стосується української книги, яка широко досліджувалася як пам'ятник мови, літератури, історії, мистецтва, філософії та права, проте палеографічні й кодикологічні методи використовувались вибірково, в основному для підтримання основних концепцій авторів. А саме ж кодикологічний аналіз, разом з палеографічним, дає найдостовірніші дані про датування, атрибуції та походження кодексу, процес його створення, переробки та подальше використання. Історико-кодикологічні дослідження української книги дозволять стимулювати вивчення історії духовної культури українського народу, а розвиток методів кодикології є перспективним для удосконалення споріднених джерелознавчих та книгознавчих дисциплін, зокрема камеральної археографії — однієї з найближчих до кодикології наук, що описують історичне джерело на основі системного аналізу його форми і змісту.

Предмет кодикології, як уже було зазначено, визначає дослідження зовнішньої та внутрішньої форм, зовнішнього та внутрішнього змісту, а також історії кодексу протягом усього його існування, а через нього — історії рукописної книжності й духовної культури в цілому у контексті історико-культурного розвитку феодального суспільства на Україні.

Вивчення зовнішньої форми кодекса здійснюється через детальний аналіз матеріальних ознак об'єкта: оправи у всіх її елементах (покриття, кришок, матеріалу, забарвлення у вигляді тиснення та металічних захисних елементів з виходом на класифікацію типу і виду оправи, її походження і реконструкції); блоку книги (спинки, каптала, шиття, обрізів, форзаців, забарвлення і прикрас); розмірів, обсягу і технологій кодексу (кількість сторінок, фоліація й пагінація, системи нумерації та всіх змін і втрат, зошити, сигнатура, реклама та ін.); матеріалу письма з детальною характеристикою як пергаменту (характер виробки, колір, прожилки, товщина та ін.), так і паперу (колір, товщина, формат, вержери і понтюзо, філіграні, штемпелі та інші паперові знаки); організації сторінки (наколи, розліновка, поле тексту і кількість рядків, розміщення додаткового чи вторинного тексту та ін.); зовнішньої організації тексту (заголовки, зачала, колонтитули, рубрикація та її види, форми зовнішньої організації тексту у вигляді таблиць чи інших особливих форм, розміщення глос, анотацій і коментарів та ін.); письма (тип письма, характеристика літер, почерків, скорочень, лігатур, пунктуації, надрядкових знаків, виправлень, для музичних рукописів — нотації, нотного стану, типу нотації, характеристики нот графічної, видів нотації та ін.); прикрас сторінок і рукопису (мініатюри, рисунки, гравюри, заставки, ініціали, бордюри); геральдики (щит і головні геральдичні фігури, хутро, метал, кольори, емблеми тощо). Вивчення внутрішньої форми кодексу передбачає передусім розгляд структури тексту чи текстів. Всупереч внутрішній формі історичного оповідного чи актового джерела, в якому найбільше значення має форма передачі тексту, структура кодексу, насамперед, враховує книжкову форму передачі й організації текстового матеріалу незалежно від джерел, що входять до його складу. Структуру тексту кодексу визначають його складові частини: присвяти, прологи, передмови, заголовки (вказані у рукописі, уточнені, неправильні заголовки та ін.), поділ на внутрішні логічні частини залежно від типу джерела (розбивка на розділи, параграфи), розміщення додаткового чи

вторинного тексту, післямови, виписки, епілоги, кінцеві формули, довідкові розділи (зміст, словники, покажчики) тощо. Особливий інтерес становлять рукописи, в яких процес створення кодексу, у тому вигляді, який дійшов до нас, не був одномоментним актом, а, маючи основне ядро, нарощував тексти, розвиваючи зміст кодексу, пристосовуючись до початково створеної структури. Природно, що в рукописній книзі не може бути жорсткого формуляра, як у дипломатичному джерелі. Однак виразно виділяються основні закономірності побудови, що допомагають емоційному сприйняттю змісту й полегшують засвоєння чи використання тексту; часто вони пов'язані із законами жанру, моральною, дидактичною чи практичною метою створення кодексу. Особливого значення набуває можливість для творчого самовираження укладача (чи укладачів) в удосконаленні структури кодексу, не змінюючи при цьому традиції. Структура разом з тим визначає деяку сталість тексту, яка в процесі еволюції зумовлює і сучасні види книжкової продукції.

Структура тексту не може не бути пов'язаною зі змістом кодексу і джерел. Виходячи з запропонованої С. М. Каштановим і прийнятої нами методології системного аналізу документів [8], поряд із вивченням зовнішньої та внутрішньої форм джерела, слід розглядати зовнішній і внутрішній зміст кодексу як самостійного історичного джерела, а типологію й класифікацію книг — на основі книгознавчого структурно-функціонального аналізу [9].

Вивчення зовнішнього змісту кодексу полягає у визначенні складу рукопису (однорідний, конволют, збірки постійного чи змінного складу та ін.); визначенні авторів (тих, які згадуються чи не згадуються, псевдоавторів, коментаторів, перекладачів, редакторів, укладачів); ідентифікації текстів, редакторської роботи (визначення характеру редакторської діяльності, глоси, маргіналії, коментарі, виписки, повний текст, переробки, компіляція, скорочений варіант, інтерполяція, резюме, обробка тощо). Найважливішим елементом зовнішнього змісту є визначення жанрової приналежності і тематичної класифікації творів, що становлять кодекс. Дослідження зовнішнього змісту тісно пов'язане з текстологічними, літературознавчими, музикознавчими та іншими спеціальними дослідженнями змісту джерел.

До аналізу зовнішнього змісту можна віднести і визначення мови джерела: основної (однієї чи кількох) у взаємозв'язку з графічною основою, діалектами, використанням елементів інших мов, архаїзмами, інноваціями. Кодикологічні дані про мову використовують досягнення серії спеціальних мовознавчих дисциплін, однак всупереч останнім розглядають не генезис та еволюцію, а мотиви й методи використання мов, що відображають зовнішню і внутрішню мету укладання кодексу.

Зовнішній зміст пов'язаний з аналізом виражених у ньому конкретних зовнішніх ідей шляхом вибору джерел та їх оформлення, обробкою змісту тощо, як методами впливу на духовне життя суспільства, продиктованими конкретними соціальними орієнтирами й потребами.

Вивчення внутрішнього змісту кодексу вимагає деякого абстрагування в реальну історичну дійсність та визначення реальних спонукальних мотивів створення як джерел, так і кодексу в цілому, що не завжди збігається із зовнішньою ідеєю створення книги. Всупереч конкретним джерелам, як актовим, так і наративним, у кодексі може бути закладено кілька пластів цілеположення і спонукальних мотивів, які можуть істотно відрізнятися професійно, психологічно і відстояти один від одного у часі. Творців кодексу може бути декілька: автори, редактори, переписувачі, палітурники, ілюмінатори чи художники, музиканти, співаки, літератори чи служителі церкви та багато інших. Наступна доля кодексу

могла зазнавати найрізноманітніших змін, що позначаються на зовнішньому і внутрішньому змісті: дописки, виправлення, з'єднання і розділення текстів, коментарі, оправи, переоформлення та багато іншого, пов'язаного зі структурою, оформленням чи доробками змісту кодексу.

Комплекс внутрішніх ідей визначав іноді стан не лише складеного, а й однорідного кодексу. Дослідження внутрішнього змісту, мотивів реальних та мнимих, прихованих, неусвідомлених іноді навіть самими творцями, їх трансформація у процесі побутування кодексу тісно пов'язані з проблемою походження та долі книги.

Походження книги визначається датою та місцем написання чи створення кодексу, соціальним середовищем, встановленням осіб, причетних до його створення і наступних змін (авторів, редакторів, укладачів, замовників, переписувачів, ілюмінаторів, декораторів, рубрикаторів, палітурників, реставраторів та ін.). *Доля* книги пов'язана з її існуванням (володарями, вкладниками, читачами) і міграцією, потребує серйозного вивчення додаткового тексту, який відклався на сторінках кодексу: приписок найрізноманітнішого характеру — від випадкових (молитов, цитат, побутових записів, фольклорних, історичних, природничо-наукових та ін.) до найменших деталей, пов'язаних з історією кодексу безпосередньо, володарських, родовідних, подячних, вкладних, купчих, спадкових, дарчих та ін. Нарешті узагальнення кодикологічних даних фактографічного характеру безпосередньо переростає у проблеми історії й соціології книги і книжкової культури феодальної епохи: історії книгописних та палітурних майстерень, техніки та мистецтва книги, виробництва паперу, міграції й торгівлі, книжкових зібрань і колекцій тощо, а також безпосередньо надає вихід на процеси формування та змін громадської свідомості, соціальної психології та культури в цілому, як матеріальної, так і духовної. Всі ці напрями вивчення рукописної книги, що становлять часткові й загальні проблеми кодикології, визначають різноманітність методів та окремих джерелознавчих та книгознавчих методик, залучених до кодикологічного аналізу, і, навпаки, використання кодикологічних засобів вивчення походження та змісту кодексу.

Методично найближчими до кодикології є такі спеціальні дисципліни джерелознавчого та книгознавчого циклів, як палеографія, текстологія, джерелознавство, книгознавство (у розділах, пов'язаних з вивченням інкунабул і палеотипів, історії книги), мистецтвознавство (у розділах, пов'язаних з вивченням історії книжкового мистецтва — декорування, ілюмінування, ілюстрування, а також з історією музики й музичним джерелознавством), археографія й бібліографія, як науки, пов'язані із залученням джерел до наукового обігу.

Цикл джерелознавчих наук орієнтований не тільки на власне специфічні методи дослідження джерел, а й у широкому значенні — на розширення та поглиблення різноманітної фактографічної інформації і через проблему «достовірності» — на вивчення історико-культурного процесу розвитку суспільства. Тому історична та джерелознавча науки тісно пов'язані системою наскрізних багаторівневих взаємовідносин, пріоритетність яких іноді буває важко визначеною. Прикладом може бути проблема походження джерела. Встановлення автора, географічної локалізації, протографічних джерел, оригінальності чи копійності та багато іншого насамперед входить у завдання таких спеціальних наук, як палеографія, текстологія, хронологія, джерелознавство, кодикологія, дипломатика та ін. Без вирішення цієї проблеми змістовна критика джерела неможлива. Неправильна атрибуція призводить до величезних огріхів у теоретичних конструкціях і таїть у собі свідоме чи несвідоме викривлення

історичного процесу. Досвідчений історик-медієвіст, як правило, володіє якщо не всіма, то багатьма методами джерелознавчих наук.

Кодикологія, як і всі науки, що вивчають специфічні типи і види історичних писемних джерел, тісно пов'язана з археографією — наукою, покликаною вирішувати комплекс проблем запровадження джерела у громадський обіг через такі види практичної діяльності, як збір, виявлення, опис, видання документів, а також дослідження форм і методів взаємодії історичного джерела і громадської свідомості, культури в цілому [10]. Теоретична археографія претендує на виявлення загальних закономірностей інформаційної сутності джерела як способу соціальної (передусім наукової) комунікації. Цілком правомірний запропонований свого часу С. О. Шмідтом і прийнятий сучасною вітчизняною наукою розподіл археографії на польову, камеральну та едиційну, який відображає три послідовних етапи запровадження джерела у науковий і культурологічний обіг [11].

Найбільш загальними завданнями археографії є такі:

По-перше, розробка і вдосконалення основних критеріїв і методів збирання писемних джерел, що становлять історичний інтерес, на основі комплексної наукової експертизи цінності, проведення археографічних експедицій і систематичного комплектування державних сховищ давніми і сучасними документами.

По-друге, джерелознавчий аналіз та укладання рекомендацій археографічного опису документів різного типу, що визначає основні інформаційні атрибути джерел у їх специфічному вираженні. Такий опис дає загальну уяву про зовнішні особливості та утримання документів, має, поряд із науково-інформаційними, охоронні й облікові функції камеральної археографічної діяльності. Розвиток уніфікації описів джерел є загальною вимогою для описів будь-якого типу, і значення його особливо впростає у період інформатизації суспільства і широкого використовування комп'ютерної техніки з метою підвищення оперативності обігу джерелознавчої інформації [12]. У коло завдань камеральної археографії входить, крім того, і підготовка публікацій довідників, каталогів, покажчиків, інших видів науково-інформаційних видань, складених з різним ступенем поглиблення на основі археографічної обробки писемних джерел і орієнтованих на різних споживачів інформації. Такі археографічні видання можуть бути різноманітними за рівнями і типами. Універсальні каталоги повинні включати найзагальніші елементи археографічного опису, для книжкового, наприклад, такі як: тип джерела, автор (укладач, редактор, писець тощо), назва (чи ідентифікація), мова, тип письма, зміст, місце написання, дата укладання, обсяг, формат, розмір, збереженість, однорідність, експліци, інципат, прикраси, оправа (чи відсутність для фрагментів), збереження (чи сигнатура), бібліографія. Більшість сучасних національних сховищ вже має комп'ютерні банки даних, засновані як на власних схемах, так і на запропонованих американськими архівістами форматах для документів і книги. Залежно від виду інформаційного довідника ці рубрики верхнього рівня можуть бути розширені, скорочені чи доповнені новими. Так, кодиколого-археографічний опис рукописних книг означеного виду може містити величезну кількість формалізованої чи неформалізованої інформації, наприклад, про технологію оправи (численні особливості: жолобки, виїмки, види плетення каптала, забарвлення та ін.— у кодикології, за образним висловом А. Дена, немає «неістотних деталей»). Актова археографія використовує весь накопичений дипломатикою досвід: це найтрудомісткі довідники, що вимагають залучення спеціалістів і чіткого визначення мети й адреси такої публікації.

По-третє, створення методик пошуку, відбору й аналізу писемних джерел для публікації й розробки основних принципів передачі текстів різних джерел та їх коментування, залежно від виду, типу чи характеру публікації та її соціальної орієнтації. Особливого значення на цьому етапі набуває археографічний супровід і коментарі до тексту, які, враховуючи сучасний рівень розвитку гуманітарних наук, повинні наближатися до анотованого науково-довідкового апарату. Публікація документального чи наративного джерела повинна враховувати сукупність джерел чи списків документів та їх взаємозв'язки, широко залучати дані кодикологічного, джерелознавчого, дипломатичного та текстологічного аналізу. Сучасна археографія на новому рівні сучасного знання і технічних можливостей повинна дещо відродити традиції дореволюційної археографії, яка прагнула репрезентувати друковане джерело у документальному середовищі (на основі, наприклад, критичного вибору тексту і публікації у різночитаннях, які до цього часу мають непересічне значення).

Теоретичні проблеми археографії в цілому включають сукупність проблем взаємовідносин «джерело — суспільство» на верхньому, узагальненому щодо кожного документа рівні.

З цього можна зробити незаперечний висновок: сучасна археографія може існувати лише у тісній взаємодії з теоретиками і практиками, що спираються у дослідженнях на джерело.

При розгляді у такому контексті завдань археографії як науки цілком виразно проявляється і галузь її загальних з кодикологією значень на всіх трьох етапах включення джерела до обігу.

Кодикологічні знання необхідні при збиранні рукописних книг, пошуці та визначенні їх цінності під час придбання.

Опис рукописних книг тісно пов'язаний з історико-кодикологічним аналізом кодексу, бо створення навіть найкоротшого археографічного опису попереджується атрибуцією і детальним вивченням зовнішніх особливостей і змісту книги. Деякі зміни спостерігаються і в частині аналізу змісту. Якщо в центрі уваги кодиколога є зміст кодексу, то у центрі уваги археографа — зміст джерела: він більш широко оперує текстологічними, лінгвістичними та іншими спеціальними знаннями у випадку підготовки до видання каталогу чи довідника аналітичного характеру.

Безумовною є необхідність повного історико-кодикологічного аналізу рукописної книги, якщо друковане джерело входить до її складу. Кодикологічний аналіз усіх списків, на випадок публікації тексту в різночитаннях чи паралельних текстів, дозволяє зрозуміти їх місце в історико-культурному процесі в цілому і серед збережених джерел, які залишилися за межами публікації.

Найбільші зв'язки виявляються саме в галузі камеральної археографії. На практиці археографічний опис ототожнюється з архівним чи бібліотечним каталогізуванням рукописної книги чи документа — відбувається переміщення функцій археографічного опису, каталогізації і наукового дослідження рукописної книги, завдань і методик різних спеціальних наук, що звертаються до вивчення структури й змісту джерела. Недостатня розробленість питань слов'янської камеральної археографії багато у чому сприяє появі еклектичних покажчиків і катологів з характерними перекосами в інформації. Ця проблема, що сходить своїм корінням до теми «раціональності» опису, яка виникла ще наприкінці минулого століття [13], не вичерпана і до наших днів. У цьому неважко переконатися, звернувшись до сучасних методик опису рукописної книги в архівосховищах різних країн [14].

Визначаючи функції камеральної археографії щодо рукописної книги, необхідно виділити два типи опису: розпізнавальний і аналітичний. Перший обумовлений необхідністю оперативного включення джерела в науковий обіг, особливо якщо джерела вводяться вперше і орієнтуються на найширший загал спеціалістів з метою привертання уваги до більш глибоких досліджень. Зразками таких описів є переліки, покажчики, списки, інвентарні описи рукописних книг, а також інші види описів, що дають усічену інформацію: автор, назва, дата, кількість сторінок, відсутність чи наявність оправи та декоративних елементів, сигнатура, збереження.

Другий — аналітичний, як і розпізнавальний, передбачає різні форми подачі матеріалу у каталожному чи науково-дослідницькому варіанті, залежно від мети описання.

На нашу думку, слід особливо зупинитися на терміні «каталог». Походячи від грецького терміна, що дослівно перекладається як «перелік», «каталог» у громадсько-культурному житті має найрізноманітніші значення, засновані на уніфікації і послідовно викладеній інформації про будь-який предмет — як історико-культурний, так і будь-який інший, що належить до сфери економіки чи політики. У археографічній практиці необхідно все ж використовувати цей термін більш чітко, з визначенням достатніх і необхідних елементів опису і конкретного наповнення рубрик. Основний принцип такого опису полягає у необхідності вивчення споживачів інформації та їх наукових інтересів з метою випереджаючого інформування. На практиці таке розуміння каталогу рукописної книги в цілому оформлене. Воно відображено наприклад, у Загальному каталозі слов'яно-руських книг, стосовно до кодексів XI—XV ст. Воно ж закладене і в автоматизованих каталогах рукописних книг, що працюють на MARC — форматі, прийнятому у 18 країнах світу.

Археографічний опис рукописної книги каталожного типу близький до бібліографування стародруків і має тісні зв'язки з книгознавством та бібліографією. Виходячи з принципу поділу документної інформації на друковану та рукописну, бібліографія забезпечує введення до наукового обігу друкованої, а камеральна археографія — рукописної продукції на вторинному документальному рівні. При цьому, відображаючи характер рукописної продукції, археографія за загальним принципом формалізації та універсалізації опису має значно ширші можливості, а відповідно — й складності, не передбачені навіть найретельнішими стандартами на опис.

Каталожний опис, всупереч опізнавальному, вимагає системи знань та орієнтований на надання багатоаспектної інформації про рукописну книгу, деякі орієнтири для спеціалістів у галузі літератури, мови, історії, філософії та ін. Він відображає ті загальні для всіх писемних джерел атрибути, що визначають його зв'язки з суспільством, як минулим, так і сучасним. Каталог містить деякий рівень поглиблення інформації про книгу, при цьому оперативність його відповідно знижується через те, що вимагається серйозне вивчення походження рукописної книги, включення елементів текстологічного, кодикологічного, дипломатичного, мистецтвознавчого та інших спеціальних аналізів, знання контексту і бібліографічного супроводу.

Науково-дослідницький варіант археографічного описання рукописної книги повинен враховувати всі особливості джерелознавчого дослідження кодексу як факту культури і тому передбачає залучення спеціалістів різного профілю для найповнішого використання джерела як пам'ятника літератури, історії, філософії, історії науки, музики, декоративного мистецтва тощо.

Основою такого комплексного аналітичного опису є історико-кодикологічне дослідження. Обсяг такого опису необмежений і надзвичайно копіткий. Автоматизація ж можлива лише за умови використання класифікаційних алгоритмів і має чітко виражені науково-дослідницькі функції [15]. Науково-інформаційні, археографічні функції при цьому може виконувати інформація верхнього рівня, що має збірне значення: наприклад, рубрика «географічна локалізація» у розділі «Походження» може бути визначеною досить чітко — «м. Львів». Система ж доказів цього твердження, якщо немає прямої вказівки у тексті, можлива на основі кодикологічних ознак і архівних матеріалів, які можуть бути розсіяні у спеціалізованому описі в рубриках «Оправа», «Прикраси», «Мова», «Тип письма», «Паралелі кодикологічні, архівні, бібліографіні та ін.» і при цьому не включатися у оперативний інформаційний пошук первинних запитів, а використовуватися тільки при повторних запитах поглибленої інформації.

Історико-кодикологічний опис є основою не лише для науково-дослідницького типу археографічних описів, але також і для спеціальних літературознавчих, мовознавчих та інших досліджень тексту й змісту джерел, вміщених у кодексі. Створення бази кодикологічних даних і застосування методів їх автоматичної класифікації дозволять отримати докладну інформацію про окремі кодекси, групи споріднених книг, списків, джерел, пов'язаних спільним походженням чи таких, які мають кодикологічні та інші паралелі, що може позбавити філологів й істориків трудомісткої ручної праці по розшуку необхідної інформації серед книжкових масивів.

Проблема археографічного забезпечення історії книжної культури має два аспекти:

1) створення зводу рукописної книги українського походження та українською мовою, що дозволить досліджувати національні особливості української книги і впритул підійти до проблеми формування національної самосвідомості, національних традицій та культури;

2) створення зводу рукописної книги, розповсюджуваної на Україні (включаючи всі рукописні книги, створені, привезені, переписані у різний час різними мовами та різного змісту), що дає можливість дослідити взаємозв'язки та взаємовплив культур, місце української культури у світовій.

Основними етапами реалізації цієї програми неминуче повинні стати: по-перше, створення попереднього списку рукописних книг; по-друге, випуск опізнавального реєстру української та іншої книги; по-третє, створення серії каталогів та зводного довідника, які з максимальною повнотою будуть розкривати зовнішній та внутрішній зміст, форму, історію кожної конкретної книги та книжкових комплексів.

При цьому необхідно провести попередню роботу по створенню єдиної схеми археографічного опису, заснованої на загальній для всіх типів та видів методиці опису книжного пам'ятника, що передбачає структурування інформації на трьох взаємопов'язаних рівнях: опізнавальному, каталожному, дослідницькому. Враховуючи необхідність розробки такого опису у автоматизованому режимі і з наступним нарощуванням інформації, він повинен бути уніфікованим термінологічно й не повинен підміняти аналітичних досліджень спеціального роду. Виникає гостра необхідність у створенні термінологічного словника.

Розробка проблем камеральної археографії і автоматизації щодо рукописної книги — нагальна проблема сучасного суспільства.

[1] Детальніше про це див.: *Лебедева И. Н.* Кодикология — наука о рукописных книгах // Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1972.— Т. IV.— С. 66—72; *Киселева Л. И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV—XV вв. Кодикологический и книговедческий аспекты.— Л., 1985; *Проблемы* палеографии и кодикологии в СССР.— М., 1974; *Дубровіна Л. А.* Кодикологія української книги XVI—XVIII ст.: об'єкт і проблеми комп'ютеризації археографічного опису // Слов'янська писемність і духовна культура.— К., (в друці).

[2] *Инструкция* по описанию словяно-русских рукописей, хранящихся в СССР / Сост. Л. П. Жуковская, Н. Б. Шеламанова // Археографический ежегодник за 1974 г.— М., 1975.— С. 24—40.

[3] *Прохоров Г. М.* Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // Вспомогательные исторические дисциплины (далее — ВИД).— Л., 1972.— Т. IV.— С. 77—104; *Шварц Е. М.* Кодикологический анализ пергаментных рукописей XIV—XV вв. (на материале Софийско-Новгородского собрания ГПБ) // ВИД.— Л., 1987.— Т. XVIII.— С. 110—131; *Ее же.* Переплеты XV в. из собрания Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД.— Л., 1981.— Т. XII.— С. 242—252; *Амосов А. А.* Датировка и кодикологическая структура «Истории Грозного» в Лицевом летописном своде // ВИД.— Л., 1982.— Т. XIII.— С. 155—193 и др.

[4] Мається на увазі зовнішня книжкова форма — об'єднання палітуркою.

[5] *Альшиц Д. Н.* Что считать рукописной книгой? / Из опыта описания древнерусских рукописей // Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов: Сб. науч. тр. Гос. публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина.— Л., 1979.— С. 79—91.

[6] *Каштанов С. М.* Современные принципы издания латинских грамот (часть четвертая) // АЕ за 1986 г.— М., 1987.— С. 50.

[7] Кодикологію слов'янської книги як самостійну науку на теоретичному рівні майже не розроблено.

[8] *Каштанов С. М.* Русская дипломатика.— М., 1988.— С. 146—225. Вивчення як зовнішнього, так і внутрішнього складу акта С. М. Каштанов пов'язує з установленням цілого ряду історичних фактів, які пізнаються через дане джерело, із введенням дефініції факту, як «определенного, ограниченного во времени единства и противоположности причин и следствия» (с. 196).

[9] Книгознавчі аспекти історико-кодикологічного аналізу і взаємозв'язку з історією і типологією книги є окремою темою, що виходить за межі даної статті.

[10] *Козлов В. П.* Русская археография конца XVIII — первой половины XIX в.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1989.— С. 1—3.

[11] Див.: *Валк С. Н.* Советская археография.— М., 1948.— С. 5; *Его же.* Судьбы «археографии» // Археографический ежегодник за 1961 г.— М., 1962.— С. 453—465; *Черных В. А.* О предмете археографии и ее месте в кругу смежных научных дисциплин // Сов. архивы.— 1976.— № 6.— С. 46; *Шмидт С. О.* Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 г.— М., 1979.— С. 132—141; *Его же.* Некоторые итоги и перспективы развития отечественной археографии // Археография и источниковедение. Северный археографический сборник.— Сыктывкар, 1977; *Курносов А. А., Черных В. А., Шмидт С. О.* О состоянии и задачах археографии: к итогам Первой Всесоюз. конф. по полевой археографии // Археографический ежегодник за 1977 г.— М., 1978.— С. 3—14; *Бубнов Н. Ю.* Первая Всесоюзная конференция по описанию и изданию памятников древней письменности Ленинград.— 14—16 февраля 1979 г. // Археографический ежегодник за 1979 г.— М., 1980.— С. 348—350; *Козлов В. П.* Указ. соч.— С. 1—4; *Сохань П. С.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доп. респ. наради, грудень 1988.— К., 1988.— С. 13—14; *Хорошкевич А. Л.* Традиції радянської археографії та завдання Археографічної комісії АН УРСР // Там же.— С. 15—20. Такий самий підхід знайшов відображення у спеціальних збірниках (наприклад, Проблемы научного описания и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюз. конф. 14—16 февр. 1979 г. / Ред. М. В. Кукушкина, С. О. Шмидт.— М., 1981.— 264 с., та ін.).

Таке розуміння археографії є протиставленням архівної практики звуження цієї науки сутодоедиційної діяльності. Воно з'явилося у результаті домінуючих у радянський час публікацій документів найновішого періоду із заданими ідеологічними пріоритетами, що зводили до мінімуму теоретичні та практичні питання археографії. Археографія зароджувалася і розвивалася як комплексна наука, що добре висвітлено у працях В. П. Козлова, С. В. Чиркова, а також у спеціальних «персоналіях» першим збирачам і археографам, наприклад: *Мыльников А. С.* А. И. Ермолаев — исследователь рукописной книги (опыт книговедческой характеристики) // Книга. Исследования и материалы.— М., 1981.— Вып. 42.— С. 74—93.

[12] З цього питання була проведена міжнародна конференція. *Mc. Grank.* Sharing codicological Resources through Bibliographic networks and Utilities (p. 30—59);

Hamer N. Data for a Database as a General Manuscript Index (y. 65—72); *Marti R.* How Much Description does a Manuscript Need? (p. 73—84); *Miklas H.* CIP und ISBN Codes zur Erfassung von Manuscripten? (p. 85—87) // Палата книгописная.— Nijmegen, 1987.— N 17—18.

[13] *Перетц В. Н.* К вопросу о рациональном в описании древних рукописей.— Тверь, 1905; *Копанев А. И.* Научное описание как основной метод раскрытия рукописных фондов в Библиотеке Академии наук СССР // Труды БАН и ФБОН АН СССР.— М.; Л., 1958.— Т. III.— С. 133; *Альшиц Д. Н.* Вопросы теории и практики научного описания исторических источников // АЕ за 1969 г.— М., 1970.— С. 38—40; *Чирков Е. В.* Некоторые проблемы камеральной археографии в начале XX в. // Проблемы научного описания и факсимильного издания памятников письменности.— Л., 1981.— С. 134—143.

[14] Палата книгописная.— Nijmegen, 1987.— N 17—18.

[15] *Дубровина Л. А., Ясулайтис В. А.* Использование математических методов и средств вычислительной техники в кодикологических исследованиях рукописных книг // Информатика и науковедение: Крат. тез. докл. и сообщ. к I Всесоюз. науч. конф. 1—4 июня 1988 г., Тамбов / Под ред. В. И. Тютюнникова.— Тамбов, 1988.— С. 118; *Дубровина Л. А., Ясулайтис В. А.* О возможности классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков // Автоматизация и механизация информационно-библиотечных процессов: Сб. науч. тр.— Киев, 1989.— С. 69—73; *Ясулайтис В. А.* Методика оценки информативности описаний архивных и рукописных фондов // Там же.— С. 73—81; *Дубровина Л. А.* Перспективы изучения отечественной средневековой книжности и автоматизированная информационная система «Памятники письменности и печати» // Библиотечно-информационные системы: Сб. науч. тр.— Киев, 1990.— С. 18—32; *Ясулайтис В. А.* Выделение базисных систем признаков для классификации древнеславянских рукописей // Там же.— С. 33—44.

2

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО СУМІЖНІ НАУКИ

Ю. А. МИЦИК *(Дніпропетровськ)*

ДЖЕРЕЛА З ПОЛЬСЬКИХ АРХІВОСХОВИЩ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Однією з передумов успішного розв'язання будь-якої проблеми історичної науки є наявність належної джерельної бази. Тому питання пошуку та запровадження до наукового вжитку нових джерел завжди в центрі уваги істориків. Особливо це стосується проблем історії України, насамперед тих, котрі заборонялися для дослідників. До цих заборонених зон належала значною мірою і політична історія України другої половини XVII ст., так званої доби Руїни. Щоб прискорити ліквідацію цієї «білої плями», у даній статті дається стислий огляд матеріалів польських архівосховищ, обстежених нами протягом майже року (1978—1979 та 1987 рр.). Характеристика матеріалів двох великих краківських архівосховищ (музей Чорторийських та Бібліотека Польської академії наук) подається в окремій статті. Крім того, варто зважити, що в друкованих раніше працях нами подавалася загальна характеристика архівосховищ Польщі, як і огляд джерел до історії України XVI — середини XVII ст. та XVIII ст. *

---

* *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— 82 с.; *Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск: ДГУ, 1988.— 74 с.; *Его же.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1980.— С. 175—185; *Його ж.* Джерела до вивчення антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР //Архіви України (далі: АУ).— 1982.— № 3.— С. 63—65; *Його ж.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // АУ.— 1986.— № 5.— С. 55—61; *Його ж.* Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у Чернігові (за матеріалами архівів ПНР) // Третя республіканська конференція з історичного краєзнавства.— К., 1984.— С. 219—221; *Його ж.* Нові дані з історії Чернігівщини XVII ст. (за матеріалами архівосховищ ПНР) // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства.— Чернігів, 1985.— С. 52—54; *Його ж.* Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у Вінниці (за матеріалами архівів ПНР) // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця, 1986.— С. 60—61; *Его же.* Польские источники по истории Крестьянской войны под предводительством С. Т. Разина // Советские архивы.— 1986.— № 6.— С. 26—29; *Его же.* Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — первой половине XVII в. (на материалах архивохранилищ ПНР) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону: РГУ, 1986.— С. 126—137; *Его же.* Новые данные о черноморских походах донского и запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства (середина — третья четверть XVII в.) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону: РГУ, 1988.— С. 134—141; *Нові* дані до біографії Івана Богуна // Тези

Архів головний давніх актів (АГАД)

Центральне місце серед 150 фондів АГАД, де містяться матеріали до історії України, Білорусії, Росії, Криму, Литви, Молдови тощо, належить фонду «Архів коронний у Варшаві» (АКВ), схожому за походженням і характером матеріалів з фондами колишнього Посольського приказу ЦДАДА у Москві. Насамперед необхідно вказати на «козацький відділ» АКВ (картон 42), де зберігається 110 справ 1610—1714 рр.[1] З них 64 припадає на 1610—1658 рр., 2 — на 1713—1714 рр.[2], а інші 54 — на 1659—1666 рр. Кожна справа містить у собі інколи кілька документів.

Насамперед слід вказати на листи українських гетьманів та полковників. Першими (хронологічно) йдуть три листи наказного гетьмана Я. Сомка, два з яких були адресовані з Переяслава Юрію Хмельницькому 28(18).Х.1661; 27(17).XI.1661 рр. (№ 81, 82). У першому Сомко вмовляє гетьмана з'єднатися з ним і критикує його за союз із татарами. Тут Сомко з гіркотою іронізує над Ю. Хмельницьким: «...таких волностей Войску Запорозкому добили и таковыми ж то привилеями ваши цілости его кр. м(ило)ст обваровал, же ваша Украина пуста, и так пришлисте на нашу, а не знаєте о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку». Цінним є універсал-автограф Сомка з особистою печаткою, датований 2.III(30.II).1662 р. Ним дозволялося ченцям Троїцького монастиря в Козельці відбудувати «кляштор» на передмістю (98). Зберігся й лист гетьмана Правобережної України П. Тетері від 24(14).XI.1663 р., в якому він скаржиться, що не всі православні ієрархи визнали київським митрополитом Й. Тукальського (99). Гетьман Лівобережної України І. Брюховецький закликав своїм листом від 25(15).IV.1666 р. білоцерківського полковника до спільної боротьби проти Тетері та Чарнецького (100). Уманський полковник М. Ханенко писав молдавському господарю Костянтину Щербану 31(21).XII.1960 р. про необхідність підтримки П. Тетері (77). Прилуцький полковник Л. Горленко у листі від 27(17).I.1661 р. до В. Головацького, писаря Війська Запорозького, сповіщав адресата, що татари спалили Бровари (78). Ще два листи Горленка, писані 27(17).XII.1661 р. до Ю. Хмельницького, містили в собі скарги на шкоди від свавільних козаків, прохання про відпуск своїх людей (89—90). Чотири листи було написано 1661 р. до В. Золотаренка представниками козацької старшини: писарем С. Голухівським, батуринським полковником П. Уманцем, ічнянським сотником М. Романовським та якимось І. Ярошенком. Тут йшлося про військові справи, дипломатичні контакти з російськими воєначальниками (№ 85—86, 91, 93). М. Романенко написав 29(19).XII.1661 р. ще два листи до князя С. І. Шаховського та ніжинського протопопа С. Адамовича (92, 94). Тут йшлося про перехід кількох сот орди від Конотопа до Прилук, про царського посла, про те, що Ю. Хмельницького вже покинули татари.

VII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду.— Кам'янець-Подільський, 1987.— С. 68—69; *Його ж.* Нові джерела до історії російсько-українсько-білоруських зв'язків першої половини — середини XVII ст. і боротьби українського народу за возз'єднання з Росією // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні.— Львів, 1988.— С. 106—109; *Його ж.* Нові дані про діяльність І. Сірка на Вінниччині (за матеріалами архівосховищ ПНР) // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця, 1988.— С. 17—18. Крім того, здано до друку в «АУ» огляд матеріалів польських архівосховищ до історії України 1654—1658 рр.

Якийсь сотник Ілля у листі до Г. Г. Ромодановського від 11.І.1666 р. (22.XII.1665 р.) скаржився на те, що козаки не слухають його наказів (46). Олександр Суличин та новомлинський намісник Пилип Подвинський писали про видання заміж шляхтянки Меланії (95). Анонімний шляхтич у листі до Ю. Любомирського від 14.XII1660 р. інформував адресата про знущання польських військ над мирними жителями України (76). Митрополит Тукальський у листі до Ю. Хмельницького (вже чепця Гедеона) від 8.XII(29.XI).1664 р. писав про труднощі з присягою козаків Яну Казимиру (**101**).

У справах фонду АКВ знаходяться також шість листів Олексія Михайловича до Війська Запорозького із закликом не підтримувати І. Виговського (1659), до Ю. Хмельницького 1660 р. із закликом розірвати його союз із Яном Казимиром, королем Речі Посполитої (**65—67, 70—72**). Так, в одному з них (від 1.VIII(22.VII).1659 р.) цар вимагав від Війська Запорозького, щоб воно увійшло в контакт з князем А. Н. Трубецьким і вчинило б із ним раду (65). В іншому листі під тією самою датою цар давав відповідь на листа когось із старшин Війська Запорозького, посланого до Москви з донським козаком Єрьомою Савіним, і складав провину за «междусобья» на тих, хто закликає до себе «бусурман» та «ляхов», які «давно ищут вашей погибели и разорения и православной вере искоренения» (66). Досить цікавим є лист до вінницького полковника від 3.X(23.IX).1661 р. із закликом до союзу (**80**), до В. Золотаренка від 9.XII(29.XI).1661 р., де згадується про попередній лист Золотаренка і ніжинського осавула І. Романенка, і з повідомленням про облогу Переяслава (83). Крім того, варто вказати на дипломатичну інструкцію Ф. Д. Сухотину (18(8).XI.1660 р.), послу до Ю. Хмельницького після переходу останнього на бік Речі Посполитої (**73**), де посол мав умовляти гетьмана повернутися під протекторат Росії; листи царських воєвод Ю. Борятинського та І. Чаадаєва від 19(9).XII.1660 р. до Ю. Хмельницького, щоб гетьман поновив союз із Росією (**74, 75**); лист Ромодановського до полтавського полковника Ф. Жученка від 14(4).XI.1660 р. про перемоги російського війська над Сапігою та Чарнецьким у Білорусії та перехід Ю. Хмельницького на бік польського короля (64). Князь С. І. Шаховськой пише 9.XII(29.XI) 1661 р. про сплату жолду царському війську в Ніжині (**84**); С. С. Куракін інформує 24(14).XII.1661 р. В Золотаренка про наступ на російсько-українське військо 20 тис. німецької піхоти та 30 тис. польської кінноти (**87**).

У фонді знаходяться також чотири листи вищих достойників Кримського ханства. Хан Менглі-Гірей відповідає 8.III.1661 р. Ю. Хмельницькому на його скарги про ногайські шкоди на Україні, обіцяє суворо покарати винних. Водночас він сповіщав про взяття в полон кількох козаків Ю. Хмельницького, котрі були у війську молдавського господаря Костянтина, і докоряв гетьману за допомогу останньому: «...дали кілька тисяч козаків і послали до Волох, аби добували їх». Козаки ж вчинили там великі шкоди, взяли скарбу у Молдові кількадесят возів. Хан закликав гетьмана не обдурювати турецького султана, васалом якого, як відомо, тоді вважався молдавський господар (79). У листі Дедеш-аги до Ю. Хмельницького (?) йшлося про видачу молдавського господаря Костянтина. У листі хана Менглі-Гірея до гетьмана П. Дорошенка, датованому 1665 р., висловлювалася подяка за приязнь, обіцялося приборкати сваволю татар на Україні (102). Крим-Гірей, ханський візир, у листі до Дорошенка 1666 р. пропонував гетьману дружбу (**102**). Очевидно, тоді ж було послано два листи силістрійського паші до Дорошенка, писані арабською мовою (**104**).

Не меншу цінність становлять матеріали **«татарського відділу»** АКВ (картони 60—65), які містять у собі 767 справ за 1514—1757 рр. Тут зупинимося лише на восьми документах, котрі стосуються історії України другої половини XVII ст. Це насамперед два листи татарських достойників: ханського візира Кайташ-галги, ханського посла Тагір-аги до коронного канцлера Я. Пражмовського від 10 січня та 5 червня 1666 р. (**60/1,5**). До них прилягає донесення Пражмовському від посла Речі Посполитої у Криму Ф. Кобилецького (**60/18**). Іслам-ага, візир хана Адиль-Гірея, у листі до Дорошенка від 10.V.1666 р. повідомляв про свою номінацію і запевняв у своїй приязні до козаків (**60/17**). Лист Крим-Гірея, посла Адиль-Гірея до Війська Запорозького 1666 р. містить у собі заклик відновити союз, який існував свого часу між Іслам-Гіреєм III та Богданом Хмельницьким. Листи було передано послом і якимось уманським козаком, що повертався з Криму на батьківщину (**16**). Якийсь Ати-Гірей-солтан писав про зустріч з Дорошенком під Чигирином влітку 1666 р. (**60/14**). Нарешті, вкажемо на два листи до Яна Казимира кримських ханів про вільний проїзд їхніх послів до Швеції (лист Мухаммед-Гірея IV від 25.II.1665 р. (**60/2**), лист Адиль-Гірея 1666 р. (**60/5**).

У величезному фонді **«Архів Радзивіллів»** (далі: **АР**) зберігаються десятки тисяч справ, чимало з яких стосуються історії України та Білорусії. Особливо значну цінність має **2-й відділ АР**. Саме тут знаходяться текст Слободищенської угоди 17.XI. 1660 р. (кн. 20, с. 566, № 2319), «Асекурація комісії Війська Запорозького» від 13(3).VII.1670 р. (кн. 22, с. 469) [3], гетьманські листи: П. Дорошенка до Війська Запорозького від 2.VII(22.VI).1670 р. (кн. 22, с. 468), до короля Михайла Вишневецького від 17(7).XI.1670 р. (кн. 22, с. 564), до пруського князя від 7.IV(28.III).1671 р. (кн. 12, с. 1582); М. Ханенка до короля Михайла Вишневецького від 3.IX(24.VIII).1672 р. (кн. 12, с. 1559), його ж інструкція до обивателів Поморського воєводства від 3.XII.(23.XI).1672 р. (кн. 24, с. 615); лист Ю. Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна III Собеського від 15(5).VI.1678 р. (кн. 12, № 1657); лист Війська Запорозького до Стефана Чарнецького з вимогою покинути Чернігівське воєводство від 27(17).I.1661 р. (кн. 11, с. 1431). Можна відзначити універсал М. Вишневецького з приводу замирення з Військом Запорозьким від 23.XI.1670 р. (кн. 22, с. 607); два листи хана Шахін-Гірея до М. Вишневецького й канцлера від 13.VI.1672 р. (кн. 22.— С. 825—827); анонімний лист з повідомленням про події на Україні 1670 р. (кн. 24, с. 396; кн. 22, с. 558), «козацькі справи» 1648—1695 рр. (кн. 3.— № 89), 1648—1690 рр. (кн. 5.— № 106) та щоденник 1648—1724 рр. (кн. 19.— № 1).

В **3-му відділі АР** слід відзначити збірки листів Яна Казимира (3—4—11) та курфюрста Фрідріха Саксонського за 1651—1660 рр. У 5-му **відділі АР** зберігаються листи, писані до князів Радзивіллів. Вони зібрані по теках, кожна з яких відповідає конкретному автору або авторам. Серед них бачимо листи членів Віленського православного братства за 1623—1668 рр. (№ **17449**), різних воєначальників Великого князівства Литовського, що брали участь у російсько-польській війні 1655—1667 рр., каральних операціях на Україні і в Білорусії. Можна розглянути, наприклад, збірку з чотирьох десятків листів А. Тизенгаузена за 1665—1672 рр. (№ **16710**). У листі № 10 (від 6.I.1666 р.) він повідомляв про підхід орди під Летичів і взяття в полон великої кількості жителів міста. У листі № 11 від 10.II.1667 р. йдеться про дії 30 тис. орди на Україні, яка захопила у полон 106 тис. мирних жителів. У листі

№ 21 від 4.VI.1667 р. говориться про те, що третій ханський посол до Речі Посполитої заявив про бажання кримського хана бути з нею в приязні, а лист № 39 від 6.IX.1672 р. інформує про успішний турецький наступ на Україні. В інших збірках (№ **18566** та **7060**), де зберігаються 12 листів Яна Завіші та 32 листи литовського обозного С. Комоpовського, описуються воєнні дії у Білорусії 1658—1659 рр. До них долучається лист О. Острозького до Б. Радзивілла від 9.X.1658 р. (**11075**) та збірка з 46 листів 1666—1678 рр. віленського каштеляна (**11214**).

У **6-му відділі АР** знаходяться різноманітні матеріали: універсали, судові декрети, рахунки, реєстри, рукописні газети та інше, що стосується військових справ Речі Посполитої головним чином другої половини XVII ст. (**6, 12, 34—57, 62—64, 73—74, 77, 227, 228, 263** та ін.). Зокрема, у трьох справах знаходиться чимало документів до історії Слуцька та його оборонних споруд XVII—XVIII ст. (**50, 86, 678**).

У фонді **«Архів Замойських»** (далі: АЗ) зберігаються важливі збірники документів до історії України XVII ст., наприклад, листи Немиричів (**113**), Вишневецьких (**433**), М. Замойського (**455**), листи до Конєцпольських (**447, 451, 454**), Замойських (**463**), акти XV—XVIII ст. (**3059, 3060, 3160**), матеріали до історії Тернополя (**2696**), Миргорода (**3031**). Найцінніші джерела зберігаються у збірниках **3036, 3037** та **467**. Зокрема, в останньому знаходимо листи Тетері, Дорошенка та білоцерківського сотника Гната Жилого за 1665 р. У збірнику **3036** вміщені копії листа Тетері до кримського хана від 23(13).II.1665 р. (с. 192), універсал Тетері від 17(7).VI.1664 р., даний з Білої Церкви (с. 193) щодо розслідування обставин грабунку «добр орендарських». Важливим є лист старшини Війська Запорозького до Тетері від 3.III.(21.II).1665 р. з Корсуня. Тут говорилося про знущання жовнірів Речі Посполитої над козаками, наприклад, про замучення козака, колишнього полкового осавула Кунера, якого солдати спалили разом з його будинком. Через ці знущання у місті залишилося мало людей, та й ті, за словами авторів, пухнуть з голоду. У листі містилося прохання до гетьмана втрутитися у цю справу, інакше «Корсунь спустіє дощенту», з чого «дейнеки, поблизу будучиє по містечках, барзо тішатся». Автори докоряли Тетері тим, що в Чигирині, Черкасах, Білій Церкві козаки залишаються при «волностях стародавних», а корсунці опинилися у найгіршому становищі (с. 196). Нарешті, тут знаходимо універсал Брюховецького від 12(2).II.1665 р. з Канева про призначення старшим у Баришполі Данила Одаревича (с. 204). Тут є і список листа І. Сірка, кошового отамана запорожців, до короля Яна Собеського від 3.II(24.I).1675 р., даний з Коша над Чортомликом. Це відповідь на другого королівського листа, який приніс якийсь Іван Чечельницький (с. 285). Тут також знаходиться лист Дорошенка від 4.IV(25.III).1675 р. (с. 227), гетьмана Лівобережної України І. Самойловича до гетьмана коронного від 10.IV(30.III). 1673 р. (с. 229—231), гетьмана Правобережної України Андрія Могили від 11(1).VI.1684 р. з Немирова (с. 277), І. Борковського до кума (с. 200), городового отамана м. Любачева до наказного гетьмана Лісницького від 5.III(23.II).1665 р. (с. 311). В інструкції від 27.VII.1682 р. знаходимо згадку про І. Мазепу, котрий став осавулом (с. 252—254). Універсал Яна Собеського до Війська Запорозького Низового 1676 р. палко закликав запорожців до відсічі бусурманам. Тут король з великим пієтетом відгукнувся про І. Сірка «яко сина, як великого мужа і вождя за цілість християнства відважного припустили ми до себе й взяли у милість, аби показати світу, як ми вдячні справам рицарським батька його і всьому, що до нього горнеться, рицарству Війська Запорізького» (с. 245). Майже поруч було вміщено його ж листа до архімандрита

Києво-Печерської лаври І. Гізеля 1676 р. (с. 247). Можна назвати ще кілька документів, які вийшли з-під пера високопоставлених достойників, наприклад універсал Війську Запорозькому 1664 р. (с. 193), лист російського воєначальника Г. Г. Ромодановського від 29(19).VII.1675 р. (с. 232), пам'ять протопопу про російського посла В. Тяпкіна 8.VIII(29.VII).1682 р., лист Ібрагім-паші Дорошенку 1676 р. (с. 251), Мухамед-Гірея, кримського хана, до Тетері 1665 р. (с. 200), Кайтас-аги, візира, до Тетері 1665 р. (с. 202). В останньому давалася відповідь на гетьманського листа, якого приніс ротмістр Чечель і в якому гетьман прохав про допомогу. Чимало джерел вміщено і в збірнику **3037** («Зносини з Туреччиною»).

Серед інших фондів АГАД вкажемо на відомі **«Посольські книги»**, з котрих дві містять у собі джерела другої половини XVII ст. Книга № 25 охоплює події 1669—1673 рр., книга № 33—1649—1666 рр. Крім того, варто відзначити **ф. «Архів публічний Потоцьких»**, ф. **«Архів Потоцьких з Ланьцута»**, **«Архів Пшездецьких»**. У першому з них, наприклад, зберігаються сеймові діаріуші (щоденники) 1632—1672 рр. (**32**), рахунки родини Арцишевських 1646—1665 рр. (**44**), листи й акти Острозьких у трьох збірниках 1556—1693 рр. (9), «сумаріуші» Литовської Метрики 1624—1676 рр. (**29**), «вістові листи» 1600—1670 рр. (35), рукописні «новини» й газети XVI—XVIII ст. (**47, 53**). У другому із згаданих фондів зберігаються акти князів Вишневецьких 1596—1749 рр. (**В**/89), папери Кевличів, що стосуються району Бескидів, 1628—1662 рр. (А—2, **№ 4**) та 1653—1681 рр. (5).

Національна бібліотека

Відділ рукописів

Значно менші можливості порівняно з АГАД має відділ рукописів Національної бібліотеки. Тут можна вказати лише на півтора десятка рукописних збірників XVII ст., типових для того часу «сільва рерум» чи «міскелланеа». Найціннішим з-поміж них є збірник № **6643**, в якому вміщено документи 1660—1663 рр., в тому числі й текст Слободищенської угоди 17.X.1660 р. (с. 148—149). До речі, інший список цієї угоди знаходиться разом із статтями Гадяцької унії у збірнику **6640** (арк. 221—230). Дуже важливими є кілька листів, походження яких пов'язане з польським дипломатом Яном Самуелем Свідерським. Це лист Ю. Хмельницького до Свідерського від 13(3).XII.1662 р. з Жаботина і відповідь на нього від 4.II.1663 р. (№ **6643**, арк. 151, 149). Тут гетьман дорікає адресату за те, що обіцянки його та якогось Хлопицького про польську допомогу у 10 тис. війська не виконуються, бо на час написання листа до Ю. Хмельницького не підійшло й десятка солдат. Свідерський, у свою чергу, давав нові обіцянки. Далі йдуть два листи-донесення резидента Речі Посполитої при Ю. Хмельницькому у Чигирині, адресовані Свідерському, і відповідь останнього на один з них. У першому донесенні з Чигирина 26.XII.1662 р. автор висловлював побоювання, що «старий вогонь страшно розгоряється в Україні», і повідомляв, що все вирішиться на генеральній раді після Водохрещів, куди зближується й орда. Агент передрікав гостру боротьбу за гетьманську булаву між чотирма кандидатами, серед яких троє схилилися на бік короля Речі Посполитої: Гуляницький, Ханенко й Дорошенко, «всі добрі» (арк. 150). У другому донесенні, адресованому Яну Бейковському 18.I.1663 р. (з Канева) [4], говориться про козацьку раду у центрі Чигирина. Виявляється, що рада пройшла спокійно. Основна боротьба роз-

горнулася між Гуляницьким і Тетерею, і останній вийшов переможцем, що задовольнило польського резидента. Говориться про те, що Ю. Хмельницький взяв до рук булаву, королівський привілей, бунчук і після промови на раді віддав старшині булаву та інші клейноди. Автор відзначив роль ординців під час ради. Виявляється, що сам Тетеря ще 13 січня ходив до «солтана», ординці прислали на раду Батиршу-мурзу, котрому кілька полковників навіть пропонували стати до «кола»; що після присяги козаків у церкві Тетері, яку приймав сам митрополит, після виборів писаря, було ухвалено направити посольство з дружніми пропозиціями до «солтана», який залишив для допомоги Тетері шеститисячну орду на чолі з Батиршею, а також посольства до молдавського господаря, до гетьмана Лівобережної України та на Запорозьку Січ. Тетеря тоді ж розіслав своїх агентів, почав готувати війська до походу на Лівобережну Україну, поки не розтанув лід на Дніпрі (с. 188). Незначно доповнює згаданий лист анонімне донесення зі Львова від 18.VII.1663 р. (Ягеллонська бібліотека у Кракові. Від. рукописів.— № 5.— С. 905).

Можна вказати також і на лист короля М. Вишневецького до Ханенка від 23.XII.1670 р. (с. 133), а також «Відомості з України» від 29.VI.1671 р., надіслані зі Львова (арк. 136—137). В останньому документі розповідається про раду в Чигирині, що мала бути на Зелених святах, але цьому зашкодив напад польського війська. П. Дорошенко хотів тоді, щоб рада відбулася тільки в Чигирині, і то «не чорна, а старшинська, котра не довіряє козакам». Сам він платив серденятам (сердюкам) по 10 талярів за вірну службу. Говорилося тут і про бої, зокрема під Чудновом, де польсько-шляхетські війська отримали перемогу, внаслідок якої загинуло 2 тис. козаків і 3 тис. татар, полонено сина Капон-Кази-аги (Суппан-Кази-аги.— *Ю. М.*). Не менший інтерес викликає рукопис **6400 П.** з колекції О. Чоловського. Тут зібрані листи, газети, «новини» за 1672—1696 рр. Привертають увагу донесення послів Речі Посполитої з Москви від 4.III.1672 р., де йшлося про гострі дискусії на переговорах з російськими представниками, про позицію російського дипломата А. С. Матвєєва, про царський указ, за яким козаки нібито мали йти війною на Річицький та Мозирський повіти Великого князівства Литовського. Інформацію про російсько-польські переговори містять у собі й «новини» 1681, 1689 рр., причому в останній говориться і про російське посольство до Франції. «Новина» з Яворова 30.VII.1692 р. інформує про повстання І. Петрика, «підписка Мазепиного», на Січі, якого підтримав кримський султан-галга. «Це стривожило московські війська, котрі потяглися з квартир до Самари під претекстом добування турецьких городків понад Дніпром». Згадується і про лист Мазепи до краківського воєводи, де говорилося про дійсні наміри російських військ (с. 13).

Найважливішу частину збірника становлять 12 «новин», котрі охоплюють період між 4 січня і 22 березня 1696 р. і де розповідається про воєнні дії проти турецько-татарських військ. 5 «новин» були відправлені з Варшави, а 7 — зі Львова (с. 19—41). Цікаво, що джерелом однієї з них (від 25 січня) були свідчення трьох потурнаків, котрі втекли з буджацької орди на батьківщину. Вони засвідчили, що за три дні перед їхньою втечею Кази-Гірей-солтан рушив у похід до Дніпра, взявши до війська по одному татарину з дому. Наступна «новина» (від 1 лютого) сповіщала, що Кази-Гірей з кількома десятками тисяч орди прийшов у Побужжя, а 6 тис. стали поблизу трьох дніпровських переправ. У «новині» від 8 лютого йдеться про напад тисячі Буджацької орди, з'єднаної з кам'янецькими «липками», на волинські Ляховичі. Інформація «по-

вини» від 15 лютого про наміри ординців базувалася на повідомленні з Сорок наказного запорозького гетьмана Самуся, котрий пізніше став, як відомо, одним з керівників антифеодального й визвольного руху на Правобережній Україні. Детальніше про плани ординського нападу на Україну повідомив з тих самих Сорок полковник Раппен. «Новина» від 28 лютого, спираючися на свідчення «язика», повідомляла про невдачу ординців на Білих Водах на Дніпрі, де їх «сила потопилася» (с. 34). «Новина» від 21 березня свідчила, що Мазепа рушив на Прилуки для відсічі татарам, але «козацтво збунтувалося і так наступало на його особу, що мусив відступати аж до Гадяча, де стоїть московський гарнізон». Потім допомога Шереметьєва дозволила Мазепі відійти до Батурина (с. 40). Тематично близькі до згаданих 12 «новин» інші чотири документи: 1—2) лист турецького султана до запорожців і відповідь на нього від 7.VI(28.V).1696 р., дана «з-під Великих Порогів» (с. 48); 3) Зізнання «язика» Федора, кам'янецького волошина, від 25.V.1696 р. (с. 47); 4) лист волоського ротмістра Синиці від 16.II.1696 р., де повідомлялося про дії стотисячної орди на Лівобережній Україні. Тоді син хана з 17 тис. орди і 700 яничар рушив на Полтаву, Миргород і Лубни, а Петрик (Іваненко) і галга-султан з 50 тис. орди — на Опішню. Проти орди виступило українське військо на чолі з Мазепою, на підмогу якому рушив і Палій, котрий перебував тоді у Ляховичах.

Своєрідним продовженням цих «новин» є деякі матеріали збірника **№ 1676** з відділу рукописів **музею Чарторийських**, а саме «новини» і газети за 1700—1703 рр. Так, «новина» «зі Львова 1 листопада 1702 р.» засвідчила: «Самусь з козаками здобув штурмом Немирів, який боронився три дні. Там він порубав цілий полк й.м. пана воєводи київського. Зібравши звідусіль 12 гармат, спішить під Хмільник і Летичів. Куди не прийде, скрізь хлопство до нього пристає. Що діється з білоцерківським замком, не згадують» (арк. 19). У листі литовського стражника від 25.VIII.1702 р. говорилося про наступ стотисячного російського війська і 90-тисячного українського на чолі з Мазепою на Ригу (арк. 43). Три документи (лист Самуся від 17(7).IX.1702 р. та Палія під тією самою датою, лист зі Львова від 10.I.1703 р.) відомі по інших списках, надрукованих в «Архиве ЮЗР».— Ч. 3.— Т. 2.— К., 1868.— С. 444—451, 520. Слід також вказати на збірник подібних матеріалів часів міжкоролів'я по смерті Яна Собеського 1696—1697 рр. (Ягеллонська бібліотека.— Відділ рукоп.— № 3522).

Серед інших рукописних збірників відділу рукописів Національної бібліотеки, де знаходяться документи з історії України другої половини XVII ст., треба вказати на наступні: **6634**, **6639—6640**, 8525—8526, **842**. Зокрема, у збірнику **6639** є документи про облогу турецькими військами Чигирина у 1678 р. (арк. 528), «діаріуш» дій військ Яна Собеського 1676 р. (арк. 483—490), опис комети 4.XI.1680 р. (арк. 168 зв.).

Відділ мікрофільмів

Національна бібліотека має солідний відділ стародруків, але доцільніше звернутися до відділу мікрофільмів, де зроблено копії з різноманітних «летючих листків» (газет, брошур, листівок тощо). Тут же зібрані мікрофільми, зняті з інших «летючих листків», виданих у Речі Посполитій, або тих, що стосуються за змістом подій у Речі Посполитій, в тому числі й України XVI—XVIII ст. Отже, тут знаходяться в мікрофільмах надзвичайно цінні джерела-стародруки, які нерідко зберігаються в єдиному примірнику в різних архівосховищах Польщі та деяких

європейських країн (країни СНД, Франція, Італія, Швеція та ін.). Їх дуже багато. Зокрема, «летючих листків» за 1655—1661 рр. нараховується 354. Більшість з них є німецькомовними, а інші видрукувані шведською (11), польською (4), італійською (3), французькою (2), іспанською (1) та голландською (1) мовами. Більшість «летючих листків» друкувалося в Гданьську, головним чином у друкарні родини Рете. При складанні «летючих листків» видавці користувалися різноманітними джерелами (тексти мирних угод, маніфести, листи королів, гетьманів, воєначальників, рядових свідків подій тощо), хоча, звичайно, в одному «летючому листку» спиралися на одне або кілька джерел. З різних причин нам не вдалося вивчити все зібрання відділу мікрофільмів, і планомірне обстеження було завершене брошурами 1662 р. Оскільки «летючим листкам» взагалі і тим, що друкувалися до 1658 р., нами була дана свого часу характеристика [5], то тут зупинимося переважно на тих, які вийшли друком 1658—1661 рр.

Першим з них є «летючий листок», що базувався на повідомленні з Кенігсберга від 16.I.1658 р. Тут наводилися важливі дані про наступ російського царизму на суверенітет України після смерті Б. Хмельницького. Анонімний автор згадував про російське посольство до гетьмана І. Виговського, яке, зокрема, вимагало від нього: 1) щоб гетьман не мав війська понад 100 тис.; 2) щоб він не отримував прибутку понад 100 тис. флоринів; 3) щоб прибутки від винокуріння йшли до царського скарбу; 4) щоб Юрія Хмельницького відправити до Москви для його навернення «в істинну віру грецького обряду». Далі у брошурі йшлося про посилення тиску на київського митрополита [6] з метою поставити його під зверхність московського патріарха, про утворення трьох угруповань у середовищі козацької старшини, на чолі яких стояли, відповідно, Виговський, Ю. Хмельницький та «генерал Вдовиченко»; про переговори з королем та урядом Речі Посполитої «генерал-майора Немирича, якого Виговський дуже шанує». Наводилися й три пункти майбутнього українсько-польського договору, до козацький реєстр встановлювався всього у 20 тис. (Відділ мікрофільмів, № 44723 «Extrakt...»; див. також № **35211** — «Ausführliche Relation...»).

У наступному «летючому листку» говориться із посиланням на повідомлення від 25.I.1658 р. з Торуня, де певний час розміщувався королівський табір, про можливість встановлення українсько-польського союзу (**29553** — «Gewisse Relation...»). В іншій брошурі йдеться про активізацію українсько-польських переговорів. За словами анонімного автора, польські війська стояли під Буськом «в Україні» (!), чекаючи на мир (**29609** — «Einkommende Relation...») [7].

Велику увагу видавців привернула перемога І. Виговського над полтавським полковником М. Пушкарем та прибічниками останнього. Перший з «летючих листків» цієї групи являє собою видрукуваний лист волинського шляхтича, дипломата Речі Посполитої С. К. Беневського до дружини литовського канцлера Клари-Ізабели Пац (**41681** — Copia...). У другому наводиться лист якоїсь значної особи від 4.VII.1658 р., де повідомляється про кілька оригінальних звісток. Так, йдеться про невідому з інших джерел змову проти Виговського полковника Ф. Джеджелія під час облоги Полтави. Однієї ночі, коли полк Джеджелія стояв на варті, було вирішено заарештувати Виговського і передати його Пушкареві. Однак охоронці гетьмана зуміли запобігти цьому, і розбуджений серед ночі Виговський мусив рятуватися втечею. У цій самій брошурі детально розповідається про битву під Полтавою, яка завершилася поразкою Пушкаря, а потім і його полковників «Барабашенка [Барабаша.— *Ю. М.*] і Довгаля»; про загибель головних противників гетьмана

і про розстріл з його наказу 7 тис. полонених, нарешті і про відправку до Варшави посольства на чолі з П. Тетерею (**29610** — «Glaubwürdige Relation...»). Третя брошура грунтується на повідомленні з Варшави від 12.VI.1658 р., яке описує розгром 30 тис. армії М. Пушкаря військами Виговського та союзної останньому орди (**29611** — Glaubwürdiger Bericht). Див. також: **35211** — Ausführliche Relation.

Кілька брошур висвітлюють хід українсько-польських переговорів у Варшаві 1658 р. (**30406** — «Relation...»; **29612** — «Kurze Relation...»; **29617** — «Relation...»; **29620** — «Copia...») [8]. В останньому зазначалося, що після заключення миру 10 тис. козаків повинні прийти на допомогу Литві. До речі, в одному з «летючих листків» на основі повідомлення з Кенігсберга від 25.X.1658 р. і Слуцька від 13.IX.1658 р. говорилося про взяття козаками Нового Бихова та облогу ними Могильова (**43092**— «Kontinuation...»). У великій брошурі наводилося донесення з Кенігсберга від 1.XI.1658 р., згідно з яким козаки, взявши Могильов та Борисов, розгорнули наступ на Полоцьк. Тут же на основі повідомлення з польського табору під Торунем від 1.XI.1658 р. говорилося про те, що українське посольство до Варшави було дуже представницьким (близько 300 осіб), а на його чолі стояв П. Тетеря — «швагер козацького генерала Виговського». Це посольство поставило однією з вимог збільшення кількості козацької старшини, котра мала отримати нобілітацію: по 100 душ з кожного полку, а у кожному полку (всього їх було нібито 15) налічувалося «по 2—3 тисячі душ». У свою чергу, посли зобов'язувалися допомогти Речі Посполитій 6-тисячною козацькою армією і до того ж тисячею іноземних найманців. Анонімний автор сповіщав також, що 60 тис. козаків і 40 тис. татар виступили походом на Москву (**29618** — «Bericht...»). До речі, пізніша «новина» від 3.VI.1659 р. свідчить про наявність у війську коронного маршалка Ю. Любомирського 6 тис. козаків, котрі взяли участь у війні проти Швеції на території Пруссії (**19813** — «Relation...»).

Велику увагу видавців привернуло й укладення Гадяцької унії 1658 р. Цікаво, що в деяких брошурах йдеться про загострення ситуації в Україні, що змусило нібито Виговського відкласти підписання договору, призначене на 1.VIII.1658 р. (**29612** — «Kurze Relation...»). Видавці звичайно друкували текст договору або панегіричний опис даної події (**37741** — «Punkta des Vertrags»; **19818** — «Vollständige und eigentliche Punkta...»; **19817** — «Umständliche Relation...»). Тут необхідно сказати також і про фундаментальний «Європейський щоденник», виданий у Франкфурті-на-Майні 1659—1660 рр. (Музей Чорторийських. Відділ стародруків.— № 58435 II.— Т. 2.— С. 139).

Великого розголосу набула у Речі Посполитій та за її межами перемога українських військ І. Виговського над російською армією під Конотопом 1659 р. (**27346** — «Gründliche und wahrhaffte Relation») [9] **19813** — «Relation...»; **19820** — «Wahrhaffte Kontinuation»...; **43091** — «Abermalige Partikulare — Zeitung...»; **A.—387** — «Gründliche und wahrhaffte Relation...»). Найповнішим з цих «летючих листків» є «Достовірне продовження...», в основі якого лежать два листи з Варшави від 17 і 18 червня 1659 р. Зокрема, тут наводяться важливі цифрові дані, згідно з якими російські війська втратили 40—50 тис. з 80 тис., а 15 тис. потрапило до полону, в тому числі й 50 воєначальників. Українські війська втратили тоді 4 тис., а татарські — 6 тис. У брошурах висвітлювалися також перемоги військ Виговського під Переяславом у лютому 1659 р. (**29627, 19816, 27340, 27341** — «Glaubwürdiger Bericht»), бої під Києвом (**27342**— «Gründliche Relation»). Один з «летючих листків» повідомляв про листування Виговського з Яном Казимиром, про наміри гетьмана після від-

ставки дістати для себе Київське воєводство. Відставка Виговського описана лише в одному «летючому листку», та й то дуже стисло. Тут йдеться також про усобиці серед козацької старшини, про протидію Ю. Хмельницькому в його претензіях на булаву ще після смерті його батька з боку полковників Гр. Гуляницького, Т. Носача і Гр. Нагоровського (**35118** — «Extrakt...»).

У 1660 р. головним українським сюжетом «летючих листків» була поразка російсько-українських військ від польсько-татарських під Чудновом, Любаром і Слободищами, внаслідок чого Ю. Хмельницький був змушений піти на розрив російсько-українського союзу і підписати нову угоду (Слободищенський трактат) з Річчю Посполитою. Принизливий договір підписав тоді й командуючий російськими військами боярин Шереметьєв, котрий, однак, не був визнаний царем. Ці події відбилися у брошурі «Екстракт», де наводилося кілька важливих деталей. Так, розповівши про перехід під час переговорів козаків на бік Речі Посполитої, невідомий автор зауважив, що у Ю. Хмельницького залишилося тоді не більш як 500 козаків. Тоді Ю. Хмельницький дав обітницю стати ченцем, якщо вийде живим з цієї біди, і справді хотів подати у відставку за умови, щоб гетьманська булава не потрапила знову до рук Виговського. Тут же наводилися дані про перехоплені листи Виговського, котрі, як і деякі татарські пересторога, свідчили про наміри Виговського виступити проти Речі Посполитої і утворити Велике князівство Руське (**35118** — «Extrakt...» **А. 390** — «Extrakt...»).

В іншій брошурі вміщено текст листа Ю. Хмельницького до Яна Казимира від 20.XI.1660 р. відносно повернення Війська Запорозького під протекцію Речі Посполитої, а також 2 листа з польського табору від 20 і 23 жовтня 1660 р. (**35119** — «Wahrhaffter ferner Bericht...»). Є й брошура, в якій про поразку російсько-українських військ розповідалося на основі листа з Самбора від 4.XI.1660 р. (**19821** — «Auszug»). Можна вказати ще на ряд брошур, друкованих по гарячих слідах подій під Чудновом, Любаром і Слободищами (**27339** — «Glaubwürdige Relation»; **37747**— «Continuation»; **35117** — «Komission»; **19820** — «Extrakt»; **19821** — «Extrakt» **19822** — «Wahrhafftige Relation»). Крім того, у стислому вигляді інформація про військові дії під Чудновом та Слободищами подавалася у голландській газеті «Donderdagische Post — Tydingen», єдиний примірник якої вдалося виявити лише у відділі стародруків бібліотеки Львівського університету (№ 280380 II). На жаль, не вдалося знайти жодного примірника італомовної брошури «Lettera», виданої у Венеції 1660 р., яка присвячувалася тим самим подіям. Ця газета зазначена лише у відомому каталозі К. Завадзького [10].

Слід відзначити, що надзвичайно багатий матеріал, який стосується подій на Правобережній Україні 1660—1661 рр., наводиться у відомому «Меркурії польському» («Merkukinsz polski»). Єдиний комплект цієї першої польської газети, виданої 1661 р., зберігається у відділі стародруків Ягеллонської бібліотеки (№ 311299 II). Зокрема, у «Меркурії польському» наводяться дані щодо біографій деяких представників козацької старшини. Так, говориться про те, що вдова Тимоша Хмельницького Роксанда вийшла заміж за полковника Золотаренка. У «Меркурії...» наводяться важливі дані про похід козаків Брацлавського, Уманського та Подільського полків («свавільні козаки подністрянські») до Молдови, де вони відновили владу господаря Костянтина, прогнавши сина В. Лупу. Лише під ударами турецьких військ Костянтин мусив залишити трон, а козаки відійшли на Україну (№ 49 від 23—30.III.1661 р.).

Велику увагу видавці «летючих листків» приділяли також військо-

вим діям в різних місцях України та Білорусії у 1660—1661 рр. (**37746, 37745** — «Ausführliche Relation...»; **27345** — «Gründliche... Kontinuation...»; **41679, 19804** — «Glaubwürdige Relation...»; **14824** — «Ausführliche Kontinuation...»; **14823** — «Glaubwürdiger Bericht...»; **A. 206** — «Zwycięztwo nad Moskwą...»).

З «летючих листків» подальшого часу вирізняється лише німецька брошура, в якій розповідається про облогу Львова 23.IX—4.X.1672 р. турецько-татарськими військами, серед яких були й козаки П. Дорошенка (**19828** — «Umbeständige Beschreibung...» та дві італійські брошури. В одній з них, виданій 1683 р., згадується Кам'янець-Подільський (**29140** — «Secunda i distinta Relation...», у другій — перемога запорожців над турецько-татарським військом 1684 р.).

АРХІВОСХОВИЩА ВРОЦЛАВА

Національний інститут ім. Оссолінських (Оссолінеум)

До 1945 р. Оссолінеум знаходився у Львові. Після закінчення другої світової війни польські та латинські рукописи були передані ПНР, а східнослов'янські в основному залишилися у Львові і пізніше були включені до відділу рукописів Наукової бібліотеки АН України ім. В. Стефаника. В досить багатому рукописному зібранні Оссолінеума міститься, однак, невелика кількість джерел до історії України другої половини XVII ст. Можна вказати насамперед на збірник **№ 212 П.** У ньому вміщено лист від 11—13.X.1672 р., писаний з польського табору під Голубом. Невідомий автор описав турецько-татарський наступ на Правобережній і Західній Україні, який викликав панічну втечу мирних жителів, а також інформував про боротьбу з ворогом. Він вихваляє М. Ханенка, загін якого розбив 12-тисячну орду і поклав на полі бою 2 тис. загарбників. Решту ординців погромили на переправах українські селяни, а остаточно знищили нападників війська коронного маршалка, котрі відбили 4 тис. полонених. Анонімний автор був вороже настроєний до П. Дорошенка і не без уїдливості розповів про невдалу зустріч гетьмана і його молодшого брата Андрія з турецьким султаном. Вони були прийняті лише турецьким візирем, котрий виніс султанські шати, які прийшлося поцілувати. Після завершення зустрічі з візирем Дорошенко-молодший сказав брату: «Не хотіли короля польського в руку цілувати, мусите тепер сукню цілувати, а потім будеш і гузно цілувати». Автор відзначив при цьому, що у Дорошенка залишилося менше 4 тис. війська, бо козаки переходять до М. Ханенка. У цьому самому документі переказувався лист кам'янецького єпископа, в якому подавалися важливі відомості про взяття турками Кам'янця-Подільського. Їм вдалося взяти неприступну фортецю через висадження мінами брами, через вдалий постріл з гармати (ядро потрапило в каплицю, де знаходилося 1020 «гранат»). Автор ганить кам'янецького майора, котрий підірвав після капітуляції 120 діжок пороху і зруйнував замок, знищив кілька сот своїх же людей разом із собою. Ця історія дуже відрізняється від літературної легенди Г. Сенкевича про загибель пана Володийовського в однойменному романі (арк. 8—11). Крім цього листа, у збірнику знаходиться ще один (від 25.X.1672 р., з Кракова). Тут йдеться про виступи козаків проти Османської імперії (арк. 11 зв.). У збірнику **№ 235 П** наведена велика латиномовна реляція про Чуднівську битву 1660 р.

(с. 171—281), реляція про «рокош» Ю. Любомирського 1665 р. (с. 1—169). Рукопис 210 II містить у собі ухвали люблінського сеймику середини XVII ст.

Бібліотека Вроцлавського університету

Це архівосховище досліджене недостатньо. Попереднє вивчення його матеріалів свідчить, що там зосереджені в основному джерела до історії Сілезії, до того ж німецькомовні. Водночас інколи трапляються типові для Речі Посполитої XVI—XVIII ст. рукописні збірники, де висвітлюється історія Ягеллонської Польщі, а також історія Литви, Білорусії та України. Тут, як правило, переважає польська мова, рідше — латинська. Головне місце у відділі рукописів Вроцлавського університету належить, якщо йдеться про джерела з історії України, чотирьом фундаментальним рукописам з колекції Штайнвера. В одному з них (Акс. 1949/441) вміщені матеріали про королівську елекцію по зреченню Яна Казимира. Серед них знаходяться «Пункти ради після зірваного сейму», де йдеться про дипломатичні контакти уряду Речі Посполитої з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком, і особливо «Меморіал відправленої у Корсуні козацької ради року 1669, дня 21 березня» (арк. 145—145 зв.). У ньому детально висвітлено хід ради і наводяться унікальні дані про її порядок, що слід навести хоча б у стислому вигляді. У четвер 21 березня гетьман П. Дорошенко, прибувши до ради, яка проходила під Чигирином у полі, поклав на коня булаву й бунчук і сказав: «Панове полковники і сотники! Мав досі клейноди Війська Запорозького в руках своїх, але видячи коливання ваші, вам самим віддаю на цій раді. Ви ж, кому хочте, віддайте». У відповідь всі козаки крикнули: «Не хочемо нікого, тільки тебе, Петра Дорошенка!» Після цього Дорошенко знову взяв до рук булаву й бунчук і виголосив промову, наприкінці якої поставив питання про зовнішньополітичну орієнтацію: бути «чи при Москві, чи при Турчині». Рада схилилася на бік Османської імперії, і тоді було послано в місто за турецьким послом, який відразу ж прибув. Почувши своїми вухами рішення ради, посол подарував Дорошенку каптан і золотоголову ферязь, підшиту білим хутром, і пообіцяв повернути взятий з Криму татарами український ясир, подати допомогу військом, гарматами, боєприпасами, ствердив іменем султана козацькі права й вольності й попросив вислати посольство до султана. Після цього турецький посол виїхав на Запорозьку Січ з листами від ради, щоб схилити і запорожців на бік Туреччини. Дорошенко ж розіслав по полках свої універсали про нову зовнішньополітичну орієнтацію. Цікаво, що на даній раді були молдавський та польський посли, причому останній (від коронного гетьмана) намагався перетягти Дорошенка на бік польського короля. «Меморіал» наводить також дуже важливу звістку про культурне життя Правобережної України доби Руїни, що є майже недослідженою проблемою. Виявляється, під час ради у Корсуні були київський митрополит Й. Нелюбович-Тукальський і Ю. Хмельницький. Перед цією радою Тукальський провів диспут у Чигирині на тему: «Звідки пани, а звідки піддані взялися». Митрополит тоді наголосив на тому, що ми, українці, «можемо бути вільними», і піддав гострій критиці Річ Посполиту, зазначивши між іншим: «Польща з'їла Виговського тому, що їй щиро служив і сповідувався полякам. А вони йому показали за це рожеву квітку, аж вона обернулася отрутою [натяк на розстріл Маховським І. Виговського.— *Ю. М.*]. Отак йому нагородилося, що Польщу із шведами, а Москву з татарами заспокоїв».

АРХІВОСХОВИЩА КРАКОВА

Воєводський держархів

Воєводський держархів (далі: ВДА) є одним з найбільших у Польщі зібрань джерел до історії України доби феодалізму. Його окремі фонди являють собою справжній архів в архіві. Досить назвати фонд **«Архів Сангушків»**, де зберігаються сотні справ, в яких висвітлюється головним чином соціально-економічна історія Волині XVI—XVIII ст., в тому числі й другої половини XVII ст. Можна назвати, наприклад, справи, матеріали яких стосуються історії таких міст, як Дубно (**214**), Острог та Чуднів (**312, 372, 895—897**). Великий інтерес має інвентар Меджибізького замку 1698 р. (**118**), вміщений поряд з попередніми інвентарями цього самого замку 1640, 1644 та 1650 рр. У збірнику **141** зберігаються накази та інструкції князя Острозького та його дочки Т. Ю. Любомирської за 1651—1703 рр. Тут, зокрема, знаходяться скарги міщан м. Дубна, їхні прохання про відновлення оборонних споруд, згадуються імена хорунжого коронного Я. Собеського (майбутнього короля), відомого дипломата С. К. Беневського. У справі **75** серед інших матеріалів є своєрідна кулінарна книга князів Сангушків XVII ст. Тут вміщено цікавий спосіб вироблення горілки, причому названо 12 трав та спецій з точними даними щодо ваги і пропорцій, у тому числі корінь коріандра, гвоздика, цинамон (кориця), мускатний горіх, «галган», «татарське зілля» та ін. (арк. 18).

Значно менше джерел, які стосуються політичної історії України другої половини XVII ст. Слід відзначити збірник листів 1655—1659 рр. (**153**), серед яких лист шляхтича Томаша Карезовського, хорунжого надвірних військ, від 20.VII. 1659 р. (з польського табору), де йшлося про Конотопську битву. Автор досить детально описав хід подій, перерахував, хоч і з деякими помилками, імена російських воєначальників, котрі загинули у битві, говорить про взяття в полон І. Безпалого, «котрому недавно було привезено від царя бунчук з булавою»; про обітницю взаємодопомоги і взаємну присягу «хан козакам, а козаки татарам» (с. 73—76). В іншому листі, написаному віленським воєводою до короля 26.VIII.1659 р., йшлося про бої на Україні і в Білорусії. У справі **335** зібрано велику кількість політичних «новин» 1603—1669 рр., у справі **306** поруч з генеалогією-пасквілем на Б. Хмельницького, про яку нам доводилося писати, було вміщено реальну генеалогію князів Вишневецьких (арк. 6). Викликає зацікавлення і невеликий полономовний полемічний твір XVII ст., написаний, очевидно, уніатом (**67**, с. 306—309). Він складається з двох частин: 1. «Сумаріуш єдності грецької церкви з римським костьолом»; 2. «Русь не мала догматом віри підлягати послушенству константинопольського патріарха», в яких подавався стислий виклад історії відносин православної й католицької церков з давніх часів до початку XVIII ст. Автор посилався, між іншим, на приклад Сербії і особливо Росії, а потім зазначав: «Москва теж собі учинила, що за посвященням не посилає до константинопольського патріарха і йому не підлягає. Чому ж нам самим цього не вільно?» Зібраний матеріал був підготовлений, очевидно, для якогось обговорення на сеймі релігійних питань, бо у творі є важливі примітки: «Все це з руських книг рутени-уніати хочуть доводити», «Цього рутени-уніати хочуть доводити з книг руських, котрі тут мають при собі у Варшаві».

Невеликим (всього 58 справ), але дуже цінним є фонд родини Піноцці — **«Архів Піноцці»**. Він поділяється на дві частини: «публічні акти», «приватний архів родини Піноцці». Засновником даного фаміль-

ного зібрання був італійський дворянин Ієронім Піноцці, котрий у середині XVII ст. перебував на службі Речі Посполитої, отримав індігенат і осів у Польщі. Тривалий час він був одним з секретарів короля Яна Казимира, виконував його дипломатичні доручення у Відні та інші, видавав «Меркурій польський». Звичайно, найбільшою цінністю є частина перша фонду, насамперед справа **372** — «Копіаріуш листів і реляцій політичних 1671—1673 рр.» У цьому фоліанті вміщено різноманітні документи, що безпосередньо стосуються історії України. Збірник № 372 був відомий деяким польським історикам, а А. Грабовський навіть надрукував частину його матеріалів, у тому числі й два листи М. Ханенка, листи Я. Собеського та ін.*

Серед не друкованих досі матеріалів збірника 372 вкажемо насамперед на вісім документів гетьмана П. Дорошенка (1 універсал і 7 листів). Це чотири листи, адресовані королю М. Вишневецькому: 1) від 6.VI(27.V).1671 р., з табору під Білою Церквою; 2) витяг з листа, очевидно, під тією ж датою; 3) від 6.VIII(27.VII).1671 р. з табору під Білою Церквою; 4) від 3.IX(24.VIII).1671 р. з табору під Ставищами (с. 71, 72, 99, 134—135). Зазначимо, що другий список останнього листа зберігається у рукописі № 1070 з відділу рукописів бібліотеки Польської Академії наук. Ще два листи були адресовані Дорошенком коронному гетьману Яну Собеському та коронному маршалку (3.IX(30.X). 1671 р. (с. 135—136). Ще один лист від 24(14).V.1672 р. з Чигирина було направлено Мухамеду IV, де гетьман просив у султана підмоги в зв'язку з діями М. Ханенка (с. 225). Універсал від 9.XI(30.X).1671 р. було дано паволоцькому полковникові з приводу заворушень серед козаків (с. 176). На сторінках рукопису подається й лист конкурента П. Дорошенка — М. Ханенка, написаний 18(8).V.1672 р. у таборі під Вільхівцем і адресований коронному канцлеру. Ханенко запевняв адресата у своїй приязні, сповіщав про відправлення послів на сейм (с. 221). На сторінках рукопису наводиться також текст вимог Ханенка й Війська Запорозького, висунутих перед королем 9.XI(30.X).1672 р. (с. 298). Слід відзначити й лист козаків, відправлений з Корсунської ради 1671 р. до білоцерківського коменданта Речі Посполитої. Тут говориться про вбивство трьох попередніх послів Дорошенка до короля, а четвертий (Петрашевський) «ледве відступив оборонною рукою з Ямполя» (с. 23).

Зрідка у збірнику трапляються й листи-відповіді гетьманам України. Це три листи короля М. Вишневецького до Дорошенка від 2 та 20 січня 1670 р. (с. 1—2), лист кримського хана Селім-Гірея до Ханенка від 26.VII.1672 р., причому поряд вміщено під тією самою датою ханський лист до жителів Ладижина. Серед листів монархів та членів урядів європейських держав вирізняються три листи царя Олексія Михайловича до М. Вишневецького від 7.II(28.I).1671 р. та 21(II).V.1673 р. (с. 30, 324, 326); універсали М. Вишневецького від 25.VII.1671 р. і від 6.VIII.1672 р.; лист молдавського господаря ротмістру Рущицю від 24.III.1672 р. (с. 217), лист Мухаммеда IV до Вишневецького та Ахмедпаші, турецького візира до підканцлера коронного А. Ольшовського від 3.X.1671 р. (с. 192—193). Цікаво, що візир намагався переконати Ольшовського у тому, що «козаки з давніх часів тікали до кримських ханів і з'єднувалися [з ними]».

Специфічною різновидністю джерел є конфесати (протоколи допитів полонених), котрі теж подано у справі 372. Особливий інтерес викликає конфесата козака Кіндрата з Пирятина, отамана Антонової сотні з серденяцького полку Жеребила. За словами козака, у Дорошенка було

* *Grabowski A.* Ojczyste spominki.— Kraków, 1845.

тоді п'ять серденяцьких полків, причому полк Жеребила налічував 2 тис. У цій конфесаті наводилися свідчення про дії загону наказного гетьмана Гоголя і союзних орд під Стіною, між Баром і Меджибожем, про посольство Дорошенка на Лівобережну Україну і Січ, переказувалася чутка про нещасний випадок з Д. Многогрішним, котрий «з якогось ганку впав і шию зламав» (с. 43). До речі, точнісінько така звістка про нещасний випадок з Многогрішним потрапила до «Літопису Самовидця»[11]. Разом з Кіндратом у полон потрапив білгородський татарин Халіл, що походив з села Кайтиле під Білгородом. Він сказав про дії орди Кази-аги, сина Суппан-Кази-аги, і зазначив, що останній ходив під Варшаву, коли була польсько-шведська війна, тобто маючи на увазі події 1656—1657 рр. У конфесатах татар Баклія (від 29.V.1671 р.) та Османа (від 19.VII.1671 р.) розповідається про дії орди в Україні. Зокрема, Баклій зазначив, що Суппан-Кази-ага їздив до Чигирина на козацьку раду. На запитання про позицію Сірка (чи з Дорошенком він, чи з Ханенком) полонений відповів: «Сірко сам собі пан вільний, але сприяє Дорошенку і з ним взяв братерство. Не знаємо, чи надовго...» (с. 68). У збірнику містяться також конфесати татарина Сеїна з Криму від 7.X.1672 р. (с. 284) і молдаванина з Бокова, брат якого служив при Хінкулі (с. 241). Ще один список останньої знаходиться в рукописі Бібліотеки ПАН у Кракові (№ 1070, с. 528). До згаданих конфесат можна додати оформлені показання колишнього невільника Вацлава Камінського (від 13.IV.1671 р.), вміщені у збірнику у двох списках (с. 48, 83). Тут йшлося головним чином про події в Османській імперії і, між іншим, подавалася дуже важлива звістка про смерть колишнього гетьмана П. Тетері: причиною польсько-турецької війни був нібито Тетеря, «котрий вже не живе».

Серед багатьох листів представників правлячого класу Речі Посполитої (всього 36) вирізняються, звичайно, чотири листи коронного гетьмана Яна Собеського (с. 248, 262, 275, 403), білоцерківського коменданта (сім листів).

Найповніше у збірнику подані анонімні листи і «новини» з міст Правобережної та Західної України, а також Білорусії, Молдови, Литви, Польщі та ін. Це насамперед Львів (47 листів), Кам'янець-Подільський (17), Біла Церква (25), Брацлав (7), Меджибіж (6), Бар (3), а також Могилів-Подільський, Рашків, Язловець, Ладижин, Дубно, Жовква та ін. Чимало було також «новин» з Варшави (30), Любліна (14), Яс (8), з польського табору (8) та ін. У збірнику подані деякі інші різновидності документів, хоч і невеликою кількістю: щоденники, реєстри військові, компути тощо. Всі згадані вище документи збірника № 372 дозволяють з високою точністю відтворити хід військових дій на Україні на початку 70-х років XVII ст., боротьбу українського народу проти поневолювачів, а також висвітлюють дипломатичні відносини у Східній Європі. Навіть рядові учасники подій подавали у своїх листах чимало важливих звісток до військово-політичної історії України. Так, якийсь козак-гонець, що привіз листа від білоцерківського коменданта, повідомив військове командування Речі Посполитої про напад польського полковника Пива на Фастів. Внаслідок цього нападу зазнало поразки українське військо (1500 козаків) наказного гетьмана Гамалії, а сам він разом з фастівським сотником потрапив у полон (с. 65). В анонімному листі з-під Бару від 15.IX.1671 р. повідомлялося, що Григорій Дорошенко з Брацлава поїхав до Рашкова, щоб посвататися до вдови Тимоша Хмельницького Роксанди: «Домну, котра була за Тимошком, має взяти, або швидше вона його» (с. 157). Лист з Могилева-Подільського від 6.X.1671 р. подає звістку, за якою: «Дорошенко послав двох своїх братів заложни-

ками до Криму» (с. 154). Анонімний лист із Брацлава від 24.V. 1672 р. подає цікаві дані про походження М. Ханенка з міщан. Козаки, що охороняли дорошенкові фортеці, не хотіли піддаватися Ханенкові, «вголос кажучи, що ми цього кушніра не приймемо». Тут же наводилася чутка про причину арешту Сірка царськими посіпаками: «Про Сірка та відомість, що його Москва з давнього ранкору піймала і до царя попровадила. Він був пустився по татар калмицьких, бажаючи затягнути їх і помислити про похід на Крим. Прийшлося перекривати шляхи і взяти його» (с. 223). Дуже важливим, хоч і тенденційним, є лист польського шляхтича зі Львова від 27.VI.1671 р., який описує силу розвідки П. Дорошенка, котрий «знає про найменшу річ, що діється у Варшаві. Для цього треба остерігатися Русі, яка перебуває при [королівському] дворі, бо то великі зрадники, хоч постійно серед нас перебувають» (с. 75). Наведеними вище даними не вичерпуються великі інформативні можливості матеріалів збірника 372 як джерела до історії України.

Крім збірника № 372 у зібранні Піноцці є й інші, котрі мають певне значення джерела до того періоду історії України, про який йдеться у даній статті. Частина з них стосується часів правління Яна Казимира (**365—366**, **368**, **375**), частина — Михайла Вишневецького (**370—372**), частина ж охоплює ширший хронологічний діапазон, наприклад № **367** (1659—1660, 1668—1673 рр.); № **373** — 1571—1713 рр.; № **376—377** — XVII ст. Деякі збірники написані в основному італійською, латинською, рідше французькою та німецькою мовами, що ускладнює користування ними. До таких належать збірники: (№ **358** — «різні акти політичні», в тому числі й Гадяцький пакт (с. 189—190); **365** — матеріали до історії польсько-шведської війни 1655—1660 рр.; **366** — дипломатичні матеріали 1658—1659 рр.; **367** — «політичні новини»; **368** — копія «меморіалу» про дипломатичні зносини з Австрійською імперією; **370** — справи «польські й українські», в тому числі й стислий історико-географічний опис України (арк. 21—27).

У збірнику **367** вміщені різномовні матеріали до європейських справ, у тому числі Росії та України. Тут же чернетки повідомлень, поданих до друку у «Меркурії польському», хоча деякі з них і не мають аналогій з останнім. У збірнику **375** знаходяться протоколи Метрики Коронної 1652—1659 рр., в тому числі й універсал Яна Казимира І. Виговському на Барське староство 1659 р., котрий висвітлює обставини його арешту під Жовтими Водами 1648 р. У наступному збірнику можна відзначити два універсали короля М. Вишневецького: 1) запорозьким козакам від 10.IV.1670 р. (с. 3); 2) проїжджий універсал послам Війська Запорозького Іванові Невегловському та Леську Харсону, посланим від гетьмана до короля «самочварт», і тим, хто повертався назад 27.II.1672 р. (с. 67). Певну цінність має збірник № **371**, в якому вміщено універсал короля М. Вишневецького та матеріали сейму 1670 р. Є тут і «Апробація комісії з Військом Запорозьким» (с. 27), трапляються згадки про Кам'янець-Подільський (с. 46—47) та ін. Нарешті, у збірнику **373** («дрібні політичні документи часів короля Михайла») знаходимо лист Виговського до Яна Казимира від 28(18).IX.1658 р., писаний з табору під Русанівкою (Росавою.— *Ю. М.*), де йдеться про необхідність зміцнювати взаємну приязнь. Більша частина матеріалів охоплює 70—80-ті роки XVII ст. і стосується питань війни проти Османської імперії. Зокрема, висвітлюється позиція Речі Посполитої щодо Запорозької Січі під час польсько-турецьких переговорів 27.IV.1671 (?) Тоді планувалося добитися нейтралітету Січі, щоб козаки «ані турецькими, ані польськими не були». Можна відзначити і традиційне для польсько-шляхетської думки XVII ст. негативне ставлення до укра-

їнських гетьманів та українців взагалі. «Ця нація все ж не є вам щира, бо собі чимало брали про текцій, ... але всіх протекторів зраджували». Від імені Речі Посполитої посол намовляв турецьких представників не підтримувати Дорошенка, влада якого змаліла, бо лише з Тукальським, «монахом зрадливим» та «малою купкою своїх прихильників [він] пан і гетьман у Чигирині, а скоро буде на палі». Наводилася і відповідь турецького дипломата (с. 1—2). У збірнику вміщено також опис битви під Хотином 1673 р. італійською мовою (с. 2—14). Привертає увагу й текст десяти пунктів порад коронного підканцлера від 10.VII.1671 р., що стосуються становища на Україні, питань зміцнення там позицій Речі Посполитої. Особливий інтерес викликає пункт 8, де підканцлер пропонував обговорити політику щодо Дорошенка, оскільки «у листі своїм, до курфюрста писаному, Дорошенко показує свою ворожість, обіцяючи курфюрсту, що проведе з Військом Запорозьким його на трон Королівства Польського»; оскільки він «не додає на своєму нинішньому підписі [титул] Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості], [не називається] підданим»; оскільки «два злостивих листа послав на Запоріжжя» (с. 15). Зазначимо, що цей, як і дещо інший варіант (Бібліотека ПАН у Кракові.— Відділ рукописів.— № 1070.— С. 359), стверджує відомі дані про інтенсивні дипломатичні контакти Дорошенка з курфюрстом Бранденбурга. Можна вказати також і на «новину» з Любліна від 22.VIII.1672 р., де зі слів Дорошенка визначається факт написання ним листа до курфюрста.

Ягеллонська бібліотека

Матеріали відділу рукописів бібліотеки Ягеллонського університету належать до найвідоміших і найкраще вивчених. Однак і тут вдається виявити певну кількість джерел до історії України другої половини XVII ст., які мало використовувалися або ж були зовсім невідомі дослідникам-україністам. Насамперед слід вказати на рукопис № 5, де зберігається список Гадяцького договору 1658 р. (с. 885—886), копії матеріалів «Меркурія польського» за 1661 р. (с. 771—790), серед яких кілька повідомлень, що не увійшли в друкований текст (повідомлення з Венеції від 18 і 25 червня 1661 р.) (с. 782, 790). Особливу увагу привертають «авізи з Бару» від 28.VII.1659 р., автором яких є барський підстароста Яцьківський. Він детально описав Конотопську битву, причому висвітлив долю кошового отамана Безпалого. Отже, коли російські війська зазнали поразки, Безпалий та його прибічники капітулювали. З наказу Виговського Безпалого було страчено, тим більше, що при ньому знайшли «печатки на гетьманство від московського царя».

У збірнику була вміщена і розгорнута реляція під назвою «Незгоди і усобиці козацькі після варшавських пактів 22 вересня 1659 р.» (с. 895—896), де розповідалося про повстання на Україні проти Виговського. Ця реляція була написана одним з високопоставлених представників урядових кіл Польщі, який проживав у Львові. Головним джерелом реляції є свідчення посла Виговського до короля Яна Казимира Івана Груші, котрий зупинився у Львові на шляху до Варшави. Крім того, автор використав і лист коронного гетьмана С. Р. Потоцького від 29.IX.1659 р. За думкою автора реляції, причиною повстання проти Виговського було невдоволення результатами переговорів з урядом Речі Посполитої на вальному сеймі, «заздрість» козаків до старшини, що була нобілітована. Хоча цей аналіз є неповним і навіть поверховим, однак факт загострення суперечностей між рядовим козацтвом і старшиною був підмічений точно. У реляції наводилися свідчення про початко-

вий етап повстання. Заколотники «постановили всіх фаворитів королівських, почавши від самого пана гетьмана, впень вистинати з жонами і дочками, на що присягли страшною клятвою у великій таємниці. Головою свого союзу вони обрали Хмельниченка, сина колишнього бунтівника. На це Хмельницького дуже намовляв Сірко, полковник задніпрський, з іншим бунтівником Богуном, і вони добилися свого. Цицюра, переяславський полковник, оволодівши Переяславом, кілька сот піхоти пана Виговського, котра там знаходилася, вистинав, усіх тих, хто належав до партії Й.К.М. Також деякі сотники, насамперед Василь Лихий, що чинив жорстокості і аж під сам Меджибіж підходив. Той же Сірко, маючи добру оказію, бо татари зайшли вглиб Московії, вдарив на волості кримські та інших орд, захопив чимало жінок та дівок татарських, бидла й стада немало, на що хан й.м. особливо вказував й суворо поставив перед їхніми (козацькими) послами суворі вимоги». Сам Виговський врятувався тоді випадково. Один із змовників покаявся у своїх діях на сповіді, а коли священик не хотів дати йому розгрішення, вирішив нібито після втручання небесних сил розповісти про все гетьману. Той поспішно втік до Києва із своїми прибічниками, а його полки «приплатили життям». Хоча Виговський наказав стратити Сірка й Богуна, але останні випередили гетьмана, і з їхнього наказу були винищені кількадесят головних прихильників Гадяцької унії. «Сам Груша, дуже цнотлива людина..., з плачем великим повідав нам, що з його власного полку 12 хоругов було повністю винищено, а що з дружинами та дітьми їхніми сталося, не знає». У реляції говориться і про деякі деталі складання гетьманських повноважень Виговським.

«Новини», що їх привезли до Кракова з різних місць 10.XII.1659 р., лист коронного гетьмана Потоцького з-під Заслава (листопад 1659 р.) теж висвітлювали хід повстання проти Виговського. Зокрема, тут відзначалося, що Сірко та Брюховецький тоді громили польські війська (с. 896—897). Зміст ще трьох документів, вміщених у збірнику № 5, точно відтворюють їх назви: «Новини з-під Чуднова з України від 7 жовтня 1660 р.» (с. 755—756), «Реляція про капітуляцію Шеремета, обложеного з московським військом між Чудновом і П'яткою 1660 р.» (с. 760—762); «Реляція двох значних перемог, отриманих військами Й. К. М. Яна Казимира, короля польського і шведського, на Україні і в Литві над Москвою і козаками-ребелізантами. Видруковано у Римі 1661 р. по-італійськи» (с. 767—768). Остання була перекладом з італійського «летючого листка». Крім того, у збірнику наводився текст «кондицій» — умов капітуляції з 12 статей, поданих коронними гетьманами головнокомандуючому російськими військами боярину Шереметьєву (с. 763), реляція від 4.XII.1660 р. про бої у Білорусії (с. 764), витяги з трьох листів (жовтень — листопад 1660 р.) Гонсевського (с. 765) про ці події. Зокрема, в останній зазначалося, що на допомогу російському війську до Західної Двіни рушив з 30 тис. полковник В. Золотаренко, а йому на підмогу до Полоцька «і брат молодший з піхотою», але після повідомлення про перехід Ю. Хмельницького під протекторат Речі Посполитої чимало лівобережних козаків відступило. Цікавою виявилася рукописна копія «авіз, друкованих у Кракові 23 січня 1661 р.», де розповідалося про бої під Мозирем, про поразку Я. Сомка від польсько-шляхетських військ перед 4.I.1661 р. (с. 766).

Досить повно (12 документів) представлені у збірнику № 5 листи польської шляхти, в яких йдеться про події середини 1663 — початку 1664 р. Відзначимо перший з них, написаний 18.VII.1663 р. у Львові якимось високопоставленим членом урядових кіл. Його інформація грунтується на свідченнях посла П. Тетері до короля — полковника Гр. Гу-

ляницького. При цьому автор вказує, що Гуляницький зупинився у нього, йдучи 17 липня до короля, і так охарактеризував посла: «...цнотлива людина, мій великий приятель, тому невипадково він зупинився у мене. Трохи мені клопоту, бо просить про субсидії певні навесні. Це значний чоловік, був тепер кандидатом на булаву». Тут же у листі подавалася цікава звістка: «Хмельницький пішов у монастир» (с. 905). В інших документах висвітлюється похід Яна Казимира на Сіверську Україну. Серед них виділяється лист з Остра від 26.XII.1663 р. (с. 909), де подавалися важливі дані про дії королівського війська на Лівобережній Україні, про перехід на бік полковника М. Ханенка таких міст, як Кременчук, Манжелія, Оспап'я, Балаклія, Коваленки, Лубеньки, «Райсанка біля річки Псьол», Переволочна, Біляки та ін. В інших листах трапляються важливі дані щодо дій І. Богуна, котрий, як відомо, пізніше був страчений за обвинуваченнями у зраді Яну Казимиру. Автори листів з польського табору від 6.XII.1663 р. та 17.I.1664 р. називають Богуна наказним гетьманом, який завжди знаходиться біля короля. Вони свідчать, що саме завдяки Богуну капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Баришполі, Гоголеві, Заволочі, Острі, Ромнах, Борзні, а також Коропці (с. 912—913). «Новина» з Варшави від 27.XII.1663 р. говорить про капітуляцію наприкінці листопада Баришполя, гарнізон якого перейшов під команду Богуна (с. 904). У «Новинах» з Кракова йдеться про те, що Богун після повернення з глибокого рейду 15-тисячного загону Кмітіца рушив йому на зміну разом з хорунжим коронним Собеським (майбутнім королем Речі Посполитої). Не змігши взяти Батурин, король доручив тоді вести облогу Богуну (с. 904). У листі від 17.I.1664 р. йдеться і про перехоплення під Глуховом послів Сірка до царя, які поверталися з Москви з царськими «грамотами до Сірка, де цар обіцяв підмогу». Однак, як визнали посли, цар не мав війська «в полі», а лише у фортецях.

У збірнику № 5 вміщено і документи 1667 та 1672 рр., зокрема копії двох листів Олексія Михайловича до турецького султана Мухамеда IV та кримського хана (с. 961), лист посла Речі Посполитої у Росію Я. Гнінського, написаний у Москві 13.IV.1672 р. В останньому посол описував і побачений на власні очі приїзд колишнього гетьмана Лівобережної України Д. Многогрішного: «Дем'яна Многогрішного, через Дорошенка від турків спрактикованого, заарештовано на Сіверу з братами, з зятем та прихильниками. Його тут на очах наших та вищого світу привезли на жалюгідному возі в тяжких кайданах, кулаками побитого натовпом, пораненого, обпльованого...» Многогрішний нібито визнав, що хотів взяти Гомель, Могильов, Бихов, Шклов, порозумівшися з прихильними йому обивателями цих міст. Крім того, повідомлялося, що цар наказав виступити в похід калмикам і ногайцям, 30 тис. лівобережних козаків, а на Січ послав гроші для збудування чайок і схиляв запорожців до спільного з донцями морського походу (с. 959). Другий список цього листа знаходиться у згаданому вище збірнику № 372 із зібрання Піноцці. Там же є ще один лист Я. Гнінського від 14.IV.1672 р., адресований чернігівському воєводі (с. 221).

В іншому збірнику (№ 1873), скопійованому 1833 р. з більш раннього рукопису Ф. Грюнбаума, знаходиться документація князів Збаразьких першої половини XVII ст. Однак тут вміщено і документ без заголовку 1673 р., в якому йдеться про російське посольство до Криму з метою встановлення військового союзу проти Речі Посполитої. У відповідь король послав подарунки до запорожців з проханням вдарити на Кримське ханство, «щоб якнайшвидше запалити цей мир» (тобто союз), «послав і до тих, котрі московського народу, але тут між тутешніх козаків у

лотровському побратимстві живуть, обіцяючи посилити їх і донськими людьми» (арк. 549). Зазначимо, що у тому самому році відбувся потужний похід козаків на Кримське ханство. Важливою є і дипломатична інструкція послу Речі Посполитої до Туреччини І. Радзейовському 1667 р. (№ 3435). Тут йдеться і про напад у 1666 р. ординців, які «вважай цілу Україну пограбували». У зв'язку з цим вкажемо на польськомовний вірш другої половини XVII ст., в якому оплакувався тяжкий стан України — «землі, молоком і медом плинучої», внаслідок наскоків ординців. Вони «з усіх усюд шарпають, докучають, з усіх боків тяжкі чати запускають» (7777, с. 564). У відповідь на скарги щодо запорожців Радзейовському рекомендувалося згадати про заходи польського уряду, зокрема про побудову «великим коштом» фортеці Кодак 1635 р. для того, щоб припинити морські походи запорожців. Говорилося в інструкції і про те, що король Владислав IV тримав на Кодаку «значний іноземний гарнізон» (№ 3435).

Велике значення має компут російсько-українських військ на «генеральному пописі» 1687 р., тобто під час підготовки до першого кримського походу. Загальна чисельність військ становила 524 тис., у тому числі 340 тис. кінноти і 154 тис. піхоти. Кіннота Війська Запорозького «обох боків Дніпра» налічувала 86 тис., піхота — 54 тис. Донських козаків, згідно з «пописом», було 50 тис., калмиків — 24 тис., татар та ін.— 45 тис. (№ 7572).

Серед інших матеріалів відділу рукописів Ягеллонської бібліотеки вдалося знайти лише поодинокі джерела різноманітного характеру і змісту. Це — генеральний податковий компут, затверджений на сеймах 1661—1662 рр., друкована «маніфестація львівської комісії 16.III. 1663 р.» (№ 116), відповідь, дана головним львівським комісарським судом 24.XI.1662 р. (№ 108), судовий позов у справі між М. Матвійком і Т. Шуйським через с. Теребуни (№ 7509), кілька документів 1660—1672 рр. Кр. Завіші, посла Речі Посполитої до Москви у 1661 р., що стверджували його права на маєтність Красносільську та млини (№ 5993); документи з фамільного архіву Шембергів (3438); матеріали 1586—1797 рр., скопійовані істориками XIX ст. з оригіналів венеційського та савойського архівів (5998, 5999). Лаконічні згадки про деякі події другої половини XVII ст. містяться в окремих документах одного з рукописів М. Голінського (5479). Нарешті слід вказати на деякі історико-літературні та історичні твори: фрагмент хроніки Єроніма Живецького 1687—1713 рр. (5493), різні пророцтва 1662—1670 рр. (93, с. 41), «Хроніка Королівства Польського від смерті Владислава IV» у пізній копії 1880 р. (3602), уривки з творів Й. Пасторія (3545) і особливо два коротких літературних твори щодо єврейського питання.

У першому з них («Справа козака з євреєм») у жартівливому тоні розповідалося про Гдола, єврея-ремісника, котрий жив «в Передмирках на Волині» до 1648 р. Цей ремісник-бракороб виготовив поганий панцир для козака, і той помстився йому за погану роботу: надів на ремісника панцир, намазав медом і дав облизати ведмедю, котрий пустив ремісннку і трохи крові. Гдол втік до Брест-Литовська «через вічний сором і кару за лотровську роботу». У другому творі «З Праги про єврея» йдеться про Майзеля-злодія (90, арк. 41—41 зв.).

Звичайно, всі згадані вище матеріали з архівосховищ Польщі потребують уважнішого аналізу й критичної перевірки, тим більше, що вони були створені представниками панівного класу Речі Посполитої, ворожими антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу. Однак вони містять великі інформаційні можливості щодо історії України другої половини XVII ст., головним чином політичної, і вимагають

наукової публікації. Водночас необхідно продовжити пошуки в архівосховищах Польщі, котрі містять у собі надзвичайно цінні комплекси джерел до історії України.

[1] Окремі справи фонду, очевидно, загинули, принаймні інвентаризація 1946 р. не виявила їх на місці. Це, наприклад, справа № 68 — грамота царя Олексія Михайловича на м. Гадяч Ю. Хмельницькому від 1.II(22.I).1660 р.; № 71—72 — листи Олексія Михайловича до Ю. Хмельницького із закликом повернутися під протекторат Росії (листопад 1660 р.); № 88 — лист якогось Данила Кириловича до Я. Сомка від 25(15).XII.1661 р. про те, що козаки скинули басанського сотника і обрали на його місце нового.

[2] У справі 105 міститься лист кримського хана Девлет-Гірея до полковників Війська Запорозького, щоб вони прислали до нього московських бранців; два листи з Каушан, а також зазивний лист гетьмана-емігранта Пилипа Орлика від 10.IV (30.III).1713 р., адресований каштеляну Калиновському, і відповідь на нього від 3.I.1714 р., де йдеться про повстання на Україні.

[3] «Асекурація» від 2.IX.1670 р. знаходиться у відділі рукописів музею Чорторийських у Кракові.— № 174.— С. 253—256.

[4] Інший список цього донесення міститься у збірнику № 6974, арк. 95—96.

[5] *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII вв.).— Днепропетровск: ДГУ, 1981.— Ч. 1.

[6] Цікаво порівняти ці дані «летючого листка» з листом кам'янецького коменданта (Кам'янець-Подільський) Гуменецького, адресованого до коронного гетьмана після смерті Б. Хмельницького 1657 р.: «Московський посол посланий до Виговського з такими пунктами: 1) щоб лише 12 тис. реєстрових козаків було; 2) щоб вся інтрата йшла цареві; 3) щоб над кожним полком стояв полковник московитин і старшина була московська; 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими; 5) щоб Хмельницький-молодший із скарбами був відісланий; 6) щоб київський митрополит залежав від московського патріарха і там (у Москві? — *Ю. М.*) посвячувався, а також щоб за царським привілеєм перебував на цьому уряді...» (Музей Чорторийських. Відділ рукописів.— № 1657.— С. 546).

[7] Див. також брошуру, що грунтується на повідомленні від 19.IV.1658 р. (29608 — «Glaubwürdiger Bericht...»).

[8] Слід згадати і друкований текст листа від запорозьких представників на сеймі, написаний Юрієм Немиричем (37742 — Niemirycz G. «Orationes» (1659).

[9] Тут було надруковано і лист Виговського від 11(1).VII.1659 р.

[10] *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI—XVIII wieku. Bibliografia.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdánsk. 1977.— T. I.— N 849.

[11] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 110 (під 1670 р.).

ВІКТОР ОСТАПЧУК *(США)*

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСМАНІСТИКИ *

Мабуть, зайво наголошувати в науковому середовищі центральну роль, яку відіграло сусідство з східними народами та державами впродовж довгої історії України. Але, можливо, не всі усвідомлюють, що віками значні частини сучасної України були не лише окраїною між Сходом і Заходом, але й частиною того Сходу, де іранські, тюркські та інші народи віками постійно жили та мали свої держави, як, наприклад, Хазарський каганат, Золота Орда, Кримське ханство чи, врешті, Османська імперія.

Власне Османська імперія разом з своїм союзником і васалом Кримським ханством, опанувавши Причорномор'я, створила обставини, які три з половиною століття в значній мірі вирішували розвиток подій в Україні. Адже ж такі центральні для історії регіону явища і події як постійні татарські напади та виникнення і могутній розвиток козаччини, мали місце в умовах сильного і довготривалого контролю Османської Порти над Чорним морем. Однак через культурні та політичні причини українська історична наука взагалі не хоче бачити впливів Сходу і безпорадна перед його документацією [1]. Хоча були постійні контакти — чи то на полі бою, чи то під час переговорів ватажків або вельмож, чи на площі ярмарку — на рівні матеріальної культури відчувались великі впливи, але на рівні інтелектуальної та духовної культури впливи були менші, чи принаймні менш помітні [2]. Слабкість таких впливів можна побіжно пояснити тим, що з одної сторони український, а з іншої турецький і татарський народи належали до різних культурних сфер, християнської та ісламської, які не «розмовляли» між собою. Українська історіографія XIX ст. ішла слідами цієї традиції, романтизуючи козаччину, майже одноголосно зображаючи її як християнське лицарство і дивлячись на південних сусідів як на варварів та невірних. Політичні ж причини полягають в тому, що на українську науку накинули російську імперську орієнтацію, яку, можливо, надто радо сприймали і вірно плекали. Ця традиція продовжувалася і в радянський період, коли турків і татарів вважали тільки злом, призначення їх полягало в тому, щоб бути безперервними агресорами і загарбниками, які лише палили поселення та гнали ясир. Наприклад, високорозвинуту літературу, архітектуру або державний устрій Османської імперії мало вивчали і про них мало писали в минулі десятиліття в Україні. За більшість часу свого існування українська радянська історіографія і силою звички з раніших часів, і за диктатом офіційної лінії ретельно очорнюва-

---

* Автор, співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету, отримав свій докторат у Гарварді 1989 р. З цього часу в архівах та рукописних бібліотеках Стамбула вивчає османське Причорномор'я та, особливо, козацькі морські походи.

ла південних сусідів. В повоєнні роки ця ситуація досягла нового рівня в радянській історіографії внаслідок виселення татарів з Криму — треба було постійно доводити, що Кримське ханство було нічим іншим, як тільки грабіжницьким організмом, а тому і його нащадки не мали жодного права жити в Криму. Доступ же до архівів для серйозної праці, особливо до багатющих матеріалів Московського посольського приказу (маються на увазі в основному славні Кримські та Турецькі справи) був контрольований, а для іноземців цілком закритий.

Очевидно, справа не в тому чи сусідство і відносини з будь-яким народом, чи це турки, татари, поляки чи росіяни, були добрі або погані для України. Такі оцінюючі міркування скоріше належать до публіцистики, а не до історичної науки, особливо коли фактографічна база слабо розвинута, а політичні, соціальні та економічні структури і процеси мало з'ясовані. Не йдеться про заперечування або вибілювання негативних, або перебільшення позитивних аспектів турецької присутності у Північному Причорномор'ї. Одним з головних завдань історика є зрозуміти феномени, які він вивчає. Моральні оцінки і засудження приводять історіографію до потворного стану. Це добре відомо в сучасній історичній професії, але коли йде мова про стан вивчення Сходу в Україні, то не можна не наголошувати на цьому.

Минулі етапи вивчення українсько-східних відносин

Незважаючи на причини нерозуміння в українській історіографії історії сусідів на півдні та їх відносин з Україною, фактом є й те, що в українській науці довго існувала спотворена ситуація: хоч значна територія України століттями належала до Сходу, організоване сходознавство в Україні не існувало більше як півстоліття. Причиною тут було не так негативне ставлення до всього східного в минулому, як та сама причина, чому в Україні довго не було також і візантинознавства. Для таких наук були свої достойні місця, як от Москва та Ленінград, а не «провінція», як, наприклад, Київ, Харків чи Львів [3].

Ігнорування східних джерел тим шкідливіше, що існує величезна їх спадщина, потрібна для історії України. В основному маються на увазі джерела часів існування Османської імперії. Вона не лише мала довготривалий та вирішальний вплив на події в Україні, але також залишила багатий материк історичних джерел, особливо архівних, який вважається одним з найбагатших архівних фондів для історії народів регіону. Незважаючи на бажаність чи небажаність наслідків османського періоду в історії України, не можна заперечувати, що українська історична наука повинна бути щасливою, маючи подібний скарб.

Не протягом всього радянського періоду панував «розподіл праці» у вивченні Сходу між українськими та союзними, а фактично російськими, установами. Спершу в Україні вивчення східних і, зокрема, османських джерел було поставлене серйозно і у другій половині 20-х років почалась жвава праця для розбудови сходознавства [4]. Головним центром активності була Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) в тодішній столиці Харкові з філіалами в Києві та Одесі. Окрім ВУНАС, у Києві при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук діяли очолені Агафангелом Кримським Кабінет арабо-іранської Філології, Тюркологічна комісія та Жидівська (пізніше Єврейська) історико-археографічна комісія [5]. ВУНАС вела регулярні засідання, видавала бюлетень (1926—1929 рр.) та цікавий і досить солідний журнал «Східний світ» (1927—1931 рр.— останні номери перейменовані на «Чер-

воний схід»), організовувала курси східних мов та мала два з'їзди в Харкові (травень 1926 р., листопад 1929 р.). Після кількох років підготовки, у 1930 р. в Харкові відкрився Український науково-дослідчий інститут сходознавства (УНДІС) з п'ятьма кафедрами [6].

Напрямок вивчення Сходу ішов як за давньою, так і сучасною проблематикою. Як твердилось в заявах самої ВУНАС, у центрі її уваги була Туреччина та її взаємини з Україною. Активно шукались контакти з турецьким науковим світом [7]. Наприкінці 1928 р. ВУНАС вислала делегацію, яка складалась з О. Гладстерна, А. Сухова, В. Зуммера та Павла Тичини, щоб вивчити стан науки в молодій Турецькій Республіці та нав'язати контакти для наукової співпраці. Особливим завданням було створити спільну українсько-турецьку історичну комісію для вивчення джерел про колишні відносини. Делегація відвідала Стамбул та Анкару, а окремі члени також відвідали поодинокі місця, пов'язані з їх науковими зацікавленнями — Конія, Ескішегір, Афіон-Карагісар, Ізмір та Едірне. Члени делегації зустрічались з науковцями та державними діячами, читали доповіді та виступали перед пресою. Судячи з її детального звіту у «Східному світі», ставлення до делегації та її бажань було дуже прихильне. Чи не найважливішим досягненням делегації було те, що при зустрічі в Стамбульскому університеті разом з найвидатнішим турецьким істориком того часу Мегмет Фуат Кюпрюлю було вирішено створити аналогічні комісії в Україні та Туреччині для координованого вивчення історії взаємин цих двох країн. У зв'язку з цією угодою, а також через те, що турецький міністр народної освіти нібито давав дозвіл українським вченим працювати в турецьких архівах, нарешті відкрились великі перспективи для покращення тих жалюгідних обставин, в яких знаходилась українська наука у справі вивчення османської спадщини в своїй історії [8]. Важливою подією в українсько-турецьких наукових відносинах була участь турецької делегації, очоленої Кюпрюлю, в Другому з'їзді ВУНАС в 1929 р.

У статті про розрив між україністикою і орієнталістикою Михайло Грушевський зауважив:

Доки україністика зоставалася річчю приватної ініціятиви, се могло вважатися фактом прикрим, але кінець-кінцем ледве чи можливим для направи. Коли ж вона опинилась під протектором держави — мусіли піднятись енергійні голоси за усунення такої аномалії — за утворення кадрів україністів-турколегів, між іншим і істориків, щоб зробити кінець такому розривові і спільними силами організувати дослідження українсько-турецьких взаємин [9].

Як відомо, всупереч великих надій і сподівань, українському радянському сходознавству не судилось довге існування. Поміж 1931—1933 рр. ВУНАС, УНДІС та київський Історико-філологічний сектор ВУАН були зліквідовані, а більшість співробітників цих установ репресовані. Всі видання були припинені і навіть деякі праці, вже готові до друку, були знищені [10]. Від того часу організоване сходознавство в Україні не існувало. Найближче до формальної діяльності був гурт сходознавців включно з двома османістами — А. Алекберлі та Н. Рашба — при кафедрі історії середніх віків, очоленій після повернення з ув'язнення в 1944 р. арабістом А. Ковалівським [11]. Щоб збагнути міру занепаду сходознавчої ділянки в Україні, досить згадати, що коли в 20-і роки був і сходознавчий журнал, і сходознавчі установи та організації, які охоплювали кільканадцять сходознавців і кілька центрів, то донині не існує жодного сходознавчого інституту чи факультету, а активних сходознавців лише декілька, як, наприклад, вірменіст і тюрколог Я. Дашкевич та арабісти В. Бейліс, Я. Полотнюк та В. Рибалкін, які працюють в установах безпосередньо не

причетних до сходознавства. Своєрідним голосом в пустелі про жалюгідний стан української сходознавчої науки була наукова діяльність Я. Дашкевича [12].

Тим часом науковий світ ішов вперед. Окрім України, практично в усіх країнах, на території яких колись панувала Османська імперія, і де османський період мав значний вплив на долю даної країни, вивчались та в багатьох з цих країн видавались османські наративні та архівні джерела, які збереглись в Туреччині, на їх власній території і в третіх країнах. В повоєнні роки особливо активно розвивалась османська археографія в Угорщині, Югославії та Болгарії, а також майже у всіх країнах, історія яких пов'язана з Османською імперією — Румунії, Албанії, Словакії, Македонії, Грузії та інших.

За останні десятиліття в загальній історичній науці виникла тенденція наголошувати визначну роль Османської імперії в світовій історії, а зацікавлення нею помножилось з ростом свідомості про існування материка маловикористаних османських джерел. Власне після Другої світової війни почало інтенсивне вивчення османських архівних джерел замість базування виключно на османських літописах та інших наративних джерелах [13]. Наслідком усвідомлення важливості Османської імперії був значний розвиток османістики не лише у країнах, де колись панували турки, але і в країнах, доля яких мало пов'язана з ними. Наприклад, османістика розрослась в Америці до тої міри, що нині ця ділянка там не поступається традиційним європейським центрам в Німеччині, Австрії чи Франції. Нещодавно в Японії взялись розвинути цю «модну» ділянку, і за останні роки в турецьких архівах працює щораз більше і більше японських османістів.

В Туреччині довго існувала своєрідна ситуація. Хоч османська історія найтісніше пов'язана з цією країною, кемалістська революція спричинила в Туреччині негативне, зневажливе ставлення до всього османського, яке, як вважалось, призвело країну до занепаду і відсталості. Алфавітна реформа 1928 р., яка замінила арабське письмо на латинку, спричинилась до того, що з часом залишилось мало людей, які могли читати старе письмо. Щодо публікації джерел, то постійною слабкістю турецької науки була тенденція спрощувати та модернізувати стару мову і видавати османські тексти лише в модернізованій латинській транскрипції. Але за останні роки, частково з ростом впливу ісламу, а можливо також як реакція не зростаюче зацікавлення османською історією іноземцями, ставлення до османської доби в Туреччині стало більш сприятливим. Наприклад, нині є значно більше молодих істориків, які вміють читати матеріали, написані старим османським письмом.

Хоча в Україні османські джерела по суті понад дві генерації не вивчались, важливість у світовій історії процесів, зв'язаних з подіями в Причорномор'ї (роль чорноморської економіки в османському добробуті, розвиток козаччини, ріст впливу Росії в регіоні за рахунок впливу Османської імперії і т. д.) призвела до того, що врешті справа вивчення занедбаних османських джерел зрушилась поза Україною. В самій Туреччині історія Росії та Польщі, не кажучи вже про Україну, майже не досліджувалась, хоч треба згадати вклад турецьких істориків Акдес Німет Курата [14] і найбільш відомого історика про Османську імперію Галіл Інalджика [15]. Також треба згадати праці американського русиста та османіста Алана Фішера з історії Криму та Азова *. Але кількість та важкий характер османських джерел визначили неможливість одиницям, працюючи са-

* Див. прим. 34, 38.

мотужки, в належному масштабі систематично відкривати ці джерела. Досвід показав, що лише колективною працею можна змінити ситуацію.

Вперше така спільна діяльність проводилась в Парижі при École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) (з додатковою підтримкою фактичної французької академії наук, Centre National de la Recherche Scientifique) під керівництвом нині покійного Олександра Беннігсена. Починаючи з 60-х рр. його група (Мігня Беріндей, Жіл Вайнштайн, Пертев Боратав, Ділек Десєв, Шантал Лемерсье-Келькеже) в постійному семінарі опрацьовувала цікаві знахідки з археографічних експедицій в стамбульських архівах. Їх увагу привертали, насамперед, Кримське ханство, козаччина, міжнародні відносини та економічне життя (головно торгівля) Північного Причорномор'я. Внаслідок їх діяльності вийшла ціла низка цікавих та важливих статей, базованих на османських документах, найважливіші з яких часто друкувались [16], та два важливі томи документів з стамбульського Архіву музею палацу Топкапи (див. нижче): один про Кримське ханство з XV—XVIII ст.[17], другий головно про Молдавію і Волощину під османською зверхністю під час доби Сулеймана Пишного [18].

З часом Беннігсен та інші члени паризької групи змінили своє захоплення, і вже в першій половині 80-х років їх робота над Причорноморською тематикою почала завмирати. Залишились М. Беріндей та Ж. Вайнштайн, обидва висококваліфіковані та досвідчені османісти, які готують до публікації цінний том османських та італійських документів про Дмитра Вишневецького та розвиток козаччини в половині XVI ст. Осяги паризької групи заслуговують на окремий перегляд та оцінку [19]. Тут лише варто зазначити, що її активність дала добру уяву про вартість османських архівних матеріалів для політичних та економічних питань з історії Причорномор'я, особливо для XVI ст. Але ця активність лише започаткувала систематичне відкриття османських архівних джерел про цей регіон, і донині переважна більшість існуючих матеріалів залишаються неторкнутими.

Книжка М. Беріндея та Ж. Вайнштайна про османську Молдавію і Волощину була опублікована спільно паризьким центром (EHESS) та Українським науковим інститутом Гарвардського університету (УНІГУ). Ця подія була першим плодом нового етапу в розвитку причорноморських османських студій. Ще у 1981 р. на симпозіумі в Гарварді, присвяченому османським джерелам про Україну, було вирішено, що Париж та УНІГУ будуть спільно публікувати османські джерела у складі паризької серії Documents concernant l'Empire ottoman et l'Europe orientale (започаткованої ще в 1979 з виходом першого паризького тому документів, Le Khanate de Crimée) та нової гарвардської серії Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries. Для керівництва серіями був створений міжнародний комітет, очолений О. Пріцаком, у складі О. Беннігсена, Ж. Вайнштайна та Г. Іналджика. З того часу, завдяки щедрій підтримці Фонду Катедр Українознавства (ФКУ — громадської організації, яка фінансує діяльність УНІГУ) існує гарантія, що кожна вартісна праця в цій ділянці зможе вийти в світ [20]. Важливість видання серії при УНІГУ важко переоцінити, бо реальна видавнича ситуація в західних країнах така, що публікації документів, особливо коли є багато факсиміле, дорого коштують, і без субсидії неможливі.

В найближчі роки спільно Парижем та Гарвардом буде виданий вищезгаданий том про Вишневецького. А цього року побачить світ у серії УНІГУ та у іншій серії під головним редакторством Шінасі Текін Sources in Oriental Languages and Literatures (при Гарвардському університеті) підготовлене Г. Іналджиком повне видання найдавнішого османського митного реєстру з північного Причорномор'я — кримського порту Кафи з

1487—1490 рр. В майбутньому пропонується видати при серії УНІГУ інші томи: матеріали з часів османського панування на Поділлі в останній чверті XVII ст., найважливішим з яких є великий і детальний податковий реєстр населення Поділля — найдокладніше джерело про демографію та топографію однієї з українських земель до XIX ст.[21]; підготовлена автором цієї статті документальна студія двох османських походів, скерованих проти запорозьких козаків і Кримського ханства (1627, 1628 рр.), щодо яких зберігся унікальний комплекс матеріалів з канцелярії головнокомандуючого (реєстри указів, реєстри різних типів військ, реєстри витрат на оборону північночорноморських фортець і т. д.); повне видання Любомиром Гайдою двох «хронік святої війни» (gazaname) про Чигиринський похід (1678 р.), підготовлених М. Беріндеєм, Ж. Вайнштайном та Г. Іналджиком митних реєстрів Аккерману та Кілії з початку XVI ст. Дотепер УНІГУ та ФКУ в основному забезпечували публікацію видань османських джерел, а не їх підготовку. Робота штатних працівників над цими матеріалами, як це практикувалось у Парижі, не відбулось при УНІГУ через структурне обмеження американської університетської системи — відсутність у штаті науковців-дослідників — та через брак стипендій для тимчасової праці груп османістів. Але є прецеденти підтримки праці над османськими джерелами окремих дослідників і в Гарварді і поза ним, наприклад в Стамбулі. На 1991—1992 рр. планується спонсорувати при УНІГУ підготовку до друку податкового реєстру Поділля невеликою групою османістів.

Османські джерела в Туреччині

Османські джерела можна поділити на дві загальні групи: рукописи, які зберігаються в бібліотеках — літописи, трактати, подорожні записи, різного роду літературні та наукові твори; архівні матеріали — політичні, адміністративні і фінансові документи та реєстри. Османська рукописна та архівна спадщина розсіяна по бібліотеках і архівах практично всіх країн, де колись панувала імперія, і поза ними. Все ж найбільша кількість османських писемних пам'яток зберігається в старій імперській столиці Стамбулі. Взагалі можна впевнено стверджувати, що стамбульські рукописні та архівні колекції належать до найбагатших у світі. Поміж ними знаходиться неполічена та часто незрівнянна документація про життя в Причорномор'ї, особливо його адміністративні, військові, фінансові та політичні аспекти. Щоб скласти уяву про характеристику і потенціал османських рукописів та архівів з історії Причорномор'я, потрібна окрема стаття. Тут будуть подані лише деякі загальні відомості про ці матеріали, їх теперішній стан та можливості досліджень над ними.

Майже всі давні османські рукописні та архівні матеріали написані арабським письмом. Хоча в турецьких рукописних бібліотеках знаходяться значні колекції арабських та перських рукописів, все ж для дослідника османської історії найважливіші рукописні, як також і архівні матеріали писані багатою, розвинутою і різноманітною літературною і канцелярською мовою, яку називають османською. Основою османської мови є турецька, тобто мова із західної групи тюркських мов, якою користувалась конфедерація племен огузів, які поселились в Анатолії. Але через впливи високої ісламської та перської культур мова інтелектуальних та бюрократичних верств османської імперії зазнала масового впливу арабської та перської мов. Вплив цих умов був такий великий, що в словниковому складі османської мови турецькі слова становлять малу частину, а переважна більшість складається з арабських слів. В османських текстах пропорція слів із цих трьох мов залежить від жанру твору чи типу

документа. Простіші тексти, написані менш освіченими авторами, як правило, складаються з більшої частки турецьких слів. Основний синтаксис османського речення турецький — майже завжди дієслово є турецьке і при потребі до арабських і перських слів додані турецькі відмінки,— а переважна більшість слів арабські з домішкою перських. Але в літературно-канцелярську мову османських турків увійшли також і елементи арабської та перської морфології і синтаксису. Вільно сприймаючи чисто арабські або перські вирази і маючи до диспозиції не лише турецький, але і майже цілий арабський та перський лексикони, макаронічна і гнучка мова османської верхівки була надзвичайно багата у можливостях застосування високої і вельми рафінованої риторики і висловлення складних понять у безконечних реченнях. Для сучасного дослідника османська мова становить великі труднощі не лише тому, що треба бути добре ознайомленим з граматикою та лексиконом арабської, перської та турецької мов, але й тому, що багато арабських та перських слів в османській мові набули специфічного значення, відмінного від їх оригінальних значень, а добрих модерних словників саме для османської мови до XIX століття немає.

Окрім мови, великою перепоною для дослідника османських джерел є їх різні типи письма. Найтрудніші письма знаходяться в архівних матеріалах. У них рідко зустрічається просте письмо (nasẖ), на якому базований сучасний арабський друк. Найчастіше вживались варіації курсивних скорописних письм: дівані (dīvani), в якому букви, які звичайно писались окремо, сполучувались, і яке знаходиться в документах високих державних верств; рика (rïq'a), в якому кінчики букв спрощувались або зрізувались, яке переважно знаходиться в документах, написаних нижчими урядовцями. Ці письма нелегко читати власне тому, що букви в них сплітались і випростовувались, стаючи подібними одна до одної. Найтрудніше письмо, сіякат (siyāqat), знаходиться у фінансових документах. У ньому букви більш загнуті і вживалось багато скорочень слів однією або двома літерами. Номери писались складними скороченнями слів для номерів. Матеріали, написані сіякатом, були неможливими для прочитання сторонній особі і важкими до фальсифікації чи до будь-якої зміни. Треба усвідомлювати, що всі ці канцелярські письма писались і читались високовишколеними і, мабуть, вузько спеціалізованими секретарями, які, очевидно, не лише добре знали даний спосіб письма, але також і особливий жаргон своїх документів. Для сучасного дослідника, без попереднього знання часто вживаних технічних термінів, географічних та особистих назв, а також арабських релігійних формул, майже неможливо їх відчитати способом розшифрування. Також треба усвідомлювати, що стилі письма мінялись від століття до століття і, наприклад, дослідникові матеріалів XVII ст. нелегко зразу прочитати матеріали XVIII ст. і навпаки. Але, як і в кожній важкій палеографії — чи то кириличні скорописи, чи то старонімецькі курсиви, чи то османські письма — їх відчитання є справою, з однієї сторони, доброго знання мови та технічних жаргонів даних документів, а, з другої сторони, достатнього практичного досвіду.

Найбільша рукописна бібліотека ісламського світу та одна з найбільших у світі взагалі знаходиться в архітектурному комплексі навколо великої мечеті султана Сулеймана Пишного, так звана Сулейманіє (Süleymaniyye). У ній знаходиться не лише її основна стара колекція, а й колекції інших відомих стамбульських бібліотек, як, наприклад, Айї Софії (мечеть, колишня церква Св. Софії). Набагато меншими ніж Сулейманіє, але важливими є рукописні бібліотеки Палацу Топкапи та Стамбульського університету. Проблемою в дослідженні османських рукописів є відсут-

ність добрих описових каталогів. Для орієнтації в рукописах каталоги звичайно подають мало інформації щодо змісту рукопису — як правило, авторів (коли вони відомі) та заголовки (або нерідко лише жанри творів). За минуле десятиліття в Туреччині почали видавати зведений каталог всіх рукописів, але поки що, окрім однієї малої колекції, він не охоплює стамбульські зібрання, а лише деякі менш важливі провінційні бібліотеки. Цей каталог не подає систематичного переліку змісту рукописів [22]. У зв'язку з такою ситуацією важко або й неможливо знайти щось нове для теми даного дослідження на базі лише каталогів, а переглядаючи рукописи, де знаходяться кілька творів та багато різних записів, часто написаних однією рукою та без видних заголовків, легко прогледіти бажаний матеріал. Щодо стану видання рукописних джерел, то, наприклад, головним османським літописам поки що бракує не лише перекладів, але й модерних критичних видань.

Минуле османського архіву, відомого своїм багатством, невтішне [23]. Османи перш за все славні своїм воєнним хистом, успіхами на полі бою та імперією, розбудованою з широких та різноманітних територій, які ще тоді знаходились в геополітичному центрі світу. Не є загальновідомим, що вони також створили одну з найскладніших та найбільших бюрократичних систем в дотогочасній історії, знання про яку донині знаходяться в зародковому стані. Це була імперія залежна не лише від проводу «володарів шаблі» (ehl-i seyf), але й «володарів пера» (ehl-i qalem), які добре розуміли силу паперу, до якого вони ставилися з крайньою пошаною. Відомо, що османи мали добре організований архів і припускається, що вони, по суті, нічого не викидали, а все ретельно зберігали системою позначених торбинок, мішків та скринь. Хоч архіви з часів першої та другої столиць, Бурси (Бруса) та Едірне (Адріанополь) пропали, після завоювання Константинополя в 1453 р. десь до половини XVIII ст. переважна частина османського архіву зберігалась без великих втрат та в доброму стані. Тоді, під час занепаду імперії, давніші матеріали були призабуті і занедбані, а між тим пожежі, повені та інші нещастя зробили своє. Коли з початку цього століття давні матеріали почали знаходити у підземних льохах та в забутих складах (новітня архівна справа в Туреччині почалась у половині минулого століття, але вона в основному орієнтувалась на збереження новіших матеріалів), багато з них були частково або цілковито пошкоджені водою і міллю. Але навіть пізніше, в останні роки османської імперії та після її занепаду, а також в перші роки нової Турецької Республіки, столиця якої перенеслась з Стамбулу до Анкари, коли все османське вважалось відсталим і непотрібним, османські архіви зазнали значної шкоди. Прикрим був випадок продажу як макулатури болгарській папірні кількох вагонів документів, частина з яких, але не всі, була в останній момент врятована. Невідомо скільки було подібних випадків, про які ніхто не пам'ятає. Немалої шкоди зазнавали матеріали до останніх років, звалені в вогких, протікаючих і заражених міллю амбарах-сховищах. Навіть теперь, коли матеріали зберігаються в добрих умовах, велика їх кількість залишається в поганому стані і з ними неможливо працювати, поки вони не будуть відреставровані.

У зв'язку з негативним ставленням до османської спадщини та постійними економічними нестатками на протязі більшості років існування Турецької Республіки архівним справам приділялось відносно мало уваги і темпи впорядкування матеріалів були незадовільними. Крім того, рівень архівної справи був таким низьким та знання про османську бюрократію було таке недостатнє, що упорядники не усвідомлювали того, що османи мали свою раціональну систему збереження документів по окремих справах, які вони тримали в окремих мішечках, торбах та скринях, відповідно

позначених ярликами. Замість того, щоб зберегти цей порядок, новітні архівісти розбили його, змішали матеріали, які вони вважали подібними, разом. Та ще й до того, через слабе знання османської бюрократичної системи, вони скласифікували матеріали на різні більш-менш умовні категорії. Завданням сучасного дослідника є з допомогою переважно неточних і недостатньо детальних каталогів віднайти та знову звести докупи матеріали, розкидані по фондах — процес, який забирає багато часу і не завжди увінчується успіхом.

Щоб зрозуміти важкість завдання впорядкування османського архіву, варто приділити кілька слів уваги типам архівних матеріалів. Ці матеріали можна поділити на дві великі категорії: документи, тобто, поодинокі листки (листи, укази та грамоти, заяви, звіти, засвідчення, посвідки) та реєстри у формі зшитих книг, які османи називали дефтерами (defter, з грецької через посередництво арабської). Чи не найбільша і найважливіша частина архіву складається власне з дефтерів, які в свою чергу можна поділити на два види — квантитативні, з фінансовими або чисельними даними (списками речей або осіб), та реєстри документів (найчастіше укази), видані володарем або урядовими установами. Ускладнений османський адміністративний устрій функціонував за допомогою цих різноманітних документів та реєстрів і тому, щоб зрозуміти цей архівний матеріал, важливим є не лише знання мови та палеографії, а також і дипломатики — науки про класифікацію та функції архівних матеріалів. На жаль, османська дипломатика, особливо стосовно дефтерів, розвинута слабо. І архівістика, і історичні дослідження ускладнені через той простий факт, що точна функція та призначення більшості матеріалів, які зустрічаються в архівах, не відразу відомі і їх часто важко визначити.

В минулому великі перепони у використанні цих джерел не обмежувались складністю в мові, палеографії та інтерпретації, чи поганим станом їх збереження і упорядкування. В установах, де джерела зберігались, умови праці переважно не були нормальними, хоч були кращі та гірші періоди. Перш за все доступ, особливо іноземцям, був контрольований. В деяких періодах можливість отримати мікрофільми або фотокопії була вкрай обмежена [24]. Також інколи відмовлялись видавати замовлений матеріал через те, що в очах архівних чиновників він вважався поза дозволеною темою. Такі обмеження призвели до негативних наслідків у розвитку османських студій — дослідники тратили багато часу, пробуючи переписати або підсумувати інколи довгі та майже завжди складні для відчитання тексти. Деякі завдання, наприклад, збирання багатьох статистичних даних у великих та скомплікованих дефтерах були, по суті, неможливими без довготривалого перебування в Стамбулі. Тому деякі науковці відмовлялись взагалі приїздити і спрямовували свої інтереси на теми, які не потребують поїздок до Туреччини [25].

Хоч доля великого османського архіву була не цілком щасливою, однак попри всі величезні втрати і пошкодження можливо ствердити, що до наших часів уцілів найбільший давній архів будь-якої ісламської, а навіть один з найбагатших архівів будь-якої давньої держави. Незважаючи на недоліки в організації архівної справи в сучасній Туреччині, мусимо розуміти також те, що, мабуть, жодна інша країна не успадкувала такої великої маси архівного матеріалу. В останні роки в Туреччині відбуваються важливі зміни у ставленні до османських архівів та у веденні архівної справи, що має велике значення для османських студій. Під час президентства Тургут Озала було вирішено змінити закони, якими контролювався доступ до архівів, що підлягають прем'єр-міністрові: Архів Башбаканлик в Стамбулі, де знаходиться найбільша частина османського архіву (див. нижче) та два менші архіви в Анкарі — Архів земельних кадастрів

та Архів генерального штабу. Раніше іноземцям треба було звертатися до турецького посольства у своїй країні за дозволом, який видавали лише після довгої бюрократичної процедури в Анкарі. Дозвіл ніколи не був гарантований — бували випадки відмови з цілком невідомих причин. За новими правилами дозвіл на працю видається архівом на місці на другий день, якщо дослідник досяг 18 років та в минулому посилав Міністерству закордонних справ та архіву попередні праці, базовані на дослідах в архіві. Таким чином, тепер не треба спеціальної візи — можна, наприклад, працювати, перебуваючи в країні на якійсь конференції, чи навіть туристично — і немає жодних підстав відмовляти комусь у праві працювати в архіві через його підданство, політичні погляди і т. д.

Поки що новий закон стосується лише трьох вищезгаданих архівів, а доступ до інших архівів чи до рукописних колекцій бібліотек регулюється старими правилами [26]. Отже, потрібні ще значні зміни, поки обстановка в усіх турецьких бібліотеках і архівах буде нормальною, як, скажімо, у західних країнах. Але є підстави на надії значного покращення; бо нині в Туреччині не лише науковці, але й політики, і навіть ширша громадськість, усвідомлюють унікальність архівних скарбів, і відповідно виникає велике бажання поставити архівну справу на міжнародний рівень. Деякі інші подробиці впроваджуваних змін будуть викладені нижче [27].

Коли говориться про «османський архів», традиційно маються на увазі дві основні стамбульські установи, які охоплюють матеріали центральних міністерств та султанського двору: Башбаканлик Аршіві (Başbakanlik Arşivi, або за давнішою назвою Başvekâlet Arşivi, з тим самим значенням — «Архів Прем'єр-міністра») і Топкапи Сарайи Мюзесі Аршіві (Topkapı Sarayi Müzesi Arşivi, «Архів музею палацу Топкапи») [28]. В Архіві Башбаканлику зберігається найбільша частина османського архіву, охоплюючи матеріали з усього періоду існування імперії. Остаточна величина архіву невідома, але останнім часом найчастіше наводиться цифра 100 мільйонів одиниць, хоч впорядкованих і відкритих для дослідження лише близько 6 мільйонів одиниць (переважна більшість невпорядкованих матеріалів відносяться до XIX і XX ст.). Основу стародавньої колекції Башбаканлику складають архіви імперської ради, або дивану (dīvān-i hümāyūn), великих візирів, бюро реєстрації земель та населення (bāb-i defter) та фінансового міністерства (māliye) [29].

Матеріали Архіву Башбаканлику розподілені між кільканадцятьма фондами або класифікаціями (називаються тасніфи, tasnif). Однією з найвідоміших є велика серія реєстрів Мюгімме дефтерлері (Mühimme defterleri, «Реєстри важливих справ»), в яких записані укази, видані імперським діваном. За кожний рік мусульманського календаря повинна бути окрема книга; за 352 роки (між 961/1553—1554 та 1323/1905—1906) збереглось 263 томи. У Мюгімме дефтерлері знаходяться десятки тисяч ферманів або указів (у поодиноких томах міститься від 100 до 1000 записів) для урядовців по цілій імперії (включно з Кримським ханством). Переважно ці укази були видані як відповідь на різні проблеми, наприклад, місцева корупція, повстання селян, грабунки розбійників, козацькі морські походи, брак харчів, припасів чи платні у гарнізонах і т. д. Також є укази, пов'язані з дипломатичними місіями — супроводження послів, надання їм провіанту і навіть копії грамот до іноземних володарів чи вельмож. Мюгімме дефтерлері є надзвичайно важливим джерелом інформації про ситуацію в усіх закутках імперії, включаючи Причорномор'я. Наприклад, вищезгадані видання документів про Молдавію і Валахію та про Вишневецького базовані, в основному, на Мюгімме дефтерлері.

У тасніфі Тапу ве тагрір (Tapu ve tahrir, «Акти та кадастрові реєст-

ри») знаходиться понад 1000 дефтерів, в основному двох типів: муфассал (mufassal, «детальний») — люстрації населення та їх податки — та іджмал (ijmal, «підсумковий») — перелік цих податків в порядку їх асигнування ленами (timar) «феодальній» кавалерії (sipahi). У цьому тасніфі знаходяться кілька defter-i mufassal («детальний реєстр») XVI ст., важливих для причорноморських земель, як Південний Крим, Кілія, Аккерман, Бендери та Очаків, а також великий defter-i mufassal населення Поділля з 1680-их рр., вже згаданий вище.

Один з найбільших тасніфів, Малієден мюдеввер (Maliyeden müdevver, «Дефтери, перенесені з фінансового міністерства»), близько 26 000 дефтерів, має найрізноманітніший характер: реєстри указів маліє (maliye), тобто фінансового міністерства (ahkam defterleri), реєстри виплат гарнізонам і флоту, квартальні поіменні реєстри яничарів та платні, виданої їм, і взагалі реєстри з усіх областей діяльності фінансового міністерства. Матеріали цього тасніфу мають унікальне значення для вивчення османських державно-адміністративних та військових структур. На їх підставі можна зрозуміти як і яким коштом управлялись та контролювались далекі і обширні території, наприклад, північного побережжя Чорного моря. Аналогічні дані і у такій кількості не існують для окраїн інших держав, наприклад, Речі Посполитої чи Московської держави.

Окремі документи розподілені поміж трьома великими тасніфами, які названі за іменами їх упорядників: Ali Emiri (180.700 док.), Ibnülemin (47.125 док.), Cevdet (218.833 док.). У цих фондах можна знайти різного роду матеріали, від султанських ферманів до дрібних посвідок. Вони бувають цікаві не лише самі по собі, але на їх підставі можна розв'язати загадкові та проблематичні пункти попередніх дефтерів, які складалися у значній мірі на їх основі, і, як було вказано вище, колись зберігалися разом.

Так виглядають основні фонди Архіву Башбаканлику з давнішої історії. За останні два роки Башбаканлик відкрив для досліджень десятки тисяч нових документів та дефтерів, які зафіксовані в десятках нових каталогів. В основному це фрагментарні матеріали — документи (іноді частини) та коротші дефтери (часом неповні), які були знайдені в останніх мішках та скринях. Переважна більшість цих нових матеріалів фінансового змісту, хоч є і політичні матеріали, як, наприклад, фрагментарні частини реєстрів типу Мюгімме дефтерлері.

Прискорене відкриття нових фондів та покращення (хоч і не досконале) якості каталогів здійснюється завдяки виділенню значних грошових сум Архіву Башбаканлику державою. Щоб мати уяву про масштаб змін у цьому архіві, можна навести наступні дані: до 1986 р. в архіві працювало пересічно близько 45 осіб; в 1987 р. цифра підскочила до 337, в 1988 р. 513, а в минулому 1990 р. було зайнято 642 особи (більшість з нових працівників мають досвід в читанні османських документів). Ще більш вражаюча статистика: якщо з 1918 до 1987 рр. були впорядковані та відкриті для досліджень близько 2,6 млн. одиниць, то за минулі три роки відкрились додатково 3,4 млн. одиниць [30]. В минулому над реставрацією матеріалів працювали одна або дві особи, які не були професіоналами. Нині архів має реставраційну лабораторію, де постійно працюють 10—15 реставраторів, хоч і ця кількість поки що явно недостатня, якщо усвідомити, що звичайно черга на реставрацію бажаного дефтера або документа займає кілька років. Значний поступ у можливостях отримання репродукцій матеріалів. Згідно з новим законом абсолютного обмеження більше немає. Теоретично можна замовляти будь-яку кількість копій, але

в практиці обмеження, хоч і не таке суворе, як раніше, далі існує, бо через кожні 200 копій ціна підвищується на сто відсотків (а поміж 399 та 400 копіями — 300 %). Крім того, іноземці платять у кілька разів дорожче, аніж турецькі дослідники. Дуже прикрим є те, що далі не видаються копії цілих дефтерів. На практиці обмежень є значно більше, ніж це передбачено новим законом. Так, закон забороняє видачу копій цілих справ, але практично видають не більше як одну третину дефтера, а з фонду люстраційних реєстрів Тапу ве тагрір не більше як одну десятину. Закон дозволяє виготовлення мікрофільмів і фотокопій, але до цього часу виготовляються лише фотокопії, а у випадку, коли даний матеріал знаходиться в поганому стані, неможливо зробити фотокопію, аж поки цей матеріал не буде відреставрований. Незважаючи на подальше існування деяких складних умов праці в найбільшому турецькому архіві, не можна недооцінювати ті кардинальні зміни, які сталися за останні декілька років [31].

Друга важлива колекція османських архівних матеріалів знаходиться в Архіві музею палацу Топкапи (TopkapI SarayI Müzesi Arşivi). Ця колекція в основному складається з архіву палацу та особистих архівів султанів і їх родин, але містить також матеріали з усіх областей османської адміністрації, які якимось чином раніше чи пізніше потрапили туди. В 30-х рр. ці матеріали були розділені на два фонди — один для документів (їхній шифр починається з E для evrāq, множ. арабського varaq, що значить «листок, документ»), а другий для дефтерів (шрифт починається з D для defter). Нумерація шрифтів є цілком випадкова, тобто не має жодного зв'язку з хронологією, типом чи походженням даного матеріалу. Для кожної одиниці зберігання існує картка із змістом, яка донедавна була недоступна дослідникам для вжитку як каталог, бо прикріплена до даного матеріалу. Звичайно одна позиція означає один документ або дефтер, але багато документів, які чи то знайшлись разом, чи, як вважалось, мали спільне походження, позначені тим самим номером і прикріплені один до одного голкою або ниткою. Тобто шифри часто, по суті, означають справи або досьє. E-шифри ідуть від 1 до 12 476, а окремих документів є біля 153 000; D-шифри ідуть від 1 до 10 775, а кількість окремих дефтерів невідома. Замість каталога існує путівник типу предметно-іменного покажчика. Під окремими гаслами подаються шифри, звичайно без жодної дати чи посилання на зміст. Приблизно одна п'ята частина путівника видана [32]; решта існує в рукописі у вигляді дуже зношених зошитів. У 80-их роках архів почав видавати каталог на підставі вищезгаданих карточок. Дотепер з'явилося дві частини, які охоплюють три типи указів, ferman (1022 шифрових позицій) [33] та hükm і berat (546 шифрових позицій) [34]. Для деяких інших частин виготовлені доступні макети. Стосовно до історії України та Причорномор'я в Архіві Топкапи в основному знаходиться дипломатична кореспонденція та листування провінції і прикордону з центром [35]. Детальніший опис і характеристика матеріалів Архівів Башбаканлик і Топкапи будуть подані де-інде.

Окрім матеріалів Архівів Башбаканлик та Топкапи, треба згадати багаті матеріали судових засідань, які проводились кадіями (qadi) — духовними суддями, що відігравали важливу роль в провінційній адміністрації, незалежну від військово-адміністративного ладу губернаторів (beglerbegi та sanjaqbegi). Реєстри, які вони складали, називались сіджілами (sijil). Вони є чудовим джерелом відомостей про події на провінції та особливо про деталі щоденного побуту. Хоч багато сіджілів з періоду до XVIII ст. пропали, збереглись деякі реєстри з чорноморських місцевостей сучасної Туреччини — найчастіше Требізонда та Босфору,— де можна знайти уні-

кальні інформації про наслідки козацьких морських походів. Цікавими також для українських дослідників є сіджіли з інших частин імперії, бо в них зустрічаються судові справи стосовно рабів, в тому числі і бранців з України, де можна зібрати унікальні деталі про їхній побут. Поза тим, сіджіли важливі тому, що в них також реєструвались укази з центру, де поміж іншими зустрічаються і матеріали, які стосуються подій у Причорномор'ї. Сіджіли з околиць Стамбулу знаходяться в Архіві стамбульського муфтія (Istanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi). Донині велика колекція з багатьма давніми сіджілами, включно з требізондськими, зберігалась в Архіві Топкапи, але якраз тепер їх, разом з усіма іншими, які дотепер знаходились в провінційних музеях, переносять до Національної Бібліотеки в Анкарі (Millî Kütüphanesi) [36].

Перспективи розвитку української османістики

Який правильний і ефективний підхід до удоступнення османських джерел, чи то наративних чи то архівних? Очевидно, важливо підготувати якнайбільше повних видань з факсиміле, транскрибованим текстом, перекладом та повним науковим апаратом (історичний та філологічний коментар, таблиці, словник, карти, покажчики, бібліографія і т. д.). Але у зв'язку з великою кількістю та складністю османських джерел, такий підхід неможливий у великому масштабі — отже тільки найважливіші джерела можуть мати повне видання. Основною метою археографічної роботи над османськими матеріалами повинні бути різні форми розкриття змісту даних джерел, беручи до уваги ступінь їх важливості. Для деяких джерел справді треба робити повне видання. Коли мова йде про ділові матеріали османської бюрократії, то повне видання потрібне не лише для найважливіших джерел, але й для документів та дефтерів, призначення, система та ужиток яких не цілком ясні. Коли якийсь тип документа або дефтера опублікований, то можна сподіватись, що більшість загадок і невирішених проблем цього типу будуть розв'язані, і майбутній дослідник зможе швидше і більш вірогідно черпати дані з такого типу документа або дефтера.

На перших етапах особливо важливо зорієнтуватись в існуючому матеріалі і зробити попередню оцінку потенціалу даних джерел. Для деяких періодів чи питань османські джерела надзвичайно багаті, а для інших скупіші. Перед тим, як видавати якесь джерело, треба орієнтуватись, що існує в рукописних збірках або в архівах. Для наративних джерел це очевидне — для літопису чи трактату треба вияснити, скільки і які рукописні варіанти існують і яка їх відносна якість. Для архівних матеріалів треба знати, чи тип даного документа або дефтера, який має цікаву для нас інформацію, є рідкісний, або навпаки, чи існує багато таких джерел. Бо якщо багато, то з якого починати? Інколи спочатку здається, що якийсь документ чи дефтер надзвичайно важливий, але потім, коли знаходяться інші матеріали, виявляється, що цей матеріал не такий вже унікальний або, що інші матеріали так само, або й більше вартісні. Через розпорошеність матеріалів в османських архівах дуже важко зорієнтуватись у системі розміщення існуючих джерел. Тому важливим елементом османського археографічного проекту повинні бути оглядові та описові статті. Це корисно для формування уяви про вагомість і багатство даної групи джерел. Варто подавати якнайбільше інформації про цікаві матеріали та їхнє місцезнаходження разом з шифрами, щоб майбутній дослідник не витрачав багато часу у пошуках по каталогах, часто марних. Кілька таких оглядових статтей були видані членами паризької групи та А. Фішером [37]. Як наголосив останній, коли маємо справу з таким великим та розпорошеним корпусом джерел, як османський архів, то тради-

ційний підхід, де дослідники затримують при собі інформацію про цікаві знахідки, поки у них не з'явиться час для опрацювання, лише гальмуватиме прогрес у їх розкритті та вивченні [38].

Ефективний спосіб для публікації османських джерел розвинула власне паризька група у вищезгаданому томі документів про Кримське ханство. Цей спосіб застосований до архівних документів, які є наративними — звіти воєначальників чи урядовців, укази султанів або візирів, дипломатична кореспонденція. Тільки найважливіші документи отримують повний переклад. Для інших здійснюється частковий переклад, в якому урочисті та ділові формули оминаються. Для ще менш важливих документів подаються тільки резюме змісту, повнота яких залежить від важливості тексту. Для деяких документів зазначається лише їх наявність, місце збереження та подається коротке посилання на зміст. Розуміється, при такому підході вибір документів для повнішого трактування буде суб'єктивним, але іншого виходу немає, бо давати повне видання всіх матеріалів означало б, що темпи публікації були б надзвичайно повільні. У такому виданні значна частина присвячується коментарям до текстів, а також супровідним розвідкам про дипломатичну сторону матеріалів та їхнє місце в даній проблематиці. Через важкодоступний характер османських документів в таких виданнях надзвичайно важливо давати якнайбільше факсиміле документів, для яких подається повний або частковий переклад [39]. Адже неминуче, що в таких матеріалах, залишаються слова або речення, значення яких сумнівне, неминучі і прості помилки. Оригінальний документ потрібний для контролю над перекладом або резюме змісту, а також для надання спеціалістам можливості зорієнтуватись в стилі мови, формулах, палеографії, будові документа і т. д. Хоч у паризьких публікаціях це не практикується, корисно давати також транскрипції найважливіших документів різних типів.

Для грунтовного розкриття османських архівних джерел не вистачає лише археографічних видань. Потрібні аналітичні та синтетичні історичні дослідження у формі монографій і статей, які б вибірково впроваджували в науковий обіг щораз більше матеріалів. Наголошуємо на цьому тому, що є багато цікавих архівних даних про османську економіку та адміністрацію у Причорномор'ї, які через свою кількість та розпорошеність по різних документах та реєстрах мало придатні для публікації, і найкраще можуть бути введені в науковий обіг історичними дослідженнями або довідниками.

Тут треба підкреслити ще один аспект. Через складність інтерпретації османських джерел, сподівання на те, що їх повне видання в перекладі та з коментарями зробить їх легкодоступними для істориків, є марними. Надзвичайна скомплікованість османської адміністративної системи зумовила потребу в османістах, які мають більш-менш докладну уяву про будову та функціонування тієї системи, зможуть правильно зрозуміти та оцінити ці джерела. Це особливо стосується архівних матеріалів, де поки що стан знання османських інституцій досить рудиментарний, але також і наративних джерел, як, наприклад, літописів, де завжди є уривки та терміни, значення яких залишається неясним. Тому для кращого розуміння Османської імперії та обставин її панування на північному сході потрібно, щоб існувала хоч мала «громада» українських османістів, які змогли б з часом висвітлити особливості функціонування установ цієї імперії і зробити ці спеціалізовані наукові усталення доступними більш широким колам істориків. Те, що дослідникам османського панування на території України неможливо обмежуватись цією територією, а необхідно підходити до Північного Причорномор'я як до нерозривної цілості, від Дунаю до Кавказу, є очевидне. Але треба також усвідомлювати, що україн-

ська османістика не може займатись виключно навіть і цим ширшим регіоном, а повинна вивчати також інші регіони, як і загальні теми, як, наприклад, османську дипломатику. Це не тільки задля добра науки, а тому, що неможливо вирішити скомпліковані питання османської адміністрації, економіки та навіть політики лише на підставі джерел, обмежених до одного регіону.

Країни, які раніше почали вивчення османських архівних джерел, мали нагоду скористатись з періодів, коли в Туреччині можна було замовляти мікрофільми у великій кількості (особливо в 50-их та 60-их рр.), і зібрали багаті банки матеріалів, що стосуються до їхніх земель. Дотепер їхні османісти можуть спокійно працювати та публікувати ці джерела, не будучи залежними від несприятливих умов чи обмежень на дослідження в Туреччині. Для української османістики тепер, коли за один раз неможливо дістати копію навіть одного цілого дефтера, таке збирання джерел неможливе. Тому вкрай необхідно, щоб майбутні українські османісти мали можливість проводити довготривалі стажування в Стамбулі. На щастя новий закон гарантує дозвіл на працю в Архіві Башбаканлику, є також надія, що в майбутньому буде легше отримати дозвіл і в інших архівах та бібліотеках. Але все-таки найправильніший спосіб роботи з османськими архівними матеріалами є саме в архівах, а не над копіями поодиноких текстів, відірваних від архівного материка. Як вже було згадано, без уяви про потенціал ширших комплексів архівних матеріалів на якусь специфічну тему, можна витратити багато часу над джерелами, які ізольовано видаються вельми важливими. Ще важливішою причиною для праці з ширшими архівними матеріалами є те, що звичайно на базі обмеженого матеріалу неможливо розв'язати складні проблеми форми і змісту даних джерел. Розв'язки можна знайти в інших, звичайно подібних типах документів або дефтерів, які часто стосуються цілком інших регіонів [40].

Нещодавно стало відомо, що Академія наук України вживає заходів для відновлення сходознавства в Україні, і що вона особливо зацікавлена в розвитку османістики. Для північночорноморських османських студій це новина епохального значення, бо лише установа типу і масштабу академії наук спроможна взяти на себе велетенське завдання удоступнення відповідних османських джерел на належному рівні. Тут стануть в пригоді і наявні в Академії традиції колективної праці над великими видавничими проектами. Але як можна розвивати сходознавство, не маючи ні відповідних викладацьких кадрів, ні доброї фахової бібліотеки? Очевидно, при добрій матеріальній базі та нормальних умовах можна було б досить швидко розвинути і кадри, і бібліотеку. Так, наприклад, американське сходознавство досягло високого рівня, маючи можливість залучати науковців світового масштабу. Так само й тепер американські науковці досить часто погоджуються принаймні на тимчасові високооплачувані викладацькі посади в університетах далеких країн, як, наприклад, Сінгапур. З відповідними фондами можна було б також досить швидко розбудувати фундаментальну фахову бібліотеку. Так японці, взявши за мету розвинути власну османістику, ретельно викуповують на славнозвісному стамбульському книжковому базарі як старі османські, так і нові турецькі видання.

Реальна економічна ситуація така, що розвинути сходознавчі студії в Україні найближчим часом буде дуже важко. А для того, щоб розвинути османістику, потрібний повний контингент сходознавців. Необхідна не лише тюркологія та палеографічні і дипломатичні семінари, але й арабістика, іраністика та ісламістика. Можливо, спочатку було б більш ефек-

тивно посилати майбутніх науковців до аспірантури на Заході, чи хоча б у Москві та Санкт-Петербурзі.

Незважаючи на важкий та повільний початок, який чекає новостворену українську сходознавчу науку, дальше вивчення та публікація османських джерел про Північне Причорномор'я та Україну не мусять і не повинні чекати, поки будуть готові кадри для цієї роботи на Україні, бо тим часом Академія наук зможе прилучитись до розвитку поточних досліджень османського Причорномор'я. Вище вже йшла мова про важливість причорноморської проблематики в османській та східноєвропейській історії та про занедбаний стан досліджень відповідних османських джерел, ситуація, яка привела до великого зацікавлення поза Україною з боку деяких визначних османістів. Як приклад цієї зацікавленості можна навести симпозіум, який відбувся в жовтні 1989 р. при УНІГУ з метою обговорення майбутньої археографічної діяльності в галузі османістики. На нього прибули деякі провідні науковці і навіть було запропоновано два проекти: підготовка видань османських дефтерів про Поділля і науковий переклад османського літопису Сілігдара, який є кардинально важливим для подій в Україні другої половини XVII ст.

Сьогодні маємо немало спеціалістів, зацікавлених у розвитку османістичних студій про Україну та Причорномор'я, але немає центру — чи то в Гарварді, чи то в Парижі, чи то в Києві,— який міг би проводити діяльність і мав би змогу забезпечити відповідну фінансову базу для її здійснення. Щодо фінансів, частковим виходом могло б бути об'єднання сил зацікавлених наукових осередків. Підставою для такої співпраці може бути вищезгадане порозуміння поміж паризьким центром та УНІГУ, з підтримкою ФКУ. На теперішньому етапі УНІГУ, хоч не в силі брати виключно на себе великий османістичний проект, має деяку традицію і об'єктивні дані для провідної ролі. Знаходячись в одному з найкращих наукових осередків у світі, з першорядними традиціями та бібліотеками сходознавства та славістики та, зокрема, османістики і україністики, УНІГУ міг би відіграти велику роль не лише в координації міжнародних українських османістичних студій, але й у розвитку їх в Україні. Якщо УНІГУ могло б взяти на себе керівну роль тепер, та майбутність, безумовно, належить Академії наук України. Навіть і тепер при наявності Археографічної комісії (яка має сектор східних джерел), Інституту суспільних наук та новоствореного Сходознавчого інституту, є підстави сподіватися, що основна інфраструктура для співучасті в османістичних проектах буде створена найближчим часом. Інших потенціальних партнерів також не бракує. В своєму початковому плані наукової діяльності новозаснований Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій в Едмонтоні розглядав можливість підтримки видання османських джерел з історії України. Українська вільна академія наук у США (УВАН), яка видала монографію Дмитра Дорошенка про гетьмана Петра Дорошенка, недавно надала фінансову підтримку через свій фонд ім. Антона Синявського для досліджень козаччини в стамбульських архівах. Наукове товариство ім. Шевченка, яке недавно відновило свою діяльність в Україні, створило свою Сходознавчу комісію. Правдоподібно, можна приєднати до зацікавлених установ і неукраїнські центри, як, наприклад, Інститут турецьких студій (Institue of Turkish Studies, Вашінгтон), Польську академію наук та Турецьку історичну асоціацію (Türk Tarih Kurumu, Анкара).

Беручи до уваги величину та значимість завдання розвитку османістики, не кажучи вже про сходознавство, немає сумнівів щодо необхідності вкладання значних коштів. Безумовно, співучасть кількох центрів да-

ла б гарантію того, що мінімальна діяльність може бути започаткована. Та немає сумнівів, що при добре задуманих та керованих проектах стало б можливим отримати зовнішню підтримку різних державних чи приватних фундацій, які спеціально зацікавлені в розвитку подібних тем[41]. Але тут треба підкреслити інший момент. Жалюгідний стан вивчення Сходу українською наукою та необхідність сходознавства, а зокрема османістики, для правильного розуміння історії України, загальновизнаний факт серед провідних верств нинішнього українознавства, як в Україні, так і поза нею. Якщо такі твердження є серйозними і справді вважається, що збагачення науки важкими і занедбаними, але багатими та унікальними джерелами для історії України, якими є османські рукописи та архівні матеріали, це одна з найважливіших потреб українознавства, то і Академія наук, і діаспорні наукові установи повинні поставити справу її полагодження поміж своїх найвищих пріоритетів. Властивістю османських джерел є те, що мала інвестиція приречена на мізерні результати, і тільки із значними зусиллями можна досягти вагомих наслідків. Османістика, особливо вивчення османських архівів, покищо молода і не повно розвинута наука. Добре поставлена українська османістика зможе не лише привернути увагу загальної історичної науки до цікавих процесів історії Причорномор'я, але й зробити значний та оригінальний внесок у висвітлення політичної історії регіону та з'ясування складних проблем еволюції османського устрою.

[1] В статті про розрив між українознавством та сходознавством, Михайло Грушевський так характеризував ситуацію: «Яке величезне значення мали політичні, культурні й економічні взаємовідносини України з Туреччиною і Кримом у сій добі (Хмельниччина — *В.О.*), як сильно вони заважали на розвитку українського життя і культури! А тимчасом історикам українського політичного і культурного життя, історії, літератури і народної творчості приходиться збирати тільки припадком десь по дорозі лишені згадки і вказівки на факти, що мали значення в сій сфері. А коли до їх рук попадає жмут якого-небудь домашнього матеріялу — чи документального, чи літературного,— вони безрадно стоять перед ним, не вміючи належно зв'язати з історичними чи літературними фактами турецького життя. Скажім — історія Криму ... написан[а] без ув'язки з історією України і Польщі, та навіть і з Московщиною не дуже. Старі турецькі хроніки зістаються неприступними для людей незнайомих з турецькою мовою. Навпаки орієнталісти, надибуючи на який небудь документ з відносин турецько-польських, чи українських, часто не вміють його відповідно освітити за недостачею спеціяльних праць, які би ними ближче займались» (*Грушевський Михайло.* З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна, 1930.— Кн. 42.— Липень-серпень.— С. 4—5).

[2] Див. про інтелектуальні та духовні впливи: *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. (География, динамика, методы изучения).— Москва, 1989.— С. 7—21.

[3] Сходознавство на «провінції» могло існувати лише там, де до нашого часу збереглись явні етнічні та культурні зв'язки з Сходом, як наприклад, Казань, Грузія, Вірменія, Азербайджан та Середня Азія. До війни у Львові існувало дуже розвинуте сходознавство, яке зникло після остаточного встановлення радянської влади.

[4] Див. нариси сходознавчої діяльності з покликанням на основну літературу: *Pritsak Omeljan.* Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // Oriens.— 1953.— Bd.— T. 6.— S. 273—275; *Його ж.* Орієнталістика // Енциклопедія українознавства.— Париж, Нью-Йорк, 1969.— С. 1871—1872; *Ковалівський А.* Антологія літератур Сходу. Харків, 1961; *Дашкевич Я. Р.* Тюркские источники об Украине XVI—XVII вв.: актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология.— 1990.— N. 4.— С. 20—30.

[5] *Пріцак.* Орієнталістика.— С. 1871—1872.

[6] Український науково-дослідчий інститут сходознавства // Східний світ.— 1930.— № 12 (3).— С. 251—254.

[7] Україна і Туреччина // Східний світ.— 1929.— № 1—2 (7—8).— С. 7—13.

[8] Діяльність ВУНАС: Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини // Східний світ.— 1929.— № 1—2 (7—8).— С. 375—385.

[9] *Грушевський.* Вказ. праця.— С. 7.

[10] Наприклад, готовий до друку підручник османської палеографії В. Дубровського був знищений (*Пріцак.* Орієнталістика.— С. 1871).

[11] *Пріцак.* Орієнталістика.— С. 1871—1872.

[12] Див. його статті, видані в Україні після зняття неофіційної заборони тут друкуватись: *Дашкевич Я. Р.* Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.— Київ, 1988.— С. 62—64; *Його ж.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал.— 1989.— № 11.— С. 149—152; *Його ж.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки. (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). Київ, 1990.— С. 65—72; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал.— 1990.— № 12.— С. 20—22.

[13] Невідомо, до яких турецьких установ було отримано дозвіл комісією ВУНАС в Стамбулі під кінець грудня 1928 або на початок січня 1929 рр. У звіті комісії, як і також у різних статтях у «Східному світі», говориться про архіви. Правдоподібно мались на увазі рукописні бібліотеки, бо ще у 20-их роках османські архіви не були відкритими, особливо чужинцям (а окремими винятками).

[14] Видання татарських ярликів (*Kurat Akdes Nimet.* Topkapi Sarayi Müzesi Arşivindeki Altin Ordu, Kirim ve Türkistan hanlarina ait yarlik ve bitikler.— Istanbul, 1940) та монографія про Прутський похід (*Його ж.* Prut seferi ve barişi, 1123/1711.— C. 1-2.— Ankara, 1951).

[15] Його численні статті про Кримське ханство та економіку османського Чорномор'я подані у бібліографії в кн.: *Raiyyet Rüsûmu: Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students.* Ed. Bernard Lewis, Omeljan Pritsak, Gilles Veinstein.— Cambridge, Mass., 1986-Journal of Turkish Studies.— 1986.— V. 10 — P. v-xvi.

[16] Найчастіше в паризькому журналі «Cahiers du monde russe et soviétique» (CMRS), а також в страсбурзькому журналі Turcica. Досить повну бібліографію праць паризької групи див. *Дашкевич Я. Р.* Тюркские источники.

[17] *Bennigsen Alexandre, Boratav Pertev Naili, Desaive Dilek, Lemercier-Quelquejay Chantal.* Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée de Palais de Topkapi.— Paris, la Haye, 1978.

[18] *Berindei Mihnea, Veinstein Gilles.* L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544—1545: Étude et documents.— Paris, Cambridge, Mass., 1987.

[19] Див. підсумок досліджень паризької групи над економією османського Причорномор'я: *Veinstein Gilles.* From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the Sixteenth Century // Mediterranean Historical Review.— 1986.— T. 1.— P. 221—237.

[20] Раніше, з виходом в 1977 р. першого тому «Harvard Ukrainian Studies», з'явився новий форум для статей, базованих на османських джерелах, і публікацій окремих османських документів. Цей журнал частково взяв на себе функцію попереднього головного форуму для таких публікацій, згаданого «Cahiers du monde russe et soviétique».

[21] Див. статтю Даріуша Колодзейчика в цьому томі.

[22] Turkiye yazmalari toplu kataloğu. The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey.— Ankara, 1979. Див. рецензійну статтю про цей каталог: *Birnbaum Eleazar.* Turkish Manuscripts: Cataloguing since 1960 and Manuscripts Still Uncatalogued. Part 5: Turkey and Cyprus // Journal of the American Oriental Society.— 1984.— V. 104.— P. 465—503.

[23] Грунтовної історії османських архівів немає, але важливі інформації можна знайти в ряді праць. Див.: *'Abdurrahman Şeref.* Evraq-i atiqa ve vesa'iq-i tarihiyyemiz // Tarih-i 'osmani enjümeni mejmu'asï.— 1328/1910.— J. 1.—S. 9—19; *Wittek P.* Les archives de Turquie// Byzantion 1938.— T. 13.— P. 691—699; *Fekete L.* Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei // Acta orientalia, Budapest.— 1953.— Bd. 3.— S. 179—205; Osmanli Arşivleri ve Osmanli Araştirmalari Sempozyumu.— Üsküdar, Istanbul, 1985.

[24] Під кінець 70-их та протягом більшості 80-их років в головному архіві необхідно було мати спеціальний дозвіл на фотокопії (мікрофільми взагалі не робились), та за весь дозволений час видавалось не більше як 100 копій.

[25] Про негативні наслідки довготривалих ненормальних умов в турецьких бібліотеках та архівах див. *Fisher Alan.* Research Access in Turkey // Turkish Studies (Association Bulletin.— 1990.— T. 14.— N 2.— P. 139—60).

[26] Більшість рукописних бібліотек, а також Архів музею палацу Топкапи (див. нижче) підпорядковуються Міністерству культури та туризму.

[27] Нові закони про архіви, що підпорядковуються прем'єр-міністрові, опубліковані в офіційній державній газеті: Resmi Gazete.— 12.V.1989.— № 20163; Resmi Gazete.— 18.IX.1989.— N 20286. Див. інформацію та обговорення змін у *Lowry Heath W.* The Reorganization of the Ottoman Archives // Turkish Studies Association Bulletin. 1989.— T. 13.— N 2.— P. 107—11; *Fisher Alan.* Research Access in Turkey.

[28] Попередній опис стамбульських архівів див.: *Рейхман Ян.* Турецькі архіви і їх значення для історії України // Архіви України.— 1966.— № 4.— С. 11—16.

[29] Немає опублікованих каталогів Башбаканлику, але є два орієнтаційні путівники: *Sertoğlu Midhat.* Muhteva bakimindan Başvekâlet Arşivi.— Ankara, 1955; *Çetin Atilla.* Başbakanlik Arşivi Kilavuzu.— Istanbul, 1971.

[30] Впорядкування частини матеріалів, які сюди враховано, велось впродовж останніх десятиліть. Але за ці роки жодні нові фонди не відкривались для досліджень.

[31] Див. про ці зміни та інші цікаві відомості з історії Архіву Башбаканлику в перший номер квартального бюлетеня, який почав щойно видаватись архівом: Osmanli Arşivi Bülteni.— 1990.— Т. 1.— N 1.

[32] Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi kilavuzu. Ред. Tahsin Öz.— T. 1—2.— Istanbul, 1938—1940.

[33] Topkapi Sarayi Müzesi Osmanli Saray Arşivi Kataloğu. Fermânlar. I. Fasikül. № E. 1—12476 // Упор. Ismail Hakki Uzunçarşili, Ibrahim Kemâl Baybura, Ülkü Altindağ.— Ankara, 1985.

[34] Topkapi Sarayi Müzesi Osmanli Saray Arşivi Kataloğu. Hükümler-Beratlar. II Fasikül. № E. 1—12476 // Ред. Ismail Hakki Uzunçarşili, Ibrahim Kemâl Baybura, Ülkü Altindağ. Yayina hazirlayan Ülkü Altindağ. Ankara, 1988.

[35] Напр. вищезгадана книжка документів про відносини Криму і Порти: *Bennigsen* та інші. Le Khanate de Crimée.

[36] Недавно з'явився друкований реєстр цих матеріалів: Şer'iye sicilleri. C. 1—2 // Упор. *Ahmet Akgündüz* та інші.— Istanbul, 1988—1989.

[37] *Lemercier-Quelquejay Chantal:* Les bibliothèques et les archives de Turquie en tant que source de documents sur l'histoire de Russie // CMRS.— 1964.— T. 6.— P. 105—40; *Desaive Dilek.* Le Khanat de Crimée dans les archives ottomanes. Correspondence entre khans de Crimée et padichahs ottomans dans les registres des *nâme-i hümâyûn* // CMRS.— 1972.— T. 13.— P. 560—83; *Fisher Alan. W.* Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet: The *Maliyeden Müdevver* Fond in the Başbakanlik Arşivi in Istanbul // CMRS.— 1978.— T. 19.— P. 191—205; *Fisher Alan W.* Les rapports entre l'Empire ottoman et la Crimée. L'aspect financier // CMRS.— 1972.— T. 13.— P. 368—381; *Fischer Alan W.* Azov in the Sizxteenth and Seventeenth Centuries // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.— 1973.— Neue Serie 21.— P. 161—74.

[38] *Fisher Alan W.* Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilaget.— P. 191.

[39] *Ostapchuk Victor.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. 1982.— T. 6.— P. 500—28. *Ostapchuk V.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations // Turcica 1987.— T. 19.— P. 247—276.

[40] Для підтримки і полегшення дослідів американці, французи, голландці та німці мають свої інститути в Стамбулі з добрими фаховими бібліотеками. В 20-і роки були плани створити в Туреччині Радянський Археологічний Інститут на базі колишнього Російського Археологічного Інституту, з участю України (Діяльність ВУНАС: Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини.— С. 385).

[41] Наприклад в США National Endowment for the Humanities та Rockefellar Foudation.

ДАРІЮШ КОЛОДЗЄЙЧИК *(РП)* *

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ЕЯЛЕТ: ТУРЕЦЬКІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ 1672—1699 років

27 серпня 1672 р. після майже двотижневої оборони залога Кам'янця-Подільського капітулювала перед кількадесятитисячною турецькою армією, що її облягала. Падіння твердині, котра досі вважалася неприступною, викликала паніку в Речі Посполитій, терзаній тоді боротьбою королівської та гетьманської партій. На підставі Бучацького договору від 18 жовтня 1671 р. Подільське воєводство разом із Кам'янцем-Подільським стало складовою частиною Османської імперії.

Ні віденська перемога, ні інші зусилля 1673—1676 рр. не призвели до відвоювання твердині поляками. І лише на основі карловацького договору ослаблена Річ Посполита повернулась до Кам'янця.

Оборона твердині 1672 р. і події, що їй передували, знані майже кожній дитині в Польщі завдяки прозі Сенкевича — доба турецького панування на Поділлі залишалася до недавнього часу «табула раса» навіть для професійних істориків [1]. Причиною був не тільки мовний бар'єр, а й численні, дуже дошкульні бюрократичні перешкоди, що ускладнювали доступ до турецьких архівів. Нині становище змінилося, хоч все ще існуючі обмеження в доступі до фотокопій значно утруднюють наукову обробку джерел, що часто спричиняє багато палеографічних і мовних клопотів.

Стамбульський «Архів Управи Прем'єр-міністра» (Başbakanlik Arşivi) має, безсумнівно, одну з найбільших у світі і найзнаменитіших збірок документів новітньої доби. Хоч частину джерел не встигли врятувати від знищення, а частина все ще залишається нескаталогізованою і недоступною, те, що можна побачити, викликає, подив систематичність та величезний обсяг османської бюрократії. Не оцінюючи тут вплив, який ця бюрократія справила на характер суспільно-господарських відносин і життя населення імперії в XVII ст., для сьогоднішніх істориків згадана збірка документів без сумніву є важливою.

Кам'янецький еялет (провінція під владою губернатора, який називався «бейлербей») виник безпосередньо після завоювання і охоплював територію колишнього Подільського воєводства, дещо розширену під час розмежовування, проведеного в 1680 р., за рахунок чортківської округи. Про мирне панування турків на Поділлі можемо говорити лише в 1672—1673 рр. (від миру в Бучачі до поновлення війни восени 1673 р.

* Автор є працівником Історичного інституту Варшавського університету. У червні 1990 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Кам'янецький еялет 1672—1699 рр. Студія з історії турецького панування на Поділлі». У липні цього року завдяки підтримці Українського Наукового Інституту Гарвардського університету він провів пошуки в найбільшому стамбульському архіві Başbakanlik Arşivi. Тепер готує доповнене і перероблене видання монографії про Кам'янецький еялет.

і польської перемоги під Хотином) та в 1676—1683 рр. (від перемир'я в Журавні до віденського рятувального походу). У решті часу влада кам'янецького бейлербея (губернатора) обмежувалася в основному твердинею, яку облягали та блокували поляки.

Саме в ті «спокійні» часи постали найцікавіші турецькі джерела стосовно господарства і життя населення в завойованій провінції та спроб запровадження там класичних османських інститутів — тімаріотського та побожних фундацій (вакфів).

Найважливішим і неперевершеним турецьким джерелом щодо Поділля є 382-сторінковий «defter-i mufassal» — детальний перепис податників і податків, проведений наприкінці 1681—1682 рр.[2] Це цікаве джерело містить 839 назв поселень. Воно докладніше ніж польські податкові реєстри XVI та XVII ст. і мапа давніх земель Речі Посполитої В. Хшановського (XIX ст.), яку використав Александер Яблоновський[3]. На його основі можна відтворити адміністративний поділ Кам'янецького еялету, а також накреслити мапу стану заселення і ступеня спустошення окремих районів Поділля. Як випливає з кількох згадок у самому дефтері та з польських свідчень 1672—1673 рр., турки почали переписувати населення завойованої провінції вже після Бучацького договору. Проте ми не знаємо, чи цей перепис був закінчений до відновлення воєнних дій у 1673 р. і чи зберігся він до наших часів.

Згідно з османською процедурою, сформованою ще в XVI ст., черговим етапом організації завойованої провінції повинен бути розподіл сподіваних прибутків із міст і сіл серед султанських волостей (ha as-i humayun), функційних маєтків бейлербея й санджакбеїв (has) та менших службово-військових васалітетів (зіямети і тімари). Їхній список, укладений на основі «defter-i mufassal», називали «defter-i- icmal». Такого дефтеру для Кам'янецького еялету досі не пощастило знайти.

Третім, останнім, етапом адміністративної процедури на рівні провінції було забезпечення заїмів і тімаріотів посвідками (tezkere), що давали право претендувати в столиці на здобуття султанського диплома (berat) про підтвердження наданого лену. Кожне видання посвідки реєструвалося в окремому дефтері — «ruznamçe».

Такий дефтер, складений між серпнем і груднем 1682 р., дивними примхами долі потрапив до Воєводського Архіву у Познані[4].

В основному правильним відображенням познанського дефтеру є центральний «defter ruznamçe» у Стамбулі, що реєструє посвідки (tezkere), котрі надходили з Кам'янця, і видавані у столиці дипломи надання ленів (берати)[5]. У цьому дефтері, який містить 555 згадок про васалів, можемо знайти майже усіх заїмів і тімаріотів, названих у познанському дефтері.

Крім тімару, ще одним класичним османським інститутом був вакф. Частину прибутків із провінції султан міг призначити на утримання мечеті або іншої побожної фундації (лазні, школи, кухні для вбогих тощо). Вакфи могли також складатися з державних сановників із земель, отриманих від султана у вічне володіння (mülk), але не з функційних маєтків (has). Завдяки порівнянню турецьких, польських і французьких джерел вдалося встановити ймовірний список кам'янецьких мечетей. Ось як він виглядав[6]:

1) султанська мечеть у колишній католицькій катедрі св. Петра й Павла;

2) мечеть султанки-матері (Turhan Hadice Valide Sultan) у колишньому костьолі св. Станіслава у Старому Замку;

3) мечеть султанки-улюблениці[7] у колишньому костьолі св. Миколая;

4) мечеть великого візира Кюпрюлю Фахміль Ахмеда-паші у колишній руській церкві св. Иоана;

5) мечеть другого візира Мустафи-паші у колишній руській церкві св. Трійці;

6) мечеть третього візира Кара Мустафи (згодом великого візира) у колишній вірменській церкві св. Миколая;

7) мечеть султанського проповідника (vaiz) Вані Мехмеда Ефенді у колишньому костьолі кармелітів.

Правдоподібно пізніше постали ще дві невеликі мечеті у Новому Замки і при Лядських Воротах [8].

Черговим питанням, яке можна досліджувати, спираючись на турецькі джерела, є майнові перетворення у завойованих подільських містах. 8 січня 1673 р. чернігівський каштелян Габрієль Сильницький сповіщав єпископа Ольшовського, що буцімто у Кам'янці дефтердар-паша (...) переписує людей із паном підкоморієм Лянцкоронським [9]. Затриманий турками подільський підкоморій нібито одержав за допомогу в переписі від візира привілей на свою дідичну волость Ягольницю [10].

Сьогодні, через більш як 300 років, вдалося знайти у Стамбулі перепис, про який правдоподібно сповіщав Сильницький. Це виготовлений на межі 1672/73 рр. реєстр будівель, ділянок, городів, крамниць та іншого нерухомого майна у Кам'янці, поділеному на 30 дільниць [11]. Доповненням згаданого вище реєстру був створений у цей самий час сумарій [12] та реєстр проданих нерухомостей (defter-i furuht) [13]. З наведених джерел довідуємося, що після перейняття султанським скарбом нерухомостей, власники котрих залишили Кам'янець разом із польським військом, це майно здебільшого було продане турецьким жовнірам і урядовцям за умови платити щорічну орендну суму. Серед колишніх власників зустрічаємо прізвища єпископів Вавжинця Лянцкоронського (Lançkurunçki papas-i kebir) та Мислішевського (Mişlişufski) [14]. Християни, які постановили залишитися в Кам'янці, утримали своє майно, одначе вимушені відтепер вносити орендну оплату від удержавнених крамниць і млинів. Ті, що мали по два, або три будинки, могли утримувати лише один.

Подібний до каменецького перепис будинків і ділянок (defter-i emlak) постав на десять років пізніше для міст Меджибіж, Бар і Язлівець. Цей реєстр вмістив у собі також перепис млинів і рибних ставків у Кам'янецькому еялеті [15].

Бажаючи заохотити населення залишитись у прикордонних твердинях в зв'язку з наближенням війни з Австрією, султан погодився на звільнення власників будинків від орендної плати. Це рішення записане у «Книзі наказів» за 1683 р., а також на початковій сторінці витягненого при цій нагоді і згаданого вище архіву «defter-i furuht», укладеного на десять років раніше [16].

Всі ці питання цікавили турецькі власті лише у короткі періоди миру. Зате джерела, дотичні до винагороди і утримання кам'янецького гарнізону та бюджету місцевого дефтердаря, поставали протягом 27-річної доби існування еялету. Численні документи і сумарії, що знаходяться головним чином у трьох скарбових відділах стамбульського архіву [17], дозволяють майже рік за роком відтворити кількісний склад кам'янецького гарнізону і визначити приблизну величину доходів і видатків на утримання твердині.

Проте згадані вище численні турецькі джерела мають один спільний недолік. Виготовлювані з бюрократичною рутиною, рясніючи цифрами, вони мало що розповідають нам про щоденне життя воїнів кам'янецького гарнізону і завойованого населення. Цісї нестачі розповідного матеріалу не надолужать османські хроніки, назагал писані з перспективи віддалено-

го султанського двору. Цілком небуденною подією є віршована скарга жовніра кам'янецького гарнізону, написана 1673 р. у твердині, оточеній поляками. Її недавно видав із Лондонського рукопису О. Ш. Гекай[18]. На щастя, допомагають тут нам польські джерела, частково видавані вже з минулого сторіччя, а частково ще збережені в рукописах бібліотек Кракова, Вроцлава і Варшави[19]. Вони містять у собі серед іншого звіту шпигунів зізнання полонених та донесення з польських під'їздів під Кам'янець.

Описаний вище огляд найцікавіших джерел, напевно неповний. Авторові поки що не вдалося дістатися до анкарського архіву «Tapu ve Kadastro». Важливі матеріали можуть ще критися в інших турецьких архівах, а також в архівах Москви, Ленінграда і Києва[20]. Все ж таки вже сьогодні матеріали, що їх маємо в розпорядженні, дозволяють поступово заповнювати білу пляму, якою до недавнього часу було турецьке панування на Поділлі. З цим зв'язане також повалення деяких міфів і стереотипів. Увійшовши на Поділля, турки застали не «землю текучу молоком і медом», а землю, виснажену довготривалими війнами, початими повстанням Хмельницького, спустошену татарськими наїздами, польськими пацифікаційними походами, чи врешті звичайними ватагами місцевих опришків. Протурецька політика Дорошенка, що балансував між Річчю Посполитою і Росією, мала спочатку підтримку значної частини селянства, а також великої групи міщан-русинів, вірмен і євреїв, котра наштовхувалась на зростаючу нетолерантність з боку панівної католицької церкви і властей Речі Посполитої[21].

Ще в 1681 р. турецьке Поділля разом із приблизно 6-тисячним гарнізоном нараховувало понад 40 тис. мешканців, головним чином скупчених уздовж Дністра під захистом Кам'янецької фортеці[22]. Порівняно з кінцем XVI ст. це означало величезний, понад дворазовий спад населення[23]. 1684 р. приніс остаточне збезлюднення провінції. Увіходячи сюди, польські війська з метою викликати голод серед кам'янецької залоги, почали систематичну акцію виселення подільських селян до сусідніх Руського і Волинського воєводств. Тоді наддністрянські села і поля заросли лопухом і бур'яном[24].

Очевидно, ми не можемо тут заміняти чорної легенди турецького панування на Поділлі білою легендою. В остаточному розрахунку туркам не вдалося пожвавити господарство новоздобутих земель. Ще перед відновленням воєнних дій у 1683 р. кам'янецький бейлербей отримав асигнату на виплату певної суми зі щорічних доходів анатолійського санджаку Болу, бо маєтки, надані йому на території Поділля, не приносили сподіваних прибутків[25]. І ніколи не став Кам'янецький еялет самодостатньою провінцією імперії, а його доходи становили лише дрібний відсоток видатків. Загальна оцінка цілей і наслідків турецького панування на Поділлі виходить, однак, поза рамки цієї статті.

[1] Першою спробою глянути на справу з турецького боку були статті З. Абрагамовича та А. Фішера. Див.: *Abrahamowicz Z.* Die türkisch Herrschaft in Podolien (1672—1699), Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, III, Historie Ve—XVe ss.; XVe—XVIIIe ss., Софія, 1969.— С. 777—780; його ж.— Die türkische Herrschaft in Podolien (1672—1699), II. Die administrative Einteilung des vilâyet-i Kamaniçe. Die türkischen Militärlehen daselbst (Ein Vorbericht), Habsburgisch-osmanische Beziehungen, CIÉPE Colloque, Відень, 26—30 вересня 1983 р.— С. 187—192; *Fisher A.* «Ottoman Kamyanets-Podolsk», Journal of Turkish Studies, 8, 1984 (Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschtrift in Honor of Tibor Halasi-Kun), Harvard University Press.— С. 55—83.

[2] *Başbakanlik Arşivi.* Tapu ve Tahrir Defteleri.— N 805.

[3] Для 1578 р. А. Яблоновський подає 687 поселень. Реєстр генеральної поголовщини за 1662 р. називає 588 місцевостей, а реєстр подимщини за 1661 р.— 659 поселень включно з половинами сіл. Див.: *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficznym i statystycznym.— T. VIII: Ziemie ruskie, Wołyń i Podo-

le.— Варшава, 1889.— С. 21, 26; *AGAD*, ASK, oddz. I, sygn. 71, Percepta Subsidii Generalis wybierana, woiewództwo Podolskie wedlug iuramentu; Архив Юго-Западной России.— Киев, 1890.— С. 501—523. Пор. також: [W. Chrzanowski], Karta dawnej Polski.— Paris, 1859, і A. Jabłonowski (опрацювання мап), Ziemie ruskie Rzeczypospolitej, Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVIII-sty, відділ II, Варшава — Відень, 1889—1904.

[4] Poznań, WAP, sygn. 3, Defter-i ruznamçe zu'ama ve erbab-i timar-i eyalet-i Kamaniçe ber mucib-i tashih fi sene 1093.

[5] Başbakanlik Arşivi, Ruznamçe, N 902.

[6] Про кам'янецькі мечеті згадують зокрема такі джерела: Başbakanlik Arşivi, MM 709, MM 3297; D. BSM 343; D. BKL 32207; D. BKL 32263; Köprülü Kütüphanesi, MS. 4; Haci Ali, Fethname-i Kamaniçe, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala Ismail 304, Арк 89 b.— 90 b; Silahdar tarihi.— Стамбул, 1928.— Т. І.— С. 605; *F. de la Croix.* Guerres des Turcs avec la Pologne.— Гага, 1689.— P. 34; *Dupont F.* Mémoires pour servir a l'histoire de la vie et des actions de Jenn Sobieski, вид. J. Janicki.— Warszawa, 1885.— S. 218—228. Пор. також план Кам'янця, складений восени 1672 р. «лядським» війтом Ципріяном Томашевичем, де відзначені зміни, зроблені турками. Оригінал, що тепер знаходиться в Національній Бібліотеці у Варшаві, опублікував K. Górski. (Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą.— Biblioteka Warszawska, 1890.— Т. І). Після с. 170. У суперечливих місцях я прийняв турецькі джерела як краще поінформовані.

[7] Оскільки ототожнення матері султана Мехмеда IV не викликає ніяких сумнівів, то тут справа неясна. Титул султанки-улюблениці (hasseki sultan) належав кожній наложниці, котра народила в гаремі хлопця — потенційного наслідника престолу. Здається очевидним, що султан присвятив третю кам'янецьку мечеть своїй наложниці Рабії Гюльнюш, матері князя Мустафи, яка супроводила його на першому етапі походу. Тим часом єдине джерело, в якому згадується ім'я гассекі,— «Хроніка Сілягдара» — вказує, що це була султанка Ашуб (властиво Салига Дилашуб). Це могла б бути тільки мачуха Мехмеда IV і мати його брата, майбутнього Сулеймана II. Проте здається неправдоподібним, щоб султан виділяв як улюбленицю жінку, яка в майбутньому могла загрожувати унаслідуванню престолу його власним сином (пор. Silahdar tarihi, т. I, с. 605).

[8] Див. *Başbakanlik Arşivi*, D. BKL 32263, і A. Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów.— Wilno, 1841.— Т. 1.— S. 197.

[9] Лист зі Стрятина, 8 січня 1673 р. *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.— 1964.— Cz. 2.— С. 233.

[10] Цей документ мав з собою посол Гнінський під час мирних переговорів у Стамбулі в 1678 р.— Див. Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego / Вид. Ф. Пуласький.— Warszawa, 1907.— S. 79.

[11] *Başbakanlik Arşivi.* MM 709. Термін «mahalle», на нашу думку, не повністю відповідає поняттю «квартал». Так, кожен із боків кам'янецького ринку становив окрему «mahalle».

[12] Там же. D. BŞM 285.

[13] Там же. MM 3297.

[14] Там же. MM 709, С. 11, 40.

[15] Там же. MM 5514.

[16] Там же. M 2931, С. 9; MM 3297, С. 3.

[17] Це відділи: Baş Muhasebe Kalimi (D. BŞM). Büyük Kale Kalemi (D. BKL) і Maliyeden Müdevver (MM).

[18] «Hasbihal-i asakir-i pürmelal der taraf-i kal'e-i Kamaniçe» (факсиміле і транскрипція), O. Ş. Gökyay. Kamaniçe muhafizlarinin çektiği.— Tarih Dergisi, 32, 1979.— С. 281—300.

[19] До найцікавіших неопублікованих польських джерел належить сеймовий звіт гетьмана Ст. Яблоновського з кампанії 1685—1688 років (Краків, Бібліотека Польської Академії Наук, рукопис 1081) та щоденник його ж військових видатків з 1693—1696 років (Краків, Бібліотека Чорторийських, рукопис 1949).

[20] Йдеться тут, зокрема, про так званий архів Колчак Ільяс-паші, турецького губернатора Хотина, що знаходиться в МДАМЗС.

[21] Звіти про добре прийняття турецької влади місцевим населенням зустрічаємо в Гаджі Алі (Вказ. праця.— Арк. 101а) і в Сілягдара (Silahdar tarihi, цит. праця.— С. 610). Пор. також анонімний італійський звіт у: *J. Woliński.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.— 1964.— Cz. 1.— S. 260. Також у «defter-i mufassal» ми знаходимо вражаючу звістку про перехід населення з території Речі Посполитої під турецьку владу (Başbakanlik Arşivi, Tapu ve Tahrir Defterleri.— N 805.— С. 261).

[22] На факт досить густого заселення Наддністрянщини ще протягом 12 років після зайняття тих теренів турками вказував уже 26 років тому М. Крикун. Із

досліджених ним інвентарів волинських містечок і сіл виходило, що в 1684 р. на ті терени прибула значна кількість населення, звана «поднірстрянами». Ці переселенці прибували «цілими селами» з територій, що знаходились від 1672 р. в турецьких руках (див. *Крикун М.* Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР.— К., 1964.— Вип. 6.— С. 65—67). Аналіз турецького «defter mufassal» вповні показав, що найгустіше заселеною частиною турецького Поділля були терени, розташовані на Придністрянщині між Червоноградом і Жваном.

[23] А. Яблоновський оцінював заселення Поділля у другій половині XVI ст. на понад 96 тис. (див. *Jablonowski H.*— Op. cit.— S. 73). Проте, як виходить із моїх оцінок, проведених на підставі реєстру поголовщини за 1662 р., вже за десять років перед приходом турків населення Поділля не сягало навіть 60 тис.

[24] Порів. прим. 22. У листі до польського резидента на папському дворі, датованому в таборі під Язлівцем 6 листопада 1684 р., кам'янецький єпископ-номінат Станіслав Военський писав: «Ми спустошили решту країни навколо Кам'янця, щоб його численна залога не могла дістати харчів, і не задовільняючись тим, що забрали з собою і перевесли в інші сторони мешканців усіх поблизьких сіл і містечок, щоб і далі не було рук до обробітку землі, що незабаром приведе цю залогу до останнього відчаю» (Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.— T. 2.— Berlin, 1864.— S. 445). Див. також *Крикун Н.* К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales UMCS.— T. 2.— Lublin, 1968.— С. 119—144.

[25] Başbakanlik Arşivi, Ali Emiri (IV Mehmet), 1659. Пор. запис у «*Книзі наказів*» відносно цієї ж справи (Там же, MM 2931.— С. 29).

ЄВГЕН ЗИБЛІКЕВИЧ *(США)*

ОДІССЕЯ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО (ВІДЕНЬ — РАЙХЕНАУ — БЕРЛІН — БАДЕГ — ФІЛАДЕЛЬФІЯ) *

Одіссея створення особистих і родинних архівів Вячеслава Липинського та їх зберігання дуже драматичні, як і саме життя їх власника і автора.

Вячеслав Липинський почав цікавитися колекціонуванням архівних матеріалів уже в 8-му класі 1-ї Київської гімназії в 1901—1902 рр. і продовжував цю справу під час навчання в університеті у Кракові (1902—1907), Женеві (1907—1908), знову в Кракові і Закопаному (1910—1912), в Русалівських Чагарах на Уманщині (1912—1914) і в Полтаві (1915—1917) **.

Місцем зберігання архівних матеріалів був родовий двір Липинських у Затурцях на Волині, а з 1912 р. особистий маєток Вячеслава, одідиче-

---

* Подана нижче стаття належить перу Євгена Зиблікевича (1895—1987) — засновника Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (СЄДІЛ), визначного українського громадського, культурного і політичного діяча еміграції. Він народився в Самборі, брав активну участь в українській революції та визвольній боротьбі за українську державність в 1917—1920 рр., служив сотником в корпусі січових стрільців. Після поразки революції Є. Зиблікевич активно займається журналістикою. Він був редактором газет «Український голос» (1926—1930), «Бескид» (1931—1933) та «Змаг» (1935—1937) у Перемишлі, «Новий час» (1937—1939) у Львові, а після приїзду до США у 1949 р.— газети «Америка» (1953—1962) у Філадельфії. В 30—50-х роках — провідний діяч гетьманського руху, видатна постать консервативного напряму в українській діаспорі. В 1963—1986 рр.— президент СЄДІЛ. Організував видання семи томів праць інституту, придбав будинок для останнього й роздобув фінанси для його діяльності.

Є. Зиблікевич разом з кардиналом Т. Інніцером та отцем Т. Горникевичем врятували архів В. Липинського у Відні. Ця акція описана й уміщена в Пропам'ятній книзі — спеціальному випуску «Harvard Ukrainian Studies», присвяченому 100-річчю від дня народження Вячеслава Липинського. Випуск, виданий за редакцією нинішнього президента СЄДІЛ проф. Ярослава Пеленського, становить збірку матеріалів двох ювілейних конференцій, проведених 1982 р. Українським науковим інститутом Гарвардського університету та СЄДІЛ в Кембріджі і Нью-Йорку.

Стаття Євгена Зиблікевича опублікована в перекладі англійською мовою (Eugene Zyblikewycz. The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj (Guest Editor Jaroslav Lypyns'kyj Ukrainian Studies.— Vol. IX, N 3/4, Desember).— Cambridge, MA: HURI, 1985.— P. 129—133). Український текст друкується вперше за дозволом редакції «Harvard Ukrainian Studies»: опрацювання і коментарі І. Б. Гирича.

** Згідно з матеріалами листування В. Липинського з М. Грушевським, С. Єфремовим та Б. Грінченком у 1907—1914 рр., можна зробити деякі уточнення у географії місцеперебування Вячеслава Казимировича. Майже 100 його листів, що збереглися, писані майже щомісяця, виключають можливість помилкового висновку. З другої половини 1907 до весни 1908 р. В. Липинський перебував у санаторії Закопаного, більшу частину 1908—1913 рр. провів у Кракові і Затурцях (крім 1909 р., коли він мешкав у Києві), в Русалівських Чагарах жив з літа 1913 до літа 1914 р. (на Різдво їздив до Кракова), звідки й був закликаний з початком війни до російського війська.

ний від брата його матері, Адама Рокицького, в Русалівських Чагарах. Існувала тоді навіть така думка, що бібліотека та архіви Липинського в Русалівських Чагарах належать до найбільших приватних колекцій на Україні по лінії історії, історіософії і політичної думки.

Затурецький двір Липинських був знищений 1915 р., бо Затурці розташовані на лінії довготривалих позиційних боїв австро-німецьких і російських армійських частин. У вогні загинули родові й особисті архівні матеріали. Навіть у двірському парку залишились лише обсмалені артилерійським вогнем стовбури дерев.

Русалівський хутір Вячеслава Липинського пограбували і спалили українські гайдамаки у квітні 1938 р., вже після приходу на Україну німецької армії, себто за три тижні до проголошення гетьманства на Україні.

Ці великі втрати, зокрема втрата бібліотеки та архівів у Русалівських Чагарах (де згорів готовий для друку рукопис чотиритомної Історії України), були тяжким ударом для Липинського, і він тяжко переживав те, що сталося. Його почуття найкраще віддзеркалилось у його ремінісценції через десять років, коли він написав присвяту своїм родичам до запланованого ним польськомовного видання з типово українською політичною тематикою. Липинський не міг стриматись, щоб не висловити страшного болю, пишучи: Najdroższej pamięci ukochanych Rodziców — Kazimierza i Klary z Rokickich, Lipińskich i wspomnieniom Domu w którym się wychwałem i który przez wojne kapitalistów i bunt koczowników zniszczony został, póswięcam ten owoc pracy, myśli i dążeń całego swego życia.— Wacław Lipinski.

У липні 1918 р. гетьман Павло Скоропадський призначає Вячеслава Липинського амбасадором Української держави при цісарському дворі у Відні. Від початку перебування на посаді посла Липинський почав наново творити і збирати архів та бібліотеку. Накопичені тоді рукописні матеріали (неопубліковані його праці, денники, листування, записки, нотатки до своїх спогадів, матеріали віденського посольства та інші дрібніші), які тепер є одною з найбільших збірок архівного фонду Східноєвропейського дослідного інституту ім. Вячеслава Липинського у Філадельфії. Збереглися тільки архівні матеріали, зібрані й накопичені поза межами України.

У зберіганні архівних цінностей Липинського брали участь визначні діячі українського та неукраїнського культурного, наукового й політичного світу: митрополит Галицький Андрій граф Шептицький, митрополит Філадельфійський Костянтин Богачевський, примас Австрії, кардинал Інніцер, проф. Колумбійського університету (Нью-Йорк) Филип Мовзлі та ін.

Історія збереження еміграційного архіву Вячеслава Липинського, в коротких її рисах найважливіших етапів, така.

5 листопада 1929 р. Липинський записав у своєму щоденнику, що того самого дня вранці приїхав таксівкою з летовища в Грацу (Стирія) до Бадегу (садиба Липинського в стирійських горах) митрополит Шептицький. Між ними відбулася розмова на цікаві для обох теми, і Шептицький купив листування Липинського для Національного музею у Львові, що його заснував митрополит.

Згідно з домовленістю це листування повинне було залишитись у Липинського, а після смерті останнього його слід передати новому власникові. Від часу тієї домовленості до смерті Липинського минуло три роки.

На початку травня 1931 р. стан здоров'я Липинського став критичним, і він вирішим полікуватися у санаторії Вінервальд поблизу Відня.

Однак від'їзд вимагав великих коштів, і Липинський 16 травня написав листа митрополитові Шептицькому з проханням позичити йому 500 доларів.

Він пропонував, на випадок неможливості повернути йому ці гроші, передати Національному музеєві у Львові рукописи не закінчених ще повністю своїх праць та свої записки на різні теми. Митрополит з радістю прийняв цю пропозицію.

6 червня 1931 р. Липинський з своїм братом Володимиром, лікарем за фахом, виїхав до санаторію Вінервальд. Вісім днів він мужньо боровся там зі смертю, яка настигла його 14 червня.

Смерть Липинського поставила на порядок дня поділ його майна, а передусім його архівної спадщини і, зокрема, тієї її частини, власником якої був митрополит Шептицький.

Виконавцем своєї останньої волі назначив Липинський вірного і довголітнього секретаря Михайла Савур-Ципріяновича.

Бібліотеку забрав брат Вячеслава Станіслав і відразу ж вивіз її на Волинь, де під час війни в 1939—1940 рр. вона була знищена. Повновласникові митрополита Шептицького пароху церкви св. Варвари у Відні о. мітрату Мирону Горникевичу дісталося згідно з заповітом М. Савур-Ципріяновича не лише все листування Липинського, незакінчені праці й записки, а й нотатки до «Спогадів з мого життя», щоденники, матеріали Віденського посольства (у копіях) та дрібні фасцикули.

Після довгих вагань повідомлений про це митрополит вирішив не відсилати архіву до Львова, відчуваючи, що хвилі російської революції докотяться також до Галичини, що вперше і сталося в 1939—1940 рр., вдруге — 1944—1945 та значно пізніше. Він призначив о. Горникевича опікуном архіву і дав наказ розмістити його в парафіяльному будинку.

Згідно з волею Липинського, його архів міг бути доступний для користування через десять років після його смерті. Це десятиліття прийшло під час другої світової війни, яка закінчилась захопленням Червоною Армією не лише Галичини, а й східної та великої частини середньої Європи, в тому числі частини Австрії з її столицею Віднем.

Наближення Червоної Армії до Відня створило велику загрозу для архіву Липинського. Опікун архіву, о. мітрат, д-р Мирон Горникевич розумів, що б загрожувало йому самому і архівові, якби НКВС (КДБ) знайшов у парафіяльному будинку політичний архів. Довелося спішно розшукувати інше приміщення для архіву. Це завело його до примаса Австрії, архієпископа Відня, кардинала Інніцера, який погодився розмістити архів Липинського в підвалах свого катедрального храму (Стефанодому), де знаходилися також архіви Віденської архієпархії.

13 квітня 1945 р. Червона Армія зайняла Відень. Разом з тим почали свою діяльність агенти НКВС. О. Горникевича почали викликати слідчі, допитуючись також, куди подівся архів Липинського. Тоді ж стало відомо, що агенти НКВС частенько заходять у підвали Стефанодому. Їх цікавили особливо покриті подушками двері зі сторони коридорів. Це затривожило кардинала Інніцера, який знову розшукував інше приміщення для архіву Липинського. Знайшовши його, Інніцер запросив до себе о. Горникевича і повідомив, що він відправить наступного дня богослужбу на інтенцію щасливого перевезення архіву, і просив о. Горникевича відправити службу на цю саму інтенцію у себе, у церкві св. Варвари.

Новим місцем став державний архів у Відні (Штаатсархів). Однак перевезти скрині з архівом Липинського до Штаатсархіву було не так просто, бо по вулицях Відня вешталися вдень і вночі патрулі Червоної Армії і НКВС, затримуючи і контролюючи весь транспорт.

Кардинал Інніцер доручив о. Горникевичу везти скрині вантажними автомобілями, що належали віденській архідієцезії. Ці автомобілі були пофарбовані у такий самий колір, як ті, що кожного дня перевозили їжу для дітей у місті. Кардинал повідомляв також, що патрулі вже освоїлись з цими автомобілями і рідко коли спиняють їх та перевіряють. У цьому він вбачав можливість щасливого перевезення архіву. Операція вдалася. Ніхто не зрадив таємниці.

Після цього о. Горникевичеві довелося тікати з Відня, бо слідчі НКВС погрожували йому арештом, якщо він не даватиме їм бажаних інформацій. Кардинал Інніцер розмістив його в одному з монастирів у Горішній Австрії поблизу містечка Травнштайн. Він жив як скиталець неподалік від цього монастиря, і це давало йому можливість часто відвідувати о. Горникевича.

Моя дотеперішня розповідь про долю й одіссею архіву Липинського базується на даних, одержаних від о. Горникевича. Від нього я дістав адресу його брата, о. проф. Теофіла Горникевича, який постійно жив у Відні і був посвячений у справи архіву. Це виявилося вирішальним чинником у пізнішому рятуванні архіву.

Мій зв'язок з о. проф. Теофілом Горникевичем був налагоджений через кілька місяців після мого переселення 1949 р. до Нью-Йорка, а згодом 1953 р.— до Філадельфії. Мене мучила думка, що кожний втрачений день збільшує загрозу захоплення енкаведесівцями архіву. На новому місці проживання, в цілком нових обставинах я почував себе безпорадним, а проте днями й ночами вигадував способи зрушити з місця архівну справу. Прийшло мені на думку шукати зв'язку з якимось університетським або приватним американським архівом.

Весною 1950 р. я зайшов разом з д-ром Остапом Котиком-Степановичем до професора Колумбійського університету Филипа Мовзлі. Мій супутник знав його з Праги. Вислухавши мою інформацію про сучасний стан архіву Липинського і мою пропозицію, чи не міг би Колумбійський університет купити чи іншим чином прийняти архів від Штаатсархіву через американського представника у Відні, проф. Мовзлі був зацікавлений тією справою, але просив два тижні для з'ясування всіх нюансів.

У результаті розмов проф. Мовзлі була поставлена вимога, щоб хоч одна з українських громадських установ або філадельфійський митрополит написали заяву, в якій би вони погодилися на придбання Колумбійським університетом у власність архіву Вячеслава Липинського. Таку заяву погодився дати п. Дмитро Галичин і п. Слободян від імені Українського народного союзу лише тоді, коли справа врятування архіву Липинського стане на порядок денний. Багато корисного було зроблено Колумбійським університетом, але директор Штаатсархіву рішуче відмовився продати чи передати будь-кому архів Липинського у зв'язку з тим, що він був переданий до Штаатсархіву кардиналом Інніцером як депозит митрополита Шептицького. Сім місяців з'ясовувалася ця справа.

Тоді залишалося чекати згоди директора Штаатсархіву на повне мікрофільмування архіву Липинського на наші кошти. Це міг спробувати виконати лише о. Теофіл, який мав зв'язки з впливовими колами у Відні, зокрема користувався довір'ям кардинала Інніцера, який, в свою чергу, міг би допомогти і в цій справі.

Взявшись за здійснення такого плану, слід було подумати про збереження особистої безпеки о. Теофіла, неналагодженість поштового зв'язку, використання лише нагод безпосередньої передачі листів довіреними особами, складність з передачами грошей, потрібних на оплату мікрофільмування, тощо. Всі ці труднощі затримували здійснення планів.

Врешті трапилась нагода в зв'язку з виїздом о. д-ра Володимира Гав-

ліча з Нью-Йорка до Відня (через Рим), де його призначали парохом (настоятелем) парафії св. Варвари.

Він передав мені великий за обсягом лист до о. Теофіла. Довелось довго чекати на поворот о. Гавліча, а разом з тим на відповідь о. Теофіла. Це сталося влітку 1952 р. Відповідь о. Теофіла була втішна. Директор Штаатсархіву пообіцяв йому можливість змікрофільмування архіву Липинського. Я мусив переслати о. Теофілові 1500 доларів для початку тієї роботи. Треба було знову чекати на добру нагоду. Несподівана допомога надійшла від митрополита Костянтина Богачевського у Філадельфії, який погодився передати до рук о. Теофіла гроші, використовуючи для цього свої зв'язки з Вашінгтонською Нунціятурою. Гроші зібрав невеликий гурток ідейних однодумців Липинського у Філадельфії, уникаючи будь-якого розголосу. Було це в січні 1953 р.

Мікрофільмування почалось весною 1953 р. Виконував цю роботу емеритований мікрофільміст Штаатсархіву вечорами, тричі на тиждень. Мікрофільмовано все, включно з лікарськими рецептами. Роботою керував о. Теофіл, прийнятий як співпрацівник Штаатсархіву. З деякими перервами, зумовленими нездужанням о. Теофіла Горникевича чи мікрофільміста, тривала ця мікрофільмова операція понад два роки.

О. Теофіл прагнув налагодити листовний зв'язок зі мною через міністерство зовнішніх справ у Відні та австрійську амбасаду у Вашінгтоні. Тією самою дипломатичною поштою йшли не лише листи о. Теофіла до мене і мої до нього, але і рольки з мікрофільмами. Так налагодився мій живий контакт з амбасадою, що значно допомагало у цій справі.

У 1956 р. були зроблені останні рольки з мікрофільмами архіву Вячеслава Липинського. Це дало поштовх до заснування та діяльності Східноєвропейського дослідного інституту, патроном якого став Вячеслав Липинський.

ІВАН КОРОВИЦЬКИЙ *(США)*

АРХІВ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО *

Архів Вячеслава Липинського становить основне зібрання Східно-Європейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії. Інститут зберігає також архівні матеріали митрополита Андрея Шептицького, Павла Скоропадського та його родини, родини Лепкого, роду Олесницького та кількох інших видатних українців.

Особистий архів Липинського налічує понад 20 тис. сторінок рукописних, машинописних, мікрофільмованих та сфотокопійованих матеріалів. Сюди увійшли його неопубліковані праці, нотатки до планованих проектів і різноманітні матеріали щодо його життя та праці. В його особистому архіві можна знайти також матеріали, написані іншими особами, в основному, листи до Липинського та спогади про нього.

З юнацьких років Липинський свідомо і ретельно збирав джерельні матеріали та історичні документи. Він почав цим займатися ще в ранньому віці у родинній оселі Затурці на Волині, пізніше в Русалівських Чагарях на Київщині, де він мешкав, згодом продовжив цю роботу в Австрії (Відень, Райхенау та Бадеге) і в Берліні. Очевидно, він збирав історичні матеріали і коли студіював у Кракові та Женеві, але придбані за цей час матеріали, які, можливо, зберігались у маєтку Липинського, нині вже не існують.

Біди, що випали на долю Липинського, призвели до втрати особистих і родинних документальних скарбів. Під час першої світової війни кровопролитні бої шаленіли на лініях фронту між Володимиром і Луцьком, де знаходився маєток Липинських в Затурцях: його будівлі і все, що там було, зруйнували. Під час революції, що супроводжувалась нищенням приватної власності, Уманщину, де розташовані Русалівські Чагарі, не пощадили. Все, що не було пограбоване, тобто книги та папери, згоріло разом з будинком Липинського. Вогонь знищив і зібрання історичних рукописів Липинського, в тому числі майже завершену ним «Історію України».

Незважаючи на втрату цих дорогоцінних документів, Липинський зумів відновити свій архів в Австрії і створити необхідні умови для його зберігання. Це — ті матеріали, які стали основним зібранням Інституту Липинського, (хоча кількість їх і зменшилась порівняно з первісним обсягом). Частину архіву, що стосувалась, передусім, родинних справ, згідно з волею Липинського було передано до його брата в Затурцях, і її слід

---

* Вперше опубліковано разом із статтею Євгена Зиблікевича (див. вище) в спеціальному випуску «Harvard Ukrainian Studies». (Iwan Korowytsky. The Archives of V. Lypyns'ky // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lynyns'kyj / Guest Editor Jaroslaw Pelenski (Harvard Ukrainian Studies.— Vol. IX, N 3/4, December).— Cambridge, Ma: HURI, 1985).— P. 132—135. Друкується за дозволом редакції «Harvard Ukrainian Studies». Переклад з англійської О. В. Тодійчук.

вважати втраченою. Матеріали з посольства у Відні та з кабінету редактора журналу «Хліборобська Україна», а також наукові та публіцистичні праці Липинського були розміщені на зберігання, згідно з його волею, у довірених осіб. Після другої світової війни вони були поступово передані до інституту.

До цього врятованого архіву були додані матеріали, якими протягом певного часу опікувався отець Мирон Горникевич, пастор Церкви Св. Варвари у Відні. Отець Горникевич одержав матеріали відповідно до угоди між Липинським і митрополитом Андрієм Шептицьким, якою передбачалося придбання архіву Липинського та зрештою його перевезення до Львова. Архів не пересилали до Львова, натомість його було сховано, спочатку у підвалі Собору Св. Стефана у Відні, а потім в іншому потаємному місці. Після війни агенти окупаційного Радянського уряду розшукували архіви. Звіт про ці пошуки, як розповідав Євген Зиблікевич, директор Інституту Липинського, читається як детективне оповідання. Саме зібрання врешті-решт було змікрофільмоване, і одна з двох копій зберігається в інституті. На жаль, вдалося врятувати лише частки «австрійського» архіву Липинського, і сьогодні вони доповнюються і вивчаються в інституті.

З самого початку головною метою інституту було поповнення архіву матеріалами, які є на Заході. Розгалужене листування та численні мандрівки директора інституту увінчалися успіхом, і нині є небагато матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Вячеслава Липинського, які не можна було б віднайти в інституті.

Архів Липинського можна розділити на чотири категорії. Цей поділ, звичайно, має умовний і тимчасовий характер. Лише після укладення тематичного покажчика, підготовленого на основі власноручних нотаток Липинського, всі матеріали, що зберігаються в інституті, можна буде проаналізувати та класифікувати.

До першої категорії входять документи і матеріали, що мають велику історичну вагу, але досі не укомплектовані згідно з тематичними напрямами. Вони стосуються посольств Української держави та Директорії Української Народної Республіки у Відні. Сюди входять офіційні папери, що готувалися Липинським і цими державними й приватними організаціями, та дипломатичний паспорт Липинського. Серед цих паперів є також нарис запланованої та не закінченої Липинським праці «Вступ до Декреталій», метою якої було проаналізувати Брест-Литовську угоду (1918), як важливу історичну подію та акт міжнародного визнання Української держави. Ратифікація цієї угоди Україною та Німеччиною, Болгарією та Туреччиною відбулася в Українському посольстві у Відні під головуванням Липинського. В інституті зберігається одна з ратифікаційних грамот.

Другою за важливістю категорією є наукові та публіцистичні праці Липинського. Ці дослідження, як і нотатки, нариси та плани майбутніх праць, свідчать про те, що Липинський постійно зосереджував увагу на питаннях, поставлених в його надрукованих працях, таких як «Листи до братів — хліборобів». Як тільки збирання та аналіз наукових і публіцистичних праць Липинського буде завершено, план публікації повного їх зібрання може бути втілений у життя.

Найбільше ненадруковане дослідження серед науково-публіцистичних матеріалів «Гетьманство чи республіка?» має підзаголовок «Про нашу політику внутрішню і закордонну в 1917—1919 роках». Написана наприкінці 1919 р., ця праця (177 ненумерованих сторінок оригіналу) була створена як відкритий лист до «політичних друзів та прихильників». Тут автор торкається теми, яка є суттєвою для його політичної ідеології, а саме: «що складає українську націю». Його ідеї, що базувались на ми-

нулому і сучасному йому становищі нації, зосереджуються на необхідності «створити Українську державу на українській території». Держава повинна мати монархічну структуру, в якій гетьман (монарх) став би символом об'єднання нації і кристалізації її творчих сил, її «еліти».

Тісно пов'язані змістом та ідеями з «Гетьманством чи республікою?» два інших тексти: «Дорогі друзі» (1919 р.) — заява до своїх послідовників, зроблена слідом за відставкою Липинського з посади посла Української Народної Республіки в Австрії, та «Братерська сповідь» (1921 р.), написана з нагоди перших роковин Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників. Думка громадськості про ці дві праці та «Гетьманство чи республіку?» яскраво відтворена в нарисі «Трагедія українського Санчо Панча». Ці роздуми з підзаголовком «Із записника емігранта» були написані 1919—1920 рр. і збереглися у двох варіантах.

Досі не потрапила до архіву пізніша, велика праця під назвою «Теорія правління» (1927 р.), тематично близька до праць ~~1919 р.~~, про яку відомо, що вона збереглась.

Серед більш ранніх неопублікованих робіт у цій тематичній групі є дві за 1911 і 1912 рр.: «Другий акт», написаний для періодичного видання «Вільна Україна», яке мали друкувати українські політичні емігранти з Росії, та «Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі», створений для програми майбутнього Союзу визволення України.

Третьою категорією архівних матеріалів Липинського є його багатотомне листування з різними особами та інституціями (українськими та неукраїнськими), що включає понад 10 тис. рукописних та друкованих сторінок. Листи, що збереглися в архіві Липинського,— це чернетки, рукописні копії або машинописні тексти, виготовлені з старанною турботою його секретарем Михайлом Савур-Ципріяновичем. Липинський також зберігав кілька оригіналів підписаних листів, які з різних причин не були відіслані. Розшуканий 151 оригінальний лист, тоді як значно більше втрачено, разом з інформацією про адресат. «Журнал листів», який вів Липинський, допоміг у визначенні місцезнаходження адресатів на Заході. Серед оригіналів листів та поштівок, що збереглися, є 71 лист до Володимира Залозецького, 21 до послідовника Липинського, діяча гетьманського руху Миколи Кочубея та 29 до Петра Ковальова.

Листи Липинського передусім торкаються сучасних політичних та ідеологічних проблем. Збереглось майже 1200 листів *. Особливо суттєвими є його листи до політичного та національного діяча Андрія Жука (100 листів) і широковідомого мецената української культури Євгена Чикаленка (50 листів). Не менш важливими є листи [понад 100], надіслані до інших видатних українських та неукраїнських осіб та інституцій. Серед адресатів Липинського — зокрема, з прізвищами, що розпочинаються з літери «С»,— Людвик Седлецький, Володимир Сингалевич, Павло Скоропадський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Олександр Славинський, Преп. Йосиф Сліпий, Володимир Старосольський, Василь Стефаник, Стефан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський.

Четверту, окрему категорію архіву Липинського становлять папери, що стосуються особистих справ та ділових питань, велике число карток для записів всіх розмірів та більше десятка пачок паперу й блокнотів.

---

* На сьогодні відомо вже більше 1400 листів, виявлених в архівах України. Зокрема в ЦДІА Україні в м. Києві збереглися листи В. Липинського до М. Грушевського, в Рукописному відділі ЦНБ АН України в Києві листи до С. Єфремова і Б. Грінченка, у Львові виявлені листи до А. Шептицького й інших політичних діячів (Прим. І. Б. Гирича.)

Найважливіший у цій групі «Щоденник» Липинського. Це щоденні нотатки, зроблені на спочатку не пронумерованих і не оправлених картках, окремі з яких датовані 1919 р. Євген Зиблікевич упорядкував ці картки відповідно до теми (вони не датовані). Більш специфічна інформація міститься в 15 зошитах та трьох блоках паперу, що охоплюють 1918—1931 рр. Найкраще репрезентованим роком є 1927, коли Липинський був у Берліні й блокнот слугував йому за щоденника.

Кілька сотень інших карток для нотаток становлять окрему групу. Вони також були неоправленими, але на кожному Липинський написав «для мемуарів» чи «мемуари». Ці нотатки мали допомогти йому під час написання мемуарів. Виснажлива прогресуюча легенева хвороба, що призвела до передчасної смерті у віці 49 років, не дозволила йому втілити цей план.

Папери, що стосуються особистих справ та ділових питань, є останньою і найрізноманітнішою категорією архівних матеріалів. Вони включають спогади, подробиці щоденного життя, коментарі до політичних подій, записи візитів та бесід тощо. Деякі з цих матеріалів частково збігаються з документами трьох інших категорій.

Майже всі рукописні матеріали Липинського розшифровані. Однак для того, щоб читач міг користуватися ними, потрібен тематичний покажчик.

Доповненням до ненадрукованих праць Липинського, його щоденника, нотаток, листів (чотири великі томи) і паперів, що стосуються посольства у Відні, архів Липинського містить рукописні матеріали інших осіб. Лише невелика частина із майже 10 тис. листів до Липинського, що зберігаються в архіві, прочитана і транскрибована, надруковані лише листи Дмитра Дорошенка та Осипа Назарука *.

Інститут збирає також спогади про Липинського. Його сестра Ванда передала спогади за 1914—1923 рр., цебто за найменш досліджений період життя Липинського. Архів також має спогади Наталії Полонської-Василенко про ранні роки Липинського та повідомлення Богдана Лепкого про його зустріч з Липинським в Кракові 1903 р. Подробиці сімейного життя та родинних стосунків Липинського передав Михайло Лозинський в спогадах про своє перебування в маєтку Липинського на Уманщині.

Бібліотека Інституту ім. Липинського зібрала опубліковані праці Липинського і публікації про нього Дмитра Дорошенка, Галини Журби, Євгена Чикаленка, Адама Монтрезора та ін. Тут є також вичерпне зібрання відгуків та оглядів праць Липинського, так само як і полеміки з ними, некрологів і т. ін. 1932 р., невдовзі по смерті Липинського, львівський часопис «Дзвони» видав номер, присвячений його пам'яті, до якого увійшла бібліографія творів та оглядів його праць, підготовлена Антоніною Струтинською. 1931 р. збірка статей під заголовком «В. Липинський як ідеолог і політик» була видана в Ужгороді. Серед тих, хто вніс свій вклад у її підготовку, такі постаті, як Олександр Скоропис-Йолтуховський, член Союзу Визволення України, Іван Мірчук, філософ та історик культури, історик Дмитро Дорошенко, економіст Михайло Тимофієв, Сергій Шемет та Адам Монтрезор.

Архів інституту з його зібранням матеріалів, що стосуються Вячеслава Липинського, став сховищем і центром дослідження історії та політичної думки в Україні періоду незалежності (1917—1920) та наступних років. Завдяки сприятливим обставинам та енергійним зусил-

---

* Зараз готується том кореспондентів на літери від А до Ж, як спільне видання СЕДІЛ та Інституту української археографії. (Прим. І. Б. Гирича.)

лям архівіста Григорія Костюка і директора Інституту ім. Липинського Євгена Зиблікевича, зібрані і стали доступними, архіви двох видатних постатей сучасної української історії, а саме: В. Липинського та його політичного антипода Володимира Винниченка, чия спадщина знаходиться в Українській Академії мистецтв і наук в Нью-Йорку і чий щоденник друкується нині * завдяки спільним зусиллям Української Академії та Канадського інституту українських студій.

Фундатори Східно-Європейського дослідного інституту ім. Липинського вжили належних заходів, щоб надійно вберегти свої сховища від долі, яка спіткала українські архіви в Празі, Варшаві, Парижі та Берліні під час другої світової війни. Сьогодні він функціонує не тільки як науковий інститут, в якому міститься бібліотека та архів, але й як видавництво. Два томи матеріалів з архіву Липинського, що з'явились до дати, яка нині відзначається, доповнили вже відому нам інформацію про історика і мислителя Вячеслава Липинського.

---

* Див.: *Винниченко В.* Щоденник / Упор. Г. Костюк.— Едмонтон: КІУС; УВАН, 1983.— Т. 1—2.

О. Я. МАЦЮК *(Львів)*

ІТАЛІЙСЬКИЙ ПАПІР У ДАВНІЙ РУСІ ТА В УКРАЇНІ В XIII—XVI ст.

Через нестачу відомостей ми не можемо точно встановити, коли з'явився італійський папір на Русі. Однак на підставі наявних даних можна зробити висновок, що завдяки широким торговельним зв'язкам Апеннінського півострова з Руссю, в основному з Галичиною та Кримом, італійський папір з'явився на Русі, майже одночасно з початком його виробництва в Італії. Безперечно, що в XIII ст. італійський папір вже широко використовувався на Русі, а потрапляв він сюди морським або сухопутним шляхом.

Слід зауважити, що ще до початку власного виробництва паперу Італія відігравала також роль посередника в розповсюдженні східного паперу по Русі. Італійські купці привозили на Русь спочатку східний, а пізніше і власний папір.

Від давніх часів генуезькі колонії, які були над Чорним морем, забезпечували Русь своїми товарами, в тому числі і папером [1]. В XIII — на початку XIV ст. у генуезькій торгівлі помітну роль відігравав Володимир-Волинський, а пізніше, коли західноукраїнські землі загарбала Польща, його роль перезахопив Львів. З тих часів походять відомості про безпосередні торговельні відносини Львова з генуезькою колонією Кафою. 1376 р., наприклад, львівський вірменин Тайчадин записує свій маєток церквам Кафи. В своєму заповіті він згадує про східні товари, які одержував від тамошнього купця, також вірменина, Ходжі Мансура [2].

Одна з найдавніших книг, написаних на Русі з використанням паперу, це книга генуезької колонії в Кафі, яка зберігається сьогодні в Італії. Книга датована другою половиною XIII ст.[3] Щоправда, ми не мали змоги дослідити цей папір і змушені задовольнитися описом інших дослідників. Г. І. Братіану зазначає, що це папір з бавовни — «papier de coton» [4], без водяних знаків, посилаючись на відомих палеографів і дослідників водяних знаків [5]. Отже, папір за всіма ознаками східного походження тому, що в Європі, зокрема в Італії, починаючи з кінця XIII ст. маркували папір водяними знаками. Враховуючи те, що згаданий папір належить до початку маркування паперу водяними знаками, не можна категорично стверджувати про його походження. Отже, можна припустити, що він був або східний або італійський.

Перша відома бібліотека на Русі була заснована 1037 р. великим князем Ярославом Мудрим при Київському соборі св. Софії. Пізніше в Києві виникають інші бібліотеки, серед яких найвідомішою була бібліотека Печерського монастиря [6]. У зв'язку з тим, що ці бібліотеки не дійшли до нашого часу, важко судити, на чому були написані книги, яку

частину їх матеріалу становив папір. Сумною була доля архівів та бібліотек княжого часу. Їх винищили татаро-монгольські орди та інші завойовники. В Галичі в 30-х роках XIII ст. їх знищили угорці. У Львові, в свою чергу, в 1349 р., під час захоплення його польським королем Казимиром III, були пограбовані та знищені княжі архіви. Можна не сумніватися, що значна частина фондів тодішніх княжих архівів складалася з паперових документів, частина яких написана на італійському папері. У зв'язку з таким становищем в архівах і бібліотеках до нашого часу збереглися найстаріші документи і книги, написані на папері лише з XIV ст. Це, зокрема, львівські міські судові книги, які зберігаються у Львові [7], та рукописні книги вірменських колоній в Криму, які зберігаються в Інституті стародавніх рукописів («Матенадаран») в Єревані [8].

Серед найдавніших львівських документів XIV ст. досить часто знаходимо італійський папір, особливо з філігранями, які зображають голову однорога та голову негра. Італійське походження останнього здається нам беззаперечним, оскільки голова негра була гербом родини Pucci di Firence [9]. Ряд документів переконливо доводить не тільки широкі торговельні відносини між Руссю та Італією в XIII—XIV ст., а й зв'язки духівництва, завдяки чому італійський папір у великій кількості потрапляв на українські землі [10]. Незважаючи на те, що італійський папір вживався на території Русі і використовувався тут протягом багатьох сторіч, найбільше письмових пам'яток давніших часів, написаних на італійському папері, збереглося з вірменських колоній Криму.

Італійський папір у Криму має свої давні традиції, тому на цьому питанні слід зупинитися більш детально. Для зв'язку з італійськими колоніями на Чорному морі, зокрема з генуезькою колонією Кафою, вже в XIV ст. на Україну та в Польщу приїздили багато італійців, головним чином генуезців, а також венеціанців, флорентійців і міланців. Вони осідали спочатку в Кракові, а в пізніші роки перенеслися до Львова, щоб бути ближче до чорноморських колоній. Всі вони займалися торгівлею, привозячи східні та італійські товари не тільки морським, а й сухопутним шляхом (через Нюрнберг) з Генуї, Венеції, Флоренції [11]. У цей час на Україну поступає особливо багато італійського паперу, який в XIV ст. почав тут широко розповсюджуватися.

Італійські купці, що прибували на Україну, вели широку торгівлю, знаходячи насамперед місце для збуту своїх товарів, а взамін за них вивозили місцеві вироби.

В першій половині XV ст. морський шлях, який з'єднував Геную з чорноморськими колоніями, вже втратив своє значення у зв'язку зі зростанням могутності Туреччини, яка контролювала цей шлях. Генуезці з Криму часто переїжджають до Львова і тут займаються посередництвом в торгівлі між чорноморськими колоніями і торговельними складами у Фландрії. Поряд з італійським тоді ж на Україну потрапляє багато паперу інших західноєвропейських країн.

Правда, тевтонський орден вів торгівлю і сухопутним шляхом через Львів і посилав купців далі, на головний торг у м. Брюгге, завдаючи цим великої шкоди генуезькій і венеціанській торгівлі [12]. Все це відбувалося в XIV ст. Відомо, що 1343 р., під час війни між ханом Джанібеком і італійськими чорноморськими колоніями, Венеція висилає своїх кур'єрів в ці сторони дорогою через Львів [13]. На каталонській карті XIV ст. зазначено «civitas de Leo» з приміткою, що прибувають сюди купці зі сходу, щоб продовжувати свій шлях далі, через німецьке море до Фландрії [14]. Отже, в цей час у Львів, як важливий торговельний

центр, що стояв на перехресті цих шляхів, італійський папір поступав двома шляхами — з заходу безпосередньо з Італії і зі Сходу через італійські чорноморські колонії. Як вже згадувалося вище, перше місце належало тут купцям-вірменам.

Крім вірмен через Львів до Кафи часто прямували і генуезці. Доказом цього є згадка, що «шовки Фаттінанті в час його смерті знаходяться в Коломиї» [15]. Можливо, там був його склад або вела якась дорога до Чорного моря. Натомість в XV ст., коли генуезці залишили Краків і переїхали до Львова, їх безпосередні зв'язки з Кафою посилюються ще більше.

Якщо говорити про Італію взагалі, то безпосередні зв'язки існували в ці часи з Венецією — найбільш торговельним містом Італії в середньовіччя, а, одночасно, і найближчим до українських земель [16]. Італійські купці, зокрема генуезці, займалися також торгівлею галуну, який застосовувався при виробництві паперу. Відомо, наприклад, що багато галуну в XV—XVI ст. італійці завозили на українські землі [17]. Коли морський шлях через Босфор став закритий турками, майже всі товари, в тому числі і папір, почали перевозитися сухопутним шляхом. Завдяки документам, які дійшли до нас, дізнаємося, що торгівля того часу була жвавою і налагодженою. Оскільки торговельний шлях пролягав через Нюрнберг, то італійські купці, які перебували на Україні, налагодили стосунки і з нюрнберзькими купцями. Польський дослідник Ян Птасьнік зазначає, що крім ввозу паперу на Україну та в Польщу з Італії італійці засновували папірні на територіях цих держав. Він вважає, що перші польські папірні були засновані італійцями [18]. Між іншим, приблизно в цей час саме італійці засновують папірню в Нюрнберзі для Стромера [19], який був у тісних торговельних стосунках з Україною. Правда, на Україні італійські майстри виробництва паперу зустрічаються в цей час рідко, бо їх витісняли тоді німці, які мали досить великий вплив на українські промисли. Лише в XVI ст. численні пришельці з Італії спричинилися до італійського відродження.

Щодо визначення італійського походження паперу на Україні, то на особливу увагу заслуговує колекція рукописних книг вірменських колоній Криму, яка зберігається в Єревані («Матенадаран») [20]. Це — єдине місце у світі, де зосереджено таку велику кількість вірменських документів, які походять з Криму, в основному з Кафи. Ці книги становлять великий інтерес для дослідників паперу і водяних знаків, оскільки вони є найбільшою збіркою рукописних книг, написаних у Криму починаючи з XIV ст. (Кафа, Сурхат). Їх більше 300 і тому, аналізуючи папір, одержуємо досить повне уявлення про торгівлю папером на Україні. Говорячи про Крим, дослідники паперу і водяних знаків завжди зустрічаються з труднощами визначення походження паперу тому, що торгівля морським шляхом і завезення туди різного паперу сушею ускладнюють визначення постійних постачальників цього пожвавленого в торговельному відношенні району. Велика колекція Матенадарану значно полегшує це завдання і вносить багато нового у вивчення торговельних відносин між Україною та Італією.

За останні роки завдяки працям грузинського вченого Р. М. Патарідзе, основні положення яких викладено з його дисертації [21] і численних статтях, визначився твердий погляд на італійське походження паперу, який використовувався в Криму. Цю думку підтверджують і наші дослідження кримських рукописів, які зберігаються сьогодні у Львові і Єревані.

1965 р. в стародавньому італійському місті Амальфі вийшло цінне дослідження італійського вченого Ніколя Міляно — книга про виготов-

лення паперу в Амальфі [22]. Завдяки публікації 80 філіграней амальфінських папірень XIII—XV ст. ми можемо досить детально визначити амальфінський папір в українських рукописах, встановлювати його хронологічні рамки [23]. Україна купувала італійський папір, виготовлений в Амальфі, від початку існування там папірень, і тому водяні знаки цих фабрик становлять великий інтерес для визначення часу написання недатованих українських рукописів, вивчення торговельних відносин у період середньовіччя.

Деякі з наведених у книзі водяних знаків часто зустрічаємо на папері українських документів. Це свідчить про те, що на Україні в XIV—XV ст. використовували багато італійського паперу, зокрема виготовленого в Амальфі. Так, наприклад, у вірменських колоніях у Криму для переписування книг серед іншого нерідко використовували й амальфінський папір. У збірнику для богослужіння «Жоговатсу» [24], переписаному в Кафі 1350 р., використано також і папір, виготовлений в Амальфі [25]. Те ж саме спостерігаємо і в рукописній книзі під назвою «Тонапатчар», переписаній 1357 р. в Кафі [26]. Половина паперу в ній амальфінського походження [27]. Часто вживався амальфінський папір і в пізніших сторіччях.

Сказане вище підтверджує, що Україна підтримувала постійні і міцні торговельні зв'язки з Італією протягом багатьох сторіч і використовувала чимало італійського паперу для переписування різних книг, складання документів у канцеляріях. Документальні матеріали українських архівів рясніють даними про торговельні стосунки з Італією в XIV—XVI ст. і пізніше. Немає сумніву, що глибоке дослідження їх проллє також нове світло на справу торгівлі папером з італійськими містами з середньовіччя і значно пізніше.

[1] *Ярослав Гординський.* Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 рр. // Збірник заходознавства. Вип. II.— Х.; К., 1930.— С. 2—69.

[2] *Jan Ptaśnik.* Kultura włoska wieków średnich w Polsce.— Warszawa, 1922.— S. 49.

[3] *Bratianu G. I.* Actes des notaires Gènois de Pera et de Caffa de la fin freizieme siècle (1281—1290).— Bucarest, 1927.

[4] *Ibid.*— P. 17.

[5] *Barone N.* Paleografia latina, diplomatica e nozioni die scienze ausiliarie. Naples, 1923.— S. 93. *Briquet Ch. M.* Les papiers des archives de Genes et leurs filigranes in Atti lig. XIX.—P. 269.

[6] Історія Києва.— К., 1959.— Т. 1.— С. 73, 74.

[7] Найстаріша з них: Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 52, оп. 2, т. І.— Актова книга Магістрату міста Львова з 1382—1389 рр.

[8] *Мацюк О. Я.* Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV—XIX вв. // Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР.— Ереван, 1968.— № 11.— С. 92—107.

[9] *Karol Badecki.* Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382—1600 r.— Lwów, 1928.— S. 13, Nr. 7, 8.

[10] *Архив* Юго-Западной России.— Киев, 1904.— Ч. 1.— Т. XI.— С. 313, 329, 330; Ч. 2, Т. XII.— С. 621—626, 546 та ін.

[11] *Jan Ptaśnik.* Włosi na ziemi Czerwieńskiej w XV w. // Kwartalnik Historyczny.— R. XXXIV.— Lwów, 1920.— S. 209, 210.

[12] *St. Kutrzeba.* Handel Polski ze Wschodem w wiekach srednich.— Krakow.— 1903.— S. 28.

[13] *Wilhelm Heyd.* Geschichte des Levantenhandels im Mittelalter.— T. II.— Leipzig, 1927.— S. 195.

[14] *St. Kutrzeba.* Ibid.— S. 24.

[15] *F. Piekosiński.* Kodeks katedry św. Wacława.— T. II. Kraków, 1874.— S. 182—135.— Nr. 396.

[16] *Franz G. Kurz.* Österreichs Handel in alteren Zeiten. Linz. 1822.— S. 187,

[17] AGZ.— T. XIV.— Lwów, 1889.— S. 273.— Nr. 210.

[18] *Jan Ptaštik.* Kultura włoska...—S. 147, 148.

[19] *E. Marabini.* Die Papiermühlen im Gebiete der weiland freien Reichstadt Nürnberg.— Nürnberg, 1894.— S. 17.

[20] Матенадаран — Інститут стародавніх рукописів ім. Месропа Маштоца у Вірменії.

[21] *Патаридзе Р. М.* Основные вопросы грузинской филигранологии. Автореферат.— Тбилиси, 1967. Бібліографія, с. 25.

[22] *Nicola Milano fu Filippo.* Della fabricazione della carta in Amalfi.— Amalfi, 1965.

[23] Детальніше про цю книгу читай рецензію О. Мацюка в журн. «Архіви України».— 1966.— № 3.— С. 97.

[24] *Матенадаран.* Рук. № 104.

[25] *Nicola Milano fu Filippo.* Ibid.— P. 41.— Nr. II.

[26] *Матенадаран.*— Рук. № 2039.

[27] *Nicola Milano fu Filippo.* Ibid.— P. 42.— Nr. 14.

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ *(Черкаси)*

ГЕРБИ МІСТА ЧЕРКАС: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ДЖЕРЕЛ

10 листопада 1791 р. місто Черкаси одержало від польського короля Станіслава-Августа «Привилегий или Жалованную грамоту» [1], тобто запізніле магдебурзьке право [2].

Крім «городских преимуществ» та «протчих свобод, вольностей и отличий» вільне місто Черкаси одержало і «отъличчный герб», кольоровий малюнок (фото № 1) і опис якого занесені були до Жалуваної грамоти: «...жалуем оному герб, каков здесь живописью изображен, то есть: среди поля воина, на снаряженном коне скачущаго, в польский военный мундир одетаго, копие в правой руке, к поражению неприятеля устремленное, держащаго» [3].

Можна припустити, що до 1791 р. на «знаменах» («прапорах», «корогвах») черкаського староства [4], черкаського полку і черкаської сотні (за аналогією з іншими подібними територіально-військовими одиницями) [5], а також на печатках черкаських старост, полковників і сотників існували знаки і зображення (символи), характерні для замку або полкового міста Черкаси [6].

Проте герб, утворений 1791 р. — це перший відомий в історії Черкас, що надавав місту право на його використання. У майбутньому Жалувана грамота 1791 р. з занесеним до неї гербом використовується як юридична основа в різноманітних тяжбах (судових справах), як, наприклад, між «міською громадою» і черкаським старостою князем Ієронимом Сангушком 1798 р.[7] При цьому в кожному випадку до судової інстанції треба було подавати «с той привилегии точную копию», а інколи копію кольорового забраження герба (фото № 2) [8].

5 серпня 1800 р. Павло I видав указ, за яким вимагалось скласти в Герольдії «Общий гербовник городов Российской империи», а 3 червня 1801 р., вже за нового царя, у доповіді Сенату з'явилась вказівка продовжити «сочинение из всех гербов общего городского гербовника для хранения оного при Сенате» [9].

Згадані документи ставили за мету зміцнення самодержавної влади, ідеї єдиноначалія, адже «тільки за волею монарха місто повинно мати ті чи інші привілегії» [10].

Ставало очевидним, що існуючі герби міст приєднаних губерній України, одержані від польських королів, будуть змінені або замінені.

За іменним указом від 3 травня 1829 р. всі справи щодо гербів міст, губерній і областей зосереджувались у Депаратаменті поліції [11]. 12 листопада 1836 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало циркуляр в усі губернії і області з вимогою інформувати про міські герби [12]. І вже в грудні 1836 р. черкаський повітовий землемір, «вследствие предписания» київського цивільного губернатора, звертається у черкаську місь-

Малюнок 1791 р. (Центральний державний історичний архів України.— Ф. 203, оп. 2, спр. 1.— Арк. 10 зв.).

ку думу з проханням «о скопировании герба Черкасского уезда для представления к делам Статистического отделения Министерства внутренних дел» [13].

Проте, незважаючи на неоднаразові звернення повітового землеміра і нагадування повітового стряпчого про застосування ним законодавства за «неисполнение» указів, запит у Думу так і залишився невиконаним [14].

З 1839 по 1844 р. між Герольдією Сенату, київським дворянським депутатським зібранням, київським губернським правлінням, а також міськими думами, магістратами, поліцією, у тому числі і міста Черкаси, відбувається листування по виявленню і доставленню «по команді» копій гербів «как губернских, так и всех уездных городов с описаниями» [15].

Негативні відповіді черкаських «присутственных мест» на ці запити [16], очевидно, спонукали київського генерал-губернатора доручити вчителю Києво-Подільського дворянського училища Пантелеймону Кулішу (доручення від 5.VII.1843 р., за № 2906) розшукати в архіві черкаської міської думи герб міста, що він і зробив [17].

У «Квитанції» (розписці) П. Куліш писав: «Нашел я в Архиве Черкасской Городской Думы Привилегию или Жалованную Грамоту Речи Посполитой вольному городу Черкасам 1791 года, любопытную в историческом отношении, которой Привилегии подлинник и копию взял я для доставления Его Высокопревосходительству. Подлинник в верхнем угле от корня поврежден мокротою и тлением, пергамен на первом листе совершенно измят, замочен и прорван, так что титула Королевского прочесть вполне невозможно, и печать, находившаяся у оной привиле-

Малюнок 1798 р. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 786, оп. 1, спр. 1.— Арк. 25).

гии, потеряна»[18]. Оригінал документа, «в коем изображен герб сего города», було видано «чиновнику Кулешу», про що й донесено київському губернському правлінню[19]. Крім того, 1844 р. (11 вересня) копія Жалуваної грамоти з гербом були надіслані міською думою у губернський Статистичний комітет[20].

У результаті багаторічного листування копія з малюнка герба міста Черкаси (фото № 3) і його опис київським губернським правлінням були направлені в Герольдію Сенату[21].

На основі герба 1791 р., що не мав «Височайшого» затвердження, і в результаті указу Урядового Сенату від 21 грудня 1850 р. (за № 10042)[22] керуючий МВС Сергій Ланський у червні 1851 р. подав до Урядового Сенату на розгляд проект малюнка нового герба міста Черкаси (фото № 4)[23] і такий до нього опис: «Щит разделен на две части, в верхней меньшей части герб Киевской губернии, а в нижней большей — в серебряном поле воин, одетый в польском мундире, скачущий на коне, обращенном в правую сторону, и держащий в правой руке копье, направленное для поражения неприятеля», а поряд з цим текстом для порівняння наводиться майже аналогічний опис герба 1791 р.[24]

Очевидно, польські та козацькі мотиви запропонованого проекта герба, що вказували на минулу владу Речі Посполитої на приєднаних до Російської імперії українських землях (до того ж ще пам'ятні для царизму 1830—1831 роки!) і волелюбний дух українського козацтва (а тільки так, незважаючи на «польський мундир», треба трактувати образ озброєного вершника), стали перешкодою для його затвердження Миколою І.

Копія 1843 р. з малюнка 1791 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 24).

Запропонований же більш нейтральний * герб місту Черкаси (фото № 5) з таким описом: «Щит герба разделен на две равные части, в верхней изображен герб Киевской губернии, а в нижней червленной — серебряный скачущий конь, герб украшен городскою короною» [25] — був 26 грудня 1852 р. «Височайше затверджений», а 19 січня 1853 р. Герольдмейстером запропонований «на благоусмотрение» Урядовому Сенату [26].

* Я вважаю невиправданим припущення (твердження?), за яким «зображення срібного коня, що стрімко мчить» потрібно вважати символом славної історії козацтва, і тим більше, уособленням того часу, коли «мешканці Черкас створювали кінні загони для боротьби проти гнобителів — ненависного панства» (див.: *Румянцева В. В.* Історія, карбована в гербах.— К., 1987.— С. 32—33). Просто Російська імперія Миколи I не буде — ні в якому вигляді! — пропагувати волелюбство і народні виступи проти будь-якого — навіть польського — гніту, а, отже, і «властей предержащих». Царизм завжди придушував першу-ліпшу спробу волелюбства, тим більше на Україні (пам'ятаєте Коліївщину?). Вважаю, що «серебряный скачущий конь» на гербі Черкас, який був прийнятий на диво швидко, для його упорядників нічого не символізував. Вони просто звільнили герб 1791 р. від озброєного вершника, не задумуючись над славним історичним минулим міста. До речі, в гербах російських міст кінь зустрічається відносно часто, але здебільшого він пов'язаний з якоюсь конкретною для цього населеного пункту подією чи промислом, наприклад, у містах Починки, Брониця, Томськ були кінні заводи, в м. Данкові — кінні ярмарки (див.: *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 189), чого не можна сказати про подібне в Черкасах.

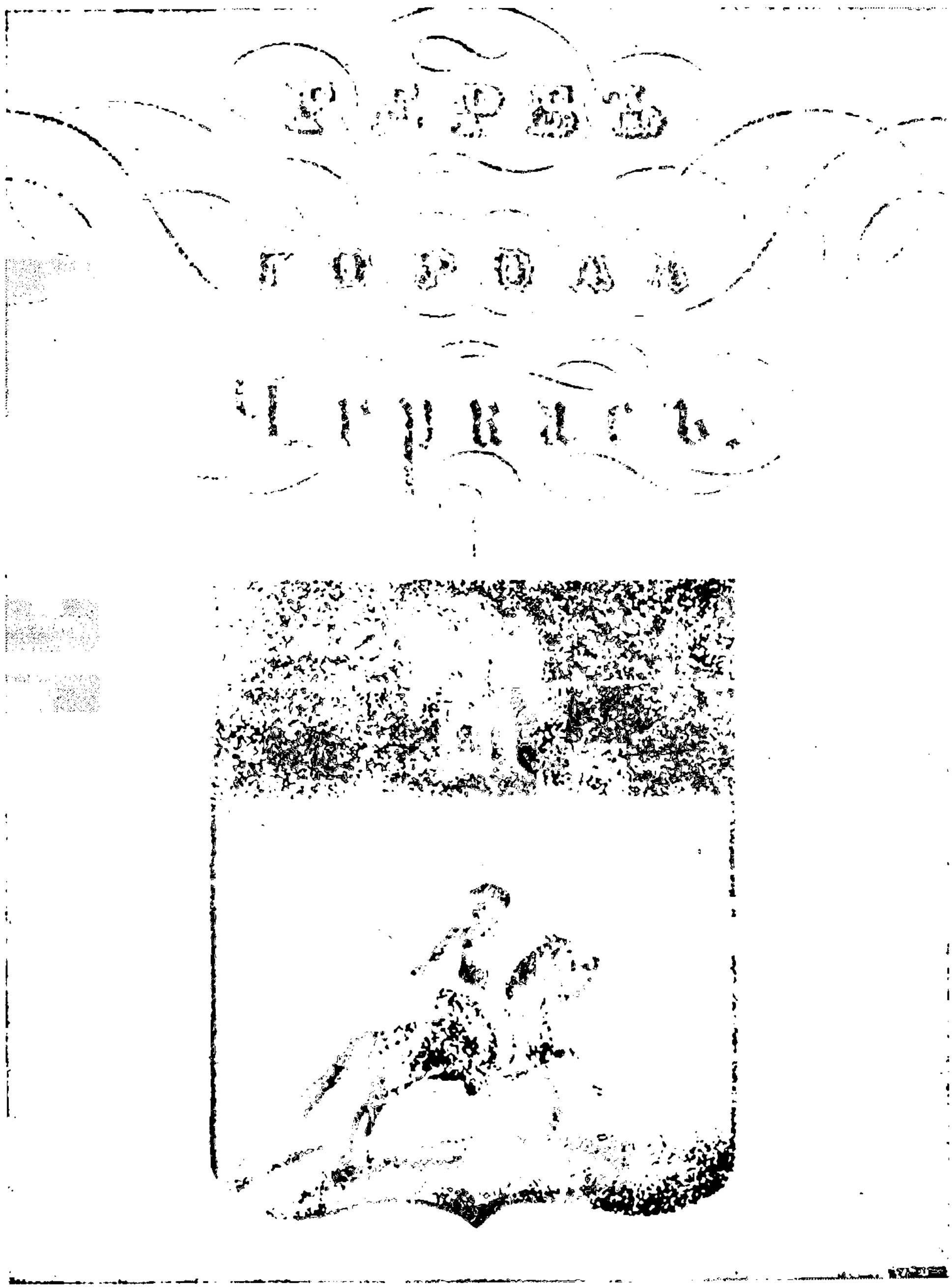

Проект нового герба 1851 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 1343, оп. 15, спр. 163.— Арк. 13).

10 лютого 1853 р.— дата, яка вважається офіційним народженням герба повітового міста Черкас [27].

У червні 1856 р. було прийнято рішення про перегляд «всех губернских и прочих местных гербов Российской империи и представления проектных рисунков тем гербам, кои по неправильности их составления

требуют исправления или изменения»[28]. Ця робота покладалась на вченого геральдика Кёне, який переглядав і раніше затверджені територіальні герби[29].

19 вересня 1857 р. київському губернському землеміру було наказано скласти «проект изменения гербов уездов сей губернии взамен существующих в залах Киевского депутатского собрания»[30]. Проте ця робота була припинена у зв'язку з тим, що колезький радник Кене запропонував нові проекти гербів «по правилам геральдики», які і були затверджені імператором[31].

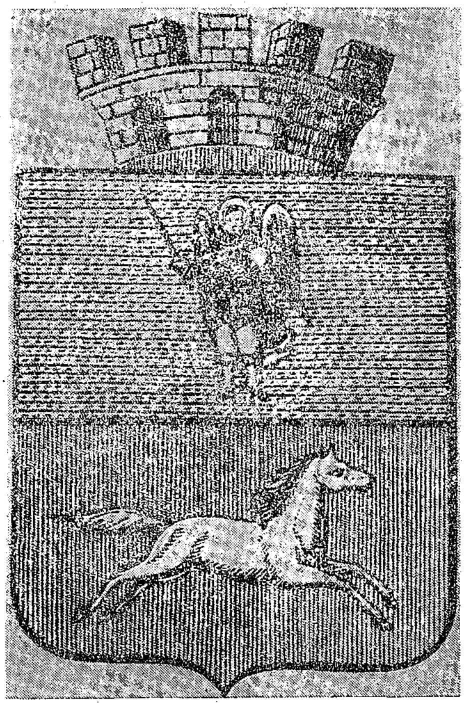

Офіційний герб 1853 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 1343, оп. 5, спр. 163.— Арк. 29).

Не уникнув такої спроби «переробки», з урахуванням запропонованих Кёне змін, і щойно затверджений герб міста Черкаси. У 1864 р. керуючий Гербовим відділенням Б. Кене у своїй «Записці про герб повітового міста Черкаси» писав: «Так как лошади находятся уже в гербах многих городов, напр.: Павлограда, Бронницы, Починки, Данкова и других, то пологаю (так у тексті.— *Ю. М.*) изобразить в сем гербе только лошадиную голову между двумя подковами» (фото № 6)[32]. При цьому подається новий опис проекта герба міста Черкаси: «В червленном щите серебряная оторванная конная голова с черными глазами и языком, сопровождаемая двумя золотыми подковами. В вольной части щита герб Киевской губернии. Щит увенчан серебряною башенною короною о трех зубцах и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою»[33]. Правда, багатьом планам Кёне по зміні територіальних гербів, у тому числі й заміні герба міста Черкаси, не судилося збутися[34].

Кілька слів про зображення герба на міських печатках. За Жалуваною грамотою 1791 р., місто Черкаси «имеет клеймо на печатях», які «в делах урядовых употреблять мог»[35]. У 40-х роках XIX ст. була спроба вияснити, що зображувалось на міській печатці, проте відповідь була негативною[36]. За «Міським положенням 1785 року» * та іншими подібними актами 1870 і 1892 рр., герб міста повинен був відображатись на його печатках[37]. «Каждое присутственное место имеет свою печать с изображением губернского, уездного или другого герба по принадлежности и с надписанием звания того места»,— так трактує Зведення законів Російської імперії[38]. Виходячи з цього, можна було б сподіватись, що прийнятий 1853 р. герб міста буде зображуватись і на печатках його головних установ. Однак на печатках міських думи і управи початку XX ст. використовувалось зображення озброєного вершника, подібно до герба 1791 р., але з поворотом наліво, що порушувало геральдичні кано-

---

* Мається на увазі «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р., пункти 28 і 40 (див.: *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 98).

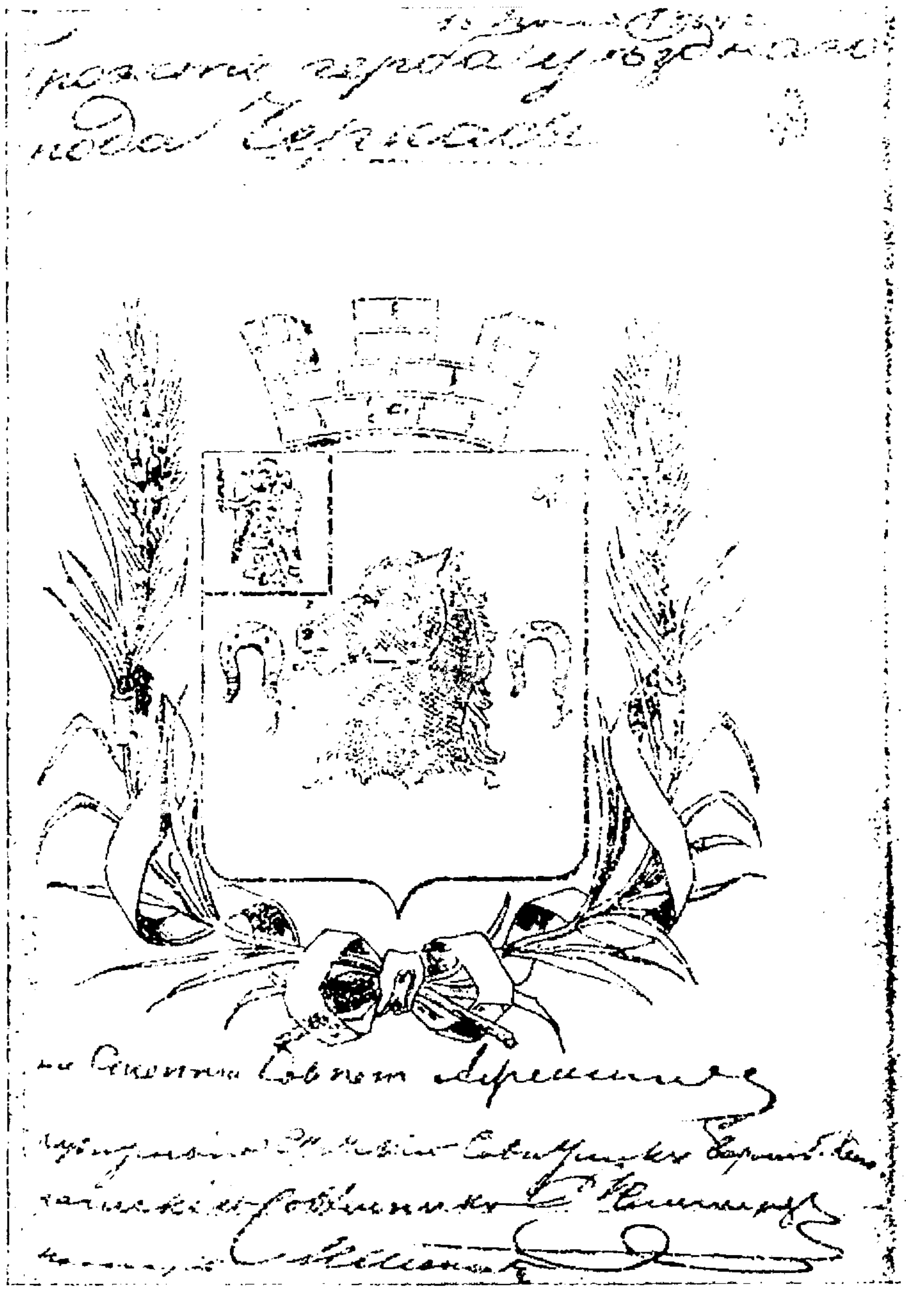

Проект нового герба 1864 р. (Центральний державний історичний архів Росії.— Ф. 343, оп. 15, спр. 164.— Арк. 39).

ни (фото № 7 і 8) [39]. Але одночасно з цим гербом співіснує на печатках повітової земської та продовольчої управ зображення герба 1853 р.— кінь, що скаче (фото № 9 і 10) [40]. Для пояснення таких розбіжностей із законодавчими актами про використання міського герба на печатках повітового міста та його установ поки що не вистачає даних.

Через 132 р., у зв'язку з святкуванням 700-річчя Черкас, третя се-

Печатка міської думи кінця XIX — початку XX ст. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 8, оп. 1, спр. 426.— Арк. 148).

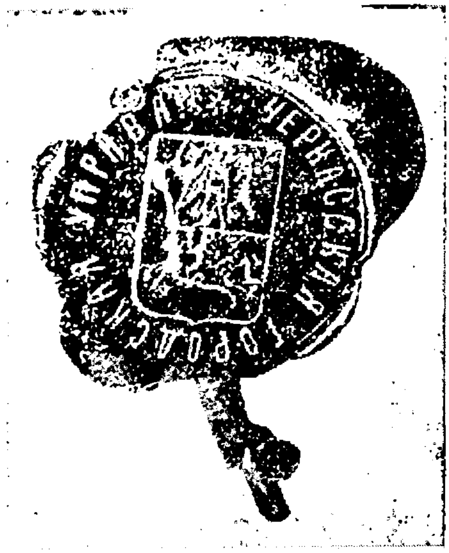

Печатка міської думи кінця XIX — початку XX ст. (Державний архів Черкаської області.— Ф. 8, оп. 1, спр. 466.— Арк. 20).

сія Черкаської міської Ради народних депутатів прийняла рішення, згідно з яким «Черкаси повинні мати свій герб, який стане одним із важливих засобів виховання у трудящих патріотичних почуттів до Радянської Вітчизни, до рідного міста» [41]. І на тій же сесії було затверджено «Положення про герб міста Черкаси» [42] і «Опис Герба міста Черкаси» [43]. Опис герба такий: «В його основі лежить щит слов'янської форми. На золотистому полі Герба — зображення Серпа і Молота, яке перенесено з Державного прапора СРСР. У верхній частині напис «Черкаси». На внутрішньому, червоно-блакитному фоні щита, що відповідає гамі кольорів Державного прапора Української РСР, розміщено постать вершника, який стрімко мчить вперед і тримає в руках золотоколосий «сніп хліба». Тут же пояснюються згадані символи — «вершник», «сніп хліба» та ін.

Печатка повітової земської управи (Державний архів Черкаської області.— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 53 зв.).

Печатка повітової Харчової управи (Державний архів Черкаської області.— Ф. Р-504, оп. 1, спр. 6.— Арк. 53 зв.).

Пропонована стаття — етапна в дослідженні про герби міста Черкаси і міст Черкащини, а в більш широкому плані — у рішенні питань про історію гербів міст України.

Герб міста 1985 р.

[1] ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 203, оп. 2, спр. 1.— Арк. 1—12. Оригінал нечитабельний, ветхий.

[2] Дивно, що одне з найважливіших у військово-стратегічному і політичному відношенні середньовічних міст на Правобережжі Середнього Подніпров'я, яке було центром величезної адміністративно-територіальної і військової одиниці у складі Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, резиденції черкаського і канівського старост, одержало магдебурзьке право лише 1791 р., тоді як менш значні міста і навіть «новоосажені слободи» Південної Київщини, що поступалися перед Черкасами і територією, і значенням, і популярністю, одержали згадане право (а деякі і герб до нього) набагато раніше. Порівняйте: Канів одержав його в 1661 р., Корсунь — 1584 р., Чигирин — 1592 р., Крилів — 1616 р. (Архив Юго-Западной России (далі Архів ЮЗР).— Ч. 5, т. 1.— Киев, 1869.— Док. XXI.— С. 64—77. Док. XXIV. С. 82—90. Док. XXXII. С. 125—132. Док. ССХІІІ.— С. 538—545).

[3] ЦДІА УРСР.— Ф. 203, он. 2, спр. 1, арк. 10 зв. (малюнок герба). Текст опису дається за копіями кінця XVIII і середини XIX ст.: Державний архів Черкаської області (далі: ДАЧО), ф. 786, оп. 1, спр. 1, арк. 24 зв.— 25 (польською мовою); ф. 8. оп. 2, спр. 390. арк. 90. Порівн.: «Привилегия или жалованная грамота Речи Посполитой вольному городу Черкассам 1791 года».— Киев. губерн. ведомости.— 1857.— № 26, частина неофіційна.— С. 178—179.

[4] За люстрацією 1552 р., не тільки черкаський староста, але й ротмістр замковий мали свої «пропоры» (Архів ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— К., 1886.— С. 90).

[5] *Сергійчук В. І.* Доля української національної символіки. — К., 1990.— С. 40—42.

[6] На жаль, подібні атрибути влади поки що невідомі.

[7] *ДАЧО.*— Ф. 786, оп. 1, спр. 1.— Арк. 2—2 зв., 10—26 (з арк. 12 — копія Жалуваної грамоти).— Спр. 4.— Арк. 87 зв.

[8] *Там же.*— Спр. 1.— Арк. 25 (малюнок 1798 р.). А при судовому розгляді про відчуження міської вигінної землі між містом Черкаси і казенними відомствами (відсужена рішенням Сенату в 1854 р.) була подана копія Жалуваної грамоти 1791 року, проте без зображення копії герба, бо вже з 1853 року існував інший (*ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 2, спр. 390.— Арк. 71—92 (з арк. 73 — копія Жалуваної грамоти).— *Там же.*— Ф. 832, оп. 1, спр. 308.— Арк. 151 зв.— 152.

[9] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика.— М., 1981.— С. 125.

[10] *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 125.

[11] *Там же.*— С. 129.

[12] *Там же.*

[13] *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 115.— Арк. 2—2 зв.

[14] *Там же.*— Арк. 3а — 5 зв.

[15] *Центральний* державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі: *ЦДІАЛ*).— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 13—14, 22—23; *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 140.— Арк. 196 зв., 270, 312; Спр. 160.— Арк. 40.

[16] *ЦДІАЛ.*— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 13 зв.; *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 140.— Арк. 312. Треба відзначити, що в документах згадується відправка з міської думи ще 28 січня 1842 року (за № 124) до київського губернського дворянського зібрання «герба з привілегією», але вони, вірогідно, до адресата не дійшли (ДАЧО.— Ф. 8, оп. 1, спр. 160, арк. 40—40 зв.).

[17] *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 197.— Арк. 3.

[18] *Там же.*

[19] *Там же.*— Спр. 191.— Арк. 14.

[20] *Там же.*— Спр. 201.— Арк. 162.
[21] *ЦДІАЛ.*— Ф. 1343, оп. 15, спр. 162.— Арк. 24, 32.
[22] *ЦДІАЛ.*— Ф. 1343, оп. 15, спр. 163.— Арк. 8—8 зв.
[23] *Там же.*— Арк. 13. Треба відзначити, що одночасно подавались проекти гербів і їхні описи міст Чигирина, Канева, Звенигородки, Таращі, Васильківа (*Там же.*— Арк. 8—10).
[24] *Там же.*— Арк. 9 зв.
[25] *ЦДІАЛ.*— Ф. 1343, оп. 15, спр. 163.— Арк. 29.
[26] *Там же.*— Арк. 22.
[27] *Гербы* городов Киевской губернии.— Наука и жизнь.— 1989.— № 8.— С. 55.
[28] *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 135.
[29] *Там же.*— С. 138. Детально про роботу Кёне див. с. 134—141.
[30] *Державний* архів Київської області (далі: *ДАКО*).— Ф. 2, оп. 179, спр. 604.— Арк. 43. У підготовчих матеріалах по Черкаському повіту знаходились описи обох — 1791 і 1853 рр.— гербів м. Черкаси (*Там же.*— Арк. 41).
[31] *Там же.*— Арк. 43, 44—44 зв. Тут детально по кожному місту розписувались геральдичні знаки і «прикраси».
[32] *ЦДІАЛ.*— Ф. 1343, оп. 15, спр. 164.— Арк. 37, 39 (малюнок проекту).
[33] *Там же.*— Арк. 38.
[34] *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 139.
[35] *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 2, спр. 390.— Арк. 90.
[36] *Там же.*— Оп. 1, спр. 191.— Арк. 14; Спр. 192.— Арк. 53 (1844 р.).
[37] *Соболева Н. А.* Вказ. праця.— С. 142.
[38] *Там же.*— С. 144.
[39] *ДАЧО.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 426.— Арк. 148; Спр. 466.— Арк. 20 (реконструкція автора).
[40] *ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 12, 18, 20; Ф. Р-504, оп. 1, спр. 6.— Арк. 53 зв., 113.
[41] *Рішення* III сесії Черкаської міської Ради народних депутатів XIX скликання від 18.09.1985 р. за № 3—19/3.
[42] *Там же.*— Дод. № 1.
[43] *Там же.*— Дод. № 2.

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ *(Київ)*

ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ м. КИЄВА НА ПОЧАТКУ XVIII ст. ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Питання про чисельність населення Києва першої чверті XVIII ст. досліджено недостатньо. Серйозно вивчав проблему відомий український радянський історик 20—30-х років XX ст. С. В. Шамрай. На підставі подвірної ревізії населення Гетьманщини * 1723 р. він подав загальну кількість дворів та їх розподіл за становою та майновою ознакою у тих населених пунктах, котрі за своєю функцією становили складову частину міського комплексу Києва. Як відомо, в той час Київ не був єдиним цілим, як окрема адміністративно-територіальна одиниця, а складався з кількох, відокремлених одне від другого поселень, що розподілялись між трьома історичними частинами міста: Верхнім Києвом, Печерським містечком та Києво-Подолом. Суттєвим недоліком праці Шамрая є те, що він не виділив територію київського міського комплексу, як реальну функціональну сукупність, із загалу досліджуваних ним населених місць Київської сотні. Через це дослідник не зробив підсумку загальної чисельності київських дворів та їх становo-майнового розподілу, обмежившись підрахунками «дворового числа» в окремих поселеннях і частинах міста. Однак опублікований ним матеріал дозволяє узагальнити відповідні статистичні дані (див. табл. 1).

Аналіз даних табл. 1 свідчить, що перепис охопив територію міського комплексу дуже нерівномірно, з великими прогалинами. Супроти інших частин міста більш-менш детально переписано двори на Києво-Подолі та його передмістях. Натомість на Печерську обшир перепису охопив порівняно невелику лаврську промислово-торговельну слободу та Звіринець. Не переписано найстарішу частину міста — Старий або Верхній Київ, тобто двори, що знаходились у межах лінії старокиївських фортечних валів. Ревізією охоплено лише кудрявське передмістя.

Прогалини, суттєва неповнота ревізії (1723 р.) Києва були запрограмовані, виникали із нормативних актів, котрі регулювали проведення переписів населення того часу в Росії та на Україні. Згідно з правовим статусом, не підлягали ревізському обліку дворяни, чиновники, особистий склад регулярного війська, ченці та послушники, студенти та учні («школяри») академії та колегіумів. Київ у першій чверті XVIII ст. становив один з найбільших військових центрів Російської держави: за чисельністю гарнізону Київ посідав друге місце в країні,

* С. В. Шамрая (1900—1939), племінника М. С. Грушевського, в 30-х роках репресовано, помер у сталінському концтаборі. Під час хрущовської «відлиги» його праці знову повернулися до відкритих фондів бібліотек, однак історики-києвознавці продовжували їх оминати. Багато зробив для дослідження його біо-бібліографії С. І. Білокінь. Див. буклет «Софієвський собор»: *Білокінь С. І.* Біо-бібліографія києвознавців.— Вип. 4.— К., 1985.— С. 3—8.

Таблиця 1. **Чисельність дворів у Києві, за ревізією 1723 р.**

Назва поселення	Міщани	Посполиті	Козацтво, а)	Духовенство, б)	Інші, в)	Разом
Києво-Поділ	1471	—	73	37	28	1609
Його «Підгороддя»						
Приорка	—	94	—	—	—	94
Куренівщина	—	19	—	—	—	19
Плоске	8	84	1	7	—	100
Ратушні посполиті на р. Сирці	—	12	—	—	—	12
Разом на Києво-Подолі	1479	209	74	44	28	1834
Печерська лаврська слобода	—	189	—	15	—	204
Звіринець	—	45	—	5	—	50
Разом на Печерську	—	234	—	20	—	254
«Підгороддя» Верхнього Києва						
Кудрявець	—	25	—	—	—	25
Верхній Кудрявець	—	40	—	2	—	42
Разом у «Підгородді» Верхнього Києва	—	65	—	2	—	67
У цілому по комплексу Києва	1479	508	74	66	28	2155

Джерело: *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині (XVII—XVIII вв.). Історико-географічна та економічна характеристика // Відбитка з «Київського збірника археології, побуту й мистецтва».— К., 1930.— С. 172—173, 175, 177, 201, 229, 256, 268. По Кудрявцю, дані за джерелом: Колекція Київської Археологічної комісії, спр. 387 (не збереглась), в кол. Київському Центральному архіві давніх актів. Подається за фрагментом машинопису, зробленого з оригіналу запису ревізії 1723 р. у 20-х роках 20 ст.— Л. 30—31. Фрагмент зберігається у Ф. П. Шевченка.

а) в тому числі: козачої старшини на Києво-Подолі (місто) 36 дворів:
б) священницьких дворів — 21, монастирських — 45;
в) шкіл 14, шпиталів — 14 на Києво-Подолі (місто).

поступаючись Санкт-Петербургу. За даними близько 1725 р. у Київському гарнізоні налічувалося 6 812 солдатів та офіцерів, а гарнізонна артилерія становила 460 гармат [1]. Таким чином, Київська фортеця була найпотужнішим осередком російського регулярного війська на південних рубежах. Такому зростанню своєї ролі Київ зобов'язаний стратегічно-політичній ситуації на південному напрямку під час Північної війни, боротьбі Росії зі Швецією і Туреччиною за Україну. 1706 р. розпочато будівництво нової фортеці — на Печерську — згідно з вимогами європейської військово-інженерної справи. А через рік стрілецькі полки київського гарпізону і полки регулярного війська були переформовані в чотири регулярних гарнізонних полки, кожний по тисячу чоловік повного комплекту [2]. Аналізуючи наведені дані, слід взяти до уваги ту обставину, що термін «повний комплект» означає кількість особового складу військових частин за штатним розписом. Дійсність, як правило, вводила певні корективи, що знижували реальну чисельність гарнізонів. Так, наприклад, у Київському гарнізоні за нормативним табелем 1712 р. належало мати чотири піхотних полки загальною чисельністю 6 тис. чоловік. За станом на грудень 1718 р. до складу гарнізону входили полки: Геренкова, Єргольського, Кошелева та Ушакова. В них «некомплекту» — 551 чоловік, у відрядженнях — 1230, наявних — 4219 чол. Крім того, «для посилок» утримувалась на правах окремого полку рейтерська команда, в котрій налічувалось 174 чоловіка (в тому числі набраних в 1713 р. 135) [3]. Артилерійську команду становили секунд-майор та

126 гармашів, відряджених з числа «чинів гарнізонних піхотних полків» [4]. Невдовзі артилерійська команда стала самостійним сталим формуванням, створено також військово-інженерну команду. Величезний артилерійський парк вимагав також спеціальної обслуги по нагляду і консервації техніки, що сприяло зародженню арсенального господарства. Вплив діяльності київського гарнізону не обмежувався лише Києвом та його околицями. В фортецях лівобережних міст Полтави, Переволочної, Переяслава, Ніжина та Чернігова не було сталих залог: служба в них відбувалася, так би мовити, вахтенним способом солдатами та офіцерами київського гарнізону, які відряджались для цього на піврічний строк (загальна кількість відряджених таким способом на одну вахту в названих фортецях становила 1298 солдатів та офіцерів) [5].

Діяльність уряду Петра I по зміцненню військового значення Києва мала далекосяжні результати, як для самого міста, так і для всього південного регіону. У зв'язку з цим посол Франції у Туреччині П. Дезальєр писав в 1712 р. своєму урядові: «Также, понеже царь владеет Киевом, в котором имеет свои магазины провизии и амуницию для следования, для чего позволять Порте, понеже не будет иметь власть над казаками, того ради, что Киев в средине Украйны и никогда казаки не будут иметь такой волности, которая им обещана. И царь больше почитает Украйну, нежели все свое государство, которое яко пусто, а Украйна в таком состоянии есть, что может на поле поставить 100 000 войск, которые суть лутчее и военнее руских. И когда искусятся и научатся военному делу, то будут непобедимы и Волоская земля всегда будет в опасности» [6].

Хоч Печерська фортеця будувалася в основному силами українського лівобережного козацтва, яке було відмобілізоване для цього за наказом Петра I, однак вона призначалася виключно для утримання в її межах гарнізону російського регулярного війська: козацькі залоги в ній ніколи не розміщувалися навіть під час війни або військової іноземної загрози. Таке ставлення, започатковане Петром I, пояснювалося тим, що цей монарх з недовірою ставився до українського війська, побоюючись сталої його концентрації в інших стратегічно важливих містах Лівобережної України.

Так, у резолюції від 1—8 травня 1712 р. на донесення фельдмаршала Б. П. Шереметьєва про заходи у зв'язку з очікуваною війною з Туреччиною цар писав: «Черкас (тобто українських козаків.— *А. П.*) лутче б не въводить в те крепости, которыя отдалеют от нашего главного войска, а которыя блисско или и далеко, а закрыты войском, то надобна ввесть не больше трети» [7].

Правда, невелика козацька громада як постійна верства київського населення існувала на Подолі, але й вона не входила до складу київського гарнізону, залишаючись під гетьманською юрисдикцією. Перебуваючи під тиском потужної міщанської громади, з котрою їй доводилось вести гостру соціально-економічну боротьбу [8], вона чисельно розмивалась в результаті переходів козаків до складу привілейованого міщанства на Києво-Подолі (як відомо, міщани Київського магістрату не платили до державної казни податків і не відбували рекрутчини).

Слід сказати, що соціально-економічний аспект життя гарнізонних полків російської армії в перші і наступні десятиліття XVIII ст. досі не вивчений в історичній літературі. Про це, зокрема, свідчать і праці відомого дослідника історії російського війська М. Д. Рабіновича [9]. Увага істориків зосереджується на суто військово-політичній історії: хронології існування окремих формувань, їх дислокації, чисельному складі, участі у війнах та інших політичних подіях. Натомість соціально-еко-

номічні умови, образ життя військових формувань регулярної армії лишаються, так би мовити, за кадром.

А втім, військові слободи гарнізонних полків помітно, нерідко вельми суттєво, впливали на економіку тих місць, де вони розташовувались. Наочним прикладом такого стану речей є історія київського гарнізону в першій чверті XVIII ст.

Тільки частина київського гарнізону перебувала в казармах, більшість мешкала разом зі своїми сім'ями у власних будинках, нерідко ведення домового господарства сполучалося з городництвом, торговельною діяльністю тощо. Таким чином, гарнізонні полки петровської доби і пізніших десятиліть XVIII ст. за своїм способом життя були подібні до старих стрілецьких полків московського війська. Вони помітно відрізнялись від польових полків регулярної армії, котрі розміщувались поза межами фортець, на постійних так званих вінтер-квартирах * у житлах місцевого населення, і тому не посідали власних домівок у місцях розквартирування, «нижні чини» в польових полках були в основному безсімейними.

Натомість для гарнізону новоутвореної Печерської фортеці, оскільки більшість його особливого складу становили люди сімейні, потрібна була значна територія, де б можна збудувати сотні будинків для офіцерів і солдатів.

На той час у межах Печерська вільної землі під забудову фортифікаційних споруд та житла для гарнізону не було. Територія Печерська, крім Києво-Печерської лаври, складалася з монастирської торговельно-ремісничої слободи на землях, що становили номінальну власність лаври, але знаходились у довічному користуванні печерських міщан, які утворювали міщанську общину під загальною лаврською юрисдикцією.

Печерськ мав значне населення вже в першій половині XVII ст. Про це деяку уяву дає відомий опис Г. Боплана, який бачив Київ у 30—40-х роках XVII ст. «У половині льє нижче Києва поселення, що називається Печери, а в ньому великий монастир, в якому звичайно є резиденція митрополита, або патріарха» [10]. Термін village, тобто поселення, вжитий Бопланом для окреслення статусу Печерська, беззастережно свідчить, що останній не був ще фортифікованим населеним пунктом. Росписний список Києва 1682 р. містить більш розгорнуту інформацію. «Перед Печерским местечком **посад** (підкреслено нами.— *А. П.*), а на посаде живут Печерского монастыря и иных монастырей подданые, которые от воинских людей из деревень и из сел сбежав, селились. А на посаде церковь каменная во имя Преображения Господня (Спас на Берестове) около Печерского монастыря учинен вал во 187-м (1679) году по приказу гетмана Ивана Самойловича войска запорожского казаками (...)» [11]. Сучасників Печерська міщанська слобода вражала багатством і багатолюдністю. Так, російський мандрівник, московський священний Іван Лук'янов, який відвідав Київ у 1700 р., записав у своїх нотатках про Печерськ. «Около монастыря слобода зело велика и садов многое множество и у них торг около монастыря своего» [12]. Печерськ притягав до себе не тільки українських та російських купців, а й іноземних торгових людей. Його ярмарки успішно конкурували з подібними на Києво-Подолі. Печерська слобода приносила лаврі не тільки значні грошові доходи, а й поширювала вплив обителі на значну частину київського торговельно-ремісничого населення.

Печерська міщанська громада виросла під патронатом лаври, на її землі. Згідно з українським феодальним правом лаврська земля та її

* Від німецького «Winter» — зима.

піддані звільнялися від податків та багатьох натуральних повинностей. У зв'язку з цим на Гетьманщині в другій половині XVII — перших роках XVIII ст. населення монастирських вотчин, у тому числі й Києво-Печерської лаври, вилучалося при складанні подвірних переписів населення регіону із так званих компутів козаків і посполитих тощо. Тому ми і не натрапляємо у відповідних джерелах на дані про чисельність дворів на монастирських землях. Зокрема, немає таких даних у відомому переписі посполитого населення Лівобережної України 1666 р., в тому числі і про Печерськ. Чисельність дворів монастирське начальство вважало таємницею, яка мала оберігати привілеї та доходи церковних феодалів від «общенародних тягостей малоросійського народу». В цілому ж соціально-економічний імунітет Києво-Печерської лаври сприяв постійному зростанню населення та напливу нових переселенців до лаврської слободи. Аналогічна тенденція спостерігалась у міських «білодвірських» слободах, що належали світським і церковним феодалам на Московщині. Однак Соборне уложення 1649 р. скасувало статус «білодвірських» слобід, котрі були конфісковані й приєднані до посадів. В історичній літературі скасування статуса «біломіських слобід» традиційно розглядається як прогресивна акція державної влади, здійснена на вимогу посадського населення, котре прагнуло поширити важке посадське тягло на користь держави й на своїх більш благополучних сусідів — «білодвірців» [13]. На нашу думку, справу можна оцінити дещо інакше. Адже ж порівняльні настрої будь-якого класу чи верстви суспільства ще не є критерієм громадського поступу. Ліквідація «білодвірських» слобід не поліпшила соціально-економічного становища посадського люду, а тільки зрівняла з ним у статусі безправності перед державою решту ремісничо-торговельного населення. До 1649 р. на території «білодвірських» слобід існували значно більш сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин, ніж у посаді.

Після об'єднання України з Росією царат тимчасово, з тактичних міркувань, не торкався станових привілеїв української православної церкви, зокрема монастирів, серед яких вирізнялась Києво-Печерська лавра, на той час найбільший землевласник на Гетьманщині.

Однак наприкінці XVII ст. політична ситуація на Україні суттєво змінилась: в 1685 р. київська митрополія, котра раніше перебувала під номінальною зверхністю константинопільського патріарха, а фактично була незалежною, перейшла «під руку» московського патріарха; в 1686 р. Вічним миром між Річчю Посполитою і Московською державою остаточно закріплено за Росією Київ. Тому скасування майнового імунітету українських монастирів лишалось вже питанням відносно недовгого часу.

1700 р. відбулась докорінна зміна стосунків між державою і церквою в Росії. Запроваджено нову для нашої країни систему цезарепапізму: скасовано Інститут патріаршества, і головою церкви стала світська особа — самодержавний монарх. Це створило, зокрема, юридичну підставу для того, щоб царат міг повновладно розпоряджатися рухомим і нерухомим майном православної церкви за своїм розсудом. Невдовзі Києво-Печерській лаврі на власному досвіді довелось відчути новий порядок.

За наказом Петра І квітуча Печерська лаврська торговельно-ремісничa слобода була в основному зруйнована, щоб звільнити місце під будівлі Києво-Печерської фортеці. Будівництво фортеці тривало досить довго (1707—1721 рр.). Більшість жителів Печерської слободи, позбавлена даху над головою, змушена була розійтись хто куди. Протягом багатьох років Києво-Печерська лавра та її колишні піддані перед найвищими

урядовими інстанціями імперії прагнули здобути яку-небудь компенсацію за вчинену їм шкоду, проте їх чолобиття залишились марними.

Ми виділили цей факт, оскільки існує думка нібито царський уряд компенсував лаврі та її підданим міданам збитки, зазнані ними під час руйнування Печерської лаврської слободи, причому посилаються на факти, опубліковані свого часу відомим знавцем київської старовини В. І. Щербиною. Однак насправді справа виглядає так: у зв'язку із величезною пожежею лаври 1718 р. царський уряд виділив на її відновлення дуже скромну суму (5 тис. крб.), решту потрібних грошей уряд ласкаво дозволив зібрати з української старшини. Коли вона уперлась і не захотіла нести цей фінансовий тягар, уряд вирішив обмежити квоту для старшини 10 тис. крб. (1721). Натомість «щодо відшкодування за захоплену під фортецю землю, то на це не було дано ніякої відповіді» [14].

Однак з того часу збереглися цікаві свідчення потерпілих, котрі містять важливі дані про стан залюднення Печерської монастирської слободи, деякі майнові характеристики печерського міщанства, прибутки лаври від промислів, торгівлі тощо. Найважливішими є свідчення сучасників подій, які на власні очі бачили руйнування свого добробуту, налагодженого способу життя. В ті часи демографічний облік населення на Україні у формі загальнодержавних чи регіональних переписів ще не мав місця, тому невідома, зокрема, офіційна загальна чисельність населення як Києва у цілому, так і окремих його історичних частин. Не збереглось також церковних обрахунків населення: так званих сповідних реєстрів, які на добро розпочались вже після закінчення будови Києво-Печерської фортеці, тобто вже після зруйнування міщанської слободи. Тому в свідченнях осіб про стан залюднення Печерська до початку будови фортеці фігурує лише чисельність дворів, яка в юридичних рощеннях печерських жителів до влади виступає як першорядний аргумент заподіяної їм шкоди. В цьому відношенні важливішими є два свідчення. Перше, датоване 23 травня 1714 р., наводимо повністю: «Мы ниже менованні сознаємъ симъ заручнимъ писаніємъ нашимъ йж за нашего вѣку в Мѣстечку Печерскомъ до церкви преподобного Ѳодосія било жилихъ дворовъ Двѣстѣ пять. До церкви Святого Спаса Триста дворовъ. До церкви Святого Іоана Предтечі Двѣстѣ дворов. До церкви Свято Воскресенской Сто дворовъ. До Свято Пятницкой Полтораста дворовъ. На що ради лучшаго вѣроятія руками власними подписалися.

Ієрей Корнилій, Презвитеръ Святого Іоанна Предтечи

Ієрей Василій, Презвитеръ Свято Ѳеодосієвський

Ієрей Ігнатій Спаскій Печерскій» [15].

Таким чином, на Печерську, на землі, відведеній під будівництво Києво-Печерської фортеці, налічувалось 955 дворів, чисельність як на той час для міського поселення на Україні дуже значна.

Інше важливе свідчення зробила 17 травня 1720 р. група жителів Печерська, яка належала до верхівки раніше квітучої печерської міщанської громади. Це були люди письменні і статечні: «Ми нижей подписниє жителѣ мѣстечка Печерского обители Святия Лаври, ово слишачи отъ старѣйшихъ (...) *, ово и сами пямятаючи прежде бившую осѣдлостъ мѣстечка Печерскаго, на земи подъ Ново Построеную крѣпость отшедшо и мешканиємъ служивих людей государевих данихъ.

Тако сколко преждгде в одной крепости било дворовъ мѣщанских подданихъ монастирскихъ и сколко зъ онихъ и съ промислов бившихъ у мѣстечку томъ збиралося въ какихъ доходовъ въ казну монастирскую

* Нерозібране слово.— *А. П.*

по совѣсти нашой християнской сознаемъ: мѣщани достатнѣйшихъ розними промислами бавячихся било пятсотъ, съ которихъ чиншу брано до обители сжѣтия въ годъ по чътири рублѣ. У болъшихъ жилцов было дворовъ триста двадесятъ, с которых давали въ годъ по рублю, а зверхъ того роботизну обичную отбивали. Бояръ, слугъ монастирскихъ дворовъ шестдесятъ пятъ, которие въ какие посилки монастирские отправляли. Лавокъ торговихъ мѣщанскихъ било шистьдесятъ двѣ, з них брана пошлина в казну монастирскую по три рублѣ. Подлѣйшихъ лавокъ тридцать чотири. Съ нихъ брано по десятъ алтинъ. Іармарков чрезъ годъ бивало два маїя (9) да августа (15). На ярмаркахъ збирано пошлини по двѣстѣ тридцять рублъ й по двадцать алтинъ: греки, поляки, волохи ї пръочие люде подорожние (...) * кладивали въ амбарахъ монастирскихъ свои товари, зъ якої ихъ складки платежу приходило по шистдесятъ и пять рублей. Торговихъ лавокъ монастирскихъ было двадцатъ пятъ, которие давалися в найми а брано зъ нихъ платежу по шести рублей. Перевозъ и шинкъ питей въ якихъ пущано в аренду, зъ якой оренди давано за три года сухой рати з прочими датками до тисячи рублей. Торгового збору въ дни урочние бивало по два рубля или по три рубля ї по чотири рубля.

(Підписи) Алеζѣй Комишенко
Якимъ Кожухъ староста бувший *
Данило Скороходъ
Яковъ Якименко
Семенъ Одарченко
Іванъ Дробницкий
(нерозібрано ще три підписи)

Сие Видѣние писалъ Андрей Соколовскій, Мѣщанинъ Печерскій»[16].

Як бачимо, між чисельними даними свідоцтв 1714 та 1720 рр. є істотна різниця. За свідоцтвом 1714 р. ми нарахували 955 жилих дворів, а в 1720 р.— їх лише 885. Таку розбіжність слід пояснити тим, що до свідоцтва печерських міщан 1720 р. не ввійшли садиби тих жителів Печерська, які не входили до складу міщанської громади. Запис про монастирських бояр, на нашу думку, свідчить про те, що ця категорія населення тісно пов'язана з міщанською громадою Печерська. Останнє міркування дає підставу вважати загальне число дворів, за свідоцтвом 1714 р., цілком вірогідним, оскільки воно зроблено, так би мовити, фахівцями в церкві тодішнього обліку населення, якими були парафіяльні священики.

Однак фактичний матеріал свідоцтв 1714 та 1723 рр. дає змогу з'ясувати повну загальну кількість дворів на Печерську напередодні побудови там фортеці. Слід врахувати, що подані у названих свідоцтвах двори — це лише кількість зруйнованих чи сконфіскованих садиб на тих землях, що відійшла під забудову Києво-Печерської фортеці. На це досі не зверталась увага дослідників, які займаються чи займалися історією Києва. Нагадаємо, що, за ревізією 1723 р., продовжувала існувати лаврська слобода на Печерську (див. табл. 1), але це були вже рештки квітучого й багатолюдного міського торговельно-ремісничого осередка. Спробуємо з'ясувати повний стан залюднення лаврської слободи до 1707 р. і міру її занепаду в 1723 р. Якщо додати до зруйнованих парафіяльних дворів на Печерську їх кількість, за ревізією 1723 р., то матимемо 1 159 господарств. Отже, за 1707—1723 рр. чисельність дворів у лаврській слободі на Печерську зменшилась у 5 разів.

Якщо порівняти стан заселення Печерська до 1707 р., то за показником чисельності дворів він випереджав майже всі полкові центри Лі-

---

* Тобто староста печерської міщанської громади.— *А. П.*

вобережної України, крім Стародуба й Ніжина. Як бачимо, його соціально-економічна деградація в 1707—1723 рр. дорівнювала за своїми наслідками знищенню значного торговельно-промислового міста. Тому до відомих злочинів Петра I та його уряду на Україні (знищення Батурина, Запорозької Січі тощо) слід додати й зруйнування Печерської лаврської слободи.

Якщо рахувати 5—6 осіб на один двір, що є типовою нормою залюднення міського київського двору у XVIII ст., отримаємо такі значення чисельності населення тієї частини Печерська, що відійшла під забудову Києво-Печерської фортеці: 955×5 або 6=4775, або 5 730 чоловік обох статей. Таким чином, ймовірна чисельність населення, яке було змушено залишити «білу землю» лаврської слободи, коливалась в межах 4,8—5,7 тис.

Печерськ перетворився на гарнізонне містечко з величезною перевагою військового населення, офіцерів та солдатів фортеці з сім'ями. Про це, зокрема, свідчить список офіцерських і солдатських дворів у Києво-Печерській фортеці від 2 грудня 1724 р., в якому зазначено, що «всього по сей росписи дворовъ 640, лавокъ 74. Итого дворовъ и лавокъ 714» [17]. Взаємини між лаврою і лаврськими міщанами, з одного боку, та чинами київського гарнізону, що мешкали у Києво-Печерській фортеці, складались дуже гостро, йшла відверта конфронтація, в якій перемогу здобули солдати та офіцери. У чолобитній архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаникія Сенютовича на ім'я царя Петра I від 12 листопада 1723 р. говориться: «...а нинѣ Государь, из оставшихѣся за тоє крепость печерские наши кгрунта, на которихъ мы вмѣсто сломаного под оную крѣпостъ ряду, имѣли построить для приѣзжего купечества другой рядъ, києвского гарнизона салдати и прочіихъ торговихъ промыслов построєние лавок и полков рѣзницких самоволно, которыхъ же построєно лавокъ со ста, да девять полковъ* и владѣють оными безъоброчно и безъ жадной на оную разоренную Святую обитель заплати, а Господа афицеры не токмо свободныє наши монастырские кгрунты, но й пашенную землю й огороды противу Вашего императорскаго величества указу заняли (...) ** и владеють обширными пляцами по своимъ прихотямъ, чего напредъ и никогда не бывало и отъ такого самоволного насилия, Святая києвопечерская лавра немалую имѣеть обиду и утѣсненіє» [18].

Порівнюючи дані 1723 та 1724 рр., бачимо, що стан посідання гарнізонними чинами торговельних закладів зменшився з 109 до 74. Чолобитна І. Сенютовича свідчить, що крамниці та різницькі ятки опинилися в руках офіцерів та солдатів Києво-Печерської фортеці без зайвих церемоній, за правом дужчого.

З чолобитної випикає, що лавра та залишки печерського міщанства зробили спробу підняти з руїни торговельні заклади, відродити їх на новому місті. Інша річ, що спроба виявилася марною, хоч спиралася на якийсь царський указ. Відповідного указу немає у «Повному зібранні законів Російської імперії», хоч він носив, як це показує чолобиття Сенютовича, нормативний, а не лише виконавчий характер [19]. На нашу думку, архімандрит назвав государевим указом підтвердну грамоту Петра I Києво-Печерській лаврі на її маєтності та привілеї, яку видано «для сприяння» монастирю у зв'язку з великою пожежею лаври у 1718 р.***

* Полки — тут ятки.— *А. П.*

** Нерозбірливе слово.

*** Як свідчать джерела, під час пожежі 1710 р. згоріла лаврська бібліотека зі всіма приналежними надавчими грамотами монархів й патріархів на майно та привілеї Києво-Печерської лаври.— Див.: *Берлинский М.* История города Киева от основания его до настоящего времени // Київ. старовина.— К., 1972.— С. 166.

Таблиця 2. **Чисельність населення м. Києва 20-х роках XVIII ст.**

Облікові категорії населення	Датування джерела (роки)	Відоме число дворів	Число мешканців (тис. чол.)	% до мінімального підсумку
1. Ревізьке населення	1723	2155	10,8—12,9	58,1
2. Київський гарнізон	1718	—	5,7	30,6
3. Учні та студенти київської академії	1727	—	0,5	2,7
4. Чернече населення київських монастирів		—	1,6	8,6
Всього	—	2155	18,6—20,7	100

Джерело:
1. Вказано до табл. 1.
2. *Мышлаевский А. З.* Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году.— СПб., 1897.— С. 16.
3. *Кирилов И. К.* Цветущее состояние Всероссийского государства.— М., 1977.— С. 162.
4. *Перковський А. Л.* Перші демографічні переписи Києва (30—60-ті роки XVIII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1982.— С.72.

Характерно, що грамота датована 16 жовтня 1720 р. Вінценосний богомолець і «друг» лаври не квапився прийти на допомогу святій обителі та й затвердив грамоти своїх попередників — польських королів та московських царів далеко не повністю, зокрема, виключивши пункт про «білу землю». А втім за лаврою були підтверджені усі її маєтності, в тому числі згадується й Печерське містечко, про котре, зокрема, сказано: «Выше упомянутымъ Печерськимъ местечкомъ владеть и аренду иметь по прежнимъ Великихъ Государей князей Российских грамотамъ й по привилиямъ Королей Полских купцамъ чужеземскимъ Грекомъ й Волохамъ с разными товари й коломѣйцом с солью приезжая въ томъ местечке Печерскомъ торговатъ и товари складивать й перѐвозамъ на реке Днепрэ быть по прежнимъ ихъ правамъ й сеннъе покоси косить и въ озерахъ рибу и в лесахъ звери ловитъ, а буде хто похотять чинить для своихъ користей противно той Его царского величества грамоте й таковимъ чинить наказание смотря по вине й убитки хто что въ томъ учинитъ монастыру то доправить на виноватомъ (...)» [20].

Проте підтвердна грамота Петра І в тій частині, де йдеться про привілеї лаври щодо Печерська, лишилася побожним наміром. І якщо питання характеризувати сучасною мовою,— звичайною відпискою, оскільки Печерське містечко позбавлено «білоземельного» статусу і в грамоті не згадується факту зруйнування більшої його частини й виникнення гарнізонного містечка, а така фігура умовчання віддавала стосунки між лаврою й гарнізоном напризволяще.

З іншого боку, господарська експансія військових на Печерську не змогла створити скільки-небудь рівноцінної заміни зруйнованій діяльності торговельно-ремісничого населення лаврської слободи. Від Печерська відвертаються іноземні купці, містечко перестало бути важливим осередком міжнародної та міжрегіональної української торгівлі.

Спробуємо тепер, на підставі проаналізованих вище та інших відомих нам джерел, реконструювати загальну чисельність населення м. Києва в 20-х роках XVIII ст. (див. табл. 2). Для обчислення кількості мешканців у дворах, за ревізією 1723 р., приймаємо, як і раніше, подвірний коефіцієнт 5—6 душ обох статей на один двір.

Дані табл. 2 свідчать, що, хоч статистично переважало населення, ролевою функцією якого була торговельно-промислова діяльність, на другому місці за питомою вагою знаходилось військове населення київського гарнізону. Частка військового населення насправді ж була пев-

но вищою, ніж це випливає із наведених цифр, оскільки в табл. 2 враховано лише особистий склад київського гарнізону, але немає даних про загальну кількість гарнізонного населення разом із членами сімей, військовими регулярної служби у відставці, вдовами військовослужбовців. Третє за чисельністю місце посідало чернече населення київських монастирів, пов'язане з функцією Києва, як другого після Москви центру православ'я в Російській державі. Київські монастирі певною мірою становили осередки суспільно-політичної думки та політичної діяльності на Україні. Найбільшу роль відігравала Києво-Печерська лавра, в керівництві якої після зруйнування Петром лаврської слободи підсилилися автономістичні настрої. Ця подія відбилася в такому важливому документі української суспільно-політичної думки XVIII ст., як «Пункти Києво-Печерської лаври» до катеринінської комісії «Нового уложення законів», підписані 1 листопада 1767 р. архімандритом Зосімою Вальkевичем «з братією». В документі яскраво висвітлено свавілля представників царської цивільної й військової влади, їх здирства щодо майна лаври та її підданих, фактично ставиться під сумнів доцільність утворення Печерської фортеці за наказом Петра I нібито для захисту Святої обителі. Підкреслюється, що коли й існує загроза фізичній субстанції споруд лаври, то вона виходить від військовослужбовців київського гарнізону, що вирубали ліс на узбіччях печерського горба й тим створювали умови для руйнації печер і наземних будівель монастиря [21].

Загальна чисельність чернечого населення м. Києва в першій чверті XVIII ст. невідома. Оскільки кількість особового складу монастирів підтримувалася протягом багатьох років сталою, щоб не погіршувати матеріальних умов життя для братії й не зменшувати впливів від монастирів на утримання вищої церковної номенклатури — митрополита, синоду,— то встановлену нами кількість чернечого населення Києва для 1742 р. вважаємо вірогідною й для початку XVIII ст. (див. джерело до табл. 2).

Четверте місце за чисельністю серед київського населення становили учні та студенти Київської академії. Аналіз даних більш пізнього періоду свідчить, що наведена в табл. 2 кількість учнівської молоді віддзеркалювала певний тимчасовий занепад академії, пов'язаний із зубожінням населення України через тривалі війни першої третини XVIII ст., зокрема із збідненням маєтностей Академічного Києво-Братського монастиря, за рахунок яких значною мірою утримувалась академія. Оскільки знання кількості учнів та студентів Київської академії має значення для встановлення загальної кількості населення міста, й на інші дати XVIII ст. наводимо відповідні статистичні відомості про тих, хто навчався в мурах цього славетного вищого учбового закладу України, на підставі джерела:

«Краткое историческое известие о Києвобратскомь Училищномь мнтрѣ съ Академією. В силѣ присланного в оной мнтръ из Кіевской духовной консисторіи от 19 апрѣля 1781 года Указа тогожъ года маіа учинено»: «Студентовъ в Академіи Києвской съ 1740 года по 1781 годъ каждого года было толикое число, а именно: 1740 — 575, 1741 — 687, 1742 — 822, 1743 — 902, 1744 — 1110, 1745 — 1177, 1746 — 1135, 1747 — 1183, 1748 — 1104, 1749 — 953, 1750 — 905, 1751 — 766, 1752 — 961, 1753 — 1013, 1754 — 844, 1755 — 1003, 1756 — 908, 1757 — 869, 1758 — 854, 1759 — 941, 1760 — 983, 1761 — 1037, 1762 — 1092, 1763 — 1171, 1764 — 1159, 1765 — 1149, 1766 — 1032, 1767 — 1094, 1768 — 1087, 1769 — 1028, 1770 — 985, 1772 — 487, 1773 — 684, 1774 — 706, 1775 — 709, 1776 — 789, 1777 — 897, 1778 — 826, 1779 — 853, 1780 — 828. Сколько жъ отъ основанія Академіи до 1740 года в той Академіи студентовъ каждого года обучалось неизвестно» [22]. Як бачимо, в межах за 1740—1780 рр. відсутні

дані за 1771 р., коли через епідемію чуми академія закривалась. По аналогії вважаємо, що й у чумний 1710 р. академія також була нечинна, а в наступні 30 років внаслідок постійних війн і пов'язаного з ними додаткового визиску населення України чисельність учнів і студентів Київської академії була мінімальною, як подав І. К. Кирилов.

Зазначімо також, що на долі Київської академії ще до епідемії чуми 1710 р. особливо позначились політичні події, що відбувались на Україні 1708—1709 рр. у зв'язку із мазепинським рухом. За наказом царського уряду, київський губернатор князь Д. М. Голіцин провів чистку академії, внаслідок якої з її складу були виключені і вислані за кордон українці — вихідці з українських земель. Вони входили до складу Речі Посполитої. Після цієї чистки в Київській академії залишився всього 161 студент [23]. Якщо взяти до уваги, що наприкінці XVII — на початку XVIII ст., за різними свідченнями, в академії навчалось до тисячі і більше студентів, то з наведеного зрозуміло, що у зв'язку із політичними подіями 1708—1709 рр. її залишили також сотні студентів із Лівобережної України.

На підставі даних табл. 2 чисельність населення м. Києва в основному визначають дані за 1718—1727 рр., коли місто в цілому відчувало значний тягар війни, посилення тяжкої військово-державної експлуатації. Конкретним виразом воєнних дій стало й насильницьке руйнування Печерської лаврської слободи, яка в основному була знищена. Це великою мірою спричинилося до зменшення загальної кількості населення міста. На підставі даних, наведених у пропонованому тексті, вважаємо, що чисельність населення Києва до 1707 р., року початку будови Печерської фортеці, становила приблизно 23,3—26,4 тис. чоловік. Тобто ми збільшуємо оцінку чисельності населення Києва, яка зроблена в табл. 2, на кількість цивільної людності, котру зігнано із своїх садиб і грунтів в Печерській лаврській слободі.

Нашу гіпотезу обгрунтовуємо такими міркуваннями. По-перше, вважаємо чисельність київського гарнізону сталою протягом 1707—1728 воєнних років. При цьому слід згадати, що його кількість була значною вже в XVII ст., хоч помітно коливалась залежно від військово-політичної ситуації. Так, наприклад, у 1674 р. вона становила 5,2 тис. чоловік, однак у 1695 р.— лише 2,5 тис.[24] Припускаємо, що в буремному 1707 р. вона могла бути не меншою, як у більш спокійному 1727 р. По-друге, природний приріст у великих містах того часу (а таким був Київ на початку XVIII ст.) мав ту особливість, що зводився до простого, в найкращому разі, відтворення населення, тобто кількість народжених дорівнювала кількості померлих. Дуже часто, й про це свідчить, зокрема, демографічна історія Києва XVIII ст., смертність помітно перевершувала народжуваність, і місто могло підтримувати загальну чисельність населення майже на стаціонарному рівні тільки завдяки достатньому допливові мігрантів.

Наводимо дані про природний рух населення Печерська в 1746—1762 рр., що підтверджують наші міркування. За ці роки народилося 5 616 чоловік обох статей, померло 7 288 [25]. Як бачимо, природний приріст визначився від'ємною величиною: 1 672 чоловіка обох статей. Аналогічна ситуація характерна й для Верхнього Києва та Києво-Подолу. Так, наприклад, за 1744—1748 рр. в цих частинах міста загалом народилося 2 952 чоловіка обох статей, померло 3 480, природний приріст також був від'ємний: 528 [26]. Показник Пірла-Покровського (співвідношення чисел народжених до померлих) у всіх трьох історичних частинах міста був майже ідентичний і становив 0,8. А це означає, що для Києва у XVIII ст. типовим було навіть не просте, а звужене відтворення населення.

Опрацьовані наші оцінки кількості населення Києва для початкових

та 20-х років XVIII ст. значно вищі від тієї, що прийнята в сучасній києвознавчій літературі. Загальновизнаною ж оцінкою чисельності населення Києва для цього періоду є цифра в 10—12 тис. Таку занижену оцінку впровадив до наукового обігу А. О. Введенський, який підійшов до питання встановлення загальної кількості населення Києва без якоїнебудь джерельної кверенди. Так, він писав, що 1727 р. в місті було 1 914 дворів, а в 1731 р.— 1726 дворів, і на цій підставі зробив висновок, «що населення Києва в першій третині XVIII ст. становило 10—12 тис. чоловік» [27]. Свій висновок він обгрунтовує даними, опублікованими ще в XIX ст. П. Лебединцевим. Але цифри Лебединцева відносяться тільки до Києво-Подолу, а не до міста Києва у цілому! Ось вони (числа дворів на Києво-Подолі): 1685 р.— 2625, 1727 р.— 1914, 1731 р.— 1726 [28].

Динаміка досить понура, вона свідчить про виразний занепад Києво-Подолу в першій третині XVIII ст. під «благодійним» впливом політики Петра І та його наступників. Як показує аналіз, Введенський оминає небезпечну для його часу динаміку «дворового числа» на Києво-Подолі, множить число дворів 1727 р. на імовірний коефіцієнт залюднення міського двору 5—6, і стосовно закругливши одержані цифри, отримує для першої третини XVIII ст. відомі вже 10—12 тис. населення для Києва у цілому! Чи це прикра помилка автора, чи правка наукового редактора,— невідомо.

Помилкова оцінка кількості населення Києва для першої третини XVIII ст. популярного між істориками проф. Введенського набула широкого розповсюдження в києвознавчих працях і фактично досі визнається вірогідною, правда, в дещо скоригованому вигляді. Так, О. І. Гуржій також вважає, що населення Києва, але в першій чверті XVIII ст., досягло 10—12 тис. чоловік [29].

Однак проведений нами аналіз джерел та літератури свідчить, що від такої помилково заниженої оцінки кількості населення Києва для першої чверті XVIII ст. слід врешті відмовитись.

Ситуація населення у Києві, яка характеризувалась у першій чверті XVIII ст. його зменшенням внаслідок варварської руйнації Печерської лаврської слободи, погрому Київської академії, обмеженням на зовнішню торгівлю, має більш широке історіографічне тло. Йдеться про свідоцтва *зменшення чисельності населення* Лівобережної України як у результаті демографічних наслідків війни, так і політичних репресій з боку царського уряду проти мазепинців. Наприклад, академік Петербурзької академії наук Г.-Ф.-В. Юнкер, який жив і працював кілька років на Україні, писав:

«Притом и число жителей слишком ограничено и не позволяет им (тобто українцям.— *А. П.*) занимать и возделывать новые пространства, ни посвятить себя ремесленным и другим сложным работам. Все Козаки обязаны служить и потому в военное время терпят сильный ущерб в людях, но особенно содействовали уменьшению (числа) Козаков казни, последовавшие за бунтом Мазепы, казни, вышедшие, можно сказать, из границ, предписываемых Государственною політикою» [30]. Термін «страта» тут треба розуміти дещо в ширшому аспекті як систему репресивних заходів по забезпеченню імперії від «черкаської шатості».

Вирахована нами кількість населення Києва для перших років XVIII ст. (до 1707 р.), як свідчать оцінки його чисельності на більш пізні дати, виявилась максимальною майже для всього XVIII ст. Кількість київського населення знову почала збільшуватись лише на рубежі XVIII— на початку XIX ст. завдяки новим геополітичним умовам (включенням до складу Росії Правобережної України) і у зв'язку з початком розвитку капіталістичних відносин.

[1] *Кирилов И. К.* Цветущее состояние всероссийского государства.— М., 1977.— С. 161.

[2] *Боряк Г. В., Яковенко Н. М.* Маловідоме джерело з історії давнього Києва // Арх. України.— 1984.— № 5.— С. 48.

[3] *Мышлаевский А. З.* Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлечение из современного отчета Киевской губернии.— СПб., 1897.— С. 16.

[4] *Мышлаевский А. З.* Вказ. праця.— С. 17.

[5] Там же.— С. 17—20.

[6] *Письма* и бумаги императора Петра Великого.— Т. 12.— Вып. I.— М., 1975.— С. 503.

[7] *Письма* и бумаги императора Петра Великого // Там же.— С. 188.

[8] *Шамрай С.* Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями і магістратом в XVII—XVIII ст. // Україна.— Кн. 39.— 1930.— Січень — лютий.— С. 32—63.

[9] *Рабинович М. Д.* Стрельцы в первой четверти XVIII в. // Ист. зап.— 1956.— Т. 58.— С. 273—305.

[10] *Боплан Гійом-Левассер де.* Опис України.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 34 (11).

[11] *Алферова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века.— Киев: Наук. думка, 1982.— С. 62.

[12] *Путешествие* в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова.— М., 1862.— С. 14.

[13] *Волков М. Я.* Русская православная церковь в XVIII веке // Русское православие. Вехи истории.— М., 1989.— С. 180.

[14] *Щербина В.* Два Київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьєв) // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського наукового товариства в Києві...— Т. 19.— К., 1925.— С. 82.

[15] *ЦДІА України* у Києві, ф. 128, оп. 1, загальний, спр. 10.— Арк. 7.

[16] Там же.— Оп. 1, загальний, спр. 10.— Арк. 6.

[17] Там же.— Ф. 53, оп. 2, спр. 295.— Арк. 55 зв.

[18] Там же.— Оп. 2, спр. 295, арк. 3 зв.

[19] *Полное* собрание законов Российской империи с 1649 года.— Т. 4—6.— СПб., 1830.

[20] *ЦНБ АН України.* Відділ рукописів.— Ф. 2, спр. 5994.— Арк. 4 зв.— 5.— Копія XVIII ст.

[21] *ЦДІА України* в Києві.— Ф. 128, оп. 1, загальний, спр. 344, ч. 2.— Арк. 155 та ін.

[22] *ЦДІА України* в Києві.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015.— Арк. 36—37.

[23] *Щербина В.* Вказ. праця.— С. 81.

[24] *Алферова Г. В., Харламов В. А.* Вказ. праця.— С. 109, 135—136. Для 1695 р. підрахунок наш.— А. П.

[25] *ЦДІА України* в Києві.— Ф. 128, оп. 4 (вотчинний), спр. 82, 99, 103, 108, 135, 137, 141, 142, 146.

[26] *ЦДІА у Москві.*— Ф. 796, оп. 26, спр. 16.— Арк. 69, 141, 219.

[27] *Введенський А. О.* Економічне і політичне становище Києва у XVIII ст. Територія і населення // Історія Києва.— Т. I.— К., 1960.— С. 203.

[28] *Л(ебединцев) П.* Население Киева в прошлом столетии // Киев. старина.— 1884.— Февраль.— С. 352—353.

[29] *Гуржій О. І.* Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста. Чисельність і склад населення // Історія Києва.— Т. 2.— К., 1986.— С. 57.

[30] *Юнкер Г.-Ф.-В.* Описание Малороссии (1737 р.). Переклад з німецької на російську мову зроблено 22 липня 1848 р.— Российская государственная библиотека.— Відділ рукописів.— Ф. ОИДР, спр. 264, 3.— Арк. 40.

М. Г. КРИКУН *(Львів)*

ПОВІТОВИЙ УСТРІЙ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XV—XVI ст.

Перспективи джерелознавства історичної географії України

Повіти на Україні своїм походженням сягають у другу половину XIV ст. Відтоді їм судилося проіснувати до кінця XVIII ст.— в складі спочатку Польського королівства і Великого князівства Литовського, а від Люблінської унії — Речі Посполитої. Їхня історія позначена змінами, характер і темпи яких зумовлювалися дією різноманітних чинників. Серед останніх особливе значення відігравала державна приналежність земель, куди повіти входили. Шлях, пройдений повітами, можна поділити на два періоди, рубіж між якими припадає на утворення на українських землях воєводств за польським взірцем та офіційне поширення на воєводства польського правового ладу. Обидва явища були так чи інакше взаємопов'язані, тому щодо часу їх перенесення на український грунт вони більш-менш збігалися. Проте, в регіональному відношенні вказаний рубіж хронологічно характеризується сильними перепадами.

Повітовий устрій на Україні — ще й нині занедбана проблема. Від появи наприкінці XIX — на початку XX ст. праць К. Ліске [1], О. Бальцера [2], М. К. Любавського [3], І. А. Лінниченка [4], М. С. Грушевського [5], І. І. Лаппо [6], П. Г. Клепатського [7] і пізніше дослідження П. Домбковського [8], в яких цій проблемі присвячено певну увагу, ніхто більше за її вивчення не брався. Те, що нам відоме про устрій, стосується лише окремих аспектів та періодів його еволюції. Отже, скільки-небудь виразної картини історії повітового устрою на українських землях досі не маємо. А втім науково-пізнавальне значення дослідження даної проблеми не підлягає сумніву, насамперед зважаючи на необхідність розкриття адміністративно-територіальних відносин на Україні в XIV—XVIII ст.

Ми прагнемо у статті висвітлити повітовий устрій Подільського воєводства від утворення його в складі Польського королівства в західній частині історичного Поділля 1434 р. (або, можливо, й трохи раніше) [8a] до 1581 р., коли сталися помітні зміни в повітовому устрої краю і він набрав того вигляду, в котрому протривав незмінно до кінця XVIII ст. Існуюча в цьому періоді повітова система відзначається цілісністю, що і спонукає до того, щоб її проаналізувати.

Кількість і розміщення повітів, які спостерігаємо в Подільському воєводстві протягом XV ст., були ним успадковані від періоду, що передував поширенню на його територію статусу воєводства і польського адміністративно-правового устрою. Цей період тягнеться від середини XIV ст., тобто від звільнення Поділля з-під татарського панування. З правової точки зору його іменують перехідним [9]. Так само він може бути названий в адміністративно-територіальному відношенні, хоча б тому, що обидва компоненти в той час були тісно пов'язані. Для нього є характерним співіснування відповідних чинників, місцевих і перенесених з польських

земель Корони. Зокрема, слід наголосити на тому, що тоді подільськими округами-повітами напевно управляли призначувані правителями, які володіли Поділлям, воєводи, наділені й судовими повноваженнями. Посада такого воєводи мала місцеве, «руське» походження (її слід відрізняти від посади воєводи «польського» взірця, запровадженої на Західному Поділлі, як, до речі, і в Галицькій Русі, що переживала схожі з подільськими «устройові» процеси, у зв'язку з перетворенням його у воєводство). Щодо привнесеного з польських земель, то йдеться головним чином про інститут старости, теж призначуваного правителем. До 1434 р. на Західному Поділлі староста був лише один — «подільський»; він урядував ним з Кам'янця, очолював діючий при ньому суд [9a]. На зламі першої і другої третин XV ст. починається рішуче усування місцевих чинників, внаслідок здійснення якого згодом тут повністю утверджується польський адміністративно-правовий устрій.

Подільські повіти в перехідному періоді утворювалися поступово, і в основному їх кількість і структура визначилася на зламі XIV и XV ст.: очевидно, саме на цей час припадають перші вірогідні згадки про тамтешні повіти. Особливо цінною стає інформація від 1402 р., відколи назви повітів у джерелах зустрічаються частіше, причому, як правило, вони подаються з назвами поселень, що до них належали. Така інформація дає змогу визначити, нехай і приблизно, територію повітів. Виходячи зі значення для висвітлення теми даної статті таких відомостей щодо першої третини XV ст., слід розглядати їх у порівнянні.

Головним джерелом для висвітлення повітового устрою Західного Поділля в XV—XVI ст. є грамоти великого князя литовського Вітовта (він деякий час володів Поділлям) і польських королів. Перевагу віддаємо тим, котрі видані шляхті у зв'язку з пожалуванням їй маєтків на тих чи інших умовах володіння. Більшість таких грамот відклалася в записах, внесених у книги королівських канцелярій, які згодом утворили рукописну сукупність — так звану коронну метрику (вона зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві — ВГАДА), і відома в регестовому вигляді з багатотомної публікації «Matricularum Regni Poloniae summaria», доведеної до 1572 р. Значну кількість цих «метрикальних» документів знаходимо в різноманітних джерельних публікаціях, таких, насамперед, як «Архив Юго-Западной России» (ч. VIII, т. 1—2), «Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України» (ці видання здійснив М. С. Грушевський). Неабияку цінність для вивчення подільського повіту становлять грамоти рукописної книги, що числиться в тій частині литовської метрики, котра зберігається у ВГАДА (решта книг тієї самої метрики міститься в Центральному державному архіві давніх актів у Москві). Фактично ж дана книга має відношення до коронної метрики. Йдеться про складену 1564 р. збірку дарчих правительських грамот XV—XVI ст., що засвідчують права подільської шляхти на володіння маєтками. Ці грамоти, до речі, майже не відбиті в книгах коронної метрики, що дійшли до нас. Чимало з них видано М. С. Грушевським у щойно названих документальних публікаціях. У пригоді стали також грамоти «неметрикальні». Їх зустрічаємо в різних джерельних виданнях і дослідженнях, де натрапляємо також і на переказ змісту окремих грамот або на згадки про них. Крім грамот, відомості про подільські повіти знаходимо в деяких інших видах джерел, наприклад, у судових матеріалах, документах приватних осіб тощо.

Говорячи про джерела XV—XVI ст., що свідчать про подільські повіти, слід зауважити: їх виявилось досить багато, щоб стати основою для дослідження повітового устрою. Детальний перелік видань і архівних

зібрань, звідки ми почерпнули потрібний матеріал, подано в табл. 1. Таких документів вдалося взяти на облік 602. Щоб піддати належній статистичній обробці й аналізові їхню інформацію, із 602 слід вилучити 33 — число, яке означає кількість грамот, що становлять за змістом підтвердження раніше виданих грамот, котрі входять у решту 569 документів. Остання цифра є, таким чином, опорною для відображення повітового поділу. До неї входять 530 документів, кожен з яких відомий з хронологічно первинного варіанта-тексту, і 39, текст яких дійшов лише в пізніших підтвердженнях.

Розкладку 569 документів подаємо за чвертями століть в таблицях 1 (під кутом зору назв видань та архівів, де джерела містяться або згадані) і 2 (під кутом зору пойменованих у джерелах повітів). Кидається у вічі нерівномірність часового розподілу виявлених документів. Загалом їх у XVI ст. в 1,7 раза більше, як у XV ст., і це при тому, що XVI ст. в таблицях доведене до 1581 р. і до того ж чимало документів за 1572—1581 рр. у них не враховано, оскільки регестовий опис в «Matricularum Regni Poloniae summaria» — основного джерельного комплексу, який містить інформацію, що нас цікавить, закінчується, як зазначено вище, 1572 р. Варта також уваги динаміка чисельності документів в середині століть. Стрибкоподібною вона видається в XV ст.: порівняно дуже мало джерел випадає на першу й останню його чверті, досить багато — на другу, чимало — на третю чверть. Малочисельність у першій чверті слід пояснити як тим, що через боротьбу за Поділля між Польським королівством та Великим князівством Литовським не могло бути в той час видано багато князівсько-королівських дарчих грамот, так і тим, що книги королівських канцелярій за той же період давно загинули. Суперництво названих держав за Поділля тривало до початку 30-х років і завершилося тим, що західна його частина, з якої було створено Подільське воєводство, остаточно відійшла до Польщі. Внаслідок цього політична обстановка тут характеризувалася відносним спокоєм і була сприятливою для колонізації до початку 50-х років. Саме тому у 30—40-х роках спостерігаємо справжній сплеск королівських пожалувань подільських маєтків, відповідно відбитий у видачі грамот. Слід зазначити, що в табл. 1 і 2 цей сплеск показано неповно, бо книги коронної метрики, що дійшли до нас, розпочинаються лише з кінця 40-х років XV ст. В середині XV ст. політична ситуація в Подільському воєводстві стала помітно погіршуватись і зіпсувалася в останні його десятиріччя, в основному через татарські набіги. Колонізаційний рух тут тоді різко пішов на спад. Відповідно скоротилась кількість королівських пожалувань. У XVI ст. почали поступово відбудовуватися раніше спустошені землі воєводства. Відображенням цього процесу була поява багатьох королівських пожалувань [40], відомих переважно з книг коронної метрики і, як видно з табл. 1 і 2, більш-менш рівномірно розкиданих по кожній з трьох чвертей століття.

Дані табл. 2 переконують у тому, що кількість подільських повітів у різні періоди XV—XVI ст. не була однаковою. Щодо XV ст., то в першій чверті відомими нам джерелами зафіксовано Кам'янецький, Червоногродський, Скальський, Смотрицький, Бакотський і Летичівський повіти, в другій чверті до них приєдналися Хмільницький і Ровський повіти; у другій половині того самого століття всі ці повіти залишаються, за винятком Ровського, котрий надовго зникає з документів, а натомість з'являється Меджибізький повіт. У кожній з трьох перших чвертей XVI ст. (до 1581 р.) бачимо Кам'янецький, Летичівський, Червоногродський, Скальський, Смотрицький та Хмільницький повіти; у першій чверті виділяється повіт, який спершу називався Зіньківським, а потім Барським (він був утворений, як переконаємося далі, на базі колишнього Ровського повіту).

Таблиця 1. **Кількість документів, в яких називаються повіти**

Назви видань та архівних фондів, де документи згадуються або зберігаються	XV ст.				XVI ст.	
	I чв.	II чв.	III чв.	IV чв.	I чв.	II чв.
	Кількість					
Matricularum [10]	6 (3)	25 (13)	8 (7)	7 (5)	75 (66)	105 (94)
Архів ЮЗР [11]	2 (2)	13 (13)	3 (3)	3 (3)	11 (11)	21 (21)
Матеріали [12]	6 (6)	21 (19)	2 (2)	1 (1)	5 (5)	2 (2)
Zbiór dokumentów [13]	9 (3)	76 (65)	—	—	—	—
Akta grodzkie [14]	—	4 (4)	9 (9)	—	—	—
Żródła [15]	3 (3)	—	—	—	—	—
Каталог [16]	1	—	2 (2)	2 (2)	—	—
Акты ЮЗР [17]	—	1 (1)	—	—	—	—
Акты ЗР [18]	—	1 (1)	—	—	—	—
Semkowicz [19]	1 (1)	2 (1)	—	—	—	—
Białkowski [20]	—	—	1 (1)	—	—	3 (3)
Radzimiński [21]	1	—	1 (1)	—	—	3 (3)
Pobóg-Górski [22]	1 (1)	2	1	—	—	1
Грушевский [23]	1	2 (1)	—	1 (1)	—	—
Żródła dziejowe [24]	—	1 (1)	—	—	—	—
Archiwum Sanguszków [25]	—	1	1 (1)	—	—	—
Pohorecki [26]	—	2	1	—	—	—
Палеографические [27]	—	1	—	—	—	—
Corpus [28]	—	—	—	—	1	—
Памятники [29]	—	2	—	—	—	—
Materiały [30]	—	1 (1)	—	—	—	—
Розов [31]	—	2	—	—	—	—
Українські грамоти [32]	—	1	—	—	—	—
Молчановский [33]	—	1 (1)	—	—	—	—
Vitoldiana [34]	1	2	—	—	—	—
Грамоты [35]	—	—	—	—	—	—
Jabłonowski [36]	—	2	—	—	—	—
Кам'янецький суд [37]	—	—	—	—	—	1 (1)
Metryka Litewska [38]	5 (2)	74	26 (23)	5 (5)	13 (7)	52 (16)
Metryka Koronna [39]	—	—	—	—	1 (1)	—
Pergaminy [39a]	—	—	1 (1)	—	—	—
Разом	21	121	50	17	90	140

До другої і третьої чвертей, минаючи першу, належать відомості про Бакотський повіт, до першої і другої — про Меджибізький.

Як бачимо, через сім чвертей двох століть наскрізно проходять повіти Кам'янецький, Летичівський, Червоногродський, Скальський, Смотрицький, за винятком однієї лише чверті — Хмільницький і Бакотський, у чотирьох чвертях — Ровський (Барський), у трьох — Меджибізький повіт.

Джерела, на яких базується табл. 2 (як і табл. 1), наводять по двох століттях назви дев'яти повітів.

З даних табл. 2 переконуємось також у кількісній різниці документальних свідчень про повіти. Діапазон цих свідчень чималий — від багатократних згадок про один повіт протягом чверті століття (і навіть, чого з таблиці не видно, в одному й тому самому році) до одиничних — так само в одній чверті століття. Найбільша кількість джерельної інформації стосується Кам'янецького повіту, котрий інколи в XVI ст. іменується «Кам'янець-Подільським» (districtus Camenecensis Podoliae) [41]. Її частка щодо нього в загальній масі повітових відомостей така: від 35,3 % в четвертій чверті XV ст. до 56,2 % в третій чверті XVI ст., 41,7 % загалом у XV ст., 56,4 % — в XVI ст., у цілому по двох століттях — 50,9 %.

на території Подільського воєводства в XV — XVI ст. (до 1581 р.)

III чв. документів	XV ст.	XVI ст.	Разом	Примітки
91 (88)	46 (28)	271 (248)	317 (276)	Цифри в дужках і підсумкові внизу таблиці означають кількість документів, вперше опублікованих у вказаних виданнях; вони ж стосуються документів не опублікованих, але відомих із скороченого (регестового) викладу їхнього змісту, просто згаданих у виданнях або виявлених в архівах. Позадужкові та бездужкові (крім нижніх підсумкових) цифри враховують всі публікації таких джерел, а також всі виявлені архівні джерела (в тому числі ті, з яких здійснено публікації), що в них ідеться про подільські повіти.
14 (14)	21 (21)	46 (46)	67 (67)	
—	30 (28)	7 (7)	37 (35)	
—	85 (68)	—	85 (68)	
—	13 (13)	—	13 (13)	
—	3 (3)	—	3 (3)	
—	5 (4)	—	5 (4)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	3 (2)	—	3 (2)	
2 (1)	1 (1)	5 (5)	6 (6)	
—	2 (1)	3 (3)	5 (4)	
1 (1)	4 (1)	2 (1)	6 (2)	
1 (1)	4 (2)	1 (1)	5 (3)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	2 (1)	—	2 (1)	
—	3	—	3	
—	1	—	1	
—	—	1	1	
—	2	—	2	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	2	—	2	
—	1	—	1	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	3	—	3	
1 (1)	—	1 (1)	1 (1)	
—	2	—	2	
2 (2)	—	3 (3)	3 (3)	
44 (21)	110 (30)	109 (44)	219 (74)	
—	—	1 (1)	1 (1)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
130	209	360	569	

Наступним іде Летичівський повіт — 14,8 % загального числа відомостей за два століття, без врахування чотирьох його згадок спільно з Кам'янецьким повітом, які внесено нами в кількості, виведені для цього останнього, причому слід підкреслити, що даний процентний показник базується в основному на матеріалі XVI ст. Випадковим це не було: в XVI ст. значення Летичівського повіту серед інших повітів воєводства, не рахуючи Кам'янецького, помітно зростає, що знайшло своє логічне завершення в 1581 р. Далі по низхідній ідуть, якщо рахувати також сумарно по двох століттях, Хмільницький, Смотрицький, Скальський, Барський (Ровський, Зіньківський), Бакотський, Червоногродський та Меджибізький повіти.

Виникає запитання: чому так часто в документах зустрічається Кам'янецький повіт? По-перше, тому, що про нього збереглося порівняно найбільше джерел, зважаючи, напевно, на те, що він посідав центральне місце у воєводстві і до того ж у XVI ст., як побачимо далі, був найбільшим. По-друге, тому, що до і після 1434 р. поняття «Кам'янецький повіт» нерідко поширювалось на все Західне Поділля. Тут слід окремо звернути увагу на цю другу обставину.

Таблиця 2. **Повітовий поділ території Подільського воєводства в XV—XVI ст. (до джерел, у яких наводяться назви**

Повіти	XV ст.				XVI ст.		
	I чверть	II чверть	III чверть	IV чверть	I чверть	II чверть	III чверть
	Кількість докумен						
Кам'янецький	11	44	20	6	53	72	73
Летичівський	—	9	4	2	18	30	13
Червоногродський	2	10	5	2	1	1	2
Скальський	1	11	4	2	3	4	3
Смотрицький	2	21	8	2	4	—	2
Хмільницький	—	6	2	1	10	11	19
Бакотський	3	12	5	1	—	1	2
Меджибізький	—	—	1	—	—	1	—
Барський	—	—	—	—	—	14	14
Кам'янецький і Скальський	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький і Смотрицький	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький і Летичівський	—	—	—	—	—	3	—
Кам'янецький і Бакотський	—	1	—	—	—	1	—
Кам'янецький і Червоногродський	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький, Бакотський і Червоногродський	—	—	—	—	—	1	—
Летичівський і Смотрицький	2	2	—	—	—	—	—
Скальський і Смотрицький	—	—	—	1	—	—	—
Скальський і Бакотський	—	1	—	—	—	—	—
Меджибізький і Зіньківський	—	—	—	—	1	—	—
Смотрицький і Бакотський	—	—	—	—	—	1	—
Кам'янецький, Смотрицький і Ровський	—	1	—	—	—	—	—
?	—	—	—	—	—	—	2
Разом	21	121	50	17	90	140	130

Кам'янець — центр однойменного повіту — був також постійно адміністративно-судовим центром Західного Поділля. Ця його функція еволюціонувала, причому судова її сторона стала превалюючою. До утворення Подільського воєводства управління його територією здійснював, як зазначено вище, подільський (кам'янецький) староста. Діючий на той час при ньому суд не міг не мати крайових повноважень, імовірно він був апеляційною інстанцією щодо рішень місцевих воєводських судів. Компетенції старости були дещо урізані з утворенням воєводства, коли з'явилися тут польські посади воєводи і каштеляна (цього старосту і після 1434 р. призначав правитель). Значного удару по них було нанесено після перенесення на воєводство польського права. На місцях стали діяти старости-державці, котрі функціонально заступили собою «руських» воєвод; вони певною мірою обмежували прерогативи кам'янецького старости (про старост-державців див. нижче). Особливо відчутним для цього старости виявилось різке звуження його юрисдикції: після 1434 р. старостинський суд, котрий розглядав позови з кримінальних і цивільних справ,

1581 р.) із зазначенням кількості повітів

XV ст.	XVI ст.	Разом	Примітки
тів			
81	198	279	Видання і архіви, на даних яких базується табл. 2, ті ж, що вказані в табл. 1
15	61	76	
19	4	23	
18	10	28	
33	6	39	
9	40	49	
21	3	24	
1	1	2	
—	28	28	
1	—	1	
1	—	1	
1	3	4	
1	1	2	
1	—	1	
—	1	1	
4	—	4	
1	—	1	
1	—	1	
—	1	1	
—	1	1	
1	—	1	
—	2	2	
209	360	569	

відійшов у минуле; з тих пір кам'янецький староста очолив суд гродський (замковий), що виник на його місці. Сюди надходили позови кримінального характеру. Тоді ж утворюється земський шляхетський виборний суд, який від старостинського суду успадкував розгляд цивільних справ [42]. Обом цим судам, що діяли у Кам'янці, юрисдикційно була підвідомча вся територія воєводства, оскільки інших таких судів тоді тут не існувало. Відомо, що в Польському королівстві в тому або іншому воєводстві наявність земських і гродських судів, як правило, визначала наявність такої самої кількості шляхетських судово-адміністративних округів-повітів [43]. Подільське воєводство не було винятком. Після 1434 р. воно стало одночасно і земським, і гродським судово-шляхетськими повітами.

Найбільш ранні згадки про нові суди в Подільському воєводстві припадають: про земський — на 1439 р. (у тодішньому запису в перемишльській земській книзі згаданий кам'янецький підсудок Миколай Чарний [44]; підсудок входив до складу земського суду, гродському суду ця посада не була відома), про гродський — на 1456 р. (коли у львівській гродській книзі названо кам'янецького гродського суддю Яхна) [45].

Оскільки в документах XV—XVI ст. територія Подільського воєводства нерідко показана як один гродський повіт, а устрій останнього визначався діяльністю очолюваного кам'янецьким старостою гродського суду, отже, й самим старостою, то виникає потреба розглянути місце даного старости в адміністративній системі воєводства — повіту після 1434 р.

Кам'янецький староста згадувався в документах, щоправда, далеко не в усіх, «генеральним» (capitaneus generalis). Найбільш раннє з відомих нам відповідних свідчень стосується 1444 р.: у виданій ним тоді грамоті Теодорик із Бучача («або з Язловця») називає себе «каштеляном кам'янецьким і генеральним старостою» [46], а в матеріалах галицького земського суду від того самого року його ж названо «старостою подільським» [47]. Як бачимо, в обох документах йшлося про особу, яка займала посаду кам'янецького старости. Іноколи зустрічаються і такі форми титулування тих, хто був кам'янецьким старостою: «кам'янецький і всього Поділля генеральний староста» (1518) [48], «кам'янецький і земель Поділля генеральний староста» (1520) [49], «головний кам'янецький староста» (1570) [50].

До функцій кам'янецького старости можна віднести, хоч, можливо, не повністю, перелік прерогатив гродського старости, що його подає польсь-

кий хроніст і публіцист XVI ст. Марцін Кромер у своєму описові сучасної йому Польщі [51]. Свого часу на цей перелік звернув увагу М. С. Грушевський, характеризуючи повноваження барського старости XVI ст.[52] Згідно з М. Кромером, гродський староста може бути названий управителем; він — страж і хранитель королівського замку (гроду), громадського миру і спокою у своєму старостві. В останньому й за його межами староста мав широку юрисдикцію з кримінальних справ щодо шляхти, міщан і селян, виконував вироки всіх судів, світських і церковних, якщо ті, хто має їх виконувати, відмовляються або не в змозі це зробити. Він же відає збиранням державних податків у своєму старостві та поза ним. Під його верховною владою перебували й інші королівські маєтки, розташовані на території, юрисдикційно підконтрольній гродському суду.

Із сказаного вище М. Кромером можна твердити, що подільський генеральний староста наділявся певними адміністративними функціями і володів достатньо вагомою юрисдикцією. Влада його поширювалась на все воєводство, бо гродський суд тут був один. Про те, що цей староста мав політичну владу, можна твердити на підставі одного документа з 1518 р., за яким король Сигізмунд I підтвердив у Кракові постанову комісарів, призначених ним для розгляду незгод, що виникли між кам'янецьким старостою С. Лянцкоронським і шляхтою «землі Поділля і Кам'янецького повіту» [53]. Характер незгод залишається невідомим, але навряд чи можна сумніватися, що не лише старості доводилося рахуватися з позицією подільської шляхти, а й шляхті — з позицією старости. До цього слід додати, що тому ж старості польські королі надавали колонізаційні повноваження, не властиві для таких самих старост польських земель: він мав право роздавати державні (королівські) володіння, яких у Подільському воєводстві було вдосталь. На найдавніше повідомлення щодо цього вказав М. С. Грушевський: 1442 р. згаданому вище кам'янецькому старості Теодорику з Бучача було дозволено жалувати землі з записом на них сум до 50 гривен [54]. Правом дарування маєтків користувався, в числі інших подільських старост, і С. Лянцкоронський. Так, 1516 р. він записав на «пустині» Бахтилі 60 гривен, пославшися при цьому на одержане ним відповідне королівське розпорядження [55].

В джерелах XV—XVI ст. подільський повіт, як і повіт на польських землях, у Руському і Белзькому воєводствах звичайно називається латинським терміном «дистрикт» (distructus), бо майже всі документи, в яких йшлося про повіти,— латиномовні.

Слов'янський термін «повіт» у джерелах Подільського воєводства XV—XVI ст. (до 1581 р.) зустрівся нам лише двічі. Вперше — у виданій 1438 р. в м. Острозі князем Свидригайлом Григорію Стреченовичу дарчій грамоті на села Біликівці й Слобідка: ці села вказані «у Летичевском повѣте» [56]. Унікальність даного документа щодо вживання поняття «повіт» пояснюється тим, що його було видано князем, який панував на Волині і вважав своїми володіннями деякі подільські землі, до яких належала й територія Летичівського повіту. Більша частина документації, що виходила з канцелярії Свидригайла, яка розміщувалася на Волині, велася діловою «руською» (українсько-білоруською) мовою. То не дивно, що в морі подільських латиномовних джерел опинилася названа грамота, писана «руською» мовою. У цій же мові відповідником «дистрикту» був «повіт» (повѣт). При цьому слід підкреслити, що грамота 1438 р.— хронологічно перший відомий нам документ, який свідчить про слов'яномовне поняття «повіт» щодо Західного Поділля. Правда, цей термін джерельно відносно тієї ж території вжито, здавалось би, раніше, а саме в дарчій грамоті князя Вітовта Василю Корачевському на осадження с. Княжої

Луки [57], проте в науці доведено, що дана грамота не що інше, як фальсифікат [58].

Друга джерельна згадка слов'яномовного терміна «повіт» міститься у складеному 1564 р. переліку королівських «листів», що їх пред'являли подільські шляхтичі для обгрунтування своїх прав на володіння маєтками. Тут ужито «повіт» у польськомовному звучанні — «powiat» [59].

Зрідка натрапляємо на позначення повіту терміном «територія» (territorium), причому інколи з засвідченням того, що «територія» є частиною Кам'янецького дистрикту-повіту, який у таких випадках був тотожний Подільському воєводству. Показовим є датований 1471 р. документ, де читаємо: подільські земські суддя і підсудок свідчать, що червоногродський староста Міхал з Бучача записав своїй дружині 800 гривен, які забезпечив на м. Язловці та прилягаючих до нього 11 селах, розташованих «в Подільській землі, Кам'янецькому повіті і Червоногродській території» (in terra Podoliae, districtu Camenecensi territorioque Czerwonogrodensi) [60]. Тут «Подільська земля» і «Кам'янецький повіт» означають одне й те саме — Подільське воєводство, а «Червоногродська територія» — повіт. Інші підмічені нами позначення Подільського повіту терміном «територія»: с. Карашову Луку показано «в Кам'янецькій території» (1546) [61], села Ушицю і Бакоту — «в Кам'янець-Подільській території» (1546) [62], с. Бордяківці — «в Скальській території» (1546) [63], Уланівський маєток — «у Хмільницькій території» (1552) [64].

У слов'яномовних документах першої третини XV ст. поняття «повіт» інколи передавали терміном «волость». Таких документів нам відомо чотири [65], з яких мовно три «руські» (з них два дійшли до нас в передачі латинськими літерами), один — польський. Це дарчі грамоти, а саме: Владислава II Ягайла слузі своєму Ходку на с. Ярмолинці, розташоване «w Smotriczkoi wolosthi» (1407) [66]; його ж — Сеньку Волосу на «дедину» Лядаву «w Bokotskoi wołosti» (1410) [67]; Вітовта — Бедриху «над двѣ селищи, одно Сволочигачи, а другое верх Болванца оу Смотрицкой волости» [68]; його ж — слузі своєму Волосу на селище Волоску і дворища Пісець та Кам'яну Кучу «w woloszczi Bokotskiei» [69]. Пойменовані поселення, селища і дворища не могли, з причини надто значної їхньої віддаленості від центрів волостей, до яких вони віднесені, Смотрича і Бакоти, входити до складу Смотрицького і Бакотського маєтків, тобто власне волостей, в ролі яких нерідко у джерелах фігурують комплекси феодальних володінь. Жодної проміжної адміністративно-територіальної ланки на Поділлі (як, до речі, і в інших землях Польського королівства) між волостю як маєтком і повітом в XV ст. не було. Тож впевнено можна твердити, що в зазначених чотирьох грамотах першої третини XV ст. «волость» — це добре відомий на Поділлі в той час повіт, відповідно Смотрицький та Бакотський.

Адміністративними центрами повітів були міста і містечка, які в той же час були центрами державних маєтків (королівщин) — староств. Слід підкреслити, що основна маса виявлених джерел, де йдеться про подільські повіти, тематично стосується саме староств, точніше — їхніх складових частин: власне староств (capitaneatus), тобто володінь, населення в кожному з яких було безпосередньо підпорядковане замку, що знаходився в центральному поселенні цього староства і був управительською садибою старости (capitaneus) (ось чому приналежність тих або інших поселень до такого староства в документах подавалася словами «ad castrum», «ad bona castri», «iuxta castrum» [70]), і держав (tenutae) — маєтків, адміністративно пов'язаних з власне старостами (державами, за грамотами правителів або кам'янецьких старост, володіли державці (tenutarii) на різних умовах, переважно по записах сум, на доживотті).

Основна маса документального матеріалу за змістом належить до державних маєтків тому, що в ній переважають грамоти правителів, а ці грамоти видавалися, як правило, у зв'язку з пожалуванням містечок і сіл, селищ і дворищ, що входили до складу королівщин. У більшості таких грамот поселення та інші топоніми локалізовані по повітах, у певній їхній кількості локалізацію подано по староствах — без зазначення повітів [71]. Лише у двох грамотах зустрілося одночасно і по повітах, і по староствах розміщення топонімів: 1564 р. с. Галузинці показане приналежним до Барського повіту і староства (in districtu Barensi sitae ad capitaneatum Barensem pertinentis) [72], 1569 р. села Медведів і Попружна — до Хмільницького староства і повіту (in capitaneatu et districtu Chmielnicensi) [73]. Гадаємо, що на підставі цих двох прикладів можна твердити: у грамотах, де пойменовано староства без згадування повітів, напевно ішлося і про повіти — тих же назв, які мали староства. Сказане вище дає підставу вважати, що кількість повітів дорівнювала кількості староств.

Якщо в більшості джерел, де згадано повіти, говориться лише про королівські маєтки, то створюється враження, що Подільський повіт — це те саме, що староство у складі власне староства і держав. Воно може виникнути ще й тому, що назви повіту і староств відносно території, на якій вони знаходилися, виступають одні й ті самі. Ці назви походили від назви міського поселення, яке являло собою центр і повіту, і староства. Але таке судження було б помилковим, оскільки повіт охоплював ще й приватношляхетські і церковні маєтки.

У тому, що до повітів входили володіння приватношляхетські (дідичні, «bona haereditaria», «dobra dziedziczne»), переконує хоча б наведене вище свідчення кам'янецьких земських судді і підсудка від 1471 р.: адже Язловецький маєток належав саме до таких володінь. Проте в цьому і деяких інших близьких йому за змістом джерелах, де йдеться про дідичні маєтки, останні словесно як такі не фігурують [74]. Зрідка зустрічаються документи, де поселення в складі того або іншого повіту названо дідичним. Ось ці документи: королівська грамота, даруюча два річних торги м. Кудринцям, що в Кам'янецькому повіті (1518) [75]; королівський привілей, що дозволяв на місці с. Бабинців Кам'янецького повіту закласти містечко на німецькому праві (1523) [76]; грамота, в якій міститься підтвердження Казимиром IV продажу половини сіл Скальського повіту Степанківців і Шманківців (1485) [77]; запис у книзі коронної метрики про продаж сіл Жарнівки і Довгівців Кам'янецького повіту (1518) [78]; запис у кам'янецькій земській книзі, за яким шляхтичі Гжегож і Єжи Домбровські є володарями с. Гринківців Скальського повіту (1546) [79]; грамота Сигізмунда Августа, що підтверджує заяву вдови шляхтича Яна Сановця Анни про те, що вона уступає шляхтичу С. Кілінському ряд своїх сіл Кам'янецького повіту [80].

Те, що церковні маєтки були складовою частиною повітів, видно, зокрема, з того, що м. Чорнокозинці — центр столового володіння кам'янецького католицького єпископства — у королівському привілеї 1519 р., підтверджуючому раніше дане йому право на проведення щорічних торгів, показане в Кам'янецькому повіті [81].

У XV—XVI ст. подільськими повітами, як, зрозуміло, і староствами, що до них входили, управляли старости, призначувані довічно королем. У джерелах вони нерідко називаються державцями (відповідно староства — державами). Вдалося зафіксувати кілька випадків, коли одну й ту саму особу в одному й тому ж році в одному документі названо старостою, а в другому — державцею. Ось ці випадки: Стібор з Коморників — староста і державця скальський (1447) [82], Ян Лащ — староста і державця зіньківський (1454) [83], Міхал з Бучача — староста й державця

червоногродський (1470) [84], Ян Струсь — староста і державця Хмільницький (1515) [85]. А ось приклад прямого ототожнення в одному документі обох титулів: 1548 р. відзначено, що Єжи Язловецький є «старостою, або державцею червоногродським» (capitaneus seu tenutarius czerwonogrodensis) [86].

Перші подільські старости — державці виступають у відомих нам джерелах до початку 50-х років XV ст., а саме: червоногродський (1437) [87], скальський (1444) [88], зіньківський (in Zinkowyecz), летичівський і меджибізький (1453) [89] (щоправда, троє останніх у джерелі названі лише державцями, але, судячи з контексту, вони напевно — старости-державці). М. С. Грушевський вважає, що на 1452 р. припадає перша згадка про ровського старосту [90]. При цьому він спирається на повідомлення польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, в якому, проте, термін «ровський староста (державця)» відсутній; хроніст говорить тільки про те, що татари 1452 р. захопили «замочок» (castellum) Ров і полонили тамтешнього шляхтича Стогнєва Рея з його родиною [91]. Все ж не виключено, що С. Рей був тодішнім ровським старостою; у всякому разі можна твердити, що він був особою посадовою, інакше б Я. Длугош навряд чи згадав би про нього.

Наведений список подільських старост-державців не можна вважати повним на час до початку 50-х років XV ст.: адже повітів тоді у воєводстві, як доводить табл. 2, було більше, ніж цей список подає старост-державців, а останніх посадово було стільки, скільки повітів. Виходячи з кількісної тотожності й спираючись на дані табл. 2, доходимо висновку, що на початок 50-х років у Подільському воєводстві, поруч зі згаданими вище, були старости-державці: смотрицький, хмільницький і бакотський. Керуючись тим же принципом відповідності кількостей повітів і старост-державців (отже, і староств), не можна не зауважити, що Я. Длугош під 1453 р. згадує меджибізького і зіньківського старост (вірніше, вони у нього — «державці»), тоді як назви однойменних повітів для перших двох чвертей і початку третьої чверті XV ст. іншими джерелами не засвідчені (див. табл. 2), як не засвідчені, до речі, тими ж джерелами і староства тих же назв. Я. Длугош належав до добре обізнаних хроністів XV ст., тому навряд чи маємо підставу сумніватися в правдивості даного його повідомлення. Не можна не погодитися з М. С. Грушевським, який писав, що про існування в першій половині і середині XV ст. Меджибізького повіту «можна здогадуватися», зважаючи на те, що цей повіт виступає ще 1395 р.[92] [у грамоті Владислава II Ягайла Спитку з Мельштина] [93]. Питання про Зіньківський повіт того ж часу М. С. Грушевський торкається побіжно. Чи був Зіньків тоді повітовим замком, невідомо [94]. Проте зазначимо, коли був староста-державця зіньківський, то, напевно, був й однойменний повіт.

Аналізуючи дані табл. 2, можна побачити, що повітове ділення Подільського воєводства не було сталим. Це питання слід розглянути ширше хоч би тому, що табл. 2 відбиває лише результати змін, які відбувалися в повітовому діленні, не розкриваючи внутрішнього механізму цих змін.

З даних табл. 2 видно повну відсутність у матеріалах другої половини XV ст. згадок про Ровський повіт. М. С. Грушевський, який звернув на це увагу, дотримувався думки, що після вказаного Я. Длугошем зруйнування 1452 р., Ров як замок і повітовий центр перестав існувати [95]. Внаслідок цього, напевно, припинив існування і Ровський повіт. Щоправда, у королівській грамоті Н. Рахенбергу від 1462 р., за якою можна було викупити села, «що прилягають до королівських замків і повітів» (ad castra et... districtus regios adiacentes), серед «замків» і «повітів» фігурує

«Ров»[96]. Ровський повіт названо і в грамоті Яна Ольбрахта від 1498 р., яка підтвердила дане Вітовтом десь близько 1429 р. пожалування подільських маєтків (серед них, до речі, названо Чорнокозинецьке володіння) кам'янецькому католицькому єпископству[97]. З приводу свідчень документів 1462 і 1498 рр. М. С. Грушевський висловився так: «Оскільки немає вказівок на відновлення Ровського замку після розорення 1452 р., то ці згадки другої половини XV ст. з більшою ймовірністю можна вважати за спогади про Ровський повіт до 1452 р.; особливо це можна сказати про документ 1498 р., в якому сам перелік сіл сягає напевно в першу половину XV ст., до запустіння Подністров'я»[98]. Обгрунтованість цих слів ученого підтверджується тим, що перелік маєтків в грамоті 1498 р. дано згідно з тією ж повітовою локалізацією, яка наведена у згаданій Вітовтовій грамоті, що послужила для неї прототипом. Мав рацію М. С. Грушевський ще й тому, що в другій половині XV ст. Ровський повіт через спустошливі татарські набіги[99] не міг існувати. Від того часу не дійшли документи про королівські земельні пожалування стосовно цієї території[100].

У XVI ст. на місці колишнього Ровського і, як побачимо далі, значної частини колишнього Бакотського повіту існував повіт, який змінив кілька назв. Виникнення його стало можливим завдяки господарчій відбудові регіону, незважаючи на те, що вона гальмувалася подальшими татарськими набігами, щоправда, у ті часи не такими частими й руйнівними[101]. У першій чверті століття тут, спочатку, мабуть, на частині згаданої території, складається повіт з центром у м. Зінькові. Найбільш рання на той час про нього згадка міститься у грамоті Сигізмунда І від 1518 р., якою заборонялося будь-кому позбавляти шляхту даного повіту законно придбаних нею королівських маєтків, за винятком коли таке позбавлення відповідало інтересам зіньківського й кам'янецького замків (доречно зауважити, що те саме у тому самому документі сказано щодо шляхти Меджибізького повіту)[102]. Наступні згадки про Зіньківський повіт припадають на 30-ті роки і знаходяться у податкових реєстрах[103]. З переходом 1537 р. території цього повіту у володіння дружини Сигізмунда І Бони Сфорца її центром стало місто Бар, що виросло на місці давнього Рова. Через деякий час джерельна назва повіту з центром у Барі змінилася: у двох королівських грамотах 1538 р. він іменується Ровським[104], у податкових реєстрах 1542 і 1547 рр.— Барським і Зіньківським[105], у податкових реєстрах 1552 і 1553 рр.— Зіньківським[106]. На нашу думку, у двох останніх документах назва «Зіньківський повіт» вжита скоріше механічно. Справа в тому, що податкові реєстри у Польському королівстві, а згодом і Речі Посполитій з року в рік переписувались з деякими змінами складання нових. За такої практики зафіксована у найбільш ранніх податкових реєстрах назва того чи іншого повіту переносилася з документа в документ. Зваживши на цю обставину, можемо твердити, що після 1542 р., на який у відомих нам джерелах припадає перша згадка назви «Барський повіт», ця остання була загальновживаною. Винятком було те, що в дарчій грамоті Стефана Баторія від 7 липня 1578 р. канцлеру і великому гетьману коронному Яну Замойському на села, придбані цим королем тоді ж за міновою угодою у кам'янецької католицької кафедри, повіт іменується Ровським або Барським[107]. Примітно, що в самому документі, де викладено дану угоду (його датовано також 7 липня 1578 р.), повіт названо Барським[108].

Слід зазначити, що з другої чверті XVI ст. не існували Скальський, Смотрицький і Бакотський повіти. Підставою для такого твердження є те, що в єдиних тогочасних масових джерелах, де пойменовано повіти (у зв'язку з переліком поселень у складі останніх), а саме — податкових реєстрах 1530—1553 рр. (усіх їх дев'ять[109], у табл. 1 і 2 вони не врахова-

ні), назви цих повітів відсутні. Дані назви, щоправда, є в деяких документах перших трьох чвертей XVI ст. (див. табл. 2), але ця присутність є ремінісцентною, а не реальною: джерела, що її засвідчують, повторюють назви повітів, подані тими документами, на які вони спираються своїм змістом. Тож мав рацію М. С. Грушевський, котрий писав, що назва «Бакотський повіт» для XVI ст. «цілком анахроністична» і по суті належить до XV ст.[110] Цей висновок може бути застосований і щодо назв повітів Скальського і Смотрицького у джерелах XVI ст. Напевно ці три повіти перестали існувати в результаті перетворення однойменних староств-держав у звичайні держави, яких у воєводстві налічувалося чимало.

Усі з податкових реєстрів 1530—1553 рр. називають повіти Червоногродський, Меджибізький, Летичівський і Зіньківський (Барський). До них слід додати Кам'янецький повіт, хоча назви його в реєстрах не знайдено. Та вона сама собою розумілася: кожен реєстр починається зі списку оподаткованих поселень без назви повіту, до якого ці поселення належали (а належали вони до Кам'янецького, про що можна судити з того, що цей повіт був у воєводстві і згадані поселення займали його територію). У зв'язку з цим потрібно зазначити, що, публікуючи подільські реєстри 1530 і 1542 рр.[111], А. Яблоновський у надрукований текст від себе вставив у відповідному місці слова «Кам'янецький повіт».

У кожному з податкових реєстрів 1530—1547 рр. згадується Хмільницький повіт. Натомість реєстри 1552 і 1553 рр. не подають його назви, як і назв поселень, що належали до нього. Відсутність згадки про нього у двох останніх джерелах була, очевидно, тимчасовою, бо в інших джерелах третьої чверті XVI ст. цей повіт згадується досить часто (див. табл. 2).

Зіставляючи матеріал табл. 2 з даними податкових реєстрів 1530—1553 рр., бачимо, що Меджибізький повіт в XVI ст. фігурує майже виключно у реєстрах. А. Яблоновський пояснює це тим, що в XVI ст. Меджибізький повіт був частиною Летичівського[112]. На користь цієї думки свідчить те, що в той час всіма іншими документами, де йдеться про Летичівський повіт, в його територію включалися поселення, реєстрами зараховані до складу Меджибізького повіту. Однак повністю погодитися з А. Яблоновським, на нашу думку, не можна, йдеться про те, що в реєстрах Меджибізький повіт порівняно з Летичівським за кількістю поселень, а значить, і територією, виглядає у кілька разів більшим. Це видається малоймовірним за умови, що Меджибізький повіт — частина Летичівського. Тому гадаємо, що навряд чи назва «Меджибізький повіт» для XVI ст. була випадковою. І все ж, зваживши на те, що опріч реєстрів цього повіту в тодішніх джерелах практично не видно, і на те, що в тих же «нереєстрових» джерелах «реєстрові» поселення того ж повіту подаються в складі Летичівського повіту, гадаємо доцільним говорити про двоскладний Летичівсько-Меджибізький повіт. Наше припущення є тим більше правомірним, що, як доводять пізніші матеріали, головним чином від XVII ст., зафіксовані реєстрами поселення Меджибізького повіту складали єдиний маєтковий комплекс, а «маєтковий» повіт для Подільського воєводства, і не тільки для нього, був не характерним.

На закінчення розповіді щодо назв подільських повітів в XVI ст. вкажемо на те, що в згадуваних вище податкових реєстрах 1531, 1542 і 1547 рр. Червоногродський повіт іменується подвійно: «повіт Червоногродський і Язловецький»[113]. Звучить це незвично, тому що Язловець і в XVI ст., подібно до XV ст., був поселенням приватношляхетським, тоді як центри повітів, на що вже вказувалося, були одночасно й центрами староств-держав. Можна лише здогадуватися, чому вживалася ця подвійна назва.

Таблица 3. **Кількість поселень у Подільському воєводстві в XV—XVI ст. за джерелами, які містять відомості про повітове ділення**

Повіт	XV ст.	XVI ст.
	Кількість поселень	
Кам'янецький	46	223
Червоногродський	27	38
Скальський	24	Не існував
Бакотський	51	Не існував
Смотрицький	43	Не існував
Ровський (XV ст.), Зіньківський (Барський; XVI ст.)	18	78
Летичівський	{	36
Меджибізький	{11	93
Хмільницький	8	35
Разом	228	503

Примітка. Таблицю складено на основі тих що й таблиці 1. 2.

Визначення повітових територій воєводства можливе тільки на основі виведених із джерел списків тих поселень, які вказані приналежними до того чи іншого повіту. Кількість цих поселень представлена в табл. 3. Хронологічно опорними для неї послужили другі чверті обох століть. Вибір саме їх для такої ролі зумовлений тим, що вони повніше за інші, відповідно до століть, двадцятип'ятиліття репрезентовані документами, отже, й поселенською інформацією.

Наведене в табл. 3 співставлення кількості поселень статистично слід вважати цілком коректним, оскільки воно охоплює достатньо значний масив містечок і сіл майже по кожному повіту в кожному із століть: сумарно 228 поселень в XV ст., 503 — в XVI ст. (до речі, удруге з двох чисел входить 377 поселень, названих податковими реєстрами 1530—1553 років, причому чимало з них пойменовано й багатьма іншими «повітовими» документами XVI ст.). Загальне ж число населених пунктів, врахованих всіма відомими нам «повітовими» джерелами, а значить, і в табл. 3, становить 570 (ця цифра включає в себе 161 містечко і село, що згадані у матеріалах і XV ст., і XVI ст., тому підсумкову цифру поселень не можна вичисляти шляхом додавання 228 і 503). На жаль, неможливо вивести, якою частиною від реальної всієї кількості поселень воєводства у XV ст. є 228. Зате це можна зробити наближено до дійсності щодо XVI ст. Тут ми змушені відштовхуватися від джерел переважно кінця 70-х і початку 80-х років цього століття. Базуючись майже виключно на тодішніх податкових реєстрах [114], А. Яблоновський дійшов висновку, що в Подільському воєводстві у той час налічувалося 687 поселень [115]. Завдяки використанню ряду джерел, дані яких А. Яблоновським не були взяті до уваги, нам удалося цю цифру значно доповнити. За нашими підрахунками, на зламі 70-х і 80-х років у воєводстві було не менше 740 поселень [116]. Зіставлення величин 740 і 503 доводить, що доступні нам матеріали, котрі містять відомості про повіти, охопили дві третини поселень, які знаходилися на території воєводства. Цей висновок не міняє та обставина, що якась частина із 503 поселень існувала тимчасово, до зазначених десятиліть не дотягла: кількість таких поселень напевно перекривалася, і навіть подекуди з лихвою, кількістю поселень нововиниклих, «повітовими» джерелами не врахованих. Без риску можна припустити, що й 228 поселень становили немалу частину від загального числа поселень XV ст., бо хоч це останнє число й не вдається навіть приблизно вивести, тим не менше можна бути впевненим, що воно сильно поступалося числу поселень воєводства у XVI ст.: у XV ст. воєводство було набагато гірше колонізоване, ніж у XVI ст.

Нанесення поселенської інформації «повітових» матеріалів на карту і дало змогу визначити території повітів. Результати цього нанесення відображено на доданій до даної статті карті (загальною основою для неї послужила відома історична карта України, складена А. Яблоновсь-

ким[117]). Зваживши на характер змісту використаних нами джерел, потрібно відмітити, що виведені на підставі їх повітові території не можуть точно відбивати реального просторового стану повітів: встановлені з тих же джерел міжповітові границі позначені певною мірою умовністю.

Крайню західну частину воєводства займав Червоногродський повіт — між Стрипою і Серетом. Серед подільських повітів він єдиний, територія якого за два століття практично не зазнала змін: у XVI ст. від нього відійшла (та й то про це з повною впевненістю говорити не можна) лише ділянка на північному сході. У XV ст. Червоногродський повіт сусідив по всій протяжності своєї східної границі зі Скальським повітом. Останній включав у себе землі між Серетом і Збручем, за винятком південно-східної частини цього межиріччя, розташованої між нижніми течіями Збруча та Нічлави, а також смугу, прилягаючу до лівого берега Збруча, окрім південної і північної частини цієї смуги. У XVI ст. вся територія Скальського повіту, як до речі, напевно й згаданий північний схід Червоногродського повіту, відійшла до Кам'янецького повіту. Кам'янецький повіт у XV ст. мав у своєму складі, поряд з зазначеною частиною межиріччя Нічлави й Збруча, територію, що витягнута на схід від нижньої течії Збруча й південної половини призбруцької («скальської») смуги — до міжріччя Тарнави й Студениці в їхній нижній течії і середньої течії Студениці. В XVI ст. Кам'янецький повіт, зберігши за собою дані землі, розрісся настільки, що став зі всіх тодішніх подільських повітів найбільшим, і не тільки за рахунок названих вище надбань: до нього відійшли також більша частина Смотрицького і менша частина Бакотського повіту. Щодо першого з цих двох повітів, то в XV ст. він розташувався на північ від Кам'янецького повіту, доходячи до кордону Подільського воєводства з Волинню, і на захід від Збруча та північної половини призбруцької смуги Скальського повіту, захоплюючи на сході верхів'я Смотрича, Вовка, Вовчка, Ушиці і підходячи впритул до Калюса. Кам'янецький повіт у XVI ст. «дістав» від Смотрицького всю його територію, опріч земель у верхів'ях Вовка, Вовчка, Ушиці й ділянки, прилягаючої до Ушиці у верхній частині її середньої течії. Бакотський повіт у XV ст. тягнувся на схід від Кам'янецького до межиріччя Лядави й Немії в їхній нижній і середній течії і до нижньої течії Мурафи. Кам'янецький повіт у XVI ст. поглинув західну частину Бакотського — до Калюса, крім невеличкої її ділянки. Летичівський і Меджибізький повіти (розглядаємо їх тут разом з вище вказаної причини) в XV ст. граничили на заході зі Смотрицьким повітом, на півночі — з Волинню, на сході — зі Східним Поділлям, займали землі по Богу, Божку, Іккві, Згару. У XVI ст. від них відійшли землі, прилягаючі по Згару до Східного Поділля (від 1566 р.— Брацлавського воєводства), на південь від Бога, зате до них відійшла північно-східна частина Смотрицького повіту. Північний схід Подільського воєводства, на схід від Меджибізького і Летичівського повітів, належав Хмільницькому повіту — по течії Бога й Сниводи в XV ст., а в XVI ст.— ще й по течії Згару. Територія Ровського повіту в XV ст. займала простір між Бакотським, Кам'янецьким, Смотрицьким, Меджибізьким і Летичівськими повітами та землями Східного Поділля — по течії Рова, Мурашки, верхів'я Калюса, Жвана, Лядави, Немії та Мурафи. У XVI ст. виниклий на місті Ровського Зіньківський повіт, що став згодом зватися Барським, включав у себе, поруч з тереном Ровського, ще й західні частини Смотрицького і більшу частину Бакотського повіту; дякуючи приєднанню цієї частини Бакотського повіту, Зіньківський (Барський) повіт простягнувся до Дністра від гирла Калюса до гирла Мурафи (див. карту).

Щодо функцій старост-державців в справі управління повітами, то слід підкреслити, що джерела інформують майже виключно про ті з них,

які стосуються королівських маєтків, в основному — староств-держав. Управлінські прерогативи цих старост, виходячі за межі даних маєтків, залишаються по суті невстановленими.

За свідченням М. Кромера, добре обізнаного з сучасними йому соціально-політичними відносинами у Польській державі, тамтешні старости-державці, як, до речі, і власне державці, «були управителями королівських замків і підданого люду» [118], який населяв маєтки, що їхніми центрами були ці замки. М. Кромер, однак, не вказує на те, що адміністративні повноваження старост-державців на українських землях були ширші від тих, які він висвітлив і які саме в такому обсязі здійснювалися на польських землях.

Говорячи про подільських старост-державців XV—XVI ст., М. С. Грушевський писав: «На жаль, недостатність відомостей не дає змоги вповні точно визначити їхні функції в кожній сфері» [119]. Взявшися за висвітлення цих функцій, він змушений був звернутися виключно до матеріалів Барського староства XVI ст., цілком резонно вважаючи, що результати спостережень, зроблених на основі цього матеріалу, можуть бути перенесені на інші староства Подільського воєводства XVI ст. і в XV ст.— на всі тамтешні староства [120]. Висновки, яких при цьому дійшов М. С. Грушевський, дотепер зберігають повністю своє значення. Нижче, при аналізі прерогатив подільських старост-державців, будемо ці висновки в міру можливості співвідносити з матеріалом небагатьох документів, на які через різні причини М. С. Грушевський не звернув увагу.

Старости-державці, як і власне державці, в Подільському воєводстві володіли королівськими маєтками звичайно по записах певних сум. Їхні адміністративно-судові прерогативи були успадковані від місцевих воєвод [121]. «Не зараховувані офіціально до категорії гродових старост,— зазначає М. С. Грушевський,— і позбавлені гродської юрисдикції над привілейованою шляхтою, вони не вкладалися і в рамки «держав», бо їхні адміністративні і судові компетенції поширювались на непривілейовану (в тексті помилково — «привілейовану».— *М. К.*) шляхту, чому й (їхні.— *М. К.*) староства носили назви гродів» [122].

Потрібно відмітити, що ці старости робили спроби, при тому не завжди безуспішні, прибрати до своїх рук і привілейовану шляхту, основну частину якої становила шляхта землеволодільча. Прикладом того, що такі спроби мали місце, може служити зміст одного запису, внесеного люстраторами Подільського воєводства в свою документацію, що вони її вели під час перепису тамтешніх королівських маєтків 1570 р. (вище на цей документ робилося посилання, але під іншим кутом зору). Запис включає в себе адресовану люстраторам скаргу шляхтичів Хажовських — володільців с. Харівці (Charzowce) — на скальського старосту. Староста, заявили Хажовські, незаконно примушує їх, їздити з листами, а їхніх підданих — робити на замок. До своєї скарги Хажовські, щоб переконати люстраторів у незаконності дій старости, доклали згадуваний нами раніше витяг з кам'янецьких земських книг, засвідчуючи, як вони вважали, що с. Харівці здавна належить їм на дідичному праві [123].

Подільські старости-державці здійснювали щодо населення своїх повітів, за винятком привілейованої шляхти та її маєтків, всі адміністративні функції гродського кам'янецького старости, відмічені М. Кромером: охорону спокою й безпеки, нагляд за виконанням ідучих зверху розпоряджень, виконання судових вироків [124]. «До цього слід додати,— зазначає М. С. Грушевський,— широкі колонізаційні... повноваження, які мав багато хто з подільських старост-державців» [125]: вони роздавали державні землі під записи сум, причому такі роздачі мали ту саму силу, що й подібні королівські [126].

При старостах-державцях діяли суди, які розглядали позови — і кримінальні, і цивільні [127]. Найбільш раннє з відомих нам свідчень існування суду при старості-державці в Подільському воєводстві припадає на 1469 р.: серед тодішніх записів у матеріалах перемишльського гродського суду зустрічаємо повідомлення про те, що шляхтич Станіслав Саломунський (de Salomuncze) не зміг з'явитися в даний суд для участі в розгляді справи, за адресованим йому шляхтичем Томашем Лопацінським позовом, про несплату ним боргу в 13 гривен,— з тієї причини, як пояснив його уповноважений, що в м. Скалі перед тамтешнім старостою Миколаєм Внучком тоді ж розглядався вчинений йому ж шляхтичем Міхалом Кшиковським позов pro maiori, тобто про несплату ним же суми більшої, а саме — 40 кіп грошей [128].

На вироки судів староcт-державців практикувалася апеляція в кам'янецький земський суд [129], можливо,— й в кам'янецький гродський суд. Склад цих старостинських судів був напевно подібний до складу кам'янецького гродського суду. У всякому разі в 1543—1552 рр. джерелами згадуються суддя і писар барського старостинського суду [130] — уряди, аналогічні тим, які були в кам'янецькому гродському суді.

У замках (гродах) подільських староcт-державців, хоч, мабуть, і не скрізь, велися книги. По завірених виписах із них відомо про книги (в дужках подаємо роки найбільш ранніх про них згадок) летичівські (1522) й барські (1543) [131]. Щодо судових книг інших замків, то про існування їх можна лише здогадуватися. Напевно, в XV ст. були книги скальські. П. Домбковський вважав, що тоді ж велися книги червоногродські [132].

У XV—XVI ст. повітова структура Подільського воєводства відзначалася двоїстістю. З одного боку, воно являло собою два територіально рівнозначних й охоплюючих весь його простір кам'янецькі гродський і земський повіти — на кшталт польський створені шляхетські округи, адміністративне обличчя яких визначалося діяльністю кам'янецьких гродського й земського судів що виникли після перенесення на воєводство польського правового устрою, а також діяльністю генерального подільського (кам'янецького) старости. З другого боку, воєводство ділилося на повіти, успадковані ним від часу, який передував наданню Західному Поділлю статусу воєводства. Кількість цих повітів доходила у XV ст. як мінімум до дев'яти, у XVI ст. до шести. Серед них значився й Кам'янецький повіт, котрий перебував під контролем генерального подільського старости. В інших повітах адміністративно-судова влада знаходилася в руках призначуваних королем староcт-державців; її значною мірою обмежували прерогативи генерального подільського старости та функціонування кам'янецьких гродського і земського судів.

У XVI ст., від якогось часу, відбувалося поступове відмирання очолюваних старостами-державцями повітів. Механізм цього процесу джерела не дають змоги розкрити. Умоглядно можна вказати на основну тенденцію розвитку компетенцій староcт-державців, котра була наслідком і разом з тим однією з вагомих причин того, що пов'язані з їхньою діяльністю повіти щезли: все більше застосування цих компетенцій звужувалося границями староств-держав, у результаті чого влада таких староcт набрала виключно домініального характеру, тобто стала здійснюватися тільки в межах королівських маєтків, що перебували в їхньому володінні на тих чи інших умовах.

У політичному плані дана еволюція напевно спричинювалася небезуспішною у XVI ст. боротьбою шляхти воєводства, як і всього Польського королівства, за збереження раніше завойованих і придбання нових привілеїв, які забезпечували їй відповідне її амбіціям місце в політичному

житті краю, максимальну її незалежність від адміністрації різних рангів і рівнів.

Верхня межа існування повітів старост-державців — 1581 р., коли було утворено у воєводстві летичівський гродський суд, рівнозначний кам'янецькому гродському судові. Відтоді воєводство складалося лише з двох гродських (Кам'янецького і Летичівського) та одного земського (Кам'янецького) шляхетсько-судових повітів [133].

Не всі питання, розглянуті в даній статті, знайшли своє належне висвітлення за браком джерел. Чимало з них безслідно загинуло, зміст більшості опублікованих — надто формалізований, багатьох — відомий нам тільки з регест, а є й такі, які виявилися недоступними. Видається доцільним опублікувати невидані документи, в тому числі й знані лише з регест. На особливу увагу заслуговують ті з них, котрі значно доповнили б наші знання про повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст.

[1] *Liske X.* Przedmowa // Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ).— Lwów, 1886.— T. XI.— S. IX—X; Idem. Przedmowa // AGZ.— 1889.— T. XIV.— S. X; Idem. Przedmowa // AGZ.— 1891.— T. XV.— S. X; Idem. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim // Kwartalnik Historyczny (далі — KH).— Lwów, 1888.— Rocznik II.— S. 390.

[2] *Balzer O.* Rec.: *Liske X.* Akta grodzkie i ziemskie...— T. XIV // KH.— 1890.— Rocznik IV.— S. 553—555.

[3] *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута.— М., 1892.— С. 209—248, 261—266, 287—291.

[4] *Линниченко И.* Критический обзор новейшей литературы Галицкой Руси // Журнал министерства народного просвещения.— СПб., 1891.— Ч. 276.— Июль.— С. 124—171; *Линниченко И. А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— М., 1894.

[5] *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII вв.).— Киев, 1894.— С. 127—172, 265—308.

[6] *Лаппо И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик.— Юрьев, 1911.— С. 1—173.

[7] *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли.— Т. 1: Литовский период.— Одесса, 1912.— С. 170—430.

[8] *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku.— Lwów, 1939.

[8a] Про утворення Подільського воєводства див.: *Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1991.— Вип. 42.— С. 24—30.

[9] Про перехідний період в історії повітового поділу на Поділлі див.: *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики.— К., 1990.— С. 33—52.

[9a] *Hube R.* Wyrok lwowski roku 1421.— Warszawa, 1887.— S. 5—6; *Liske X.* Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim.— S. 390.

[10] *Matricularum* Regni Pololiae summaria (далі — MRPS).— Varsoviae, 1905—1961.— P. I.— № 49—51, 67, 68, 205, 291, 470, 813, 1151, 1748, 1787, 1803, 1812, 1818, Supplementum.— № 44; P. II.— № 1305; P. III.— № 168, 518, 764, 799, 1140, 1359, 2589, 2803, Supplementum.— № 123, 142, 143; P. IV.— V. I.— № 61, 70, 100, 101, 211, 484, 553, 943, 951, 1068, 1278, 1320, 1382, 1383, 1389, 2210, 2214, 2215, 2362, 2375, 2405, 2463, 2679, 2692, 2704, 2706, 2977, 3075, 3611, 4703, 4884, 4887, 5348, 5524, 5689, 5820, 5847, 6137, 6312, 6669, 6676, 6718, 6719, 6818, 6909, 7111, 7193, 7455, 7711, 7772, 7777, 7787, 7820, 7992, 8007, 8067, 8124, 8144, 8227.— V. 2.— № 8889, 8930, 10820, 10823, 10824, 10826, 10836, 10944, 10945, 11232, 11444, 11464, 11543, 11551, 11553, 11561, 11572, 11584, 12270, 12396, 12494, 13074, 13158, 13159, 13215, 13354, 13477, 13493, 13498, 13507, 13515, 13755, 13843, 13953, 13956, 14391, 14553, 15655, 16155, 16374, 16793.— V. 3.— № 17561, 17947, 18103, 18105, 18154, 18287, 18315, 18352, 18718, 19093, 19094, 19122, 19125, 19233, 19428, 19454, 19456, 19516, 19579, 19712, 19863, 20011, 20092, 20127, 20158, 20159, 20420, 20421, 20522, 20524, 20609, 20997, 20999, 21034, 21039, 21044, 21048, 21071, 21099, 21100, 21112, 21338, 21439, 21443, 21476, 21479, 21776, 21787, 21808, 21809, 21990, 22053, 22250, 22286, 22425, 22914, 22953—22955, 23154, Supplementum.— № 466, 658, 686, 680, 710, 783, 797, 828, 865, 1132, 1266, 1282; P. V.— V. 1.— № 41, 568, 579, 580, 582, 591, 623, 714, 942, 1024, 1064, 1069, 1086, 1353, 1441, 1485, 1511, 1553, 1559, 1631, 1636, 1647, 1927, 2165—2167, 2202, 2216, 2218, 2289, 2370—2373, 2378, 2380, 2381,

2826, 2958, 3263, 3282, 3296, 3297, 3370, 3371, 3564, 3717, 3939, 3940, 4201, 4203, 4270, 4352.— V. 2.— № 4620, 4651, 5074, 5122, 5456, 5484, 5647, 5707, 5724, 5741, 5753, 5788—5790, 5998, 6032, 6127, 6154, 6350, 6539, 6541, 6564, 6571, 6574, 6677, 6731, 6734, 6791, 6806, 6989, 6990, 6994, 6995, 7018, 7022, 7029, 7141, 7355, 7454, 7455, 7494, 7648, 7717, 7726, 7813, 8135, 8206, 8317, 8318, 8371, 9048, 9345, 9639, 9801, 9833, 9986, 9997, 10123, 10136, 10137, 10157, 10173, 10230, 10304, 10318, 10400, 10607, 10839.

[11] *Архив* Юго-Западной России (далі — АЮЗР).— Киев, 1869, 1893—1894.— Ч. V.— Т. 1.— № 3; Ч. VIII.— Т. 1.— № 2, 4—11, 13, 16—21, 23—25, 29—30, 32, 42, 47, 50, 52, 53, 55, 56, 69, 70, 74—77, 79, 80, 87—89, 92, 96, 100, 101, 103, 110, 111, 118, 119, 121, 129, 131, 134, 137.— Т. 2.— Регесты и дополнения.— № 1—8, 10—12, 14, 15, 17—19, 22, 24, 25, 27, 39, 41, 45, 46.

[12] *Матеріали* до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України (далі — Матеріали...) / Подає М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ).— Львів, 1905—1906.— Т. 63—64: Серія перша (1361—1530).— № 11, 13—15, 17, 22, 24, 25, 27—32, 34, 35, 37, 39, 40, 42, 43, 45—49, 54—58, 61—63; Т. 69: Серія друга (1531—1574).— № 83, 86.

[13] *Zbiór* dokumentów małopolskich / Wydali Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974—1975.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417.— №. 1651, 1660, 1661, 1675, 1688, 1694, 1706, 1778; Cz. VII: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418—1434.— № 2059—2062, 2064, 2073, 2074, 2077—2079, 2083, 2092, 2093, 2102, 2104, 2107, 2131, 2136, 2141, 2149, 2150, 2156, 2159, 2162, 2166.— Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286—1442.— № 2186—2188, 2190, 2192, 2198, 2200—2202, 2204, 2211, 2213—2215, 2227, 2228, 2241—2245, 2251—2254, 2259, 2269, 2274, 2291, 2305, 2321, 2322, 2330, 2357, 2361, 2367, 2369, 2384, 2386, 2390, 2419, 2425—2427, 2430, 2431, 2434, 2446, 2466, 2468.

[14] *AGZ.*— 1870—1891.— T. II.— № 110; T. IV.— № 81, 92; T. V.— № 51, 82, 132; T. VI.— № 20, 93; T. XII.— S. 223, 297, 344—345, 349; T. XV.— S. 465.

[15] *Żrzódła* go dziejów polskich / Wydawane przez A. Przezdzieckiego i M. Grabowskiego (далі — Zrzódła...).— Wilno, 1843.— T. 1.— S. 153—154, 157—161.

[16] *Каталог* пергаментних документів Центрального державного історичного архіву у Львові: 1233—1799 (далі — Каталог...).— К., 1972.— № 51, 242, 256, 264.

[17] *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1863.— Т. 1. 1361—1598.— № 20.

[18] *Акты*, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР).— СПб., 1846.— Т. 1. 1340—1506.— № 22.

[19] *Semkowicz W.* Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1930.— Rocznik VII.— Zesz. 3—4.— S. 852—857.

[20] *Białkowski L.* Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze.— Warszawa, 1920.— S. 140, 141, 145, 148, 150, 152, 155, 158, 160, 210.

[21] *Radzimiński Z. L.* Rec.: L. Białkowski. Podole w XVI wieku... // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego.— Kraków, 1921.— T. V.— S. 122, 123.

[22] *Pobóg-Gorski W.* Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej.— Kraków, 1903.— S. 120—121, 123—125, 173—175, 178, 197, 232—233, 237—238, 268, 333—335.

[23] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 27, 49, 144—146, 231, 285.

[24] *Źródła* dziejowe.— Warszawa, 1877.— T. V.— S. 22—24.

[25] *Archiwum* książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane... pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego (далі — Archiwum Sanguszków).— Lwów, 1887.— T. 1. 1366—1506.— № 36.

[26] *Pohorecki F.* Catalogus diplomatum bibliothecae Instituti Ossoliniani nec non bibliothecae Pawlikowianae inde ab anno 1227 ad annum 1505.— Leopoli, 1937.— № 118, 133, 159, 195.

[27] *Палеографические* снимки с русских грамот, преимущественно XIV века / Изд. С.-Петербург. археол. ин-та. Под ред. А. И. Соболевского и С. Л. Пташицкого.— СПб., 1903.— № 19.

[28] *Corpus* iuris polonici.— Cracoviae, 1906.— Sectio I.— Vol. 3.— P. 344

[29] *Памятники* дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIV и XV столетиях (далі — Памятники...) / Издал Я. Ф. Головацкий.— Львов, 1867.— № 17, 46.

[30] *Materiały* archiwalne wyjte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wydał A. Prochaska.— Lwów, 1890.— № 89.

[31] *Розов В.* Українські грамоти.— К., 1928.— Т. І: XIV в. і перша половина XV в.— № 61, 74.

[32] *Українські* грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. Відп. ред. М. М. Пещак.— К., 1965.— № 9.

[33] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— Киев, 1885.— С. 386.

[34] *Vitoldiana:* Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1386—1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański.— Warszawa; Poznań, 1986.— № 94, 98, 110, 119, 228.

[35] *Грамоты* великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского.— Киев, 1868.— № 39.
[36] *Jabłonowski A.* Podole u schyłku XV wieku // AW.— 1880.— T. II. Ogólnego zbioru tom XVIII.— S. 527, 536.
[37] *ЦДІА* у м. Києві.— Ф. 37. Кам'янецький земський суд.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 198; Спр. 5.— Арк. 155 зв., 215 зв.
[38] *Archiwum* Główne Akt Dawnych a Warszawie (далі — AGAD). Metryka Litewska.— IY B.— Ks. 17.
[39] *AGAD.* Metryka Koronna.— Ks. 142.— S. 98—110.
[39a] *AGAD.*— Zbiór dokumentów pergaminowych.— N 8506.
[40] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 43, 59, 63—64.
[41] *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— № 2405, 2726, 2979, 6669, 8124.— V. 2.— № 11543.— V. 3.— № 22425; P. У.— V. 1.— № 1064, 3296, 4352. Аналогічне найменування зустрічаємо для Хмільницького повіту в королівській грамоті 1448 р. та в її підтвердженні від 1523 р.: «districtus Chmielnicensis Podoliae» (MRPS.— P. IV.— V. 2.— N 13499.— V. 3.— Supplementum.— N 828).
[42] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 130—150; див. також: *Liske X.* Przedmowa // AGZ.— T. XI.— S. IX—X.
[43] *Kutrzeba S.* Studia do historii sądownictwa w Polsce. VI: Geografia sądów ziemskich od XVI do XVIII wieku // Przegląd Prawa i Administracji.— Lwów, 1901.— Rok XXVI: Rozprawy i zapiski literackie.— S. 819; idem. Starostowie, ich początek i rozwój do końca XIV wieku // Rozprawy Akademii Umiejętności.— Wydział historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1903.— T. XIV.— S. 266; idem. Historia ustroju Polski w zarysie.— Lwów; Warszawa, 1912.— T. 1. Korona.— S. 67, 118; *Gąsiorowski A.* Powiat w Wielkopolsce XIV—XVI wieku: Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej.— Poznań, 1965.— S. 20, 25, 52, 60—61, 197—198; *Bardach J.* Powiat w Polsce późnośredniowiecznej // Czasopismo Prawno-Historyczne.— Poznań, 1967.— T. XIX.— Zesz. 2.— S. 143—144, 148—149.
[44] *AGZ.*— 1888.— T. XIII.— S. 82; *Kwiatkowski S.* Wykaz dostojników duchownych i świeckich tudzież urzędników z czasów Władysława Warneńczyka (1434—1444) // Archiwum Komisji Historycznej.— Kraków, 1886.— T. III.— S. 100.
[45] *AGZ.*— T. XIV.— S. 47. Зазначимо, що найбільш раннє свідчення про кам'янецькі земські книги належить до 1443 р.: 1570 р. шляхтичі Хажовські (Charzowscy) пред'явили в м. Скалі люстраторам витяги з цих книг, з яких хронологічно перший датований 1443 р. (Białkowski L. Op. cit.— S. 3, 208—209). Найраніші згадки про кам'янецькі гродські книги зустрічаються в кам'янецьких земських книгах XVI ст., що дійшли до нас.
[46] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 144.
[47] *AGZ.*— T. XII.— S. 125. Пізніші щодо XV ст. найменування кам'янецького старости генеральним див.: *AGZ.*— T. IV.— S. 164 (1456 р.).— T. XV.— S. 43, 49, 80, 82, 96, 104, 328, 342, 426, 428, 440, 551 (1463, 1466, 1468, 1470 рр.).
[48] *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— № 2455.
[49] *Ibid.*— № 3319.
[50] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— T. I.— № 120.
[51] *Kromer M.* Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Przekład S. Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie P. Marchwińskiego.— Olsztyn, 1984.— S. 136, 137, 139.
[52] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 266—267.
[53] *Матеріали...* ЗНТШ.— Т. 64.— № 51; *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— № 2726.
[54] *Грушевський М.* Вказ праця.— С. 285—286.
[55] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 29.
[56] *Акты ЮЗР.*— Т. 1.— № 20; *Памятники...*— № 46; *Archiwum* Sanguszków.— T. 1.— № 36; *Розов В.* Українські грамоти.— Т. 1.— № 74.
[57] *Przezdziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów.— Wilno, 1841.— T. 2.— S. 51—52; *Źródła...*— T. 1.— S. 144; *АЗР.*— Т. 1.— № 6; *Dodatek* Tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej».— Lwów, 1854.— № 16.— S. 64; *Памятники...*— С. 9—10; *Палеографические* снимки...— № 17; *Pobóg-Górski W.* Op. cit.— S. 244; *Грамоти* XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М. М. Пещак.— К., 1974.— № 31; *Vitoldiana...*— № 211.
[58] *Semkowicz W.* Nieznane nadania Witolda...— S. 847, 849; *Крикун М. Г.* Початки...— С. 41—44.
[59] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 2.— Регестры и дополнения.— № 41.
[60] *Каталог...*— № 242.
[61] *AGAD.* Metryka Litewska.— IV B.— Ks 17.— K. 97; v. 98.
[62] *Ibid.*— K. 61.
[63] *MRPS.*— P. IV.— V. 3.— № 22250.
[64] *Ibid.*— P. V.— V. 2.— № 5707. Згадані вище випадки вживання поняття «територія» в значенні повіту враховано в табл. 1 і 2. Слід підкреслити, що термін

«територія» в тому ж значенні був добре відомий в Руському воєводстві в XV ст. (можливо, й у XVI ст.), доказом чого може служити відповідний матеріал одного з томів публікації «Akta grodzkie i ziemskie», його видавцем К. Ліске згрупований і поданий в передмові до цього тому; див.: *AGZ.*— T. XV.— S. X. Тут названо поселення: «у Львівській землі і Самбірській території», «у Львівській землі і Жидачівській території», «в Галицькому повіті і Теребовельській території» тощо. Там же зустрічаємо, до речі, поняття «повіт» (districtus) для позначення Жидачівського, Теребовельського та інших округів — «територій».

[65] Якщо не рахувати дарчої грамоти Вітовта від 1430 р. на села Печерна й Блашківці, названі «в Червоногродській волості» (AGAD. *Metryka Litewska.*— IV B.— Ks. 17.— K. 165): тут волость можна трактувати і як повіт, і як королівський маєток-староство.

[66] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 2; Zbiór dokumentów małopolskich.— Cz VI.— N 1700.

[67] *Pobóg-Górski W.* Op. cit.— S. 173—175. А. Яблоновський висловив сумнів щодо датування цієї грамоти 1410 р. (*Jabłonowski A.* Op. cit.— S. 527).

[68] *АЗР.*— Т. 1.— № 22; *Памятники...*— № 17; *Палеографические снимки...*— № 19; *Крымский А.* Украинская грамматика.— М., 1908.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 534; *Розов В.* Українські грамоти...— Т. 1.— № 61; Українські грамоти XV ст.— № 9; *Vitoldiana...*— № 112. Грамоту публікатори датують різно — від 1414 р. до 1429 р.

[69] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 27; Матеріали... // ЗНТШ.— Т. 63.— № 22; Sochaniewicz K.; Najdawniejsze dyplomy Witolda w.ks. litewskiego (Przyczynek do dyplomatyki litewskiej // AW.— 1925—1926.— Rocznik III.— S. 385—386; Vitoldiana... — N 119. Цю грамоту видавці датують по-різному — 1411—1430 рр. В публікації її, наведеній у згаданій щойно роботі К. Саханевича, чомусь надруковано «w powete Bokotskom», а не — «w wołoszczi» Bokotskiei». Названі чотири грамоти, що в них волость виступає як повіт, відбиті в табл. 1 і 2.

[70] Див., напр.: *MRPS.*— P. IV.— V. 2.— № 11584, 21663, 22952 (відповідно 1518, 1544, 1546 pp.); *AGAD.* Metryka Litewska.— IV B.— Ks. 17.— K. 151, 165, 70—71 (1444, 1436, 1554 pp.).

[71] Грамоти з локалізацією топонімів по староствах, без зазначення повітів, див.: *MRPS.*— P. III.— № 741; P. IV.— V. 1.— № 6675.— V. 2.— № 11186, 11585.— V. 3.— № 21224, 21225, 21691, 22293, 22956; P. V.— V. 1.— № 1655, 1821, 1925, 2535, 2815, 3475, 3915, 3939.— V. 2.— № 6456, 6565, 6566, 6579—6582, 6964, 7373, 7428, 7490, 8368, 8420, 10639 (1503—1571 pp.); *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 71, 99, 117, 127, 141, 142 (1546—1581 pp.); *Матеріали...* // ЗНТШ.— Т. 64.— № 53 (1461 pp.); *AGAD.* Metryka Litewska.— IV B.— KS. 17.— K. 69, 92, 95—95 v., 124 v., 186 v. (1550—1560 pp.).

[72] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 111.

[73] *MRPS.*— P. V.— V. 2.— № 10123.

[74] *Каталог...*— № 256 (1480 р.); *MRPS.*— P. IV.— V. S.— № 11543 (1518 p.), 12270 (1519 p.), 13515 (1523 p.); *Białkowski L.* Op. cit. S.— 140—141 (1533 p.).

[75] *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— N 2679; Dodatek Tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej.— 1855.— N 29.— S. 116.

[76] *MRPS.*— P. IV.— V. 2.— N 13477.

[77] *Матеріали...*— // ЗНТШ.— Т. 64.— № 58; MRPS.— P. I.— № 1803.

[78] *MRPS.*— P. IV.— V. 2.— № 11551.

[79] *Białkowski L.* Op. cit.— S. 148.

[80] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 2.— Регесты и дополнения.— № 39.

[81] *MRPS.*— P. IV.— V. 2.— № 12396.

[82] *AGZ.*— T. XIV.— S. 233—234.

[83] *Ibid.*— S. 404, 411.

[84] *Ibid.*— T. XV.— S. 104, 458.

[85] *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— N 2411, 2432.

[86] *Ibid.*— P. Y.— V. 2.— N 4651.

[87] *AGZ.*— T. XII.— S. 27; *Kwiatkowski S.* Op. cit.— S. 81.

[88] *AGZ.*— T. XIV.— S. 142; *Kwiatkowski S.* Op. cit.— S. 86.

[89] *Długosz J.* Opera omnia / Cura A. Przedziecki edita.— Cracoviae, 1878.— T. XIV.— P. 133.

[90] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 149.

[91] *Długosz J.* Op. cit.— T. XIV.— S. 112—113.

[92] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 146.

[93] *Codes* epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430 / *Collectus A.* Prochaska.— Cracoviae, 1882.— N 115; *Archiwum* Sanguszków.— T. 1.— N 19.

[94] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 172.

[95] *Там же.*— С. 170.

[96] *Там же.*

[97] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 17; *Pobóg-Górski W.* Op. cit.— S. 123—125; *Vitoldiana...*— № 228; *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 34—35, 170.

[98] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 34—35.
[99] *Там же.*— С. 64—65.
[100] *Там же.*— С. 43.
[101] *Там же.*— С. 65—66.
[102] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 2.— Регесты и дополнения.— № 14; *Corpus iuris polonici.*— Sectio I.— V. 3.— S. 344; *MRPS.*— P. IV.— V. 1.— № 2692.
[103] *Źródła* dziejowe.— 1889.— T. XIX.— S. 169 (1530 р.); AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK).— Dział I.— Ks. 45.— K. 28 v. (1530 р.), 41 (1531 р.), 54 v. (1532 р.), 78 v. (1534 р.), 87 v. (1535 р.).
[104] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 48, 49.
[105] *Źródła* dziejowe.— T. XIX.— S. 169 (1542 р.); AGAD. ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K. 98 v. (1542 р.), 119 (1547 р.).
[106] *AGAD.* ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K. 172 (1552 р.), 181 v. (1553 р.).
[107] *Archiwum* Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego.— Warszawa, 1904.— T. 1. 1553—1579.— N 64.
[108] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 134; *Pobóg-Górski W.* Op. cit.— S. 125—127.
[109] Див. виноски 103, 105, 106.
[110] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 41.
[111] *Źródła* dziejowe.— T. XIX.— S. 159—171.
[112] *Jabłonowski A.* Op. cit.— S. 532—535.
[113] *Źródla dziejowe.*— T. XIX.— S. 165 (1542 р.); *AGAD.* ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K 38 (1531 р.), 96 (1542 р.), 117 (1547 р.).
[114] *Źródła* dziejowe.— T. XIX.— S. 234—307.
[115] *Jabłonowski A.* Przedmowa // Źródła dziejowe.— T. XIX.— S. 15—16, 26.
[116] *Крикун М. Г.* Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI—XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1885.— Вип. 11.— С. 59.
[117] *Atlas* historyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Wydany zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie: Epoka przełomu z wieku XVI — go na wiek XVII — sty. Dział II: «Ziemie Ruskie» Reczypospolitej. Dział opracowany przez A. Jabłonowskiego.— Warszawa; Wiedeń, 1889—1904.— N 6, 7, 9, 10.
[118] *Kromer M.* Op. cit.— S. 139.
[119] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 267—268.
[120] *Там же.*— С. 150.
[121] *Там же.*— С. 149.
[122] *Там же.*— С. 267, див. також: С. 150.
[123] *Białkowski L.* Op. cit.— S. 209.
[124] *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 279.
[125] *Там же.*— С. 267.
[126] *Там же.*— С. 286; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. V.— С. 316; див. також: *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 126.
[127] *Грушевський М.* Барское староство...— С. 267—271; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. V.— С. 316.
[128] *AGZ.*— T. XIII.— S. 481; див. також: *Liske X.* Przedmowa // AGZ.— T. XIII.— S. XI; *Грушевский М.* Барское староство...— С. 150. За польським правом, якщо когось (звичайно шляхтича) одночасно викликали за адресованими йому позовами в кілька судів, то він зобов'язаний був стати раніше всього перед тим судом, де розглядалася справа, що стосувалася його, найважливіша, зокрема, щодо грошей — номінально найбільша; в усіх інших судах відповідач мав право сам або через свого уповноваженого вимагати відтермінування розгляду позовів (dilatio pro maiori); див.: *Balzer O.* Przewód sądowy polski w zarysie (Wykład uniwersytecki). Wydanie pośmiertne / Przedmową oraz indeksem opatrzył W. Hejnosz.— Lwów, 1935.— S. 100.
[129] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 64; *Грушевский М.* Барское староство...— С. 270.
[130] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 64, 72; *Грушевский М.* Барское староство...— С. 276—277.
[131] *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 25, 40, 64, 66, 110, 114; *MRPS.*— P. IV.— V. 3.— № 22419.
[132] *Dąbkowski P.* Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełskiego // Studia nad historią prawa polskiego / Wydawane pod red. O. Balzera.— Lwów, 1921.— T. VIII.— Zesz 1.— S. 68.
[133] Про повітовий поділ Подільського воєводства від 1581 р. до ліквідації останнього 1793 р. див.: *Krykun M. H.* Podział na powiaty województwa podolskiego od XVI doXVIII w. // Europa srodkowa i wschodnia w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych. Materiały secji naukowej / Ped. K. Myśliński.— Lublin, 1992.— C. 38—52.

Н. М. ПІДГОРНА, С. М. ПЛОХІЙ *(Дніпропетровськ)*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (кінець XVIII — початок XIX ст.) *

Виникнення іноземних колоній на півдні України пов'язане з входженням спочатку Лівобережної, а пізніше і Правобережної України до складу Російської імперії, з наслідками російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Російський уряд був зацікавлений у якнайшвидшому господарському освоєнні краю, а отже, у збереженні його в складі імперії. З точки зору уряду, народна колонізація краю, по-перше, була надто повільною, по-друге, підривала існуючий в державі кріпосницький лад, що становило перешкоду на шляху подальшої централізації Російської імперії. Вихід було знайдено у запрошенні іноземців. Ця політика, що розпочалася з переселення сербів імператрицею Єлизаветою Петрівною, набула особливого розмаху за часів Катерини II і продовжувалася її онуком Олександром I. Німецькі переселенці, цей авангард германського руху на Схід, що відбувався з часів Грюнвальда переважно мирним шляхом, становили більшість іноземців, які оселилися в південноукраїнських степах.

Дослідження джерел з історії німецьких колоній на південноукраїнських землях має значення для вивчення господарської, суспільної, релігійної історії німецьких поселень і висвітлення німецько-українських зв'язків.

Історії німецьких колоній півдня України, що існували тут з кінця XVIII по 40-ві роки XX ст., присвячена досить велика література [1]. Пошук і дослідження джерел з історії німецьких поселень півдня України ускладнюються тим, що державні органи Російської імперії, що безпосередньо займалися опікунськими справами, неодноразово реорганізовувалися, міняли місце перебування, що призвело до розпорошення документів по різних архівах, а також архівних фондах. Треба мати на увазі також наслідки евакуації та втрати фондів в роки другої світової війни.

В рамках даної статті зроблено спробу охарактеризувати комплекс документальних джерел, що склався в результаті діяльності урядових органів по переселенню і влаштуванню німецьких переселенців на південноукраїнських землях. Хронологічно ці процеси охоплювали період з кінця XVIII до 30-х років XIX ст., коли великомасштабна політика переселень іноземців у межі Російської імперії була припинена.

Першою державною установою, яка займалася наглядом за переселенням іноземців на південь України, була катеринославська «Контора опікунства про новоросійських іноземних поселенців», заснована згідно з

* Автори висловлюють щиру подяку співробітникам Державного архіву Дніпропетровської області, і зокрема Ользі Аркадіївні Коваленко, за консультації та подану допомогу.

указом від 26 липня 1800 р. Очолював установу директор, який підпорядковувався безпосередньо генерал-губернаторові Новоросії і мав двох заступників, секретаря та наглядачів у колоністських округах.

З часом, коли кількість переселенців, а відповідно і обсяг роботи збільшилися, було вирішено створити більш розгалужену систему управління колоніями півдня України. 22 березня 1818 р. датується розпорядження про утворення «Попечительного комітету південних колоній», з місцеперебуванням в Херсоні, але фактично він вщник і діяв до 1822 р. там, де для цього вже існували певні умови,— в Катеринославі. Від початку діяльності комітету йому підпорядковувалися три контори — Катеринославська, Кишинівська і Одеська. Крім того, в Катеринославській конторі знаходився головний суддя, який розбирав судові справи усіх колоністів півдня України. У 1822 р. комітет було перенесено до Кишинева, в 1833 р.— після чергової реорганізації і закриття контор — до Одеси, де його діяльність припинилася в 1871 р.[2]

Важливий комплекс документів з історії німецьких переселень на південь України зберігається сьогодні в Державному архіві Дніпропетровської області. В фонді 134 цього архіву відклалися документи «Контори опікунства про новоросійських іноземних поселенців» (1800—1818 рр.) та «Катеринославської контори іноземних поселенців» (1818—1833 рр.), тобто тих опікунських установ, що знаходилися в Катеринославі. Ці матеріали зберігають інформацію про хід переселення та побут іноземців на території всієї України з 1781 по 1818 р. та в межах колишньої Катеринославської губернії в 1818—1834 рр. Перші дані про німецькі колонії датуються 1785 р., останні — 1834. Відсутні будь-які справи за 1786, 1788 та 1792 рр.

Формування фонду № 134 тривало до середини 50-х років: в 1949 р. у ДОДА було передано 203 одиниці зберігання з Одеського обласного архіву, в 1955 р.— п'ять справ з Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Нині у фонді нараховується 990 одиниць зберігання. Справи складаються з документів переважно російськомовних, але багато різного роду паперів німецькою, шведською, англійською та французькою мовами.

Формування цього комплексу документів безпосередньо пов'язане з системою державного управління колоніями. Катеринославські контори (перша і друга) були ключовою ланкою в цій структурі: сюди надходили накази та розпорядження від Міністерства внутрішніх справ, Експедиції державного майна, пізніше Опікунського комітету; тут концентрувалися донесення, що надходили з колоністських приказів, від наглядачів колоній, колоністів. Окрему групу документів складають матеріали про діяльність головного колоністського судді — надвірного радника С. Контеніуса.

Катеринославські контори на різних етапах діяльності займалися наглядом за іноземними переселенцями не лише в південних губерніях: Катеринославській, Херсонській та Таврійській, але також в Чернігівській та Полтавській. В архівних справах знаходимо дані з історії кримських та біловезьких колоній, радичівського менонітського братства. Контори здійснювали нагляд за усіма іноземними колоніями, серед яких були як німецькі, так і шведські, болгарські, єврейські. Найбільш повна інформація збереглася про діяльність хортицьких, молочанських та йозефстальських колоній, які весь час, тобто з 1800 по 1833 р., підпорядковувалися Катеринославським конторам. Термін «німецькі» трактується в даному випадку досить широко: йдеться як про власне німецькі: лютеранські та католицькі поселення, так і менонітські колонії. Питання про етнічне походження менонітів — голландське чи німецьке — до цього

часу залишається дискусійним, і дослідники характеризують їх як певну етноконфесійну спільність[3]. Чітку границю між німцями-католиками і лютеранами та менонітами проводила і сама опікунська адміністрація: перших службовці називали колоністами, інших менонітами.

Архівні справи, що зберігаються в описуваному фонді, дають змогу простежити всі етапи переселення німецьких колоністів до південноукраїнських степів, починаючи від діяльності державних агентів по переселенню ще за кордоном. Серед інших відклалися матеріали про діяльність одного з таких агентів — Циглєра. Це доповідь Міністерства внутрішніх справ про діяльність Циглєра та про його витрати на організацію переселення. Тут же знаходимо повідомлення колезького радника Трефурта з Данціга про переселення менонітів. Трефурт, зокрема, зазначає, що «меннониты из окружностей Швеца, из коих от 50 до 60 семейств намерены отправиться в Екатеринослав, суть древнего общества, называемые от прочих меннонитов старыми фламандцами» (спр. 98.— Арк. 107) *.

В справах фонду збереглися паспорти, а також проїзні документи німецьких колоністів, що прибували в країну в 1808—1809 pp. Паспорти являють собою видрукувані гербові бланки, куди вписувалися дані володаря паспорта, де зазначалися пункти, через які він подорожував. Як свідчать документи фонду, шлях переселенців був далеко не легким, а часто просто небезпечним. Про це, зокрема, свідчить донесення міністру внутрішніх справ про прибуття транспорту переселенців з Ульма в жовтні 1803 р. Повідомлялося про випадки втеч, народження та смерті колоністів, про загибель одного з колоністів під час нападу на транспорт турецьких розбійників, пограбування колоністського транспорту. Колоністи залишилися без одежі, і їм було подано державну допомогу (спр. 71.— Арк. 3, 16).

Окрема група джерел свідчить про заходи уряду і різного роду опікунських інстанцій щодо допомоги переселенцям. Тут знаходимо інформацію про розподіл провіанту серед прибулих, фінансові документи про видачу грошей на господарські потреби та ін. Це, переважно, листування контори з правлінням Катеринославської казенної палати, Новоросійським нижнім земським судом, з військовими та цивільними губернаторами, інформація про землі, на яких селили новоприбулих (спр. 6, 15, 19, 20 та ін.).

Чимало матеріалів фонду має статистичний характер. Це документи, в яких знаходимо інформацію про чисельність колоністів, їх вік, віросповідання, зведення про кількість землі, переданої колоністам, характер її господарського освоєння. Ці дані становлять особливий інтерес з точки зору вивчення економічної історії, демографічних процесів, генеалогії, релігійної історії краю.

Дані про кількість німецьких колоністів відбилися в ревізьких сказках, а також в іменних списках прибулих переселенців. Оскільки ревізькі сказки були підставою для подальшого оподаткування населення, ці документи складалися з особливою прискіпливістю. Тут фіксувалась кількість родин і їх склад, вік, стать, спеціальність, час прибуття поселенців. Окремо зазначалося віросповідання. В фонді збереглися ревізькі сказки колоністів за 1795 р.— по Катеринославській губернії, за 1808 р.— по менонітській Хортицькій окрузі та колонії Нейдорф, за 1811, 1815 pp.— по Хортицькій окрузі, за 1816 р.— по окремих колоніях Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній, за 1818 р.— по деяких поселеннях колоністів Херсонської губернії.

* Тут і далі посилання на конкретні справи фонду даються в тексті.

Не менш важливе джерело становлять іменні списки колоністів. В них визначається склад прибулої родини, місце, з якого вона прибула, віросповідання і, що надзвичайно важливо,— ремесло, яким володіє колоніст, перелік майна, яке він привіз із собою.

Інформація про подальший рух населення відбилася в «Ведомостях о родившихся, бракосочетавшихся и умерших в подведомственных конторе колониях». Як іменні списки, так і «Ведомости» складалися безпосередньо на місцях — в колоніях не лише наглядачами, але й самими колоністами. Саме через це велика їх кількість виконана німецькою мовою.

Переважна більшість документів, що відклалися в описуваному фонді, стосується господарських питань. Це листування катеринославських опікунських органів з Експедицією державного майна та Міністерством внутрішніх справ. Управителі, а також наглядачі колоній щороку мали складати спеціальні «Ведомости», в яких перелічували наявний у колоністів сільськогосподарський реманент, окремо зазначаючи кількість возів, плугів, борін тощо, а також наявність худоби: якої саме та її кількість.

Царський уряд надавав німцям-переселенцям, і насамперед менонітам, великі пільги — земельні наділи та грошові позики. Тобто вже з самого початку переселенці опинялися в привілейованому становищі порівняно з українськими козаками та селянами, на плечі яких ліг основний тягар освоєння краю [4]. Щоправда, чиновники намагалися ошукати переселенців, зволікали подання їм допомоги, та все ж вона надходила. В листі до контори з Експедиції державного майна (квітень 1803 р.), зокрема, зазначалося: «Вообще в водворении и снабжении их всем по хозяйству экспедиция не находит никакой нужды держаться в точности тех условий, какие заключены с первыми меннонитами. Ссуда, им данная, чрезвычайно велика и только к отягощению их послужила. Из данных им 120 бревен выстроили они очень огромные дома, починка которых со временем, когда они придут в ветхость, в безлесном крае, потребует вновь весьма великих для них издержек и сопряжена будет с чрезвычайными затруднениями» (спр. 73.— Арк. 34).

Виділяючи чималі кошти для позик іноземцям, уряд намагався як скоріше отримати певні дивіденди, що полягали у прискореному господарському розвитку краю. Управляючі колоніями були зобов'язані регулярно складати звіт, де докладно доповідалося про господарський стан колоній, в разі занепаду господарства зазначалася причина — хвороба або смерть господаря, неврожай, загибель худоби, недбалість колоніста. Ось назва однієї з характерних в цьому відношенні справ фонду: «Генеральна табель Одесского водворения за 1808 г. с показанием именованием колоний и сколько под ними удобной земли, из какого числа семейств и обоего пола душ оныя состоят, сколько посеяно и собрано разного хлеба, накошено сена, сколько пало в 1808 г. скота и сколько оного налицо состоит, в каком состоянии садоводство, хозяйственное обзаведение и сколько находится в общественных магазинах запасного хлеба» (спр. 203).

В справах катеринославських опікунських контор збереглася інформація не лише про колоністів, що жили в колоністських округах, але й про тих, що з певних причин опинилися за їх межами. Якщо меноніти, як правило, були добрими господарями і емігрували лише з релігійних причин, то серед власне німецьких переселенців, що відправлялися в далеку подорож через економічні нестатки, траплялося чимало декласованих елементів, які були нездатні займатися сільським господарством. Таким контора спочатку надавала певну фінансову підтримку, але коли з'ясовувалося, що вони самі не можуть себе утримувати, а ніхто з коло-

ністів не хоче за них поручитися, таких колоністів направляли на казенні роботи. Деяким переселенцям службовці контори допомагали знайти додаткові заробітки. Так, один з чиновників контори — Будденброк їздив до Новомосковського та Павлоградського повітів, де знайшов поміщиків, що згодилися взяти до себе на роботу колоністів (спр. 343).

Серед переселенців було також чимало непоганих ремісників, які шукали собі роботи не лише в колоністських округах, але й за їх межами. Договори з місцевим населенням мали бути завіреними в конторі. В справах контори знаходимо, зокрема, умови договору колоністів Якова Круля та Бернарда Ліхнера з військовим радником Гавриленковим на виконання декоративних прикрас для вікон і дверей та інших робіт в будинку останнього в с. Хорошеве, договори про здачу в оренду будинка, про найм на посаду садівника та ін.

Особливу групу джерел, хоч і нечисленну порівняно з комплексом документів про господарську діяльність, становлять матеріали про суспільне і, зокрема, релігійне життя колоній. Кілька справ фонду містить рапорти про обрання колоністських старост — «шульців». Їх роль в колоніях була надзвичайно великою — вони користувалися довірою чиновників контори: складали різні документи, з ними в разі потреби передавалися в урядові інстанції великі суми грошей (спр. 494, 715, 788, 804). Управляючі регулярно звітували перед конторою про витрати спільних колоністських коштів. В колоніях існували, крім того, спеціальні сирітські фонди, про витрати з яких управляючі також сповіщали контору (спр. 651).

У матеріалах фонду відклалися не лише загальні відомості про кількість колоністів, що взяли шлюб, але й відповідні заяви поселенців та справи про розлучення, зокрема справа № 757 про розлучення Луїзи Кіст з її чоловіком — колоністом Андрієм Вількупським.

Центром суспільного життя в німецьких колоніях була церква; католицький костьол, лютеранська кірха чи молитовний будинок були, нарівні зі школою, першими громадськими установами, які споруджували колоністи. У протестантів школа надзвичайно тісно була пов'язана з релігією, адже читати біблійні тексти могла лише освічена людина. Нерідко шкільне приміщення було в перший період існування колонії й місцем богослужіння [5].

Для вивчення церковного устрою колоній найбільший інтерес становлять менонітські поселення, адже причиною еміграції менонітів були релігійні обмеження та переслідування — тобто фактори конфесійного характеру. На жаль, в справах катеринославських опікунських контор практично не відклалося документів, які б пролили світло на власне релігійне життя менонітських громад — останні намагалися виключити найменшу можливість для державних органів втручатися в їх релігійну практику. Майже єдиний виняток — надзвичайно цікава справа, що містить дозволи на перехід колоністів (лютеран) у менонітство, а меноністів — у лютеранство. Ці документи становлять особливий інтерес з огляду на надзвичайну рідкість зміни менонітами свого віросповідання. Контора втручалася в ці справи лише через різницю у оподаткуванні колоністів та менонітів. Останні користувалися особливими пільгами і тому, що коли перехід з менонітів у колоністи відбувався досить легко, то з колоністів у меноніти можна було перейти лише за умови, що той, хто змінював свій статус, до наступного ревізького перепису залишатиметься в колоністських списках і платитиме відповідні податки (спр. 165).

Про діяльність цих релігійних громад лютеран та католиків контора була поінформована набагато більше. Службові контори стежили за наданням католицьким священикам (патерам) та протестантським (пас-

торам) відповідних розмірів земельних ділянок, контролювали виплату їм жалування, допомагали зносинам між окремими колоністськими громадами та їх консисторіями, займалися розповсюдженням релігійної літератури серед колоністів та ін. (спр. 538, 576, 614, 641). Як свідчить листування контори, пастори — тобто лютеранські священнослужителі — знаходилися у привілейованому становищі порівняно з своїми колегами — католиками. Якщо першим, згідно з урядовими розпорядженнями, виділялося для хліборобства 120 дес. землі, то другим лише половина — 60 дес. (спр. 659.— Арк. 4).

З 1819 р. на церковні справи колоністів, і зокрема будівництво церков, та грошові збори на ці потреби почало розповсюджуватися загальноімперське законодавство: за розпорядженням міністра духовних справ та народної освіти графа Голіцина Попечительний комітет наказав конторам взяти ці справи під свій нагляд, що, як свідчать матеріали Катеринославської контори, і було виконано (спр. 575).

Особливий інтерес викликає справа фонду про призначення священика Ігнаца Ліндля візитатором католицьких колоній Новоросії. Ліндль (1774—1845) відзначався досить радикальними як на католицького священика поглядами, і його призначення було пов'язане з вигнанням єзуїтів за межі Російської імперії. Радикалізм поглядів Ліндля та їх виразний некатолицький характер призвели до усунення його з цієї посади (спр. 658). Надзвичайно цікава й подальша доля німецького патера, що заснував із своїми однодумцями колонію Сарата[6]. Історія діяльності Ліндля — лише один епізод з релігійної історії іноземних колоній півдня України, що відбилася також в матеріалах описуваного фонду.

В цілому, характеризуючи джерела про соціальний розвиток німецьких колоній, які відклалися в справах катеринославських опікунських контор, треба зазначити, що вони становлять лише невелику групу в загальній масі джерел господарського характеру. Деякою мірою повсякденне життя колоністів висвітлюють справи генерального судді колоній, де йдеться про злочини, скоєні колоністами (спр. 128, 341 та ін.).

Охарактеризований вище комплекс документів до цього часу фактично не використовувався дослідниками. Причинами можна вважати відносно пізнє складання фонду, а також відсутність будь-якої інформації в довідковій та спеціальній літературі. Проте наявні у фонді джерела можуть багато в чому доповнити використовувані в історичній літературі матеріали центральних установ Російської імперії, що займалися іноземними поселенцями. Значення матеріалів катеринославських контор полягає насамперед у тому, що в їх справах відклалися документи, писані рукою самих колоністів, листування колоністських приказів, наглядачів колоній, тобто джерела, які дають уявлення про «структури повсякденності». Дослідження цього комплексу джерел має стати одним з кроків на шляху подальшого вивчення історії українсько-німецьких зв'язків XVIII—XIX ст.

[1] *Беднов В. А.* К истории немецкой колонизации Юга России // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.— Екатеринослав, 1915.— Вып. 10.— С. 351—355; *Бондарь С.* Секта меннонитов в России.— Пг., 1916; *Дружинина Е. И.* Южная Украина 1800—1825 гг.— М., 1970.— С. 126—145; *Ипатов А. Н.* Меннониты. Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности.— М., 1979; *Кабузан В. М.* Немецкое население в России в XVIII — нач. XX века // Вопр. истории.— 1989.— № 12.— С. 18—29; *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.— Спб., 1869.— Вып. 1; *Маликовский Л. В.* Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX в. // Исторические записки.— М., 1983.— Т. 109.— С. 177—202; *Писаревский Г. Г.* Переселение прусских меннонитов в Рос-

сию при Александре I.— Ростов-на-Дону, 1917; *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов.— М., 1916; *Bartlett, Roger P.* The settlement of foreigners in Russia 1762—1804.— Cambridge, 1979; *Friesen P. M.* Die Alt-Evangelische Mennonitische Brüderschaft in Russland (1789—1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte.— Halbstadt, 1911; *Keller C.* The German Colonies in South Russia 1804—1904.— Saskatoon, 1968—1973.— Vol. 1—2; *Stumpp, Karl.* The German Russians: Two centuries of Pioneering.— Bonn, 1967; *Stumpp, Karl.* Die Russlanddeutschen. Zweihundert Jahre unterwegs.— Stuttgart, 1981.

[2] *Штах Я.* Очерки...— МС. 47; *Keller P.* The German Colonies.

[3] *Ипатов А. Н.* Менониты...; *Его же.* Взаимосвязь религиозного и национального в меннонитстве // Вопросы научного атеизма.— М., 1971.— Вып. 12.

[4] *Polonska-Vasylenko N. D.* The Settlement of the Southern Ukraine // Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US.— New York, 1955.— Vol. 4—5 (Special Issue).

[5] *Клаус А.* Наши колонии.— С. 376—455.

[6] Див.: *Roemmich H.* Ignaz Lindl.— Leipzig, 1927; *Keller P.* The German Colonies...— Vol. 1.— P. 376—455; *Плохий С. Н.* Католические колонии Юга Украины после изгнания иезуитов: Игнаций Линдл // Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность.— Запорожье, 1990.— С. 22—24.

С. І. БІЛОКІНЬ *(Київ)*

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА В АРХІВІ В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

(Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства) [1]

Словникові статті й біографії Вадима Львовича Модзалевського (1882—1920) характеризують його як визначного архівіста, генеалога, історика. Присяжним мистецтвознавцем він начебто справді не був і себе за мистецтвознавця не вважав. Незаангажованість вченого позначилась і на ставленні до нього. Скажімо, упорядники «Матеріалів до словника мистецтвознавців УРСР» (керівник колективу й відповідальний редактор Юрій Турченко), хоч і надто коротко та з помилкою в даті народження, Модзалевського репрезентували [2]. А вже в «Словнику художників України» (Київ, 1973), де, незважаючи на назву, мистецтвознавці також фігурують, його ім'я відсутнє.

І все ж таки доробок Модзалевського майбутні історики українського мистецтвознавства не обійдуть. Вони відзначать, зокрема, що Модзалевський був одним з піонерів мистецтвознавчого джерелознавства [3].

Як вчений він виріс із так званої лівобережної історичної школи [4], започаткованої Олександром Лазаревським. Лазаревський, правник за офіційним своїм фахом, особливого значення надавав матеріалам судочинства і явно недооцінював історично-культурну проблематику. Природно, що загальний культурний рівень країни в його працях виразно понижений, а характеристикам, що їх він давав тим чи іншим діячам, теж бракувало справедливості. Все це не раз викликало нарікання дослідників і громадськості.

Модзалевський інтенсивно заповнював прогалину, що утворилася. Його праці мистецтвознавчого характеру лежать саме в цьому річищі.

Дбаючи про розвиток, українського мистецтвознавства, Модзалевський далекоглядно звернувся до його фактографічної основи — мистецтвознавчого джерелознавства. Окремі документи, акти, спогади друкували на Україні, безумовно, й до нього. В. Модзалевський поставив питання про систематичне видання писаних джерел з історії українського мистецтва. Вже на перших установчих зборах Секції мистецтв Українського наукового товариства (УНТ) 20 вересня 1918 р. він заявив, що додержуватися системи в науковій роботі за умов громадянської війни неможливо. Тому, стоячи на реальному грунті, треба зайнятися найголовнішим — «гуртуванням молоді, збиранням бібліографії по історії українського мистецтва [5], виданням архівних матеріалів, що стосуються до історії цього мистецтва» [6].

Історик мистецтва Федір Ернст свідчить, що Модзалевський «вирішив організувати при Секції спеціальне розшукування архівних матеріалів, що стосуються до історії мистецтва, і їх копіювання для архіву Секції» [7].

Але Модзалевський не обмежився лише постановкою завдання. Він

обгрунтував напрями, пояснив необхідність такої роботи. Вперше в українській мистецтвознавчій науці він з'ясував *роль і значення джерелознавчих студій як основи, фундаменту мистецтвознавства:* «Цю коротеньку згадку про давніх українських людвисарів та конвисарів,— писав він в одній із останніх праць,— закінчую побажанням, щоб Секція історії мистецтва Українського наукового товариства в Києві скоріше почала збирати по архівах матеріали для історії нашого мистецтва. Ці матеріали, опубліковані навіть у сирому вигляді, покладуть тверду підвалину для справжньої *документальної* історії українського мистецтва, якої ми досі не маємо й ніколи не будемо мати, якщо дослідувачі давнього українського мистецтва будуть оминати темні, холодні, брудні й, додамо ще один епітет, великострадні наші архіви» [8].

Цього мало: архівні студії Модзалевський вважав навіть за *умову вірогідності* подальших *мистецтвознавчих побудов.* «Будемо сподіватися,— стверджував він в іншій статті,— що дуже помітна постать [Григорія] Левицького не довго буде чекати дослідувача для себе, а тим часом, може, знайдуться ще нові архівні дані, й тоді образ Левицького і яко художника, і яко людини буде змальовано повно і вірно» [9].

Але високий клас Модзалевського як вченого-професіонала допоміг йому утримати в цих питаннях тверезу рівновагу. Вказуючи на мистецтвознавчі джерела, які *відбили* мистецьку суспільну свідомість, він не забував водночас про джерела, що *втілюють* цю свідомість,— самі п а м' я т к и [10], які санкціонують власне існування мистецтвознавчої науки. «Але це,— зазначав він,— одне завдання для секції мистецтва; друге — реєстрація з докладним описом та фотографуванням пам'яток нашого мистецтва [...]» [11].

Про практичні заходи Модзалевського в галузі мистецтвознавчого джерелознавства свідчать протоколи Секції мистецтв УНТ. На восьмому засіданні 5 липня 1919 р. вчений заявив, що коли йдеться про архівні матеріали до історії українського мистецтва, то видавати їх (систематично?) через складні поліграфічні умови зобов'язана насамперед Археографічна комісія УАН. Секція ж мистецтв, на його думку, могла б друкувати окремі збірники. 7 лютого 1920 р., на шістнадцятому засіданні, Модзалевського обрано на керівничого-організатора комісії по збиранню таких матеріалів. 21 березня, на вісімнадцятому засіданні, Секція ухвалила видати вченому на оплату копіювання матеріалів у місцевих архівах 5 тис. крб. Модзалевський організував роботу дуже швидко. 28 квітня, на двадцятому засіданні секції, він уже доповідав, що завершено списування «Опису о церковных манастиря Михайловського разных вещах» 1771 р. та опис майна Видубецького монастиря 1774 року [12].

У даному огляді аналізуються матеріали архіву В. Модзалевського, що зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН України. Частина паперів складає тут окремий, XII, фонд Модзалевського, а більшість — розподілено між I—III відділами. Загальний обсяг матеріалів — 8102 одиниці збереження й картотека (10 тис. карток). Обидва числа — орієнтовні.

Висунувши гасло збирання й видання архівного матеріалу, з історії українського мистецтва взагалі, сам Модзалевський зосередився на кількох окремих темах, які почав систематично обробляти. Рання смерть у віці 38 років перешкодила йому довести справу до кінця. Завершити Модзалевському пощастило небагато, насамперед працю, присвячену гутам. Тільки ж якість цієї праці виявилася така висока, що, на думку сучасного дослідника В. Рожанківського, монографія «відкрила новий етап у вивченні українського скла» [13].

Як видно з архівного матеріалу, спочатку вчений окреслив тему дуже широко. Збереглася обкладинка з написом: «Украинские гуты и

стекло. 1. Гуты» (II, 18603)[14]. Чернетка плану (II, 18602) має такий заголовок: «Гуты Черниговской губернии (или «Старые украинские гуты», в зависимости от материала, который удастся собрать)». Напис у дужках Модзалевський закреслив, і в передрукованому варіанті залишилися лише «Гуты Черниговской губернии»[15] (там же; 18597).

Про свої заміри Модзалевський розповідав: «Спочатку думав я обробити цю тему ширше й простежити це явище не тільки на вузькому географічному просторі, зазначеному вище, ба й на території всенької України, і до того хтів я освітлити всі його сторони: економічну, побутову, художньо-історичну та технічну. Була ще думка й хронологічно охопити якнайбільший протяг часу. Та обставини останніх років, коли не було змоги не то що дослідити архіви інших міст, але коли навіть важко було користуватися місцевими книгозбірнями та музеями, ба навіть коли пошта не функціонувала як слід,— ці обставини примусили мене звузити свою програму й обмежитися збиранням матеріалів, котрі стосуються до Чернігівщини за XVII—XIX ст.»[16]

Під час підготовки цієї праці до друку — вже по смерті дослідника, в 1926 р.— загальні археографічні, джерелознавчі ідеї Модзалевського було використано й конкретизовано. Редактор видання акад. Микола Біляшівський свідчив: «В листопаді минулого 1925 р. Археологічний Комітет при Українській Академії наук, в порозумінню з Секцією Мистецтва, ухвалив розпочати присвячені українському мистецтву видання під назвою «Monumenta et fontes artis Ukrainae», що складаються з двох серій: «Monumenta» — видання пам'яток мистецтва в формі монографій та альбомів, що давали б переважно ілюстративний матеріал, і «Fontes» — збірники архівного матеріалу, який торкається мистецтва й на який до цього часу зверталося мало уваги, хоча він містить у собі дуже цінні дані. У першу чергу ухвалено видати працю покійного В. Модзалевського «Гути на Чернігівщині» в серії «Fontes». Комітет мав намір, поруч з «Гутами на Чернігівщині», видати й том «Monumenta», присвятивши його українському гутному склу. Подання серії знімків із зразків скляних виробів, про які йде мова у В. Модзалевського, було б доповненням до його праць. Але, зважаючи на невеликі видавничі кошти Академії, довелося від цього заміру відмовитись»[17].

План видання, яке маємо перед очима, в принципі цілком відповідає тому, що його намітив сам вчений. У «Додаток» до книжки, як пояснено вище, не потрапило лише «...несколько иллюстраций из числа характерных предметов гутницкой промышленности» (II, 18602), проте вміщено «Покажчик місцевостей» і силуетний портрет автора роботи Г. Нарбута, датований 23 лютого 1919 р.

Рукопис і підготовчі матеріали збереглися далеко не повністю (II, 18597—604). Наприклад, загальної розвідки немає зовсім. Нариси про окремі гути є (II, 18597 та 18602), але папери перемішані, й серед біловиків лишилося чимало чернеток. Документів та реєстрів рухомого майна, де згадуються скляні вироби, знов немає. Збереглися родоводи гутницьких фамілій (Лосі, Білозерські, Скабичевські, Чумаки та Богинські[18]), а також покажчик скляних виробів (II, 18600). Видрукувано останній гірше, бо роки документів, по яких зафіксовано той чи інший термін, тут чомусь відсутні.

Розгляд виписок з різних джерел про гути, скло й кришталь, а також бібліографічних вказівок (II, 18603) показує, що в загальному нарисі зібрані матеріали використано не повністю. Дуже докладний — неопублікований — запитальник із 37 пунктів (II, 18698) свою актуальність, на жаль, втратив[19]. Збереглася чернетка відкритого листа Модзалевського

до газети про гути та відповідь на його заклик Петра Примоченка (II, 18603).

В архіві мистецтвознавця Данила Щербаківського зберігається великий «План видавничої діяльності Видавничого Т-ва «Друкарь», що передбачав підготовку цікавої бібліотеки «Українське мистецтво». До двох видань першої серії цієї бібліотеки, що умовно називалась «Розкішні альбоми з окремих галузей мистецтва», пряме відношення мав В. Модзалевський. У плані, отже, зафіксовано: «а) Український старовинний портрет. Автори: акад. М. Ф. Біляшівський, проф. К. В. Широцький (+), проф. Г. І. Нарбут, В. Л. Модзалевський [20], Ф. Л. Ернст, Д. М. Щербаківський. Зібрано до сотні знімків, частина тексту виготована до друку; б) Альбом Рігельмана (українське вбрання XVIII в.) з передмовою В. Л. Модзалевського. Текст набраний» [21].

З різних причин не було реалізовано жодного з цих видань, але їхній задум настільки важливий, що за матеріалами архіву й деякими додатковими джерелами про них слід розповісти докладніше.

21 травня 1918 р. М. Біляшівський, В. Модзалевський, Г. Нарбут і К. Широцький запропонували «Друкареві» здійснити присвячене портрету видання. Воно мало вмістити матеріал, починаючи приблизно з XV ст. й кінчаючи початком XIX ст. Передбачалося зібрати близько 200 портретів, а видання мало складатися з двох томів великого формату. Автором вступної розвідки «Історія українського портрету» передбачався Широцький [22]. Кожна таблиця повинна була містити лише один портрет, виконаний фототипією чи меццо-тинто, а кілька портретів виготовлялось у фарбах. До виконання фото залучались найкращі спеціалісти — Сергій Аршеневський та фотограф експедиції заготовки державних паперів Микола Негель. До кожного портрета планувалось додати біографію відображеної особи, коротку історію портрета й список літератури про нього. Кліше повинно було виконуватись за кордоном (у листі до ради Київської духовної академії говориться, що все видання друкуватиметься в Ляйпцігу — XII, 733). Георгій Нарбут брав на себе виготовлення обкладинки, форзацу й віньєток, а також догляд за художнім рівнем видання. Майбутні редактори в заяві обумовлювали, що «усі [його] вказівки повинні обов'язково виконуватись». У заяві підкреслювалося, що «взагалі видання повинно мати характер édition de luxe, на двох мовах: українській і німецькій, в кількості не менш [як] 600 примірників для кожної мови» [23].

12/25 листопада 1919 р. видавничий відділ «Друкаря» за згодою правління офіційно запропонував В. Модзалевському скласти біографічні нариси й кілька невеличких розвідок про іконографію окремих осіб (XII, 730). Того самого дня таку ж пропозицію зроблено й М. Біляшівському [24] (XXXI, 200). 1 грудня 1919 р. член правління «Друкаря» книгознавець Павло Балицький уклав із Модзалевським угоду, за якою останній мав написати низку біографічних нарисів про портретованих осіб обсягом до 5 аркушів, а також подати докладніші відомості про весь потрібний ілюстративний матеріал. Тираж першого видання визначався у 5 тис. примірників (XII, 732).

Збереглися 22 нариси Модзалевського. Їх присвячено: Василеві Дуніну-Борковському, Андрієві Стаховичу, Сергію Солонині; Євдокії, Петру Єремійовичу (чоловік попередньої), Степанові Васильовичу та Василеві Івановичу Родзянкам; Лукіяну, Євдокії (дружина попереднього), Іванові Тимофійовичу (онук Лукіянів) Жоравкам; Петрові та його батькові Івану Романовичам, Григорію та Івану Стороженкам, Петрові Войцеховичу і, нарешті, Марії (дружина Якима), Прасковії (дружина Семена), Іванові, Семену та Якиму Сулимам (XII, 36). Окремі нариси містять зведен-

ня важливих вказівок до іконографії. Так, В. Модзалевський нотує, що один оригінал портрета Івана Стороженка знаходився у с. Ржавці Прилуцького повіту у Михайла Павловича Стороженка й згорів до 1890 р. З цього оригіналу для проф. Миколи Ілліча Стороженка (с. Мормизівка Лохвицького повіту) та Володимира Андрійовича Стороженка (с. Велика Круча Пирятинського повіту) знято копії, й для збірки Василя Тарновського зроблено копію з мормизівської копії[25]. Інший, давніший оригінал (олія на мідяній дошці) належав М. В. Стороженкові (Київ). Між обома оригіналами, як вказує В. Модзалевський, були деякі відмінності, мабуть, вони належали до спільного, втраченого джерела.

З приводу портрета Петра Войцеховича (олія на залізній дошці), що зберігався в музеї Василя Тарновського, В. Модзалевський писав таке. Під час пожежі портрет був трохи пошкоджений: на лобі відпала фарба. У 1912 р. його промив і закріпив без застосування фарб митець-реставратор Микола Касперович. Пізніше завідувач музею Іван Рашевський здійснив нову «реставрацію», під час якої вжито й фарби. Немає потреби доводити, наскільки цінні такі вказівки для дослідника.

Малюнки з альбому Рігельмана мали виконуватись літографією за комплектом оригіналів, що належав студентові Політехнічного інституту Ф. Ф. Садовському[26]. Передмову написав В. Модзалевський, збереглась верстка цього видання (І, 12026). Друкувала книжку на папері «верже» Київська технічно-ремісннча школа друкарських справ, причому частина примірників літографій мали бути пофарбовані аквареллю[27].

Після смерті Модзалевського було опубліковано його розвідку про лірництво[28]. В архіві збереглися нотатки до цієї праці, але, на жаль, автографа, навіть чернетки, немає. Апарат статті багатший за бібліографічні нотатки в архіві — серед останніх немає вказівок на роботи Горбачевського (с. 4 статті), М. Макаренка (с. 13), О. Лазаревського (с. 19), П. Клименка (с. 20) тощо. Є і різночитання: в посиланні на книжку «Святитель Йоасаф Горленко» (с. 21) пропущено ім'я автора й упорядника М. Д. Жевахова; повідомляючи про дзвін 1587 р. із с. Зимного, Модзалевський посилається на усне повідомлення Д. Щербаківського, а в нотатках — на доповідь Прахова. Тим часом численні вказівки, наявні в архіві, у статті не використано: АЮЗР, т. X та XII; Труды XII археологического съезда, т. II; Діло, 1910, ч. 95, с. 124—126; Славянский ежегодник, 1876 (смесь и мелочи); Херсонские губернские ведомости, 1845, № 1 тощо. Чим це пояснюється, поки що сказати важко.

На жаль, в архіві Модзалевського майже нічого не збереглося від праці, яку він написав разом із Петром Миколайовичем Савицьким[29],— «Нариси мистецтва старої України. Чернігів»[30] (I, 12079; XII, 819, 851—853). Цікаво, що ескіз нарбутівської видавничої марки, призначеної для цього видання («Studio artis Ukrainae») зробив В. Модзалевський.

Як випливає з листівки Савицького до Модзалевського від 26 лютого 1915 р., книжка мала друкуватись у петроградському «Сіріусі». Про її кошторис Савицький домовлявся з власником друкарні Сергієм Трійпицьким та її завідувачем Л. Савопуло. Кошторис вироблено подвійний — для крейдяного та для веленевого паперу. Кількість ілюстрацій сягала 46. У листівці Савицький відзначив: «Видал Нарбута. Обещал немедленно приняться за работу»[31].

Цікаві подробиці містить лист П. Савицького від 21 вересня 1914 р.: «Сегодня побывал я у Бориса Львовича (Модзалевського.— *С. Б.*); завез ему жизнеописание коллежской ассесорши Модзалевской и поговорил о деле. Борис Львович встретил мое повествование о проекте издания очень пессимистически; сообщил мне, что торговля книжных лавок пала на 4/5 и не только отрицал возможность найти издателя, но, по-видимому, отно-

сился несколько скептически к самой идее издания в подобный момент. Тогда я показал ему нашу рукопись. Блюдо с сиренами, потиры, кубки и пр., особенно же «идолы» с Покровских врат произвели свое впечатление — и Борис Львович стал немного более оптимистом. Сначала он [плохо? [32]] относился к самому «укра[инскому?] искусству»; просмотрев же, при[знал?], что собранный материал не [только?] «более или менее», но «абсолютно интересен». Что даже есть вероятие, что Бунч-Бруевич (Володимир Дмитрович.— *С. Б.*) или «Огни» возьмутся печатать книгу, но исподволь, чтобы выпустить ее не ранее будущей осени. Борис Львович обещал поговорить с Бруевичем и, если я пожелаю, свести меня с заведующим делами в «Огнях». Но со своей стороны советовал не ставить себя в зависимость от издателей — а печатать самим, если есть возможность, исподволь. Только тогда книга может выйти хорошей» [33].

Здається, кошти на видання співавтори внесли порівну, причому за двадцятирічного Савицького заплатив батько, голова Чернігівської губернської земської управи. 11 лютого 1915 р. (дата за штемпелем) П. Савицький писав: «За свою статью в «Русской мысли» получаю по 10 коп. за строчку; всего получу, вероятно, между 160 и 200 руб.— так что здесь для нашего издания очищается 80—100 рублей — единственная лично моя часть во взносе [...]» [34].

За життя Вадим Модзалевський видрукував дві невеличкі книжечки, присвячені українському мистецтву: «Украинское искусство» (Чернигов, 1917) та «Основні риси українського мистецтва» (Чернігів, 1918) [35]. В історії мистецтвознавства — разом із тогочасними виданнями інших авторів — ці дві брошури особливо примітні: після довгих літ замовчування й анекційних насильств з боку шовіністично настроєних авторів тут вперше було визначено справжні межі українського мистецтва, його найважливіші особливості. Так популярні за своїм змістом нариси перетворилися на визначне суспільне явище, і в цьому, очевидно, найбільша вага цих видань. Тим часом лист Модзалевського до К. Широцького від 4 березня 1917 р.[36] розкриває ще одну деталь: виявляється, ці видання мали ще й конкретне практичне призначення. Модзалевський, секретар Чернігівського губернського відділу товариства захисту пам'яток, звернувся тоді до Широцького з проханням скласти інструкцію або короткий посібник, якими керувалися б співробітники відділу при описуванні пам'яток. Очевидно, Широцький з якихось причин не зміг взятися за таку справу. Виконав її Модзалевський.

Проблематики історії мистецтва торкається Модзалевський і в інших своїх працях. Наприклад, у неопублікованій досі статті про Іоанна Максимовича він звертає увагу на те, що синодики «любопытны и в отношении графическом, так как нередко украшены превосходным орнаментом и стильными заглавными буквами» (XII, 102).

Очевидно, історії порцелянового виробництва мала присвячуватися розвідка «До історії с. Полошок, Глухівського повіту». Ще в 1916 р. автор прочитав доповідь з цього питання на засіданні Чернігівської губернської архівної комісії [37]. На жаль, розшукати її текст не пощастило.

Документальні збірники, про які мріяв Модзалевський, не вийшли, але в архіві дослідника збереглася коштовна добірка старих актів, загальний заголовок якої написано рукою фондоутворювача: «Матеріали для історії українського мистецтва XVII—XVIII вв.» (II, 18837—58).

Деякі матеріали, що включено до справи, містять лише імена майстрів: це уривок допиту 1735 р. волоцюги («бродяги») Досифея (Дем'яна), сина батуринського маляра Іоакима Бовтутенка (арк. 3), перелік (1782) черниць-гаптарок Києво-Вознесенського монастиря (арк. 32), виписка з архіву Скоропадських, за якою Семен Словуцький 1711 р. «дозирав» у

Стародубі «муровщиков церкви нашої» (себто Скоропадського, арк. 52 а), та фіксація імен (1745) у сповідальних розписах Набережно-Микільської церкви у Києві — «інтелігатора» Василя, батуринського маляра Іоакима Бовтутенка та пізніше (1765) — київського іконописця Івана Косачинського[38] (арк. 54).

Окремо слід виділити документи, де вказано мистецькі пам'ятки: донесення (1767) ієромонаха Видубицького монастиря в Києві Спиридона Феодосієва до київської консисторії й посвідчення києво-подільського «сребраного діла майстра» Петра Синкгурського про срібні чарочки, помилково вписані до майна померлого ігумена Сифа Гамалії[39] (арк. 1—2), уривок із опису речей (бл. 1722) Ніжинського Благовіщенського монастиря з переліком кипарисних хрестів та срібної фляші з гербом Ст. Яворського (арк. 4), перелік видатків (біля 1740) пресвітера Свято-Покровської церкви у с. Заудайки Монастирської сотні за поновлення «маєстату»[40] (арк. 28), «реєстр расточенія» (1733) Пелагеї Забіли (арк. 29), майна Василя Забіли (1696, арк. 30) та речей покійної Агафії Солонини, переданих 1696 р. Данилові Забілі[41] (арк. 31).

Матеріали цієї справи містять й ширшу інформацію, аж до відносин митця й громади[42]: листування 1773—1775 рр. про заборону виконувати будь-яку церковну роботу нездатному художникові Василеві[43] (арк. 9—15) та пов'язане з ним донесення (1774) Федора Луччака, священика з с. Ревбинці поблизу Золотоноші, про доручення розписати «самою искусною работою» іконостас місцевої церкви Потапові Хоменку, з реєстром натурального гонорару (арк. 5—8), контракт (1727) із малярем і золотарем Василем Реклінським на виконання робіт у Полтавському монастирі[44] (арк. 16), лист Андрія Сулими (1756) та донесення полковникові Андрію Горленку (1757) про будівництво соборної Великобудиської церкви Іоанна Богослова[45] (арк. 57), папери 1720—1728 рр. про будівництво мурованої церкви в Каташинському (Семигірському) монастирі Новозибківського повіту[46] (арк. 18, 22—27, 33—45), контракт маляра Михайла (1729) на позолочення й малювання «в церкві святителя Христова Николая Кустичської»[47] (арк. 46), нарешті донесення (1753) генерал-майорові Хорвату від архітектора Степана Стобапського, що будував собор у Полтаві (арк. 47—50), та лист цього ж архітектора до полтавського полковника[48] (арк. 51). Про російсько-українські культурні зв'язки свідчить довідка 1766 р. про виконання московським цеховим майстром «Іваном Євфимовым сыном Титовым» ризи для намісної ікони Богоматері, що зберігалась у київському Софійському соборі (арк. 3), та контракт (1693) московського майстра Матвія Євфимова про збудування в Глухові мурованої церкви[49] (арк. 19—21).

Винятково цікаві вказівки містять, як звичайно, копії реєстрів. В одному з них (1724) описано майно Павла Полуботка, Семена Савича, Василя Жураківського та інших[50], в другому (1764) — майно Ганни Чарниш (II, 18816, арк. 1—2, 19). З цих описів довідуємося, скажімо, що в домі Івана Чарниша «в 2 светлице 5 окладных образов, 5 образов в рамах, 2 иконы, 2 картины: персона императорского величества и государыни императрицы, 7 зеркалов стенных» (арк. 1 зв.), а в седнівському будинку Якова Лизогуба[51] «во оных светлицах семь образов на цках (тобто дошках.— *С. Б.*), в том числе пять образов, оклад серебреной по полям, а два в рамках; картин по стенам сорок» (арк. 2).

Серед паперів родини Єньків зберігається виписка з парафіяльного літопису чернігівської Воскресенської церкви, цікава для дослідів монументального будівництва в Чернігові (II, 15591—924, Г—Ж, № 143). У листі священика з с. Пісок на Полтавщині Якова Каменецького від 12 червня 1904 р. наводяться тексти вкладних написів на стародруках та

на п'єдесталі напрестольного хреста (II, 17975), у листі благочинного, священика Воскресенської церкви у с. Чорнухах від 10 червня 1904 р. містяться відомості до історії Воскресенської та Миколаївської церков (II, 17976). Одночасно можна також зауважити про перелік іноземних золотарських виробів із Троїцького монастиря (XII, 90), короткі відомості про збудування церков і пожертвування до них від української старшини (II, 17980), квиток на одержання зошита з шести літографованих видів Чернігова 1845 р. (XII, 142), виданий 8 червня 1849 р., відкритий лист на перевезення пам'ятника 1812 р. з казенного Луганського ливарного заводу до Полоцька (II, 18615), лист з приводу будівництва пам'ятника Кочубею та Іскрі в Києві (XII, 762). У зошиті Т. А. Чарнолуського (XII, 70) п. н. «Мои заметки» розповідається про Чубківську ікону Богоматері (т. 2.— С. 66—67).

Важливою ділянкою джерелознавчих студій завжди було вивчення окремих персоналій. Вадим Модзалевський чудово це знав і працював у цій галузі і як дослідник (це була навіть його спеціальність), і як організатор: чергове Спільне зібрання УАН 8 лютого 1919 р. обрало його на посаду керівничого комісії для складання біографічного словника [52]. Матеріали для життєписів діячів мистецтва зберігаються і в його архіві.

Високоякісні добірки біографічних даних дають формуляри тих діячів, що перебували на державній службі: співробітників Малоросійсько-Чернігівської будівельної експедиції Адама Десенця 1828 р. (II, 15591—924, Г—Ж, № 127), Юхима Короткого (II, 15925—16136, № 62), Антина Котляревського (там же, № 70) та архітектора Експедиції державного господарства (1799) за штатом практичної школи землеробства Мойсея Ушинського (II, 16658), академіка архітектури Миколи Гребінки (рідний брат поета: II, 15591—924, Г—Ж, № 98), чиновника при Керченському музеї старожитностей Якова Лазаревського (II, 16137—335, № 4).

5 лютого 1800 р. у проханні до Павла I про посаду шістнадцятирічний Микола Єнько повідомляв, що навчався в Галле (Саксонія) математики, історії, філософії, латині й малювання. Він бажав вступити до юнкерської школи та влаштуватися до Сенату титулярним юнкером (II, 15591—924, Г—Ж, № 143). У недатованому листі А. (Олександр?) Корсун прохав придбати йому в Одесі й за кордоном книжки й архітектурні та математичні прилади (XII, 297). Серед віршів і любительських вправ Вас. Домонтовича й членів родини Ждановичів зберігається запис романса П. А. Федотова «В весельи чару братскую...», присвяченого Юлії Тарновській (XII, 30). Шевченкознавців зацікавить формуляр Антона Лагоди, якого портретував Шевченко (II, 16137—335, № 1). Запис на візитній картці вказує, що на гроші видатного колекціонера Богдана Ханенка (31 тис. крб.) на Міжнародній виставці у Венеції за проектом Щусєва збудовано павільйон російського мистецтва, відкритий 1913 р.[53] (II, 16680).

Листування Модзалевського містить чимало подібних відомостей про окремих митців та пам'ятки (пор. листи М. Жука, Гн. Хоткевича та ін.). Є багато відомостей про ті чи інші мистецькі організації, про Георгія Нарбута, але підняти, як належить, інформацію з цілого архіву — завдання майбутнього.

Е к с к у р с п е р ш и й. Матеріали з історії геральдики.

Не слід думати, нібито дослідницька діяльність Модзалевського була ідеологічно індиферентна. Все своє творче життя вчений об'єктивно протистояв народницькій теорії єдиного потоку. Вважаючи, що українці — категорія не соціальна, а етнічна, В. Модзалевський присвятив своє життя історії національної аристократії. Найдоказовішим аргументом проти

теорії єдиного потоку, мабуть, досі лишається саме «Малоросійський Родословник» Модзалевського, де в чотирьох капітальних томах (п'ятий залишився в рукопису) зведено величезний джерельний матеріал про українське дворянство.

Ідею видання, присвяченого старовинному портрету, Модзалевський виношував давно. Наприкінці 1913 р. він звернувся безпосередньо до голови Українського наукового товариства Михайла Грушевського з проханням підтримати його підприємство матеріально. Це була, зрештою, та сама тема, тільки вирішена ще у наочніших формах. Народник М. Грушевський відреагував листом від 2 січня 1914 р., написаним на бланку УНТ, де в постскриптумі відзначив (зберігаю правопис оригіналу): «Плян Ваш про портрети дуже симпатичний, але помогти в фінансованню його я, на жаль, тепер не можу, всі мої зусилля звернені тепер на придбаннє засобів для «України» і иньших задуманих нашим Наук.[овим] товариством видань. Ваш щирий М. Грушевський» (XII, 781).

Із мистецтвознавством ця проблематика, пов'язана з історією дворянства, перетинається передусім на тлі геральдики. В. Л. Модзалевський займався цією допоміжною історичною дисципліною, а ще багатші матеріали з геральдики збереглись у його архіві.

Виняткову цінність являє оправлена в грубий том збірка «Гербы фамилий Черниговского дворянства», укладена в 1892 р. із аутентичних актів заходами генеалога Григорія Милорадовича (II, 18518). Тут знаходимо герби таких родів: Янини та Яновські, Новаковичі, Косачі, Ка[о]рап[б]чевські (Остоя), Острозькі, Стопановські, Стаховичі, Турапські, Понирки (Павенза), Вольські (Бялиня), Паульсони, Магеровські, Магеровські-Максимовичі, Миронови, Остроженицi-Іволги, Косинські, Лободи, Висоцькі, Богаєвські, Жукови, Сміловські (Лєщиц), Іллєнки, Климовичі, Прачики, Нат[д]токи-Михайловські, Юницькі, Шевердинські-Максименки, Злотковські (Топор), Навроцькі (Шалава), С[к]вирські (Шалава), Омеляновичі (Колюмна), Зарубини (Заремба), Слабії (Лодзя), Полівичі, Дідевичі, Куліші (Слєповрон), Армашевські (Слєповрон), Забіли (Остоя), Подольські (Наленч), Марковичі, Миклашевські, Шапошникови (Шалава), Лусти (Наленч), Ольшанські (Яструб), Нечагенки, Покорські (Покора), Гурські, Драгомирови (копія), ще два примірники гербу Забіл, Вербицькі-Антіохови, Голяки, Якимахи, Дудицькі-Лишні, Антоновські та Соколови (мал. Ф. Соколова). Більшість композицій Чернігівського гербівника відзначається виключними мистецькими прикметами, що визначає рівень геральдичної майстерності в добу геральдиста Івана Чернявського. Ця збірка має також велике історичне значення. По-перше, вона заперечує думку Олександра Лазаревського й — навпаки — потверджує протилежну їй думку Модзалевського, за якою автори гербів української старшини використовували давні традиції польської геральдики [54]. По-друге, першоджерельний матеріал виявляє всю різноманітність форм щита, до яких вдавалися геральдисти XVIII ст. Це тим важливіше, що в найкапітальнішому виданні з української геральдики — «Малоросійському гербівнику» В. Лукомського та В. Модзалевського — подано однаковий картуш композиції Георгія Нарбута.

За зразок майстерності старих геральдистів може правити також чудово виконаний герб Томар (II, 24929). Окремо зберігаються герби Александровичів (II, 24918), Голованів-Мединських (II, 24922) та Савичів (листопад 1805 р.; II, 16489). У двох випадках маємо по дві композиції. Це герб Лизогубів — рисунок А. Трамбицького та багато досконаліший, але, на жаль, анонімний кольоровий малюнок, котрий засвідчи-

ли Михайло Судієнко, Йосиф Миклашевський, Григорій Галаган та ін. (II, 16137—335, № 18). Композицію герба Чарнолуських у 1828 р. виконав Мартин Скабертин, а в 1888 р. у Стародубі з нього зняв кольоровану копію І. Є. Калугін (II, 17784—832).

Як окрема одиниця зберігається збірка геральдичних печаток[55] (II, 18980; див.: II, 16336—485, № 6; 16523, 16850; III, 33946). Різні форми щита й розміри відбиток, використання різнокольорових мастик надали їм чару довершених творів мистецтва.

Маємо, нарешті, описи гербів: Ждановичів (II, 15591—924, Г—Ж, № 149) та Карпек (II, 15925—16136, № 39). Останній списано з оригіналу, що зберігався в Олександра Даниловича Карпеки, нарбутового приятеля.

Велику цінність для геральдистів мають грамоти на дворянство, часто кольоровані, прикрашені багатими бордюрами. Треба зазначити, що грамоти, надані губернськими предводителями дворянства й повітовими дворянськими депутатами однієї й тієї самої губернії, часто відрізняються між собою. Наприклад, у грамотах К. Москальського та В. Дейнеки-Косуновича (Новгород-Сіверська губ.) використано різні кліше. Якщо грамоти Г. Білоуса й К. Москальського виконано на звичайному папері, то грамоту В. Дейнеки-Косуновича — на пергаменті, а грамоту О. Гомолицького ще й кольоровано. Від грамоти Богушів цілком відрізняється грамота Г. Бобровського (Чернігівська губ.) — це звичайний набір без жодного оздоблення. Композицію грамоти Катеринославської губернії І. І., А. Г. та І. Я. Лисенкам створено за зразком грамот Новгород-Сіверської губернії. Відрізняються вони тільки горішньою частиною рамки й гербом у нижній, а також масштабом і обробкою деталей. Грамота Д. І. Лисенкові порівняно з попередніми має цілком іншу композицію. Грамота З. Бєлькевича виконана аквареллю. Подаю реєстр грамот за губерніями, а в межах губерній — за хронологією:

Катеринославська губернія. Дмитро Іванович Лисенко, 13 травня 1794 р.; Влас Іванович Лисенков, 15 липня 1794 р.; Іван Якович Лисенко, 15 вересня 1794 р.; Андрій Григорович Лисенко, 23 вересня 1794 р.; Іван Іванович Лисенко, 8 грудня 1794 р. (всі — II, 16137—335, № 19).

Київська губернія. Андрій Ілліч Бережецький, 23 січня 1795 р., копія (II, 15591—924, А—Г, № 22).

Курська губернія. Микола Данилович Віденьєв, 10 жовтня 1794 р. (XII, 718).

Могилівське намісництво. Захаріаш Бєлькевич, 21 грудня 1795 р. (II, 18977).

Новгород-Сіверська губ. Онисим Микитович Гомолицький, 18 листопада 1792 р. (II, 15591—924, А—Г, № 91); Стефан Федорович Жадкевич, 10 грудня 1793 р. (II, 18975); Кузьма Васильович Москальський, 6 лютого 1795 р. (II, 15925—16136, № 95); Данило Андрійович Яценко, 13 вересня 1795 р. (II, 16865); Гнат Дорофійович Білоус, 20 вересня 1795 р. (II, 15591—924, А—Г, № 20); Іван Семенович Підгаєвський, 14 жовтня 1796 р. (II, 16336—485, № 18); Василь Костянтинович Дейнека-Косунович, 15 жовтня 1796 р. (II, 15925—16136, № 67).

Чернігівська губернія. Соколовичі, грудень 1790 р. (II, 16548); Григорій Денисович Бобровський, 29 жовтня 1791 р. (II, 15591—924, А—Г, № 24); Мокієвські-Зубки, 31 жовтня 1791 р. (II, 15925—16136, № 22); Іван Павлович Велентій, березень 1792 р. (XII, 714); Петро Іванович Забіла, 27 березня 1792 р. (II, 17692—700); Іван Ілліч Пелех-Книжка та його брат Купрій, 28 жовтня 1793 р. (II, 18985); Іван та Яким Самойловичі, 29 листопада 1794 р. (II, 16497); Богуші, 5 грудня 1794 р. (II, 15591—924, А—Г, № 29).

Окрему групу джерел становлять родовідні схеми. Інколи досвідчений майстер обирав для них композиційну форму генеалогічного дерева: Г. Левицький у 1745 р. для О. Розумовського (II, 17014, фото) та Г. Нарбут у 1912 р. для С. Трійницького (II, 18820, розд. XIII, негативи). В архіві зберігаються чудово акварельовані генеалогічні дерева Белькевичів (II, 18978) та Козакевичів (II, 18979).

Найбільшою працею Модзалевського в галузі геральдики стало видання фундаментального «Малоросійського Гербівника» [56], підготовленого у співавторстві з Владиславом Крескентійовичем Лукомським. Матеріали цієї праці збереглись у фонді Лукомського [57]. Серед паперів Модзалевського виявлено лише листування, що розкриває процес підготовки цього видання [58]. Його загальний план Модзалевський і Лукомський виробили вдвох улітку 1912 р. (III, 33070), але окремі питання довелось обговорювати й пізніше. Справа була надто складною.

До складу чернігівського дворянства, крім нащадків військових чинів XVII—XVIII ст., на початок XX ст. входило вже чимало осіб, зв'язаних із Чернігівщиною лише земельними надбаннями. Треба було вирішати, чиї герби подавати. Далі, більшість малоросійських гербів не була офіційно затверджена, отже, автори й тут повинні були спочатку домовитись, як бути з ними.

З листування видно, що Модзалевський прагнув охопити геральдичний матеріал Чернігівщини якнайширше. Позиція Лукомського, попри всю його авторитетність як знавця, була нечіткою й плутаною. З одного боку, основне завдання праці він вбачав у виявленні гербів незатверджених, невідомих (див. нижче). З другого — 21 жовтня 1912 р. він повідомляв, що збирається заготовити кліше гербів, офіційно затверджених і польських (III, 33069), а 7 грудня скаржився, що швидке розростання матеріалу може примусити «сократить объем даже малороссийских родов, ограничив их списком только утвержденных уже в дворянстве» (III, 33073).

Отже, 21 жовтня 1912 р. датується лист, де викладено міркування з цього приводу. Лукомський писав: «Сообщение Ваше о находке значительного числа новых гербов — меня радует, хотя и пугает [59] немного возможною необходимостью увеличивать объем издания и особенно количество рисунков, т. к. лишь после продолжительных убеждений мне удалось добиться у Голике (видавця.— *С. Б.*) заготовки клише по 1 рублю со штуки (т. к. *самое малое* клише стоит у него 1,25), переходить же к «Уникону» (который, быть может, уступит и еще!) — не хотелось бы...

Вот, в виду этого меня смутило в Вашем письме пожелание включить в «Малороссийский Гербовник» еще гербы великорусских фамилий, список которых Вы прислали мне также.

Правда, я нашел здесь знакомых мне Капнистов, Милорадовичей, Лисенок, но с другой стороны — я воздержался бы от внесения в *«Малороссийский* Гербовник» кн. Голицыных, кн. Долгоруких и др., и вот по каким соображениям:

1. Малороссийский Г.[ербовник] все-таки и прежде всего *Малороссийский*, и в основание его надлежало бы положить тот же критерий, что и в Ваш «Родословник», и если мы допустили некоторое расширение объема его в пользу *новых* родов, то исключительно — признанных в дворянстве по происхождению (доказанному по закону или историческими изысканиями) от малорусских войсковых чинов XVIII в. или земельных собственников *Малороссии*.

2. «Гербовник» наш имеет, собственно говоря, единственную научную цель собрать и выявить *неизвестные* гербы малорусских родов, и дополнение его гербами уже Высочайше утвержденными и нами лишь перепеча-

тываемыми объясняется *лишь уступкою Малор[оссийскому] дворянству* для облегчения наводимых справок.

3. Я сомневаюсь также в удовлетворении Рюриковичей и Гедиминовичей найти свой герб в «Малороссийском Гербовнике», помещение каковых туда нами может еще вызвать нападки на нас и научной критики.

Поэтому я высказываюсь *против* внесения в «Гербовник» великорусских гербов (список которых, в таком случае, далеко не исчерпывает всех родов, внесенных в родословные книги Мал.[оссийских] губ.[ерний] и *просил бы Вас,* в случае лишь настойчивого желания дворянства включить и эти гербы родов, по тем или иным *местным* соображениям близких Черниговской губернии, *передать мое предложение* составить *«дополнительный список с гербами»*, который может быть помещен в конце «Гербовника» [60] (III, 33069).

Коли 16 листопада 1912 р. Сенат відвідав О. К. Рачинський [61], Лукомський домовився з ним вмістити герби великоруських фамілій у додатку або у другому томі (III, 33072). Про цю саму зустріч розповів Модзалевському й сам Рачинський: «Сегодня виделся с Лукомским, условились относительно рисунка герба, картуш останется, кроме гербов с щитодержателями, над короной будут помещаться надшлемные эмблемы. Относительно русских родов я вполне согласен выпустить их особым приложением, о форме и содержании которого поговорим при свидании; он возбуждает вопрос о печатании всего в Чернигове, если бы оказалось возможным подобрать шрифт и бумагу. Но об этом тоже переговорим при свидании» [62].

Тим часом лишалася ще одна проблема — співвідношення предмета «Малоросійського Гербівника» з Чернігівським гербівником, що його мали б підготувати геральдисти. Дворяни-видавці запропонували використати перший як частину у виданні другого. Ця пропозиція, втім, не мала наслідків просто через те, що видання не було продовжене.

Третім співавтором видання по праву слід вважати Георгія Нарбута, оскільки глибоко орієнтувався він у суті справи, оскільки суверенну позицію обіймав. Універсальний картуш він виконав до 29 вересня 1912 р.— на той час уже було замовлено кліше й 100 відбитків бланків для гербів із запасом [63] (III, 33067). «Картуш недурной,— відзначав Лукомський,— сделан по образцам со старинных малор.[оссийских] портретов» (там же). Ця фраза дуже важлива. З неї видно, що Лукомський не давав Нарбутові зразок картуша. Насправді його форму митець запозичив не з портретів, а, як відзначав сам Лукомський пізніше [64], із рідкісного видання: Marc de Wilson de la Colombière. La Science heroique. 2èd.— Paris, 1669) (див. заставку на початку аркуша з присвятою an Marquies de Lourois et de Courtenay). Не виключено, що цю заставку вказав Нарбутові його друг Сергій Тріїницький. Нарбут, зрештою, міг і сам натрапити на неї. Георгій Лукомський оцінює його ерудицію дуже високо: «Він знав також геральдику, палеографію, історію і знаменито розумів бібліографію у всіх питаннях, що його цікавили» [65]. Недурно 1 грудня 1914 р. Нарбута одноголосно обрано на члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії [66].

Узявши до уваги таке блискуче — з фахового боку — співавторство, треба визнати видання «Малоросійського Гербівника» за один із найзначущіших витворів чернігівсько-петербурзького історичного гуртка [67], хоча з вини Лукомського видання має певні дефекти.

У винятково цікавому листі В. К. Лукомського від 1 листопада 1912 р. обговорюється мистецький бік видання й основні його принципи. «В основание издания,— писав Лукомський,— насколько я понял, при-

няты были два *кардинальных* положения, отступление от которых казалось мне недопустимым.

1. Я подарил Черниговскому дворянству мой труд *«Малороссийский Гербовник»*, содержание которого достат[оч]но ясно из самого титула, определяющего и его границы. Только малороссийскими родами интересовался я, исследованию геральдики только *их* посвятил я свое время, находя для себя удовлетворение в систематической разработке известной исторической темы.

Иной задачи я на себя и не брал. И, если Черниговскому дворянству угодно использовать мой материал не в прямом его назначении, а включить лишь его как часть в практическое издание Черниговского Гербовника, т. е. «сборника гербов всех родов, внесенных в родословную книгу этой губернии» — то я, не находя достаточных оснований к привключению в него только тех 20 фамилий, список которых Вы мне прислали,— и полагая, что для *действительной* полноты такого «Черниговского Гербовника» следует описать и воспроизвести гербы *всех* вообще родов, отмеченных у гр. Милорадовича (в його Родословнику.— *С. Б.*), я принужден, к сожалению, отказаться **пока от этого труда впредь** до выработки новых условий, при которых выполнение его я нашел бы для себя приемлемым.

Должен однако сознаться, что никакие благоприятные для новой работы условия не вознаградят потери моего труда в смысле его научной «цельности». (Компромиссом могло явиться только «Приложение», о котором я уже писал Вам в предыдущем письме).

2. Изданию нашему *решено* было придать художественный облик. Художественность заключается, понятно, в стиле. Таким стилем для нашего издания, по соглашению, принят был *стиль елисаветинского барокко* — эпохи расцвета малороссийской геральдики. Поэтому, в противовес скучным гербам современной офиц.[иальной] геральдики, казалось, уместным противопоставить *неутвержденные* малороссийские гербы в тех их формах, которые наиболее употребительны были в далекое, красивое время. Шрифт, заставки и концовки, а наконец, и стильный же фронтиспис должны были создать тот ensemble, который сделал бы нашу книгу действительно художественным творением. И должен сознаться, что Е. И. Нарбут, воодушевленный моею мыслью и своими разысканиями таких прототипов истинно малорусских тенденций в орнаментике той эпохи — нарисовал прелестный и *жизненный, вполне геральдический* картуш, как бланк для облегчения своего безвозмездного труда, который был ему, однако, дорог своею художественною *законченностью*. Правда, при *официальном* утверждении эти художественные формы были бы отвергнуты, но ведь для официального «Гербовника» существует вообще иной бланк трактовки герба (на котором все равно не предположено было останавливаться, тем более, что для этого пришлось бы совершить *незакономерный* акт присвоения неутвержденным гербам вида гербов Высочайше уже утвержденных, хотя это и было бы практичнее всего). Что же касается тех черниговских дворян, которые могли бы усмотреть в данных картушах *единственно* правильную форму щита, то 1) для таковых предполагалось дать разъясняющее предисловие и 2) ради таковых вряд ли следует жертвовать художественным обликом гербов, вырезка которых на печатях, как Вы можете усмотреть из нашей коллекции оттисков печатей — в количестве 300 000 — допускается в самых разнообразных формах.

После беседы моей с Е. И. Нарбутом по содержанию Вашего письма — мне удалось его склонить к заготовке нового проекта бланка, представляющего обычный щит, покрытый дв[орянской] короной *простого чертежного рисунка;* этот последний, по словам Е. И., несомненно,

заставит его переменить и *стиль* врисовки фигур, которые должны будут принять более схематический, нежели художественный оттенок. При такового рода перемене окажется неуместным и желание наше придать изданию елисаветинский стиль, а след[овательно] сделает смешным и предполагаемый богатый узорами пышный фронтиспис.

Обещая сделать мне еще один бланк, Нарбут подтвердил, что он идет лишь на компромисс, так как другого типа бланков он *иначе, как по заказу*, рисовать не предполагает (шлем без намета рисовать нельзя, так как это значительно вытягивает рисунок, особенно когда имеется нашлемник, опущение которого там, где он показан, *недопустимо»)* (III, 33070).

Під час згаданого побачення з О. Рачинським Лукомський домовився, що з двох нарбутівських картушів краще зупинитись на першому, художньому (III, 33072). Тоді ж таки, 16 листопада, він обіцяв закінчити описування гербів до Різдва й запитував, чи будуть іще кальки (там же). Матеріали продовжували надходити: 15 лютого Лукомський дякував за нову партію гербів (III, 33075), а 20 квітня повідомляв: «Весь материал по «Гербовнику» привел в систему и жду последнюю партию Ваших калек. Материал настолько значительный, что, думаю, придется сократить для печати. Но об этом поговорим при свидании» (III, 33079). Передати рукопис Модзалевському для генеалогічних додатків Лукомський збирався навесні 1913 р. (III, 33073—4).

Про роботу Нарбута Лукомський 29 квітня писав: «Нарбут рисует довольно успешно и к 1 июня обещает все закончить; выходит очень хорошо! [...] Нарбут очень просит Вас предоставить ему 1 экз. Нашего *Родословника* (3 части). В свою очередь, он готов сделать Вам ex — libris по Вашему вкусу. Если согласны, вышлите книги, хотя бы на мое имя, я ему передам» (III, 33078). Згодом Модзалевський і Нарбут потоваришували, й доводиться шкодувати, що екслібриса не було створено ні тоді, ні згодом.

Тим часом основні труднощі з виданням стояли ще попереду. Одержавши тривожні звістки із столиці, Модзалевський вирішив звернутися безпосередньо до друкарні «Сіріус», куди на той час перенесли видання гербівника. Л. Савопуло 7 березня 1914 р. відповідав йому: «Письма и телеграммы Ваши получил и прошу не беспокоиться о сроке выхода книги. Со своей стороны сделаю все возможное, чтобы выпустить книгу к сроку, если меня не будут задерживать. Все клише (польские и из гербовников) сделаны, остаются нарбутовские, которые почему-то Лукомским не сдаются в работу. [...] 2 листа в работе,— в печати» (III, 34305). Але того самого дня, що й Савопуло, про справжні причини затримки розповів Модзалевському Яків Жданович [68]. Його лист добре доповнює повідомлення Лукомського й Савопуло, хоч відзначається виразною недоброзичливістю до сухого й офіційного, а подекуди ледве не зарозумілого геральдиста: «Виделся с «паном Егором Нарбутом» [69]; полысел, потолстел, франтом стал и похорошел. С первого марта имеет дочь Марину. Зайду к нему в воскресенье; там будут: пан Тройницкий, Чемберс и другие.

Между прочим, я давно хотел черкнуть,— козни строятся с гербовником. Не знаю, почему, все делается так, чтобы к маю не был готов. Я спрашивал на этот счет пана Егора Нарбута, он также недоумевает, говорит, что 100 шт.[ук] сдал до Рождества, 100 после Рождества и на днях сделает последние рисунки; очень хочет отметить в издании, что за подлинность и правильность их не отвечает; приводил мне много доказательств неправильных рисунков, сравнивая их с рисунками гербов, помещенными на портретах и гробницах. Л[укомский] не обращает внима-

ния и говорит, что в массе ошибки допустимы. Во всяком случае, все делается так, чтобы к маю он не вышел; даже Л. К. Савопуло его торопил и обещает сделать все к маю, но он заявил ему, что к маю все равно не будет готово. «Критики», в свою очередь, ждут не дождутся выхода труда столь «сановного» маэстро [70], от которого «зависит, когда его выпустить»... Хотят отдать ему подобающие почести. Но «сановник» столь «важный и гордый» еще не знает того, что в Сенате его будущий знаменитый труд, о котором много разговоров, от которого масса обещаний — не даст ему ожидаемого. В Сенате кто-то пустил — «несвоевременно!!!» — «[...] украинец и гордый поляк». Идет это с верхов. Князи строятся, чтобы книга вышла после дворянских выборов,— вероятно, он «так хочет», так как он независим в этом труде и сам себе хозяин... Я думаю при встрече с ним охладить его сановность и сообщить о том, что пущено было в Сенате. Наверное, с «несвоевременного» издания будет снято автором собственный чин и звание, а сама фамилия, по недосмотру корректора, выйдет Лукавский» (III, 32622).

Книжка в «Сіріусі», зрештою, вийшла, але її вигляд не задовольнив цілком ні Рачинського, ні Модзалевського. Крім інших недоліків, виявився той, що Лукомський про додаток із російськими гербами «забув». 17 травня 1914 р. Олександр Рачинський писав: «Вышел ваш Гербовник. По-моему, хорош. Только Лукомский таки накрутил (нерозб.), так и не выпустил русских гербов. Мы говорили с Вашим братом, решили положиться на Ваше мнение, выпускать ли теперь же недели через 2 те русские утвержденные гербы, список которых у Лукомского, или же выпустить потом (?) уже все по возможности Высочайше утвержден[ные] русские гербы родов, записанных в Черниговской губернии. Вопрос в том, много ли недостает или [если] очень немного и незначительных, [а] может быть, и отсутствующих фамилий, то возможно сделать первое, дав его бесплатным приложением. Если таких много, то выпустить дополнительный том за плату. Обдумайте, пожалуйста, решите и напишите своему брату» [71].

У проспекті видання було зазначено: «Небольшое количество экземпляров книги будет отпечатано на особой бумаге, с раскрашенными от руки гербами; на такие экземпляры также принимаются предварительные заявления (стоимость подобного экземпляра около 20—25 рублей)» [72].

Про ці примірники, про якусь плутанину в книзі, нарешті про реакцію Модзалевського на неї довідуємося з листа Рачинського від 18 червня 1914 р.: «Вернувшись из Петербурга в Татево, получил Ваше, полное мрачного отчаяния, письмо. Очень сожалею, что за все Ваши труды и заботы об издании гербовника Вы получили по поводу его столько неприятностей; во всяком случае мне бы не хотелось, чтобы Вы уменьшили заранее определенное количество Ваших экземпляров. Относительно раскраски нужно, конечно, пока ее прекратить, ограничившись заказанными экземплярами; постарайтесь, если возможно, высчитать точно расход и приход к середине июля, когда я собираюсь быть в Чернигове, и ликвидировать эту операцию безубыточно для дворянства [73]. Напечатано ли было что-нибудь в исправление того, что было перепутано, в «Черниговском слове»?» [74]. Оскільки лист Модзалевського до Рачинського поки що невідомий, з'ясувати подробиці неможливо.

Екскурс другий. Мистецька збірка Модзалевського.

Робота в галузі мистецтвознавства мала для вченого особливий характер. Мистецькі пам'ятки були не просто предметом його досліджень, він жив ними, кохався в них, завзято їх колекціонував.

Про його захоплення знали, його плекали родичі й знайомі. 26 жовт-

ня 1908 р. Олександра Єгорівна Модзалевська писала: «[...] теперешняя молодежь не дорожит древностию; я Вам, ежели Господь поможет устроить наше дело, и я из залога возьму свои вещи, то получите дяди Василия Семеныча саблю золотую, на которой он носил ордена» (III, 33279).

Відомий випадок, коли Модзалевський, навпаки, розставався з речами своєї збірки. Збереглась його заява (тоді ще юнкера Миколаївського інженерного училища) до Музею антропології та етнографії петербурзької Академії наук від 30 січня 1900 р. Він передав тоді череп, срібного персня, срібну сережку, вісім срібних бляшок та інші речі, знайдені 18 липня 1899 р. під час розкопок семи могил поблизу с. Курсько-Узминської волості Гдовського повіту Петербурзької губернії (XII, 724).

У споминах його друга, архівіста Якова Ждановича, написаних наприкінці 1944 р. у формі листа до Л. Б. Модзалевського [75], переказано його розповідь Борисові Львовичу Модзалевському, що містить цінні відомості й про колекцію: «Я начал мою повесть с 1914 года. Описал внутренность занимаемого им отдельного флигеля дома Дв[орянского] соб[рания] — типичной постройки еще сороковых годов прошлого столетия. Главный подъезд — парадный с уличного фасада в три окна, второй подъезд с балкончиком во дворе, третий подъезд в сени и огромных размеров, как и кабинет,— кухню. Флигель тянулся по двору, имел шесть комнат, 4—5 темных передних, сени, ванную комнату, кухню и комнатку, видимо, для швейцара, где помещалась столярная мастерская Вадима. Все комнаты были обставлены прекрасной мебелью, старинной, красного дерева или карельской березы. Стены увешаны картинами, гравюрами, миниатюрами.

Огромного размера кабинет в три окна фасада на улицу был уютен и производил впечатление тесного; зимою здесь всегда топился камин. При входе в кабинет сразу нельзя было сообразить: кабинет ли это или музей, или антикварный магазин. Все стены до отказа были увешаны портретами. Шкафы красного дерева уставлены старинным серебром, фарфором, стеклом. Стоял даже стенд с миниатюрными портретами. Огромный стол красного дерева был завален книгами и работами Вадима. Библиотека размещалась в прекрасных шкафах и на полках в «передних» комнатах. Видно было, что зарабатывает Вадим неплохо и весь свой заработок вкладывает в «антикварию» и наряды жены» (арк. 102—103 зв.).

Таке захоплене збирання старовини було Модзалевському все ж не під силу, і в листі того самого Якова Ждановича від 19 лютого 1915 р. пробивається його сердечне вболівання й протест щирого друга: «Я сам иногда в душе ругаю тебя за безрассудство, что платишь безмерно, сплошь и рядом, за то, что тебе не по карману, а, главное, за те вещи, цены на которые винтятся. Думаю: работает день и ночь на эту безделушку, укорачивает для нее свою жизнь... Разве я не прав, Вадя? Разве ты не должен, не обязан думать о том, что тебе необходимо хоть один месяц отдыхать в году, так чтобы совсем не работать ни над чем? Для этого необходимо куда-нибудь уехать подальше, посидеть у моря, погреться на солнце, пожить с природой... Поехать за границу, поглядеть или, вернее, «поглазеть» без толку. Я переписывал для гр. Уваровой письма ее мужа к Герцу, которые хранятся в Академии; и он отдыхал и работал; у меня складывалось убеждение при чтении его писем, что каждый полезный человек обязан думать если не о себе самом, то хотя бы о любимом деле. Видишь, любя тебя, я жалею не только о твоем недомогании; я знаю, что твоих трудов никто не продолжит. Ты укорачиваешь свою жизнь, не думая о любимом детище... Где твои деньги, чтобы ты мог полечиться вполне основательно? На кой черт они будут издеваться из-за

стекла витрины, над грустящими рукописями в шкафу и столе! Правда, я не пилил тебя, ибо видел, что собирание их тебе доставляет большое удовольствие, и сам я люблю их, ибо они «ласкают взор» мой, но это ведь эгоизм только мой. И тебе, и мне, и делу, и всем близким — вещи в твоей квартире стоят не только не по карману, но больше. Нет, Вадя, мне кажется, что и меня ты не поймешь... Флюиды, ради Бога, на помощь!!» (III, 32628).

Переїхавши 10 квітня 1918 р. до Києва (XII, 818), Модзалевський оселився в свого друга Георгія Нарбута. Брат геральдиста, художник Георгій Лукомський у своїх загалом сумбурних і надто фамільярних споминах розповідає: «Звонок — и отворяется дверь. Модзалевский с улыбкою просит жаловать. По полу протянуты цыновки полосатые, как на интерьере Зеленцова или Ф. П. Толстого. Вешаю пальто, вхожу. Зальце. Полна комната книг, фигурок. Подобрал за год Егор Иванович и мебель карельскую, чудную. Что за диван, экой длины! Хороши бытовые портреты. Налево комнатка, полна книг, эта рабочая келья Модзалевского» [76].

Докладніший опис збірки міститься в іншій книжечці Г. Лукомського: «Егор Иванович Нарбут и Вадим Львович Модзалевский — о них идет тут речь — обставили две своих приемных «парадных» комнатки, как могли лучше, с трогательностью девичьей. Свез Вадим Львович из Чернигова,— где жил он перед тем года четыре во флигеле Дома дворянства секретарем,— свез он сюда [...] картины свои — три любимых портрета, два примечательных натюрморта, да стекло старинное украинское — медведки, фаянс межигорский, полтавские игрушечки глиняные, фарфоровых чашек «миклашевских» с пяток, тканей да ковриков ярких несколько штук, чернофонных, что попроще, ковров десяток, и книг — целую комнату! Ими завалил все полки: была эта библиотечка редкая, подобранная, по генеалогии, истории и искусству Украины. В углу, среди груд неразобранных книжек, стояла простенькая, узенькая кровать. Рабочий стол всегда завален был рукописями,— гранками из типографии — то к «Малороссийскому» Родословнику «Стороженковскому», то к статьям в журналах. Как отшельник жил Вадим Львович. Серый костюм, узенький, тесный, бледное, с точеными, красивыми чертами лицо, борода длинная; глаза смотрят спокойно, радушно, ласково; видно, только и интересует его — архив какой-нибудь, да грамота жалованная, да гербок панский» [77].

У тяжкі роки громадянської війни ця затишна квартира перетворилась на визначний культурний осередок. Сюди приходили поети Павло Тичина й Михайло Семенко, художник Юхим Михайлів та Микола Бурачек, композитори Яків Степовий та Пилип Козицький, режисер Лесь Курбас, інші діячі. За часів денікінщини, розповідає Юхим Михайлів, «виникає думка про створення особливого колективу, мистецької родини, щоб об'єднати працівників різних галузей мистецтва на ідеологічній платформі» [78]. Частий гість цього гостинного дому Д. М. Щербаківський згадував: «Бувало... на Георгіївському провулку... увечері в великій вітальні напівтемно. На стінах неясні силуети старих портретів; м'яко виступають світлі лінії меблі карельської берези на тлі синіх обоїв. В. Л. Модзалевський (покійний; він жив у Г. І.), стомившись після наукової праці, награє на піаніно улюблену арію венецького гостя з «Садко». О. Соловій (теж зараз уже покійний) наспівує «Щедрий вечір», другі про щось балакають; стоїть гомін. Двері в сусідню їдальню розчинені, і там стоячи і низько зігнувшись над великим столом, Г. І. [Нарбут] кінчає обкладинку для чергового видання. Біля нього на підлозі — дітвора, Данько й Маринка возяться з цяцьками» [79].

Збірка Модзалевського, що зручно розмістилась на Георгіївському провулку, мала яскраво функціональний характер. Вона підтримувала творчу, доброзичливу атмосферу довкола працівників мистецтва, а окремі речі з неї використовувалися безпосередньо в їхній роботі. Зберігся документ із сумарним описом його колекції: «До комісаріату по Головному управлінню мистецтв та національної культури [80].

Заява

Згідно з наказом т. комісара по Головному управлінню мистецтв та національної культури маю честь подати при цім відомості про ті предмети старовини та мистецтва, які зберігаються в моєму помешканні по Георгіївському переулку, 4.11, пом. 2, а саме:

1. Шкло: 46 пляшок, 2 півника, 2 стаканця синього та червоного шкла, 16 ведмедиків [81], 11 хрустальних бокалів, 15 рюмок, 4 барила, 29 інших предметів з шкла;

2. Фарфор: 26 чашок, чайниць та інших предметів;

3. Портретів: масляних різних розмірів 50 [82], мініатюр 15, літографій — 1, гравюр — 7;

4. Межигорського фаянсу 10 предметів;

5. Килимів різних розмірів 5;

6. Старовинних ікон 5;

7. 6 бісерних предметів;

8. 10 старовинних перснів;

9. Картин різного розміру й змісту старовинних 10;

10. Рукописів в оправах 9 і багацько окремих документів [83].

На всі зазначені вище речі прошу видати мені охоронний лист, причім зазначую, що цими речами користуюся при своїх дослідах по історії українського мистецтва я, а проф. Г. І. Нарбут, в якого я займаю частину помешкання, користується ними при своїх художніх працях. В. Л. Модзалевський. 14.II 1919» (XII, 669) [84].

За кілька днів, 18 лютого Модзалевський одержав охоронного листа: «Згідно з розпорядженням комісара по Головному управлінню мистецтва та національної культури предмети старовини та мистецтва, які зберігаються в помешканні Вадима Львовича Модзалевського (Георгіївський пр., б. 11, п. 2), знаходяться під охороною комісаріата і через те не підлягають жодним реквізиціям, а саме помешкання не має бути реквізоване без відома комісара по Головному управлінню мистецтва та національної культури.

Комісар по Головному управлінню мистецтва та нац. культури

(підпис)

Керуючий канцелярією *(підпис)* [85]» (XII, 671)

Гарантуючи безпеку колекції, органи влади мали право вимагати якоїсь віддачі. Збереглася недатована записка на бланку Політуправління Київського окружного военного комісаріату: «Прошу предоставить на выставку, устраиваемую для т. т. красноармейцев и рабочих, картины из Вашей коллекции» (I, 12037).

Коли 31 серпня Київ захопили денікінці, під загрозою опинились не лише колекції, а й саме життя збирачів. Добре поінформований Яків Жданович зауважує в споминах: «Белогвардейцы ищут Вадю, чтобы его расстрелять. Товарищи скрывают Вадю под Киевом» (арк. 111—111 зв.).

Відмова денікінців підтримати українські інституції, де працювали Модзалевський і Нарбут, позбавила їх коштів. Спочатку трохи допомагало їм видавництво «Друкарь», з яким вони співробітничали. «Характерно,— розповідає Павло Балицький,— що після кожної виплати частини гонорару за (нарбутівського) «Енея» Модзалевський приносив щось із старовинних речей своєї збірки в подяку. Звичайно, що ті речі подорожу-

вали назад на Георгіївський завулок, а колекція срібних старовинних монет таку подорож відбула кілька разів» [86].

Та згодом знемоглось і видавництво. Збіркам прийшов кінець. Як це трапилось, докладно пояснює Федір Ернст: «Прийшла нужда — доводилось продавати речі, одяг. Нарбутова візитка повисла у вітрині комісійної крамниці на Хрещатику, а напроти через вулицю — в вітрині «Друкаря» — вмістився напис: «Українська старовина, килими, шкло (ведмедики, штофи), портрети та ін. продаються. Георгіївський пер. 11, пом. 2». Це обидва приятелі — Нарбут та Модзалевський — почали розпродувати свої збірки. Акуратний Модзалевський склав докладний каталог, проставив ціни. Що мусили почувати ці люди, що всім серцем були віддані цій українській старовині? Не пощастило їм і тут. Приятелі порозбирали речі, але платили поволі — бо самі сиділи без грошей. А комісійну крамницю, де продавався одяг, було розграбовано під час подій 2—4 жовтня. Нарбут схуд за цей час, зблід, став жовтим, часто обурювався. Найбільше доймала його печінка, яка й стала пізніше причиною його передчасної смерті. Сумував і Модзалевський — вся його величезна праця над рятуванням та концентрацією архівів була тепер анульована, його обвинувачували в більшовизмі» [87].

А наступного, 1920-го року, обидва друга померли.

[1] Першу частину огляду «Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского» див.: Археографический ежегодник за 1979 год.— М., 1981.— С. 266—273. Цю, другу частину, написано 1979 року для збірника оглядів фондів рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. Публікується вперше.

[2] Українське мистецтвознавство.— К., 1970.— Вип. 4.— С. 113.

[3] *Білокінь С.* Проблеми мистецтвознавчого джерелознавства // Образотворче мистецтво.— 1990.— Січень—лютий.— № 1.— С. 31—32.

[4] *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя.— [К.], 1928.— С. 488—500.

[5] Це завдання виконував мистецтвознавець і бібліограф Олександр Йосипович Гуцало (нар. 26 серпня 1892 р. у Києві). Він навчався в Києво-Печерській гімназії (1902—1911), де викладали В. Ляскоронський. Ф. Істомін та ін., після чого вчився на історичному відділі історико-філологічного факультету університету св. Володимира, спеціалізуючись у проф. Григорія Павлуцького з історії мистецтва. Повного курсу він, здається, не закінчив. У листопаді 1915 р., коли університет перебував в евакуації в Саратові, Гуцало рахував себе — втрете — на четвертому семестрі. Його батька Йосифа Андрійовича (у вересні 1910 р. був залишений на 23 рік надстрочної служби як фельдфебель нестроєвої команди) на той час було взято на фронт. Потрапив до армії і єдиний брат Іван (нар. 30 червня 1894 р.). Турботи за них, а також потреба підтримувати матір Софію Григорівну перешкоджали його заняттям. У 1917 р. О. Гуцала звільнили за невнесення плати, й 25 серпня він прохав про поновлення (Київський міський державний архів.— Ф. 16, оп. 464, № 2959.— Арк. 2, 8, 9. 25 зв.; оп. 465, т. 2, № 3335, арк. 36—36 зв.— Далі КМДА). Гуцало опублікував покажчик літератури з археології та історії мистецтва: Ucrainica. Книжки й неперіодичні видання років 1914—1917 // Наше минуле.— Липень — серпень 1918.— № 1.— С. 192—196. Рукопис ширшого, ретроспективного покажчика, датованого жовтнем 1918 р., зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН України, X, 12612. Цю працю було призначено теж для «Нашого минулого». Секретарем редакції журналу був В. Модзалевський, і на рукописі його рукою було вписано примітку «Від редакції», що містила прохання надсилати додатки до цього покажчика й до того, що був вміщений у першому номері.

23 січня 1919 р. О. Гуцало запропонував В. Модзалевському опублікувати в журналі його покажчика перекладної літератури обсягом не менш як 6 аркушів (XII, 836). Кінчилося на тому, що журнал припинився, а 23 грудня 1919 р. помер і сам Ол. Гуцало. Див. його некролог: Збірник Секції мистецтв [УНТ].— К., 1921.— [Том] 1.— С. 136. У цьому виданні надруковано дві його розвідки — «Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII вв.» (с. 31—38) та «Стародубське барокко» (с. 39—42). На практичних заняттях у Г. Павлуцького в осінньому півріччі 1914 р., перебуваючи на четвертому семестрі університету, Гуцало подав останню працю як реферат. На другому семестрі (весняне півріччя 1913 р.) подав реферат «Про

зовнішні прикраси новгородських храмів» (КМДА.— Ф. 16, оп. 465, т. 2, № 3335.— Арк. 23, 26). О. Гуцало був одружений із Євгенією Миколаївною Пилющенко (Там же.— Оп. 464, № 2959.— Арк. 1).

[6] *Ернст Ф.* Протоколи засідань Секції мистецтв Укр. наукового т-ва в Києві // Збірник Секції мистецтв.— С. 154. Про Ф. Ернста див.: *Білокінь С.* «Київ мене породив» // Мол. гвардія.— 1971.— 21 груд.— № 249 (2901).— С. 3; *Федір Ернст.* Бібліографічний покажчик.— Суми, 1987.— 34 с.

7. *Е.*[*рнст*] *Ф.* Вадим Львович Модзалевський // Збірник Секції мистецтв.— С. 133.

[8] *Модзалевський В.* До історії українського лірництва: (Про людвисарів та конвисарів) // Збірник Секції мистецтв.— С. 22. Розрядка оригіналу. Людвисарством звалося відливання різних речей з міді, конвисарством — із цини (олова). Ці дві галузі охоплював термін «лірництво».

[9] *Модзалевський В.* До біографії українського штихаря Григорія Левицького // Збірник Секції мистецтв.— С. 30.

[10] Пор.: *Белоконь С. И.* Предмет и задачи литературоведческого источниковедения. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1978.— С. 12—13.

[11] *Модзалевський В.* До історії українського лірництва.— С. 22.

[12] *Ернст Ф.* Протоколи засідань.— С. 157, 161, 162, 163.

[13] *Рожанківський В. Ф.* Українське художнє скло.— К., 1959.— С. 7.

[14] Тут і далі в шифрах РВ ЦНБ АН України вказуються: римськими цифрами — номер фонду чи відділу, арабськими — номер одиниці зберігання.

[15] У списку праць В. Л. Модзалевського, готових до друку на кінець 1918 р., зазначено: «4. Гути на Чернігівщині. Знадібки для історії української промисловості та прикладного мистецтва. (Доклад, якого прочитано в 1918 р. на засіданні секції історії мистецтва УНТ)». Опис праць В. Л. Модзалевського // Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.— К., 1919.— С. 81).

[16] *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині / За ред. та з передм. акад. М. Біляшівського.— К., 1926.— С. 8.

[17] Там же.— С. 5.

[18] 30 серпня 1916 р. В. Модзалевський прохав С. Таранушенка, який того року саме закінчив Харківський університет, надіслати йому номери справ Харківського архіву, що стосуються гутників (у списку прізвищ більше), гут, скла й скляних виробів (II, 18603). Вони познайомились невдовзі перед цим, і Модзалевський, на той час відомий вчений, переписав Таранушенкові, тодішньому студенту, дані про іконостас з рідкісної книжки XVII ст. про чудо Єлецької Богородиці (*Білокінь С.* Мистецтвознавець, етнограф: (До 80-річчя від дня народження С. А. Таранушенка) // Нар. творчість та етнографія.— 1969.— Листопад—грудень.— № 6.— С. 67); *Його ж.* Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України.— 1989.— № 3.— С. 12—18, 4 іл.).

[19] У цій самій теці зберігається ще карта Чернігівської губернії (II, 18604) та складений невідомою рукою список справ, що стосуються окремих дворянських родів,— втім, на арк. 2 тут є й «Гутники, гути» (II, 18599).

[20] Старовинними портретами Модзалевський цікавиться завжди: у чотирьох томах Родослівника він опублікував близько сотні портретів (21 портрет Родзянок, 12 — Кочубеїв та ін.).

[21] Науковий архів Інституту археології АН України, ф. 9, № 61, арк. 2. План складено після 13 вересня 1919 р. (К. Широцький уже покійний) і перед 23 травня 1920 р. (Г. Нарбут ще живий). Ці хронологічні рамки можна, здається, звузити. 12/25 листопада 1919 р. М. Ф. Біляшівському запропонували написати нарис про П. Мартиновича для серії монографій «Українські художники» (XXXI, 200), а 16 січня 1920 р.— взяти на себе огляд художнього та художньо-промислового відділів так званого Першого державного музею, яким він керував, для складання путівника по ньому (XXXI, 201). Оскільки в «Плані» ці роботи за Біляшівським уже було зафіксовано, це дає певні підстави для припущення, що створено план між 16 січня й 23 травня 1920 р.

[22] Листи К. Широцького до В. Модзалевського від 12 березня й 1 травня 1914 р. з численними відомостями про старовинні портрети (II, 18819 а). У списку рукописів Широцького пера Левка Биковського, за інформацією П. О. Балицького, зазначено, що вступну розвідку до двотомника «Історія українського портрета» він так-таки тільки «мав написати» (Збірник Секції мистецтв.— С. 144). Отже, Широцький встиг видрукувати лише статтю про похоронні портрети: *Широцький К.* Дещо про давні портрети // Сяйво.— Р. Б.— 1914.— Липень—Серпень—Вересень.— Числа 7, 8, 9.— С. 198—202; 4 репр. (її рукопис — I, 12514).

[23] Книгарь.— Лютий 1919 р.— Число 18.— Стовп. 1155; Вересень—Жовтень.— Число 25—26.— Стовп. 1877; XII. 728, 693—4.

[24] На документі є підпис секретаря видавництва В. Модзалевського.

[25] Ці відомості наведено в статті: *Стороженко Н.* Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки (К портретам) // Киев. старина.— Т. 29.— 1890.— Апрель.— С. 167.

Деякі відомості про портрет Івана Стороженка опубліковано ще давніше. У 1882 р. А. С-ко (Андрій Стороженко?) розповів, що на той час у Мормизівці в садибі батька Миколи Ілліча — Іллі Яковича Стороженка зберігалась не копія, а старовинний оригінал. З цього портрета «чудову копію» зроблено для Володимира Андрійовича Стороженка (с. Велика Круча). Див.: *С-ко А.* Старинные малороссийские портреты // Киев. старина.— Т. 3.— 1882.— Сентябрь.— Изв.— С. 577—579.

Із порівняння заміток випливає, що між 1882 та 1890 рр. Ілля Якович помер, бо новим власником Мормизівки став його син, видатний літературознавець (нар. 1836 р.). Можна припустити, що після цього троюрідний брат діда останнього Михайло Павлович Стороженко (нар. 1815 р.) зажадав портрета їхнього спільного родоначальника Івана. Віддаючи портрета, Микола Ілліч зняв копію. Оригінал у Ржавці згорів.

У сучасній літературі на портрет Ів. Стороженка звернули увагу Платон Білецький та Павло Жолтовський. Перший з них вважає портрет за «досить винятковий», що «видається серед усіх незвичайною композицією». Мистецтвознавець припускає: «Коли портрет Івана Стороженка у Київському музеї не є оригіналом XVII ст., то можливо, це — «чудова копія» (*Білецький П.* Український портретний живопис XVII—XVIII ст.— К. 1969.— С. 127).

Дуже високу оцінку дає портретові й П. Жолтовський. Але він підкреслює в ньому зовсім інше: строгий монументалізм, простоту й невибагливість образу. Що ж до композиційних особливостей, а тим більше рисунку рук тощо, то все це П. М. Жолтовський відносить за рахунок копіїста 40—50-х років XIX ст. (*Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 147). Як бачимо, врахування різного обсягу вихідних історичних даних, а, відповідно, й різні методи джерелознавчого аналізу приводять дослідників до різних висновків.

[26] Бюро по обстеженню архівів Чернігівської губернії при губернській архівній комісії сподівалося (1914) залучити його до роботи, оскільки він «интересуется стариной и нередко оказывал услуги архивной комиссии» (XII, 686). У листі до В. Модзалевського (квітень 1920 р.) краєзнавець Ю. Виноградський повідомив, що цехові книги мали надсилатись до УАН із Чернігова через Ф. Садовського (XII, 823).

[27] *Книгарь.*— Вересень—Жовтень 1919 р.— Число 25—26.— Стовп. 1877.

[28] *Модзалевський В. До* історії українського лірництва.— С. 3—23. Прочитано як доповідь на засіданні Секції мистецтв УНТ (вул. Трьохсвятительська, 21, 23 березня 1920 р. В Українському Науковому Товаристві // Боротьба.— 1920.— 21 березня.— Ч. 63.— С. 2).

У досьє Влахопуло зберігається лист священика Воскресенської церкви м. Куринька від 8 червня 1904 р., де наведено написа на дзвоні, датованого 1763 р. (II, 15591—924, А—Г, № 61).

[29] Про нього, майбутнього евразійця, див.: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Киев, 1914.— Т. 4.— С. 431.

[30] Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів.— К. [1926].— С. 137; Книгарь.— Грудень 1917 р.— Число 4-е.— Стовп. 220. Рукопис зберігається в Архіві Географічного товариства при РАН у Санкт-Петербурзі.— Розряд 46.— Оп. 1.— № 35 (вказівка Ф. П. Максименка).

[31] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 35.— Арк. 6.

[32] Слова в дужках відновлюються здогадно: куточок листа, одірвавшися, наглухо приклеївсь до другого аркуша.

[33] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 35.— Арк. 3—3 зв.

[34] Там же.— Арк. 7.

[35] Обгдва видання оздобила Павла Діденко. Її малюнки виконано літографічним способом (Книгарь.— Грудень 1917 р.— Число 4-е.— Стовп. 220; пор.: Там же.— Березіль 1918 р.— Число 7-е.— Стовп. 416).

Діденко Павла Кирилівна (псевдонім: П. Дід; народ. 27 квітня / 10 травня 1893 р. у Берестечку — померла 16 травня 1975 р. у Москві) — художниця й архітектор. Народилась у родині сільського вчителя. Жіночу гімназію закінчила з правом на золоту медаль. З 1913 р. вчилась на керамічному факультеті у школі Штігліца. У 1916 р. — продавець у книгарні чернігівського губернського земства, згодом — коректор у місцевій газеті. На початку 1918 р. працювала художником-декоратором у Першому українському радянському театрі та вчителькою малювання у Першій українській школі ім. М. М. Коцюбинського. Брала участь в організації видавництва «Сіверянська думка». У 1930 р. закінчила архітектурний факультет Московського вищого державного художньо-технічного інституту (ВХУТЕИН). З 1929 р. до початку війни працювала як архітектор в архітектурно-планувальному управлінні московської міськради, брала участь у складанні генплану реконструкції Москви. З 1935 р. Діденко — член Спілки радянських архітекторів. Брала участь у відбудові Великих Лук, Владимира, Калінінграда, Миколаєва. Її чоловік — Костянтин Семенович Дорофіїв — у 1920—1923 рр. завідував чернігівським відділом наросвіти, у 1927—1937 рр. працював як доцент (історик з фаху) у Ростовському-на-Дону уні-

верситеті. Див.: *Півторадні В.* Безсмертя дерева // Деснянська правда.— 1971.— 16 січ.— № 11 (13496).— С. 3; Радянське літературознавство.— 1969.— № 12.— С. 80; В нашем доме // Сов. культура.— 1961.— 7 дек.— № 146 (1326).— С. 3. У травні 1977 р. архів Павли Діденко надійшов до рукописного відділу ЦНБ АН України.

36 З огляду на важливість цього документа наводжу його повністю: «Его Высокородию К. В. Шероцкому. Многоуважаемый Константин Витальевич. После долгих поисков Вашего адреса, наконец, нашел его и потому имею возможность Вам писать. Как всегда, и на этот раз письмо мое будет содержать в себе очень большую просьбу, а именно: помочь своими авторитетными указаниями в составлении инструкции по приведению в известность всех памятников искусства и старины Черниговской губернии. На меня, как на секретаря недавно возникшего Черниговского отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, возложена эта задача, имеющая очень ответственный характер и сложная. Не имея под руками никаких образцов подобных инструкций и личного опыта по их составлению, я совершенно затрудняюсь выполнить эту работу срочного характера и потому и решаюсь беспокоить Вас, как лицо, специально посвятившее себя изучению украинского искусства и старины. Весь район нашей губернии в смысле наблюдения разделен между рядом лиц, взявших на себя обязанность привести в известность все, что есть на местах ценного из предметов искусства и старины, а также сообщать Отделу о всех угрозах уничтожения и порчи памятников и предметов прошлого. В этой работе, требующей знаний и опытности в распознавании и оценке данного памятника или предмета, очень важна была бы инструкция, в которой были бы схематично и ясно изложены особенности местного, украинского архитектурного стиля, живописи, резьбы, вышивок, скульптуры и вообще всего искусства; в этой инструкции надо указать то, что подлежит регистрации и охране и почему, на основании каких данных следует признать данный памятник или предмет заслуживающим внимания со стороны Отдела. Мне представляется, что перед рядом вопросов, на которые следует лицу, производящему регистрацию, ответить, надо было бы (очень коротко, конечно) составить нечто вроде руководства с изложением особенностей украинского искусства, имея в виду памятники архитектурные и вообще вещественные.

Не сомневаясь в том, что задачи Отдела должны быть близки Вам и что Вы, если только имеете возможность, поможете ему выполнить это важное дело, я очень прошу Вас, многоуважаемый Константин Витальевич, набросать проект такой инструкции. Если эта просьба окажется для Вас исполнимой, то имейте в виду, что в своих регистрационных работах Отдел предполагает опираться главным образом на молодежь, т. е. на элемент, хотя и горящий желанием быть полезным Отделу, но не твердый еще в знаниях, и что поэтому инструкция должна быть ясной, определенной и краткой. Не разрешите ли Вы также предложить Вас в члены нашего Отдела? Вы бы очень обрадовали меня своим согласием на это. Лично я усиленно провожу мысль о расширении просветительной (издательской) деятельности Отдела, и в «портфеле» последнего имеются уже две работы, посвященные Черниговской старине. Вообще мне бы очень хотелось видеть Вас среди лиц, принимающих деятельное участие в занятиях Отдела, который, мне кажется, не может не стать в конце концов проводником в широкие массы знаний о местной украинской культуре и ее высокой ценности. Я надеюсь, что все это должно вас порадовать и что Вы найдете возможным некоторые из своих исследований в области искусства и старины отдать для издания их Отделу.

Буду с нетерпением ожидать от Вас ответа на все эти вопросы и просьбы, а пока позвольте пожелать Вам всего наилучшего. Мой адрес прежний — Чернигов, Дом дворянства. Искренне Вас уважающий В. Модзалевский. Марта 4 дня 1917 года. № 68» (Архів Державного музею українського образотворчого мистецтва.— Ф. 2 Широцького, од. зб. 1.— Арк. 47—48).

37 Спис праць В. Л. Модзалевського.— С. 81.

38 Реєстр стародубівських іконописців із 110 тому Рум'янцевського опису В. Модзалевський передав для опублікування іншому авторові (Україна.— 1917.— Кн. 1/2.— С. 106—107, 114—115).

39 Архів Київської духовної консисторії.— 1767 р.— № 37. Тут і далі використано примітки В. Модзалевського.

40 Виписано з матеріалів того самого архіву.

41 Збірник «Забіли», що належав Товариству Нестора-літописця.

42 Пор. дослідження: *Каманин И. М.* Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке: (Оттиск из журнала «Археологическая летопись Южной России» за 1903 г., № 6).— К., 1904.— 14 с.

43 У документах він значиться як «Василь Павлов», але це патронім, а не прізвище: «1773 года, сентября 12 дня, в силе предписанного его преосвященства определения, иконописец Василь Павлов о написании ним в церквах иконостасов в канцелярии духовной консистории допросом показал: «1. Он, иконописец Василь, лет от

роду имеет 49, сын умершего епархии Переяславской, вотчины кафедрал[ь]ного Переяславского м[о]н[а]стыря села Лялинец половинного священника Павла Григориева, а матере Елены» (арк. 10).

[44] Полтавська ратушна книга.— Арк. 201—202 (примітка копіїста).

[45] Збірник «Полтавщина», що належав Товариству Нестора-літописця.

[46] Іван Каманін у 1903 р. вказував, що ці документи в оригіналах (за його підрахунком, дев'ять) передав йому Микола Біляшівський. В. Модзалевський посилається вже на збірку актів, що належала Товариству Нестора-літописця, № 40, 35, без № 37, 42, 32, 31, 38, 39, 36.

[47] З матеріалів Товариства Нестора-літописця, № 41 (документ надійшов від М. Біляшівського через І. Каманіна).

[48] З рукописів О. Ф. Кістяківського.

[49] Опуб.: *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии // Древности: Труды Археографической комиссии Имп. Московского археологического общества.— М., 1899.— Т. 1, вып. 3.— Приложение.— Стовп. 34—35.

[50] Оригінал зберігався в архіві Чернігівського окружного суду, № 8 (із справ, на той час призначених для Архіву міністерства юстиції).

[51] Досліджений у виданні: *Таранушенко С.* Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник.— [Х.,] 1932.— 52 с.

[52] Перший піврік.— С. 82.

[53] Пор.: *Лазаревский Ив.* Б. И. Ханенко и его собрание // Солнце России.— Февраль 1913 г.— № 7 (158).— С. 5. Картину І. Ю. Рєпіна «17 октября 1905 г.», яку цензура заборонила виставити на 41-й пересувній виставці, експоновано в Римі, де її придбав Б. І. Ханенко (Артистична хроніка // Вісн. культури і життя.— Січень 1913.— № 1.— С. 10). Цю картину репродуковано: Солнце России.— Март 1913 г.— № 11 (162).— С. 6; Свободным художествам.— Февраль—апрель 1913 г.— № 2-4.— С. 13.

[54] Книгарь.— Жовтень 1918 р.— Число 14.— Стовп. 852—853.

[55] У «Малоросійському Гербівнику» із збірки Модзалевського репродуковано геральдичні печатки лубенського полковника Андрія Марковича (1716), стародубівського — Тимофія Олексійовича (1678), лубенських — Дмитра Зеленського (1703) та Івана Сербина (1673). Див.: *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский Гербовник.— СПб., 1914.— С. XVIII та вклейка після неї.

[56] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский Гербовник.— СПб., 1914.

[57] Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.— Ф. 986, оп. 1, № 26. Особливу цінність мають тут оригінали гербів різних форматів: Паскевичі (ескіз і остаточний стан), Капністи (те саме), Скоропадські (те саме), Білозерські, Лишини, Коваиьки, Ізмаїльські, Плаксини, Немировичі-Данченки, Гаркушевські, [Милорадовичі], Довгалевські, Савицькі, Тимченки, Трійницькі, Роговичі, Псьоли, Товстоліси, Фененки, Малами, Виридарські, Єремєєви, Крицькі, Лихопої, Якимахи, Романченки, Луб'яновські [Труханови? Погоня Польська У.] Витковичі, Глушанінови, Слєпушкіни, Шмакови, Андрушевські [Рубєш], Барановські, Богородицькі, Гатцухи, Карпеки-Логвинови [Карп], Котляревські, Маслюкови, Нарбути II, Надтоки-Михайловські, Пруднікови, Сахновські [?], Скерлети, Чигринці, Юркевичі II та Якимовичі.

Щодо листів Модзалевського до Лукомського, то вони загинули. В «Хроніці мого життя» останній під 1942 р. занотував: «*Февраля*, 7 (ночью).— Пожар в доме, начавшийся с моей квартиры и погубивший все дотла и, в том числе: *архив* (еще не переданные: 26 портфелей с материалами, Личное дело, мои «Записки» с 16.VI. 1914 по 25.I.1942 г. и письма корреспондентов ко мне с 1911 по I.1942 г); *коллекции* (гербовых печатей — матриц — 350; оттисков — св. 10 000; гербовых рисунков и др. матер[иалов]; фарфора — 120 №№ и Super — exlibris 70 книг и друг[ого] бытового материала) и *библиотеку* — ок. 10 000 экз. книг и брошюр по 1) вспомогательным историческим дисциплинам (гл.[авным] обр.[азом] геральдика, генеалогия, дипломатика и сфрагистика), 2) археографии, 3) библиографии, 4) искусству и усадебной литературе, 5) мемуарам, 6) personalia (биография и иконография) и 7) справочным изданиям по истории» (там же.— № 77.— Арк. 103).

У моїй збірці зберігаються герби: Батурські, Бетулинські, Билевичі, Борозни, Борсуки, Бугаєвські I та II, Будлянські, Бутовичі, Буяльські, Велентії, Величковські, Висоцькі, Вовкушевські, Войцеховичі, В'язовики, Гайові, Галузевські, Гамалії, Ганжі, Гаркушевські, Гончаревські (той самий — Гетуни), Грибовські, Гришанови, Гудим-Месенцови, Долинські, Єсикорські, Жайворонкови, Жуковські, Зеленські, Карновичі, Карташевські, Катериничі, Кафтановські, Кир'якови I та II, Климовичі, Ковтуновичі, Козловські, Колодкевичі, Комаровські, Корнієнки, Косачі, Костенецькі (той самий — Цесарські), Лайкевичі, Липські, Листовські, Лісеневичі, Лобисевичі (той самий — Райпольські-Радичі), Ломиковські, Лузанови й Мисаковські (той самий — Порохонські), Малиношевські, Мануйловичі, Мартиновичі, Мешетичі (змінений Они-

щенки), Мироненки, Мовчани, Моїсеєнки-Зарівні, Нарбути I, Нестелії, Никифорови, Новикови, Ноздрі, Нуджевські, Огієвські, Ограновичі, Озерські, Омеляновичі, Оноріснки-Шовкові, Отрішки, Предремирські, Расторгуї (той самий — Стаховичі), Ренчицькі, Рклицькі, Романовські, Савойські-Єзучевські, Свічки, Святобливо-Коробкини, Семенови I та II, Сердюкови, Силевичі, Силичі, Силичі-Алиферови, Случановські, Соломки, Спадщенки-Кич, Спичаки-Заболотні, Сполатбоги, Стожевські, Стоколенки-Кириленки, Стопановські, Сухоти, Тарасенки, Тимківські, Товстоноги, Тоцькі, Троцькі-Сенютовичі, Туранські, Філонови (Філоненки), Ханенки I та II, Хоменки, Християновичі, Чайки, Чарниші II, Чуйкевичі, Шемшукови, Шрамченки та Ягжули (всі 120,5×159—153 мм).

[58] Можна припустити, що за життя Модзалевського в його архіві зберігались і інші матеріали. 15 лютого 1913 р. В. К. Лукомський писав йому про нову партію кальок героїв: «Впрочем, весь этот материал, вероятно, сохранит для Вас всегда особое значение, так как используемые гербы будут даны нами по бланку и, следов. [ательно], будут изменены несколько в своих внешних формах» (III, 33075).

[59] С точки зрения материальной (примітка В. К. Лукомського).

[60] Вартий уваги відгук видатного геральдиста С. М. Трійницького в рецензії на вже виданий Гербівник: «По нашему мнению, единственным правильным является принцип, принятый В. Л. Модзалевским при составлении им Малороссийского Родословника, в который включены только роды, происходящие от малороссийской старшины...» // Гербовед.— 1914.— Октябрь.— С. 156.

[61] Рачинський Олександр Костянтинович — голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії з 7 червня 1909 р. до 10 квітня 1915 р. // Тр. Черниговн. губерн. учен. архив. комис.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.— Вклейка між с. 2 и 3, портрет).

[62] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 13 зв.— 14. Коми розставлено відповідно до сучасних норм. На листі рукою Модзалевського олівцем дописано дату — 17 листопада. Її вчений узяв, напевно, із штемпеля. Отже, вийшла помилка в один день: зустріч відбулася, як повідомив Лукомський, 16-го.

[63] У друкарні Голіке й Вільборг за 9 крб. 16 коп. (III, 33058).

[64] ЦДІА У Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 26.

[65] *Лукомський Г.* Спогади про Нарбута // Нова громада.— Рік II.— Лютий—квітень 1924.— Ч. 2/4.— С. 38—40.

[66] Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— 1915.— Вып. 11.— С. 213. Тут не місце заглиблюватися в це питання, але слід зауважити, що історичні знання Нарбута не були, звичайно, безмежні. Герб Моїсеєнків-Зарівних він підписав «Моисенки-Заровные», а Липських — «Липеки»,— очевидно, ці прізвища він звідкілясь переписав, не розібравши добре почерку. Нарбут був бездоганний у подробицях мистецьких.

[67] Про нього див.: *Белоконь С.* Георгий Нарбут // Искусство.— 1977.— № 2.— С. 64; Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів.— С. 35—39.

[68] Жданович Яків Миколайович (народ. 18/30 березня 1885 р. у с. Хріновці Городнянського повіту Чернігівської губернії — помер 5 квітня 1953 р. в Москві) — визначний архівіст та історик. Навчався в Полтавському кадетському корпусі (закінчив у 1905 р.) та Київському військовому училищі, звідки був виключений за зв'язок із Б. П. Жаданівським. У 1908—1909 рр. працював у Чернігівській ученій архівній комісії, у 1909—1913 рр.— служив в архіві конференцій Академії наук, у 1913—1914 рр.— секретарем комісії та секретарем редакції «Истории Академии художеств». Брав діяльну участь у влаштуванні відділу «Малоросія» на виставці «Ломоносов та Єлизаветинська доба». Обраний членом Російського військово-історичного наукового товариства, Чернігівської та Полтавської вчених архівних комісій, дійсним членом Петербурзького археологічного інституту. У 1917—1918 рр. головував у комісії по збиранню архівів Південно-Західного й Румунського фронтів. За радянської влади завідував охороною палаців та музеїв Південного берега Криму («ОХРИС Наркомпроса Крыма»). У 1921—1923 рр. на пропозицію Дмитра Багалія рятував бездоглядні архіви Чернігівщини. У 1923—1932 рр. Я. Жданович — один із організаторів та старший архівіст-консультант Центрального архівного управління СРСР, згодом — завідділом біо-бібліографічного словника «Деятели революционного движения в России», а з 1936 р.— старший співробітник Інституту світової літератури ім. Горького. Працював як експерт-консультант під час розподілу архівних фондів між союзними республіками. Дружина — Галина Олександрівна Ліндфорс.

[69] Так звали Нарбута в Петербурзі.

[70] Я. Жданович *має на увазі успішну офіційну кар'єру Лукомського:* 27 березня 1914 р. наказом міністра юстиції його призначено на члена «присутствия» Гербового відділення Сенату, а 16 червня відряджено до виконання обов'язків управителя цього відділення.

12 квітня 1918 р. Лукомського залишено на цій самій посаді (тоді саме відділення перетворено на Гербовий музей, а з 1931 р.— на кабінет допоміжних історичних дисциплін; ЦДІА У Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 77.— Арк. 47, 55 зв.).

[71] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 19—20. Війна, що вибухнула за кілька місяців, зробила подальші переговори неактуальними.

[72] ЦДІА у Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 25.— Арк. 2.

[73] Залишок коштів, що виявився після обрахунку, було вирішено витратити на видання збірника історичних документів про так званих любецьких землян, що жили на Чернігівщині ще в XVI ст. (Сборник исторических документов // Чернигов. слово.— 1914.— 25 июня.— № 2172.— С. 3).

[74] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 21—22.

[75] Автограф зберігається у його дочки Наталі Жданович, якій складаю найглибшу подяку за надану можливість працювати з паперами її батька.

[76] *Лукомський Г. К.* Егор Нарбут художник-график.— Берлин, 1923.— С. 18—19.

[77] *Лукомский Г.* Венок на могилу пяти деятелей искусства.— Берлин [1922].— С. 7—8.

[78] *Михайлів Юх.* Фрагменти спогадів про Г. І. Нарбута // Бібліол. вісті.— 1926.— № 3(12).— С. 47.

[79] Науковий архів Інституту археології АН України.— Ф. 9. Щербаківського.— № 218.— Арк. 5. Стилістичні помилки виправлено без застережень.

[80] Документ датується 14 лютого 1919 р.— Радянську владу в Києві встановлено 5 січня.

[81] Килим, ведмедик і штоф зі збірки Модзалевського відтворено у виданні: *Модзалевський В.* Основні риси українського мистецтва.— Чернігів, 1918.

[82] У липні 1917 р., випрошуючи в нього один із портретів, колекціонер, присяжний повірений Лев Миколайович Віхман писав Модзалевському: «У Вас ведь столько портретов, что Вам и вешать негде» (III, 31911).

[83] У Чернігові в збірці була ще шабля. Про її наявність свідчить розписка на бланку Чернігівської ради солдатських і робітничих депутатів від 24 січня 1918 р. (підпис: *«Маслак»):* «Получена от В. Л. Мадзолевского шашка» (XII, 678). Чи не та це шабля, що її обіцяла подарувати О. Є. Модзалевська?

[84] На заяві напис: «Вст. ч. 37.15.II.19» і чотири гербові марки. Одночасно Модзалевський написав заяву з проханням дати охоронного листа для «невеличкої бібліотеки, яка складається майже виключно з книг по історії України й генеалогії» та звільнити її від реквізиції. Серед поміток: «Від Ар[хівного?] Б[юро]» та «Вих. 572.15.II. Видано посвідч. ЯК» (XII, 668).

[85] Очевидно, цей охоронний лист «перекрив» охоронне свідоцтво від 15 лютого, яке залишилось без підпису; «Видане се свідоцтво Вадиму Львовичу Модзалевському в тому, що його бібліотека коло 1500 назв, яка міститься на Георгіївському пр. в буд. 11, пом. 2, знаходиться під охороною комісаріата по Головному управлінню мистецтв та національної культури. Перенесення книг до іншого помешкання, руйнування або користування сторонніми людьми без дозволу комісаріата забороняється» (XII, 670).

[86] *Балицький П.* Спогади про Нарбута // Бібліол. вісті.— 1926.— № 3(12).— С. 56.

[87] *Ернст Ф.* Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів.— С. 81—82. Про ті самі події Г. К. Лукомський розповідає так: «Стали они продавать свои любимые вещицы, спускали за гроши — надо же было существовать — все любимое, накопленное годами. Хотели было магазин устроить, да не удалось; поставили этикетки, список-каталог составили, цены обдумывали, смеялись, шутить старались... Но смех этот сквозь слезы был. И начали приходить и брать вещи чужие люди, вещи выбирать особо ценные, ибо не мог художник Нарбут просто кое-какие вещи покупать. Пусть это были вещи недорогие, не лучшие, но это были вещи тонкие, «вкусные» и «типичные» *(Лукомский Г.* Венок на могилу.— С. 10—11). Пор.: *Лукомский Г. К.* Егор Нарбут.— С. 25. Тут у мемуариста вийшла очевидна плутанина з датами.

В. С. АЛЕКСАНДРОВИЧ *(Львів)*

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ДО РОСІЙСЬКОГО ЕПІЗОДУ В БІОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МАЛЯРА ВІРМЕНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ СИМОНА БОГУШОВИЧА

Основні документальні матеріали до історії старого львівського малярства збереглися в складі актових книг органів міського самоврядування та старостинського уряду. Першим звернув на них увагу ще в середині минулого століття Жегота Паулі [1]. Його матеріали використав у своєму словнику Едвард Раставецький [2]. На зламі століття значну кількість відомостей про малярів XVI—XVII ст. з міських актових книг опублікував Владислав Лозінський [3], а з гродських — Фердинанд Бостель [4]. Важливі факти з історії старого львівського малярства містяться у виданій частині архіву Ставропігійського братства при Успенській церкві у Львові [5]. Значну частину невідомих раніше архівних даних використав у монографії з питань львівського малярського цеху Тадеуш Маньковський [6]. Вже в наш час нові факти та імена опублікував П. М. Жолтовський [7]. Проте, хоч опубліковані цими дослідниками матеріали дають змогу створити уявлення про львівське малярське середовище XVI—XVII ст., картина ця не є цілісною. Тут не можна не згадати Владислава Лозінського, котрий підкреслив обмежений характер відомостей про малярів в міських актових книгах й зауважив, що спеціальні пошуки матеріалів про них в цьому напрямі призвели б до невиправданих витрат часу [8].

Серед небагатьох широковідомих фактів з історії старого львівського малярства особливе місце займає документально засвідчена поїздка львівського маляра вірменського походження Симона Богушовича [9] до Росії на початку XVII ст. Пов'язувана з подіями великої смути й польської інтервенції в Московській державі в першому десятилітті XVII ст., вона використовувалася дослідниками як аргумент для приписування авторства Богушовича історичним композиціям і портретам, котрі пов'язуються до цих подій і були створені на замовлення родини Мнішків. Завдяки цьому російський епізод біографії львівського вірменського маляра привернув до себе особливу увагу. В трактуванні окремих мистецтвознавців він став не лише центральною подією в історії львівського малярства, але й одним з важливих моментів мистецької історії Речі Посполитої відповідного часу.

Ім'я Симона Богушовича відкрив для науки відомий західноукраїнський історик вірменського походження Садок Баронч. Він знав лише два документи до біографії львівського маляра, але одним з них була його власна заява, на якій базується все написане до цього часу про російську поїздку Богушовича. Даючи свідчення у львівському вірменському суді 20 травня 1611 р., маляр згадав, що «до Москви був від'їхав з тим царем Димитрієм, котрий до Москви з Польщі мав виправу» [10]. Знайомство вірменського історика із свідченням Симона Богушовича підтверджується посиланням на відповідну актову книгу вірменського суду [11]. Баронч не процитував Богушовича, а на основі його слів написав:

«Шимон Богушович у 1611 р. їздив навіть до Москви єдино для відзначення свого таланту». Оскільки сам маляр не характеризував мети своєї поїздки, Баронч другу половину наведеної фрази додав від себе, тобто придумав без будь-яких на те підстав. Не обмежившись цією імпровізацією, історик, на основі дати заяви Богушовича, визначив дату поїздки — 1611 р. Проте поїздка львівського маляра «з тим царем Димитрієм, котрий до Москви з Польщі мав виправу» не могла відбутися у 1611 р., бо на той час жодного з двох «царів Димитріїв» не було в живих. З Польщі до Москви «виправлявся», як відомо, перший з них, і було це восени 1604 р.[12] Всі ці факти з невідомих причин залишилися поза увагою С. Барончa, тому він цілком довільно трактував події, що супроводжували поїздку вірменського маляра до Москви. Проте дана обставина чомусь залишилася поза увагою дослідників: одразу ж за Барончем версію про поїздку Симона Богушовича до Москви у 1611 р. повторив Едвард Раставецький [13].

Після Раставецького до московського епізоду біографії львівського вірменського маляра звертався лише Тадеуш Маньковський [14]. Він, як і Барoнч, знав оригінальний текст свідчення вірменського маляра й першим подав його повністю.

Маньковського цікавив не лише факт московської поїздки, а особа Богушовича в цілому; отже, російський епізод біографії вірменського маляра розглядався ним як один з етапів його життєвого шляху й історії львівського малярства початку XVII ст. Історик розглядає цю подію в тісному взаємозв'язку з іншими відомими йому фактами біографії майстра крізь призму власних уявлень про особу й творчу індивідуальність Симона Богушовича. За Маньковським, він «мов забув вірменське походження свого мистецтва й у творах уподібнився до католицьких малярів. Не займався він також релігійним живописом, а належав скоріше до характерного для XVII ст. типу живописця польських можновладців. Притягав його недалекий від Львова двір Мнішків у замку в Самборі, а звідти, як свідчить один з судових актів, «Симон Богушович від'їхав був до Москви з тим царем Димитрієм, котрий до Москви з Польщі мав виправу» [15]. Твердження про від'їзд маляра саме з Самбора — справа сумління Маньковського, тому що в документі, на який він покликається, на це нема жодного натяку. Наведені висновки дослідника про характер творчості вірменського маляра свідчать, що польський автор не переобтяжував себе пошуками доказів навіть принципових своїх положень. Більше того, складається враження, що проблема аргументації його взагалі не дуже хвилювала. Інакше як можна розуміти твердження, що Богушович не працював над релігійною тематикою, коли вона поза всяким сумнівом становила основний напрямок творчих зусиль тодішніх малярів? В тогочасній мистецькій ситуації релігійний живопис мав настільки широке розповсюдження, що Богушович об'єктивно не міг бути тим винятком серед сучасних йому майстрів, який з нього хоче зробити Тадеуш Маньковський. Як свідчать подальші висновки про характер діяльності вірменського майстра, форсування світських моментів в його діяльності потрібне було для того, щоб підвести львівського маляра під нібито характерний для XVII ст. тип живописця польських можновладців. Домислом Маньковського є також твердження про гравітацію маляра до самбірського двору Мнішків. Механізм появи тут Симона Богушовича цілком очевидний. Оскільки маляр свідчить про свій від'їзд з «царем Димитрієм», а той «виправлявся» саме з Самбора, то Богушович теж мусив їхати звідти. А що міг робити львівський маляр в Самборі? Звичайно, працював «для Мнішків». Так зрештою Богушович став надвірним малярем Мнішків. А коли вже Богушович виявився «приписаним» до Мнішків в такій

ролі і до того ж від'їздив до Москви «з тим царем Димитрієм», то ніщо не заважало досліднику визнати його ще й «надвірним малярем» самого «Димитрія». Всю цю конструкцію Маньковський завершив твердженням: Симон Богушович «з Дмитрієм і Мариною Мнішхувною поїхав був до Москви» [16]. Проте історичні факти стверджують, що царська пара ніколи не їхала до Москви разом.

Відіславши Симона Богушовича до Москви в товаристві Лжедмитрія і Марини Мнішек, Тадеуш Маньковський завершив джерельну частину своєї студії й підійшов до мистецтвознавчої атрибуції. Сукупність зібраних фактів призвела польського автора до висновку, «що його (Богушовича.— *В. А.*) пензля можуть бути деякі картини, котрі походять із замку в Вишнівці», а конкретно, найраніша з трьох композицій, присвячених Марині Мнішек,— «Коронаційний похід і коронація Марини Мнішек». Її Маньковський вважає роботою очевидця, котрим, на його думку, і був вірменський маляр [17].

Аналіз трактування Тадеушем Маньковським російського епізоду з біографії львівського маляра наочно демонструє «своєрідність» застосованого «наукового методу». Виклад виходить з документально встановленого факту поїздки до Росії, але вказані у свідченні Богушовича конкретні обставини поїздки були залишені Маньковським поза увагою. Його висновки побудовані на підборі не завжди достовірних фактів. Тому гіпотетичні спроби атрибуції, запропоновані на їх основі, не мають переконливої документальної і належної мистецтвознавчої бази.

Тадеуш Маньковський неодноразово звертався до теми російського епізоду в біографії Богушовича. В польському біографічному словнику він писав про Богушовича: «В 1605 р. був в Москві, з Димитрієм Самозванцем, що могло б аргументувати припущення про його авторство щодо деяких історичних сцен та портретів Самозванця і Марини Мнішек» [18]. Тут названа точна дата перебування вірменського маляра в Москві, котра суперечить висловленій ще в монографії версії про його присутність на коронації Марини Мнішек навесні 1606 р. Маньковський знову суперечить собі. Він пише про авторство «деяких історичних сцен та портретів», а в монографії йдеться лише про одну картину; про портрети ж існує лише побіжне зауваження щодо можливості виконання парного, до зображення Лжедмитрія, круглого портрета Марини Мнішек з коронацією за Гвагніном в фоні на основі оригіналу Богушовича [19].

Дещо інший варіант подій Маньковський пропонує у написаній кількома роками пізніше монографії про старе львівське мистецтво. На цей раз автор вважав, що Юрій Мнішек, організовуючи похід на Москву з метою посадити на царському престолі Лжедмитрія, а з ним свою доньку Марину, «хотів, аби ті історичні моменти були увічнені в живопису». Далі подається вже відома нам версія про від'їзд вірменського маляра до Москви «з двору Мнішків».

Досить значні принципового характеру відмінності в трьох варіантах викладу російського епізоду в біографії Симона Богушовича свідчать, що їх автор не лише не мав остаточно виробленого погляду на проблему, а й постійно збочував на шлях недопустимих в науці маніпуляцій фактами. На жаль, жоден з пізніших авторів не звернув уваги на ці цілком очевидні моменти, натомість кожен з них засвоїв як абсолютну істину дві обставини: по-перше, Богушович був в Москві в ролі маляра; по-друге, він причетний до виконання історичних композицій та портретів, замовлених Мнішками для відображення московської сторінки історії їхньої родини.

Аналізувати все, що написано у зв'язку з російським епізодом в біографії Симона Богушовича, немає потреби. Слід лише зауважити, що послідовники Маньковського зосередилися на слабких сторонах його

основної роботи й не звернули належної уваги на підкреслюваний ним гіпотетичний характер атрибуцій. Спираючись на Маньковського, вони запропонували цілий ряд положень, м'яко кажучи, дивних. Владислав Томкович вважав Симона Богушовича автором картини «Прийом Лжедмитрієм польських послів в Грановитій палаті Московського Кремля 13 травня 1606 р.» [20], що зберігається у Державному історичному музеї у Москві, котра насправді є копією композиції з Національної історичної галереї в Будапешті, виконаною у 1873 р.[21] Володимир Овсійчук готовий був визнати за Богушовичем не лише картини та портрети Мнішків, але й композицію «Рокош Жебжидовського» з Київського історичного музею [22]. Мечислав Гембарович вбачав в Богушовичі не лише очевидця московських подій весни 1606 р., але й учасника російсько-польської війни, а тому підтримав запропоновану В. Овсійчуком [23] вірменському маляреві атрибуцію портрета короля Сигізмунда III з сценою взяття Смоленська у фоні [24]. Всю цю богушовичіаду завершує монографія М. Т. Гембаровича, де автор на основі перебування поляків в Росії, починаючи з весни 1606 р., подає вигаданий опис перебування Богушовича в Росії та його творчої діяльності на російській землі [25]. Як і його попередники, М. Гембарович не мав жодних документальних свідчень про перебування вірменського маляра в Росії, крім відомих з часів Баронча. Тому питання документального підтвредження його широко розбудованої версії діяльності Симона Богушовича в Росії теж видається вельми актуальним.

Що ж свідчать документи про російський епізод біографії Симона Богушовича? Систематичне вивчення матеріалів львівського міського архіву відповідного часу дає можливість розглянути його набагато ширше, з залученням нових, не відомих раніше документів як про самого маляра, так і про його родину.

До цього часу про поїздку Симона Богушовича в Росію знали на основі датованого 1611 р. його власного лаконічного свідчення, збереженого в матеріалах судового процесу, котрий відбувався як у львівському вірменському суді, так і в лаві — судовому органі міського самоуправління. Матеріали вірменського суду використали Садок Баронч [26] і Тадеуш Маньковський [27]. Мечислав Гембарович розшукав аналогічне свідчення в актових книгах лави [28]. Мав він в руках і відому його попередникам актову книгу вірменського суду — запис дослідника є на вкладеному в справу акті використання документальних матеріалів [29]. В ній, як виявилося, знаходяться й інші записи, пов'язані з продовженням судового процесу, в яких містяться прямі відомості про «московську поїздку». Для кращого їх розуміння необхідно коротко зупинитись на причинах самого процесу.

Його передісторія починається з того, що Павло Богуш разом з купцями Іваном Кеверовичем та Лазарем Люходзічем поручився за купця Юрія Івашковича на суму 3544,4 талера [30]. Івашкович не повернув гроші в належний час своєму торговому партнеру, й поручителі змушені були платити самі [31]. Івашковича на їх вимогу було заарештовано. В ході врегулювання відносин між поручителями Павло Богуш разом з дружиною і старшим сином Симоном Богушовичем визнав у 1604 р. свій борг на суму 854 золотих 11 грошів Л. Люходзічу. Найранішим відомим документом про вказаний борг є свідчення Павла Богуша та його дружини 1605 р.[32] Перед 15 жовтня 1605 р. Ю. Івашковича було звільнено з ув'язнення [33]. І лише на шостий рік після цього Симон Богушович розпочав судовий процес [34] проти єдиного живого в той час з трьох поручителів — Лазаря Люходзіча. Маляр вимагав, щоб той добивався повернення грошей від самого Юрія Івашковича або від тих, хто ручався за вірменського купця при його звільненні з ув'язнення [35]. Далі в матеріалах судо-

вого процесу міститься п'ять свідчень як самого Богушовича, так і Лазаря Люходзіча, котрі прямо стосуються «російських інтересів» львівського маляра.

Першим з них є відома ще Барончу заява Симона Богушовича, згідно з якою «в час ув'язнення Юрка Івашковича зайшла смерть покійного Павла Богуша, батька позивача, до того сам позивач, Симон Богушович, до Москви був від'їхав з тим царем Димитрієм, котрий до Москви з Польщі мав виправу». Вона відома в двох майже ідентичних варіантах, збережених, як уже зазначалося, серед матеріалів архівів лави [36] та вірменського суду [37]. В першому випадку заява датована 2, в другому — 20 травня 1611 р. У відповідь Лазар Люходзіч 18 травня звернув увагу на те, що впродовж шести років спадкоємці Павла Богуша, в тому числі «й нинішній позивач, приїжджаючи декілька разів з Москви й перебуваючи тут при домі», жодних суперечень проти звільнення Ю. Івашковича не висловлювали [38]. На наступному судовому засіданні через чотири дні Богушович пояснював цей факт своєю занятістю. «В той час був сильно занятий дорогами до московської землі і йому трудно було вести судові справи» [39]. На черговому судовому засіданні 15 червня Л. Люходзіч знову згадував про часте перебування маляра у Львові в ті роки [40]. Найповнішим за своїм характером є свідчення Симона Богушовича від 19 червня: «Позивач і в той час, коли це відбувалося (звільнення Ю. Івашковича.— *В. А.*), і пізніше у Львові не був, бо постійно трудився коло московської землі для свого вбогого проживлення, а якщо й з'являвся у Львові, то лише на короткий час і, не затримуючись, від'їжджав» [41].

Наведені свідчення, зрозуміло, не в усьому узгоджуються між собою, бо належать сторонам з протилежними інтересами, мають надзвичайно лаконічний характер і не до кінця зрозумілі. Однак вони дають цілком новий матеріал для розгляду російського епізоду в біографії Симона Богушовича.

В світлі нових даних, звичайно, не може залишатися в силі твердження про одну поїздку львівського маляра в Росію. Їх, безперечно, було декілька, проте на основі наявних документів вказати точну кількість неможливо: документи не містять жодних дат, строків та маршрутів. Винятком, але лише до певної міри, є відома ще Барончу, але до цього часу довільно інтерпретована перша поїздка. Оскільки Симон Богушович, за його власними словами, виїхав до Росії з Лжедмитрієм, а той, як відомо, від'їжджав восени 1604 р., початок першої поїздки маляра слід віднести саме до цього часу. Ніяких прямих документальних свідчень про неї виявити не вдалося. У львівських актових книгах не вдалося також знайти жодних документальних згадок про Симона Богушовича за час між осінню 1604 та весною 1606 р. Однак в цитованих матеріалах судового процесу з Лазарем Люходзічем містяться важливі посереднього характеру вказівки щодо цього періоду життя маляра. Так, за словами С. Богушовича, його не було у Львові на час смерті батька [42]. Цілком точна дата смерті Павла Богуша невідома, але помер він між 16 квітня [43] та 12 липня [44] 1605 р. У свідченнях в суді маляр декілька разів підкреслює свою відсутність в місті на момент звільнення з ув'язнення Юрія Івашковича, тобто в першій половині жовтня цього ж року [45]. Вперше після від'їзду в Росію у вересні 1604 р. ім'я Симона Богушовича з'являється у львівських документах лише 9 березня 1606 р. Цим днем датовані свідоцтва про закінчення навчання, видані ним учням покійного батька Станіславу Александровичу та Войцеху Анджейовичу [46]. М. Т. Гембарович стверджує, що обидва учні отримали свідоцтва напередодні від'їзду Богушовича до Росії [47]. Однак прямих документальних відомостей про таку поїздку саме навесні 1606 р. немає. Говорячи про неї, Гембаро-

вич мав на увазі першу відому нам поїздку вірменського маляра, котра, як ми вже тепер знаємо, розпочалася ще у вересні 1604 р. Оскільки в свідоцтві для Станіслава Александровича підкреслено, що він відбув передбачений час науки у Павла Богуша і лише через його смерть не отримав відповідного свідоцтва, виникає питання, чому документа довелося чекати щонайменше вісім місяців? В світлі всіх наявних відомостей можна запропонувати лише одну відповідь: Симона Богушовича — спадкоємця майстерні Павла Богуша — весь цей час не було в місті. До Львова він повернувся, очевидно, лише незадовго до 9 березня 1606 р.

Про інші поїздки вірменського маляра в Росію перед 1611 р. конкретно відомо лише те, що вони мали місце. Лазар Люходзіч свідчив про неодноразові приїзди Богушовича до Львова і його перебування в місті в період між смертю батька та початком судового процесу, тобто між 1605—1611 рр. На тому ж наголошував і сам Богушович, підкреслюючи свою зайнятість в цей час «інтересами в московській землі», котрі дозволяли йому лише зрідка і ненадовго навідуватися до Львова. Наявні матеріали не дають можливості встановити, скільки було цих поїздок, про які йдеться у множині.

Виявлені документи не містять жодних вказівок на характер московських інтересів Симона Богушовича. З них можна лише дізнатися, що маляр трудився біля свого бідного проживлення. Що ж ховається за цим непевним формулюванням?

В пошуках можливої відповіді на поставлене запитання необхідно виходити з обставин відомої нам першої поїздки, котра мала місце між вереснем 1604 та березнем 1606 р., а також кількох поїздок пізніше, котрі відбулися між березнем 1606 та травнем 1611 р. Новознайдені відомості не дають жодних підстав і далі підтримувати не підтверджену документально версію про перебування маляра на службі у Ю. Мнішка чи Лжедмитрія й пов'язувати його виїзд до Росії з виконанням, так би мовити, «службових обов'язків». Вони швидше заперечують таку можливість: коли б Богушович перебував в Росії в такій ролі, він мусив би на це бодай натякнути в своїх свідченнях в суді. В них же, як ми бачили, йдеться виключно про особисті інтереси. Не треба випускати з уваги, що в Росії в той час побувало чимало львів'ян [48], у тому числі й купці вірменського походження [49]. Тому закономірно виникає запитання, чи не пов'язані поїздки львівського маляра саме з його особистими інтересами. В світлі новорозшуканих відомостей про важкий майновий стан сім'ї Богушів на час смерті її глави, Павла Богуша, така можливість заслуговує на особливу увагу.

Вже відома нам сума 854 золотих 11 грошів становила лише частку боргів Павла Богуша. Як виявилося, цей борг був забезпечений будинком Богушів на Вірменській вулиці [50]. Певний час родина жила у власному будинку на правах орендарів [51]. Ще раніше одне з його приміщень було віддане під заставу 200 золотих Агопші Вартановичу [52]. Після смерті П. Богуша до його майна був виголошений цілий ряд претензій. Вірмени Товій і Георгій Аксентовичі наклали арешт на спадщину, вимагаючи сплати приблизно 400 золотих [53]. На аналогічну суму претендував старший львівської вірменської общини Василь Филипович [54]. Крім вже названих, арешт на майно покійного «в зв'язку з певним боргом» наклали Андрій Торосович [55] та опікуни шпиталю при Вірменському соборі [56]. Фінансовий стан сім'ї, таким чином, був винятково складним. Розглядати поїздки Симона Богушовича в Росію без врахування майнового стану родини Богушів неможливо. Обидва ці моменти поза всяким сумнівом пов'язані між собою. Хоч в нашій ситуації це лише припущення, навряд чи можуть бути сумніви в тому, що справа виглядала саме так. Після

смерті батька Симон Богушович залишився старшим в сім'ї й весь тягар ситуації ліг насамперед на його плечі. Під час поїздок в Росію він мусив заробляти гроші аби вивести сім'ю з скрутного матеріального становища. Сам факт багаторазових поїздок свідчить, що вірменському маляреві вдалося реалізувати свої наміри.

Оскільки конкретних відомостей про російські інтереси Симона Богушовича виявити не пощастило, варто звернути увагу на його свідчення в суді від 22 травня 1612 р., згідно з яким він «з тими кредиторами, тобто нинішнім відповідачем Лазарем (Люходзічем.— *В. А.*) і покійним Іванісом Кеверовичем, ніякої іншої справи і ніякого іншого купецтва чи торгового інтересу не мав», окрім боргу, визнаного разом з батьком та мачухою у 1604 р.[57] В наведеній фразі міститься пряма вказівка на те, що вірменський маляр займався торгівлею. Фінансові операції, як ми бачили, здійснював і його батько. Тому логічно виникає питання, чи не в купецьких інтересах неодноразово бував Симон Богушович в Росії між 1604—1611 рр. Чи не для «торгівлі і власних інтересів» їздив туди львівський вірменський маляр? Висуваючи цю нову версію щодо обставин перебування Богушовича в Росії, необхідно, однак, наголосити на відсутності документальних даних, котрі б дозволили всебічно її аргументувати і вважати питання остаточно вичерпаним. Його повному розв'язанню протистоїть, зрештою, не стільки брак документальних даних, оскільки знайдені аргументи мають досить переконливий характер, скільки інерція традиції, котра сприймає Богушовича як маляра і тільки як маляра, інерція, виплекана на повній відсутності навіть елементів критичного підходу до архівних джерел та їх інтерпретації.

В ситуації навколо Богушовича довільний підхід панує не лише в інтерпретації документальних матеріалів. Як ми вже бачили, він відзначає й характеристику творчої індивідуальності самого майстра. Проте чи не найбільш рельєфно він виступає при оцінці приписуваних йому картин, насамперед історичних композицій. Навіть якщо поминути цілком непридатну для коментарів історію з визнанням оригіналом Богушовича копії XIX ст., то й з іншими приписуваними йому творами ситуація складається не набагато краще. Московський «Коронаційний похід і коронація Марини Мнішек», як свідчить аналіз жіночих костюмів в сцені коронації, виконаний не раніше другої половини XVII ст.[58], тобто вже після смерті Богушовича. Приписуваний вірменському маляреві Овсійчуком та Гембаровичем портрет Сигізмунда III із сценою взяття Смоленська в фоні перемальований і в нинішньому своєму стані має небагато спільного з малярством першої половини XVII ст.[59] Будапештський «Прийом послів польського короля Лжедмитрієм І в Грановитій Палаті Московського Кремля 13 травня 1606 р.», котрий Мечислав Гембарович визнав оригіналом Богушовича, створеним в Ярославлі між вереснем 1606 та березнем 1607 р., привезений звідти Ю. Мнішком до замку в Ляшках Мурованих під Самбором і звідти ще в XVII ст. вивезений до Угорщини [60], насправді був куплений вже в XIX ст. з колекції Фуггерів в Аугсбургу [61].

Таким чином, аналіз як відповідних документальних матеріалів, так і приписуваних Симону Богушовичу живописних творів вимагає критичного ставлення до прийнятих в літературі поглядів на російський епізод в біографії вірменського маляра. Хоч новознайдені архівні матеріали не лише підтвердили його перебування в Росії, але й засвідчили, що він бував там неодноразово між 1604—1611 рр., вони не дають ані найменшого натяку на те, що ці поїздки мали творчий характер. З іншого боку, серед відомих на сьогодні живописних творів теж немає таких робіт, котрі можна було б аргументовано пов'язати з цим періодом життя та діяльності львівського майстра.

В світлі наведених фактів та міркувань ранній період біографії Симона Богушовича, в якому вбачали ключовий епізод мистецької історії Львова першого десятиліття XVII ст., виглядає незрівнянно скромніше. Наявні на сьогодні відомості до біографії С. Богушовича 1600-х рр. нічим не виділяються із звичного досить скромного фону документальних матеріалів про тогочасних львівських малярів.

Висновки з роботи по з'ясуванню справжніх обставин біографії львівського маляра неприпустимо, однак, зводити лише до фактів, що стосуються конкретно його самого. Вони зобов'язують задуматися над сучасним етапом вивчення старого львівського малярства й мистецтва взагалі. У львівській ситуації — а вона характерна не лише для самого Львова, але й для усього давнього українського мистецтва — особливої ваги набуває вивчення документальних матеріалів. До цього завдання необхідно поставитись з усією серйозністю, тут недопустимий ні панівний до цього часу поверховий підхід, ні аматорство, до якого закликав наприкінці минулого століття Владислав Лозінський. Історія інтерпретації московської поїздки Богушовича наочно демонструє весь спектр наслідків такої позиції. Тому систематичне вивчення архівних матеріалів і публікація результатів цієї роботи становлять першочергове завдання у справі вивчення львівського мистецького осередку. А приклад з російським епізодом в біографії Симона Богушовича є красномовним свідченням того, наскільки вагомі матеріали чекають дослідника на цьому шляху.

[1] *Rastwiecki E.* Słownik malarzów polskich.— Warszawa, 1837.— T. 3.— S. 107, 110, 139.

Рукописний словник малярів Ж. Паулі зберігається в Ягеллонській бібліотеці, № 5755.

[2] *Rastawiecki E.* Słownik malarzów polskich.— Warszawa, 1851—1857.— T. 1—3.

[3] *Loziński W.* O lwowskich malarzach. // Sprawozdania Komisji de badania Historii Sztuki w Polsce Kraków, 1891.— S. LVIII—LX (Далі — SKHS). Ten że. O lwowskich malarzach XVII wieku // SKHS.— Kraków, 1896.— T. 5.— S. XLVIII—XLIX.

[4] *Bostel F.* Z dziejów malarstwa lwowskiego // SKHS.— Kraków, 1896.— T. 5.— S. 157—161.

[5] Архив Юго-Западной России.— Киев, 1904.— Ч. 1.— Т. 10, 11, 12.

[6] *Mankowski T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1936.

[7] *Жолтовський П. М.* Словник художників, що працювали на Україні в XIV—XVIII ст. // Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст.— К., 1983.— С. 111—178.

[8] *Loziński W.* O lwowskich malarzach...— S. LVIII.

[9] В літературі прийнятий слідом за польськими авторами сполонізований варіант імені та прізвища маляра — Шимон Богушович, однак в документах такий варіант імені майже не зустрічається. Найчастіше його ім'я трапляється у варіанті Simon — так, зокрема, його постійно іменують рідні. Тому в даній статті ім'я вірменського маляра вживається лише в його первісному, документованому варіанті.

[10] Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 52, оп. 2, спр. 520.— Арк. 120 (Далі — ЦДІАЛ).

[11] *Barącz S.* Żywoty sławnych ormian w Polsce.— Lwów, 1856.— S. 87.

[12] *Hirschberg A.* Dymitr Samozwaniec.— Lwów, 1899.— S. 71.

[13] *Rastawiecki E.* Op. cit.— S. 509.

[14] *Mańkowski T.* Op. cit.— S. 54—56.

[15] Ibid.— S. 54—55.

[16] *Ibid.*— S. 55.

[17] *Passim.*

[18] *Polski* słownik biograficzny.— Kraków, 1936.— T. 2.— S. 216.

[19] *Mańkowski T.* Op. cit.— S. 55.

[20] *Tomkiewicz W.* Czy Szymon Boguszowicz? // Księga pamiątkowa ku czci Michała Walickiego.— Warszawa, 1966.— S. 106—113.

[21] *Уваров С. С.* Неизвестный русский памятник 1606 г. // Древности. Труды Московского Археологического общества.— М., 1874.— Т. 4.— С. 171—176.

[22] *Овсийчук В. А.* Львовская живопись XVI—XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. искусствовед. наук.— Л., 1966.— С. 15.

[23] Львівський портрет XVI—XVIII ст. Каталог виставки.— К., 1967.— С. 21.

[24] *Gębarowicz M.* Portret XVI—XVIII wieku we Lwowie.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.— S. 36.

[25] *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1981.— S. 122—135.

[26] *Baracz S.* Op. cit.— S. 87.

[27] *Mankowski T.* Op. cit.— S. 55.

[28] *Gębarowicz M.* Poczatki...— S. 124.

[29] ЦДІАЛ.— Ф. 52, оп. 2, спр. 520.

[30] *Там же.*— Арк. 119.

[31] *Там же.*

[32] *Там же.*— Спр. 254.— Арк. 194; спр. 228.— Арк. 320.

[33] *Там же.*— Спр. 253.— Арк. 2063.

[34] Найраніші з виявлених матеріалів цього процесу, котрий, як відзначалося, йшов у вірменському суді та лаві, належать до 4 травня 1611 р. // ЦДІАЛ.— Ф. 52, спр. 256.— Арк. 1559.

[35] *Там же.*— Арк. 1548.

[36] *Там же.*

[37] *Там же.*— Спр. 520.— Арк. 120.

[38] *Там же.*— Арк. 479.

[39] *Там же.*— Арк. 485.

[40] *Там же.*— Арк. 503.

[41] *Там же.*— Арк. 509.

[42] Див. прим. 36—37 до цієї статті.

[43] ЦДІАЛ.— Ф. 52, оп. 2, спр. 228.— Арк. 320 (остання прижиттєва згадка).

[44] Там же.— Спр. 518.— Арк. 273 (вперше названий померлим).

[45] Див. прим. 33 до цієї статті.

[46] На документи першим вказав Владислав Лозінський, який опублікував текст свідоцтва для Станіслава Александровича: *Łozinski W.* O lwowskich malarzach.— S. LIX—LX.

[47] *Gębarowicz M.* Początki...— S. 125.

[48] *Крип'якевич І. П.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.— К., 1954.— С. 14.

[49] ЦДІАЛ.— Ф. 52, оп. 2, спр. 371.— Арк. 6—20. *Дашкевич Я. Р., Триярски Э.* Армяно-кипчакские долговые обязательства из Эдирне (1609) и Львова (1615) // Rocznik Orientalistyczny.— T. 37, zesz. 1.— S. 52.

[50] ЦДІАЛ.— Ф. 52, оп. 2, спр. 519.— Арк. 1045. Будинок Богушів знаходився напроти Вірменського собору, нині це права сторона перебудованого з трьох кам'яниць будинку № 16 по вул. Вірменській. Ідентифікацію здійснено В. С. Вуйциком.

[51] *ЦДІАЛ.*— Ф. 52, оп. 2, спр. 519.— Арк. 1045.

[52] *Там же.*— Арк. 1031.

[53] *Там же.*— Спр. 518.— Арк. 273.

[54] *Там же.*— Арк. 273—274.

[55] *Там же.*— Арк. 387.

[56] *Там же.*— Спр. 519.— Арк. 1052.

[57] *Там же.*— Спр. 520.— Арк. 484.

[58] Костюми жінок біля лівого краю правої половини картини виходять з моди, котра вперше з'явилася у Франції лише в 1660-х рр. Пор.: *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968.— S. 460—462.

[59] Портрет намальований досить сухо й невиразно, в деталях — китиці завіси, пояс, перев'язь шпаги, орден — просто грубо. Трактування мереживного коміра свідчить, що автор ніколи не бачив його в натурі. Довкола коміра видно записані кінці коміра з попереднього перемальованого зображення, а на грудях під коміром — замальовані гудзики. Так звана сцена взяття Смоленська в фоні змушує згадати деталі стафажу трьох кінних портретів короля Сигізмунда III (живописного з колекції Вавелю та двох гравюр), котрі в різний спосіб пов'язані з діяльністю королівського маляра венеціанського походження Томмазо Долабелла. Див.: *Morka M.* Polski nowożytny portret konny i jego europejska geneza.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.— S. 91—93.— Tabl. 117, 118, 120. Дана обставина здатна викликати до пам'ятки особливий інтерес, тому повне розкриття портрета з-під грубих пізніших перемалювань видається вкрай необхідним.

[60] *Gębarowicz M.* Początki...— S. 135.

[61] *Рожа Д.* Лучшие произведения Исторической картинной галереи.— Будапешт, 1977.— С. 5.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ *(Львів)*

БЕРЛІН, КВІТЕНЬ 1791 р.

Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія

1. Документи.

1.1. Зберігання і публікація. В Центральному державному архіві (Zentrales Staatsarchiv) кол. Німецької Демократичної Республіки, (Історичне відділення II, яке розташоване в Мерзебурзі), зберігається невелика серія документів, що висвітлює подію, довкола якої майже сто років ведуться суперечки. Документи відображають місію українського аристократа В. В. Капніста, який у квітні 1791 р. прибув до Пруссії для проведення переговорів з канцлером графом Евальдом-Фрідріхом Герцбергом, можливо, навіть з самим королем Фрідріхом-Вільгельмом II.

Документи зберігаються в тій частині архіву, яка має історичну назву Державного секретного архіву (Geheimes Staatsarchiv) — назву умовну, бо фонди архіву, що формувалися у XVIII ст., перестали бути секретними більш як століття тому.

Документи є в справі під заголовком «Звіти графа Л.-Г., фон дер Гольца, 1791 р., січень-липень» («Berichte des Grafen L. H. v[on] d[er] Goltz, 1791, Januar — Juli»). На течці є також давніший заголовок: «1791. Барлов [?]. Петербург, том I, місяці січень-липень, графа Л. фон дер Гольца звіти з Петербурга [...] про [...]» («1791, Barlow, Petersbourg, volumen I. M[onat]e Januar & Juli, des G[rafen] L. v[on der] Golze [!] Relationes aus Petersbourg an den [...] wegen [...]») [1]; сигнатура справи Rep. XI Russland 132 A, нотатка про кількість сторінок — Fol. 231, наклейки і печатки архіву, а також дрібні позначення. У справі в основному звіти прусського посла в Петербурзі Леопольда-Гейнріха фон дер Гольца, адресовані королеві, чернетки листів короля до посла. Матеріали були в канцелярії графа Герцберга. Незабаром після 1791 р. там сформували справу, до якої підшили також інші документи, пов'язані з взаємовідносинами Пруссії та Росії 1791 р., серед них документи про місію В. В. Капніста. Автентичність справи і всіх її документів не підлягає сумніву.

Історики неодноразово використовували справу; частину матеріалів — серед них і ті, що стосуються місії,— опубліковано. Матеріали місії знайшов у 1895 р. польський історик Б. Дембінський, що був тоді професором Львівського університету. Відомості, запозичені з матеріалів, тоді ж ним були введені у науковий обіг. Тексти документів опублікував Дембінський у 1902 р. У 30-х роках на документи звернув увагу німецький історик Г. Заке, який частково їх опублікував. Про попередню публікацію Дембінського він не знав [2].

Матеріали складаються з трьох документів (далі Д I, II, III) і двох анотацій на них (Д IV, V):

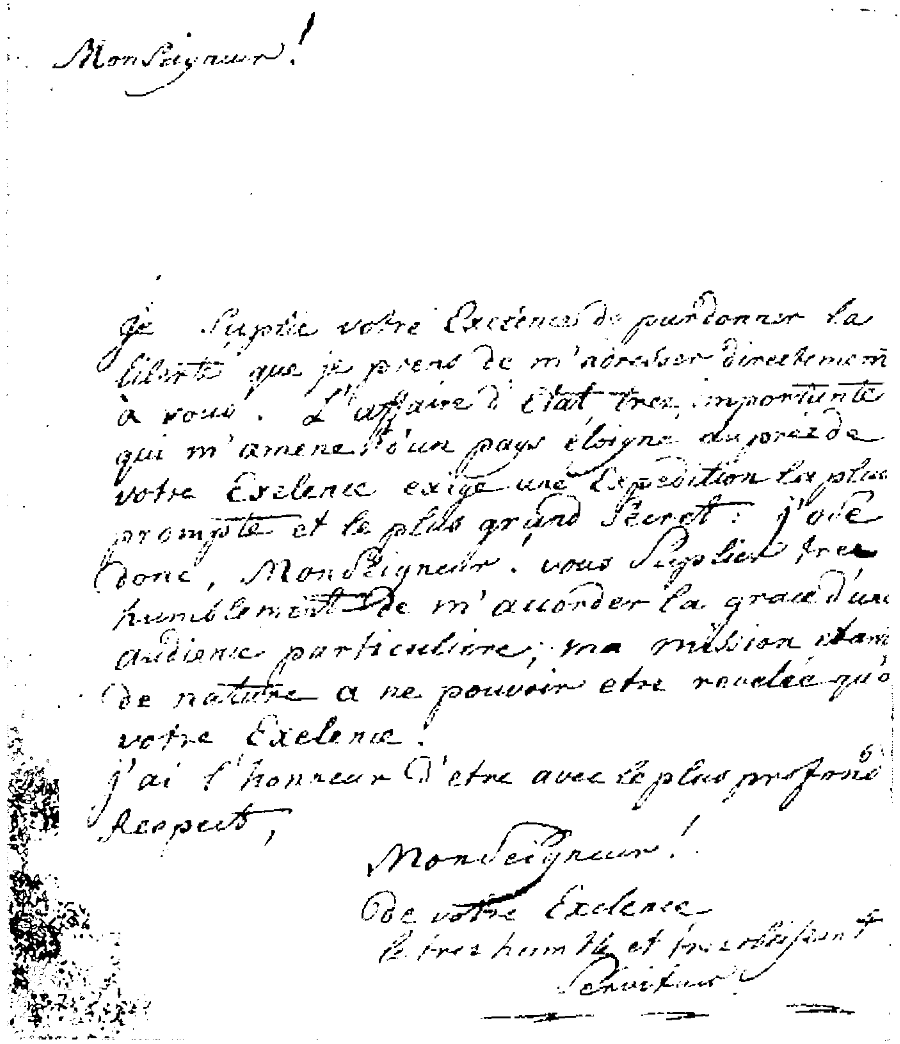
Monseigneur!

Je supplie votre Excelence de pardonner la liberté que je prends de m'adresser directement à vous. L'affaire d'état très importante qui m'amene d'un pays éloigné auprès de votre Excelence exige une expédition la plus prompte et le plus grand secret: j'ose donc, Monseigneur, vous supplier très humblement de m'accorder la grace d'une audience particulière, ma mission étant de nature a ne pouvoir etre revelée qu'à votre Excelence!

J'ai l'honneur d'etre avec le plus profond respect,

Monseigneur!
de votre Excelence
le très humble et très obéissant
serviteur.

1791 р., квітень, раніше 24.— Лист В. Н. Капніста з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів (Центральний державний архів у Мерзебурзі (Німеччина), фонд Таємний державний архів, R. XI, Russland, 132A.— Арк. 91а).

I. Непідписаний лист до Герцберга, без дати (написаний раніше, 24 квітня 1791 р., це виходить з Д II), складений у Берліні. Оригінал.

II. Рапорт Герцберга королеві від 24 квітня 1791 р., Берлін. Чернетка.

III. Лист — відповідь короля до Герцберга від 25 квітня 1791 р., Потсдам. Оригінал.

IV. Анотація Герцберга на Д II, складена 26 квітня 1791 р. або незабаром після цього, Берлін. Оригінал.

V. Анотація невідомого на Д II, складена пізніше в Берліні, мабуть, при приведенні до ладу всіх згаданих документів.

Оригінал Д II не зберігся.

Як згадувалося вище, є дві незалежні одна від одної наукові публікації документів — Дембінського [3] і Заке [4]. Їх порівняння з матеріалами, що зберігаються в Мерзебурзі, доводить, що обидві публікації — з точки зору вимог археографії — недосконалі. В публікації Дембінського (далі в текстологічних примітках Д) є перепуски, помилки та необгрунтовані виправлення, Д V не публікується, дається неправильна діловодна характеристика Д I, помилково визначено місце розміщення Д IV. У публікації Заке (далі З) також є помилки і виправлення, дуже важливий Д I не публікується взагалі.

1.2. Тексти. Недостатки публікацій, а також тривала дискусія довкола місії обгрунтовують необхідність нової публікації джерел із застосуванням суворих правил: без купюр, із збереженням оригінального застарілого — в порівнянні з сучасним — правопису (і навіть помилок, які є в оригіналах), інтерпункції, з вказівкою на помилки і вільності, допущені попередніми публікаторами. На інші зміни, допущені видавцями,— запропоновану ними інтерпункцію, написання малих і великих літер, наголоси — в текстологічних примітках не вказується.

Д. I. 1791 р., квітень, раніше 24.[5] — Непідписаний лист В. В. Капніста [6] з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів.

Monseigneur! [a]

Je suplie [b] votre Exelence [c] de pardonner la liberté que je prends de m'adresser directement à vous. L'affaire d'Etat trez [d] importante qui m'amene d'un pays eloigné auprez [e] de votre Exelence [f] exige une expedition la plus prompte et le plus grand secret: [g] j'ose donc, Monseigneur! vous suplier [h] trez [d] humblement de m'accorder la grace d'une audience particuliere; ma mission etant de nature a ne pouvoir etre revelée qu'à votre Exelence [i].

J'ai [j] l'honneur d'etre avec le plus profond respect,

Monseigneur!

de votre Exelence le trez humble et trez odeissant serviteur

Рукопис. Оригінал [7] Zentrales Staatsarchiv, G. St. A., R. XI, Russland 132 A, арк. 91а, лицьова сторона. Див. фотокопію.

Переклад

Пане!

Благаю Вашу милість вибачити сміливість, що я дозволяю [собі] звернутися безпосередньо до Вас. Дуже важлива державна справа, яка привела мене з віддаленої країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого полагодження і якнайбільшої таємниці. Отже, пане, зважуюся якнайсмиренніше просити Вас зволити прийняти мене окремо; моя місія така, що її можна відкрити лише Вашій милості.

Маю честь залишатися з найглибшою повагою, Пане, Вашої милості дуже смирним і дуже покірним слугою.

---

[a] Д: пропущено звертання.
[b] Д: виправлено «supplie».
[c] Д: виправлено «Excellence».
[d] Д: виправлено «très».
[e] Д: виправлено «auprès».
[f] Д: скорочено «V. E.»
[g] Д: замість двох крапок одна, а пізніше початок нового речення.
[h] Д: виправлено «supplier».
[i] Д: виправлено «Excellence».
[j] Д: слова, починаючи з «j'ai» до кінця пропущено.

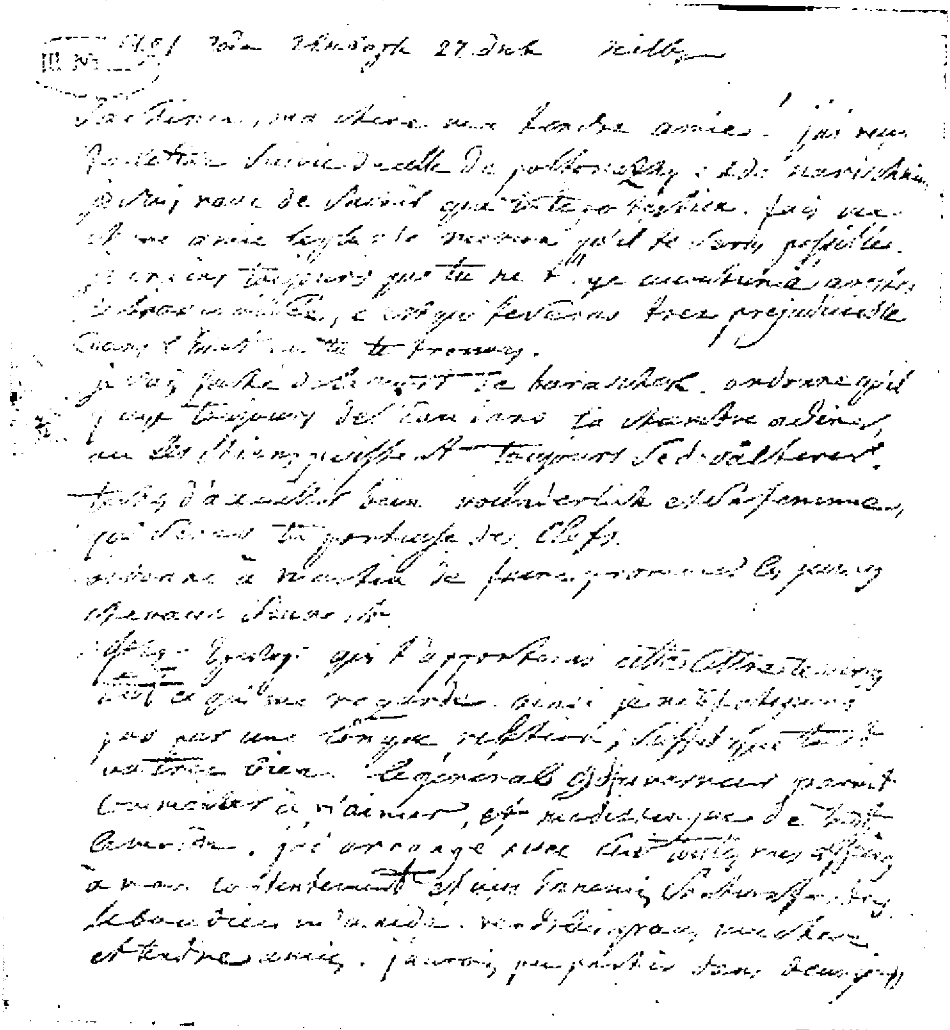

1791 р., січень 27.— Лист В. В. Капніста з Києва до дружини в Обухівці (Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України.— Відділ рукописів, № III 23235).

Д. II. 1791 р., квітня 24.— Рапорт графа Е.-Ф. Герцберга з Берліна королеві Фрідріху-Вільгельмові II в Потсдамі про зустріч з В. В. Капністом.

Berlin le 24. Avril 1791 [k].

Je crois devoir très humblement rapporter à V[otre] M[ajesté] qu'il vient de se presenter chez moi en secret un gentilhomme de la Petite-Russie ou Ucraine [l] Russienne [m], qui s'appelle de Kapnist, et qui se dit être un gen-(tilhomme possessionné dans ce Pays-là [n], et qu avait le titre de Conseiller

[k] Д: дату пропущено.
[l] З: виправлено «Ukraine».
[m] Д: помилково «russe».
[n] З: виправлено «pays-là».

de Cour et même un emploi dans les fabriques. Il prétend etre envoyé par les habitans [o] de ce Pais-là [u] qui étaient [p] poussés au dernier desespoir par la tirannie, que le gouvernemest Russien [q], et nomement [r] le P[rin]ce Potemkin exerçaient sur eux et qu'il souhaitait [s] de savoir, si en cas de guerre, ils pourraient [t] se flatter de la protection de V[otre] [u] M[ajesté] dans lequel cas ils tacheraient [v] de secouer le joug Russien [w]. Il dit que c'était [x] le pais [y] des anciens Cosaques Zaporoviens [z], aux quels on avait ôté tous leurs Privilèges, en les mettant sou [aa] le pied des Russes: qu'on en [bb] avoit [cc] forme 28 Regimens [dd] de Cavallerie chacun de 800. hommes, qui servaient [ee] bien [ff] malgré eux et ne demandaient [gg] pas mieux que de pouvoir retablir l'ancienne Constitution du Cosaques; que l'Imp[eratri]ce en avoit formé les 5. gouvernemens [hh] de Catharinoslaw [ii], de Krakowie [jj], de Kyowie etc [kk].

Cet émissaire a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prevenante [ll]. Je lui ai pourtant dit, que je ne pouvais pas me mêler de ces sortes de propositions; que je croyais, que V[otre] M[ajesté] ne voudrait [mm] pas en écouter non plus ausi longtems [nn] qu'Elle était [oo] en paix avec la Russie; que si lo guerre survenait,[pp] ce serait [qq] alors à eux à voir ce qu'ils auraient [rr] à faire pour rechercher et pour obtenir la protection de V[otre] [ss] M[ajesté]. C'est là-dessus qu'il veut repartir. J'ai cru ne devoir pourtant pas cacher à V[otre] [tt] M[ajesté] cette ouverture en abandonnant a Sa Haute volonté: si Elle veut ainsi [uu] renvoyer cet émissaire, come [vv] je le crois le plus convenable; ou si Elle veut lui faire parler [ww] par quelques autre [xx] que par moi.

---

[o] Д, З: виправлено «habitants».
[p] З: виправлено «étoient».
[q] Д: помилково «russe».
[r] Д, З: виправлено «nommément».
[s] З: виправлено «souhaitoit».
[t] З: виправлено «pourroient».
[u] З: помилково «S».
[v] З: виправлено «tacheroient».
[w] Д: помилково «russe».
[x] З: виправлено «étoit».
[y] Д, З: виправлено «pays».
[z] Д: помилково «saporoviens». Д подає, що на полі написано «Zaporaviens», насправді такої примітки на полі немає.
[aa] Д, З: помилково «sur».
[bb] З: помилково «eu».
[cc] З: пропущено «avoit».
[dd] Д, З: виправлено «Regiments».
[ee] З: виправлено «servoient».
[ff] Д, З: помилково «très».
[gg] З: виправлено «demandoient».
[hh] Д, З: виправлено «gouvernements».
[ii] З: виправлено «Catherinoslaw».
[jj] Слово «Krakowie» закреслено невідомим (автором Д V?) і надписано «Karchow».
[kk] Д: слова від «que l'Imp[eratri] ce» до «etc.» пропущено.
[ll] З: виправлено «prévenante».
[mm] Д, З: виправлено «voudroit».
[nn] З: виправлено «longtemps».
[oo] З: виправлено «seroit».
[pp] З: виправлено «survenoit».
[qq] З: виправлено «seroit».
[rr] З: помилково «auroient».
[ss] З: помилково «S».
[tt] З: помилково «S».
[uu] Д, З: виправлено «aussi».
[vv] Д, З: виправлено «comme».
[ww] Далі закреслено «d'autres».
[xx] З: помилково «autres».

Il est à craindre, que ce ne soit un émissaire aposté par le Cour de Russie et envoyé pour sonder ici le terrain, quoiqu'il n'en ait pas la mine extérieure[yy].

Berlin le 24 Avril 1791

Hertzberg[zz]

Рукопис. Чернетка. Там же, арк. 92, лицьова і зворотна сторони.

Переклад

Берлін, 24 квітня 1791.

Вважаю своїм обов'язком якнайсмиренніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах. Він твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян; що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 чоловік в кожному, які добре виконували службу, наперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств у Катеринославі, Кракові [!], Києві і т. д.

Цей емісар має досить добрий вигляд і розмовляє зі мною досить привабливо. Все ж таки, я йому сказав, що я не можу вплутуватися до пропозицій такого роду; що Ваша милість також не захоче про це слухати, доки Ви дотримуєтеся миру з Росією; що, якщо вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, щоб шукати і отримати підтримку Вашої Величності. З цим він хоче повернутися назад. Я вважав, що не повинен приховувати від Вашої Величності цю пропозицію, залишивши її на волю Вашої Величності: чи Ви захочете на цьому відіслати цього емісара так, що я вважаю найприйнятнішим — чи Ви захочете, щоб з ним поговорив хтось інший, крім мене.

Треба побоюватися, чи це не був емісар, підісланий російським двором і підісланий для зондування тут грунту, хоча по ньому цього не видно.

Берлін, 24 квітня 1791.

Герцберг

Д. III. 1791 р., квітня 25.— Лист-відповідь короля Фрідріха-Вільгельма II з Потсдаму графові Е.-Ф. Герцбергові в Берліні з схваленням лінії останнього щодо В. В. Капніста.

Il est bien sûr comme Vous dites das votre rapport en date d'hier[a] et[b] Je suis fort de votre sentiment, qu'on ne doit pas se fier au premier venu, qui vient[c] faire des propositions pareilles à celles dont Vous faites mention

[yy] З: слова починаючи від «Il est» до «extérieure» надруковані як підрядкова примітка. Насправді це вставка до основного тексту, дописана на полі чернетки.
[zz] Д: слова, починаючи від «Berlin» до «Hertzberg» пропущені.
[a] Д. слова, починаючи від «dans votre» до «d'hier» пропущено.
[b] З: виправлено «se».
[c] З: помилково виправлено «vent».

d'un certain gentilhomme de l'Uckraine [d] Russienne [e] nommé Kapnist. Vous lui avez par consequent très bien repondu: que quand la guerre serait declarée, qu'il faudrait [f] voir pour [g] lors si ses [h] compatriotes seraient [i] intestionnés d'agir comme ils le disent. Sur ce Je prie Dieu, qu'il Vous ait en sa sainte et dignè garde.

a Potsdam

le 25 d'Avril 1791. Guillaume

Au Minister [j] d'Etat et du Cabinet le Comte de Hertzberg [k,l]

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 93, лицьова сторона.

Переклад

Звичайно, це є [так], як Ви кажете у Вашому вчорашньому донесенні і я повністю поділяю Вашу думку, що не треба довіряти першому зустрічному, який приходить з планами, подібними до тих, про які Ви згадуєте — якомусь дворянинові з Російської України на ім'я Капніст. Ви, очевидно, відповіли йому дуже добре, що у випадку оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це говорять. При цьому прошу Бога, щоб Він Вас свято і гідно беріг.

У Потсдамі, 25 квітня 1791.

Вільгельм.

Міністрові держави і кабінету графові Герцбергові.

Д. IV. 1791 р., квітень, не раніше 26 [8].— Анотація графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні про заключну зустріч з В. В. Капністом.

N[ota] B[ene]. Le Roi ayant approuvé la reponse que j'ai donnée à cet émissaire Cosaque Kaphist, je lui ai dit, que je ne prenois aucune part à toute cette affaire et ne voulois pas m'en meler [m]; que s'il y aurait guerre entre la Prusse et la Russie, ce serait [n] alors à voir aux Cosaques, s'ils voulaient [o] s'adresser au Roi, mais que je serais [p] bien aise, qu'on ne s'adresser [q] pas a moi, qui n'aimais pas à exciter les mecontens [r]. Le S[ieu]r Kapnist m'a dit là-dessus, qu'il retournerait crez lui; qu'il avait [s] un frère, qui voyageait [t], et qui pourrait [u] se presenter ici le cas existant.

H[ertzberg] [v]

Рукопис. Оригінал: Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

---

[d] З: виправлено «Ukraine».
[e] Д: помилково «russe»; З: виправлено «Russien».
[f] З: виправлено «faudroit».
[g] З: пропущено «pour».
[h] З: виправлено «ces».
[i] Д: помилково «seroient».
[j] З: виправлено «Ministre».
[k] Д: слова починаючи від «Sur ce» до «Hertzberg» пропущено.
[l] З: слова починаючи від «Au Minister» до «Hertzberg» перенесено на початок листа.
[m] Д: слова починаючи від «que je ne» до «meler» пропущено.
[n] З: виправлено «seroit».
[o] З: виправлено «vouloient».
[p] З: виправлено «serois».
[q] Д: виправлено «s'adressât»; З: виправлено «adressa».
[r] Д, З: виправлено «mécontents».
[s] З: виправлено «avoit».
[t] З: виправлено «voyagoit».
[u] З: виправлено «pourroit».
[v] Д: надрукував анотацію помилково так, немов вона написана на листі короля (Д III). Насправді вона написана на рапорті Герцберга (Д II).

Переклад

Відмічено. Король схвалив відповідь, яку я дав цьому козацькому емісарові Капністові; я сказав йому, що я не беру жодної участі в цій цілій справі й не хочу в неї вплутуватись; що лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звертатися до короля, але що мені було б приємніше, коли б до мене не зверталися, бо не люблю підбурювати невдоволених. Пан Капніст сказав мені на це, що він повертається до себе; що в нього є брат, який подорожує і який зможе в разі потреби з'явитися сюди.

Д. V. 1791 р. (?.).— Анотація невідомого на рапорті графа Е.-Ф. Герцберга з викладенням короткого змісту рапорта.

An Roi

Touch [ant] [w] un gentilhomme de la petite Russie ou Ucraine [x] qui s'appelait [y] de Kapnist qui pretende [z] entre envoyé par les habitans [aa] de ce pais [bb] qui voudrait [cc] secouer le joug Russe [dd].

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

Переклад

Відносно дворянина з Малої Росії чи України, який назвав себе Капністом, що твердить, що його післали мешканці тої країни, яка б хотіла позбутися російського ярма.

1.3. Графологічна атрибуція Д I. Під час дискусії деякі автори (див. 3.7) висловлювали сумніви чи просто заперечували можливість подорожі В. В. Капніста до Берліна. Як буде показано далі (див. 1.4, 3.6), ці сумніви або заперечення бездоказові. Графологічний аналіз Д I, проведений шляхом порівняння з уже опублікованим французьким листом В. В. Капніста до дружини, написаним у Києві 27 січня 1791 р. (тобто менше як три місяці раніше Д I; див. фотокопію),[9] доводить, що Д I написав В. В. Капніст.

Для французьких текстів В. В. Капніста характерний ряд палеографічних особливостей, пов'язаних з написанням окремих літер. Ці особливості настільки індивідуалізовані та виходять за межі типового почерку епохи, що можуть вважатися атрибуційною ознакою.

Відомо, що майже в кожної людини є кілька варіантів почерку. В даному випадку ми аналізуємо два близькі, однак не цілком ідентичні варіанти. Варіанти залежали від обставин: Д I адресований видатному державному діячеві й написаний каліграфічно; лист 27 січня 1791 р. (далі — Л) — дружині, якій В. В. Капніст писав дуже часто і якій можна було писати менше розбірливим скорописом, бо почерк чоловіка вона знала. Незважаючи на це, навіть пишучи каліграфічним почерком Д I, його автор не зміг уникнути глибоко закоріненої звички писати ряд літер особливим індивідуалізованим способом.

---

[w] З: помилково «Tache».
[x] З: виправлено «Ukraine».
[y] З: виправлено «s'appelle».
[z] З: виправлено «prétend».
[aa] З: виправлено «habitants».
[bb] З: виправлено «pays».
[cc] З: виправлено «voudront».
[dd] З: помилково «Russien». З помилково вставив анотацію Д V в текст Герцберга (Д II).

Для В. В. Капніста (не лише для Л, але і для численних його листів, що зберігаються в згаданій вже бібліотеці) характерні такі палеографічні літерові та позалітерові особливості:

а) вживання двох видів мінускули е — звичайної мінускули е, що не виходить своїми розмірами за розміри інших мінускул, і маюскули Е в ролі й значенні мінускули. Так, в Л трапляється написання Ennemis, Eau (хоча ці слова є в середині речення і маюскули там не потрібні); в Д І аналогічне написання Expedition (також в середині речення);

б) вживання двох видів мінускули s — звичайної мінускули s, що не виходить поза розміри інших мінускул, і маюскули S в ролі й значенні мінускули. Так, в Л трапляються написання Suivie, Savait, Sera, Seras, Se та інші, а також deSalterer. У Д І є написання Suplie, Secret, Serviteur і навіть MonSeigneur, oSe. В усіх цих випадках написання маюскули нічим не виправдано, вона вживається в значенні мінускули;

в) подвоєння ss часто передається як ʃs. У Л вживається написання poʃsibles Д І obeiʃsant;

г) з іншого боку, В. В. Капніст часто вживає мінускулу j в значенні маюскули, особливо у словосполученні j'ai — там, де на початку речення повинно бути написання з маюскулою J'ai. Так, у Л вживається написання j'ai (двічі), je (тричі), j'aurois з мінускулою на початку речень — там, де повинна бути маюскула J. У Д І, таким чином, пишеться j'oSe, j'ai d'honneur — хоча там, без сумніву, треба писати маюскулу J;

д) однаковими як для Л, так і для Д І виявилися варіанти графем d (типу g), g (типу 9), t (з довгою та дуже довгою горизонтальною рисою);

е) спостерігаються індивідуальні особливості правопису — як в Л, так і в Д І вживається помилкове написання trez (замість правильного très, як пише, хоча б, Герцберг);

є) індивідуальне написання Exelence (замість правильного Excellence) ми схильні вважати фонетичним українізмом. Українська мова не любить збігу кількох (у даному випадку — трьох) приголосних. Латинське слово excellentia трансформувалося в українській мові в слово екселенція (яке увійшло в такому вигляді на початку XIX ст. в орфографічну практику, особливо в Західній Україні), в якому збіг трьох приголосних замінено збігом двох.

Згадані літерові та позалітерові особливості, що співпадають у Л та Д І, а також правописні особливості, згадані в пунктах е, є, доводять, що як Л, так і Д І писала одна і та сама людина, тобто В. В. Капніст. При бажанні можна конструювати графологічні таблиці — вони тільки ще раз доведуть дану атрибуцію.

1.4. Атрибуція Д І за реаліями. Авторство Д І визначається такими словами з рапорту Герцберга Д II: «дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який каже про себе, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах». Відомо також, що у згаданого Капніста «є брат, який подорожує» (треба розуміти — по Західній Європі) і може, при необхідності, з'явитися у Герцберга (Д IV). Капніст володів відомостями, викладеними в Д II (про роль Потьомкіна, про військові формування в Лівобережній Україні = в Малій Росії [10] і їх кількісний склад, про реформу адміністративного ладу в Україні та ін.).

Ідентифікація Капніста, ім'я якого в документах не подається, не викликає особливих труднощів — ним був Василь Васильович Капніст, відомий тогочасний поет і громадський діяч. «Маєтний дворянин» — тобто власник нерухомого майна, поміщик. Справді, В. В. Капніст був у 1791 р. співвласником сіл Бригадирівки і Трубайців Хорольського повіту, а також Обухівки Миргородського повіту, розташованих у Київському наміс-

ництві [11]. «Двірський радник» — 27 квітня 1787 р. В. В. Капністові надали титул, за особистим («именной») велінням імператриці Катерини II, двірського радника («надворный советник») [12], «Посада на заводах» — 20 квітня 1787 р. В. В. Капніста призначили, також за особистим велінням імператриці, головним наглядачем шовкового заводу в Києві [13]. З усіх Капністів, що мешкали у 1791 р. в Україні — братів Василя, їх синів — лише Василь мав перелічені вище три атрибути. «Брат, який подорожує» — брат В. В. Капніста Петро, що виїхав разом з Василем і подався пізніше до революційної Франції (ідентифікація обгрунтовується нижче, див. 3.8). Відомості про становище на Україні, які подав Капніст, відповідають дійсності та не виходять за межі того, що міг знати В. В. Капніст. Це стосується, зокрема, даних про ліквідацію малоросійських військ та комплектування, замість них, 28 полків — 1 кирасирського, 10 драгунських (пізніше — карабінерських), 10 катеринославських і 7 українських [14], які пізніше, після чергової реорганізації, розчинилися в загальній масі російських військ; відомостей про адміністративно-територіальну реформу з організацією намісництв і т. д.

Як графологічні дані про Д I, так і аналіз матеріалів місії в комплексі з точки зору відбитих у них реалій приводять до єдиного можливого висновку про те, що до Берліна 1791 р. їздив саме Василь Васильович Капніст. Цей висновок завзято заперечували інші (які, правда, не менше завзято відмовлялися навіть від ознайомлення з текстами самих документів). Причиною цього останнього стала офіційна біографія, яка глорифікувала поета — в таке прокрустове ложе не вкладалися неортодоксальні думки. Відмову від наукового аналізу документів підміняли ненауковими засобами — замовчуванням або голослівним запереченням існуючої проблеми, розшуками таких «підставних осіб» з родини Капністів, яких можна було б поставити на місце Василя. На сьогодні суть питання полягає не в тому, щоб шукати нових «підставних осіб», ідентифікація яких з подорожниками до Берліна 1791 р. просто неможлива, а в тому, щоб показати, чому саме Василь, а не хтось інший, взяв на себе цю місію.

При такому вивченні питання поява В. В. Капніста в Берліні стає закономірним проявом його суспільно-політичної діяльності, пропасть між справжньою та офіційною біографією зникає, протиріччя виявляються надуманими, такими, що не відповідають історичній правді — продиктованими позанауковими міркуваннями.

2. Традиції.

2.1. Рід. Декретом правительствуючого сенату з 15 лютого 1877 р. затверджено графський титул Петра Олексійовича Капніста [15], а також інших представників роду. Таким чином, офіційно підтвердили походження українських Капністів від графа Капніссіса, грека за національністю, що мешкав на острові Закінф і 1702 р. отримав титул від венецького уряду. Ця генеалогія, нібито, не викликає сумніву. Ми пишемо «нібито», бо не всі питання походження Капністів ясні. Петро Христофорович Капніст, внук першого графа, разом з малолітнім сином Василем, потрапив на Україну 1711 р.[16], зробивши якусь послугу (яку саме — неясно) Петрові I під час невдалого для Росії Прутського походу і вступив на російську службу.

Прибуття Василя (старшого, для відміни від Василя-молодшого, його сина, поета) 1711 р. підтверджують документи середини XVIII ст.[17], а російську службу Петра Христофоровича, що змінив прізвище на Капніст, підтвердити не вдається. Навіть навпаки. Як відомо, «у XVIII — початку XIX ст. до кола державних, військових і культурних діячів Росії увійшло чимало вихідців з Балканів. Для прикладу можна назвати такі відомі імена, як Кантеміри, Милорадовичі, Івеличі, Войновичі, Іпсіланті,

Йоанн Каподістрія та ін. Це були представники привілейованих верств балканського населення, які, потрапивши до Росії, зразу ж заявили про свої права на дворянство, на урядницькі та військові посади, вливалися до складу російського панівного класу»[18]. Капністів серед них не було — чому? Тим більше, якщо один з них виконував послуги Петрові I. Доля Петра Христофоровича насправді невідома, син Василь покинув свого батька («Капнист [...] оставя родителей своих»,— говориться в документі 1746 р.[19]) і почав життєвий шлях з... торгівлі. Це, очевидно, було характерне для греків, що поселялися в Україні, але, в жодному випадку, не для аристократів. На житті й діяльності Василя-старшого жодні помітні грецькі традиції не відбилися — єдиний слід його грецького походження — підпис. Василь-старший володів, виходить, лише грецьким письмом, в кожному випадку, всюди підписувався грецькими літерами[20]. Перша дружина Василя-старшого, нібито, була грекиня з українських греків (це друге «нібито» ми пояснимо нижче, див. 2.2). Василь-батько і Василь-син претензій на графський титул не оголошували, хоча син підкреслював своє аристократичне походження[21]. Окремі подальші представники роду штучно культивували грецькі традиції вже в першій половині XIX ст.— ці традиції мали виключно романтичний характер[22]. У кожному випадку, твердження, яке виникло з легкої руки М. П. Драгоманова (щодо Василя-старшого), що це був «чужинець», якого Петро I увів до українських полковників «для обрусения», сказати б по-теперішньому, котрий, як і його діти, дався в знаки нашим козакам і посполитим»[23], не відповідає дійсності.

2.2. Батько. Розрив з батьком закінчився для Василя-старшого щасливо. Його усиновив багатий бездітний ізюмський сотник Павлюк. Василь займався прибутковою торгівлею у турецьких володіннях на чорноморському побережжі. Він одружився з донькою багатого грецького купця Согдена і успадкував великий маєток названого батька. В кожному випадку, так пише його перший біограф (Д. М. Бантиш-Каменський) і його дальші численні послідовники[24]. Насправді з цим одруженням на доньці грецького купця не все ясно. Серед паперів В. Л. Модзалевського збереглася копія епітафії-акростиха Никифора Золотаревського для «велможної госпожи полковниковой миргородской Марии Моисеевни Капнистовой», котра «родися в Ізюмі 175 апріля 1 от отца Моисея, значкового козака, а матери Одарії, замуж отдана 721 году, а преставися 750 года, августа дня 4; погребена в сем монастирі Свято-Михайловском Сорочинском 6 августа»[25]. Ледве чи це була друга дружина Василя, правдоподібніше, що Марія — це якраз донька Согдена, цілком українізованого, який перетворився на козака Мойсея.

Василь поступово робить військову кар'єру. Від 1726 р. він ізюмський сотник, бере участь у численних сутичках з кримськими і ногайськими татарами, однак орендує також митні збори. У 1734 р. він проявив велику хоробрість, відбиваючи напад калмиків під командуванням Дондук-Омбо. 1736 р. бере участь у поході генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха на Крим, брав штурмом Перекоп. 1737 р. іменним декретом імператриці Анни призначений миргородським полковником. 1737 р. брав участь у захопленні Очакова, а геройська оборона цього міста від турків у жовтні цього самого року принесла йому європейську славу, правда, лише через 20 років після смерті[26]. Полковник Капніст невтомний: у 1738 р. він захопив і зруйнував Сороки, Балинці і Могилів, взяв до полону багато турків, брав участь у битві під Хотином та в багатьох інших битвах у Молдавії та Волощині. 1743—1744 рр. будував фортеці у Задніпрянському краї; одночасно 1743—1745 рр. разом з французьким інженером-підполковником Д. де-Боскетом складав карту цього краю. 1750 р. його

направили туди ж для боротьби з гайдамаками, яким завдав значних втрат.

Полковник Капніст, без сумніву, був дуже хоробрим і розумним, але, одночасно, і типовим представником вищої козацької старшини з усіма її позитивними й негативними сторонами. Ще 1734 р. в Ізюмі він зловживав своїм становищем, збираючи мито для себе, а не для казни, і не розраховувався за реквізований провіант і фураж [27]. Отримавши за воєнні заслуги кілька сіл і містечок, він з велетенською енергією збільшував свої прибутки, не цураючись відвертого насильства. Полковник захоплював чужі землі, відмовлявся записувати своїх підданих до ревізських відомостей, переобтяжував податками переселенців з Правобережжя, перетворював козаків на кріпаків, заарештовував тих, що протестували проти цього, забороняв козакам торгувати горілкою. Він був агресивним сусідом, ворогував з багатьма — з такою ж як і він сам, хоча менше впливовою старшиною (Остроградськими, Кулябками, Ходженськими, Звенигородськими) [28]. Він мав багато сильних ворогів (до них належали також запорозькі козаки, що організовували напад гайдамаків на один з хуторів Капніста) і багато не менше сильних приятелів. Капніст мав інтелектуальні зацікавлення. Саме для нього (а не для сина гетьмана Данила Апостола, Петра) було переписано літопис Грабянки [29].

І ось несподіваний арешт і звинувачення в державній зраді.

2.3. Зрада полковника Капніста. 22 лютого 1750 р. Капніст був присутній на церемонії «виборів» гетьмана, які проходили під наглядом генерал-майора І. С. Гендрикова. «Обирали» брата коханця імператриці Єлизавети «достойного такой гетманской чести и власти — двора Вашего императорского величества действительного камергера, Академии наук президента, лейбгвардии Измайловского полку подполковника и орденов полского Белого орла, святого Александра и святыя Анны кавалера Кирила Григорьевича Разумовского» [30]. Капніст підписав з цього приводу чолобитню імператриці як один з «верноподданных всенижайших рабов» [31]. Не важко уявити собі, що думав не молодий вже (можна вважати, що Капністові було в цей час не менше 50 років), гартований у багатьох битвах рубака, побачивши в ролі гетьмана 22-річного хлопця.

Прийшла весна і Капніста відправили в Задніпрянський край (тобто на Правобережжя, в степи, розташовані в межах Запорозької Січі та південніше її) для боротьби з гайдамаками. Перший похід відбувся 8—18 червня; 4 липня Капніста відправили туди знову. 13 серпня він рапортував, що поблизу Чорного лісу схопив отамана Мамая і близько 100 інших гайдамаків [32]. 16 серпня його привезли в Київ як заарештованого (арештував його в Задніпрянському краю полковник А. Миронов) [33].

Історія змови Капніста — маловивчена сторінка історії Гетьманщини середини XVIII ст. В розпорядженні істориків є лише етюд Д. М. Бантиш-Каменського, який увійшов до першого видання його «Истории Малой России» (1822). Він написаний на підставі обмеженої джерельної бази — двох течок Малоросійських справ Колезького архіву за 1749 і 1759 рр. Всі інші повідомлення в літературі залежать від Бантиш-Каменського [34]. Матеріали, що висвітлюють змову, сьогодні розкинуті по сховищах [35]. Раніше вони не привертали увагу істориків, хоч історія змови характерна для настроїв та умов життя Малої Росії початку правління останнього гетьмана.

Десь наприкінці липня 1750 р. козак Кольба привіз з Салківського форпосту до Київської губернської канцелярії донос отамана гайдамаків на Правобережжі Якова Нещадима (датований 27 червня) на Капніста, який начебто задумав державний переворот у Гетьманщині. До цьо-

го донесення додавався лист, нібито Капністом 29 лютого написаний комісарові Чигиринського староства Рудницькому. Капніст мав намір отруїти Розумовського, і за допомогою поляків і татар проголосити себе гетьманом, перевести Гетьманщину в підпорядкування Польської-литовської держави, а Задніпрянський край повернути татарам. 2 серпня київський губернатор генерал М. І. Леонтьєв доніс про все це сенатові. 13 серпня було видано декрет сенату про утворення секретної комісії в Києві під головуванням Леонтьєва для розслідування справи. Тим часом арештували Капніста, який був у поході, хоча грамота Єлизавети про арешт Капніста і його співучасників (значкових товаришів Данила Баєрака і Олександра Папатенка) була видана лише 19 серпня. Згідно з промеморією Военної комісії у Петербурзі від 21 серпня, в задніпрянські місця перекинули свіжі війська в складі 5 тис. чоловік. 27 серпня Капніст опинився перед секретною комісією. Він повністю заперечив свою вину і заявив, що лист від 29 лютого фальшивий. У цей час у задніпрянських місцях миргородський полковий осаул Тихін Кальницький почав відходити від російських військ, за що його негайно заарештував полковник Миронов. На Південь, на укріплену лінію, кинули ще два ландміліцьких полки. Кошовий Запорозької Січі післав окрему команду для розшуків отамана Якова Нещадима.

Несподівано картина міняється як у калейдоскопі. 15 жовтня заарештували особистого ворога Капніста військового товариша Василя Звенигородського[36]. Він зізнався, що написав фальшивого листа і донос від імені Нещадима (насправді вбитого на Правобережжі). Фальсифікованого листа написав священик Антоній Васильєв з містечка Єреміївки, мідяні матриці з гравійованим підписом Капніста виготував київський художник Дмитро Васильєв (Базилевич). Їх всіх заарештували, а один примірник матриці навіть відіслали імператриці. Десь наприкінці 1750 р. Капніста звільнили. 18 і 24 січня 1751 р. вийшли декрети імператриці про звільнення Капніста і його співучасників, призначення його бригадиром слобідських полків, повернення маєтків, видачу компенсації тисячу червінців. Баєрака і Папатенка призначили слобідськими сотниками, вони отримали компенсацію по п'ятсот червінців. Зловмисників засудили: Звенигородського і отця Антонія (після позбавлення сану) до покарання канчуком і заслання на каторгу до Сибіру, художника Базилевича — до покарання батогом і вічного поселення в Оренбурзі.

Все це як у гарній високоморальній казці. Але лише на перший погляд. Перемога коштувала Капністові багато. 4 серпня 1750 р., мабуть, під впливом вісток про бурю, яка надходить, померла його дружина Марія. Полковника зруйнували. Важко повірити, що секретна комісія працювала настільки оперативно і настільки прихильно щодо Капніста лише через прагнення до чистої справедливості. Адже ж комісії треба було переконати імператрицю, що була цілком під впливом протилежної партії Розумовських. Капніста, правда, з невеликим підвищенням, але фактично усунули з Гетьманщини на Слобідську Україну. Гетьманщину і Запорожжя наводнили пасквільні листи, що викривали Капніста.

Твереза оцінка «справи про зраду полковника Капніста» доводить до висновку про те, що залишається ряд неясних моментів:

1. Явно існував антагонізм між Капністом та Розумовським. Капніст справді міг претендувати на гетьманство, бо для козаків він був полководцем, а Розумовський фактично нічим. Капніст мав перед очима приклад греків-фанаріотів на княжих престолах у Молдавії та Волощині. Чому він не міг бути греком на гетьманському престолі в Україні, розраховуючи при цьому на підтримку Кримського ханства і Польсько-литовської держави? Адже російський уряд повірив у можливість такого перевороту — інакше

не застосовував би стільки суворих заходів для охорони Гетьманщини ззовні. Антагонізм і підозрілість Розумовського щодо Капніста проявлялися неодноразово.

а. Капніста вивели з підпорядкування гетьманові, зробили бригадиром, командуючим полками Слобідської України, де він замінив генерал-майора Я. Л. Фролова-Багреєва. Його позбавили цивільної влади, він став виключно військовим, підпорядкованим начальникові так званої української дивізії. Коли в 1752 р. на посту начальника дивізії з'явився генерал-поручик граф П. С. Салтиков, він незабаром (1754) розправився з Капністом. Його під вигаданим приводом (він усунув з посади ізюмського полковника Краснокутського за зловживання) зняли з командуючого. Замість нього керувати слобідськими полками назначили острогозького полковника Тевяшова [37].

б. Незважаючи на бешкетну вдачу [38], Капніста любила основна маса старшин і козаків. Після призначення Капніста бригадиром старшини і козаки миргородського полку звернулися до імператриці з проханням призначити миргородським полковником спершу старшого сина Василя — бунчукового товариша Данила, а, після відмови, викликаної опозицією Розумовського, другого сина, також бунчукового товариша Олексія (Ананія) [39]. В другому випадку також прийшла відмова гетьмана: миргородським полковником назначили антагоніста Капніста Ф. М. Остроградського. Розумовський вороже ставився до клану Капністів. Причина любові козаків до Капніста не цілком зрозуміла — можливо, він справді дотримувався індепендентських тенденцій. Характерно, що при Капністі у миргородській полковій канцелярії вживалася печатка з написом латинською мовою. Стару печатку знищили 1775 р. і тоді виготовили нову з написом російською мовою [40].

в. Розумовський відверто підтримував поширення пасквілів на Капніста. 30 січня 1751 р. Капніст звернувся до імператриці з проханням оголосити, щоб не вірили скерованим проти нього пасквільним листам. 20 червня 1751 р. було видано відповідний декрет Розумовського, але гетьман видав розпорядження про публікацію в малоросійських полках і в Запорозькому війську оголошення, щоб не вірили пасквільним листам, лише 20 квітня 1752 р.[41]

г. Процеси в судах гетьманщини, що велися в зв'язку з маєтковими суперечками Капніста або його спадкоємців, завдяки вказівкам Генеральної військової канцелярії або самого гетьмана, як правило, закінчувалися невдачею для Капністів [42].

2. Незрозумілим залишається рух козацького загону миргородського полкового осаула Т. Кальницького 1750 р. у задніпровських місцях. Після арешту Кальницького позбавили військового рангу і на шість місяців записали рядовим козаком [43]. Подальша його доля невідома.

3. Всупереч вирокові, В. Звенигородського і товаришів не заслали на Урал, а далі тримали в київській в'язниці — ще навіть у 1759 р. після смерті Капніста. Немов для того, щоб вороги Капніста завжди були під руками [44].

Про усуненого з посади бригадира згадали лише тоді, коли настала потреба у популярному полководцеві. 1757 р. його знову призначили командуючим п'ятьома слобідськими полками, які відправили на Семирічну війну в складі армії генерал-фельдмаршала С. Ф. Апраксіна до Східної Прусії. Капністові дали можливість померти в бою. Під час битви поблизу Гросс-Егерсдорфу 19 серпня 1757 р. прусська кавалерія розгромила козаків (хоча битва закінчилася перемогою російських військ). Тіло бригадира знайшли на полі бою. Там його й поховали 20 серпня. В родині зберігали його шаблю, годинник і чапрак [45].

2.4. **Мати.** Після смерті Марії (в якої від Василя було два сини, бунчукові товариші, згадані вище кандидати на миргородських полковників) бригадир одружився вдруге, коли саме, не відомо. Його дружиною стала Софія Дунін-Боровська, дочка бунчукового товариша Андрія, представниця заможного козацького роду, видатним репрезентантом якого був її дід, незвичайно багатий генеральний обозний 1687—1702 рр. Василь Дунін-Борковський. Вважалося, що завдяки фінансовій допомозі Василя Іван Мазепа купив собі гетьманство. В родині Капністів зберігалася пам'ять про цього прихильника Мазепи [46], що показове для настроїв, які панували серед Капністів. Деякі дослідники смакують відомості про те, що Софія, нібито, була полькою за походженням. Насправді ще її дід Василь змінив католицтво на православ'я. Про те, ким були мнимі поляки-католики, що воювали на боці Б. Хмельницького, відомо хоча б з праць В. Липинського [47].

Софія народила Василеві-старшому чотирьох синів: Миколу, Петра, Андрія і Василя. Через загибель бригадира родина опинилася у важких умовах: землі залишилося мало; заплутані судові процеси з сусідами тяглися десятиріччями. Капністи виступали єдиним об'єднаним кланом під верховодством вдови Софії. Її провідну роль визнавали також сини першої жінки та їх потомки. Маєтків спочатку не ділили, володіли ними разом. У рапорті Генеральної військової канцелярії гетьманові Розумовському 1759 р. так і записано, що залишені після смерті бригадира Капніста «імінія состоят ныні во владеніи, а именно, жены его брегадира Капниста Софіи, да сына его ж Ананія Капнистовых, також і малолітних дітей оного брегадира Капниста Николая, Петра, Андрія и Василія, да першого его ж бригадира Капниста сына Даніла Капнистова малолітного сына Івана» [48].

Погляди Софії характеризує цитата з спогадів її внучки: «Старуха [Софія] приняла очень холодно третью невестку [сина Василя, поета], несмотря на ее ангельскую руку, на кротость характера и на чудесную красоту: старуха не любила ее потому единственно, что она была русская и не называла ее иначе, как «московка»» [49].

Наймолодший син бригадира Василь народився після його смерті та й ім'я йому обрали в честь загиблого батька. На підставі листів самого поета дата його народження визначається чітко — 12 лютого (за старим стилем) 1758 р.[50] Ця дата не підлягає сумніву. В передмові до «Отрывка бреда на досуге» поет пише про Софію: «малороссиянка мать, на чьих руках и вскормлен, и воспитан» [51].

Ми спеціально підкреслюємо ці деталі в зв'язку з спробами, які посилилися останнім часом за будь-яку ціну перекреслити кровні зв'язки поета з Україною та українцями.

Два радянських дослідники почастували громадськість до 200-річчя від дня народження В. В. Капніста сенсаційним відкриттям, що поет був сином коханки В. П. Капніста, не українки. Ось що написав Д. Д. Благой. «За романтичною сімейною легендою, яку мені подала праправнучка поета Марія Ростиславівна Капніст, його матір'ю насправді була татарська дівчина Сальма. С. А. Дунін-Борковська, яка щойно втратила власну дитину, усиновила сина свого покійного чоловіка і Сальми, що покінчила з собою, не в силах перенести смерть В. П. Капніста, якого пристрасно любила» [52]. В іншому варіанті передав цю «романтичну сімейну легенду» літературознавець П. М. Берков: «Виявляється, що Капніст сам не знав докладної дати свого народження. Як повідомила нам праправнучка поета, М. Р. Капніст, існує сімейна легенда, згідно з якою автор «Ябеды» був сином В. П. Капніста і полоненої туркені, народився він 23 лютого 1756 року, до смерті свого батька. Коли В. П. Капніста вбили під час

Семирічної війни, мати поета, туркеня, покінчила с собою; виховала хлопчика «законна» (лапки Беркова.— *Я. Д.*) дружина В. П. Капніста, мабуть, приховавши від нього його походження і докладну дату народження»[53]. Версію Беркова співчутливо підтримав В.-Б. Еджертон: «Якщо це оповідання правдиве, тоді українофіл Капніст, який писав по-російськи, не має біологічних зв'язків ні з українцями, ні з росіянами: він був наполовину грек і наполовину турок»[54].

Спершу кілька формальних зауважень. Графиня М. Р. Капніст, що повідомила «сімейну легенду» (професійна актриса, що довго мешкала в Києві), не була праправнучкою поета, а праправнучкою його брата Петра. Наявність двох різних варіантів «легенди», хоча обидва походять з одного джерела, не свідчать на користь її достовірності. Викликає здивування, що така «легенда» — усна, а не записана в якихось там давніх паперах,— виплила паверх лише 200 років після народження поета...

Якщо ж розглядати «легенду» (чи, докладніше, «легенди») по суті, то вона викликає певне здивування. І документи судових процесів, і мемуари малюють Софію Андріївну владною жінкою, що вперто добивається своєї мети, завзято захищає інтереси дітей. Навіть, якщо за життя бригадира вона (припустімо) могла терпіти суперницю, то ледве чи вона всиновила би її дитину, а, тим більше, присвоїла б їй ім'я свого чоловіка. Сентиментальною Софія Андріївна ніколи не була. Україна середини XVIII ст. це не Франція Людовиків, в якій аристократичні бастарди могли розраховувати на поблажливість, місце в світі, деколи на значну частину маєтку, але і там не на повну рівність у правах з народженими за законом. На Україні середини XVIII ст. через набагато суворіші звичаї, дуже часті були випадки дітовбивства незаконнороджених, а покриток — за кару — за наказом гетьмана Розумовського висилали на примусові роботи при будівництві гетьманського палацу в Батурині[55]. Відомо, що у Василя-молодшого зберігалися прегарні, справді братерські стосунки з братами, особливо з Петром, хоча у них і були ідейні несумісності: Петро-атеїст-вольтеріанець, Василь — глибоко віруючий. Ледве чи було б так, якщо б Василь був нешлюбною дитиною. Цілком незрозумілим, у світлі «романтичної легенди», стає ревниве ставлення Софії[56] до невістки — дружини Василя, «московки» Дьякової. Капністи мали багато ворогів, хоча б найближчих сусідів, з якими десятиріччями ворогували і десятиріччями судилися — невже ніхто з них не знав, що Василь нешлюбний? Своїми сатиричними виступами, скерованими проти цих самих сусідів, проти місцевого і не місцевого урядництва (комедія «Ябеда») Василь-молодший здобував собі дальших ворогів. Але й тоді ніхто, ні в очі, ні поза очі, не кинув їдку фразу, що він же ж нешлюбний. Однак, врешті, виявляється, сам Василь Капніст не знав, ні коли він народився, ні хто його мати, ніхто йому на це не натякнув. Ми довідуємося двісті років після його народження про те, чого ніхто не знав два сторіччя раніше...

Шкода, що ми маємо справу лише з невибагливою міфоманією денаціоналізованих потомків (татарка чи туркеня, але лише не малоросіянка) — міфоманією, яку підхопили не дуже перебірливі і настроєні на відповідну національну антимелодію невимогливі дослідники.

3. Син або шлях на вершину.

3.1. Перші кроки. «Дитячі роки минули не в пансіонаті при царському дворі, а на Україні. В. В. Капніст виховувався в оточенні свого народу. Він спостерігав горе і радість простих людей, рано перейнявся до них глибокою повагою і полюбив їхні чудесні пісні, про які з захопленням пише в своїх статтях, присвячених питанням російського віршування»,— робить висновки російський радянський літературознавець Д. С. Бабкін[57]. З цією думкою слід погодитися. Можна додати ще, що

атмосферу сім'ї визначали спогади про батька, якого цькували і який передчасно загинув, який був, можливо, претендентом на гетьмана України, про впливового прадіда, який міг сприяти передачі гетьманства в ті чи інші руки. Тон задавала, без сумніву, мати, представник роду з живими політичними й патріотичними традиціями.

«Протягом цілого XVIII ст. Росія наступала на автономію України» [58]. 60—80-ті роки це період ліквідацій: скасування гетьманства (1764), скасування слобідських полків (1765), скасування Генеральної військової канцелярії (1765), скасування Запорозької Січі (1775), скасування малоросійських полків — спершу в адміністративному відношенні шляхом утворення намісництв (1781), потім також у військовому відношенні (1783), закріпачення селян колишньої Гетьманщини і Слобідської України (1783), скасування Малоросійської колегії (1786). «Ліквідація політичної автономії — почата скасуванням гетьманства і завершена заведенням загального імперського губернського устрою, була зв'язана також з перенесенням на Україну російського класового устрою, втім і всіх правних норм його кріпацтва. Се був один з пунктів загальної централістичної програми Катерини, проголошеної нею в перших початках правління — можливо тісна зв'язь з імперією і загальне зрівняння провінцій, які правляться своїми особливими правами. Вона прикладалася також у відносинах до інших автономних провінцій імперії, але скасування української автономії було найбільш яскравим фактом у сій сфері» [59].

Всі ці події не проходили непомітно в невеликих маєтках Капністів. 1787 р. в Київському намісництві вони мали такі маєтки: Село Бригадирівка Хорольського повіту, разом 226 душ, власники: гвардії прапорщик Петро і підпоручники Андрій і Василь Капністи; Село Трубайці Хорольського повіту, разом 325 душ, власники ті самі; Село Попівка Хорольського повіту, разом 438 душ, власники: козаки і гвардії прапорщик Капніст та бунчуковий товариш Устимович; Село Зуївці Миргородського повіту, разом 1484 душі, власники: різного звання казенні люди і козаки, бригадирша Софія Капніст (отже, в 1787 р. вона була ще жива!), гвардії прапорщик Микола Капніст, сотник Данило Чарниш, підпоручик Іван Капніст, військовий товариш Іван Чарниш; Село Обухівка Миргородського повіту, разом 814 душ, власники: різного звання казенні люди і козаки, гвардії прапорщик Петро і підпоручики Андрій і Василь Капністи: Хутір Солонищак Миргородського повіту, разом 37 душ, власник поручик Іван Капніст [60].

Всі сини бригадира обрали спершу військову кар'єру, але не продовжували її до високих рангів. Василь дійшов до підпоручика, але швидко вийшов у відставку. Через скрутне матеріальне становище в серпні 1782 р. пішов на службу контролером головного поштового управління в Петербурзі (під командуванням земляка, графа О. А. Безбородка), але в травні 1783 р. залишив цю службу, повернувся на Україну. Тоді він вже був відомим поетом, який друкувався в столичних журналах, однак його завжди притягала громадська діяльність.

3.2. Предводитель дворянства. Досі не відомо, чим керувалося дворянство Миргородського повіту, обравши на початку 1782 р. молодого Василя Капніста (який не досягнув ще передбаченого законом 30-річного віку, отже, по суті, обравши незаконно) своїм повітовим предводителем. Можливо, відіграли роль традиції популярного роду. Безсумнівно, сам кандидат був розумною і енергійною людиною. Обов'язки (і права) предводителя були дуже обмежені: в його розпорядженні були списки дворян, він повинен був видавати довідки про дворянство; предводитель завідував дворянською опікою над вдовами і сиротами, був присутній при наборі в рекрути [61]. В даному випадку важливе те, що молодий Капніст мав

підтримку основної маси дворянства спершу свого повіту, а потім — цілого намісництва (губернії).

В січні 1785 р. Василя-молодшого обрали предводителем дворянства Київського намісництва. Своїм службовим становищем він увійшов до верхівки бюрократичної єрархії — тобто до складу перших п'яти класів «Табелю про ранги» (губернський предводитель — V клас, губернатор — IV клас) [62]. Згідно з жалуваною грамотою дворянству 21 квітня 1785 р., губернського предводителя обирали на три роки: він керував складенням дворянської родословної книги і розглядав докази дворянства (з чим на Україні було пов'язано багато турбот). Обрання Капніста на пост губернського предводителя — свідоцтво великого авторитету цієї все ще не 30-річної молодої людини, що була, крім цього, з 1785 р. членом Російської Академії наук. Адже ж учасниками дворянських зборів, які обрали дрібнопомісного Капніста предводителем, були такі латифундисти і багатії з української аристократії, як колишній гетьман граф К. Г. Розумовський, численні представники родів Родзянків, Зарудних, Остроградських, Кулябків, двірський радник П. М. Лукашевич, граф О. А. Безбородко і його родичі, колезький радник С. Томара, граф П. О. Румянцев-Задунайський, міський голова Й. Солонина і його родичі, генерал-майор Г. Хорват, генерал-майор Шамшев, генерал-порутчик В. Ю. Дараган, таємний радник М. В. Будлянський, представники родів Ісаєвичів, Ханенків, Закревських, Марковичів, колезький асесор І. Г. Галаган, колезький радник Г. Фридрикевич, бригадир І. Скоропадський. Справжній цвіт українського дворянства кінця XVIII ст.[63] І навіть якщо не всі голосували за Капніста, то ніхто з цих дуже впливових осіб не перешкоджав затвердженню новообраного предводителя київським намісником, чого, при бажанні, можна було добитися.

За останній рік перебування на посту київського губернського предводителя Капністові, згідно з іменним декретом Катерини II з 20 квітня 1787 р., передали для завідування шовковий завод у Києві [64]. Василь отримав посаду головного надзирателя заводу і масу турбот, яких він роками не міг позбутися [65]. Виїжджаючи з Обухівки до Києва, Капніст мешкав на Печерську, в будинку, що належав заводу [66].

Чим займався Капніст у 1785—1787 рр., перебуваючи на посту губернського предводителя дворянства? Доказами дворянства? Годівлею шовкопрядів? Без сумніву, але без особливого запалу.

Капніст поширював рукописну «Оду на рабство», мріючи про відновлення гетьманщини (див. 3.3), та збирав прихильників для здійснення проєкту відновлення козацького війська. Він не був типовим бюрократом, його опозиційність виплескувала назовні. В Києві він отримав дивне прозвище Васьки Пугачова [67].

3.3. «Ода на рабство». Ми не маємо наміру викладати історію інтерпретації цього відомого твору Капніста, але не підлягає сумніву, що з його інтерпретацією не все в порядку.

Коли 19 лютого 1861 року було оголошено маніфест Олександра II про скасування кріпацтва, ліберальні кола почали підшукувати генеалогію цього акту «царя-визволителя». «Оду на рабство» залічили до творів, скерованих проти кріпацтва. Українська «Основа» оголосила, що мрія Капніста здійснилася саме тепер, 1861 р.[68] У працях з історії селянства говорилося, що оду було написано в зв'язку з закріпаченням селян Малоросії 1783 р.[69] і ця думка запанувала в працях істориків та літературознавців, особливо тих, що захоплювалися актом 19 лютого 1861 р.

Під впливом штучної інтерпретації, що заперечувала і зміст і історію твору, опинилося також радянське літературознавство. Перша згадка про оду є в листі Г. Р. Державіна до Капніста з березня 1786 р.[70] Кап-

ніст особисто датував написання оди 1783 р. Це хронологічне співпадіння використали для того, щоб без будь-яких підстав для цього прив'язати оду до декрету Катерини II з 3 травня 1783 р. про поширення кріпацтва на Лівобережну та Слобідську Україну. Обставина, що в цьому самому 1783 р. остаточно ліквідувалися козацькі полки як військові з'єднання, ігнорувалася.

Несміливі протести людей, що читали оду без упередження, не брали до уваги. Коли німецький історик-комуніст Г. Заке на підставі аналізу оди дійшов висновку, що в ній говориться не про поневолення українських селян поміщиками, а про поневолення державною владою Батьківщини, тобто України (яку оспівує співець — український аристократ), і що неможливо уявити, щоб Капніста, нібито захисника селян від їх власників, ці ж власники обрали губернським предводителем дворянства [71] — його, Заке, оголосили виконавцем нацистської інтриги...[72] Заке спіткала нелегка доля дослідників, що відмовляються від трафаретного мислення.

Стереотипне повторювання з часів, принаймні, В. І. Семевського вульгарно-соціологічної інтерпретації «Оди на рабство» цілком поховало це пояснення, яке поетичному творові давали сучасники, можливо, навіть на підставі висловлювань самого поета.

Ось що писав про оду 1847 р. Бантиш-Каменський, який особисто добре знав Капніста і писав у роки жорстокої миколаївської реакції: «Мета його (Капніста, коли він писав оду.— *Я. Д.*), здається, схилялася до відновлення гетьманського правління» [73]. Написати ясніше в той час, коли забороняли передруковувати оду (вона не увійшла до видання творів Капніста 1849 р.), було просто неможливо.

3.4. Козацький проект 1787 р. До ідеї реставрації гетьманства Капніст підходив тверезо і реалістично. Кращий доказ цього — проект утворення або відновлення скасованого козацького війська.

Сам проект досі не знайдено. Збереглося лише «Мнение графа А. А. Безбородко на проект Капніста «Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков в начале 1788 года» [74]. На підставі дати, згаданої у документі, вважалося, що проект складався на початку 1788 р., але з листів Капніста до дружини стало відомо, що з козацьким проектом у кишені він поїхав до Петербурга наприкінці січня 1788 р.— це дозволяє датувати сам проект кінцем 1787 р. і пов'язувати з подіями Російсько-турецької війни. Капніст їхав окрилений, повний надій. У Тулі, в лютому 1788 р., він домовився про купівлю шабель, пістолетів і карабінів — про це він писав до брата Петра [75], який був у курсі подій. 21 лютого Капніст приїхав до Петербурга. Тут він добивається затвердження проекту, який підтримував граф П. О. Румянцев-Задунайський (один з виборців Капніста як губернського предводителя дворянства у Києві). У Петербурзі Капніст розраховував на підтримку своїх знайомих (приятелів?) графа О. А. Безбородка, князя О. О. Вяземського, А. М. Мамонова... Боявся думки Г. О. Потьомкіна, якого ненавидів. Розраховував, мабуть, на прихильність імператриці, якій його особисто представили в Києві у лютому 1787 р.

Капніст не знав справжнього розкладу сил у столиці. Той, на підтримку якого він розраховував (земляк Безбородко), різко виступив — поза плечима Капніста — проти проекту. Потьомкін у висновку («мнение»), записаному генерал-майором В. С. Поповим, висловився за здійснення проекту [76]. В листі до дружини Капніст сигналізував про провал плану (він далі боявся думки Потьомкіна) [77]. Він глибоко розчарувався Петербургом: «cette ville bien vile» (гра слів — «це місто дуже підле», лист з 21 березня), але далі ходив на обіди до Безбородка, який «дуже добре і з великою добротою» ставився до нього (лист з 26 травня) [78].

Причина провалу козацького проекту 1787 р. полягала, здається, не стільки в національній індиферентності та бездоганному кар'єризмі Безбородка, як у суперництві останнього (та людей, які групувалися довкола нього) з Потьомкіним, зірка якого поволі гасла. В Потьомкіна несподівано почали проявлятися козакофільські тенденції, у різних місцях і цілком несподівано (не без підтримки Потьомкіна, але незалежно від проекту Капніста) почали виникати малі козацькі формування [79]. Недалеко той час, коли Потьомкін накаже титулувати себе гетьманом козацьких військ [80]. Безбородко мабуть боявся, що (всупереч суб'єктивному побажанню Капніста) проект гратиме на користь Потьомкіна, сприятиме зміцненню позицій фаворита, незважаючи на його психічну хворобу, що швидко прогресувала. Наприкінці червня 1788 р. розчарований Капніст повертався на Україну. Ідеї автономізму виявилися нереальними. Але Капністові тоді йшов лише 31-й рік.

3.5. Польський консул у Миргороді. Капніста не переобирали вдруге на посаду губернського предводителя дворянства. Це стало звичним лише в першій половині XIX ст. Він перебрався у свою сільську глухомань, в Обухівку Миргородського повіту. Час від часу відвідував Київ, але шовковим заводом займався погано. На міжнародній арені розгорталися нові події, за якими пильно стежив Капніст. Це відбилося в його листуванні 1788—1789 рр.

І от цілком несподівано Миргород перетворився на резиденцію польського консула Антона Заблоцького. У 1783 р. йому запропонували переїхати з Херсона до Миргорода у зв'язку з близькістю театру російсько-турецької війни. На нашу думку, Заблоцький дуже остогид владі своїми антиросійськими настроями. Для цього він мав і власні причини — він провів кілька років у російському, а пізніше навіть у пугачовському полоні [81]. У молодому портовому місті, яке бурхливо розвивалося, консул завжди міг здобувати політичну та військову інформацію. Закинутий наприкінці березня 1789 р. до степового містечка Миргорода, на відстані 247 верств від Києва, консул опинився у справжньому засланні, на що, очевидно, й розраховувала влада.

Ось яким був Миргород у 1786 р.: «В місті немає нічого гідного уваги. Міські укріплення оточені земляним валом, і найстарші казенні будинки для судів дерев'яні. Інших же ж казенних будинків, гостинних дворів, крамниць, училищ, виховних будинків, лікарень і фабрик немає, а є три школи, в яких діти місцевих обивателів навчаються російської грамоти, богадільня одна, будинків обивателів разом 656, дерев'яних крамниць для купецтва 52, парафій 3 [...] Місто Миргород заселене малоросійськими людьми і, частково, грузинськими князями і дворянами [...] Разом у місті мешканців чоловічої статі 3317, а жіночої 3248. Деякі мешканці цього міста — [їх] дуже невелика частина — торгують і промишляють дрібними крамними товарами, також сіллю, рибою, хлібом, гарячим вином, медом, пивом і дьогтем [...] Не мають жодних своїх же ж власних товарів і нічого не вивозять. Їх мистецтва і ремесла — шевство, кравецтво, ковальство, ткацтво, іконописання, римарство, шапкарство, кушнірство та інше подібне, однак більше займаються рільництвом, як згаданими промислами і мистецтвом. Кожного року в місті буває чотири ярмарки [...] Немає вартих уваги фабрик і заводів, крім невеликих гуралень, що належать до власників [маєтків]. Млинів на річці Хоролі 4 [...], вітряків лише 5. Речі, потрібні для проживання і життя, дістають у цьому ж місті з свого обістя, сади у них звичайні, в них родяться яблука, груші і вишні. В городах же ж садять і сіють капусту, кавуни, гарбузи, буряки, моркву, пастернак, петрушку, ріпу, дині, огірки й інше подібне» [82]. І ось

у такому місті Заблоцькому треба було розгорнути консульську та дипломатичну діяльність!

Незважаючи на це, консул зумів встановити цікаві контакти і займався, наскільки можна робити висновки з його рапортів до Варшави, розвідувальною діяльністю. Польський історик Є. Лоєк, що розшукав рапорти консула до Депутації чужоземних справ (Deputacja Interesów Cudzoziemskich) у Варшаві, подав такі цитати з найважливішого із звітів (18 серпня 1790 р.) [83]: «Малоросія молиться до Бога, щоб Польща могла звільнити її з сьогоднішньої неволі — вона [Малоросія] не вимагає з нашого боку нічого більше, як лише гарантії для релігії [...] Я мав багато розмов про це з людьми, які заслуговують на довір'я (ludźmi słusznymi), і завжди находив сприятливих для нас, бо лише втративши свої вольності, гарантовані ще польськими законами, [вони] зрозуміли тягар московської неволі». На випадок війни консул брав на себе обов'язок організувати на Правобережжі загін з «6000 козаків, складений лише з самих господарів або господарських синів», очолити його і вторгнутися на Лівобережжя, де він був певний підтримки і розраховував на успіх, особливо, якщо б Польща дала конкретні обіцянки селянам. «Маючи довір'я українців, я зумів би скерувати їх на вірну службу своїй Батьківщині (у даному випадку — Польщі.— *Я. Д.*), тим більше, що вони самі відчули б батьківську опіку, бо верховна влада не дозволила б надто гнобити підданих» [84]. Аналізуючи нововідкриті документи, Лоєк дійшов висновку, що це був «сміливий задум, який, однак, помітно виходив за межі намірів не лише Станислава-Августа, але навіть керівників Патріотичної партії. У Варшаві задум не піддавали жодному серйозному аналізові. Його не брали до уваги навіть на переломі 1790 і 1791 рр., коли серйозно враховували можливість війни з Росією» [85].

Ми, мабуть, ніколи не довідаємося з ким з «людей, які заслуговують на довір'я» зустрічався Заблоцький у Миргороді. Не підлягає, однак, сумніву, що він зустрічався з представниками аристократичної опозиції, бо лише від неї міг отримати запевнення про підтримку на випадок вторгнення козацького загону з Правобережжя. Очевидно, він намагався зустрітися з найвидатнішим представником дворянства — колишнім київським губернським і миргородським повітовим предводителем, двірським радником, членом Російської Академії наук, сином, одного з останніх миргородських полковників, відомим поетом В. В. Капністом, що мешкав в Обухові. Не підлягає сумніву, що один раз така зустріч мусила відбутися — без паперів від консула або, хоча б, затверджених польським консулом на Україні А. Заблоцьким, В. В. Капніст та його брат П. В. Капніст не могли податися у 1781 р. на Захід.

Заблоцький виїхав з Миргорода вже після повернення В. В. Капніста з Берліна. У грудні 1791 р. генерал-губернатор М. В. Каховський зажадав, щоб консул вернувся до Херсона. Заблоцький відмовився, і його видворили за межі Російської імперії протягом 48 годин.

3.6. Подорож на Захід. Часи були не просто неспокійні, а бурхливі. Країна ремствувала, досягнення у війні з Туреччиною були незначні, поширювалися сумніви, чи успіхи будуть. Потьомкін грабував край з харчів. Хвилювання охопило українське дворянство та багатих козаків. Починався голод. Європа поділилася на два ворожих табори: імперський (Росія і Австрія), що намагався розгромити Туреччину і захопити належні їй або залежні від неї землі, і Потрійну коаліцію (Англія, Пруссія, Голландія, а також Швеція, що приєдналася до них), яка підтримувала Туреччину і в 1788—1790 рр. перебувала у стані війни з Росією. Керівники Чотирирічного сейму в Польсько-литовській державі дотримувалися пропрусських тенденцій.

У січні 1791 р. Капніст приїхав до Києва у зв'язку з неприємностями з шовковим заводом. Його звинувачували у розтраті державних грошей. Проти нього виступив київський губернатор Ширков, а підтримував нібито генерал-губернатор М. Н. Кречетников. Про все це Капніст пише у французьких листах до дружини 12, 19 і 27 січня, 11 лютого, а також у російських листах до ближче невідомого «чоловіка Марії Павлівни» [86]. Він намагається виплутатися з особистих неприємностей, але не забуває стежити за міжнародними обставинами: «Измаил стоил недешево. Безбородко ранен, но легко»,— повідомляє він 19 січня невідомому. І зразу ж: «Поляки молчат» [87].

Капніст чекає на відповідь поляків. Ми, мабуть, ніколи не довідаємося, в чому вона полягала і коли прийшла, але можна висловити припущення, що Капніст у Польщі через когось (Заблоцького?) зондував грунт — чи він сприятливий для його вже цілком не автономістських планів. Коли поляки перестали мовчати, два брати Капністи — Василь і Петро — вирушили в дорогу. В листі з 11 лютого (старого стилю, тобто 22 лютого нового) 1791 р. Василь пише з Києва дружині, що він, Василь, повертається до Обухівки в найближчу п'ятницю, тобто 25 лютого нового стилю. У середині квітня (за новим стилем) Капністи були вже в Берліні. Треба рішуче відкинути можливі здогади про те, що: по-перше, подорож могла бути експромтом, таким собі непродуманим, імпульсивним кроком. Їхали не просто два брати Капністи з власними пропозиціями, а їхали представники групи однодумців. Так поводив себе в Берліні на переговорах Василь, а діяльність, яку він мріяв розгорнути, один чи два, навіть найталановитіші організатори, виконати не могли. По-друге, з'являтися в Берліні у ролі незнайомого з вулиці, загорнутого в чорний плащ з капюшоном, може було б дуже романтично, але цілком безглуздо. Герцберг все ж таки не приймав людей з вулиці, якими б титулами вони себе не прикрашували — треба було хоча б знати механізм, яким чином потрапити до Герцберга. Василь завчасно зондував грунт у Польщі, чекав відтіля відповіді, брав для себе і брата документи від польського консула в Миргороді. Інакше подорож з такими серйозними дорученнями була б просто нездійсненною.

Всупереч зусиллям тих авторів, які намагаються замовчувати або заперечувати виїзд братів на Захід на початку 1791 р. та їх перебування в Берліні, треба сказати, що опубліковані 1960 р. листи В. В. Капніста свідчать про відсутність Капністів на Україні: коротшу Василя і довшу Петра.

Останній зимовий лист Василя до дружини датований, як вже згадувалося вище, 11/22 лютого і написаний у Києві перед від'їздом відтіля до Обухівки, куди він повинен був прибути 14/25 лютого. Наступний лист Василя написаний з Обухівки 29 серпня/9 вересня1791 р. Поки що немає жодних слідів листів Василя (якщо, очевидно, не враховувати берлінський лист до Герцберга, написаний напередодні 13/24 квітня) за березень-липень 1791 р. А лист Василя з Обухівки від 29 серпня до київського протоєрея І. В. Леванди дуже цікавий. З нього видно, що господар недавно повернувся додому. Він засмучений: під час його відсутності померли два дячки і бажано в Києві знайти заміну. Василь був релігійною людиною, але про двох дячків він пише явно через деякий час після їхньої неодночасної смерті (в середині 1791 р. на Україні епідемії не було), тобто тоді, коли повернувся додому і почав господарювати [88]. П'ять місяців було цілком достатньо для поїздки до Польщі та Пруссії та назад.

У січні 1791 р. Василь систематично пише братові Петру, додаючи свої листи до листів дружині з 12, 19, 27 січня (листи до брата не збереглися). До листа дружині з 11/22 лютого лист для брата не додавався.

Після повернення до Обухівки у серпні Василь їде до Кременчука, звідки 11 листопада 1791 р. надсилає великого листа дружині з повідомленням про смерть Потьомкіна. Брата в цьому листі він не згадує [89], хоча такі відомості для Петра були б не менше цікавими. Після довгої перерви брат згадується знову лише в листі Василя від 10 грудня 1792 р., написаному в Москві: тоді Петро вже певно був на Україні. Про його особу ми згадаємо далі (див. 3.8), тут лише вкажемо, що, згідно з загальним переконанням (а воно базується на відомостях родини) і листами, які існували раніше, але втрачені у 30-х (?) роках XX ст., Петро під час революції був у Франції, служив у королівській гвардії («сторожі», «охороні»). Від 1789 р., тобто від початку Французької революції, до початку 1791 р. Петро був без сумніву на Україні, у квітні 1791 р. ж цілком певно в Берліні разом з Василем. Тоді він взагалі збирався подорожувати по Західній Європі (про це свідчить Д IV). Королівська гвардія розпалася 10 серпня 1792 р., коли палац Тюїльрі взято штурмом. Під зиму 1792 р. Петро міг повернутися з Франції додому — про дальші події там, до смерті короля включно, повідомляв йому вже Василь з Петербурга.

Шлях до Пруссії міг вести лише через Польщу. Не лише тому, що присутність консула в Миргороді полегшувала (або взагалі робила можливою) цю дорогу, але також тому, що лише у Варшаві Капністи могли отримати відомості, як потрапити до прусського двору. Досі не знайдено жодних слідів перебування Капністів у Варшаві. Але якісь відблиски їхнього перебування в польській столиці, відблиски контактів, можливо, збереглися (див. 3.10).

Ми не збираємося аналізувати характер, зміст і причини невдачі місії. Матеріал для розгляду цих питань викладено нами на самому початку (див. 1.2). Деякі імпульси, позитивні й негативні, для дальших досліджень можуть дати також викладені нижче найхарактерніші спроби інтерпретувати місію (див. 3.7). Ми хочемо, однак, зупинитися на деяких суміжних, цілком не другорядних питаннях: чи не була подорож Капністів грою, тобто, чи не виступали вони просто в ролі провокаторів: хто стояв за Капністами і чи продовжувалися їх контакти з Пруссією.

На запитання про те, чи берлінські розмови не мали провокаційного характеру, увагу звертав ще першовідкривач документів Дембінський; на це його, очевидно, наштовхнули міркування самого Герцберга (Д II). Дембінський, правда, розглядав питання трохи в іншій площині. Він відкинув думку про те, що з Герцбергом говорив не Капніст, а шпигун, який маскувався під Капніста, бо Катерина II мала інші канали для збору інформації і з її боку було б дуже необережно в такий напружений час звертати увагу прусського короля на Україну — становище в цій країні треба було вуалювати, а не розкривати [90]. До цього можна додати, що самому Василеві роль провокатора ніяк не підходила. Він був щирою і, наскільки було можливо в складному часі, відвертою людиною. Є ще одна деталь, яка змушує відкинути думку про подвійну роль Капніста. Виїжджав він з України з великими неприємностями, пов'язаними з шовковим заводом. Якщо б Капніст виконував секретне доручення уряду, неприємності з заводом, безсумнівно, закінчилися б з його поверненням. Вони, навпаки, загострилися (декрет Катерини II з 13 жовтня 1792 р.) [91] і тягнулися ще довго, закінчившись лише в 1793 р.

Василь Капніст був виразником не тільки своєї власної волі і своїх власних бажань. Він відбивав прагнення групи людей, які в 1787 р. висунули план відновлення козацьких формувань, а в 1790 р.— план переговорів з Пруссією. Ми навіть не знаємо, чи В. В. Капніст був керівником групи чи лише її емісаром. Перед очима Капніста і його товаришів були

приклади жорстокої розправи з інакодумцями минулих десятиріч і сучасних їм років як на Україні, так і в Росії [92]. Українські опозиціонери походили з аристократії — вони маскувалися і закамуфлювалися принаймні на одне сторіччя: до відкриття документів місії 1895 р. О. О. Оглоблін склав докладний список українських автономістів кінця XVIII ст.[93] (переважно так званого Новгород-Сіверського гуртка 80—90-х років XVIII ст.— до речі, гуртка, організаційне існування якого ще треба довести), думаючи, що вони стоять за спиною Капніста. Однак це, хоча і дуже важливий, але лише робочий перелік осіб. Попереду ще велетенська праця для вияснення зв'язків цих людей між собою (насправді в списку є люди різних політичних тенденцій з різноманітними взаємними симпатіями і антипатіями) і, що набагато важливіше, зв'язків з Капністами. До того, поки буде проведено таку велику дослідницьку працю, ми повинні сказати відверто, що, хто входив до групи однодумців Капністів,— невідомо.

Як згадувалося на початку дослідження, документи, які освітлюють місію, було додано Герцбергом чи його секретарем до листування з прусським послом у Петербурзі графом Г.-Л. фон дер Гольцем (див. 1.1). Невідомо, чи знав фон дер Гольц про подорож Капністів до Берліна. Однак збереглися відомості про те, що В. В. Капніст у 1793 р. в Петербурзі зустрічався з фон дер Гольцем і просив його потурбуватися долею «милого пруссака» (здається, кимсь вроді домашнього вчителя), який перебував на Україні в Обухівці [94].

3.7. Інтерпретація й антиінтерпретація документів місії. Література про місію налічує на сьогодні кілька десятків назв. Здається, цього вистачило б для вияснення найдрібніших подробиць щодо самої місії, характеру і суті переговорів. Як не дивно, але це не так. Головним об'єктом дискусії ось вже майже сто років є питання про те, **хто** їздив до Берліна 1791 р., а не про те, **навіщо** їздив туди. Немовби від переміни головної діючої особи змінювалася суть подій, які відбувалися. Так ставити питання неправильно, бо дискусію зводять головним чином до проблеми, чи був це Василь чи ні, відволікаючи увагу від набагато суттєвіших моментів: яке питання розглядали на переговорах, чи воно було своєчасним, чи відповідало справжньому станові справ. Як відомо, переговори закінчилися провалом, тобто Капніст нічого не добився, але дискутанти також відходили в бік від цього, знову і знову повертаючись до проблеми особи емісара.

Є ще друга особливість суперечки. Всі, хто заперечував подорож Василя, на словах підкреслювали, що вони знайомі з текстом документів 1791 р. Насправді ж вони цього не робили, тобто текстів не знали, не читали і не хотіли читати. Ті дослідники, які насамперед повинні були вивчати документи і на їх підставі доходити до тих чи інших висновків, проповідували апріорні міркування, ошукуючи читачів, що вони роблять це на підставі фактографічних досліджень. Ті, хто заперечував можливість подорожі Василя, огульно звинувачували протилежну сторону в гріхах, що не мали жодного відношення до історичної науки. Ніхто з цієї категорії авторів не прагнув побачити документи в оригіналі.

Ми не збираємось вести полеміку, вважаючи, по-перше, що переконання, які базуються на емоційних потребах і позанаукових факторах, не можна захитати раціональними доказами і, по-друге, що проведена знову наукова публікація текстів документів разом з атрибуцією Д І (див. 1.2—4) робить таку полеміку зайвою. Для того, щоб вести полеміку з авторами, які поклоняються ненауковій антиметодиці, хоч не хоч довелося б знизитися до рівня невибагливої лексики, яку вони застосовують, а цього ми не хотіли робити.

Викладаючи в межах даного джерелознавчо-історіографічного екскурсу різні помилки і деформації, побудовані нібито за допомогою так званого дедуктивного методу, а фактично на суб'єктивних переконаннях (добре, якщо вони були щирими!) або на «переконаннях», продиктованих позанауковими факторами, ми навіть не прагнемо показати, на які манівці здатні піти історики й літературознавці, якщо вони відриваються від азбуки науково-дослідницької методики.

Для того, щоб уникнути звинувачення в упередженості й небезсторонності, ми механічно виключаємо з подальших міркувань праці українських авторів, які виступали за те, що Василь був в Берліні, і ставилися до його місії позитивно. Таким чином, за межами нашого огляду опинилися міркування і висновки таких авторів, як М. Антонович [95], І. Борщак [96], Д. Донцов [97], Д. Дорошенко [98], В. Дорошенко [99], М. Грушевський [100], О. Оглоблін [101], Д. Чижевський [102], М. Возняк [103] та багато інших, хоча деякі з них є науковими авторитетами і висунути проти них звинувачення в необ'єктивності не так просто (що, однак, робилося і робиться). З українських авторів ми включили до нашого огляду не лише тих, що характеризували місію Василя негативно, а й тих, що намагалися поставити на місце Василя іншу особу. Неукраїнських авторів (російських, польських, німецьких, американських) враховано, очевидно, настільки, наскільки їх концепції, часто апріорні й фантастичні, були призначені для того, щоб внести «нові деталі» в пояснення події.

Застосування класифікації за головною дійовою особою місії і за емоційним ставленням до неї дає таку картину:

Василь Капніст, відношення позитивне або індиферентне (див. 3.7.1.),
Василь Капніст, відношення негативне (див. 3.7.2),
Петро Капніст, відношення позитивне або індиферентне (див. 3.7.4),
Петро Капніст, відношення негативне (див. 3.7.3),
Микола Капніст, відношення негативне (див. 3.7.5),
Ні Василь, ні Петро Капністи — взагалі ніхто (див. 3.7.6).

Повне замовчування місії — нульовий варіант, дуже поширений у російській літературі, присвяченій Василеві Капністові. Сам по собі курйозний, бо покриває мовчанкою, без сумніву, важливий факт з біографії поета, але він легко пояснюється «змовою мовчання» і на особливий розгляд не заслуговує. З іншого боку, така мовчанка підозріла хоча б з точки зору відомої формули «мовчанка — знак згоди».

3.7.1. Василь, позитивний або індиферентний варіант. Б. Дембінський, професор Львівського університету, неприхильно настроєний до українського національно-визвольного руху [104], повідомив про своє берлінське відкриття на засіданні Історичного товариства у Львові 7 грудня 1895 р.[105] Пізніше він присвятив місії окреме дослідження (1896, перевидання 1913) [106] і опублікував відповідні документи [107]. Саму місію він характеризував такими словами: «Можна з глибоким переконанням твердити, що те, що говорив «емісар» про становище і настрої на Україні, про старі незабуті ідеали, на [здійснення яких] чекали з тугою, було якнайщирішою правдою, що скарги і нарікання були справедливі й правдиві, вийняті з-під серця, що в тому, що українець говорив у Берліні від свого імені та від імені своїх земляків, не було ні фальшу, ні перебільшення. Все це само собою говорить про нього добре і викликає довір'я» [108].

Г. Заке, німецький історик-марксист, жертва гітлерівського терору, без сумніву, ворог будь-яких проявів шовінізму як у житті, так і в науці, присвятив В. В. Капністові, його «Оді на рабство» та берлінській місії, окремий нарис (1941) [109]. Він вважав, що «опубліковані документи доводять безрезультатність зусиль Капніста. Ці документи кидають, однак, яскраве світло на автономічні, навіть сепаратистичні прагнення Капніста,

сліди яких можна визначити в «Оді на рабство». Капніст, безсумнівно, був українським патріотом. Він дав себе потягнути на державну зраду, в кожному випадку, лише в період Потьомкіна, коли серед російського дворянства також були сильні опозиційні течії» [110].

Є. Лоєк, сучасний польський історик, ледве чи дуже дружньо настроєний до українського руху (відомі його виступи з засудженням гайдамацького повстання 1768 р. в Україні), як спеціаліст з історії Польщі кінця XVIII ст. звернув увагу на берлінську місію, співзвучну з рапортами польського консула в Миргороді (які він відкрив), не підозрюючи, однак, миргородського походження Капніста. За Лоєком, до Капніста в Берліні «спочатку поставилися з неохотою і підозрінням. Герцберг відповів йому ухильно і розхолоджуюче (що повністю одобрив Фрідріх-Вільгельм II). Капніст врешті поїхав з Берліна, не отримавши жодних гарантій ані ніякої заохоти до дії». І далі: «Цілком незалежні одне від одного свідчення прусських і польських джерел взаємно визначають свою вірогідність, не залишаючи місця для сумнівів в правдивості реляції Заблоцького і автентичності місії Капніста» [111].

3.7.2. Василь Капніст, негативний варіант. С. М. Щеголєв, російський реакційний публіцист, якого розстріляли в Києві 1919 р. за правилами червоного терору. За визначенням В. І. Леніна «черносотенец бешеный: ругает украинцэв гнусными словами» [112]. Місії Капніста Щеголєв торкнувся в праці «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма »(1912), яку Ленін назвав «Zitatensack сыщика! [...] Систем[атический] (сыщицкий) обзор истории и совр[еменного] движения украинского»[113]. З перевидання цієї книжки (1914) беремо цитату, що характеризує місію очима «невежды» (також вислів Леніна): «В 1791 р., перед другим поділом Польщі, відомий письменник Капніст (гарячий малоросійський патріот, судячи за його «Одою на рабство») здійснює таємничу подорож до Берліна і, називаючи себе уповноваженим своїх співвітчизників (малоросіян), звертається до прусського канцлера Герцберга із запитанням, чи можуть його земляки, доведені до крайнього відчаю тиранією російського уряду, розраховувати на допомогу Пруссії, щоб скинути російське ярмо і відновити старий козацький лад. Дипломат Герцберг, відомий ініціатор першого поділу Польщі, був непохитним прихильником прусько-російського зближення і тому відповів Капністові відмовою. Найближче майбутнє виявило цілковиту безпідставність авантюри Капніста, інспірованої, можливо, його приятелями з польських поміщиків Київської губернії, з вибору яких він у 1785—1787 рр. був губернським предводителем дворянства» [114]. Ця цитата запозичена з параграфа під заголовком «Поляки і польські клеврети».

Твердження Щеголєва, що Капніста обрали предводителем дворянства голосами польських поміщиків, не відповідає дійсності. У 1785 р. ніяких польських поміщиків у Київському намісництві не було — вони з'явилися лише після третього поділу Польщі, коли в 1796 р. до намісництва приєднали частину Правобережжя [115]. Непохитне русофільство Герцберга також не викликає довір'я.

У 1946 р. невідомий український радянський історик відзначив 50-річчя публікації нотатки Грушевського [116], присвяченої знахідці Дембінського, де, за анонімом, «маститий історик смакує ганебні факти про одного з давніх попередників банди українсько-німецьких націоналістів, який ще тоді намагався запродати Україну в німецьку кормигу. Йдеться про документи, знайдені 50 років тому, в таємному берлінському архіві, про лист українського шляхтича на прізвище Капніст, який просив таємної аудієнції у прусського міністра. Цей самий Капніст, паскудний зрадник, сподіваючись тоді на війну Німеччини з Росією, просив німців «помочі».

Повчальний і остаточний кінець цієї бридкої історії, яка пустила перші кволі корінці ще аж 1791 р., настав тепер, у роки Вітчизняної війни, коли українсько-німецькі націоналісти так одверто показали себе на весь світ найлютішими ворогами українського народу» [117].

Ці публіцистичні висловлювання не слід було б, мабуть, наводити, якщо б вони не примусили деяких українських радянських істориків і літературознавців конструювати (зрештою, не зовсім вдалу) лінію захисту В. В. Капніста від інсинуацій такого роду.

3.7.3. Петро Капніст, негативний варіант. А. В. Стороженко, за гроші якого (і за гроші його брата, також історика) видавався капітальний «Малороссийский родословник» [118] В. Л. Модзалевського, залишив за собою право активно втручатися до тексту цієї генеалогічної праці. До біографії Петра Капніста, складеної Модзалевським, Стороженко прилаштував свій коментар, який відповідав скеруванню його політичної діяльності («активний діяч Київського клубу російських націоналістів [...], крайній реакціонер-монархіст, великодержавний шовініст [...], самостійне існування української нації рішуче заперечував»,— так характеризує Стороженка сучасна радянська історична наука) [119]. Стороженко писав: «Мабуть про цього Капніста, що мав особисте незадоволення по відношенню до імператриці Катерини II і князя Потьомкіна (див. «Сочинения» графа Петра Івановича Капніста, Москва, 1901, т. 1, с. XVII—XVIII, примітка), відомий австрійський професор пан Грушевський у своїй книжці «Очерк истории украинского народа» (С.-Петербург, 1904), на с. 314 розповідає таке [...] [120]. Джерело, з якого пан Грушевський взяв цю вістку, досить мутне і ледве чи може витримати сувору історичну критику; швидше всього в ньому треба бачити чиюсь плітку. Очевидно, співчутливий тон і висловлювання пана Грушевського (наприклад, «один з видатних (?) представників української (?) інтелігенції») при викладенні вістки — у даному випадку не на місці. Якщо б оповідання пана Грушевського було правдою, то тільки найглибшу відразу і бридливість викликав би в кожному російському серці негідний поступок легковажного інородця (сина «не малоросіянина, а справжнього грека»), який надумав зраджувати, та ще й від імені «земляків», російський уряд, який так щедро нагородив у 1743 р. його батька «як іноземну людину за виїзд з його батьківщини» [121]. Ця довга тирада підписана скороченням «Изд.», тобто «видавець» (чи «видавці»), іншими словами А. В. та М. В. Стороженки [122]. Ми приймаємо авторство А. В. Стороженка, постійно агресивного і ненаукового у своїх висловах.

Висловлювання Стороженка було сприйняте як висновки сумлінного і цілком іншого за поглядами українського історика Модзалевського (досі ніхто не звертає уваги на підпис «Изд.», а всі цитують Модзалевського!) [123].

«Особисте невдоволення» Петра щодо Катерини II — це його небажання стати коханцем імператриці. Стороженко, цитуючи Грушевського, «забув» вказати, що цей автор говорить про Василя, а не про Петра. Повторюючи посилання на збірку документів Дембінського 1902 р., Стороженко не вважав за потрібне заглянути до цього «мутного джерела». Але з легкої руки Стороженка, замаскованого під ні в чому не винного Модзалевського, ідентифікація «Капніст, що говорив з Герцбергом—Петро» почала давати подальші плоди.

3.7.4. Петро Капніст, індиферентний або позитивний варіант. Ідентифікація берлінського Капніста з Петром, вміщена у такому популярному і, в основному, вірогідному довіднику, як «Малороссийский родословник», розповсюдилася досить широко. Багато авторів, використавши її, відкинуло лайливі слова, але й не звертало жодної уваги на скромний під-

пис «Изд.». Вважали, що йдуть слідом за думкою об'єктивного історика і заслуженого генеалога Модзалевського, і, в кожному випадку, не по стопах Стороженка. Таким чином ідентифікація, без перевірки її джерельних підстав, перейшла до праць І. Ф. Павловського [124], М. М. Ткаченка [125], Ю. Г. Оксмана [126] та ін.

Поклавши в підставу неправильну ідентифікацію, а також бажаючи забезпечити пам'ять поета від інсинуацій журналу «Україна» (див. 3.7.2.), новий сюжет опрацював майбутній професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л. А. Коваленко: «Відомий український буржуазний історик М. Грушевський пустив до ужитку версію про місію В. В. Капніста в Берліні, нібито за допомогою прусського короля проти тиранії Потьомкіна і Катерини. Однак, польський історик Дембінський, на працю якого покликається Грушевський (Dembiński, «Tajna misja Ukraińca...), лише висловив припущення, що це був В. Капніст. Насправді В. Капніста в Берліні взагалі ніколи не було. Справа виглядала так. У зв'язку із загостренням відносин між Росією і Пруссією в 1790 і 1791 рр. статс-секретар прусського міністерства закордонних справ граф Герцберг, відомий організатор шпіонажу і розвідки (див. «Сборник Русского исторического общества», т. 42, стор. 101), влаштував побачення з Петром Капністом, зондуючи грунт для вербування його своїм агентом (Пруссія мала плани щодо України). Але радикальні погляди Капніста, різке засудження ним кріпацького режиму Катерини II і патріотичні настрої цілком не підходили для цілей Герцберга й, інформуючи короля про побачення з Капністом, він кваліфікував переговори як безрезультатні» [127]. Автор не подав, звідкіля він почерпнув свої сенсаційні відомості про вербування П. В. Капніста на прусського агента, а його повідомлення про те, що Дембінський лише припускав нібито місію виконав В. В. Капніст, неправдиве — Дембінський твердив (а не припускав) це з повним переконанням.

Рятівну версію Коваленка відразу підхопив київський літературознавець А. І. Мацай і виклав, правда, вже іншою лексикою: «Провокаційне патякання, яке слідом за М. Грушевським поширюють українські буржуазні націоналісти, про ворожнечу В. В. Капніста до Росії, до її народу, про його подорож 1791 р. «до Німеччини просити помочі проти Росії» (див. В. Дорошенко. Українство в Росії.— Відень, 1917.— с. 4) — воно наскрізь брехливе. Це довели найновіші історичні дослідження (див. наприклад, Л. А. Коваленко.— Журн. «Вопросы истории».— 1947, № 2.— С. 83). І, очевидно, непорозумінням слід вважати проникнення наклепницької версії про ненависть Капніста до російського народу в журнал «Радянська Україна» (1946.— № 1.— С. 39)» [128]. Цитата з Дорошенка тут не докладна, та й книжка його вийшла у 1916 р.; журнал з «наклепницькою версією» називався не «Радянська Україна», а просто «Україна», але не в цьому суть. Мацай відверто сказав, що вона полягає у захисті В. В. Капніста, а не у встановленні правди.

В 60-х роках А. А. Коваленко нібито відмовився від своєї фантастичної інтерпретації [129], але в 1973 р. подарував свій детективно-шпигунський сюжет більш поширено. Він пише: «...уважне вивчення матеріалів свідчить, що Василь Капніст не лише не був у Берліні, а взагалі не був за кордоном. Такий старанний дослідник та знавець українського дворянства, як В. Модзалевський, у своєму «Родословнику» жодним словом не згадує про подорож В. Капніста за кордон (*Модзалевський В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 284. Переглядаючи архіви Капністів, що знаходяться у рукописному відділі Бібліотеки АН України, мені також не доводилось знаходити матеріали про подорож Василя Капніста за кордон). Якщо можна вважати доведеним, що В. Капніст не їздив за

кордон, то не менш доведеним можна вважати і те, що його брат Петро Васильович Капніст був за кордоном і переговори в Берліні міг вести лише він. Таку думку висловлює і Модзалевський (*Модзалевський В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 285)». І далі: «Пруссія була зв'язана з Україною у господарському відношенні і тому природно, що під час конфлікту з Росією у 1789—1791 рр. Герцберг звернув увагу і на Україну, розглядаючи її як майбутній об'єкт загарбання. Добре інформований своєю агентурою про Україну, Герцберг не міг не помітити родини Капністів, їх опозиційних настроїв щодо царського уряду. Скориставшись з того, що Петро Капніст був тоді у Західній Європі, Герцберг через своїх агентів влаштовує побачення з ним. (Та, звичайно, це було обставлено як звернення самого Капніста до прусського уряду.) Дембінський пише, що самому Капністу Герцберг по суті нічого конкретного не відповів, зазначивши, що він нічого не може сказати, оскільки все залежатиме від розвитку подій (*B. Dembiński.* Tajna misja...— S. 2—8). Відповідь стримана і холодна. Доповідаючи королеві про переговори з Капністом, Герцберг у такому ж холодному тоні порадив не надавати цьому звертанню ніякого значення (там же). Отже, ясно, що Герцберг залишився незадоволеним розмовою і будь-які переговори були припинені. Розмова О. [!] Герцберга з П. Капністом була розмовою осіб, що говорили двома політичними мовами. Капніст говорив про тиранію Потьомкіна і Катерини II, а Герцберг зондував грунт для вербування агента-розвідника, провідника прусської ідеї. Тому Герцбергу не могли подобатися самі ідеї визвольної боротьби, про які говорив Капніст, оскільки прусський уряд, як відомо, надзвичайно вороже поставився до французької революції. Думки Капніста нагадували «жахливі паризькі ідеї» і, безумовно, не подобалися Герцбергу» [130].

Що покликання на Модзалевського у даному уривкові ні при чому, вже відомо. Уявні інтенсивні економічні зв'язки України з Пруссією автор конструював таким чином, що торговельні контакти з усіма німецькими землями (не лише з Пруссією!) зарахував до прусських; прусськими він оголосив також усі німецькі колонії на Україні. Звичайний погляд на карту Європи кінця XVIII ст. свідчить про те, що Герцберг не міг дивитися на Україну як на об'єкт агресії. Знайомство Герцберга з Україною і її проблемами було поверховим, інакше він не переплутав би в рапорті королеві Харків з Краковом... (див. 1.2.).

3.7.5. Микола Капніст, негативний (?) варіант. Найновіший за хронологією сюжет — спроба професора Індіанського університету в Блумінгтоні В.-Б. Еджертона поставити на місце Василя, як виконавця берлінської місії, його третього брата — Миколу [131]. Спроба аргументована дуже слабо, більше підходить до жанру детективно-авантюрного оповідання, чим до серйозного наукового дослідження. Це може викликати лише глибокий жаль.

Свою ідентифікацію Еджертон обгрунтовує трьома «аргументами»: 1. Микола був ексцентричною і неврівноваженою людиною, 2. 21 роком пізніше він збирався зустрічати Наполеона на Україні, 3. він був (як і Василь) двірським радником. Даних про те, що Микола будь-коли їздив на Захід, Еджертон не наводить. Ледве чи треба підкреслювати, що перші два аргументи не мають жодного сенсу (хіба лише в такому дусі, що в деспотичних державах Сходу проти тиранії можуть виступати лише психічно неповноцінні люди — але це аргумент з іншої площини). У 1791 р. Микола ще не був двірським радником, він став ним лише у 1802 р.[132] У 1790 р. Миколу обрали предводителем дворянства Катеринославського намісництва [133] — треба глибоко сумніватися в тому, щоб, виконуючи цю

функцію, яка вимагала, в основному, присутності на місці, він міг непомітно відірватися для подорожі на Захід на кілька місяців.

Еджертон ще натякає на те, що в Пруссії Микола міг видавати себе за свого брата Василя. Ми знову наштовхуємося на наївне уявлення про те, що до графа Герцберга можна було зайти так собі, з вулиці, і оголосити себе будь-якою особою (тоді чому саме Микола Капніст? Адже подібну гру з підставними фігурами можна продовжувати до безконечності, підбираючи десятки можливих кандидатур). Еджертон взагалі, мабуть, не має уявлення про поняття аристократичної честі тої епохи, честі, яка існувала навіть на Україні і навіть в ексцентричної людини, що забороняла підшиватися під когось іншого. Тим більше, в справі, що загрожувала для рідного брата (Василя, в даному випадку), при викритті, смертельною небезпекою. Поняття честі ми не вважаємо пустим звуком; адже ж, мабуть, якраз завдяки цій честі (а не особливій конспірації), співтоваришів треба завдячувати викриття місії лише 104 роки після її проведення. Зрештою, якщо б Микола здійснив таку подорож, то для того, щоб самому відіграти певну політичну роль.

У читача статті Еджертона, правда, складається враження, що його менше всього цікавило питання про те, хто насправді був у Берліні. Автор радів тим, що він, як йому здавалося, натрапив на слід українсько-німецької інтриги, яка проявилася в поширенні думки, що у 1791 р. до Берліна їздив Василь... Якщо бути докладним, то в даному випадку треба говорити про польсько-російсько-німецько-українську інтригу, бо за ідентифікацію берлінського Капніста з поетом виступали дослідники чотирьох національностей (абстрагуючись від того, що німцем виявився історик-комуніст, а не нацист, як треба б чекати). Слово «інтрига» голосне, міцне і зобов'язує до багато дечого; інтриги затівають і здійснюють з певною цілком реальною — політичною, військовою, економічною — метою. При всій повазі до автора найновішого домислу важко зрозуміти, яку користь можна було здобути (хоча б у періоди першої і другої світових воєн) з того факту, що у 1791 р. до Берліна їздили з певною місією два (або навіть три, чотири) брати Капністи. Загарбницькі плани Німеччини відносно України цілком певно будувалися незалежно від того, хто і про що говорив з Герцбергом 24 квітня 1791 р.

3.7.6. Не було нікого. Цей парадоксальний шлях інтерпретації берлінської місії обрав заслужений публікатор творів Капніста (та, одночасно, дуже неуважний їх коментатор [134] російський радянський літературознавець Д. С. Бабкін. Ось що твердить Бабкін: «На підставі польських джерел (*B. Dembiński*, «Tajna [...]», «Źródła [...]») розповідається про відвідини під час закордонної подорожі П. В. Капністом в Берліні прусського міністра Герцберга. «У 1791 р. в Берліні з'явився один з видатних представників української інтелігенції Капніст»,— пише М. С. Грушевський [...] Це далі пішли інші українські історики, пов'язуючи цей випадок з іменем В. В. Капніста (див. *Антонович М.* «Козацький проект [...]»). Довкола цього епізоду велася велика полеміка. Радянські дослідники справедливо добачають надуманий тенденційний характер легенди про подорож Капніста до Берліна. «Провокаційне патякання»,— пише А. І. Мацай [...]. Цей лист [135] та ряд інших листів Капніста, що тут друкуються, документально заперечують легенду про подорож у 1789 р. П. В. Капніста за кордон, про його службу в палацовій сторожі в Парижі й про відвідини ним у Берліні прусського міністра Герцберга. Так само ці листи заперечують версію про подорож В. В. Капніста до Берліна. З листів Капніста видно, що він, так як і його брат Петро, ніколи не виїздив у згадані роки з Росії. Подорож П. В. Капніста за кордон стосується кінця 1770-х років. Щодо В. В. Капніста, то він взагалі ніколи не виїздив

з Росії. За листами В. В. Капніста можна встановити, де він був у 1790-х роках. В найближчі до Французької революції місяці і в другій половині 1789 р. та 1790 р. він жив у рідній Обухівці, рідко виїздив через господарські справи до П. В. Капніста до Трубайців і до Києва. У 1791 р., як видно з його листів до дружини і до І. В. Леванди, він був у Києві та в Обухівці. З листів Капніста за 1791 р. виходить, що його брат довгий час був дома. У 1792 р. Капніст жив в Обухівці, працював там над комедією «Ябеда». Наприкінці листопада 1792 р. він поїхав з Обухівки до Петербурга і був там до кінця 1793 року [136].

Що ж, аналізуючи ці висловлювання Бабкіна, треба констатувати, що і статті Дембінського, і його публікації документів літературознавець не бачив (інакше він не писав би про польські джерела, яких немає в природі, не кажучи вже про те, що, цитуючи польські назви праць Дембінського, не зробив би десять помилок). Грушевського він не читав — Бабкін переконаний, що цей історик, як і Дембінський, писав про Петра! Проведений Бабкіним огляд листів В. В. Капніста дезорієнтує, насправді листи свідчать про цілком протилежне (див. 3.6), тобто посередньо підтверджують відсутність Василя протягом кількох місяців 1791 р. і відсутність Петра не менше як півтора року в 1791—1792 рр. Але, між іншим, спробуємо стати на точку зору Бабкіна: хто ж тоді, на милість Божу, був у квітні 1791 р. в Берліні?

3.8. Петро Капніст. Про Петра писали і багато, і мало. Багато, тому що майже завжди в працях про Василя згадують його брата — вольтеріанця: мало, тому що досі немає окремого дослідження, присвяченого Петрові (цього він цілком заслуговує), написаного не на тих, частково явно помилкових даних, які кочують з одної праці в іншу, а на справжньому джерельному матеріалі.

Не підлягає сумніву, що Петро не був тим Капністом, з яким говорив Герцберг, і що всі здогади такого типу (див. 3.7.3—4) — це звичайні натяжки, якими хочуть частково «захистити» поета. Незважаючи на це, роль Петра була великою, він був, вживаючи юридичний термін, співучасником козацького проекту 1787 р. (тому й доповідав йому Василь про розвиток подій), співучасником місії 1791 р. (вони ж виїхали разом).

Отже, кілька слів про Петра. Військова кар'єра його обірвалася у 1775 р., коли він пішов у відставку з Преображенського полку в ранзі гвардії прапорщика — для того, щоб уникнути залицяння Катерини II (за висловом доньки Василя — Софії Скалон — Петро був «совершенным красавцем»). Петро втік з Росії (також вислів Софії) до Західної Європи, спершу, нібито, до Голландії, потім до Англії. Кілька років він мешкав у Лондоні. В Англії близько 1780 р.[137] він одружився з англійською Елізабетою Гаусман і через деякий час повернувся на Україну, в село Трубайці. Привіз він, очевидно, не лише дружину, яка так і не навчилася говорити по-українськи, а й ті західноєвропейські звички і переконання, завдяки яким його навіть в родині Капністів вважали людиною з незвичайними дивацтвами. До дивацтв залічували, очевидно, й те, що він звільнив своїх селян.

У 1791 р. він знову поїхав на Захід, опинився у Франції, був у королівській гвардії, а після її розгрому повернувся додому. Існує думка, що у Франції він встановив контакти з французькою дипломатією, захищаючи права України, зрештою, безрезультатно [138]. Відомо, що з Франції він писав на Україну. М. М. Ткаченко, який привіз рештки архіву Капністів з Кременчука до Києва, відзначив, що більшість листів XVIII ст., які є у збірці, припадає на 1791—1796 рр. В цих листах був також «деякий матеріал відносно П. В. Капніста, що був під час революції у Франції» [139]. Якась злочинна рука викрала із збірки майже всі листи Петра, що там

зберігалися (не лише про революційні події у Франції, але й про утворення так званої республіки в селі Трубайцях) [140]. На сьогодні, можна сказати випадково, у фонді збереглося лише п'ять листів Петра — чотири з них до брата Василя (13 січня 1786 р. з Харкова, 26 березня 1795 р. без позначення місця і два недатовані з кінця XVIII ст. з Трубайців) [141] — всі вони ще не публікувалися.

Після повернення з Франції Петро жив філософом (за словами М. І. Лорера) в Трубайцях.

В сучасній російській радянській науці про П. В. Капніста склалася, в основному, правильна думка як про людину, що «дивовижно об'єднувала у собі патріархальність вельможі — українофіла, ледве не сепаратиста, з вольтеріанським європеїзмом і просвітництвом радикальної та атеїстичної редакцій» [142].

3.9. Архів Капністів. В літературі (наприклад, в цитованому вище уривкові з праці Л. А. Коваленка, див. 3.7.4) промайнула думка про те, що якби В. П. Капніст їздив до Берліна, то це обов'язково повинно було б відбитися в матеріалах його архіву. Це явна нісенітниця, якщо мати на увазі умови 90-х років XVIII ст., однак ми прагнемо коротко простежити долю капністівських родинних архівів для того, щоб показати, що навіть якщо, всупереч здоровому глуздові, в них могли залишитися якісь сліди місії, можливість їх збереження до сьогодні мінімальна.

Відомий український історик О. М. Лазаревський у 1887 р. писав до Г. О. Милорадовича: «Ви не знаєте чи надруковано опис архіву графа Капніста в селі Михайлівці Сумського повіту? Здається, в Товаристві давнього письменства був реферат про цей архів. Ви, очевидно, знаєте, що у Капніста багато паперів Полуботка» [143]. У даному випадку Лазаревський писав про збірку графа Василя Олексійовича Капніста, внука поета. У звітах петербурзького Товариства любителів давнього письменства ми не знайшли жодних відомостей про такий реферат. Сам архів, надзвичайно багатий [144], спалили у 1918 р., тоді ж знищили унікальну колекцію предметів мистецтва і старовини [145].

У 1912 р. на петербурзькій виставці «Ломоносов і часи Єлизавети» експонувалися матеріали із збірки Ростислава Ростиславовича Капніста-старшого, правнука Петра Капніста. Це були матеріали про бригадира Василя [146]. Маєток Р. Р. Капніста був поблизу села Єлизаветина Хорольського повіту. Збірка загинула.

Сприятливіше склалася доля третього родинного архіву, що перейшов від внука поета графа Василя Семеновича до його доньок Олени і Марії, які мешкали в с. Пузиковому Кременчуцького повіту. Наприкінці XIX ст. з цими матеріалами знайомилася графиня Іна Петрівна Капніст [147]. Після революції збірку (про її комплектність і збереженість судити важко) перевезли з села Пісків до Кременчука, в розпорядження окружного відділу політичної освіти (окрполітосвіта). У 1924 р. уже згадуваний вище Ткаченко привіз її до Києва, до Археографічної комісії ВУАН, склав опис і звіт, а про архів доповідав на засіданнях Археографічної комісії та на Історичній секції ВУАН [148]. В Києві архів передавали кілька разів з рук до рук: 1932 р. в розпорядження Історичної і Літературної комісій Академії наук, пізніше — до Відділу рукописів Бібліотеки АН. В травні-червні 1937 р. (нібито за два місяці, що неправдоподібно) всі матеріали архіву описав співробітник відділу О. О. Назаревський. 1941 р. архів евакуювали до Уфи, а після війни повернули до Києва. Втрати архіву в радянський період характеризують такі, хоча б, цифри. У 1925 р. в архіві було 1120 листів за 1746—1918 рр.— тепер залишилося лише 778; втрачено майже всі листи Василя-батька і Петра Васильовича, брата поета [149]. Деколи несподівано виринають окремі книжки з бібліотеки Василя Кап-

ніста[150]. До Львова завандрували папери його сина Олексія, підполковника російської армії[151].

При такій долі родинних архівів Капністів ледве чи можна серйозно говорити про те, що відсутність слідів місії 1791 р. в архіві говорить проти участі в ній Василя Капніста. Адже досі не знайдено тексти козацького проекту 1787 р., хоча це був цілком легальний документ.

3.10. Козацький епізод при обговоренні конституції 3 травня 1791 р. у Варшаві. Вище ми висловили припущення про те, що шлях братів на Захід ішов через Варшаву, бо лише там — у пропрусських колах — вони могли отримати відомості, потрібні для продовження своєї подорожі. Вірогідні сліди Капністів у Варшаві невідомі — але там їх ніхто ніколи не шукав.

Ми хочемо звернути увагу на один цікавий збіг. В проміжку не більше десяти днів про долю українських козаків в подібному дусі говорилося в двох європейських столицях — у Варшаві та Берліні. Виступаючи на історичному засіданні польського сейму — на тому засіданні, на якому було прийнято конституцію 3 травня — один з найактивніших її захисників, шеф Королівського кабінету (в розумінні канцелярії короля) Н. Кіцінський заявив: «Невже ми повинні чекати на те, щоб козацький гетьман на чолі донського і запорозького рицарства прибув сюди оголосити про призначене нам місце в політичному вигляді Європи — після улюблених ним же козаків або після підкорених раніше від нас і звиклих до ярма татар і волохів?»[152]. Козацький гетьман, про якого тут говориться, це Потьомкін[153], а далі перелічується підкорення запорозьких козаків (1775), кримських татар (1783) і молдаван (1789—1790).

Сучасники звернули увагу на цей козацький епізод у виступі Кіцінського[154], польська і українська історіографії його ігнорували. В руках Кіцінського було найважливіше державне шифроване листування, він був у курсі міжнародних подій, можливо, знав рапорти Заблоцького з Миргорода і знав, що діялося далі. Козацький епізод виступу з 3 травня 1791 р. заслуговує на дальше вивчення з точки зору його, можливо, капністівського, джерела.

4. Хто такий Василь Капніст?

Громадсько-політичне життя України кінця XVIII — початку XIX ст. вивчене дуже слабо. Наші знання, побудовані лише на опублікованих мемуарних і фрагментарних архівних джерелах, не дають всеохоплюючої картини. Вивчення велетенських покладів архівних джерел з такої точки зору ще не велося. Тому й відомості про козацький проект 1787 р. та місію 1791 р.— це, насправді, випадкові знахідки.

Відносно Капністів лежать ще невикористані матеріали збереженого проріджeного архіву із с. Пісків. Досі не опубліковано ряд рукописів Василя Капніста, серед них його нотатка про становище на Україні, яка датується (за водяним знаком) 1812 р.[155] Не використані листи до В. В. Капніста від Д. П. Трощинського (якого вважали одним з лідерів опозиції), В. О. Гоголя-Яновського, М. Я. Трохимовського, В. Я. Ломиковського, І. П. Мартоса і багатьох інших[156].

Чого варті безліч разів цитовані в літературі про поета фрагменти з спогадів доньки: «Взагалі він живо турбувався всім, що стосувалося Малоросії і немов страждав разом з нею, тому переважно був сумним і в поганому настрої. Його єдине бажання було — відновити давнішній добробут і багатство Малоросії та оживити, так сказати, народ, який ще пам'ятав свою волю, але пригноблений і переслідуваний несправедливістю». Та в іншому місці: «Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії; при найменшому пригнобленні або несправедливості начальства він летів до

Петербургу, кидав свою родину, робив борги (які, між іншим, завжди таємно оплачував його приятель і брат Петро Васильович) і, воюючи часто з визначними людьми, майже завжди повертався переможцем» [157]. Ми досі не знаємо, за що конкретно вів ці баталії Капніст.

У літературній творчості Капніст не перейшов на українську мову, хоча, як згадує Бантиш-Каменський, «досконало володіючи російською (про що свідчать його твори), вільно висловлюючись по-французькому і по-німецькому, він любив, переважно, говорити по-малоросійському» [158]. Капніст немов передбачав прихід нового часу. Недаремно він з великою увагою віднісся до прагнення сина Семена скласти словник української мови [159].

Думки, настрої, ідеали, атмосфера Капністової хати таким чи іншим чином відбилися на двох наступних поколіннях. Сини — Семен і Олексій — пов'язані з декабристським рухом. Цей же Олексій, що переступає поріг у нову епоху,— приятель Т. Шевченка, близький до кирило-мефодіївців. З полтавським домом доньки Софії підтримували зв'язки М. І. Гулак, В. М. Білозерський, О. О. Навроцький та ін. Із спогадів М. П. Драгоманова: «Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надибавсь, напр., на сліди впливу Капністів-лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і «Сон», і «Кавказ» Шевченка» [160].

Бюрократія палала відкритою ненавистю до Капніста саме за його інородство. Характерне висловлювання Ф. Ф. Вігеля: «Вартими уваги були також два українці: один поет у відставці, інший в такому званні тільки що поступив на службу. Вони обидва, незважаючи на єдиновірність, єдинокровність, єдинопрофесійність, на двовікове з'єднання їх батьківщини з Росією, таємно ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнєдич. Василь Васильович Капніст одружився з рідною сестрою жінки Державіна, але навіть ці подружні зв'язки не могли прив'язати його до Росії. Він написав багато віршів і дуже добрих і, завершивши своє поприще великим своїм творінням, яке називають «Ябеда», спустився на лаври. Не звертаючи увагу на наші слабкості, хиби, на наші смішні сторони, він у перебільшеному вигляді, на ганьбу світу, показав злочинну мерзотність наших головних суддів і їх підлеглих. Тут ні в дії, ні в особах немає нічого веселого, потішного, а все лише жахливе [161]. 40 років пізніше один з його єдиноземців, малорослий малорос, якого називати тут ще не місце [162], керуючись такими мотивами, в такому ж дусі написав свої комедії і повісті. Не виводячи на сцену ні однієї чесної російської людини, він виставив на загальний глум в особах (переважно видуманих) наших губернських і повітових урядовців. І за це, о Боже, половина Росії проголосила циніка цього великим!» [163]

В один час поширилася теорія про своєрідне роздвоєння свідомості, яке проявилося у формулі Hohol (по-українськи) — Gogol (по-російськи). Ця теорія ледве чи відповідає дійсності.

В кожному випадку Василь Капніст був єдиною і цілісною особистістю. І в 1787—1788 рр., і в 1791 р., і до кінця життя він був мужньою людиною і великим патріотом [164].

[1] Два слова не прочитано.

[2] В літературі існує думка, що оригінали документів бачив і опублікував їх тексти Д. Донцов (див.: *Borschak É.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale // Monde Slave.— Paris, 1933.— T. 4, Nr. 12.— P. 426; в останній час: *Оглоблін О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) // Український історик.— Нью-Йорк, 1974.— С. 5 — і що ці опубліковані тексти є в книжці: *Donzow D.* Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland.— Berlin, 1915.— S. 69—70, а І. Борщак передрукував тексти з книжки Д. Донцова. У книжці Д. Донцова

(принаймні в примірнику, що зберігається у Науковій бібліотеці Львівського державного університету, № 107 384 II) с. 69—70 взагалі немає, а з надрукованого переліку змісту книжки виходить, що таких сторінок не було (в тексті ж самої книжки, де говориться про місію В. В. Капніста, с. 33—34, автор на жодну свою публікацію документів не вказує). Нам важко з'ясувати, як виникла така вістка в історіографії. З іншого боку, текст, який подає І. Борщак, с. 426—427, справді ближчий до оригіналу від надрукованого Б. Дембінським. Якщо справді десь існує публікація Д. Донцова, нам її розшукати не вдалося, а порівнювати з текстом І. Борщака, в якому є відхилення від оригіналу, але який сам документами не користувався, не вважаємо доцільним.

[3] *Dembiński B.* Źródła do drugiego i trzeciego rozbioru Polski.— T. 1.— Lwów, 1902.— S. 375—376.

[4] *Sacke G.* V. V. Kapnist und seine Ode "Na rabstvo" // Zeitschrift für slavische Philologie.— Leipzig, 1941.— Bd. 17.— S. 300—301.

[5] В Д II, що датований 24 квітня 1791 р., Герцберг повідомляє королеві про прийняття В. В. Капніста, листа якого до Герцберга було складено, очевидно, раніше.

[6] Авторство докладно обгрунтовується далі (див. 1.3—4).

[7] Дембінський вважав Д I копією. Насправді, це оригінал — папір цілком інший, ніж решта документів; текст написано каліграфічно — як і повинно бути при звертанні до високопоставленої особи; в тексті є характерні помилки (наприклад, Exelence чотири рази), які копіїст, без сумніву, виправив би; врешті почерк відповідає почеркові В. В. Капніста, що ми доводимо далі (див. 1.3).

[8] Герцберг міг зустрітися з В. В. Капністом вдруге не раніше 26 квітня 1791 р., тобто після того, як отримав листа-відповідь короля.

[9] Лист опублікований в: *Капнист В. В.* Собрание сочинений.— Т. 2.— М.; Л., 1960.— С. 353. Оригінал зберігається в Центральній науковій бібліотеці (далі — ЦНБ) АН УРСР в Києві.— Відділ рукописів, № III, 23255.

[10] В розумінні території колишньої лівобережної Гетьманщини.

[11] Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений... 1787 г.— Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА) в Москві.— Ф. 16, оп. без номера, спр. 4 додаткова.— С. 10, 52, 82. Див. також: Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К., 1989.— С. 242, 262, 274 (публікація за іншим списком).

[12] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Киев, 1910.— Т. 2. С. 285.

[13] *Полное* собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— Т. 22.— Спб., 1830.— С. 838 (№ 16532).

[14] Іменний декрет 28 червня 1783 р. див.: *ПСЗ*.— Т. 21.— 1830.— С. 963—964 (№ 15769).

[15] *Милорадович Г. Н.* Родословная книга черниговского дворянства.— Т. 2, ч. 5.— Спб., 1901.— С. 17.

[16] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь достопамятных людей русской земли.— Ч. 2 (изд 2-е). —Спб., 1847.— С. 53.

[17] *Універсал* Малоросійської колегії 24 вересня 1746 р. про присвоєння звання бунчукового товариша Данилові Васильовичові Капністу.— Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10591.— Арк. 131.

[18] *Достян И. С.* Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Славяне в эпоху феодализма.— М., 1978.— С. 247.

ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10591.— Арк. 131. Відомості про предків В. П. Капніста, подані у книзі В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник».— Т. 2.— С. 282, взято (див.: *Там же*.— С. 297) з офіційної генеалогії герольдії і матеріалів, переданих сім'єю. Вони не викликають особливого довір'я хоча б тому, що, якщо прийняти їх версію, то Василеві-старшому в момент загибелі у 1758 р. мало б бути не менше 70 років, що сумнівно.

[20] Наприклад, див.: *Гайдамацький* рух на Україні в XVIII ст. Зб. док.— К., 1970.— С. 250—251.

[21] На відомостях, отриманих від поета, значною мірою побудована енциклопедична стаття Д. М. Бантиш-Каменського (див. виноску 16), в якій згадуються предки-графи.

[22] Наприклад, див.: *Капнист Ина.* Памяти В. В. Капниста (К столетию его комедии «Ябеда») // Моск. ведомости.— 1898, 22 авг. / 3 сент.— № 230.— С. 2.

[23] *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— Т. 1.— К., 1970.— С. 433.

[24] Справочный энциклопедический словарь / Изд. К. Крайя.— Т. 6.— СПб., 1847.— С. 503; *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк 1651—1765.— СПб., 1852.—

С. 74; Русский биографический словар. Т. Ибак-Ключарев.— СПб., 1897.— С. 478 (стаття анонімна) та ін.

[25] Про матеріали Модзалевського див.: *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год.— М., 1981.— С. 266—273. Дякуємо авторові згаданої статті за відомості про епітафію.

[26] *Манштейн Х.-Г.* Записки о России.— СПб., 1875.— С. 131. У виданні мемуарів Манштейна франц. і англ. мовами взяли участь філософи Вольтер і Д. Юм (див.: *Manstein Ch. H. v.* Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744. First edition in English by D. Hume und now re-edited ... London, 1857.— P. 185; *Manstein Ch. H. de.* Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727, jusqu'à 1744. Nouvelle édition collationnée sur le manuscrit original corrigé par le main de Voltaire.— Vol. 1.— Paris, 1860.— P. 285).

[27] *ПСЗ.*— Т. 9.— 1830.— С. 384—385 (№ 6610).

[28] Різні суперечки і зловживання Капніста відбилися в багатьох збережених справах Генеральної військової канцелярії. Наприклад, справи 1745—1751 рр.: *ЦДІА України* у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 212, 213, 229, 270, 274, 315, 317, 387, 461, 471, 476, 524, 540, 541, 545, 548; ф. 51, оп. 2, спр. 66; ф. 51, оп. 3.— Т. 5.— Спр. 9335, 10320, 10576, 10645. У фонді канцелярії гетьмана К. Розумовського: там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 311.

[29] *Апанович К. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Ист. сб.— М., 1983.— С. 183—184. (на рукописі є пізніший власницький запис Семена Капніста, внука Василя-старшого).

[30] Чолобитна імператриці Єлизаветі в зв'язку з обранням гетьмана складена 25 лютого 1750 р.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 502.— Арк. 1 зв.

[31] *Там же.*— Арк. 3, лицьова сторона (підпис по-грецькому).

[32] *Гайдамацький* рух...— С. 154, 167, 171, 579—580.

[33] Дату беремо з переписаної наприкінці XIX ст. копії реєстру «секретних» документів про миргородського полковника Капніста 1750—1753 рр.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 508.— Арк. 1—6.

[34] [*Бантыш-Каменский Д. Н.*]. История Малой России со времени присоединения оной к Российскому государству.— Ч. 4.— М., 1822.— С. 119—124. У пізніших виданнях історії (1830, 1842, 1903) змова згадана лише в підрядкових примітках.

[35] Згадана вище копія реєстру; справи Київської секретної комісії про зраду миргородського полковника Капніста 1750—1760 рр. у ЦДАДА в Москві.— Ф. 124.— Малоросійські справи; окремі документи з канцелярії гетьмана К. Розумовського в Архіві Ленінградського відділення Інституту історії Російської АН (далі — Архів ЛВ ІІ РАН), колекція 150— Чернігівська губернська канцелярія. Є друкований опис ленанградських документів: *Курдюмов М. Г.* Описание актов, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии... 2. Акты поступившие из Черниговского губернского правления.— СПб., 1907.— С. 194, 199, 203, 205. Наш короткий екскурс складено на підставі матеріалів, перелічених у виносках 34, 35.

[36] За кілька місяців до описаних подій Капніст наїхав на маєток В. Звенигородського і побив цибулівського сотника Д. Звенигородского (див. ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 476, 524; ф. 59, оп. 1, спр. 1736).

[37] *Головинский П.* Слободские казачьи полки.— СПб., 1864.— С. 181—182.

[38] Після звільнення з-під арешту Капніст далі гнобив повинностями, бив селян у Сорочинцях. Див. донос полковника І. Гамалії 1751 р.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 2, спр. 66.

[39] Про запити імператриці 20 червня і 24 липня 1751 р. див.: *Курдюмов М. Г.* Описание...— С. 203 (№ 649), 205 (№ 661).

[40] Цьому питанню присвячена справа. Див.: ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 1385.

[41] Копія реєстру згадана у виносці 33.

[42] Справи Генеральної військової канцелярії — ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 639, 671, 708, 1038, 1070, 1073, 1471, 1477, 1523; ф. 51, оп. 3.— Т. 5.— Спр. 12634, 12636; справи канцелярії гетьмана К. Розумовського.— *Там же.*— Ф. 269, оп. 1, спр. 1153, 1459, 1918, 2533.

[43] Список полку миргородського про полкову старшину, сотників і значкових товаришів 1751 р., лютого 6.— ЦДІА України в Києві.— Ф. 51, оп. 3 ,спр. 10591.— Арк. 124, лицьова сторона.

[44] [*Бантыш-Каменский Д. Н.*] История...— Ч. 4.— С. 125.

[45] *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк...— С. 107. Також див.: *Апанович О.* Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Наука і культура. Україна. Щорічник.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 229.

[46] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь...— Ч. 2.— С. 53 (з діда Софії він помилково зробив її брата).

[47] *Lipiński W.* Echa przeszłości. Z kronik i aktów // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa.— Kijów; Kraków, 1912; *Липинський В.* Історичні студії та монографії.—

Т. 3: Україна на переломі 1657—1659.— К.; Відень, 1920 (репринт: Нью-Йорк, 1954). Також див.: *Петровський М.* До української просопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський... // Науковий збірник за рік 1927 (Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН.— Т. 26).— К., 1927.— С. 36—38.

[48] Справа бригадирші Вітковичевої з померлим бригадиром слобідських полків Капністом про землю з його, Капніста, маєтку, належну містечкові Манжелії.— ЦДІА України в Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 12634.— Арк. 254, лицьова сторона.

[49] *Капнист-Скалон С. В.* Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— Т. 1.— М., 1931.— С. 301.

[50] *Бабкин Д. С.* К биографии В. В. Капниста (В связи с 200-летием со дня рождения) // Известия Академии наук СССР. Отд-ние. лит. и яз.— М., 1957.— Т. 16, вып. 6.— С. 543—544; *Борозна Н. Я.* Неопубликованные письма Капниста на французском языке // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філології та журналістики.— К., 1958.— № 1, вип. 2.— С. 53.

[51] Передмова до «Отрывка» не опублікована. Цит. за: *Бабкин Д. С.* К биографии...— С. 542.

[52] *Благой Д.* Василий Капнист // Капнист В. В. Сочинения.— М., 1959.— С. 4.

[53] *Берков П. Н.* В. В. Капнист как явление русской культуры // XVIII век. Сб.— Т. 4.— М.; Л., 1959.— С. 257—258.

[54] *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue // Slavic Review.— 1971.— Vol. 30, N 3.— P. 558.

[55] Ряд справ у фонді Канцелярії гетьмана К. Розумовського в ЦДІА УРСР в Києві.

[56] Нам не вдалося розшукати її портрет, який експонувався у 1912 р. на виставці у Петербурзі. Ледве чи він зберігся. Див.: *Состоящая* под высочайшим [...] покровительством выставка «Ломоносов и Елизаветинское время».— Отд. 17. Малороссия.— СПб., 1912.— С. 54 (№ 111).

[57] *Бабкин Д. С.* К биографии...— С. 545.

[58] *Ерешкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России.— М., 1968.— С. 145.

[59] *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді.— Ч. 3.— К., 1917.— С. 106.

[60] Книга Киевского наместничества... 1787 г.— С. 10, 29, 56, 64, 78, 82; *Описи* Київського намісництва...— С. 242, 250, 262, 265, 272, 274.

[61] *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII ст. до отмены крепостного права....— СПб., 1870.— С. 456; *Яблочков М.* История дворянского сословия в России.— Спб., 1876.— С. 514—540.

[62] *Ерешкин Н. П.* Крепостное самодержание и его политические институты (первая половина XIX в.).— М., 1981.— С. 62.

[63] Із згаданого вже вище дуже цінного джерела — *Книга* Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием в оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненная 1787-го года генваря — ми виписали найбагатших. Про це джерело (ми використали його раніше публікації 1989 р.) див.: *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Т. 2.— С. 174 (однак з помилковою вказівкою на номер архівного фонду: в статті 169, насправді 16). Публікація (за іншим списком): *Описи* Київського намісництва...— С. 238—278.

[64] *ПСЗ.*— 1830.— Т. 22.— С. 838 (№ 16532).

[65] Про діяльність Капніста як головного надзирателя заводу див.: *Чижов Ф.* Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии.— М., 1851.— С. 13—16; *Батурин П. С.* Записки // Голос минувшего.— М., 1918.— № 4—6.— С. 202—203.

[66] *Тищенко М.* Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій пол. XIX ст. // Історико-географічний збірник.— К., 1928.— Т. 2. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН № 46 б).— С. 177—178.

[67] Так називає його М. О. Львов у листі з Києва 23 березня 1787 р. до Г. Р. Державіна. Див.: *Державин Г. Р.* Сочинения. 2-е изд.— Т. 5.— Спб., 1876.— С. 679.

[68] *Начинаем* в «Основе» отдел правительственных распоряжений и постановлений...— Основа.— СПб., 1861.— № 3 (март.).— С. [10]—[12].

[69] *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.— Т. 1.— СПб., 1888.— С. 206.

[70] *Державин Г. Р.* Соч.— Т. 5.— С. 427.

[71] *Sacke G.* V. V. Kapnist...— S. 291—297. Висновки Заке підтверджує первісний варіант оди, опублікований лише у 1960 р. Див.: *Капнист В. В.* Собр. соч.— Т. 1.— С. 495—499.

[72] *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest...— P. 551—560 (через деякий час Еджертон, довідавшись про те, що Заке загинув у гітлерівській катівні, змушений був відмовитися від своїх слів, але «українсько-німецька інтрига» залишилася).

[73] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь...— Ч. 2.— С. 56.

[74] *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени.— Т. 2 (-Сборник имп. Русского исторического общества. Т. 29).— СПб., 1881.— С. 516—517.

[75] *Капнист В. В.* Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 307.

[76] *Григорович Н.* Канцлер...— С. 6—7. Також див.: *Антонович М.* Козацький проект Василя Капніста // Сьогочасне й минуле.— Львів, 1939.— № 2.— С. 16—22 (Антонович не знав листів Капніста, опублікованих лише 1960 р.).

[77] *Капнист В. В.* Собр. соч.— Т. 2.— С. 320—321.

[78] *Там же.*— С. 322—323, 337—338.

[79] Питання про козацькі формування в Україні після 1783 р. в українській історіографії висвітлене слабо. Головну увагу в ній притягають Задунайська січ і Чорноморське військо. Цільної картини не дають фрагментарні дослідження: *Кулиш П.* О козацком ополчении в 1790-х годах // Кулиш П. Записки о Южной Руси.— Т. 1.— СПб., 1856.— С. 67—70; *С[тороженко] Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина.— Киев, 1897.— Т. 57. С. 150—155; також огляд у цитованій вище статті М. Антоновича.

[80] *Бендер М. О.* Каталог военно-ученого архива Главного штаба.— Т. 1.— СПб., 1905.— С. 31 (№ 259). Про гетьманство Потьомкіна та пов'язані з цим надії на автономію України згадували сучасники подій. Див.: *Von Engel J.-Ch.* Geschichte der Ukraine und der Cosaken // Allgemeine Weltgeschichte.— Bd. 48.— Halle, 1796.— S. 393.

[81] *Möller J.-W.* Reise von Wolhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787.— Hamburg, 1802.— S. 113.

[82] *Топографическое* описание (Киевского) наместничества вообще.— Архів ЛВ II АН СРСР, ф. 36, № 477, арк. 199—201. Подібні, але не ідентичні описи міста в кн.: *Топографическое* описание [Киевского] наместничества.— Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР, Москва.— Ф. Воєнно-науковий архів.— Спр. 18768.— Арк. 90—92; *Сокращенное* особенное географическое описание. Киевской губернии с частными краткими же описаниями уездов... 1787 г.— ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 30—31. Публікація тексту 1786 р. (але за іншою копією в архіві ЛВ II РАН з різночитанями): *Описи* Київського намісництва...— С. 72—73. В жодному з відомих описів польське консульство в Миргороді не згадується. Про план Миргорода 1778 р. див.: *Гринченко Б. Д.* Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского.— Т. 2.— Чернигов, 1900.— С. 366; План 1787 р. опубліковано в: *Описи* Київського намісництва...— С. 220.

[83] Зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, колекція Попелів.

[84] Опубліковано в: *Łojek J.* Z działalności konsulatu polskiego w Mirhorodzie w latach 1789—1791 // Zeszyty Historyczne.— Warszawa, 1960.— T. 1.— S. 7—8.

[85] *Łojek J.* Z działalności...— S. 8. Див. також: *Łojek J.* Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788—1791.— Warszawa, 1977.— S. 98—99.

[86] *Капнист В. В.* Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 349—354 (листи № 57, 58, 60 дружині, № 56, 59 невідомому). Видавець Бабкін неправильно визначив адресатів листів № 56 (12 січня) та 59 (19 січня), вважаючи, що перший написаний братові Петрові, а другий — дружині.

[87] *Там же.*— С. 352.

[88] *Там же.*— С. 355.

[89] *Там же.*— С. 355—357.

[90] *Dembiński B.* Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791.— Kraków, 1896.— S. 13. Слід зазначити, що козацька антиросійська верхівка і раніше, під час Семирічної війни, стежила за позицією Пруссії. Резиденти П. Орлика в Бахчисараї 1755 р. поширювали в Україні чутки, що Пруссія виступить проти Росії в грудні 1755 р. або січні 1756 р. Див.: *Андр[иевский] А.* К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал секунд-майора Матвея Мировича, в командировку его к крымскому хану 1755 года // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 2.— С. 353.

[91] *Тищенко М.* Шовківництво...— С. 178.

[92] Жорстока боротьба царату з найменшими проявами опозиції в кінці XVIII ст.— політичної або просто інтелектуальної — добре відбита в праці: *Джеджула К. Е.* Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в.— Киев, 1972.

[93] *Оглоблин О. О.* Люди старої України.— Мюнхен, 1959; *Оглоблин О.* Опанас Любисевич 1732—1805.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1966.— С. 38—49.

[94] Про це пише Капніст до дружини в листі 18 жовтня 1793 р. (див.: *Капнист В. В.* Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 395). Про цього «пруссака» Капніст згадує неодноразово, наприклад, там же.— С. 389, 393. Пояснення Д. С. Бабкіна (Там же.— С. 587), що це внучатий племінник Василя — син Івана Даниловича Капніста,— непорозуміння.

[95] *Антонович М.* Козацький проект...— С. 16.

[96] *Borschak E.* L'Ukraine...— P. 426—427; *Борщак І.* Наполеон і Україна. З невідомих документів...— Львів, 1937.— С. 123.

[97] *Donzow D.* Die ukrainische Staatsidee...— S. 33—34; *Донцов Д.* Історичний розвиток української державної ідеї.— Вінниця, 1917.— С. 39—44; *його ж.* Українська державна думка і Європа.— Львів, 1918.— С. 34—38. Про те, чи цей автор знайомився з оригіналами документів про місію 1791 р., див. виноску 2.

[98] *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1942.— S. 148.

[99] *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи.— Відень, 1916.— С. 4.

[100] *Грушевський М.* Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1896.— Т. 9.— С. 7—9; *його ж.* Очерки истории украинского народа.— СПб., 1904.— С. 314; *його ж.* Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1912.— С. 482—483; *його ж.* Иллюстрированная история Украины.— СПб., 1913.— С. 486; *його ж.* Ілюстрована історія України.— Київ; Відень, 1921.— С. 482—483; *Hruszewskyj M.* Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung.— Wien, 1915.— S. 36; *Hruchevsky M.* Abrégé de l'histoire de l'Ukraine.— Paris; Genève; Prague, 1920.— P. 169—170.

Погляди М. Грушевського на місію Капніста в остаточній версії мали бути викладені у вигляді нарису «Капніст в Берліні», що мав бути вміщений у книжці: *Грушевський М.* З старого і нового: Зб. ст.— К., 1918. Чи збірка ця справді побачила світ, встановити не вдалося.

[101] *Оглоблин О.* Василь Капніст (1756—1823) // Літературно-науковий збірник УВАН в США.— Нью-Йорк, 1952.— Т. 1.— С. 177—194; *його ж.* Василь Капніст // Збірник «Української літературної газети» (1956).— Мюнхен, 1957.— С. 167—196; *його ж.* Люди старої України...— С. 49—114; *його ж.* Капністи // Енциклопедія українознавства.— Ч. 2, т. 3.— Нью-Йорк; Париж, 1959.— С. 9567; *його ж.* Берлінська місія Капніста... 1974; також див.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Autonomists of 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev — Zadunaysky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S.— New York, 1958.— Vol. 6. No. 3—4 (21—22).— P. 1313—1326; *Ohloblyn O.* Kapnist Vasyl // Encyclopedia of Ukraine.— Vol. 2.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— P. 417—418.

[102] *Ukrainian* Concise Encyclopedia.— Vol. 1.— Toronto, 1963.— P. 943.

[103] *Возняк М.* Історія української літератури.— Т. 3, ч. 2.— Львів, 1924.— С. 407, 417.

[104] Якщо у статті 1896 р., присвяченій відкриттю берлінських документів, він ще дякував своїм українським колегам з Львівського університету М. С. Грушевському і О. М. Колессі за допомогу, то при передруку статті у 1913 р. цю подяку було викреслено. Своє антиукраїнське обличчя Дембінський проявив особливо на посаді статс-секретаря Міністерства освіти Польщі 1919—1935 рр.

[105] *Sprawozdania* z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1896.— Rocz. 10.— S. 248.

[106] *Dembiński B.* Tajna misja Ukraińca w Berlinie r. 1791 // Przegląd Polski.— Kraków, 1896.— T. 119.— S. 511—523; також відбиток (ми цитуємо за відбитком). Передруковано в: *Dembiński B.* Z dziejów i życia narodu.— Lwów, 1913.— S. 166—169.

[107] *Dembiński B.* Źródła...— T. 1.— 1902.— S. 375—376.

[108] *Dembiński B.* Tajna misja...— S. 7.

[109] *Sacke G.* V. V. Kapnist...— S. 291—301.

[110] *Там же.*— С. 297.

[111] *Łojek J.* Przed Konstytucją...— S. 101.

[112] *Ленин В.* Конспект книги С. Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» // Ленинский сборник.— М., 1937.— Т. 30.— С. 10.

[113] *Там же.*

[114] *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.— Киев, 1914.— С. 17.

[115] В цьому плані показове порівняння двох карт — Київського намісництва 1782—1791 рр. і Київської губернії в кінці XVIII — на початку XIX ст. Див.: *Київ.* Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи).— К., 1982.— С. 49, 65, 61.

[116] Див. виноску 100.

[117] *50—100—200—300* років тому // Україна.— Київ, 1946.— № 1.— С. 39. Розкрити анонімного автора нотатки нам не вдалося. Редактором журналу був Ю. Смолич. Стиль і зміст нотатки кидають цікаве світло на ерудицію редактора, який, мабуть, про поета В. Капніста ніколи не чув.

[118] Цю генеалогію офіційно було заборонено називати «Украинским родословником». Див.: *Лукомский Г.* Венок на могилу пяти деятелей искусства...— Берлин, [1923].— С. 8.

[119] *Сарбей В. Г.* Стороженко Андрей Владимирович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиогр. слов.— М., 1979.— С. 323—324.

[120] Далі Стороженко наводить велику цитату із згаданої книжки разом з покликанням (Грушевського) на публікацію документів Дембінського 1902 р.

[121] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— Киев, 1910.— С. 285.

[122] Про те, хто були видавці книги, говориться, наприклад, в т. 2, с. IV. Знаки питання поставив Стороженко.

[123] Так роблять, наприклад, Л. А. Коваленко, В.-Б. Еджертон.

[124] *Павловський М. Ф.* Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.— Полтава, 1914.— С. 184—185.

[125] *Ткаченко М.* Архів Капністів // Україна.— К., 1925.— Кн. 15, № 6.— С. 171.

[126] *Оксман Ю. Г.* Примечания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— Т. 1.— М., 1931.— С. 407.

[127] *Коваленко Л.* О влиянии Французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории.— М., 1947.— № 2.— С. 83.

[128] *Мацай А. И.* «Ябеда» В. В. Капниста.— Киев, 1958.— С. 78.

[129] Берлінська місія не згадується в праці: *Коваленко Л. А.* Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні // Из истории якобинской диктатуры.— Одесса, 1962.— С. 155—196, хоча в ній Капністам присвячено чимало уваги.

[130] *Коваленко Л. А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.— К., 1973.— С. 102—104.

[131] *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest...— P. 551—560.

[132] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 284.

[133] *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. 15. Капнисты // Русский архив.— М., 1876.— Кн. 3.— С. 438.

[134] На деякі помилки Бабкіна ми вказували вище (див. виноски 86, 94). До них ще можна додати анекдотичний коментар, за яким він італійців-майстрів шовкового заводу перетворив на групу італійських акторів, що приїздили до Києва на гастролі (див.: *Капнист В. В.* Собр. соч.— Т. 2.— С. 581).

[135] Бабкін коментує в даному випадку лист Капніста від 19 травня 1789 р.

[136] *Бабкин Д. С.* Примечание // Капнист В. В. Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 579—580.

[137] Дата встановлюється на підставі спогадів декабриста М. І. Лорера, який виховувався у сім'ї Петра Капніста. Лорер згадує, що Ілля, син Петра, народився після 15 років бездітного шлюбу (Ілля народився 1795/6 р.). Див.: *Лорер Н. М.* Записки декабриста.— М., 1931.— С. 47.

[138] *Hruchevsky M.* Abrégé...— P. 169.

[139] *Ткаченко М.* Архів Капністів...— С. 171.

[140] *Візир М. П.* Архів Василя Васильовича Капніста // Збірник оглядів фондів відділу рукописів (Державної публічної бібліотеки АН УРСР).— К., 1962.— С. 7.

[141] *ЦНБ АН України* у Києві.— Відділ рукописів, № III 23646, III 23647, III 23648, III 23649, III 23829.

[142] *Вацуро В. Э.* Пушкин и Аркадий Родзянка (Из истории гражданской поэзии 1820-х годов) // Временник Пушкинской комиссии (1969).— Л., 1971.— С. 45.

[143] *Лазаревський О.* Листи / Вид. К. Лазаревська // Український археографічний збірник.— К., 1927.— Т. 2.— С. 321.

[144] *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии, Лебединский уезд. 1. Село Михайловка, фамильный архив графа В. А. Капниста // Сборник Историко-филологического общества.— Харьков, 1902.— Т. 13 (-Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда.— Т. 2, ч. 1).— С. 289—326; *Гальковский Н.* Наказной гетман Полуботок: Ист. очерк.— Лебедин, 1909.— С. 5—21; *О.* Архів гетьмана Полуботка (Лист з Лебедина) // Рідний край.— К., 1908.— № 46.— С. 12—13.

[145] *Редин Е.* Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел исторических древностей.— Харьков, 1902.— С. 61—65; *Редин Е.* Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове.— М., 1903.— Табл. LI та ін.; Каталог 1-ої Виставки української старовини.— Лебедин, 1918.— С. 4—5. Про долю збірки див.: *Таранушенко С. А.* «Полуботчишина» сорочка // Наукові записки Науково-дослідної кафедри української культури.— Х., 1927.— № 6.— С. 365—366.

[146] *Состоящая под высочайшим* [...] покровительством выставка «Ломоносов и Елизаветинское время».— Отд. 17.— С. 47—48.

[147] *Капнист И.* Памяти...— С. 2.

[148] *Ткаченко М.* Архів...— С. 170—173.

[149] *Візир М. П.* Архів...— С. 5—18. Також див.: *Колосова В. П.* У рукописному архіві Капніста // Радянське літературознавство.— К., 1958.— № 3.— С. 92—95.

[150] *Рукописи, пополнившие* в 1982 г. коллекцию единичных поступлений архивных материалов (ф. 743) // Записки отдела рукописей Гос. библиотеки СССР им. В. И. Ленина.— М., 1987.— Вып. 46.— С. 60—61.

[151] Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника АН України. Відділ рукописів.— Ф. Окремі надходження.— Спр. 572.

[152] [*Siarczyński F.*] Dzień Trzeci maja roku 1791.— Warszawa, 1791.— S. 121.

[153] Під час російсько-турецької війни Потьомкін отримав титул гетьмана всіх (донських, уральських, чугуївських, забозьких, чорноморських та ін.) козаків. Деколи він одягав опереткові гетьманський мундир. Враження очевидця див.: *Moszczeński A.* Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskego.— Warszawa, 1905.— S. 148—149.

[154] *G*[*lave von*] *K*[*obielsky K.-F.*] Geschichte der pohlnischen Staats-Veränderung vom 3. May 1791. Nach dem pohlnischen Berichte der warschauer National-Zeitung.— Warschau [1791].— S. 31; *Kicinski.* Rede gehalten auf dem polnischen Reichstag, den 3 Mai 1791 // Schlözer's Stats-Anzeigen.— Göttingen, 1791.— Bd. 16, H. 63 (August).— S. 351; *von Engel J.*— Ch. Geschichte...— S. 17.

К.-Ф. Гляве фон Кобельський подає в примітці, що запорозькі козаки, які вступали до прусської армії, отримували офіцерські ступені поза чергою, перед солдатами з німецького міщанства.

[155] *ЦНБ АН УРСР* в Києві, відділ рукописів, № I 5710.

[156] *Громова Т.* В. В. Капніст у суспільно-літературному житті України кінця XVIII — початку XIX ст. // Радянське літературознавство.— К., 1973.— № 11.— С. 28—36.

[157] *Капнист-Скалон С. В.* Воспоминания...— С. 311, 304.

[158] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь...— Ч. 2.— С. 88

[159] *Громова Т.* В. В. Капніст...— С. 29. Автор покликається на лист В. В. Капніста до сина Семена від 25 жовтня 1818 р. (ЦНБ АН України, відділ рукописів, № III 23428), який не був опублікований Бабкіним у збірці творів Капніста.

[160] *Драгоманов М. П.* Листи...— С. 450—451.

[161] Наведемо ще висловлювання В. Ф. Одоєвського: «Лише протегування імператора Павла I могло дозволити авторові «Ябеды» (правда, найсильнішої сатири на чиновників, яка коли-небудь існувала) оголосити цей твір і спасло Капніста від переслідувань». Див.: *Одоевский В. Ф.* Из бумаг. I. К истории русской цензуры (писано после 1857 г.) // Русский архив.— М., 1874.— Кн. 2 — С. 18.

[162] М. В. Гоголь.

[163] *Вигель Ф. Ф.* Записки.— Т. 1.— М., 1928.— С. 353.

[164] Про підготовку до видання цієї праці щодо місії Капніста 1791 р., мій колега Є. Лоєк оголосив кілька років тому (див.: *Łojek J.* Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787—1792.— Lublin, 1986.— S. 495). Справді, вона вже тоді була підготована до друку англійською мовою. Однак я не втрачав надії на публікацію її, в першу чергу, по-українськи. Ця надія здійснюється тепер.

З ВИСТУПІВ НА І КОНГРЕСІ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНІСТІВ

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ *(Дніпропетровськ)*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI—XVII ст.

Всебічне та правдиве відтворення багатогранного та насиченого подіями у різних сферах — суспільній, політичній, економічній та культурно-духовній — життя українського народу може бути здійснене лише за умови виявлення і критичного опрацювання сукупності джерел. Саме від рівня використання усіх джерельних комплексів, глибокого їх аналізу та зіставлення інформації значною мірою залежить якість конкретно-історичних досліджень, створення нових фундаментальних праць з історії України. Джерелознавчі студії, на наш погляд, є не самоціллю, а важливим і необхідним важелем нового етапу розвитку української історіографії, особливо історіографії історії України.

Недостатня розробленість багатьох аспектів історії України XIV—XVIII ст. пояснюється як станом та рівнем розробки важливих теоретичних, концептуальних питань історії України, так і колом джерел, на які спирались дослідники у своїх історичних студіях.

В системі українознавства як комплексі наук, що стосуються українського народу, його історії та культури, визначне місце належить джерелознавству історичному (поряд з лінгвістичним, літературознавчим, етнографічним).

Серед найважливіших напрямків дослідження джерел з історії України XVI—XVII ст. такі: розробка теорії та методики джерелознавства історії України зазначеної доби, методів аналізу та критики всіх різновидів джерел (конкретно-джерелознавчі дослідження), аналіз та узагальнення результатів вивчення джерел з історії України в XIX—XX ст. (історіографічний підхід в джерелознавчих студіях).

Якщо ми маємо серйозні наміри (а це є об'єктивно необхідним і реальним на даному етапі розвитку української історіографії, що звільняється від ідеологізованих стереотипів та надуманих догм) здійснити істотні й кардинальні зрушення у справі наукового відтворення історії українського народу, зокрема періоду XVI—XVII ст., розвинути надбання української історіографії історії України у XX ст., зокрема в синтетичних працях М. Грушевського, І. Крип'якевича, М. Петровського, К. Гуслистого. І. Гуржія та інших, то цього можна досягти, реалізуючи комплекс евристичних, джерелознавчих, археографічних досліджень. Суттєвий прогрес у цій справі можливий при залученні великого арсеналу дослідницьких засобів і наявного вже досвіду вітчизняної та зарубіжної історіографії, у тому числі в працях істориків з діаспори, здобутки та надбання яких потребують наукового аналізу.

Комплексне вивчення джерел з історії України досліджуваного періоду передбачає звернення до понятійного джерелознавчого апарату. Комплекс джерелознавчих термінів та одночасно й аспектів джерелознавчого

дослідження включає такі поняття, як джерельна база, структура джерельної бази конкретного дослідження, аутентичність, репрезентативність та достатність джерел по певній темі, ступінь адекватності джерел реальній історичній дійсності, типологія, класифікація та систематизація джерел.

Фундаментальним джерелознавчим поняттям й одночасно категорією є дефініція *джерельної бази* [1], що може бути визначена як сукупність (система) джерел різноманітних типів (письмових, усних, речових, конвенціональних, звукових та ін.), родів (стосовно письмових джерел — документальних та наративних (оповідних), видів та різновидностей з різним ступенем аутентичності (оригінали, списки, редакції, варіанти, копії, копіаріуші, обляти, відімуси [2] тощо), концентрацією акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести та ін.), інтенсивністю побутування та відображення дійсності (масові та унікальні джерела), станом їх збереження, особливістю фіксації тощо.

Важливою проблемою джерелознавства історії України досліджуваного періоду *є структура джерельної бази* та її специфіка з позицій системного підходу до її сенсу та особливостей відображення історичної дійсності [3]. Структуру джерельної бази складають документальні та наративні джерела, а також ті види, які займають проміжне місце у цій системі (епістолярії, тогочасна періодика — іноземна). Серед цих джерел найбільш поширеними та такими, що мають високий ступінь достовірності, є документальні пам'ятки, актові матеріали.

Істотною є проблема класифікації актів з історії України даного, як зрештою, й інших періодів. Якщо генеральна (або генералізуюча) класифікація на дві великі групи — публічно-правові та приватно-правові — в дипломатиці та джерелознавстві давно вже утвердилась і не піддається сумнівам, то детальніша класифікація за формою, на окремі різновидності та співвідношення (взаємозалежність) між ними (гентичність, взаємозумовлення та ін.), термінологія українських актів XV—XVIII ст. залишаються неуніфікованими і викликають дискусії. Навіть визначення мови, якою писались акти у Великому князівстві Литовському, куди входила частина українських земель в XV—XVI ст., є різним у вчених різних національностей (білорусів, українців: перші вважають її старобілоруською, другі — староукраїнською). Ця проблема потребує спеціального кваліфікованого дослідження. Існує два погляди на використання термінології актів України XV—XVII ст.: вживати загальноруські (або російські еквіваленти, типу «грамоти») або суворо дотримуватись мови оригіналу, пояснюючи термін назви (наприклад, «лист», «привілей», «оповіданє» тощо). Дослідження термінології українських актів — одна з важливих проблем українського джерелознавства.

При класифікації актів цієї доби необхідно враховувати різні параметри, класифікаційні основи, включаючи не лише зовнішні (формальні) ознаки, але й район поширення та побутування та ін.

Виділяються такі основні групи документальних джерел і їх комплекси: законодавчі документи (статути Великого князівства Литовського — Литовські статути), законодавство Речі Посполитої, законодавство Російської держави, що поширювались на територію українських земель протягом XVI—XVII ст.; документи вищих державних установ Великого князівства Литовського, Польщі, Речі Посполитої, Російської держави: сеймові конституції та сеймові діаріуші (денники), на підставі яких приймалися конституції, документи Литовської та Коронної канцелярій — так звані Литовська та Коронна метрики, одна із складових їхніх — Волинська або Руська метрика — особливо важлива для вивчення історії України;

документи Приказів Російської держави, особливо Розрядного, Сибірського, Малоросійського, Посольського та інших, Донські справи; документи станових інституцій — акти підкоморських, земських судів та урядів; матеріали шляхетських сеймиків; акти судово-адміністративних установ: гродських, комісарських, каптурових та інших судів; документи міського та сільського самоуправління та професійних корпорацій міщанства (акти магістратів та ратуш, цехова документація, фінансові книги); документи православних братств; документи запорозького, реєстрового козацтва, гетьманського управління, включаючи універсали, накази, документи та матеріали внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності гетьманського управління; документи конфесіональних установ, церков, костьолів, монастирів та ін.

Особливо важливі такі різновидності актів, як локаційні, фундаційні, магдебурзькі «листи», привілеї на торги та ярмарки, цехові статути, люстрації, ревізії, описи та поділи земельних володінь [4].

Щодо наративів, то тих, що висвітлюють історію України, залишилось від XVI—XVII ст. небагато. Вони складають такі групи: українські літописи, український хронограф, польські хроніки, записки та описи іноземців, зокрема подорожників, іноземна сучасна періодика, історико-географічні та історико-політологічні, публіцистичні твори, українська та польська публіцистика (особливо так звана полемічна література) та ін.

Сучасний рівень джерелознавчих досліджень та накопичений джерельний матеріал дозволяють окреслити найближчу перспективу дослідників — створення синтетичних праць з джерелознавства історії України до кінця XVIII ст. Насамперед була б дуже доцільною підготовка монографічної праці з проблем класифікації джерел до історії України доби середньовіччя та нового часу. Певним зразком для виконання такої роботи могли б послужити аналогічні монографії, виконані Л. М. Пушкарьовим про російські письмові джерела та Г. Г. Аласанією відносно грузинських джерел [5].

Серед документів з історії України досліджуваного часу необхідно виділити та розрізнити принаймні три рівні джерельної бази:

1) первісна (початкова) джерельна база, яка формувалась у той час, коли відбувались події, що відображені у тогочасних джерелах, або близький до нього. Це найбільш повна та репрезентативна база джерел;

2) джерельна база, що збереглась і дійшла до нашого часу; певною мірою, вона ще може бути не виявлена повністю, хоч реально існує, обсяг її постійно змінюється в тій частині, яка стає відомою дослідникам; її можна трактувати як реальну джерельну базу, а та її структурна частина, яка ще не стала відомою дослідникам і не введена до наукового обігу, може бути названа потенційною джерельною базою;

3) вже виявлена джерельна база, введена до наукового обігу шляхом повних, корпусних або часткових публікацій, використання регестів, а також завдяки цитуванню, згадуванню, посиланню із зазначенням науково-довідкового апарату (легенди) в опублікованих наукових працях — в монографіях або у періодиці та неперіодичних виданнях.

Здійснити реконструкцію історичних подій на Україні з врахуванням такої важливої особливості джерельної бази, як велика тематична, хронологічна та просторова (територіальна) нерівномірність збереження джерел з історії України середньовічної доби, компонентів цієї бази, можна лише за умови комплексного підходу до джерел різного походження, типолого-видових ознак, наявності достатньої їх кількості та певних якісних ознак (проблема репрезентації та репрезентативності джерел).

Настав час створити повний і без жодного винятку реєстр всіх пись-

мових пам'яток з історії України XIV—XVII ст. як опублікованих, так і невиданих, архівних. Особливо важливим актом в цьому напрямку є паспортизація та каталогізація всіх без винятку опублікованих документальних джерел та наративів з історії України даного часу. Це може стати реальним за умови створення національної республіканської програми, створення Комісії джерел з історії України на зразок аналогічного наукового центру з джерелознавства, що вже існує і дуже плідно функціонує протягом багатьох десятиріч у Грузії (Комісія джерел з історії Грузії при Академії наук).

Істотною проблемою є подальше розширення потенційної джерельної бази досліджень історії України за рахунок пошуків, особливо в архівах Польщі, Швеції, Греції, Туреччини, Італії, Німеччини, Ватікану, використання як державних архівних фондів, так і рукописних збірок бібліотек на Україні, в Росії, Білорусії, Литві, Молдові та зарубіжних колекцій.

Перспективним шляхом розширення джерельної бази досліджень з історії України даного періоду є звернення до родових архівів, архівних колекцій, наприклад архіву князів Сангушків, Яблоновських, Потоцьких, Радзивілів — переважно у Польщі, інших збірок.

Іншим напрямком діяльності є відтворення первісних актів («листів», привілеїв тощо) на основі записів пізніших копій XVIII ст.— облят та відімусів XVI—XVII ст. в актових книгах та Волинській, Литовській, Коронній метриках, Генеральному описі (Рум'янцівському) «Малоросії», «Генеральному слідстві про маєтності» (1729) та ін.

На підставі фрагментів, наведених у працях істориків XIX—XX ст., цитат та викладів змісту документів в результаті досить копітких зіставлень текстів частково можна здійснити реконструкцію первісного тексту та складу певних джерельних комплексів (наприклад, рукописів колишньої Імператорської Публічної бібліотеки у Петербурзі, окремих томів актових книг, що не збереглись, оригіналів документів збірки Київської археографічної комісії та ін.).

Дуже важливим та продуктивним є історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях: виявлення, вивчення, аналіз, використання досвіду ряду поколінь джерелознавців, археографів, архівістів. Доводиться констатувати, що історіографія українського джерелознавства, як і джерелознавство української історіографії, перебуває ще на початковій стадії розвитку [6].

Джерелознавчі дослідження тісно пов'язані з аналізом археографічної продукції, вивченням різних форм, видів та типів джерельних публікацій у їх динаміці, розвитку, історії введення до наукового обігу різних джерельних комплексів. Це дуже важливо ще й тому, що на цій основі можна створити уявлення про обсяг документів, яким володіли історики минулого, коли створювали праці з історії України.

Дослідження в галузі історії української археографії розпочались ще наприкінці XIX ст. Головними тут є фундаментальні праці професора В. С. Іконникова [7]. Огляди публікацій джерел з історії України доби феодалізму створювалися з середини 50-х і протягом 60 — початку 80-х років деякими українськими дослідниками: І. П. Крип'якевичем, С. А. Яковлевим, М. П. Ковальським, М. Ф. Кучернюком, Ю. А. Мициком та ін.[8]

Писемні джерела з історії України XVI—XVII ст. представлені у величезній кількості і різномаїтті за видовими ознаками у документальних публікаціях XVI—XX ст. Процес впровадження до наукового обігу джерел з історії України XVI—XVII ст. був дуже трудомістким і тривалим, для його здійснення необхідно було протягом десятиріч проводити інтенсивну евристичну роботу.

У перших (початкових) виданнях писемних пам'яток є свідчення з історії українських земель кінця XVI—XVIII ст. Вони не були, звичайно, науково опрацьованими, їх видавці не переслідували будь-яких наукових цілей, а керувалися потребами цільової інформативності, актуальними вимогами часу, політичними завданнями (сеймові конституції Речі Посполитої, твори українських полемістів, польських хроністів та публіцистів, записки та спогади іноземців — сучасників подій та ін.). Тому всі ці тексти мають бути обов'язково перевидані па відповідному сучасним вимогам археографічному рівні. Особливо доцільним і найбільш адекватним способом видання першоджерел є факсимільні публікації оригіналів рукописів. Зразковою у цьому відношенні є серія оригінальних наративних пам'яток українського письменства від часів митрополита Іларіона до Григорія Сковороди, здійснених у Гарвардському університеті («Гарвардський проект») за ініціативою професора Омеляна Пріцака.

Наукове видання джерел з історії українських земель XV—XVIII ст. розпочалося на початку XIX ст., коли у процесі пошуків та видання рукописних історичних пам'яток формувалась археографія як наука. Ці видання здійснювалися у Москві та Петербурзі, а згодом у Києві та Львові, а також в інших археографічних центрах. Це були такі публікації, як «Собрание государственных грамот и договоров», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Русская историческая библиотека», «Акты Московского государства», «Памятники Киевской Комиссии для разбора древних актов», «Архив Юго-Западной России» — найфундаментальніше видання джерел до історії України XVI—XVIII ст., «Жерела до історії України-Руси» та ін. Значне розширення джерельної бази з історії України цього періоду відбувалось також і завдяки виданням польських археографів, особливо таким, як «Akta grodzkie i ziemskie», «Archiwum książąt Sanguszków w Slawucie», «Źródła dziejowe», та іншим, зокрема серійним, виданням [9].

Слід зазначити, що протягом XIX — початку XX ст., в результаті здійснення реакційної концепції великодержавної політики правлячих кіл як в центрі, так і на місцях, у джерельних публікаціях, як і в усій підцензурній друкованій продукції, замість назв «Україна», «Білорусія» вживались штучні шовіністичні терміни — «Западная Россия», «Южная и Западная Россия», «Юго-Западная Россия», а також «Малороссия». Видання джерел з історії України, особливо з історії народних рухів, відбувалося всупереч ідейним настановам офіційних кіл.

Особливе значення для істотного розширення джерельної бази з історії українських земель мала діяльність Петербурзької, Київської та Віленської археографічних комісій (історія останньої стала об'єктом спеціального вивчення, а її едиційна продукція — окремого аналізу [10]), Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (її творчий доробок і досвід заслуговують на узагальнення). Діяльну участь у цьому процесі брав ряд архівних установ — головний архів Міністерства закордонних справ, Московський архів Міністерства юстиції, учені архівні комісії українських губерній. Вивчення їх досвіду у цій справі, як і товариств старожитностей, зокрема при Московському університеті, Історичного товариства ім. Нестора-літописця при Київському університеті, вже розпочато [11].

Залученню для аналізу, поряд із серійними виданнями, підлягають видання джерел у додатках до монографій, узагальнюючих синтетичних праць з історії України М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, П. Куліша, Д. Багалія, С. Голубєва, А. Криловського, Д. Яворницького, І. Малишевського, М. Любавського, О. Левицького, В. Антоновича, Д. Зубриць-

кого, М. Грушевського, Ф. Сисина, Ю. Мицика та інших, в науковій періодиці, особливо у «Киевской старине», «Записках» Наукового товариства ім. Т. Шевченка, «Чтениях» Історичного товариства Нестора-літописця, «Записках» Одеського товариства старожитностей та ін.

Активну участь у здійсненні джерельних публікацій брали М. Максимович, М. Костомаров, В. Мількович, П. Скобельський, І. Каманін, В. Ляскоронський, Ф. Ніколайчик, М. Іванішев, Ф. Клименко, Є. Сицинський, С. Пташицький, Ф. Бостель, С.-Л. Радзимінський, К. Ліске, А. Прохазка, О. Бальцер, Л. Харавечова, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Петровський, К. Гуслистий, О. Апанович, О. Бевзо, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, Я. Кісь та ін.

Доводиться констатувати незначне розширення кола опублікованих джерел з історії України зазначеного періоду на Україні протягом минулих семидесяти років при наявності велетенського масиву архівалій в СРСР та за кордоном. З джерельних публікацій цього часу заслуговують на увагу «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірник документів (1639—1648 рр.)», «Акти села Одрехови», «Соціальна боротьба в місті Львові», «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.)», видання актових джерел Інститутом мовознавства ім. О. Потебні, кілька збірників джерел, надрукованих за межами нашої республіки («Документы на половецком языке XVI в.», «Акты армянского суда города Каменца-Подольского» та ін.) [12]. Щодо наративів, то їх питома вага у здійснених протягом того часу публікаціях є мізерною. Зразковим виданням є лише публікація Я. Дзирою літопису Самовидця.

Відновлення у 1987 р. Археографічної комісії при АН УРСР і перші кроки її діяльності у 1989—1990 рр. породжують надію на зміни в процесі наукової публікації джерел з історії України [13]. Істотні зрушення відбуваються в результаті реалізації перспективного плану джерельних видань українських археографів.

Актуальним завданням є здійснення детального і всебічного аналізу джерельних публікацій з історії України XIV—XVIII ст. Для вивчення інформативних потенцій публікацій у процесі їх аналізу доцільно визначити такі параметри кожної з них: хронологічні рамки (початкові та кінцеві дати актів, а у випадку пізніших їх копій у вигляді облят або відімусів — первісне, початкове їх датування), кількісні та якісні ознаки (типологія документів, враховуючи регести, оригінальні або редакційні заголовки та зміст), можлива атрибуція, характер відомостей, рівень археографічного опрацювання (спосіб відтворення текстів, передача оригіналу, транслітерація та транскрибування; виявлення можливих помилок при вичитуванні оригіналів та в процесі едиції), архівна основа на підставі археографічних легенд та додаткових досліджень, ступінь збереженості оригіналів. Дуже важливим є, на випадок попередніх едицій, виявлення і визначення варіантів археографічних повторень. При наявності кількох публікацій (різночасових) одного й того самого документа варто провести генетичне дослідження, встановити дипломатичний ряд, своєрідну схему і т. д. Суттєве значення має визначення методів відбору та підбору актів до видання.

Аналіз археографічної продукції минулого може скласти надійну основу створення генерального, зведеного каталогу джерел з історії України досліджуваного та інших періодів.

Історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях повинен здійснюватись і в інших напрямах (аспектах): дисциплінарному — історії джерелознавства на Україні та історії України не лише в нашій країні, а й за її межами; розробки проблем теорії та методики загального та

українського джерелознавства; вивчення процесу дослідження джерел протягом усього часу існування української історіографії, ретроспективного аналізу накопиченого дослідниками досвіду вивчення конкретних джерел та їх комплексів з історії України; джерелознавчих шкіл; зв'язків та взаємовпливів українських джерелознавців з джерелознавчими дослідженнями, насамперед у слов'янських країнах та за їх межами тощо.

Окремим напрямом у галузі історіографії джерелознавства є узагальнення доробку українських істориків у джерелознавчих дослідженнях. На окремий аналіз заслуговують різноманітні джерелознавчі студії українських істориків XIX—XX ст. різних творчих та методологічних напрямів. Безперечно, настав час по-новому, об'єктивно вивчити та оцінити творчий спадок багатьох дореволюційних українських дослідників-істориків і тих, хто продовжував свою наукову діяльність в перші два післяреволюційних десятиріччя, до яких в офіційній радянській історіографії практикувався упереджений підхід, негативістське ставлення, оперування безплідними та непродуктивними штампами типу «дворянський», «буржуазний» або «ліберально-буржуазний» (більшість з цих істориків зараховувались до «буржуазних націоналістів»), оцінити історіографічні процеси професійно, не тенденційно і без зайвої ідеалізації.

Необхідно осмислити і узагальнити творчий доробок всіх, без жодного винятку, українських істориків минулого, насамперед Д. Бантиша-Каменського, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Іконнікова, О. Лазаревського, Д. Іванішева, І. Каманіна, О. Левицького, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, П. Жуковича, С. Голубєва та інших.

Серед джерелознавчої літератури, виданої на Україні, заслуговують грунтовного аналізу, вільного від політизованих схем та стереотипів, насамперед, джерелознавчі розвідки В. Б. Антоновича — курс лекцій з джерелознавства історії України, який він читав для студентів Київського університету св. Володимира, лекційний курс для студентів Кам'янець-Подільського університету в 1919 р. П. Клепатського, джерелознавчі студії, вміщені в науковому апараті праць М. С. Грушевського, особливо в «Історії України-Руси», дослідження різних типів джерел Д. І. Яворницьким, який по суті є засновником комплексного джерелознавства на Україні, джерелознавчі праці І. Я. Франка.

На особливу увагу заслуговує джерелознавчий доробок українських істориків 20-х — початку 30-х років XX ст., коли ще продовжували розвиватись справді наукові підходи до джерельного матеріалу. Результати цих досліджень публікувались у виданнях Історико-філологічного відділу ВУАН, його Археографічної комісії та ін. Потребує опрацювання доробок визначних українських істориків XX ст. Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Борщака, В. Січинського, І. Огієнка, М. Петровського. Слід звернутись до досвіду джерелознавчих досліджень українських істориків у міжвоєнному двадцятиріччі у Польщі, Чехо-Словаччині, Франції та Німеччині.

Потребує також вивчення джерелознавство на Україні у період сталінщини з початку 30-х до першої половини 50-х років (часи «відлиги»), а також ідеологічної реакції в історичній науці на Україні приблизно з початку 70-х — до початку 80-х років, коли, в основному, відбувалось згортання фронту досліджень з проблем джерелознавства та історіографії історії України, особливо доби феодалізму, стала гостро відчуватись нестача кваліфікованих знавців та фахівців з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін на Україні. Дослідження з цієї проблематики зараховувались до розряду «неактуальних», а їх автори викликали з боку офіційних чиновників підозру у «буржуазному націоналізмі». Такі дже-

релознавчі дослідження доби українського середньовіччя потребують великої наукової ерудиції, спеціальних знань та навичок практичної роботи в галузі допоміжних історичних дисциплін. Проте вони аж ніяк не стимулювались, а, навпаки, гальмувались, внаслідок чого необхідні кваліфікація та професіоналізм втрачались. У цілому джерелознавчі дослідження на Україні протягом десятиріч не набули необхідної інтенсивності, вузьким було коло професіоналів, невеликою — географія поширення джерелознавчих студій.

Все ж відзначимо, що завдяки наполегливості і цілеспрямованості окремих сподвижників-ентузіастів вдалось на Україні зберегти та створити стабільні осередки дослідження джерел з історії України. У післявоєнні роки на Україні сформувалось декілька наукових центрів в галузі джерелознавства, серед яких виділяються осередки у Києві (Київський університет, відділ джерелознавства Інституту історії АН УРСР, Архівне управління УРСР) та Дніпропетровську (Дніпропетровський університет) [14]. За межами України такий осередок створено в Гарвардському університеті (США).

Напевне, заслуговує на увагу аналіз напрямів, тенденцій, проблематики, інтенсивності та результативності діяльності наукових джерелознавчих центрів України, що слід було б виконати при створенні синтетичної праці з історіографії українського джерелознавства. Не менш важливим було б прослідкувати творчі наукові зв'язки між українськими джерелознавцями та джерелознавцями інших колишніх республік СРСР (насамперед, з дослідниками Російської Федерації, Грузії, Прибалтики) та зарубіжних країн, зокрема Польщі, з якими українські історики-джерелознавці мають тісні контакти.

В процесі історіографічного аналізу джерелознавчої спадщини істориків варто звертатись не лише до опублікованих праць, але й до їх рукописної спадщини. Заслуговує на увагу генезис творчості, наукове середовище, коло однодумців, учнів та послідовників. Важливими джерелами у цьому напрямку є рецензії та матеріали наукових конференцій та дискусій щодо джерелознавчої проблематики, відношення до оцінки в літературі окремих історичних письмових пам'яток. Треба проаналізувати внесок українських вчених у джерелознавчі дослідження в СРСР. Не випадково, що у 1983 та 1990 рр. дві останні Всесоюзні конференції з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін відбулись саме на Україні — у Дніпропетровську та Києві.

Важливим напрямом розвитку джерелознавства історії України могло б стати дослідження проблеми темпів досліджень, інтенсивності евристики, наукового опрацювання та аналізу джерельних корпусів та комплексів, що збереглись. До цього часу цей напрям в теоретичному і прикладному джерелознавстві та його історіографії не розроблений, але, здається, навіть методика її реалізації на конкретному джерельному матеріалі не поставлена, не реалізована та не була об'єктом спеціальних розвідок. До речі, це ж стосується і такого напряму, як дослідження ступеня використання в наукових працях документальних джерельних публікацій, що дозволили б предметно розглядати питання про ступінь доказовості положень окремих досліджень.

А втім проблема темпів та інтенсивності джерелознавчих досліджень має велике теоретичне й практичне значення. Річ у тому, що не виконані своєчасно детальні описи архівних комплексів та їх джерелознавчий аналіз можуть стати згодом (навіть у наш час) невиконаними з об'єктивних причин.

Так, свого часу історики України, за винятком П. Куліша, П. Жуковича, М. Грушевського та ще кількох дослідників, детально і поактово не

дослідили величезний і безцінний за своїми інформативними потенціями як джерело до політичної та суспільної історії України XVII—XVIII ст. корпус латиномовних, польських та «різномовних» рукописів Петербурзької Імператорської Публічної бібліотеки. Особливо важливими були ці рукописи для вивчення історії козацько-селянських повстань на Україні першої половини XVII ст. Не було навіть зроблено детальних описів цих рукописів. А втім величезна збірка, що до її перевезення до Петербурга наприкінці XVIII ст. знаходилась у бібліотеці Красіньских у Варшаві, викликала велике зацікавлення польських істориків. Особливо важливим результатом їх діяльності є детальний друкований звіт краківського історика Ю. Коженьовського про його наукові відрядження до Петербурга з метою пошуку джерел до історії Польші у 1891—1892 та 1907 рр. з описом пам'яток XVII—XVIII ст. із зібрання рукописів цієї бібліотеки [15]. На основі цього каталога та багатотомної монографії П. Жуковича [16] з використанням ще деяких інших джерел архівної евристики нині можливо провести відносну і, звичайно, неповну реконструкцію частини (до речі, дуже незначної) цього рукописного комплексу, що, на наш погляд, є також важливим завданням українських джерелознавців. Оригінали цієї збірки, повернені («реевіндиковані») до Польщі у 20-ті роки за Ризьким мирним договором, загинули у 1944 р. під час Варшавського повстання. Від усього величезного джерельного корпусу до наших днів повністю дійшов лише один — у копії, знятій П. О. Кулішем (так званий кодекс Куліша), який зберігається у Києві у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України [17].

Таких прикладів можна було б навести чимало, особливо щодо родових архівів, актових книг (або судово-адміністративних книг), що створювались в процесі функціонування судових та адміністративних установ на Україні; значна кількість цих книг, що є своєрідною енциклопедією життя різних верств України у середньовіччі та на початку нового часу, не збереглась до наших днів і була втрачена або загинула протягом XVII—XX ст. Тому в історіографії джерелознавства, зокрема і особливо українського, важливою для дослідження є проблема не реалізованих своєчасно евристичних та аналітичних можливостей.

Аналіз джерелознавчої літератури з історії України XV—XVIII ст., виданої на Україні у післявоєнні роки, особливо починаючи з 60-х років XX ст., свідчить, що, незважаючи на несприятливі об'єктивні умови, за яких відбувалась діяльність дослідників українського середньовіччя, і значною мірою всупереч цим обставинам, у дослідженні ряду аспектів та проблем джерелознавства було досягнуто істотних зрушень, завдяки переходу від поодиноких, окремо взятих тем до фронтальних джерельних студій, що охоплюють великі історичні періоди або джерельні комплекси.

До їх числа належать дослідження сукупності письмових джерел з історії України XVI — першої половини XVII ст., Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., соціально-економічної історії міст Лівобережної України другої половини XVII — середини XVIII ст., виконані в Дніпропетровському університеті [18]. Академіком І. Крип'якевичем була видана монографія, в якій вчений зробив огляд публікацій з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.) [19]. Створено праці з джерелознавства історії української культури XVI—XVIII ст., українського літописання XVII—XVIII ст.[20], записок іноземців — сучасників подій як джерел з історії українських земель XVI—XVII ст.[21] Серед документальних джерел спеціальному дослідженню було піддано акти Литовської метрики, що висвітлюють історію міст України XVI ст., комплекс документальних джерел про цехове ремесло українських міст XVI — першої половини XVII ст.[22] Проведено джерелознавче дослідження актів Луцького грод-

ського уряду про становище та антифеодальну боротьбу селян Волині у другій половині XVI ст.[23] Здійснено аналіз джерел про взаємовідносини запорозького та донського козацтва у першій половині XVII ст.[24] На основі фронтальної та копіткої архівної евристики опубліковано спеціальні праці, що охоплюють численні архівні зібрання рукописних пам'яток XVI — першої половини XVIII ст.[25]. Цикл цих джерелознавчих праць, а також введення до наукового вжитку виявлених у процесі джерельного пошуку документів[26] значною мірою виконані викладачами та аспірантами Дніпропетровського університету наприкінці 60-х — у 80-х роках.

Конче необхідні дослідження з історії українського джерелознавства, бо ж до цього часу не маємо чіткого уявлення про етапи історіографічних процесів в галузі джерелознавства, про наукові історичні школи на Україні в різні періоди створення української історіографії та українського джерелознавства, а також близьких до джерелознавства дипломатики, інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Такі дослідження дозволяють довести, що процес виникнення та розвитку джерелознавства на Україні відбувався у тісному й нерозривному зв'язку з формуванням української історіографії, її напрямів, проблематики, розширенням евристичної діяльності, інформаційного поля джерельної бази з історії України XV—XVIII ст., вдосконаленням методів наукового аналізу історичних джерел. Розвиток джерелознавства на Україні відбувався дуже нерівномірно, найбільш інтенсивно він проходив у другій половині XIX — першій третині XX ст.

Крім вже зазначених вище актуальних джерелознавчих напрямів досліджень у галузі історіографії джерелознавства та евристики заслуговують на подальше грунтовне вивчення такі джерелознавчі проблеми, як джерела з історії українського козацтва, селян, міст та міщанства, політичної історії України XVII—XVIII ст., доби «руїни» та гетьманщини, у тому числі документи про діяльність українських гетьманів XVI—XVIII ст.; варто було б здійснити: джерелознавчі дослідження з історії народів, що населяли українські землі, зокрема представників таких національностей, як вірмени, поляки, євреї, німці; джерелознавчі студії з історії української шляхти та магнатів, зокрема визначних родів: Острозьких, Заславських, Сангушок, Вишневецьких, Чарторийських та інших, у тісному зв'язку з проблемами генеалогії, геральдики, хронології, сфрагістики і т. д. По-новому також треба провадити комплексні джерелознавчі дослідження з історії різних конфесій на Україні, а не лише православ'я.

Виконавши цикл тематичних, проблемних джерелознавчих досліджень, можна буде приступити до створення багатотомної синтетичної праці з джерелознавства історії України від найдавніших часів. При цьому було б дуже доцільним залучити до аналізу не лише письмові джерела, а й речові, етнографічні пам'ятки, фото-, кіно- і фонодокументи, що дозволили б вперше в українській історіографії реалізувати комплексний джерелознавчий підхід, який значно підвищить рівень адекватного відтворення реальної історичної дійсності.

[1] *Ковальский Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века: Структура источниковой базы.— Днепропетровск, 1982.— С. 5—6; *Илизаров С. С.* Некоторые проблемы изучения источниковой базы истории науки // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1989.— С. 140—145; та ін.

[2] *Каштанов С. М.* Современные принципы издания латинских грамот (часть пятая) // Археографический ежегодник за 1987 год.— М., 1988.— С. 36; *Ковальский Н. П.* Документальные коллекции Радзиминьского и Оссолиньского как источники по истории Волыни XV—XVIII вв. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1978.— С. 32; *его же.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в.—

Днепропетровск, 1979.— Ч. 4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников.— С. 14—15; та ін.

[3] *Ковальский Н. П.* Структура источниковой базы по социально-экономической истории Украины XVI—XVII вв. // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков: Тез. докл. и сообщ. первых чтений, посвящ. памяти А. А. Зимина. Москва, 13—18 мая 1990 г.— М., 1990.— С. 112—116; *Ковальский Н. П., Виноградов Г. Н.* Принципы системного подхода к анализу источниковой базы социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века (к постановке проблемы) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. и сообщ. V Всесоюз. конф., 30 мая — 1 июня 1990 г.— Киев, 1990.— С. 18—20; та ін.

[4] *Ковальский Н. П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1975.— Вып. 2.— С. 113—137; *його ж.* Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1990.— С. 32—40.

[5] *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории.— М., 1975; *Аласания Г. Г.* Классификация грузинских письменных исторических источников.— Тбилиси, 1966.

[6] *Ковальский Н. П.* Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI — первой половины XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX вв.: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1982.— С. 26—48; та ін.

[7] *Иконников В. С.* Опыт русской историографии.— Киев, 1891—1908.— Т. 1—2.— Кн. 1—2.

[8] *Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публ.— К., 1962; *Яковлєв С. О.* Українська радянська археографія.— К., 1965; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века).— Днепропетровск, 1977.— Ч. 1; Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII в.— Днепропетровск, 1978.— Ч. 2; Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века.— Днепропетровск, 1978.— Ч. 3; Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. во львовских археографических изданиях XIX — начала XX в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1978.— С. 20—48; *Ковальский Н. П., Кучернюк Н. Ф.* Документальные источники о русско-украинских связях периода Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. в археографической публикации «Воссоединение Украины с Россией» (т. П—Щ) // Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1979.— С. 3—13; *Мыцык Ю А.* Анализ дореволюционных отечественных публикаций документальных источников: Советские археографические публикации источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединения Украины с Россией // *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1986.— С. 6—65, 69—74.

[9] *Ковальский Н. П.* Источниковедение...— Ч. 3.

[10] *Улащик Н. Н.* Издания Виленской археографической комиссии (1865—1915 гг.) // Тезисы докладов и сообщений конференции по источниковедческим проблемам истории народов Прибалтики.— Рига, 1968.— С. 21—24; Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода.— М., 1973; *Журба О. И.* Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1989; *Ковальский Н. П., Журба О. И.* Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР.— Днепропетровск, 1988; *Ковальський М. П., Журба О. І.* Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській археографії // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. Тез. доп. респ. наради, грудень, 1988.— К., 1988.— С. 159—161; та ін.

[11] *Тодийчук О. В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских.— Киев, 1989; *Колісник М. П.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи і напрямки діяльності (1872—1931 рр.) // Укр. іст. журн.— 1989.— № 9.— С. 50—56; *його ж.* Историческое общество Нестора-летописца, 1872—1931 гг. (Историографический очерк) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1990; «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца» (1879—1914): Бібліогр. довід. / Укл. М. П. Колесник.— К., 1989.

[12] *Ковальский Н. П.* Источниковедение...— Ч. 1.— С. 30—35, 47—74.

[13] *Сохань П. С.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: Су-

часний стан та перспективи розвитку. Тез. доп. респ. наради.— К., 1988.— С. 3—14.

[14] *Замлинский В. А.* Современное состояние источниковедения и специальных исторических дисциплин и задачи их дальнейшего развития на Украине // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. и сообщ. V Всесоюз. конф. 30 мая — 1 июня 1990.— Киев, 1990.— С. 5—6.

[15] *Korzeniowski J.* Zapiski i rękopisów Cesarskiej Biblioteki publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich: Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891—1892 i w 1907 // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce.— Kraków, 1910.— T. 10.

[16] *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.).— СПб., 1902—1910.— Вып. 1—5.

[17] ЦНБ АН України. Відділ рукописів.— Ф. II, № 13402. Опис цього рукопису див.: *Ковальский Н. П.* Источниковедение...— Ч. 4.— С. 84—94.

[18] *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1984; *Швидько А. К.* Источники по социально-экономической истории городов Левобережной Украины второй половины XVII — середины XVIII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Киев, 1987; *Мыцык Ю. А.* Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Киев, 1988.

[19] *Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— Вип. 1.

[20] *Там же.*— С. 63—80; *Дзира Я. І.* Вступ // Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 9—42; *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978; *його ж.* «Кройника» Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1975; *його ж.* «Кройника» Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1973.— Вип. 6.— С. 127—141; Украинские краткие летописи конца XVII — начала XVIII вв. // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. ст.— Днепропетровск, 1978.— С. 58—74; *його ж.* «Літописець» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1984.— М., 1984.— С. 219—234; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Украинские летописи // Вопр. истории.— 1985.— № 10.— С. 81—94; та ін.

[21] *Ковальский Н. П.* Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Сб. науч. ст.— Днепропетровск, 1971.— Вып. 2.— С. 116—146; *його ж.* Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии европейской» Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. ст.— Днепропетровск, 1972.— С. 107—128; *його ж.* Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Теве (1575 г.) // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. науч. ст.— Днепропетровск, 1973.— Вып. 4.— С. 168—180; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1985; *його ж.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.).— Днепропетровск, 1981.— Ч. 1; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст.— Днепропетровск, 1976.— С. 124—141; та ін.

[22] *Ковальский Н. П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII в.): Акты о городах.— Днепропетровск, 1983; *його ж.* Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе Коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI — первой половины XVII в. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII—XIX вв.: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1983.— С. 3—13; *Виноградов Г. Н.* Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI — первой половины XVII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1989; *його ж.* Проблемы классификации и систематизации источников по истории цехов городов Украины XVI — первой половины XVII веков // Проблемы применения количественных методов и классификации источников по отечественной истории: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1988.— С. 89—93; *його ж.* Основні проблеми публікації матеріалів з історії цехів на Україні XVI — XVII ст. // Українська археографія; сучасний стан та перспективи розвитку.— К., 1988.— С. 127—129; Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI—XVII веков (Цеховые уставы городов Украи-

ны) / Сост. Н. П. Ковальский, Г. Н. Виноградов.— Днепропетровск, 1986; *Абросимова С. В.* Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1988; *її ж.* Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1985.— С. 123—128; та ін.

[23] *Атаманенко В. Б.* К вопросу о методике анализа источников изучения категорий украинского крестьянства XVI века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1989.— С. 182—188; *його ж.* Про способи введения до наукового обігу джерел з історії українського селянства доби феодалізму // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради.— К., 1988.— С. 236—238; та ін.

[24] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск, 1985.— С. 4—52; *Ковальский Н. П., Брехуненко В. А.* О связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII века (по документам Разрядного приказа) // Известия Северокавказского научного центра высшей школы. Общественные науки.— Ростов-на-Дону, 1989.— № 2(66).— С. 67—75; *Брехуненко В. А.* Из опыта комплексного анализа источников о связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1989.— С. 192—197; *його ж.* Про публікацію джерел з історії зв'язків донського та запорізького козацтва XVI — першої половини XVII ст. // Українська археографія: Сучасний етап та перспективи розвитку.— К., 1988.— С. 39—42; та ін.

[25] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в.— Днепропетровск, 1979.— Ч. 4; *його ж.* Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА.— Днепропетровск, 1979; *його ж.* Документальные коллекции Радзиминьского и Оссолинского как источники по истории Волыни XV—XVII вв. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1978.— Вып. 6.— С. 25—34; *його ж.* Документи фамільного архіву Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерело з соціально-економічної історії України XVI—XVIII ст. // Арх. України.— 1983.— № 9.— С. 60—63; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984; *Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1988; *його ж.* Джерела для вивчення історії антифеодальної і визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР // Арх. України.— 1982.— № 3.— С. 63—65; *його ж.* Документи Дніпропетровського історичного музею як джерела для вивчення історії Росії та України XVII—XVIII ст. // Арх. України.— 1985.— № 5.— С. 58—61; *Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII — первая половина XVIII в.).— Днепропетровск, 1981; *її ж.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII в.).— Днепропетровск, 1986; *її ж.* Материалы по истории городов Левобережной Украины второй половины XVII—XVIII вв. в Рукописном отделе ЦНБ АН УРСР // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII—XIX в.: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1983.— С. 73—81; та ін.

[26] *Виноградов Г. Н., Дячок В. В., Журба О. И., Святец Ю. А.* Анализ публикаций письменных исторических источников в изданиях исторического факультета Днепропетровского университета в 70—80-е годы. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1990.— С. 154—162.

Г. К. ШВИДЬКО *(Дніпропетровськ)*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Необхідною умовою якісних змін в історичній науці на Україні є розширення джерельної бази досліджень, особливо стосовно тих періодів історії України, об'єктивне висвітлення яких ще попереду. До таких належить і історія Гетьманщини, більш як столітнього періоду розвитку українських земель в складі Російської держави — від Переяславської ради 1654 р. до остаточної ліквідації автономії України і наступного введення в 1872 р. загальноімперського управління.

Півстоліття — з початку 30-х до початку 80-х років — тема історії Гетьманщини в українській радянській історіографії майже не розроблялась, зник і сам термін «Гетьманщина» як означення території з особливим суспільно-політичним устроєм і певною автономією. Правда, в період так званої «відлиги» було підготовлено та видано декілька праць з окремих питань історії Гетьманщини або більш загальних [1]. В той же час обов'язковим елементом кожної наукової праці була «критика буржуазних фальсифікацій», хоч ця критика здебільшого велась на рівні абсурду, бо доступ у спецсховища до праць тих самих фальсифікаторів був надзвичайно обмеженим і опоненти їх практично не читали. Такий стан розробки історії Гетьманщини, як і в цілому української радянської історіографії, мав наслідком відсутність грунтовних праць, які б послугували історичній правді, незалежно від політичної кон'юнктури часу. Саме тому, коли відкрилась можливість, з'явилась нагальна потреба і чітко визначилась роль історичної науки в формуванні національної самосвідомості українського народу, терміново почали готувати до перевидання праці, що вийшли друком наприкінці XIX — на початку XX ст. (М. Грушевського, М. Костомарова, О. Левицького, М. Аркаса та ін.). З української новітньої історіографії достойними перевидання виявились лише праці І. П. Крип'якевича.

Про можливість зробити крок вперед у дослідженні історії Гетьманщини свідчить широке коло історичних джерел, які зберігаються у архівосховищах України та за її межами. Зазначимо, що безліч документів назавжди втрачено, в багатьох випадках ця «безліч» має і точно окреслені обсяги, є джерела, що засвідчують факти знищення цінних документів. Так, О. М. Маркевич був свідком знищення в 30-х роках XIX ст. архівів у Глухові [2], краєзнавець І. О. Курілов у 1853 р. сам бачив, як в Ромнах три вози актів сотенної канцелярії звалили в старий колодязь і засипали [3]. В архіві Малоросійської колегії згідно з описом справ, переданих в кінці XVIII ст. у Чернігівське намісницьке правління, було 748 457 справ, а після перевезення в Харків Д. І. Багалій засвідчив наявність в ньому лише 218 484 справ [4]. Цей ряд фактів свідомого чи просто по невігластву чиновників знищення документів з історії України можна продовжувати. Маємо також свідчення про пожежі в Києві, Чернігові, Новгороді-Сівер-

ському, Переяславі, Глухові, Гадячі, внаслідок яких загинули справи різних канцелярій — магістратських, ратушних, полкових, сотенних, судових.

Непоправної шкоди формуванню корпусу актових джерел, які могли б сьогодні стати джерельною підвалиною вивчення і осмислення складних подій і явищ на Гетьманщині в другій половині XVII — на початку XVIII ст., завдало цілковите зруйнування військами О. Меншикова в 1708 р. гетьманської резиденції в Батурині та військами П. Яковлєва в 1709 р.— Запорозької Січі. Загинули документи гетьманської і кошової канцелярій. Тому вцілілі до нашого часу документи гетьманської канцелярії датуються не раніше як 1708 р., коли гетьманом став І. І. Скоропадський.

Залишимо поза увагою драматичну історію вимушених мандрів по архівосховищах документів канцелярій ліквідованих в останній чверті XVIII ст. адміністративних установ і завданих при цьому втрат. Останньою трагічною сторінкою долі архівних документів з історії України XVII—XVIII ст. стала друга світова війна. По розумінню працівників НКВС, який в той час відав архівами, ці документи були найменш цінними і підлягали евакуації в останню чергу, а при її неможливості — знищенню.

В даному короткому повідомленні неможливо бодай у загальних рисах оглянути значні комплекси джерел з історії Гетьманщини в українських, московських та петербурзьких архівосховищах або оцінити наукову вартість всіх видів джерел. Тому звернімо увагу лише на ті фонди і окремі види джерел, які майже не використовувались в українській радянській історіографії.

Нині значні комплекси джерел з історії Гетьманщини знаходяться в багатьох архівосховищах, головними з яких є ЦДАДА. ЦДВІА, Архів зовнішньої політики Росії, петербурзькі архіви, ЦДІА України в м. Києві, Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України.

В рамках кожного архіву документи розпорошені по різних фондах, в той же час раніше єдині фонди штучно розділені між різними архівами. Так, значний за кількістю справ фонд 124 («Малоросійські справи») нині поділений на дві частини (зі збереженням номера і назви фонду), і документи з 1522 по 1719 р. зберігаються в ЦДАДА, а з 1719 р., тобто з часу утворення Колегії іноземних справ, у відомстві якої знаходилась Україна,— в Архіві зовнішньої політики Росії. Доступ до другої частини фонду обмежений, описи справ дослідникам не видаються, і повної уяви про склад документів немає. Між тим там є надзвичайно цікаві справи про українсько-російські відносини, про поступову ліквідацію царизмом автономії України. Враховуючи підвищений інтерес громадськості до легенди про скарби наказного гетьмана Полуботка, слід зауважити, що в АВПР є документи, що відносяться безпосередньо до конфлікту між П. Полуботком і Президентом Малоросійської колегії С. Л. Вельяміновим та до обставин, які призвели до того конфлікту (розпорядження про збирання податків з населення, відомості, скарги, розслідування по чолобитних та ін.). Тут же велика справа про приїзд до Санкт-Петербурга П. Полуботка з генеральною старшиною в 1723 р., його листування з синами (останній лист датований 3 листопада 1723 р.). Аналіз документів справи показує, що П. Полуботок і старшина, їдучи в Санкт-Петербург, взяли з собою копії 156 документів, як підставу для скасування права Малоросійської колегії на повний диктат на українських землях, для боротьби за відновлення гетьманства, а отже, певною мірою — автономії. Певний інтерес становлять і «Щоденні записки» цієї депутації останніх борців за автономію України.

Значна кількість документів фонду 124 відбиває історію роздачі зе-

мель на Гетьманщині як козацькій старшині, так і російським поміщикам, історію привласнення О. Д. Меншиковим в 1718 р. міста з магдебурзьким правом Почепа (тобто міщан), а потім віддачу йому ж гетьманом Скоропадським почепської козацької сотні і протест козаків проти цього попрання їх вольностей [5].

Нові пласти ще практично не введених до наукового обігу джерел з історії Гетьманщини виявлено в кожному крупному архівосховищі. Наприклад, у ЦДВІА крім великого картографічного матеріалу є документи про спорудження укріплених ліній і фортець на пограниччях Російської імперії, Ладозького та інших каналів, на будівництво яких постійно відряджались тисячі українських козаків та посполитих. Тут є відомості про кількість козаків і посполитих, які померли в цих «походах» або втекли па Січ чи на «Задніпровські місця». Ці документи в поєднанні з наративними джерелами дають змогу створити грунтовне дослідження про виснажливі, згубні для українського народу далекі «канальні» походи.

Глибоке вивчення різних аспектів політичного, соціального, економічного та культурного розвитку Гетьманщини протягом більш ніж століття та характеристика відповідної джерельної бази неможливі без паралельного грунтовного вивчення суспільно-політичного та адміністративного устрою на цій частині українських земель і визначення дефініцій, що стосуються еволюції політичних відносин між царським та гетьманським урядами. Тоді, по-перше, не лише стануть зрозумілими на сьогодні ще об'єктивно не висвітлені події і явища, а й з'явиться можливість прослідкувати шляхи просування справ, окремих видів документів по канцеляріях різних органів козацької і міщанської влади. По-друге, можна буде уникнути загальної оцінки джерельної бази, яка веде до спрощення суджень, а то й до фальсифікування історії. При такому підході звертає на себе увагу, наприклад, те, що не маємо жодної актової книги магістрату Переяслава — єдиного на півдні Гетьманщини міста з магдебурзьким правом, що стосовно Миргородського полку немає жодного документа з відомостями про цехове ремесло, що відносно трьох південних полків (Гадяцького, Миргородського, Лубенського) немає жодного гетьманського універсалу, який би надавав чи охороняв певні права і економічні інтереси міст. І справа тут не лише у втраті джерел. В межах Гетьманщини існували відмінності між розвитком північних і південних полків, спричинені багатьма факторами, в тому числі і співвідношенням сили міської і козацько-старшинської влади. Як приклад неточності узагальнення наведемо загальновживаний у працях вислів-штамп: «міста Лівобережної України мали магдебурзьке право». Але ж його мали лише декілька міст Київського, Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків. На останні шість полків припадає одне місто з магдебургією — Переяслав. Новгород-Сіверський і Полтава одержали його універсалами гетьмана К. Розумовського, не конфірмованими верховною владою.

Узагальнення, зроблені на підставі поодиноких документів, до того ж без їх наукової критики, з'ясування адекватності їх змісту реальній дійсності, призводять до викривлень у висвітленні історичних явищ. Так, на підставі декількох царських жалуваних грамот, опублікованих в «Актах ЮЗР», у радянській історіографії з книги в книгу переходила теза про масову роздачу царями в приватну власність українських міст, починаючи з 1654 р., а відтак, і про наявність багатьох таких міст. Виходячи з цієї тези, логічно дійти висновку: або жителі українських міст були абсолютно покірливими, політично інертними зараз же по Визвольній війні 1648—1654 рр. (що не відповідає дійсності), або царизм від часу березневих статей 1654 р. повністю контролював ситуацію на Україні і вільно розпоряджався маєтностями (що теж невірно). Зіставлення різновидних дже-

дел показує, що грамоти в «Актах ЮЗР» були надруковані не за оригіналами, а за чорновими відпусками, жодного оригіналу грамот на міста другої половини XVII ст. не збереглося. Більше того, немає жодного випадку реалізації наданого грамотами права на приватне володіння містами в перші десятиліття після 1654 р. Виняток становлять приватновласницькі міста, які належали монастирям. За існуючих політичних обставин власники не змогли реалізувати це право, про що незаперечно свідчать різні історичні джерела. До часів царювання Петра I і гетьманства І. Мазепи маємо лише декілька випадків, а далі роздачі відбувалися, хоч і не так часто, переважно з числа «изменничьих» після 1708 року. Інша справа — з середини XVIII ст., коли почалися масові роздачі міст і містечок.

Повних 60 років ігнорується в українській історіографії інформаційний скарб — фамільні архівні зібрання, тільки невелика частина яких в дореволюційний час була опублікована. Жодного посилання на фамільні архіви, хоча б опубліковані, немає. Одиноко на цьому тлі виглядає монографія О. І. Барановича «Украина накануне Освободительной войны середины XVII в.», в якій широко використані фамільні архіви (правда, переважно стосовно Правобережної України).

Фамільні архіви включають різноманітні джерела — від паперів офіційних установ, актів на маєтності фондоутворювачів до сімейного листування, філософських, історичних і літературних праць власників архівів, без яких неможливо вивчити розвиток суспільно-політичної думки на Україні, а також документи та записи, які мають можливість прослідкувати шляхи наступу царизму на українське слово і культуру.

Насамкінець, скажімо, що існують масові джерела, абсолютно проігноровані дослідниками, наприклад акти канцелярського діловодства (донесення, рапорти, промеморії, реєстри). Джерелознавчий їх аналіз показує їх значну потенційну інформаційність.

В цілому можна зробити такі висновки.

До тих пір, доки не будуть видані джерела, джерелознавчі праці та каталоги хоча б основних архівних фондів, жодних якісних змін в українській історіографії годі сподіватися.

Незважаючи на значні втрати, розпорошеність джерел і руйнацію єдності фондів шляхом передачі їх документів у різні архіви, джерельна база достатня для створення фундаментальних праць з історії Гетьманщини.

Необхідне поєднання інформаційних можливостей фондів українських і зарубіжних архівів.

[1] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963; *Пащук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVI—XVIII ст. (1648—1782 рр.).— Львів, 1967; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слободській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960; *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України.— К., 1968; *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII ст.— М., 1960.

[2] Киевская старина.— 1897.— Февраль.— С. 296.

[3] *Курилов И. А.* Роменская старина.— Ромны, 1877.— С. 49.

[4] Отчет о занятиях слушателя Археологического института Н. П. Рагозина // Сборник Археологического института / Под ред. Н. В. Калачова.— Спб., 1886.— Кн. 5, ч. 2.— С. 6; *Багалей Д.* Заметка об архиве Малороссийской коллегии // Киевская старина.— 1882.— Сентябрь.— С. 131—141.

[5] Детальніший огляд фонду див.: *Швидько А. К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII в.).— Днепропетровск, 1986.— С. 40—45.

МАРКО АНТОНОВИЧ *(Канада)*

СПОМИНИ ЯНА МЙОДУШЕВСЬКОГО ПРО ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА І ТАДЕЯ РИЛЬСЬКОГО

Про Яна Мйодушевського ми маємо дуже приблизні відомості. Він народився у другій половині 1870-х рр., мабуть, в Катеринославі [1], оскільки його батько Антоній, учасник Січневого повстання (1863 р.), повернувся з заслання у 1874 р. і спершу жив у Катеринославі, а в 1884 р. постійно осів у Проскурові [2]. Гімназіальне навчання Ян починав у Єлисаветграді, а після виключення — перейшов у Першу київську гімназію [3]. Закінчивши її, був студентом юридичного факультету Київського університету.

Після університетського навчання працював в Одесі присяжним повіреним (адвокатом) і був членом одеської «Просвіти» [4]. Після приходу до влади більшовиків переїхав у Польщу, де продовжував працювати за фахом. Час від часу писав статті на українські теми в «Польсько-українському бюлетені» і підтримував дружні зносини з українцями.

Недруковані спомини Яна Мйодушевського збереглися в генерального секретаря Українського наукового інституту в Варшаві Романа Смаль-Стоцького. Очевидно, Варшавський інститут хотів їх видати в серії «мемуарів». Можна лише здогадуватися, що на перешкоді цьому став або початок війни, або, що ймовірніше, сам текст Яна Мйодушевського. Рукопис, фактично, складається з двох нерівнозначних частин «Вступного слова» і друкованих раніше текстів: [5] біографії В. Б. Антоновича, яку автор написав для Польського біографічного словника [6], і уривків із споминів про В. Лясоцького, які належали його батькові, Антонію [7].

Із споминів Яна Мйодушевського видно, що він лише двічі бачився з В. Антоновичем і, мабуть, трохи частіше з Т. Рильським; він навіть гостював у нього в Романівці чи не у 1897 р., оскільки, як він пише, Максимові Тадейовичу тоді було «роки два». На В. Антоновича і Т. Рильського він дивився частково крізь призму поглядів свого батька, а частково і з своєї власної перспективи — поляка і набагато молодшої за віком людини [8].

* * *

Вперше Ян Мйодушевський відвідав Антоновича, як він пише: «1892 р., коли мене викинули з Єлисаветградської гімназії і я з листом батька прийшов до професора Антоновича, він був зворушений, запитав мене «як мається Старий» [9]. Він виявив найдоброзичливішу протекцію, і мене було прийнято до Першої гімназії при допомозі Олекси Олександровича Андрієвського [10], за що ми були дуже вдячні професорові.

Ще раз бачив я Антоновича в домі Рильського, сини якого Іван та Ігор * училися в Першій гімназії. Тому, що я мав їхати до Рильського в

* Помилка Яна Мйодушевського, слід читати — Богдан *(М. А.)*

Романівку, Антонович попросив мене привезти пошту, селянського тютюну і пляшку горілки.

У розмові, коли я щось згадав про Русь, Антонович авторитетно та інтонаційно виправив: «Русь єдина, неділима, православна». Я цьому зовсім не заперечив, але ця інтонація здалася мені трохи штучною і смішною.

Проте Рильський був природний, повний інтелігенції та освіченості (хоч завжди носив свиту і вишиту українську сорочку)...» [11]

Далі Ян Міодушевський згадує деякі українські і польські твори Тадея Розеславовича, вказуючи на труднощі, які мав Рильський, створюючи фахову українську термінологію. Він згадує також деяких поляків, які підтримували зносини з Рильським, і продовжує:

«Захоплення Рильського, те, що він відмовився від привілеїв, одягнувся в свиту і вів дрібноміщанське [12] життя, дало в результаті прекрасні культурні здобутки.

Коли я був у Романівці, Максим мав, може, два роки. Гарний ясноокий хлопчик. Я підняв його на руки і запитав: «А чому таке ім'я — Максим!» «А що ж пан хоче,— сказав Рильський, сміючись,— хіба ж це погане ім'я? Маємо Максима Залізняка, Максиміліана Робесп'єра, а...»

Перед від'їздом, маючи намір мене вшанувати, покликав Рильський сільський хор і затягнули пісню, яка на мене трохи навела нудьгу:

«Ой назбиралась та чорна хмара
Дождик стал накрапати.
Ой то збиралась дрібна голота
Та й собі — погуляти...» [13]

Далі співали, що прийшов дука — насміхався з голоти, навіщо той дука приходить, якщо він мав насміхатися?

Мені спало на думку, що це натяк на мої відвідини, що, може, це мене, незаможнього, але студента в уніформі з золотими гудзиками, вважають дукою, коли це Рильський виніс пляшку горілки, розливає, а селяни кажуть мені: «Пийте, пане, бо не вірим». Я відповів, що здоров'я мені не дозволяє пити, що я охоче вип'ю, але молоко, а не алкоголь... Мушу додати на всякий випадок, що не може бути мови про пиятику, просто частування — випили по чарці та й годі.

Маю зазначити, що антропологічний тип романівських селян не дуже мені сподобався. На Волині, поблизу Острогу я бачив українських селян повних темпераменту, гумору, радощів. Коли я не хотів пити горілки, господар пішов і приніс малинової настойки на меду власного виробництва. Ніхто мені не казав «пийте, бо не вірим». Романівські селяни дивились на мене з-під лоба. У тій самій Романівці у 70-х роках був мій батько, коли ще височів палац. Була там міфологічна картина, на якій було зображено здирання шкіри з якогось героя. Коли мій батько висловив зацікавлення, Тадей Рильський хотів йому подарувати картину. Взагалі той палац гнітив Рильського, і він хотів його позбутися. Коли палац загорівся, він з полегкістю зітхнув і збудував маленький домик — чотири кімнати. Мій батько завжди жартома казав, що Рильський спалив палац.

Після смерті Рильського я помістив некролог у варшавському «Ogniwie» і посмертні спомини в часопису «Przegląd Krajowy», який у Києві видавали Станевич і Л. Радзєйський».

Крім коротенької згадки про збірки та бібліотеку Антоновича [14] це, власне, й усе, що Ян Міодушевський написав у своїх споминах про В. Антоновича і Т. Рильського. Цього, як бачимо, небагато, але Ян Міодушевський мав ще й іншу мету. Він хотів відтворити спомини свого батька, які він роками безуспішно розшукував. Тому він подав також деякі

згадки свого батька чи те, що йому запам'яталося із споминів Антонія. Крім того, він вилучив із споминів Лясоцького всі цитати, які Лясоцький взяв у Мйодушевського, часто не вказуючи на джерело або лише натякаючи на нього. Чомусь Ян не використав також цитат свого батька із споминів Сирочинського, та й сам працював досить поверхово, а тому до його «Вступного слова» як до історичного джерела слід ставитися обережно. Все ж, він додає деякі цікаві, хоч і дрібні деталі до характеристики обох українських хлопоманів. Можемо лише пошкодувати, що споминів Антонія Мйодушевського дотепер не вдалося розшукати.

* * *

Антоній Мйодушевський (13.06.1838—31.03.1904) народився в с. Северинівці поблизу Одеси, вчився в Рішельєвському ліцеї, як перед ним В. Антонович, а 1855 р. перейшов до п'ятого класу Другої київської гімназії, де в четвертому класі тоді навчався Тадей Рильський. Наступного 1856 р. Антоній мусив покинути гімназію і працював домашнім учителем у Понтусів в Чорнобилі, в Абрамовичів і в родичів Антоновича — Васневських [15]. Треба думати, що не обійшлося без посередництва Антоновича, який походив з того району. Тадей Рильський надсилав йому підручники, потрібні для гімназіальних іспитів.

З того часу маємо два листи Антоновича до Мйодушевського, які з передмовою Яна Мйодушевського видав М. Грушевський, додавши від себе два параграфи, в яких досить стисло охарактеризував їх. Для взаємин між обома діячами, а зокрема, для розвитку самого Антоновича в напрямку до українства вони подають, хоч і дрібні, але цікаві факти. У першому листі від 25 травня 1856 р. Антонович назвав Мйодушевського духовним братом (brat w duchu), ідеалістом, повним самопосвяти і запалу [16].

Далі він окреслює власну концепцію праці: «...призначення пчілки, що ціле життя працює, щоб зібрати зеренце солодощів, і невідома та забута дасть це зеренце людям на споживання... Нагородою нашої посвяти — лише власне сумління [17], яке колись при обрахунку життя осолодить останню хвилину конання — може і під тином, бо тоді ми сміло зможемо поставити питання: «Для чого я жив на світі?» ...Отож, брате, пам'ятай: поки стане сили, виробляй в собі запас волі і переконання, які підтримали б тебе тоді, коли навколо буде вічне знущання, коли не пощастить виконати обрахованого проекту дії, коли ошукають люди, на яких ти найбільше розраховував, коли на твої скроні втиснуть терновий вінок.., пам'ятай, брате, що це буде хвилина випробування, що хто ту хвилину перетриває, той наш навіки і той щойно матиме справжню заслугу офіри — працювати поки можна, де можна і як можна аж до останнього віддиху грудей — це повинно бути нашим девізом...» [18].

Звичайно, тут відчувається певна поза, «високий стиль», захоплення молодості, темперамент, але подібні думки висловлював Антонович і пізніше, щоправда, набагато спокійніше, розважливіше, скромніше, як наприклад у останньому листі до А. Мйодушевського [19].

Варто звернути також увагу на прохання Антоновича, що міститься в цьому ж листі, попросити шляхтича Людвіка Коніцького переписати для Антоновича пісню про Бондаренка, яку він чув від місцевих селян [20]. Це прохання влучно доповнює спомини Антоновича, де він пише про наполегливе шукання шляхів до України, українців і про збирання етнографічного матеріалу з усіх доступних джерел. Цього листа дописав також Ян Згурський, він зазначив, що Антонович «лле Тадеєві холодну воду з льодом на голову — жартуючи каже, що це для підтримки натхнення». До цього Ян Мйодушевський додав коментар: це «означає, що від-

риває його від романтизму і схиляє до систематичної наукової праці». Антонович, до речі, був тоді репетитором Рильського.

Другий лист не менш цікавий, хоч для його розуміння ми не маємо докладніших даних. Антонович пише там про кризу, яка тривала півтора року, себто від початку 1855 р., про болючі переживання, які він поборював наполегливою працею [21]. Після душевної кризи і «оніміння» він потрапив у діяльне життя, до якого включився з обов'язку, і переживав «душевну весну». Далі Антонович характеризує «Чорнобиль як велику пустелю, багно духовної сфери» і закликає Антонія разом з Васневським приїздити у Київ на студії в університет. А поки що застерігав Мйодушевського, аби він не опинився під пантофелем сестри.

З листа можна також зробити висновок, що у Мйодушевського вийшли якісь непорозуміння з Понтусами і Абрамовичами, а це викликало різні балачки, а може, й інтриги у Києві. До цього Антонович подав українську приказку «собака бреше — вітер несе». На жаль, на прохання Яна Мйодушевського Грушевський пропустив «уступ приватної натури» [22], який для нас міг би бути цікавим [23]. Наприкінці прохання — на вкладеного в лист півкарбованця привезти бессарабського тютюну.

Повернувшись у Київ, Мйодушевський записався вільним слухачем на філологічний факультет і поринув у студентське життя. Він став редактором рукописного журналу «Publicysta», в роботі над яким, поряд з іншими, брали активну участь і Антонович з Рильським. Там і почалися перші ідеологічні суперечки між ними і Мйодушевським та іншими членами редколегії, що дійшли апогею, коли Мйодушевський написав історичну статтю про короля Казимира, в якій гостро критикував Богдана Хмельницького. Антонович боронив гетьмана і обурений залишив засідання редколегії [24]. Остаточний розрив з редакцією настав у другій половині 1859 р., коли студент В. Одинець написав для журналу статтю «Powstanie czy rewolucja», в якій обстоював думку, що спершу треба визволити Польщу (в рамках 1772 р.), а тоді вже вирішувати місцеві національні та класові проблеми. Антонович з Рильським заявили, що коли стаття буде опублікована, то вони вийдуть з редколегії. Очевидно, вони вже тоді обстоювали погляд, що Україна не може бути частиною Польщі, а має стати незалежною. Після виходу їх із складу редколегії журнал припинив існування, втративши таких видатних співробітників.

Рильський, з свого боку, заснував журнал «Plebeusz», якого вийшло три номери. До речі, треба підкреслити, що і після гострих суперечок особисті стосунки між Мйодушевським і Антоновичем та Рильським лишилися добрими. Принаймні, восени 1860 р., коли Мйодушевський мусив покинути університет і шукав заробітку, він міг лише завдяки допомозі Рильського і Антоновича, як зазначає Ян Мйодушевський у своїх недрукованих споминах, отримати місце учителя у школі для бідних шляхтичів (у маєтку Браніцьких) у Ставищах.

Напередодні повстання Мйодушевський відвідав Київ і зустрівся з обома колишніми друзями, хоч їхні шляхи вже давно розійшлися. Як пише Мйодушевський, обидва українські хлопомани «прийняли мене, щоправда саркастично, але по-дружньому». На щире запитання Антонія Антонович відповів, що оскільки він і його українські товариші йдуть з людом, а люд проти поляків, «то ми з Вами бути не можемо. Ваша [польська] справа мусить мати для вас фатальний результат. Найкращі з-поміж вас загинуть, або будуть заслані, або переїдуть на Захід. Лишиться найгірший елемент, який нам уже не зможе чинити опір. Наша [українська] справа зможе на тому тільки виграти, коли з двох наших ворогів сильніший буде знищений» [25].

Після повернення з заслання, 1874 р. Мйодушевський відвідав і Ан-

тоновича, і Рильського. Як ми бачили, зв'язок між ними тривав, трохи ближчий і сердечніший з Т. Р. Рильським.

А. Мйодушевський, живучи свого часу по сусідству з Антоновичем і його сестрою, пригадував з приватних розмов, до речі, правильно, що Антоновича спершу хрестили в греко-католицькій вірі, а пізніше, у 1834 р., коли під руками був відповідний ксьондз, перехрестили на католика, причому ксьондз не хотів визнати попереднього хрещення і визначив нову дату народження для Володимира (6)18 січня 1834 р. в Махнівці. Насправді Володимир Антонович народився 1830 р. в Чорнобилі, але тому, що він був слабкого здоров'я і боялися, що він помре, охрестили його в греко-католицького пароха. Цю ранішу дату, як дату народження, подає Ляскоронський і деякі польські джерела.

Сам В. Антонович дотримувався офіційно пізнішої дати, як правильно здогадувались польські автори, через те, щоб не йти передчасно на пенсію, а також й тому, що зміна дати народження ускладнила б його особисте життя. Отже, коли А. Мйодушевський звернувся до нього з листом у 1903 р., Антонович відповів, що оскільки батьки його були католиками, то й його охрестили як католика [26]. Подаючи цю інформацію В. Лясоцькому, А. Мйодушевський, як пише його син Ян, не довіряє і вигукує: «To mi się nic w głowie nie mieści... coś w tem jest Antonowicz był unjatą...)». Ян дуже пишався своїм батьком, який Антоновичеві найбільше закидав саме перехід з католицтва на православ'я.

Наскільки ця справа мучила Антонія, видно з того, що він і Рильському закидав перехід з католицтва. Відкидаючи рішуче це звинувачення, Тадей відповів, як свідчить син Мйодушевського, що «цю справу можна вибачити лише одній людині, яку будуть судити покоління, бо це людина понад звичайну мірку». Коли Ян Мйодушевський писав свою статтю про В. Антоновича для біографічного словника, він звернувся до удови, *до мого батька* і тому досить впевнено навів дату народження Володимира — 1830 р., а місце — Чорнобиль [27].

Як греко-католик В. Антонович став би «офіційно» православним в 1839 р., коли царський уряд ліквідував на своїй території греко-католицьку церкву. Можна лише шкодувати, що спомини Антонія Мйодушевського пропали, бо в них була не одна цікава подробиця про життя і діяльність Т. Рильського та В. Антоновича. «Вступне слово» його сина Яна певною мірою заповнює цю прогалину. Син не відзначався надто доброю пам'яттю, писав досить неохайно, не перевіряв написаного. Ляскоронського він називав Лясконським, професора Мицюка двічі називав Пацюком, не знав його працю про Т. Рильського, яка вийшла 1933 р., твердив, що вітання Антоновичем Мйодушевського як брата в 1856 р. є натяком на спілку Тройницького, коли відомо, що цей союз засновано аж 1857 р. [28] Часом Ян сам собі заперечує. У нарисі про життя свого батька, що створювався для мемуарів Сирочинського, він згадує, що до писання споминів його батька спонукав його приятель Антоній Скотницький [29], а у «Вступному слові» цю заслугу вже приписує собі.

Зважаємо за потрібне пояснити тут назву «Тройницький». Старіша польська література вважала, що назва походить від тричленних клітин організації, новіша література схиляється до думки, що організатори мали на увазі три території, за визволення яких боролися поляки (коронну Польщу, Литву і Правобережну Україну), а Ян Мйодушевський подав ще й третю версію, мовляв, назва походить від учасника гайдамацького повстання поручика Устина Тройницького. Версія малоправдоподібна, тим більше, що Тройницький був не таким уже й відомим учасником Коліївщини, але цікаво, звідки вона пішла? Сам же автор її не вигадав.

Від старішої генерації поляків Ян успадкував теорію вирівняння Антоновича і Рильського з польським суспільством. З боку Антоновича він вважав таким «вирівнянням» його участь у «новій ері» (спробі знайдення modus vivendi з поляками у Галичині в першій половині 90-х років), а з боку Рильського — в тому, що його син переклав «Пана Тадеуша» Міцкевича.

Це велике непорозуміння. Участь Антоновича в «новій ері» була продиктована свідомістю слабості українських позицій в Галичині і намаганням здобути щось легальним шляхом для української справи, використовуючи міжнародне напруження між Росією і Австро-Угорщиною. Максим Тадейович на твердження про те, що перекладом «Пана Тадеуша» він вирівнює якісь рахунки чи зобов'язання свого батька супроти поляків, лише посміхнувся 6.

Слід визнати, що багато закидів старшого покоління поляків, що їх вони робили Т. Рильському і В. Антоновичу, Ян відкидає. Це стосується тверджень Равіти-Гавронського, Вацлава Лясоцького, А.-Й. Ролле. Все ж таки покоління Яна ще не могло спромогтися принаймні на таку об'єктивність, як повоєнна польська генерація.

[1] Антоній Мйодушевський жив з своєю дружиною Теофілею, з дому Олецьких, до 1883 р. у Катеринославі.

[2] Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie (Drugie, uzupełnione wydanie).— Lwów, 1914.— S. 79. Життєпис Антонія Мйодушевського, як зазначив Сирочинський, належить перу його сина Яна, адвоката в Одесі (с. 76—79). До речі, Антоній заснував у Проскурові громадську бібліотеку.

[3] В рукопису Ян Мйодушевський відносить цю подію до 1892 р., а в замітці «Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського» (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— 1909.— Кн. 3.— Т. 89. — С. 144. Далі — ЗНТШ) — до 1897 р. Якщо ця друга дата не є звичайною друкарською помилкою, то вона, мабуть, була lapsus calami самого автора. У всякому разі дата — 1892 р.— правдоподібніша.

[4] Там же.

[5] «Słowo wstępne» становить 22 с. з усіх 78 с. рукопису.

[6] Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1935.— T. 1.— S. 142—144.

[7] *Lasocki W.* Wspomnienia z mojego życia.— Przygotowali do druku Michał Janik i Feliks Kopera.— T. 1.— W kraju.— Kraków, 1933.— 495 s.— T. 2.— Na Siberji.— Kraków, 1934.— 356 s.

Турботами Яна ми тепер знаємо всі цитати його батька Антонія, оскільки Лясоцький часом подавав лише ініціали, а часом лише описово натякав на автора, якого він цитував.

[8] Оригінал, очевидно, писаний польською мовою. Всі переклади — автора.

[9] «Старий» — традиційне для молодих польських студентів 1860-х рр., звернення до своїх батьків.

[10] ЗНТШ.— 1909.— Кн. 3.— С. 145. Про цю саму подію сказано так: «Того ж таки дня професор пішов до членів педагогічної ради Київської 1-ї гімназії, Петра Васильовича Голубовського і Олексія Олександровича Андрієвського... прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевського був прийнятий до числа учнів Київської 1-ї гімназії».

[11] Цей додаток Я. Мйодушевський подав у примітці під текстом.

[12] У Києві Рильський мав помешкання на чотири кімнати для синів і репетитора Онишкевича. Обід з двох страв — єдиний люксус чай (прим. Яна Мйодушевського).

[13] Наводимо текст пісні так, як його подає Ян Мйодушевський.

[14] У «Вступному слові» Я. Мйодушевського про це сказано: «Будучи у професора Антоновича, я бачив його багаті збірки археологічні, вітрини повні монет, черепів і рукописів. На полиці багато книжок — я вийняв одну — це були «Устави для хліборобів», видані княжною Яблонською».

[15] Сестра Антоновича була одружена з Васнєвським. У офіційних документах, починаючи від списків студентів Київського університету, значиться Віснєвський.

[16] ЗНТШ.— 1909.— Кн. 3.— С. 147.

[17] *Там же.*— Цікаво, що й у останньому листі до Мйодушевського від 5 черв-

ня 1903 р. В. Антонович пише про це власне сумління: «Raz mam rozgrzeszenie własnego sumienia, o opinję nie stoje...» — ЗНТШ.— 1909.— Кн. 3.— С. 151.

[18] *Там же.*— С. 147.

[19] *Там же.*— С. 150—151.

[20] *Там же.*— С. 147.

[21] В той час померла мати Антоновича, він залишив медицину і почав студії з історії. Звичайно, В. Б. Антонович мав на увазі також інші справи, але нам невідомо, що саме.

[22] ЗНТШ.— 1909.— Кн. 3.— С. 149.

[23] Ці листи Ян Мйодушевський передав на збереження до Варшавського інституту, звідки їх під час війни гестапо вивезло невідомо куди.

[24] *Lasocki W.* Op. cit.— T. 1.— S. 234.

[25] *Ibid.* С. 328.

[26] *Ibid.* С. 401; ЗНТШ.— 1909.— Кн. 3.— С. 150.

[27] Див. прим. 6.

[28] *Марахов Г. И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине.— Киев. 1967.— С. 41.

[29] Див. прим. 2.

БОГДАН БОЦЮРКІВ *(Канада)*

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ОПРАЦЮВАННЯ

У доповіді автор має намір розглянути деякі проблеми, які є основними для багатостороннього й об'єктивного вивчення пореволюційної історії релігії та церкви на Україні, зокрема специфічно православних церков у міжвоєнний період (1921—1939). Це насамперед питання: 1) предмету досліджень; 2) концепцій, що інтегрують історію цього періоду, пояснюючи політичний контекст історії православної церкви в УСРР в міжвоєнний період, та 3) характеру й інтерпретації доступних на Заході, і зокрема авторові, джерел.

1. Предмет досліджень

Перша, вихідна проблема, яка по-різному трактується істориками, це — дефініція предмету досліджень: про чию історію йде мова? Православної церкви в Україні? Німецький історик Фрідріх Геєр саме так назвав свою капітальну працю 1953 р., але тією церквою він вважає Російську («Руську») православну церкву (тобто Український екзархат Московського патріархату), а інші церковні формації (УАПЦ, обновленців, Соборно-єпископську церкву) трактує він як неканонічні відлами від РПЦ. Таку ж позицію займають історики пореволюційної РПЦ, які спеціально не вивчають її існування на Україні: Тімашев (1943), Куртис (1953), Спінка (1956), Струве (1967), Хризостомус (1965—1968), Регельсон (1977) та Поспєловський (1984). Згадані автори зосереджують свою увагу на «центрі» (Москва, Петроград) і відносинах між Московським патріархатом та радянською владою.

Іншу позицію, де об'єктом дослідження вважається Українська православна церква, а точніше — Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), обіймає видатний еміграційний історик Іван Власовський. Він, однак, залишає поза увагою не лише найчисленнішу в Україні Російську православну церкву та обновленську (Синодальну) церкву, але й Соборно-єпископську церкву (1925—1936), яку очолював митроп. Феофіл Булдовський, і Українську православну церкву на чолі з митроп. Іваном Павловським (1930—1936), що об'єднала рештки УАПЦ після її розгрому. В тому відношенні Власовський наслідує історику-каноністу Олександру Лотоцькому та мемуаристичній історії УАПЦ митроп. Василя Липківського, які вважали УАПЦ єдиною національною православною церквою на Україні.

Вирішення питання про канонічність тієї чи іншої церкви не є завданням історика. Дослідник міжвоєнного періоду не може ігнорувати той факт, що в 20-х роках і в першій половині 30-х років на Україні діяли три, а згодом чотири церкви, які називали себе православними. Найбільша з них (і найбільш переслідувана в 1922—1923 та 1925—1927 рр.) — Російська православна церква (точніше, її Український

екзархат) — заперечувала канонічність і церковність як обновленців (Синодальної церкви), так і УАПЦ, не визнавала їхніх реформізму та політичних орієнтацій (хоч пізніше, у липні 1927 р., під тиском влади патріарший місцеблюститель митроп. Сергій (Старгородський) в основному прийняв політичну платформу обновленців). Українські еміграційні історики (Лотоцький, Власовський) вважали «соборну хіротонію» (без участі єпископів) перших ієрархів УАПЦ в жовтні 1921 р. Василя Липківського та Нестора Шараївського тимчасовим, «вимушеним» порушенням канонів православної церкви, оскільки не знайшлося жодного архієрея в 1921 р., який би відгукнувся на прохання автокефалістів висвятити для них «свого» єпископа-українця. Але сам первоієрарх УАПЦ Василь Липківський вважав саме соборну, «всенародну» посвяту наданням «нової», «народної благодаті» і найбільш надійним бар'єром проти поглинення УАПЦ Російською православною церквою. Один з дослідників ранньої УАПЦ Мішель Д'Ербіні (1923) вважав її оригінальною сумішшю православ'я, протестантизму, українського націоналізму й соціального радикалізму. Характерний щодо цього був розкол в рядах і до того нечисленного духовенства УАПЦ на Всеукраїнському соборі 1921 р. саме з питань канонічних реформ та соборної посвяти одружених кандидатів на єпископів, який призвів до виходу з Собору прихильників традиційних православних канонів. Між ними були деякі провідні діячі українського церковного руху — К. Соколовський, П. Погорілко та інші, які згодом, ставши єпископами в РПЦ та обновленській церкві, разом із єпископом Фіофілом Булдовським створили в 1925 р. канонічну альтернативу УАПЦ — незалежну «Соборно-єпископську» церкву. Знаменно, що створена в часи німецької окупації УАПЦ відкинула канонічні реформи Собору 1921 р. (хоч прийняла в сущому сані недобитих священиків «старої» УАПЦ) і об'єдналася з відновленою мітрополитом Булдовським на Лівобережжі «канонічною» УАПЦ.

На противагу обновленській церкві в Росії, підтримувана владою Синодальна православна церква в Україні зберегла консервативний характер (може, й тому, що УАПЦ залучила в свої лави реформаторські елементи з числа православних українців), але конкуруючи з останньою, формально прийняла автокефалію в 1925 р. (не пориваючи, однак, із обновленським Синодом православних церков в СРСР). Більша, ніж УАПЦ, за числом священиків і церков обновленська церква притягла до себе менше вірних, ніж автокефальна, вона фактично і не українізувалась.

Підсумовуючи, треба підкреслити, що історію релігії й церкви в міжвоєнній Україні неможливо вивчати, ігноруючи динаміку відносин між названими тут церковними формаціями чи їхні стосунки з державною владою, яка чимраз активніше втручалася у внутрішні справи церков і міжцерковні відносини.

2. Інтегруючі концепції

Революція, визвольні змагання та остаточне встановлення радянської влади на Україні глибоко торкнулися православної церкви, розриваючи її симбіоз з російським царатом та відкриваючи можливості для національно-визвольного руху серед православного духовенства та мирян. Звідси й дві провідні теми міжвоєнної історії православної церкви (і не тільки православної).

Перша — наступ одержавленого атеїзму на релігію та послідовна політика влади, спрямована на поступове підкорення, контроль та дискредитацію всіх релігійних організацій, з метою їхнього послаблення,

ізоляції й (само) ліквідації. В умовах партійно-державного наступу на релігію церкви, єпископи, священики і громади 20-х і першої половини 30-х років шукали різних засобів виживання — від оборони до ізоляції, мімікрії, пристосування, від компромісів до цілковитої покори, прислуговування владі і капітуляції. Звідси і феномен обновленства, Синодальної церкви та «прогресивних» розколів у лоні УАПЦ. Як і політика влади супроти окремих церков, так і реакція окремих церков на цю політику різнилися між собою й мінялися у зв'язку з курсом національної політики, лінії щодо селянства — головного носія релігійних традицій, зовнішньої політики та згідно з міркуваннями внутрішньої та зовнішньої безпеки. Процес вироблення єдиної політичної лінії в усіх цих ділянках життя країни, в тому числі релігійній, відбувався одночасно із «дозріванням» тоталітарної системи сталінізму з її зростаючою нетерпимістю до релігії, як єдиної ще легально існуючої альтернативної системи ідей та вартостей. Він супроводжувався чимраз більшою нетолерантністю супроти релігійних організацій — єдиних певною мірою автономних суспільних структур. Ліквідація УАПЦ у зв'язку із сфабрикованою «справою СВУ» в 1929—1930 рр. була лише першим актом у драмі, яка завершилась майже повним знищенням організованого релігійного життя на Україні напередодні другої світової війни.

Інша провідна тема історії православної церкви в міжвоєнній УСРР — це вплив українського національного відродження, іншими словами,— політизації українського етносу на позбавлену імперської опіки Російську православну церкву. Звідси й українізаційні рухи в церкві та відокремлення від Московського патріархату Української автокефальної церкви з притаманним лише їй організаційним принципом соборноправності, сакралізацією живої української мови та мирянським благовісництвом, проповіддю духовного, національного і соціального визволення. До офіційного і фактичного запровадження політики українізації в УСРР УАПЦ була (в 1921—1923 рр.) найбільшим, автентичним українізаційним рухом в республіці; хоч число автокефальних парафій і священиків на Україні ніколи не перевищувало 1 500 (Власовський, 1961, т. IV, ч. 1, с. 361—362; Боцюрків, 1961, с. 231), а противники УАПЦ оцінювали число її вірних (ймовірніше, прихильників) від трьох до шести мільйонів (Кречетович, 1925; Лядде, 1929). Незважаючи на те, що УАПЦ була першою церквою на Україні, яка визнала радянське законодавство про культи й регулярно виступала з публічними заявами про лояльність владі, противники українізації в правоохоронних органах вже від Всеукраїнського собору в жовтні 1921 р. проголосили УАПЦ («петлюрівців у рясах») небезпечнішою, ніж Російська православна церква (Сухоплюєв, 1930). Факт, що ключову роль в ідейному керівництві Всеукраїнською церковною радою відігравав колишній прем'єр-міністр Директорії, соціал-демократ, а пізніше укапіст Володимир Чехівський («всеукраїнський благовісник» УАПЦ), особливо підкреслювався антиавтокефальною пропагандою. Гострота національного питання в православній церкві на Україні, протиставлення «імперській» РПЦ «національної церкви» — УАПЦ, ставлення до останньої з боку колишніх укапістів і боротьбистів у КП(б)У — все це вказує на важливість дослідження історії церкви в міжвоєнному двадцятилітті в її взаємовідносинах з українським суспільством, в контексті взаємодії ідей соціалізму й націоналізму, що характеризують українську революцію й проникають у міжнаціональні взаємини донедавна єдиної православної церкви. Слід зазначити також, що порівняно з історією церкви в пореволюційній Росії національна політика партії після революції мала більший вплив на релігійну політику на Україні.

3. Характер та інтерпретація джерел

Хоч УАПЦ являла собою меншу церковну організацію, ніж патріарша (РПЦ) або обновленська церкви, вона залишила за собою обширнішу документацію та більше другорядних джерел, ніж її церковні супротивники. Причинами того могли бути як безпрецедентний і «революційний» характер УАПЦ та інтенсивніша лояльність її послідовників, так і потреба виправдати писаним словом появу та реформи нової церкви і здобути їй послідовників серед православного духовенства та української інтелігенції. Полемічна війна навколо автокефальної церкви привертала увагу радянської преси, яка особливо реагувала на успіхи УАПЦ серед українського селянства. В контрасті до патріаршої церкви (РПЦ) автокефальна добилася дозволу (правда, коштом таких компромісів, як, наприклад, усунення митрополита Василя Липківського від керівництва церквою) надрукувати кілька брошур, молитовників, українські переклади літургічних текстів, а в 1927—1928 рр.— кілька чисел бюлетня «Церковні вісті» та журналу «Церква й життя». Соборноправність вимагала допровадження й розсилання членам протоколів піврічних «Великих зборів» Всеукраїнської церковної ради, окремі з яких друкувались в журналі «Церква й життя». Факт існування парафій УАПЦ за кордоном, зокрема в Канаді і США, куди в 1924 р. був висланий єпископ УАПЦ Йоан Теодорович, призначення представника церкви для Західної Європи в особі Євгена Бачинського в Швейцарії, жива переписка митрополита Василя Липківського та деяких інших провідних діячів УАПЦ як з ним, так і з окремими священиками (П. Корсуновський, П. Маєвський) сприяли тому, що після розгрому УАПЦ за кордоном збереглися численні документи про УАПЦ, зокрема в архівах Є. Бачинського (нині в Карлтонському університеті в Оттаві) та митрополита Йоана Теодоровича в США, зібрано також публікації УАПЦ, вирізки з газет матеріалів про неї, закордонні публікації про автокефальну церкву тощо.

Особливу увагу для дослідників УАПЦ має єдиний збережений розділ 7-й історії Української православної церкви пера митрополита Василя Липківського під назвою «Відродження української церкви», що стосується 1917—1930 рр. Написана митрополитом на початку 30-х років ця дуже суб'єктивна мемуаристична історія УАПЦ була успішно захована оточенням Липківського (заарештованого на початку 1938 р.) і вивезена на Захід під час німецької окупації. Доступна лише невеликому колу осіб, вона не була опублікована (мабуть, через гостру критику Липківським багатьох із його собратів єпископів), аж доки надрукування цього твору (з полемічними коментарями) василіянами в 1959 р. не спонукало Православну церкву видати повний текст цього першорядної ваги твору в 1961 р. Вплив публікації історії митрополита Липківського на пізніші дослідження УАПЦ був настільки великий, що його індивідуальне сприймання та іноді упереджена оцінка окремих осіб, подій та процесів стали в багатьох випадках прийматися некритично, а ігноровані Липківським аспекти релігійно-церковного життя на Україні опинились поза увагою навіть такого авторитетного дослідника, як Іван Власовський. Крім історії митроп. Липківського, опубліковано в США збірники його проповідей (1934) та листів, які він написав в 30-х роках до о. Петра Маєвського в Канаді (Липківський, 1953).

Між мемуарними матеріалами сучасників, опублікованими за кордоном, слід відзначити спомини о. П. Корсуновського про перші роки українського церковного руху, які друкувалися у часопису американської УПЦ — «Дніпрі» у 1925 р., та «Історичну записку» від 1.I.1944 р. про «Відновлення ієрархії УАПЦ», написану учасником Собору 1921 р.,

а згодом головою Всеукраїнської церковної ради (1924—1926) Василем Потієнком (опублікована 1971 р.).

Важливі документи, що стосуються генези УАПЦ, травневого собору київської губернії 1921 р. та Всеукраїнського собору в жовтні 1921 р. і включають деякі листи митрополита Липківського до о. П. Корсуновського, опублікував у французькому перекладі о. Мішель Д'Ербіні у римському збірнику «Орієнталія Хрістіана» (випуски за червень і липень — вересень 1923 р.). Деякі з документів, вміщених у цих збірках, як і низка інших матеріалів — публікацій УАПЦ і про та проти неї — зберігаються разом із найкращою (хоч і неповною) колекцією публікацій обновленської церкви на Україні у Папському орієнтальному інституті в Римі.

Автокефальна церква була теж предметом уваги не зовсім ворожих обновленських полемістів. Особливо важливі публікації на цю тему з'явилися у 1925 р., коли Синодальна православна церква на Україні проголосила себе формально автокефальною та при підтримці влади старалась перетягнути до себе паству УАПЦ. Між цими публікаціями треба відзначити брошуру архієпископа Йосифа Кречетовича «Происхождение и сущность самосвятства липковцев» (Харків, 1925) та працю проф. А. Покровського «Автокефалия православной церкви на Украине», яка друкувалась в «Українському православному благовіснику» (чч. 14—18, 1925).

З радянських публікацій про УАПЦ відносно найкраще документована та менш тенденційна, ніж інші, праця Юрія Самойловича (дослідника у секторі атеїзму Українського філіалу Інституту марксизму-ленінізму) під назвою «Українська церква на послугах в національної контрреволюції», що з'явилася в другому випуску збірника «Революція і релігія» у 1930 р. (через два роки перероблена в дусі сталінської «критики» соціал-демократії, праця Самойловича була видана в Москві російською мовою під назвою «Церковь украинского социал-фашизма»). Безпосередньо займався автокефальною церквою проф. Іван Сухоплюєв, котрий з 1921 р. очолював так званий «ліквідаційний (під)відділ» (по відокремленню церкви від держави) в Наркомюсті, а згодом (з 1924 р.) у НКВС.

Сухоплюєв — завзятий противник УАПЦ — написав про неї (і проти неї) низку статей та брошуру «Українські автокефалісти» (1925). Поруч з його бібліографічними покажчиками (зокрема 1924 р.) ціннішим для дослідників є його збірник документації про радянське законодавство і його інтерпретацію та застосування у здійсненні релігійної політики на Україні — «Відокремлення церкви від держави» (1930). Менш ціним, але так необхідним для історика, що досліджує відносини між державою і церквою в УРСР, є збірник під загальною редакцією Н. А. Черлюнчакевича «Отделение церкви от государства и школы от церкви» (Харків, 1926).

Для історика ранньої радянської церковної політики на Україні, що здійснювали радянські органи в перші роки існування, велике значення мають річні збірники законів, декретів, інструкцій та циркулярів Наркомюсту — «Сборники... по ликвидационному отделу», т. 2 (1921), 3 (1921) та 4(1922). 1-й том з тієї серії видано під назвою «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» у 1920 р.

Серед ворожих УАПЦ публікацій так званого безвірницького руху на Україні слід згадати брошуру Дмитра Ігнатюка (тодішнього голови Спілки войовничих безвірників України) під назвою «Українська автокефальна церква і Союз Визволення України» (1930) із передрукованою з харківських «Вістей» резолюцією про «саморозпуск» УАПЦ.

Серед публікацій про УАПЦ, які з'явилися в діаспорі, варто згадати збірники, зредаговані о. Митрофаном Явдасем, «Матеріали до Патерика УАПЦ» (1951) та «Українська автокефальна православна церква» (1956), статті — спогади о. Демида Бурка в журналі «Рідна церква», дисертацію іспанською мовою о. Климентія Корчагіна про УАПЦ (історично-догматична студія) (1955), збірник про мартирологію Української православної церкви за ред. Осипа Зінкевича і Олександра Воронина (1987) та публікації автора *.

Про обновленську церкву на Україні, яка в 1925 р. прийняла офіційну назву «Українська православна церква» (за статутом «Всеукраїнська спілка релігійних громад православної автокефальної синодальної церкви» — «Голос православної України», № 10, 1925, с. 4—6), відносно багату інформацію дають її газетні органи — «Голос православної України», переіменований у 1925 р. на здебільшого російськомовний «Український православний благовісник» (Харків, 1925—1928?), окремі числа яких зберігаються в Папському орієнтальному інституті в Римі. Там же знаходиться і винятково цінна колекція документів — «Докладная записка Св. синода Украинской православной церкви... Св. Вселенскому патриарху Василию III. Блаженнейшим восточным патриархам... и прочим Св. Автокефальным православным церквам об истории и канонических основаниях автокефалии Украинской православной церкви» (Харків, 1926). Значення цих документів виходить поза рамки обновленської церкви того часу. В римському Папському орієнтальному інституті можна знайти також «Православный календарь на 1926 год» (Харків, 1926) з інформаціями про організацію й ієрархію обновленської церкви на Україні, «всесоюзні» періодичні видання «Живая церковь», «Церковное обновление», «Вестник Св. синода Православной российской церкви», числа яких за 1923 та 1924 рр. містять інформацію про генезу і ранню історію обновленства на Україні.

Найбільші труднощі має дослідник міжвоєнної історії патріаршої Російської православної церкви («староцерковників», «тихонівців», «екзархістів»). За 1921—1939 рр. невідома жодна публікація РПЦ на Україні, не опубліковано за кордоном її історії, згадки про неї розсипані по низці періодичних видань — радянських (обновленських, антирелігійних) та закордонних («Воскресное чтеніе» у Варшаві, «Церковные ведомости» Карловацького еміграційного синоду РПЦ), еміграційній пресі, німецькій «Ост-Ойропа» (зокрема, періодичні огляди Ганса Коха). З міжвоєнних друкованих праць, що висвітлюють релігійну ситуацію не лише в Росії, а й на Україні, особливо корисна книга Антонія Стародворського (псевдонім о. Кв'ятковського?) «Трагедія православної церкви в СРСР» (Варшава, 1934, польськ. мовою). Найважливішим джерелом для встановлення біографічних і бібліографічних даних про канонічний православний єпископат на Україні (а посередньо і про ієрархічну структуру частково легальної і частково нелегальної РПЦ в міжвоєнний період) є багатотомний збірник митрополита Мануїла Лемешевського «Русские православные иерархи с 1893 по 1969 годы (включительно)» в шести томах, з яких п'ять надруковано з німецькомовними доповненнями під ред. о. Ц. Патока в Ерлянгені у 1979—1987 рр. З неопублікованої мемуарної літератури про РПЦ відомі лише «Заметки по истории церковной жизни в Полтаве и полтавской епархии в период времени 1920—1934 гг.» о. Володимира Коваленка та рукопис споминів єп. Чілійського Леонтія в архіві Бахметьєва в Нью-Йорку.

Майже нічого, окрім полемічних згадок в обновленській пресі 20-х

* Богдана Боцюрківа (див. бібліографію).

років, мемуарної історії митрополита Липківського та окремих документів у архіві митрополита Мстислава Скрипника (у Савт Бавнд Брук, Н. Дж., США), не збереглося про Соборно-єпископську церкву, так звану «булдовщину» (згл. «лубенський роскол»).

4. Дальші розшуки джерел

Перебудова в Радянському Союзі відкрила нові можливості для дослідників релігії і церкви на Україні, з'явились надії на доступ до закритих архівних колекцій, перспективи для обміну і співпраці між дослідниками в республіці та в діаспорі. Для глибшого вивчення історії православної церкви міжвоєнного періоду треба, на мою думку, сконцентрувати зусилля на встановленні, описові й студії таких збірок документів, як:

1. Архів Українського Екзархату Російської православної церкви (її київської й харківської митрополій), включно з особистими архівами митрополита Михаїла Єрмакова (1921—1929) та архієпископа Костянтина Дякова (1929—1937). Архів останнього (якщо він не був знищений раніше) міг бути конфіскований НКВС під час арешту владики Костянтина в 1937 р.

2. Архів Всеукраїнського Собору православної церкви в Києві 1918 р. (за деякими повідомленнями, документи Собору мали бути вивезені єпископом Діонізієм Валединським, секретарем контори Собору єпископів у 1918—1919 рр., на Волинь, а згодом до Варшави, коли він очолив православну церкву в Польщі).

3. Архіви Всеукраїнської православної церковної ради, Володимира Чеховського (обидва архіви могли бути конфісковані у 1928—1929 рр.), митрополитів Липківського, Миколи Борецького та Івана Павловського (УПЦ), губернських, окружних церковних рад УАПЦ, окремих єпископів (найвірогідніше, ці архіви були конфісковані ДПУ/НКВС під час ревізій у зв'язку з арештами чи висилкою керівних діячів УАПЦ). Зокрема, важливо було б розшукати протоколи собору (УАПЦ) Київщини за травень 1921 р., 1-го Всеукраїнського Собору УАПЦ за жовтень 1921 р., 2-го Всеукраїнського Собору УАПЦ за жовтень 1927 р. і втаємниченого (за винятком «резолюції») так званого «Надзвичайного Собору» УАПЦ за 28—29 січня 1930 р. Недавня публікація Леоніда Пилявця «Автокефалія православної церкви на Україні («Людина і світ», 1990, № 5, с. 19—24) посилається на Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України (ф. 3984, оп. 1, спр. 2; оп. 3, спр. 105, 120, 372 та оп. 4, спр. 175 *), а також на Вінницький обласний архів (ф. 196, оп. 1). Можливо, йдеться тут про наступну категорію джерел.

4. Архіви державних відомств, адміністративних органів, що займалися справами релігійних культів з 1920 р., зокрема «культвідділів» Наркомюсту, НКВС та інших правоохоронних органів. Можливо, що десь збереглися особисті матеріали Івана Сухоплюєва та Сергія Тарасовича Каріна-Даниленка, який займався справами УАПЦ в її останні роки, по лінії ДПУ.

5. Матеріали «безбожницького руху» на Україні, зокрема Спілки безвірників, пізніше Спілки войовничих безвірників, документи відповідних підвідділів по атеїстичній агітації й пропаганді партійних, комсо-

---

* У цьому архіві (ф. 3984, оп. 1, 2, 3) зберігається великий масив документів за січень 1918 — осінь 1919 рр., які потребують першочергового введення до наукового обігу.

мольських та профспілкових ідеологічних органів за 20—30-ті роки. Можливо, що десь збереглися матеріали, які збирали співробітники сектора атеїзму Українського філіалу Інституту марксизму-ленінізму (Ю. Самойлович та ін.).

5. Співпраця зацікавлених науковців та підготовка нових кадрів

Треба вітати процес відродження зацікавлення науковців питаннями історії УАПЦ та взагалі релігії й церкви на Україні (Федір Турченко й Олександр Ігнатуша, «Українська автокефальна...» — «Вітчизна», 1989, № 12, с. 166—175; згадана раніше стаття Леоніда Пилявця); сподіваюсь, що зросте зацікавлення також і спорідненими питаннями радянської релігійної політики на Україні: законодавством «про культи» та його інтерпретацією й впровадженням, тривалими порушеннями в контексті антирелігійної пропаганди та боротьби проти «буржуазного націоналізму», а також соціологією релігії (в 20-х роках деякий інтерес викликали, наприклад, масові есхатологічні рухи по селах Поділля у зв'язку з так званим «Калинівським чудом», «(Йо)сафатовою долиною» тощо). Важливо, однак, щоб, гостро реагуючи на десятиліття фальсифікації історії церкви з позицій атеїзму та великодержавного шовінізму, не впадати у безкритичну апологетику чи ксенофобію та не імітувати дилетантську безвідповідальність вчорашніх професійних «безбожників». Для зберігання наукових стандартів поділу праці, інтелектуального обміну та взаємної критики доцільно було б оформити при МАУ тематичну комісію для студій історії, політології й соціології релігії та церкви на Україні в XX ст., яка могла б сприяти обмінові науковцями та аспірантами у цій ділянці між Україною та діаспорою, сприяти доступності архівних і бібліотечних збірок з цієї тематики. Комісія могла б готувати принагідні тематичні симпозіуми або конференції, на базі яких можна було б відтак видати тематичні наукові збірники, організувати серед діаспори фінансові ресурси для наукових стипендій, конференційних та видавничих фондів тощо. Згадана вище комісія могла б бути центром, завдяки якому можна було б пов'язати не лише зацікавлених науковців та аспірантів, але й зацікавлені інституції на Україні і за кордоном, а також сприяти і контактуванню українознавців з організаціями, інститутами й видавництвами на Заході, які займаються міждисциплінарними й порівняльними студіями релігій та яким українська тематика не зовсім чужа. Багатогранність і багатоплановість релігії й релігійно-політичних структур в їх богословських, канонічних, культурних, історичних, правових, політичних та соціологічних аспектах не вміщуються в жодній традиційній академічній дисципліні і вимагають комплексного вивчення, знайомства з теоретичними моделями та порівняльною методологією, які ігнорувалися так званим науковим атеїзмом чи піддавались вульгаризованій «критиці» «буржуазного релігіознавства».

Відновлення наукових досліджень історії релігії та церкви на Україні може зробити великий внесок у процеси духовного та інтелектуального розкріпачення, самопізнання, самоосмислення й самовизначення українознавства на Батьківщині та повернення його в світову науку.

Бібліографія

Боцюрків Б. Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики // Ювілейний збірник ВУАН.— Вінніпег, 1976.— С. 139—153.

Боцюрків Б. Інституційна релігія і національність у Радянському Союзі // Сучасність.— Т. 25, ч. 7/8.— Мюнхен, 1985.— С. 110—133.

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.— Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1966.— Т. 4, ч. 1.
Мартирологія українських церков: Українська православна церква / Ред. Зінкевич Осип, Воронин Олександер.— Торонто; Балтимор, 1987.— Т. 1.
Еллан (Блакитний) Українська автокефальна церква і її попередники.— Харків, 1923.
Глан Я. М. Антирелигиозная литература за 12 лет, 1917—1929.— Москва, 1930.
Глан Я. М. Антирелигиозная литература пооктябрьского периода: 1930 (июль) — 1932 (октябрь).— Москва, 1933.
Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і Союз Визволення України.— 1930.
Докладная записка Св. Синода Украинской православной церкви
Его Святейшеству св. Вселенскому патриарху Василию III,
Блаженнейшим восточным патриархам Александрийскому,
Антиохийскому и Иерусалимскому и прочим св.
автокефальным православным церквам об истории и
канонических основаниях автокефалии Украинской
православной церкви.— Харьков, 1926.
Йосиф (Кречетович), архиепископ. Происхождение и сущность самосвятства липковцев.— Харьков, 1925.
Корсуновський П. Церковний рух на Україні в перші роки революції // Дніпро.— 1925.— Червень — грудень.
Липинський В. Релігія і Церква в історії України.— Філадельфія, 1925.
Липківський В., митрополит. Історія Української православної Церкви.— Розділ 7: Відродження Української Церкви.— Вінніпег, 1961.
Липківський В. Листи митрополита Василя Липківського до о. Петра Маєвського... від 1933 до 1937.— Лос-Анжелес, 1953.
Лотоцький О. Автокефалія.— Варшава, 1935.— Т. 1; 1938.— Т. 2.
Мануил (Лемешевский), митрополит. Русские православные иерархии периода с 1893 по 1965 годы (включительно).— В 6 т. Bio-Bibliographie... bis zur Gegenwart arganzt von P. Celestin Patock OSA. Erlangen: "Oikonomia", Quellen und Studien zur Orthodoxen Theologie... hrsg. von Fairy von Lilienfeld.— Teile I—V.— 1979—87.
Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ.— Мюнхен, 1964.
Польский М., о. Новые мученики российские. В 2 т.— Джорданвил; Нью-Йорк, 1949, 1957.
Потієнко В. Відновлення ієрархії Української православної автокефальної церкви.— Новий Ульм, 1971.
Раевский С. Украинская автокефальная церковь.— Джорданвил; Нью-Йорк, 1948.
Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості.— Володимир-Волинський, 1933.
Регельсон Л. Трагедия Русской церкви 1917—1945.— Париж, 1977.
Самойлович. Церковь украинского социал-фашизма.— Москва, 1932.
Сухоплюев И. В., проф. Указатель литературы по антирелигиозной пропаганде.— Харьков, 1924.
Сухоплюев И. В. Украинская автокефальная церковь // Антирелигиозник.— 1926.— № 3.— С. 43—51.
Сухоплюєв І. В. Українські автокефалісти.— 1925.
Сухоплюев И. В. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие.— Харьков, 1922.— С. 259—275.
Сухоплюєв І. В. Відокремлення церкви від держави // Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР.— 1930.
Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ.— 1990.— № 5.— С. 19—24.
Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна.— 1989.— № 12.— С. 166—175.
Чеховський В. За церкву, Христову громаду, проти царства тьми, 2-ге вид.— Франкфурт, 1947.
Фотиев К. В. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке.— Мюнхен, 1955.
Об отделении церкви от государства и школы от церкви.— Харьков, 1920.
Сборник декретов, инструкций и циркуляров НКЮ по Ликвидационному отделу (по отделению церкви от государства).— Харьков.— 1921—1922.— Вып. 2—4.
Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культов при НКВД УССР / Сост. Ю. А. Любинский и К. Н. Гольдберг.— Харьков, 1926.
Статут Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української автокефальної православної церкви, яка скорочено зветься УАПЦ.— Б. м., 1927.
Матеріали до Патерика Української автокефальної православної церкви / Ред. Явдась Митрофан.— Мюнхен, 1951.

Яедась М. Українська Автокефальна Православна Церква.— Інгольштдат, 1956.
Bociurkiw B. The Politics of Religion in the Ukraine: The Orthodox Church and the Ukrainian Revolution, 1917—1919.— Washington, Occasional Paper N 202, 1985.
Bociurkiw B. Historische Perspektive der sowjetischen Religionspolitik in der Ukraine.— Bern, 1986.
Bociurkiw B. The Orthodox Church in Ukraine since 1917 // Ukraine: A Concise Encyclopedia.— Toronto, 1971.— Vol. 2.— P. 167—178.
Bociurkiw B. Soviet Church Policy, 1919—1939: Doctoral Dissertation.— University of Chicago, Department of Political Science, 1961.
Bociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922—1930 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.— Vol. 9.— 1961.— No. 1—2 (27—28).— P. 41—74.
Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Churcch, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harvard Ukrainian Studies.— Vol. 3/4.— 1979—1980.— P. 92—111.
Bociurkiw B. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920—1930: A Case Study in Religious, Modernization // Religion and Modernization in the Soviet Union. Dennis J. Dunn (ed.).— Boulder, Colo., 1977.— P. 310—347.
Bociurkiw B. Church—State Relation in the USSR // Religion in the Soviet State: A Dilemma of Power (Hayward Max, Fletcher William F. (eds.).— New York, 1969.— P. 71—104.
Bociurkiw B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929—1936 // Journal of Ukrainian Studies.— Vol. 12. No. 1. (Summer).— 1987.— P. 3—21.
Curtiss J. S. The Russian Church and the Soviet State.— Boston, 1953.
Chrysostomus J. Kirchegeschichte Russlands der neuesten Zeit.— 3 Bande.— Munchen; Salzburg, 1965, 1966, 1968.
d'Herbigny M. SJ (ed.). Documents inedits. L'Eglise Orthodoxie Panukrainienne'-cree en 1921 a Kiev // Orientalia Christiana.— Vol. 1.— No. 3 (June).— 1923.— P. 73—126.
d'Herbigny M. Dosier americain de L'Orthodoxe Panukrainienne. Dix-huit documents inedits traduits de l'ukrainien par le prince Pierre Volkonsky et le pere Michel d'Herbigny, SJ // Orientalia Christiana 1923.— Juliet — Septembre.— P. 129—217.
Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine vol 1917 bis 1945. Koln; Braunsfeld, 1953.
Koch H. Die Orthodoxe-Autokephale Kirche in der Ukraine // Ost-Europa.— Band III.— August.— 1928.— P. 833—846.
Kortchagin C. OSBM. La Iglesia Ortodoxa Autocefala Ucrainiana (1917—1937): Disertacion historico-dogmatica.— Madrid, 1955.
Serafim (Ladde) B. Die Lage der orthodoxen Kirche in der Ukraine // Eiche.— Band. 10.— No. 1.— 1931.— P. 11—40.
Pospielovsky D. The Russian Church Under the Soviet Regime, 1917—1982.— 2 vols.— Crestwood; N. Y., 1984.
Reshetar J. S., Jr. Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church // American Slavic and East European Review.— 1951.— Vol. 10.— No. 1.— P. 38—64.
Scweigl J. Sl. Die Hierarchien der getrennter Orthodoxie in Sowietrussland // Orientalia Christiana.— Band 13.— Jun.— 1928.— P. 5—76; Band 15.— August.— 1929.— P. 281—355.
Starodvorski A. Tragedja cerkwi prawoslawnej w Z. S. R. R.— Warszawa, 1934.

Антирелигиозник.— М., 1926—1941.
Безбожник.— М., 1923—1934, 1937—1941.
Безвірник.— Х., 1925—1929; перейм. на:
Войовничий безвірник.— Х.; К., 1930—1935.
Вестник Священного синода православной российской церкви (після 1925:... православных церквей в СССР).— М., 1925—1930.
Голос православной Украины.— Х., 1925; переймен. в 1925 р. на·
Український православний благовісник.— Х., 1925—1928 (?)
Дніпро (Трентон, Н. Дж.).— 1922—1926, 1928—1935; під назвою:
Сияч.-Чікаго, 1927.
Церква і життя.— Х., 1927—1928.
Церковні вісті.— Х., 1927.
Журнал Московской патриархии.— М., 1931—1935.
Вісті ВУЦВК.— Х., 1919—1934; К., 1934—1941.
Релігійно-науковий вісник (Олександрів Куявський; Шчепюрно).— 1921—1923.
Церковне життя.— 1925.
Церковные ведомости издаваемыя при Архиерейском Синоде Русской православной церкви за границей.— № 1/2.— 1930.

ЕСТЕР ОЙТОЗІ *(Угорщина)*

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ У СХІДНІЙ ТА ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ УГОРЩИНІ

У східній та північно-східній частинах історичної території Угорщини національні та релігійні відносини в новий час були складними. Слов'яни, що там проживали,— православні серби[1] та греко-католики-українці[2] — дотримувались візантійського обряду і користувались церковнослов'янською літургічною мовою. У зв'язку з відсутністю в Угорщині в XVII—XVIII ст. друкарні з кириличним шрифтом[3] вони були змушені завозити богословські книги та церковну літературу з-за кордону, точніше із східно-слов'янських земель. Річ у тім, що балканські друкарні в умовах турецького поневолення взагалі припинили роботу, а венеціанські — не розповсюджували свою книжкову продукцію в Середній Європі.

Першим дослідником, який зацікавився долею східнослов'янських книг в Угорщині, був Антал Ходинка (1861—1946), видатний історик-славіст, учень В. Ягича, перекладач і коментатор «Повісті временних літ». В своїх друкованих працях він неодноразово наголошував на важливості докладного вивчення цього питання[4]. Виходячи з архівних даних, А. Ходинка висунув гіпотезу, згідно з якою привізні книги походили з Москви. Свої погляди він висловив в статті «Книготоргівці-москалі в Угорщині»[5]. Антал Ходинка зібрав відомості про книжкові фонди парафіяльних церков Східної та Північно-Східної Угорщини, але підвести остаточні підсумки цій роботі не встиг. Записи Ходинки зберігаються у Відділі рукописів Бібліотеки Угорської Академії наук[6].

Дослідження А. Ходинки довгий час ніким не продовжувалися. Це пояснюється кількома причинами. З одного боку, славісти зосередились на вирішенні первісних завдань: лексикографії, вивченні слов'яно-угорських історичних, мовних та літературних зв'язків. З іншого боку, серед угорських бібліографів не було спеціалістів, які вільно володіли б церковнослов'янською мовою та знали історію кириличного книгодрукування.

Поштовхом для пробудження інтересу до виявлення та публікації слов'янських стародруків послужили рішення IV (Московського) з'їзду славістів.

Першим в Угорщині вийшов друком список «Slavica» Егерської Архієпископської Бібліотеки[7], а згодом книги Дори Готесманн[8]. У 70-х роках в результаті копіткої роботи нам вдалося реконструювати кириличний і рукописний фонди марияповчанського монастиря Чина Святого Василія Великого, відомого місця паломництва греко-католиків ще з початку XVIII ст., написати історію монастирської бібліотеки та книжкового зібрання ризниці церкви з іконою Проливаючої Сльози Богоматері[9].

В ході роботи стало очевидним, що подальші пошуки слід провадити в бібліотеці греко-католицької Духовної Академії (БГКДА), в м. Ни-

редьхазі та в парафіях хадудорогської і мишкольської греко-католицьких епархій в Східній і Південно-Східній Угорщині. В 1979 р. було одержано дозвіл на проведення пошукових робіт від єпископа доктора Імре Тимка (1920—1988) — вченого, бібліофіла і мецената.

Протягом дев'яти років було обстежено 36 греко-католицьких парафій в комітатах Сабольч-Сатмар, Уайду-Бихар і Боршод-Абауй-Земплен, віднайдені книги перевезено до БГКДА *. В 1985 р. опубліковано каталог кириличних стародруків БГКДА [10], в 1987 — список окремих зібрань цього книгосховища та кириличних книг Музею ім. Отто Хермана (м. Мішкольц) [11].

Пошуки свідчили, що в розглядуваному регіоні Угорщини збереглись книжкові багатства, про існування яких ніхто і не підозрював. Знайдено три палеотипи, а саме: дві Острозькі Біблії [12], екземпляр «Книги о постничестві» (Острог, 1594) та унікум: «Тріодь пісна» (Львів, 1617). Одна з Острозьких Біблій раніше належала церкві с. Комлошки, де існувала українська діаспора. Майже всі віднайдені книги мають дефекти, оригінальні оправи майже не збереглися. Реставрацію книг ще не проведено.

Багаторічні дослідження та виявлені в ході них матеріали дають можливість зробити такі висновки:

1. *Гіпотеза* Антала Ходинки пібито у фонді привізних книг більшість складає російська (московська) книжкова продукція не підтвердилась. Московських книг з Печатного двору та його наступниці Синодальної друкарні мало. Фонд ймовірніше є українським; зустрічаються львівські, острозькі, крилосвські, унівські, чернігівські, почаївські, київські виходи.

2. Половина книг видрукувана в XVII ст.

3. Три чверті фонду — книги богослужебні. Виняток становлять біблії, богословська література, така як «Мир з богом чоловіку» Інокентія Гізеля (Київ, 1669), церковна ораторська проза, зокрема «Ключ разумѣнія» Іонакія Галятовського (Львів, 1663, 1665), Вѣнец Христов» Антонія Радивиловського (Київ, 1668) **, апологетика: «Месія праведивий» (Київ, 1669), батьки та доктори церкви: «Книга о священстві» Іоанна Златоуста (Львів, 1614), повчальні праці для монархів ***: «Царю Іустініану главізны поучительны» Агапіта діакона (Київ, 1628) і «Феатрон или позор нравоучительный» Іоанна Максимовича (Чернігів, 1708), катехізис для духовенства і народу: «Зобраніе короткое науки о артикулах віри» Петра Могили (Львів, 1646), церковне право «Номоканон» (Львів, 1646), збірники про чудеса ікон Богоматері: «Небо новое» Іоаникія Галятовського (Львів, 1665) та «Руно орошеное» Дмитрія Ростовського (Чернігів, 1702), житійна література: «Книга житій святих» Дмитрія Ростовського (Київ, 1689).

4. Творів світського змісту не знайдено.

5. В ході археографічних експедицій виявилось, що під час оновлення церков багато стародруків загинуло, реконструювати основні фонди неможливо, хоч така реконструкція становить значний інтерес для істориків книги.

6. Судячи з поміток, записів власників та дарителів привізних книг, вони, перш ніж потрапити в Угорщину, довгий час були в користуванні

---

* Слід зазначити, що більшість парафій обстежив священик Б. Дудаш. Його заслуги у врятуванні книг неоціненні.

** За Каталогом стародруків, виданих на Україні, рік виходу цієї книги — 1688 (Див.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків виданих на Україні.— Львів, 1981.— Кн. 1.— С. 101).

*** Німецькою мовою: «Fürstenspiegel».

на східнослов'янських землях. Про шляхи, якими українські книги потрапляли в Угорщину, форми книготоргівлі існують лише уривчасті дані. В записах точно не вказано, в кого купили чи одержали книги їх перші власники в Угорщині. Це питання вимагає подальших досліджень.

Всі книги XVI—XVII ст. розписано поекземплярно, описи надіслано до редакції «Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов» (Москва, Бібліотека ім. В. І. Леніна).

[1] *MODY G.* The Migration of Southern Slav Population on the Great Hungarian Plain in the 15—16th Centuries // Ehtnographica et Folkloristica Carpathica.— 1979.— N 1.— S. 135—144.

[2] *PALÁDI—KOVÁCS A.* Ukrainische Streusiedlungen im Nordosten des heutigen Ungarn // Nérp kultúra — nérp társadalom VII.— Budapest, 1973.— S. 327—364.

[3] Кириличні видання ранніх, трансільванських, друкарень не могли задовольнити масових потреб пізнішої епохи. Угорська Королівська Університетська друкарня (Буда) почала систематично друкувати кириличним шрифтом наприкінці XVIII ст.

KÄFER I. Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577—1977).— Budapest, 1977.— S. 118—119.

[4] *HODINKA A.* A munkácsi görögkatolikus püspökség története.— Budapest, 1910.— S. 787—814.

[5] *HODINKA A.* Muszka könyvárusok hazánkban, 1711—1771. Klebelsberg Emlékkönyv.— Budapest, 1925.— S. 427—436.

[6] Рукописний фонд. Но Ms 4814/1.

[7] *PALLAGI B., ZBISKÓ E.* Az Egri Föegyhármegyei Könyvtár szláv anyagából.— Eger, 1962—1964.— I—III.

[8] *GOTTESMANN D.* Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850.— Debrecen, 1962; Slawische Bücher in den Bibliotheken der Reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850.— Debrecen, 1983.

[9] *Ойтози Э.* Книги кирилловской печати марияповчанских базилиан.— Дебрецен, 1982 (Старые библиотеки Затисского края Венгрии.— 2).

[10] *Ойтози Э.* Славянские и румынские книги кирилловской печати Библиотеки Греко-католической Духовной академии.— Дебрецен, 1985 (Старые библиотеки Затисского края Венгрии.— 4).

[11] *OJTOZI E., KÁRPÁTI L.* Cirillbetüs kônyvek Miskolcon, Nyiregyházán és a Pálos Könyvtárban // Kyrillische Bücher in Miskolc Nyiregyháza und in der Paulinerbibliothek zu Budapest.— Debrecen, 1987.

[12] *OJTOZI B.* Az Osztrogi Biblia két példánya a Nyiregyházi Görögkatolikus Hittudomànyi Föiskola Könyvtárában.— Debrecen, 1985.

3

ПУБЛІКАЦІЇ

О. В. РУСІНА (*Київ*)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗЕМЕЛЬНІ ВОЛОДІННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ (за актами XVI—XVII ст.)

Ще наприкінці минулого століття О. М. Лазаревський з прикрістю відзначав, що «історія лаврських земельних володінь, які знаходилися на лівому березі Дніпра, залишається і досі не дослідженою» [1].

На жаль, і за час, що минув, у цьому питанні (на думку вченого, «вельми цікавому в історії південноруського землеволодіння») не відбулося будь-яких істотних зрушень. Відомо, що у другій половині XVI ст. Печерському монастирю належала низка сіл, розташованих вздовж Дніпра і в пониззі Десни: Мньово (Любецький пов.), Глибів, Навоз, Новоселки, Ошитковичі, Сваремль, Сороковичі, Тарасовичі (Чорнобильський пов.), Вишенки, Погреби (Київський пов.), Дубечна, Слободка (Остерський пов.) [2]. Ці дані неодноразово аналізувалися у спеціальній літературі [3].

Однак і дотепер увагу науковців не привернули кілька актів, опублікованих в археографічних виданнях XIX ст., в яких йдеться про сіверську данину Печерському монастирю: грамоти Сигізмунда I Старого архімандриту Софронію і київському воєводі (1540), стверджувальна грамота Сигізмунда-Августа (1571) і грамота Івана IV архімандриту Мелентію (1583) [4].

П. Г. Клепатський, автор фундаментального дослідження про Київщину литовської доби, обізнаний з першими двома з перелічених документів, розцінив їх як дозвіл на збір пожертв монастирю [5] (що, слід визнати, було досить поширеним явищем у XVI—XVII ст.). Однак це суперечить змісту «листів» Сигізмунда, що в них дозволяється відновити збирання данини, яка «из давных часов хоживала з украинных северских городов, из Стародуба и з Новагорода, к тому манастыру»; надходження цього «стародавного доходу и пожитку манастыра Печерского» припинилося на початку XVI ст., з включенням Сіверщини до складу Російської держави.

Отриманий ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» після включення Київщини до складу Корони (1569) був стверджений, на прохання архімандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом (1571); втім, за умов Ливонської війни (1558—1583) виплата данини фактично припинилася. Коли ж у 1583 р. печерський архімандрит звернувся до Івана IV з питанням про її надходження «по прежнему преданю и обычею», з'ясувалося, що «старые книги в пожар погорели и на Москве сыскат того не могли»; тож думному дяку Андрію Щелкалову було наказано «послат сыскат в те городы северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородицы в Печерской монастырь наша милостина давана» *. Іван IV пообіцяв архімандриту після «сыску» видати

* Цей епізод був досить своєрідно інтерпретований видавцем грамоти П. О. Кулішем: «Печерський монастир вказував власне на постійні пожертви московських

«о той милостине указ свой»; та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Наведений актовий матеріал переконливо свідчить, що у згаданих випадках йшлося не про пожертви, а про регулярну данину Печерському монастирю; правда, щодо походження і природи цієї данини в джерелах XV—XVI ст. немає ніякої інформації. Це, зокрема, пов'язане з тим, що Сіверщина є дуже бідно репрезентованим в актах цього періоду регіоном; єдиним натяком на існування певного зв'язку між сіверськими землями і Печерським монастирем є стверджувальна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній згадано разом з його «пределами» — і, в тому числі, з «трема монастыры Северское земли, Черниговский, Бранский и Новгородка Сиверского»[6]; однак детальне знайомство із змістом цього документа, занесеного у 1670 р. до луцьких земських книг, беззаперечно свідчить, що він є пізнішим фальсифікатом[7].

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дозволяють документи XVII ст. з фонду Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви ченців Печерського монастиря у 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно якої у 1586 р. цар, разом із іншими грошовими сумами, надіслав архімандриту Мелентію «50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех»[8].

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгорода-Сіверського і Стародуба. Можна, з певною обережністю, припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими і Шем'ячичами, які протягом другої половини XV ст. володіли, відповідно, Стародубом і Новгородом-Сіверським. Принаймні, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I кричовському намісникові (1509) на право щорічного виїзду до Московської держави священиків церкви св. Миколи в Орші для збору данини з «земель бортных» у Гомелі (який у 1503 р., як і вся Сіверщина, відійшов до Москви), що їх було пожалувано церкві князем Семеном Можайським[9]; князь Василь Іванович Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександрійського[10].

Як би то не було, факт існування у XVI ст. інтерполітичних земельних володінь у Печерського монастиря заслуговує на увагу. До речі, він не одиничний: у 1640 р. до царя Михайла Федоровича звернувся ігумен київського Микільського Пустинського монастиря, нагадуючи у своїй грамоті, що «от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святый Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей, и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле зде к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благости царской, повели отдати, или в то место царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедри-

государів, а вона (Москва.— *О. Р.*) перевела справу на сіверські міста, з яких йшла «милостыня» в Київ до Пречистої Богородиці; та цар все ж таки не відмовився від допомоги Печерському монастирю. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви за милостинею... Якщо, з одного боку, Київ вважався «отчиною» московського государя, то, з іншого, на Москву дивилися, як на пристановище у церковних потребах. Слова «давние часы», «прежнее предание и обычай» були для печерських ченців ніби ниттю, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності».— *Кулиш П. А.* Указ соч.— С. 17—18.

ти»[11]. Якщо узяти до уваги, що до переходу Сіверщини під московську зверхність Путивльщина перебувала в адміністративній залежності від Києва, то початки цієї традиції можна із певністю віднести до литовської доби; що стосується Печерського монастиря, то така хронологічна прив'язка залишається тільки гіпотетичною.

* * *

В додатку до публікації вміщено згадані в ній документи XVI ст. При передачі їх текстів збережено літери ѧ, є, ѡ, ъ, ѣ; виносні літери передано курсивом. Титла збережені і не розкриті. Кустоди опущені. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису.

[1] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии: Матерпалы для истории заселения, землевладения и управления.— Киев, 1889.— Т. 1: Полк Стародубский.— С. 386.

[2] *Акты,* относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЮЗР).— СПб., 1863.— Т. 1.— № 161.— С. 183—184; *Архив* Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР).— Киев, 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— № 91.— С. 386; *Там же.*— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— № 16.— С. 120.

[3] *Лазаревский А. М.* Указ. соч.— С. 386—387; *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— Киев, 1901.— Т. 1.— С. 384—385; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века // Архив ЮЗР.— Киев, 1907.— Ч. 8.— Т. 4.— С. 4—5; *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 275, 283—284, 309, 375.

[4] *Акты,* относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЗР).— СПб., 1848.— Т. 2.— № 204.— С. 368—370; *там же.*— СПб., 1848.— Т. 3.— № 52.— С. 157—158; *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.— № 7.— С. 18—19.

[5] *Клепатский П. Г.* Указ. соч.— С. 83.

[6] *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 1.— № 1.— С. 1.

[7] Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Киев. старина.— 1886.— Кн. 10.— С. 252—253; *Клепатский П. Г.* Указ. соч.— С. 58. Зазначимо, що брянський Свенський монастир, дійсно, був підпорядкований Печерському монастирю, але значно пізніше, у 1681—1786 рр. (*Строев П. М.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российския церкви.— СПб., 1877.— Ст. 906—908).

[8] Центральний державний архів давніх актів (далі: ЦДАДА).— Ф. 124, оп. 1628 р., спр. 1.— Арк. 38, 45.

[9] *Акты ЗР.*— Т. 2.— № 48.— С. 59—60.

[10] *Анпилогов Г. Н.* Бортные знамена как исторические источники (по Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Сов. археология.— 1964.— № 4.— С. 156.

[11] *Акты ЮЗР.*— СПб., 1861.— Т. 3.— № 21.— С. 32.

№ 1

Листъ а*р*химанъдриту и все*м* ста*р*цомъ манастыра Печє*р*ского в Києвє на дозволєньє єздити имъ для дани до сєвє*р*скихъ за*м*ковъ Стародуба и Новагоро*д*ка

Жикгимо*нт* Божю мл̃тью.

Билъ намъ чоломъ а*р*химан*д*ритъ Прс̃тоє Бг̃ом̃трє манастыра Печє*р*ского в Києвє Софронєи из братьєю ста*р*цы того манастыра и повєдилъ пєрє*д* нами, штожъ которая да*н* пєрє*д* тымъ из давныхъ часовъ хоживала з украи*н*ныхъ сєвє*р*скихъ городовъ, изъ Стародуба и з Новагорода, к тому манастыру нш̃ому Пєчє*р*скому, то пакъ а*р*хма*н*дриты и ста*р*цы та-

мошнии из давныхъ *лет* тамъ по тую да*н* бе*з* воли и росказанья нього не посылали. И билъ намъ чоломъ, абыхмо мы и тепе*р* того стародавного доходу и пожи*т*ку манастыра Печерского не *от*пустили, а имъ по тую дань посылати тамъ дозволили, о чомъ же королевая наша ее милость великая кнгина Бона нас за ними жадала.

А такъ мы выразумевши то, ижъ не есть то ку жадно*и* шкоде панъству нашому, хто бы мелъ зъ неприятелскихъ сторо*н* выполъняючи обыча*и* стародавны*и* въ панъство наше до манастыре*и* поданьа нашого господаръского податъки посылати, а звлаще кгды*ж* то приходить ку пожитъку церквамъ Божымъ, мы на причину королевое нашое ее милости великое кнгини Боны и з ласки нашое господаръское то вчинили. Даемъ на то дозволенье тому архима*н*дриту печерскому за границу до тыхъ украи*н*ныхъ городо*в* северскихъ, к Стародубу и к Новугоро*д*ку, по данъ посылати нижли по*д* тымъ способомъ: кгды час того посланьа при*и*деть, маеть о*н* перве*и* то оповедити воеводе киевскому а обрати на то старцв и слугъ манастырскихъ добры*х* и веры го*д*ныхъ и, ихъ обявивши пану воеводе, з ведомостью и дозволеньемъ его, маютъ тамъ посылати. А панъ воевода тежъ киевски*и* таковыхъ люде*и* вери го*д*ныхъ не мае*т* заборон*а*т архиманъдриту и старцамъ манастыра Печерского по тую да*н* до оныхъ городо*в* посылати.

И на то даемъ архиманъдриту и старцомъ того манастыра Печерского сес нашъ листъ з нашею печатью.

Писа*н* у Вильни по*д* лет. Бож. нарож. ≠АФМ [1540] месяца авгус*т* Ѳ [9] де*н*, и*н*диктъ ГІ [13].

ЦДАДА.— Ф. 389, оп. 1, спр. 28.— Арк. 18 зв.— 19. Засвідчена копія.

№ 2

Листъ до воеводы киевского, абы архиманъдриту Печерскому для дани до заграничныхъ замъко*в* северскихъ, то ес*т* Стародуба и Новагоро*д*ка, за дозволе*н*емъ и ведомос*т*ю его, воеводы тамошнего, посылати не заборонял

Жикгимо*нт* Божю милостью.

Воеводе киевскому тому, хто о*т* нас тотъ замокъ нашъ Кие*в* де*р*жати будеть.

Билъ намъ чоломъ архиманъдрит Пречистое Богоматере манастыра Печерского в Киеве Софроне*и* из братьею ста*р*цы того манастыра и поведилъ пере*д* нами, штожъ которая дань пере*д* тымъ з давныхъ часовъ хожевала к тому манастыру нашому з украи*н*ныхъ северскихъ городо*в*, зъ Стародуба и з Новагоро*д*ка, то пакъ архиманъдриты и ста*р*цы тамо*ш*ние о*т* давныхъ *лет* тамъ по тую дань бе*з* воли и росказаньа нашого господаръского не посылали. И билъ намъ чоломъ, абыхмо мы и тепе*р* того старода*в*ного доходу и пожитъку манастыра Печерского не *от*далили, а имъ по тую дань посылати тамъ дозволили, о чомъ жо и королевая наша ее милость великая кнгинa Бона нас за ними жадала.

А такъ мы вырозуме*в*ши то, ижъ не ес*т* ку жа*д*но*и* шкоде панъству нашому то, хто бы мелъ з неприятелскихъ сторо*н* пополъняючи обыча*и*

стародавныи у панъство нш҃о до манастыра поданья нш҃ого гсдръского податки посылати, а звлаща кгдыжъ то приходитъ ку пожитку церъквамъ Божимъ, мы на причину королевое нш҃ое ее мл҃сти великое кнгини Боны и з ласки нш҃ое гсдръское то вчинили. Даемъ на то дозволенье тому архиманъдриту печерскому за границою до тыхъ украинныхъ городов северскихъ, къ Стародубу и к Новугородку, по дань посылати нижли под тымъ способомъ: кгды час того посланья приидеть, маеть он первеи тое ѡповедати тобе воеводе а ѡбрати на то старцовъ и слугъ манастырскихъ добрыхъ и веры годныхъ и, объявивши тобе, з ведомостью и дозволеньемъ твоеи мл҃сти, мають тамъ посылати. И твоя бы мл҃ть таковых людеи и добрыхъ и веры годныхъ архиманъдриту и старцамъ манастыра Печерского по дань до ѡныхъ городовъ посылати не заборонялъ и въ томъ имъ трудности никоторое не делалъ конечно.

Писан у Вилни под лет. Бож. нарож. АФМ [1540] мсца август. Ѳ [9] ден, индиктъ ГІ [13].

ЦДАДА.— Ф. 389, оп. 1, спр. 28.— Арк. 19—19 зв. Засвідчена копія.

№ 3

Волность архимандриту печерскому по дан до Москвы посылати

Жикгимонт Август.

Ѡзнаимуемъ симъ нш҃имъ листом всимъ, кому колвекъ ѡдно то ведати належит, иж што

которые дани перво сего з стародавна за продковъ нш҃их к. их мл҃сти и великих кнзеи литовских и за короля его мл҃сти Жикгимонта, славное памяти пн҃а отца нш҃ого, архимандритом печерским Прчстое Бгоматере в Киеве зъ земли неприятелское Московское з городов северских, з Стародуба и з Новагорода, на манастыр Печерскии приходит, ѡ чом жо первеи сего за чоломъбитем велебного отца Илариѡна Песочинского, архимандрита печерског. и всее брати чрнъцов того манастыра и за ѡказанемъ перед нами листовъ короля его мл҃сти Жикгимонта, пн҃а отца нш҃ого, которыми его мл҃сть имъ по тую дан до земли Московъское, з ведомостью воевод киевских, чернъцов братю их людеи добрыхъ и веры годныхъ посылати дозволити рачилъ.

Мы вырозумевъши с тых листов короля его мл҃сти, пн҃а ѡтца нш҃ог. и теж бачечи на то, же тот доход ѡному манастырю Печерскому з подання продковъ нш҃ихъ приходить, а не хотечи теж пожитков церковных уменшати, з ласки нашое таким же ѡбычаем ѡному архимандриту Песочинъскому за границу до земли Московъское до поменены х городов северских по тую дан, з ведомостю воеводъ и всихъ пановъ киевских, братью чернцовъ и слугъ манастырскихъ людеи веры годъных посылать дозволили и на то имъ листъ нш҃ъ с подписанъем руки нш҃ое за печатью великого кнзъства Литвеско. дали.

А такъ били намъ чоломъ велебныи отец тот же Илариѡн Песочинскии архимандрит печерскии и вся братя чернъци того манастыра Печерского и ѡныи лист нш҃ъ перед нами покладали просячи, абыхмо их

во всем подле того заховуючи и тепер по ѡную дан до земли Московское ездити допустивши, знову им тое волности листом с канцелАреи нш҃ое Коруны Полское, кгдыж вже на сес час земля Киевская с певных причин до Коруны прилучона єстъ, потвердили.

Ино мы, видечи в томъ быти прозбу ихъ слушную и зоставуючи ихъ при стародавъном ѡбычаю а постерегаючи теж, иж бы ся церкви Божеи ничого не вменшило, з ласки нш҃ое гсдръское за границу до тых городовъ украиных северских, к Стародубу и ку Новегородку, сим листомъ нш҃имъ по тую дан, коли того час водле стародавного ѡбычаю приидет, посылати имъ дозволяемъ. Маеть архимандрит межи чернъцовъ и слугъ манастырскихъ людеи добрых и веры годных ѡбравши, перво то ѡбявити и ѡповедити воеводе киевскому, а в небытности воеводинои справцы нш҃ому воеводства Киевъского и всимъ пн҃ом киевскимъ; тогдыж тамъ за такою ведомостю по тую дан послати до земли Московское мают. А кгды ѡни зас с тою даню назад приедут ино також воеводе киевскому албо справцы нш҃ому ѡповедити мают, с чимъ ѡттол приехали; вед же воедове киевъские албо справцы нш҃и того будут с пилностю постерегати, абы, через тые посланци их, панства нш҃и якое шкоды трудности не приняли.

И на то дали есмо архимандриту и въсимъ чернъцом брати манастыра Печерского сес наш лист з нашою корунною печатю.

Писан у Варшаве лета Божего нароженя тисАча пАтсот семдесят первого мс҃ца июлА пятого дня, панованя нш҃ого року сорок второго.

Подписъ руки кн҃зя подканцлерог. Справа его ж.

ЦДАДА.— Ф. 389, оп. 1, спр. 191.— Арк. 99 зв.— 202. Засвідчена копія.

№ 4

РЛ҃S [136] г. февраля въ В҃I [12] дн подал в Посолскомъ приказе диокомъ путивлец Денис Олешков, а послали де с нимъ тѣ списки ис Путивля воеводы

Список з гс҃дрвы грамоты слово в с҃лво.

Б҃жиею мл҃тию ѿ великог гс҃дря цр҃я и великог кн҃зя Ивана Василевича всеа Русии, владимерского, московского, ноугородцкого, цр҃я козанского, цр҃я астараханского, гс҃дря псковского и великог кн҃зя смоленского, тверскаго, югорского, пермьского, вятцкого, болгарскаго и иных, гс҃дря и великог кн҃зя Новагорода Низовские земли, черниговского, резанского, ростовского, ярославского, белоѡзерского, лифлянского, удорского, ѡбдорского, кондинского и всея Сибирские земли и сѣверные страны повелителя и иных в Киев в пречестную ѡбител Пр҃чстые Бцы и преподобных ѿц҃ъ Онтония и Феѡдосия, Печерскаго мн҃стря архимандриту Мелентию, еже о Хс҃е з братею.

Присылал еси к намъ из мн҃стря пана Якова да старцовъ Михаила да Иосифа з грамотою, а в грамоте своеи писал еси к нам: которая нш҃а мл҃стня ѿ блаженные памяти прародителеи предковъ нш҃их дана была

на цркое бжую Прчстые Бцы Печерского мнстря и за все года та милостина от давных часов на моностыр давана была и по тъ годы, в которых межи нас с литовскими короли валка почела быти, и с тѣх мѣстъ на мнстрь вашъ та милостина не давывана; и намъ бы та милостыня по прежнему преданю и обычею давати велѣти да и вперед бы намъ ѡ томъ россказати велѣти.

И мы грамоту вшу выслушали и вразумѣли, и то дѣло давное, старые книги в пожар погорѣли и на Москвѣ сыскат того не могли. И мы о томъ приказали ближние думы диоку своему Ѡндрѣю Щелкалову про то послат сыскат в тѣ городы сѣверские, ис которых городов в Киев к Прчстои Бцы в Печерскои мнстрь нша милостина давана, и ты б для того на зимѣ прислал к намъ чловка своегѡ и мы вамъ толды о тои милостине указ свои учинимъ. А старцовъ вших и слуг пожаловал отпустили есмя к вамъ, а для мнстрские нужи велѣли имъ дати сорокъ рублевъ денег а велѣли к вамъ ѡтвести.

Писана въ гсдрьствия ншго дворе града Москвы лъта ЗЧВ [7092] сентября мсца.

ЦДАДА.— Ф. 124, оп. 1583 р., спр. 1.— Арк. 1—2. Засвідчена копія.

ОМЕЛЯН ПРІЦАК *(США; Київ)*

ОДИН ЧИ ДВА ДОГОВОРИ ПИЛИПА ОРЛИКА З ТУРЕЧЧИНОЮ НА ПОЧАТКУ ДРУГОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІСІМНАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ?

1

В році 1916 у Києві, у т. 2. *Сборника*, виданого Київською Комісією для розгляду давніх актів, був опублікований із збірки Василя Александренка латинський переклад договору гетьмана Пилипа Орлика з Туреччиною султана Агмеда III (1703—1730). Це була тогочасна копія, додана до листа Орлика, надісланого ним керівникові саксонсько-польської політики графу Якобу Гейнріху Флемінгу (1667—1728) від 25 липня 1721 р.; вона зберігається у Державному Архіві у місті Дрездені [1]. Текст договору, названого у заголовку *privilegium* (привілей), в українському перекладі такий:

«Ми, божим піклуванням, що всім керує і управляє, Великий Пан Агмед [III] Султан, син Мегмеда, сина Ібрагіма Султана, Цісар [2] Турків а теж Мекки, Медини і Єрусалиму.

Тому що надзвичайний поміж християнськими володарями, відомий гетьман [3] козаків як українських, так і Запорозьких [4], Пилип Орлик (хай його останні дні добре закінчаться) [5] — прибіг з козаками українськими і запорозькими шукати від московської ворожості прибіжища під крила нашої непереможної протекції, під власть нашу цісарську, і найясніший та наймowжніший хан Татарів кримських та інших, Девлет Гірей,— хай Бог побільшить його силу та щастя [6] звітував нам, що Україна по цьому березі Дніпра (-Правобережжя) [7], яку ми минулого року вирвали від царя Москалів нашою непереможною армією на ріці Прут [влітку, 1711 р.] була від давна під владою Козаків та основою їх поселення, де також раніше Петро Дорошенко, гетьман Запорожців та Українців оставався та володів із усім своїм народом. Отже, Ми і найясніший і наймoжніший Хан, повідомляємо тимже, що Україна по цьому березі Дніпра повертається у посідання теперішнього найяснішого гетьмана Пилипа Орлика, і також вона відновлюється у посіданні козаків як їх дідична земля. Отже, Ми оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на базі военного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипові Орликові і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким. Він як і його нащадки мають мати найвищу владу над козаками українськими та запорозькими, і деспотичне право життя і смерти над ними [8], без права відклику зі сторони підданих його або його нащадків до нашої Високої Порти [9].

Хай козаки та весь нарід український мають завжди свободу — після теперішнього гетьмана — вибирати собі свобідними голосами свого гетьмана. Ніхто від нашого високого цісарства не повинен вмішуватися у їх права і вольності, і під ніяким приватним претекстом не повинні збиратися від них ніякі публичні податки. Але залишаючись під нашою непе-

реможною протекцією, вони зобов'язані допомагати своїм військом нашим військам у воєнних походах проти яких-небудь ворогів нашого найяснішого цісарства і співпрацювати в міру своїх можливостей.

Хай їх теперішній гетьман і його нащадки держать вільно Україну по цей бік Дніпра на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко, коли залишався під протекцією нашого найяснішого цісарства. Хай він там свобідно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною [10] відступили Москалям і виділили їх їм.

Сподіваємося від нашого імені та наших найчесніших нащадків, що якщо теперішній гетьман та його нащадки будуть стійко і незмінно завжди залишатися вірними відносно нас і нашого цісарства зі всіма відділами своїх козаків та всього українського народу, та держатися вічно нашої опіки, як тут написано — нічого злого і ніяка несправедливість або насильство не досягне їх землі та їх самих.

Тому ми дали наш благий і наймилостивіший *привілей* [11] теперішньому найяснішому гетьманові Пилипові Орликові та його нащадкам, довіряємо його бадьорості, що він сам витриває у сталій вірності щодо нас, і що все, що в тім нашім привілею написано, буде непорушено і непомеишено придержуватися нашими гідними нащадками та найвищими везірями.

Хай теперішній Гетьман і його нащадки зо всіми своїми козаками українськими та запорозькими і весь нарід, що живе по цей бік Дніпра, залишаються під нашою протекцією, ласкою та лагідністю. Хай знають [це] і вірять оцьому нашому знакові (тур. *tughra*).

Даний у нашому цісарському місті [Константинополі] дня 5 березня року Мугаммеда 1124» [12].

2

П'ять років після першої світової війни, Ілько Борщак, що працював у Парижі, віднайшов французький переклад тексту договору Пилипа Орлика і видав його в 1924 р. у *Записках НТШ* [13]. Текст виявився не ідентичним із перекладом латинським, наведеним вище.

Ось тут у перекладі на українську мову з одної із копій, що зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ у Парижі [14].

«Грамота [15] Великого Пана Султана Агмеда [III], що забезпечує гетьманові Орликові *володіння всієї України* [16], перекладена з оригіналу паном Де Ларія, перекладачем короля, передана Кардиналові Флері [17].

Цей шляхетний знак [18], окрашений цісарськими ознаками [19], даний для повідомлення, що найславніші поміж великими панами Ісусової релігії, Пилип Орлик, гетьман Козаків, *що живуть по обох боках Дніпра*, а також і запорозької нації [20] — хай його останні дні добре закінчаться [21] — надіслав до нас як своїх послів дуже поважних і шановних панів: Костянтин Костя — кошовий отаман Війська Запорозького, Дмитро Горленко — прилуцький полковник, Клим Довгополий — генеральний суддя, Іван Максимович — генеральний писар, Григор Герцик — генеральний осаул і Кирил — полковник [22].

Названі панове, прибувши до нашої щасливої Порти, прохали дозволу подати слідуючі їх умови [23].

Отже, беручи до уваги послух, що його вони (=українці) засвідчили відносно цього цісарства:

1. Вони будуть вільні вибирати [24] і скидати [25] своїх гетьманів.

2. Ніхто, крім них не повинен цікавитися і керувати справами їх нації [26].

3. Під претекстом, що Козаки обох боків Дніпра і Запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них земельного податку ані жодних інших повинностей, ані ніяких інших вимог.

4. Під умовою, що в майбутньому названа вище нація козацька і запорозька буде міцна і постійна у своїх обіцянках, вона не матиме ніяких притиснень ні неприємностей в справі своїх земельних посілостей.

[5]. Їх товари, які вони будуть переправляти в наші краї, будуть обкладені лише митом на товари та інші рухомі посілості без жодних оплат [27].

[6]. На прохання згаданих вище козацьких і запорозьких послів, і на бажання найяснішого хана Татарів Девлет Гірея — хай його знаменитість триває навіки [28] — ми дали свою цісарську згоду на перелічені тут статті, під умовою, що коли наші непереможні і безчисленні війська виступатимуть війною на дніпровську територію, вище названа нація приєднає до нашого війська стільки, скільки буде можливо, і провадитиме воєнну дію спільно. Щоб гарантувати всі ці зобов'язання, старший син гетьмана буде заложником в руках хана Татарів [29].

На цих умовах ми постановили видати оцей цісарський диплом і погодилися на умови та статті, що тут подані, тому що ми бажаємо, щоб вони були точно виконувані. І оскільки вище названі нації будуть постійні і міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних нащадків, ні від їх візирів і міністрів та інших осіб не буде нічого неприємного зроблене відносно цих націй. Навпаки, вони і їхні діти всі матимуть особливу ласку в нашім славнім домі, що сприйняв їх під тінь своєї протекції.

Дано в місті Константинополі у середній декаді місяця Зіль ка'де року Гіджри 1123» [30].

3

Борщак мав рацію, коли сподівався, що турецькі архіви подадуть розгадку відносно розбіжностей поміж французьким та латинським перекладами, а спеціально у справі — яка Україна була підметом/предметом договору, Обобічна чи тільки Правобічна.

В Турецькому Державному Архіві у Істанбулі віднайшовся оригінал французького перекладу [31]; оригіналу латинського тексту поки що ще не найдено.

Понижче подаю текст турецького оригіналу в українському перекладі. До статті додані факсиміле та транскрипція грамоти.

«Цісарська грамота [32] є слідуюча.

Відборці великої цісарської грамоти Кагана [33], ті, що прибули до високого центру щастя, до моєї Високої Порти [34] небесної влади, ті, що були послані як післанці гордістю володарів християнської релігії Пилипом Орликом, гетьманом України [35] Обох Боків Дніпра (Гетьманщини) та Війська Запорозького [36] — хай його (=гетьмана) останні дні добре закінчаться [37] — ті [посли] це такі видатні люди християнської релігії:

Костянтин Гордієнко, кошовий отаман; Дмитро Горленко — прилуцький полковник; Клим Долгополий — генеральний суддя; Іван Максимович — генеральний писар; Григор Герцик — генеральний осавул, та полковник Карп — командант трьох тисяч [38] — хай їх останні дні добре закінчаться! [39]

Козаки України[40] та Запоріжжя підлягають моєму вічному правлінню [на таких умовах]: [41]

[1] Вибори та скинення гетьмана останутьcя в їх [=козаків] руках;

[2] Поладнання їх [=козаків] справ довіряється їм самим.

[3] Вони (українці) матимуть статус підданих[42]; їх не будуть обтяжувати ніякими податками[43], ані вимагати від них хараджу[44].

[4] Назване населення повинно стисло дотримуватися своїх договірних зобов'язань.

[5] Повсякчасно, як довго вони дотримуватимуться свого слова, вони не будуть піддаватися ані втручанням [турецьких властей], ані нападам [турецьких карних військ], щодо їх земель та інших справ.

[6] Коли [українські] купці прийдуть торгувати до добре захищених [Богом] [=османських] країв, від них збиратимуть тільки мито із їх товарів та [іншого рухомого] майна, але вони не матимуть ніяких інших оплат.

Крім того, що вони (=українські посли) просили ласкаво, щоб їм було видано підтвердження [повищих пунктів], їх ексцеленція — правдивий провідник, що добуває щастя своїми ділами — Хан Криму Девлет Гірей — хай його знаменитість триває[45] — також вимагав, щоб поставилися прихильно до клопотань та прохань Козаків України та Запоріжжя, перечислених вище.

Він (=хан) також просив поставити вимогу, щоб син гетьмана, що його названий нарід (=українці) вибрали з-поміж себе, залишався як закладник у хана Криму[46].

Ласка мойого цісарського дозволу була дарована їх (=українців) проханню, при умові, що:

[а] коли тільки мої непереможні війська (=турецькі) будуть воювати в краях недалеко від них, названий нарід (=українці) повинні послати зі своєї сторони своїх вояків, скільки було б можна;

[б] вони (українці і турки) повинні собі допомагати і маневрувати разом.

В результаті я дав та приказав [виконати] цю щасливу грамоту. Вище названі умови, так як вияснено, обговорено повище і ясно з'ясовано — відносно названого народу (=українців) — мають залишатися в силі назавжди, так, щоб вони (=українці) були непохитні і рішучі [у виконанні] своїх умов.

Ніхто із наших щасливих нащадків, із Великих Везірів і із знаменитих міністрів та із інших [дигнітарів моєї держави] не має права перекручувати [текст договору] або діями порушувати прохання [українське] та заяву [ханську].

Вони самі і їх діти повинні охоронятися під тінню правдивої прихильності цієї [османської] родини (=династії), [відомої] своєю великодушністю та добродійством.

Це ви повинні знати. Ви повинні довіряти цій шляхетній [султановій] монограмі[47].

[Даний у резиденції у Константинополі] у середній декаді [місяця] зіль-ка'де [року від Гіджри] [1]123».[48].

4

Як вище згадано, Ілько Борщак звернув увагу на те, що є велика різниця поміж латинським та французьким текстами «договору» П. Орлика. «Він (=латинський переклад) — пише Борщак — більш докладний і вказує про Дорошенка, про що французький примірник мовчить. Далі, що важніше, наш примірник каже про всю Україну, а латинський — про

Правобережжя лиш. Одно з двох — або в французькім посольстві з якихось особливих, нам нині невідомих причин, нарочито так їх переклали, або може було два списки, один більш докладний. Із справою «Правобережжя» і «всієї України» нам неясно. Тільки турецькі архіви могли б освітити це питання» [49].

Автор великої (і малої) монографії про Пилипа Орлика, Борис Крупницький (1938) [50], опираючися на латинську копію листа Великого Везіря Юсуфа Паші до гетьмана П. Орлика із 18 квітня 1712 р.[51], визнав пріоритет за латинським текстом. Однак він не пояснив, як повстав французький текст.

Останній дослідник П. Орлика, Орест Субтельний, також приймає за дійсний тільки латинський текст, який він (неправильно) датує «5 березня, 1712 р.» (див. нижче). Відносно французької версії він думає, що тут маємо до діла із містифікацією Орликів, батька і сина, які переробили «Правобережну Україну» на «Україну обох боків Дніпра» [52].

Як бачимо, дотеперішні дослідники створили візію, що тексти латинський та французький передають той самий турецький оригінал. Чомусь вони не звернули увагу на те, що кожен з обох текстів має різну юридичну базу: латинський текст — це віднова васалітету на засадах, які прийняв Петро Дорошенко у 1672 р., тоді коли французький текст подає як джерело нову основу: переговори української делегації з османським урядом і прийняття останнім статей, які запропонувала українська делегація [53].

Тому тут треба взяти ще до уваги в першу чергу дані османської дипломатики. Латинський переклад зроблений із султанової грамоти типу *name*, якого характеристичною прикметою є те, що вона починається такими трьома елементами: а) *invocatio* (тур. *temğīd*), цебто відзванням Бога; в) султанським іменем у формі монограми (тур. *tughra*), та с) *intitulation* (тур. *'unvan*), цебто титулами султана [54]. Це дуже престижний та рідкий тип документу, який султани направляли іншим володарям, як ісламським, так і неісламським, і він підходить під назву, яка збереглася в латинському перекладі як *privilegium*.

Усі названі три дипломатичні частини є наявні у тексті, що заховався у латинському перекладі, хоч вони подаються у скороченій формі:

а) Invocatio: *divina, omnia gubernante et omnia moderante Providentia;*

b) [розшифрована] tughra: *Achmet Sultanus Filius Mechmet Sultani Filii Ibrahim Sultani;*

с) Intitulatio: *Nos... Magnus Dominus... Imperator Turcarum atque Mechae, Medinā et Hierusalem.*

Вжите тут у латинському перекладі Invocatio є типу: *huwa 'l-ghaniy 'l-mu'in* «Він, Багатий, Помічник» [55].

Tughra відчитана точно, крім кінцевої формули: *al-muzaffer, dā'imā* «завсіди переможний» *(semper victor)*[11], яку оставлено.

Invocatio починається усе: *ben ki sultān üs-salātīn...* «Я, що є султан над султанами...». В латинському тексті йому відповідає: *Nos*, що поставлене на самому початку грамоти.

Один з прикладів Intitulatio (з деякими скороченнями) [56]: *ben ki sultan üs-sālātīn, burhān ūl-khavāqīn, tāğ-bakhš khosrevān rūy-i zemīn, zalla Allahu fi'l-ardein, Aq Denizüng, ve Rum Elinüng, ve Anadolunüng ve ... Halepüng ve Misrüng, Mekki-i muazzime ve Medīne münevvertnüng ve Quds-i Šerifüng... sultanī ve padišahi.*— «Я, що є султан над султанами, найвищий

між кагапами, той хто розділяє земні корони, божа тінь на землі, султан і володар на Середземнім морі і над Румілією та Анатолією... над Алеппом і Каїром, над шанованою Меккою та освіченою Мединою, і над Єрусалимом...»

Тоді коли *nāme* є особистою грамотою султана до іншого володаря, *nišan* є публичним документом, свого роду «універсалом» [57].

Типовим для *nišān*-у є те, що він не починається *intitulatio*-єю, а теж не має *inscriptio*, цебто врочисту формулу з іменем та титулами адресата. Такого типу документ видавався тоді, коли султан давав комусь спеціальні групові привілеї, як напр. Сулейман II Величавий надав Венеції т. зв. «капітуляції» у формі *nišan*-у в 1540 р.[58]

Договір з 1711 р. окреслює себе власне як *nišan*, і є «груповим» привілеєм типу протекції (-фр. переклад: *diplôme*).

Наші дипломатичні розважання дають змогу зробити таке заключення: кожен з двох документів, виданих Агмедом III Орликові, належить до різних типів султанових грамот. Грамота з кінця 1711 р. була *нішаном* (*nišan* — французький переклад *diplôme*), тоді як грамота від 16 березня 1712 р. була **наме** (*nāme*-латинський переклад *privilegium*). Так між іншим окреслює її офіційний історіограф Агмеда III, згадуваний уже Рāшід: *Orlīk nām khatmān tarafindan gelen ilčileri nāmesin taslīm edip yine musā'adeyi mutazammin nāme-yi hümāyūn ihsān olindi*- «Після того як посли, що прийшли від гетьмана на ім'я Орлик вручили свою грамоту *(nāme)*, ласкаво дарували [ъм] цісарську грамоту *(nāme-yi hümzyun)*, що знову забезпечує протекцію» [59].

* * *

Крім того, обидва тексти, латинський та французький, мають різні дати. Тут знов дивно, що на це вчені не звернули уваги. У латинському тексті стоїть *«die 5 Martii Anno Mahometis 1124)*, тоді як у французькому тексті маємо *«dans le milieu de la lune de zilkade, l'an de l'Egire 1123»*.

Латинський текст, в якому назва місяця є «християнська», датується не за мусульманським, а за економічним календарем, так званим *maliya*, який був соняшним: дана дата відповідає 16 березня 1712 р., а не як подав Субтельний: «5 березня 1712 р.» [60]

Дата у французькому (як і в турецькому!) тексті подана в системі місячного ісламського календаря (по 30 та 29 днів) із арабською назвою його одинадцятого місяця та з поданням дня в ісламський спосіб, цебто у системі даної декади; вона відповідає «дневі поміж 21 та 30 грудня 1711 року» [61].

Очевидно, поміж обома датами є різниця на майже чверть року. Поміж кінцем грудня 1711 р. та половиною березня 1712 р. пройшло чимало важного часу, спеціально тому, що це був воєнний період, насичений багатьма воєнними та політичними подіями.

Тепер, коли в нас на руках турецький текст, ми бачимо, що він був оригіналом французького перекладу, отже, цей факт звільняє Орликів від закиду наміреного фальшування тексту договору з Туреччиною.

З другої сторони, різниця дат та змісту і форми, доказує, що султан видав українському посольству не одну, а дві грамоти, очевидно за різних обставин — першу *(nišan, diplôme)* поміж 25 та 28 грудня 1711 р., а другу *(nāme, privilegium)* дня 16 березня 1712 р. Перший текст (турецька та французька версії), що обіймав усю Україну, є давніший, він із кінця

1711 р. Другий текст, який досі відомий тільки у латинському перекладі, пізніший. Він стосувався лише Правобережжя (без Києва) і відповідав зміненій військово-політичній ситуації половини березня 1712 р. Чи дійсно тоді ситуація так далеко змінилася?

Прутський договір (12 липня 1711 р.), що віддав Туреччині всю Україну (до речі, передумова грамоти із 25—28 грудня 1711 р.), не приніс кінця воєнним діям. Обидві сторони, московська і турецька, не говорячи вже про Карла XII, вважали його за свого роду передишку. Власне тепер турки вирішили розв'язати українську проблему і запросили Пилипа Орлика на переговори до Константинополя [62]. Орлик вибрався туди, але його завернули із півдороги погрози Карла XII, який не хотів, щоб Орлик самостійно укладався з Туреччиною [63]. Все-таки під напором Запорожців [64] Орлик вислав свою делегацію до Османської столиці на чолі з Дмитром Горленком, прилуцьким полковником, якій він передав опрацьовану ним інструкцію, датовану: місто Баба (Babadağ у дельті Дунаю), 3/14 листопада 1711 р. Саме у цей час була зміна Великого Везіря, яким став 13 листопада 1711 р. колишній командант *(agha)* яничарів, грузинського походження Юсуф Паша (залишався на посаді один рік до 12 листопада 1712 р.). Треба подивляти активність українських дипломатів, що за яких 40 днів зуміли заключити з турками дуже вигідний договір *(nišan)*, власне поміж 25 та 28 грудня того ж року, який як згадувалося вище, заховався як у турецькому тексті, так і у тогочасному французькому перекладі *(diplôme)*.

Але для Турків проблема України не була основною, спеціально, коли гетьман Пилип Орлик не проявляв великого бажання близько співпрацювати безпосередньо з ними, а радше при посередництві Карла XII, а це ображало Турків, для яких все одно важливішим був Озів та таганрозькі укріплення. На базі Прутського договору Озів мав повернутися до Туреччини, а таганрозькі укріплення Москалі мали зруйнувати. Одначе вони, Москалі, постійно відтягяли виконання, так що Турки постійно загрожували їм війною [65]. Однак у січні 1712 р. Москалі заскочили Турків тим, що нарешті виконали свої Прутські зобов'язання. Очевидно, це сталося не завдяки їх нововідкритій совісті у виконанні договірних зобов'язань, а тому, що Москалі дізналися про українсько-турецькі переговори, і боялися, що Україна цілком відійде від них [66]. Тому вони зробили Туркам уступки. Останні також, після довгих і затяжних переговорів, здали свої позиції відносно України.

Голова української делегації Горленко бачив зміну в турецьких настроях і тому передавав гетьманові з Істанбулу необхідність звернутися до Кримського хана, щоб той допоміг принаймні задержати за Україною Орлика Київ [67], але було вже запізно [68].

Уже 16 березня (н. ст.) Турки виготовили новий текст договору для України. Віднайшовши текст договору з П. Дорошенком, вони в «ім'я минулого» ограничили П. Орлика до Правобережжя, але без Києва; це і є текст грамоти, що заховалася в латинському перекладі *(nāme*=«privilegium»). Це нове (старе!) рішення української проблеми промостило Туркам дорогу до нового перемир'я з Москалями на 25 років, що було заключене того ж місяця дня 3/16 квітня 1712 р.[69] Це перемир'я було виповнене згідно з вигідною для Москви інтерпретацією Прутського договору [70].

Тільки тепер, після підписання домовлення з Московою, Великий Везір Юсуф Паша відрядив свого відпоручника Ібрагіма Агу до Пилипа Орлика, що тоді перебував в Бендерах, який привіз Орликові султанову грамоту (*nāme*=«*privilegium*») із 16 березня 1712 р., із листом Везіря «своєму вірному другові» гетьманові Пилипові Орликові. Він був писаний у

Константинополі і має дату (після системи *maliye*, поясненої вище) «18 квітня 1123 р.» = 29 квітня (н. ст.) 1712 р. В тому листі Юсуф Паша повідомив Орлика, що гетьманське посольство уже закінчило свою справу і тому він його відпускає. Разом з тим він, Везір, передає Орликові грамоту султана *(privilegium)* на Україну «по цей бік Дніра» *(in Ukraina ab hac parte Borysthenis)*[71].

10 травня 1712 р. у Королівській канцелярії Карла XII в Бендерах уже мали копію нової султанової грамоти *(name)* для Орлика із 16 березня 1712 р. Королівський перекладач Amira зробив із неї латинський переклад, яким ми почали оцю статтю[72].

* * *

Так-то факт, що заховалися в архівах два тексти грамот султана Агмеда III, виданих гетьманові Пилипові Орликові, був спричинений не пізнішими махінаціями Орликів (батька і сина), а тим, що делегація Орлика в Істанбул зимою 1711/1712 р. пережила повстання двох султанових грамот, одну з кінця 1711 р. *(nišan*-«diplôme», заховану в турецькому тексті та французькому перекладі), і другу із 16 березня 1712 р. *(name*-«privilegium», заховану в латинському перекладі).

Кожен з тих договорів віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію, а відкриття факту видання турецьким султаном протягом чверті року тих двох, в основному, суперечливих між собою грамот, для тої ж самої української договірної сторони — є цікавим і важливим причинком до розуміння даного етапу нашої історії та дипломатії Північної війни.

* * *

Одначе поміж обома договорами, так різними у справах характеру української території, багато спільного. Основні внутрішньо-політичні, торговельні та військові справи залишилися ті самі. Вони бо оба базувалися на інструкції гетьмана Пилипа Орлика.

Тут йдеться про охорону української території (хоч у різних величинах у кожному договорі), право українців назначати (і скидати, хоч проти останнього був гетьман Орлик) гетьманів, та вирішувати усі справи своєї внутрішньої політики згідно із своїми правами та вольностями, без втручання у них чужинців (турків). Українці в Османській системі не повинні підлягати ніяким податковим обтяженням, цебто залишалися мати свою економічну політику. Їх купці діставали право торгувати без спеціальних оплат, крім звичайного мита, у всіх краях Османської імперії.

У випадку війни, і якщо б османські війська були недалеко української території, українські військові сили повинні їм допомагати в міру своїх можливостей.

В обох договорах немає також ніяких обмежень щодо закордонної політики гетьманів та їх урядів.

* * *

Але для історика виникають численні запитання ще не вияснені, і які, мабуть, залишаться такими, доки не появиться новий доказовий джерельний матеріал.

Перше питання: чи грамота із кінця 1711 р. *(nišan)* була теж послана Орликові? Якщо так, то чому в нього, що так докладно зберігав свої архіви, не заховалася копія такого важливого документу? А якщо ні, то чому?

Друга серія запитань. Як спритний французький амбасадор Дезайер, що зміг дістати текст *nišan-y* (із кінця 1711 р.) не знав нічого про існування *name* (із 16 березня 1712 р.) і надіслав своєму урядові власне в той час — 11 травня 1712 р.— вже властиво уневажнений документ *(nišan)*? Крім того, чому до Парижа дійшов лист Дезайера (і він досі заховався), а текст посланого ним у тому ж листі *nišan*-у десь пропав так, що в 1731 р. треба було замовити в Істанбулі новий переклад у Де Ларія? Чому також *name* із 1712 р. не був перекладений одночасно?

Третя серія питань: чому в Турецькому Державному Архіві серед копій султанських грамот заховалася власне «стара, обезцінена» грамота із кінця 1711 р. *(nišan)*, а не «нова, дійсна» грамота *(name)* від 16 березня 1712 р., хоч офіційний історіограф султана Агмеда III, Рашід, подаючи про посольство Пилипа Орлика із 1711/1712 рр., говорить тільки про *name* із 1712 р., а не називає *nišan-y* із 1711 р.?

[1] Заголовок копії такий: *Translatio Privilegij Imperatoris Turcarum, quod datum est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae. Habita Benderae in Cancellaria Regia 1712 anno 10 Maij.* Видання копії Александренка: Сборник статей и материалов по истории Юго-западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.— К., 1916.— Вип. 2.— С. 75—77. Див. прим. 12.

[2] В латинському тексті: *Imperator.*

[3] В латинському тексті: *dux*, що був тодішнім латинським відповідником титулу *гетьман.*

[4] В латинському тексті: *Dux Cosacorum tum Ukrainiensium tum Zaporoviensium.* Ми побачимо пізніше, що в турецькому тексті термінові *Ucrainiensis* відповідає *barābāš* та *Zaporoviensis* — турецьке *pōtqāli.* Очевидно, термін *Ucrainiensis* / *barabaš* означає *мешканець Гетьманської України.* Французький переклад має такі два означення: *Козаки, що живуть по обох боках Дніпра (les Cossaques qui habitent l'un et l'autre rivage de Borysthène)* і *[козаки] запорозької нації (de même que la Nation Zaporovienne).*

[5] Цебто, «хай він перед своєю смертю все-таки прийме Іслам і буде спасенний» — це звичайна формула у кореспонденції з добросусідськими християнськими володарями.

[6] Формула побажальна у відношенні до мусульманського володаря.

[7] В латинському перекладі: *Україна по цьому березі Дніпра (Ucrainam ab hac parte Borysthenis).*

[8] В латинському тексті: *et jus vitae et jus despoticum.* Це очевидно формулювання згідно з османською ідеєю влади.

[9] Висока Порта — означення для органів правління Османської держави, від арабоперського *Bab-i-'Ālī* — *«Висока Брама».*

[10] Латинський текст: *Ucraina Citerior.*

[11] Латинський текст: *privilegium* (=турецьке *name*; див. вступну та кінцеву частину цієї статті).

[12] Ця дата відповідає 16 березня 1712 р. Про неї див. нижче. Цей латинський переклад султанської грамоти, виготовлений у 1712 р. перекладачем Карла XII на ім'я Amira, зберігся у двох копіях: 1) Staatsarchiv, Dresden, Doc. 698 (опубл.: Сборник статей и материалов...); див. прим. 1; 2) Archiwum Czartoryskich, no. 498, fol. 101. Третя копія, що зберігалася у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych) загинула під час Другої світової війни; раніше її опублікував Іван Огієнко: Варшавська збірка про Орлика // Записки Чину Св. Василія Великого.— Львів, 1935.— Т. 6: 1—2.— С. 208—209. Англійський переклад див.: *Orest Subtelny.* The Mazepists.— New-York.— 1981.— P. 220—221.

[13] *Ілля Борщак.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ.— Львів, 1924.— Т. 134—135.— С. 133—134; див. також там же, с. 85—87.

[14] Ministère des Affaires Entrangers. Archives Diplômatiques, Paris. Correspondance politique. Turquie, t. 107, fol. 136—137 (бл. 1740 р.). Крім тієї копії є ще дві інші у тому ж архіві: Cor. pol. Turquie, t. 51, fol. 21—22; Cor. pol. Pologne, t. 180, fol. 397; четверта копія, зроблена Григором Орликом у 1731 р., із його заввагами, зберігається в архіві замку Dinteville (тепер у Парижі, приватна збірка маркіза De la Ville-Beugé); п'ята заховалася у Державному Архіві у Стокгольмі, як одна із прилог до листа Григора Орлика до Їлленборга (Gyllenborg), датована 27 серпня 1741 р. (Cossacica 2, fol. 188a—189b).

[15] У французькому перекладі: *diplôme*.

[16] У французькому тексті: *la possession ae toute l'Ukraine*. Курсив наш.— *О. П.*

[17] Andre Hercule de Fleury (1653—1743) був останнім з великих французьких кардиналів, міністрів «старого режиму». Він керував політикою французької держави від 1726 по 1743 р. Текст Григора Орлика додає ще: в *1731 р. (En 1731)*; тут йдеться про дату французького перекладу.

[18] По-османському (див. нужче): *nišān*, властиво, *знак; цісарська грамота* (з іранської).

[19] Тут також мова про птахоподібну монограму султанів, звану по-турецькому *tughra*.

[20] Див. прим. 4. Курсив наш.— *О. П.*

[21] Див. прим. 5.

[22] Висилаючи своїх послів на переговори з турецьким султаном, гетьман Пилип Орлик вручив їм свою *Інструкцію*, видану 3/14 листопада 1711 р. у турецькому місті Баба (Babadağ у дельті Дунаю). Там названі ті самі відпоручники, що й у султановій грамоті, з двома винятками: на першому місці, як голова делегації, виступає Дмитро Горленко, тоді коли Кость Гордієнко стоїть в інструкції на самому кінці. Крім того, не названий в інструкції *Кирил полковник* (у турецькому тексті: *Карп*). Інструкція П. Орлика була видана Йосипом Бодянським (див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, Генерального Писаря Ф. Орлика... // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских.— М., 1847.— Кн. 1.— С. 61—66. Англійський переклад її зробив Орест Субтельний (див. The Mazepists.— С. 214—220). Копія Інструкції заховалася у збірці П. Орлика у Шведському Архіві (Cossacica, 2, fol. 98—102). Скорочена французька версія Інструкції, зроблена Григором Орликом у 1740 р., зберігається в Архіві Міністерства Закордонних справ у Парижі (Cor. pol. Turquie.— Т. 107, fol. 133).

[23] Основні ідеї умов в основному згідні з дев'ятою статтею Інструкції Орлика (публікація Й. Бодянського, с. 64—65). В Інструкції Україна виступає весь час як *обох боків Дніпра (Ukraina ab utraque parte Borysthenis*; див. також прим. 4). Крім того, там говориться про *Військо Запорозьке і нарід Малої Росії (Ukraina... cum Execitu Zaporoviensi Genteque Parvae Rossiae)*. Спеціальна увага присвячується українській православній церкві під зверхністю Константинопольського патріярха.

[24] Інструкція: *Ut libera Ducum electio penes Ešercitum Zaporoviensen maneat, nec ullo modo procuretur a Praefulgida Porta depositio eorum (Щоб вільний вибір гетьманів залишився при Війську Запорозькім, щоб Висока Порта під ніякою умовою не скидала їх)*. Тут і дальше цитую за стокгольмською копією П. Орлика.

[25] На тій базі повстала — тут подана — турецька концепція, що Військо Запорозьке повинно мати право скидати гетьманів, проти чого, за свідченням Григора Орлика, виступав Пилип Орлик. У тексті Дентвільської копії Григор вписав: *Мій батько протестував проти того артикулу (NB mon Père a proteste contre cet article)*.

[26] Інструкція: *Ut integritatem limitum, immunitatem libertatum, legum, iurium ac privilegiorum inviolabiliter conservent, sed ut libere iuribus et libertatibus suis Ukraina perpetuo gaudeat absque derogatione consititutionum eius a Praefulgida Porta (Щоб берегли непорушно незмінність границь, недоторканість свобід, законів, прав і привілеїв, так щоб Україна назавжди свобідно втішалася своїми свобідними правами та вольностями без применшення своїх законів зі сторони Високої Порти)*.

[27] Інструкція: *Mercatoribus Ukrainensibus in Imperio Turcico et addictis ei regionibus libera sint commercia. Nimiae ab iis ne eštorqueantur in theloniis exactiones, sed pariter ut Turcae a mercibus suis solvant (Хай вільно буде українським купцям торгувати в Турецькім Цісарстві і краях йому підлеглих. Щоб не стягали від них більших мит, але щоб вони платили за свої товари так само, як Турки)*.

[28] Див. прим. 6.

[29] У своїй копії тексту султанської грамоти Григор Орлик додає на маргінесі таке: *Мій батько не прийняв цієї статті (mon Père n'a pas voulu accepter cet article)*. У Борщаковому виданні тексту ця стаття попала на невластиве місце.

[30] Ця дата подана в ісламо-османській системі місячного року, в якому місяці мають по 20 та 29 днів; замість точної дати після дня в ісламській хронології дається тільки приблизна дата, в якій названа лише одна із трьох декад: початкова (дні 1—10), середня (дні 11—20) і остання (дні 21—30). Дата грамоти Орликові є «середня декада» (цебто 11—20) місяця зіль-ка'де, що відповідає «біля 21—30 грудня 1711 року». Див. також нижче.

[31] Державний Архів в Істамбулі: T. C. Başbakanlïk; відділ Bab-i'Ālī, Nāme-i hümāyūn, 6—227. Я дякую моєму бувшому учневі др. Вікторові Остапчукові за присилання мені знимки грамоти.

[32] В турецькому тексті стоїть тут іранське слово: *nišan*, про яке див. прим. 18.

[33] Старий цісарський титул, засвідчений також у Київській Русі, порівн. «Каган Володимир» у «Слові» митрополита Іларіона (бл. 1040 р.).

[34] Див. прим. 9.

[35] В турецькому тексті: *Barābāš* (див. прим. 4), вони поміщені по обох р. Дніпра *(Özi): Özi Suyüng iki tarafinda.*

[36] В турецькому тексті: *Potqalī* (див. прим. 4).

[37] Див. прим. 5.

[38] Тут, мабуть, йдеться про найманців. Б. Крупницький називає його «якийсь полковник Кирило» *(Б. Крупницький.* Гетьман Пилип Орлик.— Варшава, 1938.— С. 22).

[39] Див. прим. 5.

[40] Турецьке *re'aya* — «піддані, що платять чинш від землі, без огляду на їх релігію».

[41] Тут слідує шість ненумерованих в турецькому тексті вимог, які тепер затверджуються султаном.

[42] Див. прим. 39.

[43] Турецьке *tekalif* — «податки, часто незаконні».

[44] Турецьке *kharāğ* — «земельний податок від невірних».

[45] Див. прим. 6.

[46] Див. прим. 29.

[47] Див. прим. 19.

[48] Цебто, поміж 21 та 30 грудня 1711 р. Дані турецького історіографа Мегмеда Рашіда (працював в 1714—1721 рр.; помер 1735 р.) дають можливість звузити «середню декаду» до «біля 25—28 грудня 1711 р.» Див. *Ta'rikh-i Rašid*, друге видання (Істанбул, без року).— Т. 3.— С. 373; див. також прим. 57.

[49] *Ілько Борщак.* Гетьман Пилип Орлик... // Записки НТШ.— Т. 134—135.— С. 85, прим. 4.

[50] *Борис Крупицький.* Гетьман Пилип Орлик.— С. 72—73. Див. також коротку нову редакцію того ж автора: Гетьман Пилип Орлик.— Мюнхен, 1956.— С. 31—33.

[51] Надрукованим Альфредом Єнсеном у його збірці документів із Стокгольмського Архіву (*А. Єнсен.* Орлик у Швеції // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 92.— С. 156).

[52] *O. Subtelny.* The Mazepists.— C. 99—103; 236, прим. 25; 156, прим. 5.

[53] «Надсилаючи султанську грамоту [цебто, текст договору Орлика з Туреччиною з кінця 1711 р.— *О. П.*],— пише Ілько Борщак, Дезайер коментував її в таких виразах: «...Це річ без прецедентів,— козаки мають умови, більш корисні. як навіть господарі [Молдавські і Волоські.— *О. П.*]...» (*Ілько Борщак.* Гетьман Пилип Орлик... // Записки НТШ.— Т. 134—135.— С. 86—87. Дезайер (Pierre Puchot Des Alleurs) був французьким амбасадором у Константинополі в 1711—1718 рр. Текст післаної ним копії договору з 1711 р. пропав у Парижі в невідомий спосіб. Тому в 1731 р. перекладач амбасади De Laria мусив зробити новий переклад, який заднім числом помістили серед документів 1712 р.

[54] Про типи султанських грамот є спеціальна монографія: *Josef Matuz.* Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen.— Wiesbaden, 1974. Про *nāme* див. S. 92—114.

[55] Приклади *invocatio* (і цитованого тут) подані у виданні: *Friedrich Kraelitz.* Osmanische Urkunden in türkischer Sprache.— Wien, 1921.— S. 24.

[56] Цей приклад османського *intitalatio* взятий з видання: *Lajos Fekete.* Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik.— Budapest, 1926.— С. 13—14.

[57] Про *nišan* див.: *J. Matuz.* Das Kanzleiwesen...— С. 115—118 (прим. 53).

[58] Див.: *Wikhelm Lehmann.* Der Friedensvertrag zwishen Venedig und der Türkei vom 2. Oktober 1540.— Bonn, 1936.

[59] Ta'rikh-i Rašid, т. 3.— С. 383. Цікаво, що Орликова грамота до султана теж була типу приватного документу (*name*).

[60] Про систему календаря maliya див.: *Joachim Mayr.* Osmanishe Zeitrechnung // Franz Babinger. Die Geschtsschreiber der Osmanen und ihre Werke.— Leipzig, 1927.— S. 417—430; Das türkische Finanz — (Malijje) Jahr // *Bertold Spuler.* Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen.— Wiesbaden, 1961.— S. 33—36.

[61] Цю дату можна дещо звузити, оскільки свою коротку нотатку про українське посольство до Істанбулу та договір (*Ameden-i ilči ez taraf-i Barabāš ve Potqālī — «Прибуття послів із України та Січі»)*, Рашід (див. прим. 47) помістив поміж подією, що трапилася дня 14 зіль-ка'де, 1129 р. (=24 грудня 1711 р.) та 19 того ж місяця (=29 грудня 1711 р.). Отже, для прибуття українського посольства та для

договору маємо час поміж 25 та 28 грудня 1711 р. Дійсно, дуже короткий час! Финдиклили Мегмед Ага (1658—1723) у рукописному продовженні своєї історії (Nusret name) не подає даних про грамоти Орликові (Бібліотека університету в Стамбулі, TY 5983).

[62] Листи Великого Візира Юсуфа Паші та Хана Девлет Гірея до Пилипа Орлика від 18 жовтня 1711 р. видав Й. Бодянський. (Переписка...— С. 54—55; див. прим. 22). Про свій план заключити договір з Туреччиною Орлик поінформував свого «антигетьмана» Івана Скоропадського у своєму листі до нього вже 20 вересня / 1 жовтня 1711 р. Лист також видав Й. Бодянський (Переписка...— С. 54—56).

[63] Про те, як Карло XII ограничував його свободу у переговорах з Туреччиною, споминав Орлик у листі до шведської королеви Ульріки Елеонори (1718—1720) від 12 грудня 1718 року. Див.: *А. Єнсен.* Орлик у Швеції.— С. 130—131; див. прим. 50). У тому листі Орлик подає, що Везір і Хан офірували йому як *Citeriorem Ucrainam* («потойбічну Україну», яку планували відібрати від Москви), так і *Anteriorem Ukrainam* («поцейбічну Україну»), яка була в їх руках. Див. ще там же шведський переклад листа (с. 140—142; укр. переклад: с. 143—144).

[64] Це було, без сумніву, причиною, чому турки подали у списку української делегації на першому місці Кошового Костя Гордієнка, а не (назначеного Орликом головою делегації) полковника Дмитра Горленка.

[65] Про ситуацію див.: *С. Ф. Орешкова.* Русско-турецкие отношения в начале XVII в. (М., 1971) та відповідні частини монографії Б. Крупницького з 1938 р. (прим. 37).

[66] Див. подробиці у праці С. Ф. Орєшкової (Русско-турецкие отношения.— С. 152—158).

[67] Опубл.: *Н. Костомаров.* Мазепа и мазепинцы.— С.-Петербург, 1885.— 2-е изд.— С. 663—664, прим. Але лист Горленка не дійшов до гетьмана. Він попав в руки уряду гетьмана Івана Скоропадського.

[68] Сам Орлик непокоївся справою Києва і писав про необхідність єдности України з Києвом у своєму листі до Великого Везира із 10/21 березня 1712 р. Очевидно, тоді ще він не мав тексту грамоти із 16 березня того ж року. Запізнений лист Орлика надрукував Йосип Бодянський (Переписка.— С. 57—58; див. прим. 22, також див. нижче).

[69] *С. Орешкова.* Русско-турецкие отношения.— С. 162—164. Петро І ратифікував договір уже 20/31 травня 1712 р. Як я переконався, в ЦДАДА у Москві немає ні Орликових документів, ні копії *nišan*-у із 1711 р., ані *name* з 1712 р.

[70] На жаль, голова української делегації Горленко не залишив своїх споминів про усі складні перипетиї переговорів з Турками.

[71] Державний Архів у Стокгольмі, Cossacica, 2; документ видав Альфред Єнсен (*А. Єнсен.* Орлик у Швеції...— С. 156); див. ще свідчення самого Орлика про місію Ібрагіма Аги до нього у Орликовому листі до шведського короля Фридриха І (1720—1751), що був читаний на засіданні Королівської Ради 26 квітня 1720 р. (*А. Єнсен.* Орлик у Швеції...— С. 155).

[72] Див. прим. 1.

ТРАНСКРИПЦІЯ ТЕКСТУ ТУРЕЦЬКОГО ОРИГІНАЛУ ДОГОВОРУ ВІД 28 ГРУДНЯ 1711 р.

nišān-i hümāyūn oldur ki [2]

rāfi^{c}ū[n]-i tevqī^{c}-i refī^{c}ün-nišān-i khāqānī Özi suyunüng iki tarafinda olan Barābāš ve Pōtqālī ṭaifesinüng [3] khaṭmāni olan — iftikhārü'l ümerā'i-'l-milleti 'l-mesīḥīye — Filīp Ōrlīk — khutimet ^{c}avāqibü-hü bi'l-khayr — ṭarafindan elčilik [4] ṭarīqiyle münba^{c}is olan mefākhir-ü a^{c}yāni-'l-milleti 'l-mesīḥīye:

Qosṭanṭīn Hordīyenkō, atāmān qōšōwī; [5]
ve Dīmitrī Hōrlenkō, pōlqovnīk prēlūskī;
ve Qilīm Dōvhōpōlī, ṣūdiyā yenērāl;
ve Īvān Maqsīmōvīč [6], pīṣār yenērāl;
ve Herīhōrī Hersīk, asāvūl yenērāl;
ve üč bing ^{c}askerüng bāši olan [7] Qārp pōlqovnīk — khutimet ^{c}avāqibü-

نشان همایون اولدرکه

را فعواتوقیع رفیع الشان خاقانی اوزره صوبلت ایکی طرفده اولان راباش و بوتقالی طائفه سنک
ضابطانی اولان افتخار الامراء الملة المسیحیة قلب اورلیک ختمت عواقبه بالخیر طرفندن الچیلک
طریقیله منبعث اولان مفاخر اعیان الملة المسیحیة قسطنطین هوردی نیکو تامان قوشووی
و دیمتری هورلنکو بولقوونیک بره لوسکی و قلیم دولهو بولی صود یا نیاز ال و ایوان مقسیمووچ
بیصار نیاز ال و هر یهوودی هرسیک آسا اول نیاز ال واوج بیک عسکرک باشی اولان
قارب بولقوونیک ختمت عواقبهم بالخیر سده سنیه سعادت مدار و عتبه علیه سپهر
اقتدارمه کلوب رابانش و بوتقالی قزاقلری طائفه سیله دولت علیهٔ ابدپیوندمه متابعت
ایتملریله فیما بعد ضابطانلرینک عزل و نصبی کندو یدلرنده اوله و سایر امورلرینک تمشیتی
کندولره مفوض اوله و رعیت ادعاسیله اوزرلرینه تکالیف تحمیل اولنمیه و خراج نامیله رسم
مطالبه اولنمیه و طایفهٔ مرقومه عهدلرنده ثابت قدم اولوب جمیع زمانده کلاملرینک
خلافی ظهوره کلمدکجه کرک اراضیلرینه و کرک سایر امورلرینه دخل و تعرض اولنمیوب
الحق ممالک محروسه م طرفنه کلوب کیدن بازرکانلرینک امتعه و اشیالرندن رسم
کمرک آلنوب غیری نسنه مطالبه اولنمیه دیو یدلرینه سند ویرلمک اوزره استدعای
عنایت ایلدکلرنده ما عدا رابانش و بوتقالی قزاقلری طائفه سنک وجه مشروح اوزره
اولان رجا و نیازلری حیز قبوله قرین اولمق بابنده جناب امارت مآب ایالت نصاب
شهامت اکتساب بالفعل قریم خانی اولان دولتکرای خان دامت معالیه دخی التماس
اتملریله طایفه مرقومه اچلرندن نصب ایلدکلری ضابطانلرینک اوغلی قریم خانلرینک
یانلرنده رهن ... اولمق اوزره وضع اولنوب و عسکر منصوره م اول جانبلردن بر محله
سفر ایتدکلرنده طایفهٔ مرقومه دخی طرفلرندن یانلرینه ممکن اولدیغی مقدار عسکر قوشوب
آنلر ایله مماشات و معاضدتده بولنمق اوزره ارسال ایتمک شرطیله التماسلرینه مساعدهٔ
همایونم ارزانی قلنمشدر بناءً علیه بو نشان میمون موهبت مقرونی ویردم و بیوردم و مکرر
بالاده تفصیل و تصریح اولندیغی اوزره شروط مذکوره طائفهٔ مرقومه نک حقلرنده دائما
مرعی طوتیلوب مادامکه عهدلرنده ثابت قدم و راسخ دم اولهلر اخلاف سعادت اتصافلرم
و وزرای عظام و وکلای فخام و سایرلردن وجه مشروح اوزره اولان استدعا و التماسلرینک
خلافنی برفرد ارتکاب ایلمیوب کندولری و اولادلری بوخاندان بر و احسانک سایهٔ حمایه سنده
محمی اولهلر شویله بیله لر علامت شریفه اعتماد قیلهلر

... اواسط ...

Оригінальний турецький текст договору від 28 грудня 1711 р.

hüm bi'l-khayr — südde-yi senīye-yi sa^c^ādet-medār ve ^c^atebe-yi ^c^alīye-yi sipihr-i [8] iqtidārüma gelüp, Barābāš ve Pōtqālī Qazāqlari ṭāifesiyle devlet-i ^c^alīye-yi ebed-peyvendüme mütāba^c^at [9] etmeleriyle fīmā ba^c^d

[1] khaṭmānlarinüng ^c^azlü naṣbī kendü yedlerinde ola;

[2] ve sāyir umūrlarinüng temšiyeti [10] kendülere müfevvaż ola;

[3] ve ra^c^iyyet iddi^c^āsiyle üzerlerine tekālīf taḥmīl olunmiya ve kharāğ nāmiyle birnesne [11] muṭālebe olunmiya;

[4] ve ṭāife-yi marqūme ^c^ahdlarinda sabit-qadem olup;

[5] ğemī^c^ zamānda kelāmlarinüng [12] khilāfi ẓuhūra gelmedikçe gerek arāżīlerine ve gerek sāyir umūrlarina dakhlü ta^c^arruż olunmayüb; [13]

[6] anğaq memālik-i maḥrūsam ṭarafina gelüp giden bazirgānlarinüng emti^c^a ve eşyālarindan resm-i [14] gümrük alinüp, ghayri nesne muṭālebe olunmaya, deyü;

[7] yedlerine sened verilmek üzere istid^c^āyi [15] ^c^ināyet eyledüklerinden mā^c^adā,

Barābāš ve Pōtqālī Qazāqlari ṭāifesinüng veğh-i mešrūḥ üzere [16] olan reğā ve niyāzlari khayri-yi qabūle qarīn olmaq bābinda, ğenāb-i emāret-me'āb eyālet-niṣāb [17] sa^c^ādet-iktisāb bi'l-fi^c^l Qirīm khāni olan Devlet Girāy Khān — dāmet ma^c^āli-hü — dakhi iltimās [18] etmeleriyle, ṭāife-yi merqūme ičlerinden naṣb eyledükleri, khaṭmānlarinüng oghli Qirīm Khānlarinüng [19] yānlarinda rehīn olmaq üzere vaż^c^ olinüp, ve ^c^asker-i manṣūrem ol ğāniblardan bir maḥalle [20] sefer etdüklerinde ṭāife-yi merqūme dakhi ṭaraflarindan yānlarina mümkin oldughi mertebe ^c^asker qošub [21], anlar ile mümāšāt ve mu^c^ażadetde bulunmaq üzere irsāl etmek šartiyle iltimāslarina müsā^c^ade-yi [22] hümāyūnun erzānī qilinmišdur.

binā'en ^c^aleyh bu nišān-i meymūn-i mevhibet-maqrūnī verdüm ve buyurdüm ki [23]

bālāda tafṣīl ve taṣrīḥ olundighi üzere šurūṭ-i mezküre ṭāife-yi merqūmenüng ḥaqqlarinda dā'imā [24] mer^c^ī tutilüb, mādāmki ^c^ahdlarinda sābit-qadem ve rāsikh-dem olalar.

akhlāf-i sa^c^ādet ittiṣāfümden [25] ve vüzerā-yi ^c^iẓām ve vükelā-yi fikhām ve sāyirlerden veğh-i mešrūḥ üzere olan istid^c^ā ve iltimāslarinüng [26] khilāfini bir ferd irtikāb eylemeyüb, kendüleri ve evlādlari bu khānedān birr ü iḥsānüng sāye-yi ḥimāyesinde [27] maḥmī olalar.

šöyle bileler. ^c^alāmet-i šerīfe i^c^timād qilalar.

[taḥrīren] fī evāsiṭ-i zi'l-qa^c^de [1]123

[bi-maqām-i Qosṭanṭīniye].

С. М. КІРЖАЄВ *(Київ)*

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ (Сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.)

Сьогодення створює нові можливості об'єктивного висвітлення історичного минулого України. Поступово руйнуються й застарілі погляди щодо початкової історії Української Академії наук. Повертаються з небуття імена науковців, що стояли біля джерел заснування вищої наукової установи, імена перших академіків [1].

Перші сторінки історії Української Академії наук пов'язані з іменами двох видатних учених і організаторів науки — ідеолога організаційного устрою і першого президента УАН В. І. Вернадського та його опонента, голови Українського наукового товариства в Києві М. С. Грушевського.

Причиною концептуальних розходжень щодо будування національної наукової академії були різні світоглядні погляди на науку як загальнолюдський планетарний феномен духовного життя і пов'язані з ними ідеали свободи наукової творчості на тлі національного відродження України. Вернадський відстоював необхідність розвитку наукової роботи, вільного знання при будь-яких умовах державно-політичного життя, в той же час питання перетворення УНТ в Академію наук не стало для уряду Центральної Ради першочерговим.

Досвід академічної роботи В. І. Вернадського, глибоке знання історії й закономірностей академічного життя були фундаментом чіткої організаційної концепції Української Академії наук. За нею нова Академія наук не може бути лише вченим товариством, громадою вчених. Не статут, а дійові тенденції всесвітньої ваги вимагають створення такої могутньої державної організації для наукової дослідчої праці, яка б об'єднувала гуртки вчених й низку наукових закладів як знарядь дослідчої праці: національну бібліотеку, постійні комісії, дослідні інститути і лабораторії, музеї. Така Академія наук повинна задовольнити національні, державні і місцеві вимоги України, обороняти свободу наукової творчості, користуватися повною автономією. Національна вага нової Академії наук, яку В. І. Вернадський визнавав слідом за всесвітньою, реалізуватиметься в активному, всебічному сприянні росту національної свідомості та української культури, перетворенні Академії наук у міцний науково-культурний центр української нації, центр світового рівня [2].

Окремі новаторські ідеї концепції В. І. Вернадського було реалізовано при створенні УАН. На відміну від Петербурзької АН в УАН було створено окремий соціально-економічний відділ, а в його складі — Демографічний інститут, при другому, природничо-математичному, відділі — кафедри суто прикладних наук: технічної механіки, прикладної фізики, акліматизаційний сад, кафедру медицини тощо.

В концепції створення й вільного розвитку самодостатньої української державної культури для М. С. Грушевського прикладом щодо

української національної Академії наук був французько-бельгійський тип наукового закладу з перевагою історично-мистецького комплексу наук як найвищого прояву всієї повноти вершинних досягнень національної культури, як вершини власне науково-дослідчої роботи за змістом і національної за формою. На такому шляху йшов розвиток закордонних слов'янських національних академій. Історична спадковість визначала перетворити Українське наукове товариство в Києві в Українську Академію наук. Гуманітарний підхід щодо нової Академії наук не враховував завдань академічного рівня розвитку природознавчо-математичних дисциплін, які визначають прогрес людства, розвиток продуктивних сил, матеріальних умов життя держави й людності.

Різні погляди щодо створення Української Академії наук були, в той же час, проявом активної політичної боротьби в її революційних формах, розмежування політичних сил, проявом поляризації точок зору щодо шляхів демократичного державно-національного розвитку України.

З позиції політичного життя в поглядах В. І. Вернадського і М. С. Грушевського відбилися прояви партійно-політичної боротьби кадетської лінії компромісу на шляху федералістично-демократичного устрою оновленої Росії, а з другого боку — радикальної позиції самостійного державного розвитку України, повної незалежності від російської культури. Прихильники другої платформи бачили в майбутній Українській Академії наук своєрідну перемогу революційного українського національного руху над політикою русифікації українського життя.

Зовнішнім виразом протиріч щодо створення УАН були, наприклад, відмова М. С. Грушевського від будь-якої участі в організаційній роботі, тенденція невизнання «гетьманської» Академії наук і відстоювання пріоритету УНТ, проголошення Статуту УАН 1918 р. шкідливим з національного погляду, цькування фундаторів УАН В. І. Вернадського і М. П. Василенка і порушення автономних прав УАН під час влади Директорії в Києві. Зазначимо, що В. І. Вернадський і М. С. Грушевський у ретроспективних поглядах на історію заснування УАН залишилися відданими своїм концептуальним ідеям [3].

Безумовно, Українське наукове товариство в Києві відіграло важливу роль в організації національної науки, було ініціатором створення одного з перших проектів статуту Української Академії наук; особа його голови, М. С. Грушевського, розглядалася гетьманом П. П. Скоропадським як кандидатура на посаду президента УАН — вся діяльність УНТ повинна стати об'єктом окремого дослідження. Проте політичні події, боротьба за владу відсунули на другий план практичне створення Академії наук. Широкий склад УНТ обумовлював і розмаїття поглядів його членів на форми й методи національно-культурного відродження України. Створення Української Академії наук в умовах політичної нестабільності, непопулярності влади гетьмана й німецько-австрійського панування було яскравим проявом таланту В. І. Вернадського об'єднувати видатні наукові сили навколо великих завдань, знаходити розумні компроміси. Абсолютна більшість науковців, що брали участь у створенні УАН, були, до речі, членами УНТ.

Цінним джерелом до історії створення Української Академії наук у Києві є щоденник В. І. Вернадського 1918 р., що зберігається у відділі рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР. Цей 40-аркушевий зошит є часткою щоденника, якого вчений вів майже все життя, і охоплює період перебування Вернадського у Полтаві й перший київський період життя. Цей щоденник — унікальне джерело вивчення становлен-

ня й розвитку наукових ідей і світогляду вченого — є яскравою емоційною хронікою його життя й діяльності, передає процес глибоких особистих переживань, відмову від колишніх та пошуки нових ідеалів, прагнення з'ясувати причини й суть подій. Записи В. І. Вернадського не відображують, безперечно, всього спектра подій бурхливого 1918 р., проте подають цінні відомості з політичного й наукового життя Києва й України, висвітлюють вплив політичної боротьби на громадський і культурний розвиток.

Записи травня — початку липня 1918 р. є найбільш насиченими інформацією щодо розвитку наукового життя й організаційної роботи в справі будування вищої школи й Академії наук на Україні. В. І. Вернадський приїхав на запрошення М. П. Василенка, міністра народної освіти уряду Української Держави, до Києва, де очолив три важливі комісії: для організації Української Академії наук, заснування Національної бібліотеки України при Академії наук та комісію у справах організації вищої школи.

Події липня — грудня (щоденник закінчується записом від 16 грудня) відображено стисло, схематично, записи робилися нерегулярно (найбільше записів у серпні, жодного — у вересні — жовтні).

Обсяг видання не дозволяє подати повний текст щоденника (5 друк. арк.), тому пропонуються до уваги записи лише чотирьох днів, що характеризують початковий етап роботи по створенню УАН, фіксують важливу зустріч В. І. Вернадського і М. С. Грушевського з приводу можливості співробітництва в цій справі, малюють фрагменти політичного життя.

Інші щоденникові записи поряд із роздумами щодо політичних заходів кадетської партії, поглядами на хід політичних подій в Росії та на Україні показують науково-організаційну роботу В. І. Вернадського на тлі політичних розбіжностей і суперечок у Міністерстві народної освіти й культури, подають роздуми вченого про майбутнє Росії та України, слов'янських народів. Автор негативно сприймає прояви «українського шовінізму», насамперед на шляху насильственої українізації «в дусі Каткова — Побєдоносцева», докладає зусиль щодо компромісного шляху відродження української культури без відриву й протиставлення її культурі російській. Духовне відродження України, на його думку, може проводитися самим життям, а не силою.

Записи щоденника свідчать про щирий інтерес В. І. Вернадського до наукової творчості М. С. Грушевського (автор поряд із літературою за фахом, що потрібна для оформлення наукової концепції «живої матерії», читає шостий том «Історії України-Руси»), В. Б. Антоновича (планує ознайомитися глибше з працями й літографованими лекціями). Вернадський обговорює з М. П. Василенком, В. С. Іконніковим, Є. Ю. Перфецьким перспективи вивчення історії України, Закарпатської Русі, домонгольської Русі в цілому, перспективи розвитку історичної науки в Українській Академії наук.

Цей щоденник — свідоцтво організаційного таланту, громадської цілісності, напруженої, самовідданої роботи творчої особистості, справжнього вченого-гуманіста. Видання щоденників В. І. Вернадського 1918—1921 рр., періоду його президентства в УАН, що планує Комісія по розробці наукової спадщини акад. В. І. Вернадського при Президії АН України, збагатить джерела з історії політичного й духовного життя України часів громадянської війни.

Записи чотирьох днів друкуються без виключень, за сучасними граматичними нормами із збереженням окремих особливостей авторської

пунктуації, зокрема знака «тире». Численні авторські скорочення відновлюються в квадратних дужках, не розкрито лише скорочень загального вжитку (и т. д., и др.). Скорочення українських назв наукових товариств (УНТ, НТШ) відновлюються зі збереженням правопису В. І. Вернадського. Коли відновити скорочені імена, прізвища, неможливо, це застерігається у примітках. Бібліографічні відомості про літературу, яка зустрічається в тексті, подано також у примітках.

Мовою оригіналу ці записи друкуються вперше [4].

[1] *Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М.* В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине.— 2-е изд., испр. и доп.— Киев, 1988; *Добров Г. М., Онопрієнко В. І., Храмов Ю. О., Матвєєва Л. В., Кістерська Л. Д.* Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісн. АН УРСР.— 1989.— № 4.— С. 58—74; *Добров Г. М., Кистерская Л. Д., Матвеева Л. В., Оноприенко В. И., Храмов Ю. А.* К вопросу о создании Академии наук УССР / Очерки истории естествознания и техники // Респ. межвед. сб. научн. тр.— Вып. 36.— Киев, 1989.— С. 1—20; *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б.* Другий президент. Історично-біографічний нарис про М. П. Василенка // Вісн. АН УРСР.— 1990.— № 2.— С. 55—72.

[2] *В. І. Вернадський.* В справі заснування Української Академії наук в Київі // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі.— К., 1919.— С. 5—8.

[3] *Вернадський В. І.* Із спомині́в. Перший рік Української Академії (1918—1919) // Наука і культура.— Україна: Щорічник.— Вип. 22.— К., 1988.— С. 51—55: [Грушевський М.] Українська Академія наук (ВУАН) // Україна.— 1925.— № 1—2.— С. 211—221; *Грушевський М.* Три Академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— Зб. 1.— К., 1930.— С. 2—14.

[4] Часткову публікацію щоденника здійснено О. М. Апанович: *К. М. Ситник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко.* Вказ. праця.— С. 288—300.

ЩОДЕННИК В. І. ВЕРНАДСЬКОГО.

Записи 12 травня, 6, 8 та 9 червня 1918.

12 V [1]918 Киев

Все больше вдумываюсь в создание большого научного центра в Киеве, воспользовавшись благоприятной политической конъюнктурой. Даже если не удастся провести — надо проводить. Обычно из всего этого всегда что-нибудь выходило и никогда нельзя знать результата. Не надо знать результат, а надо знать то, что хочешь получить. Написать записку об Укр[аинской] Акад[емии] н[аук]: 1. Национ[альная] библиотека при Академии. Государство должно дать несколько миллионов на приобр[етение] книг. 2. Научно-исследов[ательские] институты: Геол[огический] к[омитет], Геогр[афическая] карта, земледельч[еская] и почвен[ная]. Необходимо немедленно выработать план. Отдел ист[ории] иск[усств] украинский и славянский. Изучение Востока в связи с Крымом. Опытные учр[еждения] в связи с богатствами Юга [1]. Из людей: Науменко, М. Грушевский, Багалей, Оппоков, Высоцкий, Лучицкий, Тутковский [2]. Необходима поездка в Харьков, Одессу, Екатеринослав. Связь с Крымом.

Сегодня познакомился с Г. Н. Высоцким, товар[ищем] Василенко [3]. Работал при М[инистерстве] з[емледелия]. Это один из оригинальных, талантливых русских натуралистов. С ним о его работе о скотосбое для Ком[иссии] произв[одительных] сил Ак[адемии] н[аук] [4]. Он было прекратил работу — но теперь будет кончать.

Вчера собирался к Б. А. Кистяковскому [5], как он зашел к Василенко. С места напал на меня из-за Струве [6].

Сегодня утром у Н. Пр. Василенко. Собрался выйти вместе с ним, когда раздался сперва страшный взрыв [7], задрожал весь дом, потом посыпались окна и началась пальба, взрывы, и стоял гул. Все изнервничались, возбудились. Выяснилось где взрыв позже. Вечером у Вас[иленко] же видел пострадавших. Какой ужас и сколько жертв. По-видимому, не случайный взрыв. Против немцев? Большевики? Так или иначе это ложится на новую власть.

Вас[иленко] рассказывал свой разговор с гетманом [8], который сказал ему, что у него была депутация о необходимости создания Ак[адемии] н[аук]. Василенко сказал ему, что уже делается, и что я стою во главе. Тот очень удивился, просил при случае к нему приехать поговорить и обещал всякую поддержку.

В[асиленко] рассказывал интересный разговор с Форгачем [9], который он имел несколько дней назад, когда отдавал ему визит. Ф[оргач] спрашивал, как он мыслит будущее — В[асиленко] ответил, что сейчас все на старание воссоздать государство, а будущее зависит от многих условий и конъюнктур, которые нельзя учесть. Форгач расспрашивал о языке преподавания, о том, что к нему многие украинцы приходят и жалуются на руссификацию и т. п. Он говорил, что вообще замечает, что после 40 лет здесь никто не говорит по-украински.

С Вас[иленко] разговор о делах Ак[адемии] — вызове Крымского, Палладине, Сумцове [10], Багалее. В ком[иссии] по уч[еным] учр[еждениям] и в[ысшей] шк[оле] — Лучицкий, Спекторский [11], Кистяк[овский].

Встретил А. Груш[евского] [12]. С ним разговор об Акад[емии]. Говорит, что М. С. Грушевский хочет со мной переговорить. Сговорились завтра. Все указывает на необходимость использовать киевские силы. По-видимому, быстрое решение вопроса об Академии нарушает какие-то планы.

Удивительно, что никто здесь не знает и не может мне дать сведения о Львовск[ом] наук[овом] тов[аристве] [13]. Только через Дорошенко (м[инистр] ин[остранных] д[ел]) [14], недавно бывшего во Львове, Модзалевскому [15] удалось получить кое-какие известия.

Заходил ко мне В. Модзалевский — по делам Комиссии и Никол[ай] Федот[ович] Беляшевский [16] по делам музеев. С ним долгий разговор: мне кажется, он уразумел выгоды для музеев связи с Академией. Я думаю, через них надо действовать на П. Я. Дорошенко [17].

Евген[ий] Юлиан[ович] Перфецкий [18], который был у меня вчера и произвел самое приятное впечатление, заходил. С ним разговор об Угорск[ой] Руси. Он говорит, что его никто не интересует — а я как-то с молодости чувствую и понимаю ее значение и часто думаю о тяжелой судьбе этого форпоста русского племени. Его будущее изменится, если украинское движение разовьется и не порвет с Россией.

Заходил Илья Исаак[ович] Гинзбург [19], оказия в Петроград. С ним разговор о необходимости оставаться в Украине местным людям с русской ориентацией. Он утвержден геологом Геол[огического] ком[итета]. Он рассказывал интересный разговор о Геол[огическом] комитете в Петрогр[аде] в связи с предполагавшимся тогда киевским, связанным с Петрогр[адским]. Герасимов [20] и др. были резко против. Один Борисяк [21] поддерживал. Вебер [22] доказывал, что Г[еологический] к[омитет] много сделал для геологии Украины. Любопытно, что создание Киевск[ого] геол[огического] ком[итета] очень сильно подвинет дело геологического исследов[ания] Украины и представляет правильное решение вопроса геолог[ического] изучения, связанное с децентрализацией. Эта мысль была и в Комитете (я, Высоцкий, Ячевский [23]).

У Вас[иленко] свидание с Конст[антином] Алекс. Михайловым [24]. Он привез известия от Петрунк[евича] [25] и о Крыме. Для Крыма — немецкая оккупация или воссоединение с Украиной на правах автономии. Последнее предположительно. Было совещание в Гаспре у И[вана] И[льича] [26], когда Сеидамет [27] предложил Крыму С. С.[28] войти в кабинет. Раньше он произнес германофильскую речь, превознося Вильгельма. По-видимому, и И[ван] И[льич] и Набок[ов] [29] стоят на нашей точке зрения. Набоков указывает на то, что сейчас нельзя реально ставить вопрос о германской или союзнической ориентации. Любопытен рассказ Мих[айлова] об отказе членов царской фамилии входить в какие бы то ни было сношения с немцами.

Вас[иленко] передает о том, что идет разговор о перенесении Константиноп[ольского] института [30] в Киев. Не лучше ли оставить в Констант[инополе], но связать с Украиной.

Заседание Президиума] у Григор[овича]-Барск[ого] [31]. Письмо Барского в Москву о положении дел. Демид[ов] [32] сообщил о совещании здешних правых. Они через Армслебена, немецк[ого] полковника, ведущего здесь политику Вильгельма, представили тому записку о восстановлении единой и нераздельной России с царем. Легитимисты — желают абсолютной монархии. Идея завоевания Москвы монархистами через организацию армии при посредстве немцев на севере Черниг[овской] губ[ернии]. Рассчитывают и на гетмана с формулой — волим под царя Московского. Мы ответили принципиальным согласием, но просили указать те силы, на поддержку которых они могли бы рассчитывать. Повели переговоры и с некоторыми кадетами — Ефимовым, И. П. Демид[овым], Ефим[ов] там все время принимал участие. Вместе с кадетами они обратились к Шульгину [33]. Важен факт попытки соглашения крайних правых с немцами.— Но результат не ясен.

Странное впечатление из газет. К[а]д[еты] войдут в кабинеты на Дону и Крыме?

Письма Ниночке, А[лександру] Е[вгеньевичу], Е[лизавете] Д[митриевне], Сергею [34].

Почти ничего не успел читать. Грушевский «Ист[ория] Укр[аины]-Р[уси]», VI и Ляйель «Осн[овные начала] геол[огии]» [35], II.

8 VI, утро

Рано утром ко мне зашел Г. Ю. Жуковский [36]. Он заведывал постройкой завода оптического стекла и керамического в Изюме. Изюм был выбран, т. к. близко уголь, хорошие глины и т. д. Там дно для завода — завод М. Ф.[37] Дело шло; истрачено более 2 млн. рублей. Должна была быть большая научно-техническая лаборатория по стеклу и керамике. Большевики давали все нужные средства, даже м[ожет] б[ыть] более широко, чем прежнее правительство — но жизнь была невозможная от местных большевиков. Шесть дней он с женой и детьми спасался в лесах, т. к. избивали офицеров и буржуев между отходом красноармейцев и приходом немцев. Сейчас решено сохранить завод и, по возможности, лабораторию, в этом году приспособить его только для огнеупорного кирпича. На это более 1 млн рублей. Жуковский считает, что для этого ему нечего там сидеть. Т[аким] о[бразом], одно из предполагавшихся научных учреждений в параличе. Ж[уковский] ищет места здесь, не желая возвращаться к большевикам. Устроил ему свидание с Вас[иленко]. Книгу, им напечатанную о приготовлении] оптич[еского] стекла, в одном корректурном экземпляре представляет как диссертацию в Полит[ехнический] инст[итут], а печатного достать не может [38].

Заходил Перфецкий и с ним Васил[енко].

Был у В. С. Иконникова [39]. Очень постарел. Все эти события на стариков действуют еще сильнее. Много он говорил, показывал. Больной и старый. По немощам отказывался от принятия участия в засед[аниях] Ком[иссии] по Акад[емии]. Согласился.

Зашел А. С. Грушевский и повел к себе, где находился М[ихаил] С[ергеевич]. Поместились во флигеле, рядом с сожженным и разрушенным домом. Условленные звонки и ряд всяких предосторожностей — на стороже и скрываясь. М. С. Груш[евский] встретил и проводил чрезвычайно любезно, даже дружески. Я невольно был сдержан. Он пытался отговорить меня от принятия участия «в таком правительстве» и пользовании «такими деньгами» для хорошей цели. Я, чтобы избежать полит[ических] разговоров, сразу стал на позицию ученого, который считает, что необходимо проводить всячески интересы науки, указывал в то же время значение Акад[емии] наук и для национальных и государственных целей. Он все указывал зачем спешить — м[ожет] б[ыть] подождать несколько недель. Я ему ответил, что в такое время как теперь надо спешить — будущее неизвестно, а значит — научный исследовательский центр для настоящего времени мирового истощения никогда не должен откладываться. Он коробился моим безразличным — и равным — отношением к Раде и нын[ешнему] прав[ительству] — но я не шел на пол[итический] разг[овор]. Очевидно для них неожиданно — быстрая развязка вопроса об А[кадемии] н[аук]. Он говорит, что ничего не может принимать от этого правительства, в том числе и работы при организации Ак[адемии] н[аук] и самой Акад[емии]. На эту точку зрения я стать, конечно, не мог, но сказал, что я его понимаю и понимаю его отказ. Гр[ушевский] говорил, что мог бы и деньги найти сколько угодно, и организовать А[кадемию] н[аук], но не торопился в трудное переходное время. О современном типе А[кадемии] н[аук] у него представления смутные. Решили, что он не ответит на мое письмо — его не найдут. Я предлагал, что заявлю в первом заседании о моем свидании и его отказе или оглашу письменный отказ — но он предпочел первое. После этого несколько общих разговоров об А[кадемии] н[аук]. Он как-будто против особого отдел[ения] укр[аинского] яз[ыка]. Указывал на неизбежную неудачу выборов на платные должности в такой момент. Я ему указал, что первое его сомнение опасно с точки зрения укр[аинской] культ[уры], при малом числе работников украинцев может случиться, что в ист[орико]-фил[ологическое] отделение они попадут в меньшинстве. Интересно его мнение о языке работ — укр[аинский] с правом фр[анцузского] или нем[ецкого] сопр[овождения] (русский яз[ык] исключается) [40]. О свободном языке — то же возражение, что и Вас[иленко]. Этот интернационализм имел для Р[оссии] печальные следствия. Удивительно малое чувство мирового роста науки и значения исследовательского дела даже у таких широкообраз[ованных] историков, как Гр[ушевский].

Икон[ников] рассказывал, что генерал Н. Т. Иванов не убит, лежит больной и нуждающийся в госпитале в Дагестане. Обращался к гетману для переездки сюда умереть, г[етман] обещал подумать. Эйхгорн [41] узнал, дает вагон и встретит почетным караулом.

Успенский в Виннице, Ляпунов в Одессе [42].

С Вас[иленко] большой разговор об организации Акад[емии]. Он говорит, что многие украинцы выражают ему мнение о правильности его курса (Холодный [43] и др.). Считают, что политическая карьера М. Груш[евского] кончена.

В Наук[овом] Тов[аристве] спешно рассматривается проект Акад[емии] н[аук]!

Пригласил в Кам[енец-Подольский] ун[иверситет] Владим[ира] Ник[олаевича] Константиновича [44]. Спекторского не застал.

С Гинзбургом послал письмо Сергею, Е[лизавете] Д[митриевне], А[лександру] Е[вгеньевичу] по оказии.

Написал по оказии с К. А. Михайловым большое (очень) письмо И. И. Петрункевичу в Крым.

Читал Ляйеля «Основ[ные начала геологии]», II (кончил), Грушевский, VI. Все вторично.

9 VI [1]918

Утром заносил Михайлову письмо для Ив[ана] Ил[ьича], не застал. В М[инистерстве] н[ародного] пр[освещения] с Модз[алевским] и Вас[иленко]. Был у гетмана. Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером, по крайней мере в смысле желания. Разговор об Акад[емии] н[аук], большая неосведомленность. Широкий законопроект — малые траты на первый год. Я ему доказывал, что и малые — будут относительно малыми. Жаловался на искажение укр[аинского] яз[ыка] — необходима для этого Акад[емия] (не это ли ему толковали украинцы?). Я указывал на другие задачи, необходимость вызвать Волкова [45] и Крымского. Обещал всякое содействие — позже Вас[иленко] говорил, что он очень хорошо отзывался ему об этом разговоре. Между прочим он вспоминал разговоры в Крыму с Николаем II о науке, уважения и признания значения которой Николай II в интимных беседах не чувствовал.

В газетах — и слухах — известия о «смотре укр[аинских] сил — созвании конгресса». Василенко допускает coup d'etat [46] и кабинет шовинистический. На гетмана наседают депутации ежедневно, требующие украинизации и т. п. Василенко думает, что после такого шовинистического министерства будет стремление к унитарной России.

Не застал Спектор[ского], Кистяк[овского], В. Лучицк[ого]. Видел Гинзбурга, Мокринского [47] (едет в Петр[оград]). Разговор с Кордтом [48] — аккуратный немец, добросовестный и идеалистически преданный делу. Это те люди, жизнь которых гармонирует с великой средой большой библиотеки — связь с вечностью и атмосферой общечеловеческой культуры. С ним разговор о Нац[иональной] библ[иотеке], и дал ему задание.

Создав законопроект о Нац[иональной] библиотеке при Академии, необходимо одновременно образовать Временную комиссию для организации библиотеки (выбор места, покупка книг, организация общего каталога киевских ученых библиотек, срок ее работы).

Читал Грушевского (кончил VI т.), Walther, Bion. d. M. отдельные статьи Oppenheimer'a «Handb[uch] d[er] Biochem[ie] d[es] Mensch[es]»

Работал над жив[ым] вещ[еством]. Письма Паллад[ину], М. Грушев[скому], Сумцову, Багалею.

ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. Відділ рук.— Ф. 260, од. зб. 758: — Арк: 21 зв.— 22; 25 зв.— 28 зв. Автограф.

[1] Детальніше ці тези В. І. Вернадський виклав у листі до М. П. Василенка від 18 травня 1918 р. з Полтави, додавши до обов'язкових державних вчених установ архів, а також обставлення достатніми коштами інститутів для дослідних і гуманітарних наук. Академік наполягав на першочерговому створенні добре влаштованого відділення мови, літератури та історії, пропонував розмістити Академію наук поза містом (Див.: Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского. Письма украинским академикам М. П. Василенко и А. А. Богомольцу.— К., 1991.— С. 10—12).

Остаточно оформлені ідеї Вернадського було проголошено ним у промові «В справі заснування Української Академії наук у Київі» на першому засіданні Комісії для заснування УАН 9 липня 1918 р.— див.: Збірник праць Комісії для ви-

роблення законопроєкту по заснуванню Української Академії наук у Києві.— К., 1919.— С. 5—8.

[2] Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — історик, проф. Харківського ун-ту, перший віце-президент УАН.

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — філолог, іст. літератури, педагог, гром. діяч, член Старої Громади, редактор «Киевской старины» (1890—1907), від жовтня 1918 р. міністр народної освіти в уряді Української Держави гетьмана П. Скоропадського, розстріляний київською ЧК.

Оппоков Євген Володимирович (1869—1938) — гідролог, викладач Київського політехн. інституту.

Висоцький Георгій Миколайович (1865—1940) — грунтовик, геоботанік, проф. Кримського ун-ту, Білоруського с.-г. ін-ту, Харківського ін-ту сіл. госп-ва і лісництва, акад. АН України, (1939).

Лучицький Володимир Іванович (1877—1949) — геолог і петрограф, проф. Київського ун-ту, директор Ін-ту геол. наук АН УРСР, акад. АН УРСР (1945).

Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — геолог і географ, проф. Київського ун-ту, затверджений у складі перших 12 академіків УАН в листопаді 1918 р., директор Ін-ту геології ВУАН.

[3] Василенко Микола Прокопович (1866—1935) — історик права, громад. діяч, тимчасово голова Ради Міністрів і міністр закорд. справ, а з травня до 18 жовтня 1918 р.— міністр народної освіти та культури Української Держави, акад. УАН від 26 липня 1920 р., 18 липня 1921 р. обраний її другим президентом, але не затверджений Наркомосвітою.

[4] *Высоцкий Г. Н.* Скотосбой (пасторальная дигрессия степных пастбищ). Стаття готувалася для публікації в «Материалах для изучения естественных производительных сил России», проте не була надрукована.

[5] Кістяковський Богдан Олександрович (1868—1920) — юрист, соціолог, проф. Київського ун-ту, учасник зб. «Вехи», 8 березня 1919 р. обраний академіком УАН.

[6] Струве Петро Бернгардович (1870—1944) — політичний діяч, економіст, філософ, лідер легальних марксистів, акад. Петроградської АН (1917), входив до Ради Добровольчої армії генер. А. Денікіна та уряду генер. П. Врангеля, емігрував (1920), редактор журналу «Русская мысль».

[7] Йдеться про вибух великої сили порохових складів на території Київського Звіринця.

[8] Скоропадський Павло Петрович (1873—1945) — генерал російської армії, за часів Центральної Ради — командир I Українського корпусу, гетьман Української Держави (29.IV — 14.XII.1918).

[9] Форгач Янош (1870—?) — граф, посол Австро-Угорщини у Києві.

[10] Кримський Агафангел Юхимович (1871—1942) — сходознавець, письменник, славіст, один з фундаторів УАН, перший її неодмінний секретар (1918—1928). У перші дні Великої Вітчизняної війни заарештований. Реабілітований посмертно у 1960 р.

Палладін Володимир Іванович (1859—1922) — фізіолог рослин, акад. Петроградської АН.

Сумцов Микола Федотович (1854—1922) — фольклорист, етнограф, літературознавець, проф. Харківського ун-ту, чл.-кор. Петроградської АН, акад. УАН від 25 січня 1919 р.

[11] Спекторський Євген Васильович (1875—1951) — суспільствознавець, історик права, ректор Київського ун-ту, на еміграції викладав у вищих навчальних закладах Праги та Бєлграда.

[12] Грушевський Олександр Сергійович (1877—1943) — історик, історик літератури, проф. Київського ун-ту, голова історично-географічної комісії УАН, засланий 1937 р.

[13] Йдеться про НТШ; детальніше про його діяльність див.: *Романів О. М., Грипак Я. Й.* НТШ: етапи діяльності // Вісн. АН УРСР.— 1990.— № 3.— С. 68—76.

[14] Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, політ. діяч, міністр закорд. справ Української Держави, проф. УВУ у Празі, директор Укр. наукового ін-ту в Берліні (1926—1931), проф. Празького і Варшавського університетів, президент УВАН (1945—1951), автор мемуарів «Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920)», двотомної «Історії України. 1917—1923 рр.»

[15] Модзалевський Вадим Львович (1882—1920) — історик, археограф, генеалог, голова Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва і націон. культури Міністерства народної освіти, секретар комісії для заснування Української Академії наук у Києві.

[16] Біляшівський Микола Федотович (1867—1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, директор Київського міського художньо-промислового і наукового музею, від 31 червня 1919 р.— академік УАН.

[17] Дорошенко Петро Якович (1858—1919) — лікар, черніг. земський діяч, знавець укр. старовини і мистецтва, голова комісії Головного управління в справах мистецтва та національної культури Міністерства народної освіти.

[18] Перфецький Євген Юліанович (1888—1947) — історик, громад. діяч, приват-доцент Київського ун-ту, емігрував (1921), проф. Братіславського ун-ту.

[19] Гінзбург Ілля Ісаакович (1882—1965) — геохімік і мінералог, член Геологічного комітету України, пізніше працював в установах АН СРСР.

[20] Герасимов Олександр Павлович (1869—1942) — геолог.

[21] Борисяк Олексій Олексійович (1872—1944) — геолог, палеонтолог, проф. Петроградського гірничого ін-ту, Московського ун-ту, директор Палеонтол. ін-ту АН СРСР (1930—1944).

[22] Вебер Валеріан Миколайович (1871—1940) — геолог, палеонтолог, проф. Петрогр. гірничого ін-ту, співр. Всесоюз. н.-д. геол.-розвід. ін-ту.

[23] Ячевський Леопард Антонович — гірничий інженер.

[24] Михайлов К.— лікар, громад. діяч, помер при лікуванні В. Вернадського від тифу в 1919 р. у Гаспрі. Ім'я по батькові встановити поки що не вдалося.

[25—26] Петрункевич Іван Ілліч (1843—1928) — земський і політичний діяч, один із засновників кадетської партії, почесний її голова, від 1920 р. в еміграції.

[27] Сейдамет Джафер — один із лідерів кримсько-татарської «національної партії» («Міллі-фірка»).

[28] Крим (Нейман) Соломон — літератор, кримський кадет, 1918 р. став головою Кримського крайового уряду.

[29] Набоков Володимир Дмитрович (1869—1922) — адвокат, публіцист, видавець, член ЦК кадетської партії, вбитий під час замаху на П. М. Мілюкова.

[30] Російський археологічний інститут у Константинополі був відкритий за ініціативою акад. Ф. І. Успенського в 1895 р. для вивчення візантійської старовини.

[31] Григорович-Барський Дмитро Миколайович — адвокат, член ЦК кадетської партії, входив до складу захисту в справі М. Бейліса, голова російської секції перекладачів в ООН (до 1960 р.).

[32] Демидов Ігор Платонович (1873—?) — економіст, член ЦК кадетської партії.

[33] Шульгін Василь Віталійович (1878—1976) — публіцист, лідер думської фракції націоналістів, співробітник газ. «Киевлянин», емігрував (1920), 1944 р. захоплений в Югославії, ув'язнений, 1950 р. звільнений на пожиттєве заслання в м. Володимирі.

[34] Вернадська-Толь Ніна Володимирівна (1898—1986) — дочка В. І. Вернадського, лікар-психіатр, від 1920 р. мешкала в Чехословаччині й США.

Ферсман Олександр Євгенович (1883—1945) — мінералог, геохімік, акад. Російської АН (1919 р.), учень і товариш В. І. Вернадського.

Ревуцька Єлизавета Дмитрівна (1866—1941) — мінералог, учениця В. І. Вернадського, наук. співр. Мінералог. музею АН СРСР, Радієвого ін-ту.

Ольденбург Сергій Федорович (1863—1934) — сходознавець, акад. Петербурзької АН, її неодмінний секретар (1904—1929), директор Інституту сходознавства АН СРСР (1930—1934), товариш В. І. Вернадського.

[35] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. VI. Життє економічне, культурне і національне XIV—XVII віків.— Київ — Львів, 1907.— 640 с.

Лайель Ч. Основные начала геологии или новейшие изменения Земли и ее обитателей (пер. с англ. А. Минт).— Т. II.— М., 1866.— 462 с.

[36] Жуковський Григорій Юлійович (1878—1939) — фізико-хімік, викладач Політехн. і Гірничого інститутів у Петербурзі, Варшавського політехн. ін-ту, один з керівників будівництва Ізюмського заводу оптичного скла, проф. Харківського технолог. ін-ту (1921—1924), Хіміко-технол. ін-ту в Горькому.

[37] Особу не встановлено.

[38] *Жуковский Г.* Производство оптического стекла.— Пг., 1918.— Ч. 1.

[39] Іконников Володимир Степанович (1841—1923) — історик, акад. Петербурзьк. АН, проф. Київського ун-ту, голова Київської комісії для розбору давніх актів, від 14.03.21 обраний акад. ВУАН, був головою Археографічної комісії ВУАН (1921—1923).

[40] Питання про мову було одним з основних протиріч у процесі будування нової академії. Статутом 1918 р. визнавалось друкування праць українською мовою і тією, якою бажатиме автор. За змінами, внесеними до статуту у грудні 1918 р., за часів Директорії, УАН друкує українською мовою, «і коли автор забажає — рівночасно однією з таких мов: французька, німецька, англійська, італійська та латинська». Друкування іншими мовами дозволялось як виняток за окремим дозволом Спільного Зібрання на підставі «грунтовного умотивування бажання автора».

Під час обговорення цієї позиції статуту В. І. Вернадський, а також акад. С. Тимошенко пропонували таку думку: друкувати тією мовою, якою вважає за потрібне Академія наук за згодою автора.

[41] Ейхгорн Г.— генерал-фельдмаршал, командуючий німецькими окупаційними

військами в Києві, 30 липня 1918 р. вбитий у Києві російським лівим есером Б. Донським.

[42] Можливо, Успенський Микола Семенович (1870—1922) — вчений у галузі гірничої справи, проф. Донського політехн. ін-ту.

Ляпунов Олександр Михайлович (1857—1918) — математик, акад. Петроградської АН, проф. Харківського ун-ту.

[43] Холодний Петро Іванович (1876—1930) — укр. громад. діяч, художник, пізніше міністр народної освіти УНР, у 1920-ті роки працював у Львові.

[44] Кам'янець-Подільський державний український університет був заснований влітку і відкритий 22 жовтня 1918 р., перший ректор — І. Огієнко. На базі ун-ту 1920—1921 рр. було створено Інститут народної освіти і Сільськогосподарський інститут.

Константинович Володимир Миколайович (1872—?) — лікар, патологоанатом, викладач Київського ін-ту.

[45] Вовк (Волков) Хведір Кіндратович (1847—1918) — етнограф, антрополог і археолог, проф. Петербурзького ун-ту, 1917 р. обраний проф. Київського ун-ту, помер під час подорожі на Україну.

[46] Переворот (фр.).

[47] Мокринський Володимир Володимирович — геолог, співробітник Геологічного комітету.

[48] Кордт Веніамін Олександрович (1860—1934) — історик, спеціаліст з іст. картографії, директор бібліотеки Київського ун-ту, один з авторів проекту створення Всенародної (Національної) бібліотеки України при УАН, засновник відділу картографії ВБУ, дійсний член Археографічної комісії ВУАН.

І. Б. ГИРИЧ, С. М. КІРЖАЄВ *(Київ)*

ДО ІСТОРІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року»)

Питання взаємин двох титанів української науки, двох найбільших її організаторів є складною і водночас неоднозначно трактованою проблемою. Напружені стосунки між М. Грушевським і А. Кримським, що у середині 20-х років перейшли у відкритий конфлікт у межах ВУАН, часто перебільшувалися радянськими дослідниками і використовувались, як правило, для дискредитації Михайла Грушевського, котрому крім добре знайомих нам ідеологічних ярликів навішувалась ще й моральна нечесність, людська непорядність, підступність та інші негативні особисті риси. В таких випадках у пригоді ставав довголітній конфлікт між двома академіками.

Між великими людьми незгода річ цілком природна, особливо коли ці люди мають підстави для особистих незалежних точок зору. На відміну від І. Франка, який перші 15 років знайомства з Михайлом Сергійовичем був його однодумцем і товаришем, а останні десять років недоброзичливим критиком, Агатангел Кримський від самого початку обіймав щодо історика позицію опонента. Особисте спілкування між ними почалося досить рано. За період з 1898, 1903—1905 рр. відомо дев'ять листів А. Кримського до М. Грушевського (це був той час, коли Агатангел Юхимович працював у Москві в Лазаревському інституті східних мов) [1]. Листи мають цілком діловий характер, і їх науковий контакт був логічним, оскільки М. Грушевський, як голова НТШ, обіймав всі ділянки українознавства: за дореволюційний час вони контактували кілька років як безпосередньо, так і опосередковано, через інших науковців, передусім тих, що працювали у Москві. Одним з найближчих приятелів і співробітників Грушевського був академік Петербурзької АН Федір Корш, дійсний член НТШ. Він повідомляв М. Грушевського у 1910 р. про створення в Москві осередку української студентської громади. До цієї справи львівський професор ставився з зацікавленістю, надаючи великого значення розвиткові української культурної тематики в одній з російських столиць. А. Кримський, підтримуючи цей захід і, очевидно, прагнучи бути провідником у цій громаді, враховував конкуренцію з боку Ф. Корша і Б. Кістяківського і своєю заявою на зборах української громади пошкодив справі. Бо «Крымский, которого,— за словами Корша,— сама природа противится всякому ладу» [2], висловив думку, що, доки секція не буде мати власного помешкання для бібліотеки та зібрань, про створення студентської громади не може бути мови.

Особисті непорозуміння між двома вченими сталися під час підготовки до видання у видавництві братів Гранат першої українознавчої енциклопедії російською мовою «Украинский народ в его прошлом и настоящем». До першого тому увійшли історіографічний нарис україно-

знавства і короткий нарис української історії в освітленні Михайла Грушевського. У складі редакції видання був і А. Кримський, який мав давати нарис української філології [3]. Але після початкового погодження на роботу Кримський під різними формальними приводами від неї відмовлявся. В цій поведінці Агатангела Юхимовича проглядалося, можливо, небажання бути якоюсь мірою підлеглим Михайлові Грушевському, котрий займав у виданні енциклопедії чільне становище.

Під час революції при створенні Української академії наук зіткнення великого історика й великого орієнталіста вступили в нову політико-ідеологічну фазу. Роботу над практичним оформленням академії М. С. Грушевський почав ще у Львові наприкінці XIX ст., і лише через політичну незрілість та урядову неприхильність не вдалося здобути дозволу на реорганізацію НТШ в академію наук. У 1917—1918 рр. Михайло Сергійович готував статут Української академії наук, підгрунтям до неї мало стати Українське наукове товариство у Києві. Але у квітні 1918 р. стався гетьманський переворот, і реалізація плану була зірвана. М. Грушевський з політичних міркувань відмовився очолювати роботу по утворенню УАН, яку йому пропонувалося. Практичну організацію УАН у Києві взяли на себе М. Василенко та В. Вернадський, які залучили до активної роботи викликаного з Москви А. Кримського.

А. Кримський, як член — засновник УАН і її неодмінний секретар, став фактичним керівником академії. В найскладніших умовах розрухи, балансування між різними владами він беріг молоду українську наукову структуру, вибивав кошти на її утримання, гуртував навколо себе академіків, підбирав нові кадри. В 20-х роках УАН цілком відповідала ярликові, що був навішений офіційною партійною пропагандою під час погрому Академії і проголошував українську наукову установу «Кримсько-Єфремівською ВУАН».

З поверненням у 1924 р. на Україну Михайла Грушевського положення в ВУАН суттєво змінилося. Грушевський створив і очолив ряд комісій і кафедр історії України, підняв на новий щабель історичні дослідження та історичну галузь в Історично-педагогічному відділі ВУАН, створив новий напрям. Досить відчутний ухил в бік філології, який був пов'язаний з діяльністю А. Кримського, урівноважився історичним напрямком за рахунок енергійної розбудови історичної науки, яку очолив М. Грушевський. З фактичним відтворенням у межах УАН колишньої історичної секції Українського наукового товариства була порушена гегемонія А. Кримського в спрямуванні роботи всіх гуманітарних дисциплін. Останній можливо сприйняв такий стан як удар по власному авторитетові, і це було, можливо, психологічною причиною неофіційного звинувачення Грушевського в «інтригах».

У листі до Д. Багалія — харківського історика, котрий був першим головою Історичної секції і не втручався в керівництво А. Кримського, Агатангел Юхимович уже в листопаді 1924 р. обурювався, що «Академія всенька дихає інтригами» Грушевського і що той «обляпує всякою поганню людей свого фаху» [4]. Звинувачуючи Михайла Сергійовича в інтригах, Кримський в цьому листі сам вдається до інтриги, попереджаючи Д. Багалія, що і під нього «копає» Грушевський. Далі йде перелік «жертв» підступності історика. Це і Д. Яворницький, якого начебто М. Грушевський «силкується випихнути» з Катеринославського музею, і історик В. Пархоменко, котрого він переслідує за незгоду в розумінні початків Київської Русі, і В. Романовський, котрому важко бути під «ферулою» братів Грушевських. Звинувачення нещирі і викликані ймовірніше ображеною амбіцією Кримського, ніж дійсними фактами [5]. Далі в листі він не стримується, переходячи на брутальну лайку щодо М. Гру-

шевського. «Я силуюся нічого не бачити і не чути,— пише А. Кримський,— але такі вразливі на всяку погань люди, як Єфремов, не перестають плюватися та плюватися».

Загостренню стосунків сприяв ще той факт, що крім головної посади в Президії академії він з академіком Грушевським був в одному історично-філологічному відділі, де Кримський, очевидно, сприймав себе законним управителем ще і на моральній підставі. Бо саме він, а не Михайло Сергійович очолював ВУАН з 1918 р. Про це Кримський, можливо, натякав у промові під час ювілею Д. Багалія 10 грудня 1927 р., наводячи біблейську притчу про «ділателей», які допомагали господареві будувати хату. Він каже, що не може бути однакової пошани для тих, які почали будувати хату о шостій годині, і для тих, які прийшли вже перед кінцем будівництва об одинадцятій [6].

Але чи правдивими були такі закиди на адресу Михайла Грушевського? Про це власне сам історик відповідає в першій частині своєї «Осібної гадки». Навіть побіжний погляд на продукцію Історичної секції не лишає сумнівів щодо роботи Грушевського в тих складних обставинах. Вона була видатною. Відпадали і звинувачення Кримського про штучність поділу на комісії. Вони працювали, видаючи конкретну продукцію. І на це у своїй «гадці» наголошував М. Грушевський. Завдання, які ставив перед істориками України М. Грушевський, ускладнювалися тим, що всі друковані органи і кошти на них використовувалися А. Кримським переважно в інтересах філологічної секції [7]. Тому Михайло Сергійович змушений був звертатися з проханнями до державних чиновників за грошовою допомогою і більшість своїх періодичних видань він здійснював через Держвидав України. Тому М. Грушевський тримав Ф. Савченка у Харкові для постійних клопотань і контактів з представниками Управління Укрнауки, Держвидавом, Наркомосвітою України.

Іншим відправним моментом стосунків між вченими були політичні розбіжності. А. Кримський досить лояльно ставився до більшовицького керівництва, навіть коли те здійснювало прискіпливий нагляд за діяльністю УАН, він підтримував добрі стосунки з керівництвом Наркомату освіти (Г. Гринько) та Укрнауки (Ю. Озерський, М. Яворський). Неодмінний секретар компромісними шляхами намагався уникнути ексцесів. Проте політичний конфлікт був неминучим, а вже наприкінці 20-х років з боку партійного керівництва почався ідеологічний наступ на незалежну національну науку і взагалі на процес «українізації». В той же час М. Грушевський відстоював свою незалежність від партійного керівництва, ніколи не маніфестував відданості «марксистсько-ленінській методології в історичній науці».

В тому самому листі до Д. Багалія А. Кримський пише про побоювання політичної компрометації. Згадуючи спробу М. Грушевського провести в члени-кореспонденти професора Я. Бідло, він зауважував «антирадянський» характер діяльності Українського вільного університету в Празі, з яким був той зв'язаний, «що з того вибору напевне вийде для нас скандал перед Радянською владою!» [8]. А. Кримський погоджується на обрання в академіки партійних керівників республіки М. Скрипника і В. Затонського [9], але це зрештою не рятувало його від нападок і звинувачень у націоналізмі, що зрештою закінчилося арештом і засланням Агатангела Юхимовича.

Конфлікт М. Грушевського з А. Кримським, за влучним висловом першого, дійсно став предметом вуличних пліток. Відомості про це потрапили навіть за кордон. Д. Дорошенко, повідомляючи в листі до В. Липинського про відносини в УАН, пише: «Єфремов не подає руки

Грушевському, а про цього останнього має висловитись при його повороті до Києва комісар Гринько: «Ця гадина буде для нас менш небезпечною сидячи тут, як за кордоном». І додає, «що й ювілей Багалію справили так гучно на досаду Грушевському»[10].

М. Грушевський прагнув максимальної самостійності Історичної секції як підрозділу ВУАН, хотів видерти її з-під регламентації і диктату Президії ВУАН і А. Кримського як її представника. Це було цілком закономірним явищем, якщо врахувати, що в цей час М. Грушевський порушував питання про створення окремого Інституту історії Украни. В цьому питанні він знайшов підтримку в особі академіка-геолога П. А. Тутковського, котрий, з свого боку, намагався зменшити прес Президії та Управи на керовані ним установи.

Становище остаточно загострилося, коли Історична секція за клопотанням М. Грушевського отримала власний будинок в Києві по вул. Володимирській, 35, про що Михайло Сергійович пише в другій частині «Осібної гадки». В ній він, проте, не згадує про підтримку в цьому питанні Миколи Скрипника, котрий, один з небагатьох серед партійного керівництва УСРР, став на бік М. Грушевського. В архівному фонді Грушевських збереглася копія одного листа Михайла Сергійовича до Миколи Олексійовича, датованого 11 вересня 1927 р., в котрому М. Грушевський просить сприяння в справі передачі цього будинку Історичній секції ВУАН[11].

«Осібну гадку» М. Грушевського слід розглядати в контексті конкретної ситуації, що складалася в середині ВУАН наприкінці 1927 р. Їй передували загальні обставини в Академії наук з 1924 р. після повернення його до Києва, коли він почав докорінну реорганізацію історичних установ, що становили Історичну секцію. Розбудова їх, збільшення кількості кафедр і комісій та необхідність в нових друкованих органах вимагали нових й чималих коштів. Встановлюючи прямий зв'язок з апаратом Укрнауки, яка безпосередньо підпорядковувалася урядові України, Михайло Грушевський в тому досить скрутному становищі розбудував історичну секцію, збільшив її штат, розгорнув ділянки для дослідження, добився окремого приміщення. Зрештою, перетворив секцію на справжній науковий інститут історії України. Історична робота, яка фактично була згорнута на початку 20-х років коли на чолі секції стояв Д. І. Багалій (окремі видання виходили у Харкові, де жив Дмитро Іванович), з поверненням до Києва Грушевського одразу набула грандіозного масштабу. За кілька років до кінця 20-х років було видано більш як сотню історичних збірників, журналів, монографій. Такого розмаху українська історична наука потім ніколи за роки радянської влади не мала.

Повернення Грушевського, що було з піднесенням сприйнято більшістю істориків Києва, прохолодно й навіть ворожо було зустрінуто водночас більшістю наукових кіл ВУАН. На це були свої причини, які корінилися як в політичній ситуації на Україні, недавньому історичному минулому часів національно-визвольної війни і зрештою пояснювалися різними поглядами на структуру та напрями діяльності Української Академії наук, які обстоювали Грушевський та фактичний творець ВУАН Кримський.

Михайло Грушевський відчував за собою моральне право висловлювати свої міркування щодо хиб і недоречностей, які існували в академії. Він вже з кінця XIX ст., очоливши НТШ у Львові, намагався перетворити товариство в Академію наук, що фактично й відбулося, хоч і не було підтвердження з боку австрійського уряду. В 1907 р. він заснував УНТ в Києві і в часи української революції намагався реформувати його

в справжню Академію, але через обмеженість проект цей не був втілений в життя. Історик вбачав, що українознавчий аспект має бути основним в діяльності УАН, тому на першому етапі перевагу слід надати гуманітарним дисциплінам.

Протягом довгого часу А. Кримський як неодмінний секретар ВУАН спрямовував діяльність Академії наук у річищі компромісів, так би мовити, лавірування між підпорядкованістю зростаючому ідеологічно-бюрократичному тиску влади і декларованим «суверенітетом» ВУАН. Намагаючись уникнути конфліктів з владою, зберегти структуру і фінансування Академії, неодмінний секретар вимагав суворої підпорядкованості Секретаріату та Управі. В цих умовах М. Грушевського, який прагнув швидкого піднесення історичної науки, не задовольняла роль пасивного спостерігача. Він послідовно відстоював незалежність і самостійність Історичної секції, її фінансового стану. Амбіції торкнулися обох академіків, що й вилилось у досить гучний скандал і конфронтацію, історію яких висвітлюють документи, що зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР. Особливий інтерес для нас мають протоколи спільних зібрань академіків ВУАН.

Режим ощадності і незмінність штатів стали ключовими завданнями Президії академії на 1927 р. 17 жовтня на спільному зібранні С. Єфремов заявив, що не має змоги їздити до Харкова вибивати для ВУАН гроші, оскільки туди прибувають гінці від поодиноких академічних установ і випрошують кошти для себе, ламаючи тим самим всі попередні угоди з Укрнаукою [12]. На вимогу академіків назвати конкретно винуватця пролунало прізвище Ф. Савченка і вказано на історичні установи академіка Грушевського, якого в цей час вже на зборах не було. Була винесена постанова про абсолютну неприпустимість вдаватися окремим інституціям до РНК (НКО) без дозволу на те Президії й Управи ВУАН.

Наслідком цього стала «Осібна гадка» М. Грушевського, зафіксована в протоколі № 276 від 31 жовтня 1927 р.[13] Зачитана вона була лише 14 листопада 1927 р., коли на спільне зібрання прийшов голова Укрнауки Ю. І. Озерський. Вже 28 листопада Кримський і Єфремов виголосили свої заяви з приводу «Осібної гадки» М. Грушевського [14], в яких вчений звинувачувався у деструктивній позиції.

Сергій Олександрович відкидав всі звинувачення академіка Грушевського в утисках історичних установ з боку Управи, кваліфікуючи саму заяву історика як «суплiку» [15].

Кожний пункт відповіді С. Єфремова починається з слова «неправда». Неправда, що він, Єфремов, провів ревізію штатів та викреслив з них Комісію історичної пісенності; що збільшив одним установам кількість посад, а установам М. Грушевського зменшив; що Управа лише формально повідомила про розподіл коштів, самовільно їх розділивши; неправда, що Президія і Управа утискали історичні установи; неправда, нарешті, що нові посади він розподіляв на свій розсуд. На доказ того, що Історична секція знаходилася у кращому за інші установи становищі, С. Єфремов наводив цифри академічного бюджету. З них випливало, що на установи М. Грушевського в 1926 р. було витрачено 8 тис. крб., тобто 15 % бюджету.

Але ці рішучі заперечення в багатьох місцях суперечать фактам з його ж таки заяви. С. Єфремов говорив, що не робив ревізії штатів, і в цьому самому реченні зазначав про поданий до Наркомпросу матеріал, котрий збільшував штати історичних установ. Отже, штати переглядалися і, очевидно, не тільки для комісій і катедр М. Грушевського. Він писав, що жодній з установ ВУАН не збільшив штатів, і тут же наводив як виняток Інститут наукової мови, котрий підпорядковувався

А. Кримському. Виявляється, деякі установи збільшувались у штаті. С. Єфремов переконував, що келейно не розподіляв дотацій без відома спільного зібрання академіків, і в цьому ж абзаці писав: «Коли б Управа дожидалась спільного зібрання, то гроші зовсім пропали для ВУАН».

Далі, в заяві голови Управи вимагав від М. Грушевського додержуватися «плану і порядку», «не вихоплюючись поперед інших»; засуджував «партизанські виступи» Ф. Савченка, називаючи це явище цілком у дусі часу «савченківщиною». Не обійшлося й без відвертих образ М. Грушевського. «Замість того,— наголошував С. Єфремов,— щоб бути прикладом і взірцем карности й дисциплінованости для своїх молодших співробітників, **цей академік** (тут і далі розрядка наша.— *І. Г., С. К.*) веде між ними перед у дезорганізації, й навіть на спільному зібранні заявляє і підкреслює, що він і надалі робитиме **свою розкладову деструкційну роботу».** Закінчується цей пасаж погрозою на адресу історика: «Президія (закреслено слово «управа» — *І. Г., С. К.*), стоючи насторожі спокою, дисципліни і достоїнства Академії — здужатиме положити край деструкційній роботі».

В кінці заяви йдеться про будинок № 35 по вул. Володимирській, що передавався Історичній секції. У цій частині роздратування С. Єфремова вже переходить межу пристойності і вияснення відносин переходить на особистості. Свою відмову виділити гроші на ремонт цієї будівлі голова Управи пояснює досить дивним мотивуванням: «Витрачати академічні кошти на **ремонт чужого** будинку я просто не маю права». Постає питання, чому Історична секція — складова частина ВУАН — виявилася «чужою» для академічної Управи?

Прохання М. Грушевського отримати від ВУАН уповноваження на збір грошей для ремонту викликало у С. Єфремова новий спалах негативних емоцій: «Що ж до академика Грушевського, то він, як **дорослий громадянин** не потребує чиєгось уповноваження на позику». Будинок довелося ремонтувати приватною ініціативою М. Грушевського, без складання відповідних кошторисів та на приватні гроші. Цей факт також викликав обурення С. Єфремова. В заяві він вимагав від Михайла Сергійовича подання актів, документів, рахунків про ремонт. Закінчувалася заява тим, що Сергій Олександрович, не без деякої театральності, зрікався посади голови Управи і просив створити спеціальну комісію для розгляду цього конфлікту. Але відставка не була прийнята. Заява Кримського [16] являє собою машинопис на чотирьох аркушах, в котрому він безапеляційно відкидає всі звинувачення Грушевского і, в свою чергу, робить такі закиди останньому: 1) збільшення штату співробітників потрібно не лише установам Грушевського, але найбільшим злом є «самостійні клопотання»; 2) порайонні комісії дослідження України мають включати не лише історію, але й діалектологію, етнографію, ботаніку, зоологію, геологію та метеорологію; 3) етнографічна комісія має лише одного штатного працівника (В. П. Петрова), а видала тим не менше 5 випусків «Етнографічного вісника»; 4) грошовий стан республіки не дозволяє УАН збільшити штат; якщо дозволити це зробити Грушевському, то постраждають інші неісторичні установи; так через них була викреслена штатна одиниця керівника Етнологічного музею; 5) найактуальнішою потребою моменту є збільшення фізико-математичних і економічних установ, а не історичних; 6) самостійно виклопотавши на видання журналу «Україна» для Держвидаву 6 тис. крб., М. Грушевський тим самим не дав можливості тому ж таки Держвидаву надрукувати десяток фізико-математичних і економічних праць.

За Кримським, Грушевському не слід було створювати комісії порайонного дослідження України, результатом чого стала поява високо-

наукових праць з історії Києва та Чернігова. Але найбільш абсурдно виглядає останнє зашкування. Найкраще історичне українознавче видання 20-х років журнал «Україна», в якому до того ж друкувалися матеріали суміжних історичних дисциплін: етнографічні, літературознавчі, фольклористичні, де, до речі, неодноразово друкувався С. Єфремов, згідно з Кримським, завадило розвиткові фізико-математичних наук (!?), і тому є безперечним злочином М. Грушевського.

З'ясування стосунків далі набуло дріб'язкового характеру. На зібранні 12 грудня 1927 р.[17] почали з'ясовувати кількість штатних одиниць в установах Грушевського, порівнювати ці цифри з тими, що наводилися в усіх трьох заявах. Було також зачитане листовне пояснення академіка Перетца, в якому той став на захист Управи і також погоджувався з думкою про занадто великий штат історичних установ Грушевського. Він вказував, що у Всесоюзній Академії штат археографічної комісії лише 3 людини, а вони працюють добре.

Тут же зачитано пояснення М. Грушевського з приводу заяв академіків А. Кримського і С. Єфремова від 28.XI.1927 р.[18] Головною думкою цього пояснення була необхідність свободи для всіх академічних структур ВУАН, неприпустимість диктату з боку керівництва Академії: «Коли б Управа дивилась на себе не як на владу над академіками,— відзначав у заяві Грушевський,— а як апарат, що повинен обслуговувати наукову роботу академіків, помагати їм, а не командувати ними» [19]. Вже на початку «Осібної гадки» він зазначав основну причину конфлікту і вказував на єдиний можливий шлях подолання. «Я добиваюсь окремого бюджету для своєї наукової праці, і після того всього, що наслухався і надивився в Академії останніми часами, буду ще енергічніше про це старатись» [20].

На цьому спільному засіданні гострий конфлікт і з'ясування взаємних претензій закінчуються. На невеличкому папірці, який зберігається у протоколі зборів 12 грудня, була подана від імені М. Грушевського записка, де він пропонує закінчити полеміку і зазначає, що стримується від зауважень з приводу заміток академіків А. Кримського і С. Єфремова. Ситуація в середині академії лишилася незмінною.

Цікавим моментом у зв'язку з досліджуваним нами питанням є ставлення до конфлікту між Кримським і Грушевським інших академіків, у присутності яких цей конфлікт розгорівся. На спільних зборах у листопаді — грудні 1927 р. були присутні від 20 до 27 дійсних членів ВУАН, як правило, кияни. Серед них «гуманітаріїв» й «природників» було приблизно по половині. Серед «гуманітаріїв» було чимало істориків, які проходили по відділу соціально-економічних наук або належали до філологічної секції історично-філологічного відділу ВУАН, бо були не істориками, а лінгвістами, істориками-економістами, юристами або мистецтвознавцями. Так, наприклад, на засіданні 23 лютого були присутні академіки І. Малиновський, О. Новицький, К. Воблий, М. Василенко, Ф. Міщенко, до цієї групи можна віднести і Є. Вотчала, О. Гілярова, М. Птуху, Л. Ясснопольського, А. Лободу. Очевидно, тут слід назвати А. Кримського і С. Єфремова.

У всіх випадках голосування з приводу постанов щодо М. Грушевського спільне зібрання стабільно погоджувалось з формулюванням, яке виносив на розгляд Кримський. На боці Михайла Сергійовича завжди був лише академік-геолог А. Тутковський. Кілька академіків утримувалися, і кілька — не голосували. Так, на спільному засіданні 12 грудня [21] вирішувалося питання: чи святкувати Академією 70-річний ювілей А. Тутковського, якщо вже було відзначене 65 років від дня його народження. М. Грушевський дотримувався думки, що святкування обо-

в'язково потрібне, але зібрання підтримало пропозицію Агатангела Юхимовича — не святкувати 70-річчя.

Другим питанням, що також торкалося амбіції академіка Грушевського, була проблема з платнею дійсних членів Історичної секції — провідних фахівців Ф. Савченка і К. Грушевської. Саме на цьому засіданні Кримський навів довідку фінансово-економічного відділу НКО про неможливість виплачувати їм заробітну платню як дійсним членам, оскільки ні перший, ні друга не мають звання професорів 1-го рангу, крім цього неодмінний секретар вказав, що у керівництва академії викликала невдоволення промоційна праця Ф. Савченка. Цікаво, що частина членів кафедри, як правило, не учні Грушевського (О. Баранович, М. Ткаченко, Л. Окиншевич), висловила протест проти порядку атестації і надіслала до Президії Академії. Голосування спільного зібрання знов було не на користь М. Грушевського. Вирішено окремо розібратися з цим питанням пізніше.

Спроби Грушевського апелювати до компетенції спільного зібрання вирішувати складні проблеми не увінчалися успіхом. Цілком симптоматичним виглядає той факт, що у жвавій дискусії не було чути голосу Президента ВУАН. Все вирішувалось через неодмінного секретаря академії. Очевидно, склад академіків ВУАН, комплектований за безпосередньою участю і під впливом А. Кримського, перебував у певній моральній залежності від неодмінного секретаря. За часів революції більшість членів-засновників померла (М. Петров, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський, О. Левицький), поїхала за кордон (С. Тимошенко, В. Вернадський), була політично неблагонадійною і тому не мала впливу на справи Академії (М. Василенко), проживала за межами Києва (С. Смаль-Стоцький, Ф. Тарановський, Д. Багалій). На середину 20-х років лише М. Кащенко і П. Тутковський залишалися в керівництві академії. Віцепрезидентом ВУАН і головою Управи А. Кримським був проведений його близький однодумець С. Єфремов, котрий в 1919 р. за клопотанням Агатангела Юхимовича був обраний академіком кафедри красного письменства. Вдвох вони контролювали ситуацію в академії, і решта академіків підтримувала їх лінію, тому що будь-яка зміна в керівництві могла порушити рівновагу. Це тривало до 1929 р., поки ситуація не була порушена партійно-державними чинниками в зв'язку з обранням партійних лідерів в дійсні члени ВУАН і так званою справою СВУ.

Але перед цим у 1928 р., під час виборів нового президента ВУАН, разом з кандидатурою Д. Заболотного неофіційно називалась кандидатура М. Грушевського. Є підстави вважати, що за Михайла Сергійовича був М. Скрипник, котрий був присутній на виборах разом з іншими співробітниками НКО та Укрнауки, однак спільним зібранням академіків був обраний більш зручний Д. Заболотний. Незабаром Заболотний помер, а в Академії наук склалася вже зовсім нова ситуація, за якою як М. Грушевський, так і С. Єфремов та А. Кримський ставали однаково небезпечними «буржуазними націоналістами».

Однак слід зазначити, що, незважаючи на всі прикрі колізії, котрі зрештою завдавали шкоди Академії, особливо в умовах посилення ідеологічного тиску з боку влади, з'ясування відносин не переходило за межі пристойності. Ворожнеча не торкалася головного — інтересів української науки. Грушевський і Кримський були її вірними представниками. На обох майже одночасно впали репресії.

При всіх численних сутичках між обома академіками та їх співробітниками Філологічна й Історична секції працювали дуже плідно, здійснивши разом за десятиліття близько 150 книжкових видань (не рахуючи книжок, що виходили поза видавництвом ВУАН).

Подана нижче «Осібна гадка» М. Грушевського (ЦНБ, Ф. 1, од. зб. 26706) — підписаний машинописний оригінал з правками. Очевидно, вона існувала в кількох примірниках по кількості академіків, що були присутні на спільних зборах, тому що цей документ є в архівах академіків М. Птухи і М. Василенка, а також А. Кримського. Пояснення М. Грушевського з приводу заяви А. Кримського і С. Єфремова від 12.XII.1927 р., очевидно, також існувало в багатьох машинописних примірниках.

У рукописному відділі виявлено два примірники [22]. В другому з них бракує двох перших аркушів.

[1] Центральний державний історичний архів України у м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 570, 13 стор. (далі: ЦДІА України у м. Києві).

[2] Лист Ф. Є. Корша до М. С. Грушевського від 29.XI.1910 р. // ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 556, с. 1—8.

[3] Із запланованих чотирьох томів у 1914—1915 рр. вийшло лише два. Крім матеріалу М. Грущевського був поданий антропологічно-етнографічний матеріал Ф. Вовка, з історії мови подав нарис О. Шахматов, по статистиці і географії друковано студії С. Рудницького, О. Русова, В. Охрімовича і С. Томашівського.

[4] Лист А. Кримського до Д. Багалія від 28 листопада 1924 р. (Вітчизна.— 1988.— № 7.— С. 188) був надісланий у копії онуком Дмитра Івановича Ю. П. Багалієм Ю. К. Смоличу як доказ негативної діяльності М. Грушевського у ВУАН (там же.— С. 187—188).

[5] Так, наприклад, у Дніпропетровському музеї ім. Д. Яворницького в рукописному відділі зберігається лист М. Грушевського до Д. Яворницького, в якому перший піклується про збірник документів «До історії Степової України» Дмитра Івановича і шкодує, що не зміг разом з істориком Запорозької Січі поїхати на пороги.

[6] Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1929.— С. 3—4.

[7] З 24 томів «Записок історично-філологічного Відділу ВУАН» лише 6 були призначені для історичної секції.

[8] Вітчизна.— 1988.— № 7.— С. 188.

[9] Цікаво, що найближчий товариш А. Кримського — С. Єфремов опирався цьому акту і, можливо, це остаточно вплинуло на вибір ГПУ — Сергій Олександрович був призначений керівником СВУ.

[10] *Липинський Вяч.* Листи Дм. Дорошенка до Вяч. Липинського. Архів, т. 6.— Філядельфія, 1973.— С. 273.

[11] *ЦДІА України* у м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 275.— Арк. 106.

[12] *ЦНБ АН України.*— Рукописний відділ.— І, 26386. Прот. № 275.

[13] *Там же.*

[14] *Там же.*— І, 26390.— Прот. № 279.

[15] *Там же.*— І, 26666.

[16] *Там же.*— І, 26707.

[17] *Там же.*— І, 26391.— Прот. № 281.

[18] *Там же.*— І, 26705.

[19] *Там же.*— С. 10.

[20] *Там же.*— С. 3.

[21] *Там же.*— І, 26391.— Прот. № 281.

[22] *Там же.*— І, 26704.— Арк. 1—12 і 26705.

ОСІБНА ГАДКА АКАДЕМИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ПО ПРОТОКОЛУ СПІЛЬНОГО ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК 17 ЖОВТНЯ, ЗАЧИТАНОГО НА ЗАСІДАННЮ 31 ЖОВТНЯ 1927 р.

7 листопада 1927 р.
Київ

З жалем почув я на засіданню 31 жовтня, при читанні протокола 17 жовтня, що після того, як я вийшов з того засідання 17 жовтня, відпросившись у Президії тим, що мав бути присутнім як представник Академії на засіданню Комітету допомоги Західній Україні, і Неодмінний Секретар запевнив мене, що в моїй неприсутности буде вислухане тільки звідомлення ак. Шапошнікова[1], нічого більше — в дійсности в моїй неприсутности переведена була Президією довга дискусія звернена против мене і моїх співробітників, і не вислухавши моїх пояснень, на підставі невірних інформацій, винесено рішення, против котрих я мушу протестувати, та списано протокол, який представляє в цілком хибнім світлі діяльність мою і моїх співробітників з історичних установ Академії.

Протокол не називає мого імени — хоч воно здається називалось в дискусії; але і без того присутнім — принаймні дуже багатьом було ясно, я певен, що про Ф. Я. Савченка[2] — одного з трьох керівників академічних комісій, що працюють під моїм головуванням, себто одного з найближчих моїх співробітників, говорилось як про виконавця моїх доручень. Дійсно, я не раз відряджував т. Савченка до Харкова з клопотаннями в справах історичних установ, їх видавництв і ріжних казусів наукової роботи, котрою я кермую; я давав йому при тім власною моєю рукою списаний реєстр справ, котрі він має порушити в відповідних установах, а з поворотом його вислухав за сим реєстром його звідомлення.

Доручав йому добиватися не змін в постановах, повзятих Укрнаукою чи якоюсь иншою центральною установою в справах Академії, а нагадувати про потреби мині доручених історичних установ і видавництв — щоб сі потреби не були переочені, а по можности задоволені при всяких розподілах коштів. Заявляю — як се заявив на засіданню 31 жовтня, що знаю т. Савченка за людину коректну і витриману, і певен, що він ніколи не забував свого становища як відповідального співробітника Академії, робив не на шкоду Академії, а тільки на користь її наукової праці, як і я при всіх клопотаннях мав завсіди на увазі повагу й видатність Академії як установи, та її завдання.

Так було і в згаданім в протоколі випадку, що стався в липні сього року. Довідавшися приватно, що голова і секретар Управи виїхали до Харкова, викликані для укладення штатів Академії на р. 1927/8, я доручив т. Савченкові поїхати також до Харкова, щоб довідатися, чи при сім укладанні взято на увагу мої клопотання в справах історичних установ, і коли ні — то нагадати про них і клопотатись про їх мож-

ливе задоволення. Бо ще в травні сього року я через того ж т. Савченка нагадав Укрнауці про незадоволені попереднього року клопотання, і Мала Президія в засіданню 31 травня постановила збільшити штати моєї катедри і перевести се збільшення «в порядку планування штатів Української Академії наук на 1927/8 рік». От сю постанову мав нагадати т. Савченко, і хоч він наспів уже після наради заступн. голови Укрнауки з головою Управи УАН, Президія Укрнауки, пригадавши сю постанову, постановила додати дві посади для історичних установ УАН. Се було мало, я ще раз доручив т. Савченкові говорити в сій справі, і в місяці вересні Президія Укрнауки згодилась уже на три посади.

Але може бути, потребує пояснення, чому я звернувся до Укрнауки завчасу, в місяці травні с. р. з своїми проханнями про посади для Істор. установ?

В травні 1925 р.— як я довідався вже потім, під час приїзду до Києва заст. голови Укрнауки М. І. Яворського [3], він з головою Управи ак. Єфремовим [4] перевели ревізію штатів і організаційних планів Академії. Про се, скільки знаю, ніколи не докладалось Спільному Зібранню,— взагалі се характеристично для наших відносин, що Спільному Зібранню дуже часто лишаються невідомими найважніші розпорядження Управи і Президії в справах штатів, розподілу сум, переписка їх з центральними установами і т. д. Дещо з того часом доходить згодом в уривках до відомости академиків, а дещо і зовсім не доходить. Се то й привело мене до переконання про необхідність від часу до часу персонально удаватись до Президії Укрнауки, щоб передати їй свої клопотання і одержати необхідні для праці інформації — і я їздив спочатку сам, а потім, як здоровля моє стало здавати — відряджував для сього котрогось з співробітників.

Так от довідався я, що при тій ревізії штатів в маю 1925 року вичеркнено, без порозуміння зо мною. Комісію історичної пісенности, змінено назву Культурно-історичної комісії і скорочено три посади наукових співробітників; додано, правда, инші посади, але скорочені були необхідно потрібні. Тому я як тільки довідавсь, так вніс в Істор.-філол. відділ внесення про відновлення Комісії історичної пісенности, реституцію назви другої комісії і про необхідність скорочених посад, і се було ухвалено. Потім при обговоренню штатів на р. 1926/7 я одержав постанову Істор.-філол. відділу і Спільного Зібрання про необхідність 4 співробітників і потребу й бажаність на випадок значнішого розширення штатів (що тоді малось на увазі) цілого ряду инших співробітників. Провівши сі проєкти через усі форми й інстанції, я чекав результату академичних клопотань і не дістав ні одної посади. Пройшли инші, підтримані Управою і Президією, або клопотання самих установ, але мої зістались без задоволення. Се поставило мене в дуже трудне становище. Напр., Комісія істор. пісенности, стративши єдиного свого співробітника, счеркненого без моєї відомости в травні 1925 р., і досі мусить провадити свою цінну наукову «працю над корпусом історичної пісенности без жадного співробітника. Коли в липні сього року, в своїй подорожі до Харкова голова Управи укладав з зам. голови Укрнауки штати на 1927/8, ся комісія знов зісталася без єдиної посади і так би й лишилася, коли б я через т. Савченка не нагадав Укрнауці про се, і після сього й Управа,— як заявив отсе Неодмінний Секретар в засіданню 31 жовтня,— включила її в штати. Сей приклад пояснює, чому я вважаю досі **і далі вважатиму своїм обов'язком підтримувати свої клопотання безпосереднє перед центральними установами.** Се мій обов'язок як члена Академії, котрому доручені історичні установи й історична праця.

Та під час засідання 31 жовтня, й иншими разами, з боку Президії

робилися доволі прозорі натяги, ніби то історичні установи, що знаходяться під моїм головуванням, і так досить добре обставлені в порівнянню з иншими і мають досить співробітників, а я нібито штучно помножаю скількість комісій і ставлю занадто великі претензії. Тому я мушу з усею рішучістю заявити, що це не так.

Українська історична наука в умовах царського режіму була поставлена в обставини незвичайно тяжкі і недогідні — гірші, ніж які-небудь дісціпліни, так що мусіла або тікати за кордон, або ходити узькими стежечками для неї толерованими, обминаючи «лоскотливі питання». Розроблювалася вона тому здебільшого руками аматорів-делетантів, а не академичних, університетських учених, для котрих була сферою несприятливою, або й зовсім небезпечною. Тому дуже відстала проти стану инших культурних народів, ба навіть проти практичних вимог українізації, і тепер вимагає сильної ініціятиви і дуже планової організації, може більше ніж яка инша дісціпліна, щоб побороти ті полишені минувшиною порожні, перозроблені прогалини, або односторонне розроблені частини, і перетворитися в звязлу і скільки-небудь одностайно розроблену цілість. Коли я, заставши одну тільки Археографічну комісію, і ту в стані зовсім не активнім, протягом чотирьох років довів число історичних комісій до десяти, я менш усього мав бажання множити їх тільки для множення: я крок за кроком вимацував найслабші пункти в системі історичної роботи і в них ставив як ударні організації отсі комісії. Досі на всі ці 10 комісій я мав 10 співробітників штатних (одинадцятого безпосереднє при катедрі). Се не багато, а мало: 3 комісії мають тільки по одному співробітнику, а 4 не мають досі ні одного і не можуть сповняти свого призначення. А при тім значінню, яке повинна мати Академія як організаційний науковий центр для всеї Української території, вони мають завдання великі і працю величезну.

Візьмім Археографічну комісію — найкраще з усіх датовану, бо вона має аж трьох штатних співробітників: керівничого, співробітника і ученого секретаря. З них учений секретар Г. А. Іванець[5] заразом секретарем Управи Академії і сьому урядові мусить віддавати весь свій час: керівничий О. Ю. Гермайзе[6] також несе ріжні складні й відповідальні обов'язки (протягом двох років був проректором ІНО, кермує секцією Марксо-Ленінської катедри і т. ин.). Отже, що можуть дати всі співробітники Комісії разом супроти завдань і потреб української археографії, такої занедбаної і упослідженої в царських часах? Українська Археографічна комісія повинна бути великою установою, з далеко більшим штатом платних членів, редакторів, секретарів, щоб сповняти своє призначення. Пригадаймо, що таке була російська «Императорская Археографическая Комиссія» — а й вона не могла обслужити потреб російської археографії. Що ж може зробити Українська Археографічна комісія, коли її будуть трактувати як одну з десяти комісій акад. Грушевського, котрих — мовляв Неодмінний Секретар — кожен академик може собі наробити стільки ж. Те, що ми пробуємо тепер в ній робити — се розпучливі зусилля дати хоч щось навіть у нинішніх неможливих матеріальних і організаційних обставинах з цілком нищим бюджетом: і під необмеженим самовластям Неодмінного Секретаря (пригадую мої протести проти його самовільних розпоряджень щодо транскрипції видаваних Арх. комісією текстів). Коли я від часу до часу роблю зусилля трохи збільшити засоби сеї установи і полегшити умови її праці, чи можна сказати, що я се роблю «з жиру», чи з якоїсь неспокійної невгамованої вдачі? Попрацювавши на ниві української археографії сорок літ, в дуже несприятливих обставинах, я з сумом бачу, що вони не дуже то поправляються і в рамцях Української Академії наук.

Комісія Київа і Правобережжя має посаду керівничого і одного співробітника. Шан. В. І. Щербина[7], що займає посаду керівничого, як ніхто инший відповідає сій посаді: але йому до помочи треба робочих сил більше, ніж одна. Для Комісії, що має завданням розробляти історію нашого історичного осередка і його околиці, один співробітник, і якихнебудь 30—40 карбованців на операційні видатки здається небагато. Я думаю, що страшно мало. Правда, Комісія ухитряється проявляти себе досить показно і в сих обставинах. Вона випустила торік великий гарний збірник «Київ та його околиця», її заходом вийшов збірник нових студій про Київ В. І. Щербини; вона робить заходи коло видавання щорічника, присвяченого минувщині Київа та його памяткам і провідника по сучасному Київу. Але щоб вести сю роботу, безсумнівно цінну і дуже потрібну, безумовно, треба більше сил і засобів.

Комісія Західної України має керівничого і одного штатного співробітника — а тим часом перед нею лежать величезні завдання не тільки досліду, але й наукового звязку з краями, що разом становлять майже третину української території, потрібують крайньої уваги і підтримки, а всякого рода зносини з ними незвичайно утруднені політичними обставинами. Завдання звязку керівничий сеї комісії Ф. Я. Савченко виконує зручно, тактовно і успішно — завдяки дуже цінній помочи академика Студинського, що бере дуже діяльну участь у проводі працями сієї Комісії. Невважаючи на величезні труднощі, утворені кордонами — польськими, чеськими, румунськими, осягнено показні результати: їх яскраво засвідчили сьогорічні засідання сеї комісії з участю західноукраїнських учених, з їх доповідями на теми західноукраїнського життя. Початки зроблені, можливості показані — але щоб успішно розвивати сю роботу, треба не дві штатних сили і не 80—100 карбованців операційних коштів на місяць.

Тепер — Комісії Східньої і Полудневої України, з одним співробітником кожна, Неодмінний Секретар представляє так, що я се просто розрізав на 4 порайонні комісії одну комісію, і вийшло 4, і кожну академічну комісію можна б так розкроїти. Говорити так можна або не поінтересувавшися діяльністю сих комісій — або бажанням дати хибне уявлення про них.

Може бути, що єсть академічні комісії, котрі могли б бути з користю для справи поділені на дві окремі чи більше комісій, про се не берусь судити. Але що вести дослід історично — даних умов, що формували певні території — землі, з котрих складається Україна, і ті осередки, наоколо котрих вони групувались — в аспекті економічнім, соціяльним, культурнім, політичнім — те, для чого засновані й організовані сі комісії, неможлива в рамцях одної комісії, се можу сказати цілком певно.

Я не раз вияснював рацію і завдання сього територіяльного чи районного дослідження: в звідомлених, друкованих в «Україні»[8] і в «Записках Істор.-Філол. Відділу»[9], в передмові до Київського збірника[10], і я думаю, що кожному, хто знайомився з сим, мусить бути ясно, що звалити в одну комісію завдання дослідження Київа та инших старих історичних центрів, обслідування Полісся, Правобічччини і Лівобережжя, Дніпрельстану, Донбасу, Чорноморського Побережжя, Галичини і Закарпаття — значить зробити цілком не робочу організацію. Може бути мова про те, чи не треба б, в інтересах роботи, поділіти сю роботу ще дрібніш — замісць чотирьох на якесь инше число, але можна говорити — як от говорив Неодмінний Секретар, що я поділив собі на чотири порайонні комісії те, що инші роблять в одній комісії. Я думаю, що нинішня організація роботи себе оправдала. Торік вийшов Київський збірник, за місяць — два вийде Чернігівський. Звязана з сим збірником робота, ведена нашим

академічним осередком спільно з місцевими науковими силами, викликала сильний науковий рух і він доказує, що сей організаційний план був правильний. Але щоб його розвивати постійно далі, треба більше співробітників, і я мушу про се старатись.

Одного тільки штатного співробітника має і Культурно-Історична Комісія, що ставить своїм завданням пересадити на український грунт ті методи дослідження соціальної і культурної преісторії, що дали за останнє чотирьохліття в Західній Європі і Америці досліди над примітивною культурою, над її переживаннями і міжнароднім культурним оборотом. Збірка «З примітивної культури» моеї доньки й учениці, і дві книги «Первісного Громадянства»[11] випущені під її редакцією, показують, що сі завдання переводяться реально, солідно, методично; але щоб ся важна робота — цінна і з становища і дослідження народнього життя і увязки нашого досліду з світовим науковим рухом — могла розвинутися з відповідною широтою і від **взірців досліду** перейти до плавої постійної праці в сім напрямі, треба розуміється — не одного співробітника.

Про Комісію Історичної Пісенності, що лишилась без жадного співробітника, хоч саме тепер випускає корпус дум з великою вступною статтею,— я вже сказав.

Три нові комісії: «Старої історії України», «Історія української історіографії в звязку з ідеологічними течіями» і «Новішої історії України» теж не мають іще співробітників. Я вважаю їх організацію необхідною в плані розвитку історичного досліду. Дослідження старої історії цілком занепало і вимагає ініціятивної організації. Історія нової української історіографії з розвоєм політичних, соціяльних і національних ідей — се велика прогалина в нашій науці. Розроблення національного, соціяльного і культурного руху України в останнім століттю теж мусить бути поведене більш енергійно. В академічних планах, переведених через Спільне Зібрання, проектовано для сих нових комісій 12 посад, я буду про них клопотатися з року на рік — так як і про посади проєктовані для давніших історичних комісій. Взагалі я не виходив і не вихожу в своїх клопотаннях з тих дезідерат, які були прийняті Істор.-Філол. Відділом і Спільним Зібранням. Голова Управи заявив на засіданню 31.X, що він за власним вибором вибрав із тих 240 з чимсь посад, що були ухвалені Спільним Зібранням, 20 і кілька посад, які вважав найпотрібнішими, і продиктував їх до протоколу Укрнауки 20 липня, не порозуміючися з інтересованими академиками. Я вважаю за собою не менше право клопотатись, щоб Укрнаука додала ті з поминених ним (ухвалених Спільним Зібранням перед вакаціями) посад, які я вважаю найбільш потрібними. Трудно мені зробити закид, що я тим порушую плани Академії чи роблю щось самочинне! Може я порушую плани Голови Управи, але про плани Академії не можна сього говорити — я не виходив і не вихожу поза спис, ухвалений Спільним Зібранням. Навпаки, в своїх клопотаннях поводжуся завсіди бажанням як тільки можна збільшити продуктивність, видатність і повагу Академії. Не творю дутих комісій, не множу посад для посад. Між моїми співробітниками нема ні мертвих душ, ні мертвих комісій. За три з половиною роки я дав докази тому. В обставинах не дуже-то легких, як відомо кожному, історичні комісії під моїм проводом видрукували 7 книг в академічних виданнях — і 29 коштом Державного Видавництва, понад 600 друкованих аркушів. Коло історичних комісій згуртувалося до 200 постійних учасників наукової праці, не простих кореспондентів — а наукових робітників. Утворилася робоча мережа, яка обхоплює всю територію України і притягає все більше постійних учасників поза межами УСРР. Се вимагало

великого напруження від мене і моїх співробітників. Я з болем відривав на це час від моїх власних наукових праць, котрим би я властиво хотів нероздільно віддати свої останні працездатні роки. Я сильно навантажував моїх співробітників. Такого напруження продовжувати постійно не можна; і я мушу старатись про збільшення числа посад і оперативних коштів на оплату нештатних помічників.

Вповні свідомий того, що й декотрі инші катедри пильно потрібують співробітників і коштів для своїх комісій, і я думаю, що вони самі і Президія повинні робити в тім напрямі пильні заходи. Але з того зовсім не виходить, що я вимагаю ссбе чогось зайвого і мало потрібного, і в ім'я тих инших потреб треба гальмувати мої клопотання. Маю те переконання, що Президія й Управа (сі поняття трудно розділити, бо всі члени Президії заразом члени Управи, а голова Управи віце-президент Академії) не виявляють досить енергії в збільшуванні штатів і коштів Академії. Мені, правда, мало відомі ті заходи, які ними робляться; але скільки я знаю і розумію ситуацію, я уявляю собі, що Президія і Управа занадто пасивні: обмежуються канцелярською одпискою і більше дбають про те, щоб з того малого мінімума, що одержується Академією в результаті, користали ті установи, котрих інтереси вони беруть ближче до серця,— замість того, щоб роз'ясненням потреб ріжних академічних установ, завдань і ваги їх роботи, старатися здобути стільки, щоб того ставало для всіх. Маю тверде переконання, що не вважаючи на трудне економічне становище Української Радянської Республіки, знайшлися б для Академії і більші штати, і значніші кошти, ніж тепер, коли б більше робилося для інформації тих установ, від котрих се залежить, про діяльність, плани й потреби академічних установ. Тоді й те, що удається мині осягнути в сім напрямі, не випиналося б із загальної пропорції посад і коштів, і не було б місця для натяків, нібито я коштом инших установ здобуваю собі посади. Я просив сього року 4 посади, дістану може 3, не більше. Що може значити се в нормальних відносинах для Академії — коли їй потрібно, щонайменше 80—100 наукових посад. На мій погляд, членам нашого зібрання треба б виявляти більшу енергію у власних заходах, а від Президії та Управи — вимагати більшої активности в клопотаннях коло збільшення штатів і коштів та задоволення академічних потреб. Президія і Управа, як представники центральної наукової установи Республіки, повинні неустанно і пильно інформувати всі ті центральні органи, від яких залежить планування і розподіл коштів, про стан праці Академії, її потреби і вимоги, та добиватися відповідного їх узглядження, а не чекати пасивно, який мінімум зістанеться в результаті всіх скорочувань і обкроювань, і потім накивувати в мій бік, що от мовляв Іст.-Філ. Відділ дістав 6 посад, а Грушевському дано дві чи три — ось яка діспропорція. Діспропорції не було б, коли б Президія і Управа більше дбали про добування, як про розподіл, про скріплювання своєї позиції, про ущімлювання опозиції; якби рівно трактували установи опозиційні і «свої», а за те більше уваги віддавали зв'язкам з центральними органами і пильнували проходження в них академичних справ.

З другого боку, Спільне Зібрання повинно вимагати, щоб Президія і Управа держали його в курсі академичних справ, своєчасно подавали їх на його розгляд і рішення, а не ставила перед довершеним фактом. Тепер Спільне Зібрання знає тільки те, що Президія та Управа признає за потрібне довести до його відома, а дуже багато важного проходить поза його відомом, або стає відомим по невчасі. Взяти хоча б се, що ми довідалися на засіданню 31 жовтня.

Виходить, що з яких півроку діскутується справа взаємовідносин

нашої Академії з Всесоюзною. 20 липня голові Управи показали в Укрнауці план Всесоюзної Академії, присланий на відзив Наркомосвіти з поясненням, що сей план уже два місяці лежить в Укрнауці, але голова Управи не виявив до нього ніякого інтересу. Потім сей план прислано на відзив Академії, але голова Управи нашвидку збув його якоюсь канцелярською відпискою, і навіть не повідомив про се Спільного Зібрання після вакацій. Кілька разів воно збиралося в жовтні, не раз мало вільного часу аж забагато, одначе про се нічого не почуло, і тільки Держплан, вдруге запитавши гадки Академії, був виновником того, що Спільне Зібрання про се почуло і могло подумати над такою важною справою,— що так його займала два роки тому. А скільки таких справ проходить для Спільного Зібрання зовсім не відомо? Президія і Управа самовільно, не докладаючи йому, розподіляє суми, рішає справи про посади і т. д. Я згадував, як в травні 1925 р. голова Управи з замголовою Укрнауки на власну руку переробив штати Академії, і навіть не повідомив про се Спільного Зібрання, ні Відділів. Так само не було подано до відома Спільного Зібрання, що в травні 1926 р. Управа (чи Президія) зложили новий проект штатів, завівши туди 104 нові посади, і сей проект Президії — а не плани, ухвалені Спільним Зібранням, були прийняті Наркомосвітою в кошторис 1926/7. Правда, з того кошторису мало що здійснилось — але факт остається фактом, що він укладався за вказівками, даними Президією чи Управою поза Спільним Зібранням. Так само самовільно розподіляє Управа і суми. Тільки формально повідомила вона Спільне Зібрання про розподіл надзвичайної дотації в вересні 1926 р., а про розподіл кільканадцяти тисяч операційних, що прийшли в вересні сього року, навіть і в такій формі не доложено йому. В обох випадках я, довідавшися, старався добути щось на устаткування своїх установ, на оплату вже зроблених покупок — але стрічався з відповідею: вже Управа ухвалила, вже Управа розподілила. Навіть сам факт, що хтось непокликаний довідався про те, що робиться розподіл, стрічався з невдоволенням: як се він довідався, і хто йому розказав секрети Управи?!

Я не маю приступу до діловодства Академії, тому може мої інформації не завсіди точні. Мене запевняли люди добре освідомлені, що в осені 1925 року *Неодмінний Секретар був виходив навіть наказ (так у тексті.— Авт.)* персоналові України — не давати мині ніяких довідок і інформацій. Вони дістаються мині не легко і не повно. Вищесказаним я хочу тільки пояснити, що мене переконало в необхідности шукати корективів мого тяжкого положення, інформуватися в центральних установах і у них робити клопотання для уможливлення наукової роботи. Брати ж при тім дозвіл на ті зносини від України — як рекомендувалося з боку Президії на засіданню 31 жовтня, я не можу — супроти крайне неприязного відношення Управи до мене і моїх (принаймні деяких) співробітників.

Останніми часами Управа просто-таки розтяла і унеможливила всякі відносини між мною і нею. Писання мої до неї, в справах доручених мені історичних установ, вона просто-таки відмовляється приймати, а коли й удається їх доручити — облишає без відповіди. Коли ж я доручаю моїм співробітникам порозумітися устно, голова і секретар Управи поводяться з ними не раз так грубо, з криком і невідповідними виразами, що співробітники всяко ухиляються від таких доручень. Виглядає так, наче б то Управа хотіла б мині як найсильніш докучити, підвести мене під усякі неприємности, унеможливити мині роботу, і наглядно доказати, що всяка праця в Академії буде для мене неможливою, коли я не буду коритись бажанням Управи. Се особливо яскраво ілюструє історія

з будинком, переданим Міськрадою Академії для Історичної Секції — я тому мушу коротко про неї згадати.

До сеї осени Історична Секція і звязані з нею установи, що стоять під моїм проводом, містилися в трьох кімнатах будинку ул. Короленка № 37. Сей будинок в 1924 р. я виклопотав на власність Академії (доти він був в її аренді) у тодішнього голови Виконкому Г. Ф. Гринька [12], щоб там можна було умістити Історичні установи Академії і вселитися мені самому, з огляду на мої прикрі житлові умови (що й досі змушують мене для наукової роботи виїздити з міста на дачу, де я маю змогу принаймні хоч розложити потрібні для занять книги). Призначена Управою для завідування сим будинком Комісія, котрої я був головою, викупила одно помешкання у жильців і тут, в 3-х кімнатах умістилася з початком 1925 р. Історична Секція й инші установи. Думалося, що площу сього приміщення можна буде розширяти далі, але показалося трудним. Тоді літом 1925 р., довідавшися, що сусідня садиба № 35 звільняється Інспекцією праці, я почав клопотатися, щоб її передано Академії спеціяльно для Історичних установ, або инакшими словами — для Історичної Секції. Просив підтримати се клопотання Академію наук, Укрнауку і Наркомосвіту, що вони тоді ж — в серпні 1925 р., й зробили. Але справа затяглася тим, що Окрвиконком призначив сей будинок Секції наукових робітників під Дім Учених; Секції на сю ціль він був непридатний, але вона вагалася між рішучими відмовами від нього і готовністю взяти на якийсь час сей будинок, коли Окрвиконком рішучо не дає нічого иншого. З другого боку, мене запевняли (а я провірити сього не можу), з боку Управи чи Президії Академії Окрвиконком інформовано так, що будинку Історич. установам не треба, бо вони мають і так багато місця. З сим погоджувалося б то, що ті папери, які Управа Академії писала в підтримку мого клопотання за будинок, стилізувалися не так як я просив, а инакше: «для Істор.-Філол. Відділу», або: «для кабінетів і лабораторій Академії» тощо. Освітила се фраза, сказана Неодмінним Секретарем на засіданню 6.VI с. р.— нібито Академія ще раніш клопоталася про сей будинок, і на нього претендують ріжні установи. Се було причиною прикрої діскусії на тім засіданню, в результаті котрої Спільне Зібрання ухвалило записати до протоколу, що треба клопотатися, аби будинок № 35 був переданий Академії, Академія ж призначає його для Історичних установ, чи для Історичної Секції, як стилізували се инші присутні. Тоді ж у червні Наркомос просив Окрвиконком приспішити передачу сього будинка Академії для Історичної Секції, і після сього Міськрада дійсно ухвалила передати сей будинок Академії для Істор. Секції. Здавалось би, що й добре. Так ні. Управа прийняла се наче якусь особисту образу для себе, що в ухвалах Міськради і в паперах Комгоспу говорилось про Історичну Секцію, і окружила справу такою казуїстичною формалістикою, що трохи не лишила нас без будинку. Тим часом як ріжні претенденти облягали виконком домаганням приміщення в опорожненім Інспекцією Праці будинку, Управа відмовлялася його прийняти, вимовляючися тим, що Історична Секція не єсть юридична особа, що Академія не може приймати будинка, призначеного для сеї секції, що це так як би був будинок особисто для мене (?!). Окрвиконком принаглював нас, щоб ми негайно займали будинок, бо инакше він буде відданий в інші руки, а Управа заявляла, що вона не прийме будинку, поки не матиме всіх документів остаточного закріплення будинку за Академією, і тільки за Академією, і так би сказати ігнорувала те фактичне вселення Історичної Секції, яке я мусів перевести, щоб не стратити будинку. На засіданню 31.X Неодмінний Секретар, що являється також членом Управи, заявив, що Управі й досі неві-

домо, що Історична Секція вселилася в сей будинок. В дійсності ж як тільки представник Комгоспу списав перший передаточний протокол з моїм співробітником Глушком, котрому були доручені сі клопотання, я зараз другого ж дня 28 липня письменно повідомив про се Управу, просячи тим часом доручити завідувати сим будинком тій самій комісії, що завідує сусіднім будинком № 37, та ухвалити кошти на видатки, зв'язані з вселенням. Крім того, стрівши акад. Корчак-Чепурківського [13], що тоді заступав котрогось з членів Управи, я і персонально ще просив його, щоб Управа се ухвалила. А що академик Корчак-Чепурківський заявив, що грошей в касі Управи фактичних ніяких нема, я доручив також т. Глушкові [14], з нагоди його поїздки до Харкова, поклопотатися в ФЄУ про спеціяльне асігнування для Істор. Секції на ремонт і устаткування сього будинку. ФЄУ уповажнило Управу зробити для сього позику на рахунок асігнувань 1927/8 р. і двічі написало про се Управі, але Управа лишила се без наслідків, і ні сама не зробила такої позики, ані не передала сього права Історичній Секції чи мині. Так само без усяких наслідків зісталося кілька папірців, що писав я до Управи в серпні і вересні, просячи зробити то се то се в справах ремонту і устаткувань. Не завсіди навіть удавалось сі папірці доручити: голова Управи відмовлявся їх прийняти з вищенаведених мотивів — що Академія не прийняла сього будинку, і не може його прийняти, поскільки він призначається для Історичної Секції. Все се поставило мене і моїх співробітників в крайнє тяжке становище. Коли Управі хотілось показати, як вона може докучити, то вона се вповні осягла: вона зіпсувала мені і кільком моїм співробітникам вакації і знизила нашу працездатність в високій мірі. Протягом серпня, вересня, жовтня ми мусіли робити розпучливі зусилля, щоб позичити приватно кошти на необхідний ремонт, перевести бодай в якійсь мірі вселення установ до будинку № 35, і билися з одного боку об лід непризнання Управою сього факту, з другого — з ріжними претензіями, які ставив комгосп до нас як фактичних мешканців сього будинку, включно до загроз штрафами за невиконання приписів чистоти і порядку — тим часом як Управа, нічого не відповівши на моє писання про тимчасове завідування комісією № 37 і тільки устно кілька разів заявивши незгоду на се, ані вказала нікого, хто мав би бути за се відповідальним, але не дала ніяких коштів на технічну обслугу. Так се триває до нинішнього дня — 7 листопада — хоча 22.X. Управа вже формально прийняла будинок від Комгоспу *. Уже після засідання, 4.XI повторився такий інцидент коли співробітник, післаний до Управи з папірцем в справі будинку № 35 звернувся до секретаря Управи, той не прийняв паперу, а післав його до голови Управи, а що голови під той час не було, співробітник подав папірець для регістрації регістраторці і та спочатку прийняла, а потім — одержала відповідне роз'яснення, вибігла за співробітником, догнала його і встромила йому сей злощасний папір назад в руки, пояснюючи, що секретар не велів її його приймати.

Але одночасно так би сказати ігноруючи вселення наших установ до будинку № 35, Голова Управи двічі звертався до керівничого Комісії Зах. України Ф. Я. Савченка з домаганням, щоб він опорожнив помешкання в будинку № 37 з погрозами, що він його «виживе» відти. Не спитавши мене, чи помешкання в № 37 буде опорожнено Історичними

---

* 9 листопада я одержав повідомлення Управи, що вона прийняла будинок і рахує його за Історичними установами УАН, що працюють під моїм головуванням.— *М. Г.*

Установами, що знаходяться під моїм головуванням, Управа роздала сі кімнати нібито мною опорожнені иншим установам, і наказує їм займати їх, бо инакше вона віддасть сі кімнати иншим. Се справді виглядає на «виживання» мене і моїх установ, коли з одного боку зістаються без відповіді папери писані до Управи в справі вселення до будинку № 35, а з другої сторони до приміщень № 37 закликаються вселятися ріжні установи. Ся мало поважна кампанія проти мене і моїх установ, на жаль, стає вже сюжетом улиці, обростає ріжними легендарними подробицями і понижає авторитет не тільки мій і поодиноких членів Президії Академії, але кидає якесь сміхотворне світло і на неї саму, прибираючи її в ріжні подробиці миргородської історії про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем.

Свого вершку дійшла вона в отсій телеграмі, котрої офіціяльно завірену копію я одержав в Наркомосвіті.

31.X. 20 г. 33 хв. з Київа Харків Артема 29 Наркомос Скрипникові

Згідно постанови Спільного Зібрання всіх академіків застерігаємо, що Хведір Савченко не має ніякого офіціяльного уповноваження клопотатись в справах Академії. Спільне Зібрання уважає його самостійні виступи за цілком неприпустиме. Президент Липський, Віце-президент Єфремов, Неодмінний Секретар Кримський.

Як бачимо з дати, ся телеграма була вислана після Спільного Зібрання, на котрім я заявив, що тов. Савченко їздить до Харкова з мого доручення. Телеграма ся вислана на адресу тт. Скрипника, Ряпко [15], Озерського [16] і Бутвина [17], викликала там сенсацію. На мій погляд, епітет «неприпустимий» в повній мірі належить до сього вчинку Президії. Два роки тому я мав нагоду продемонструвати Спільному Зібранню лист Неодмінного Секретаря до Замголови Укрнауки, де він доводив йому, що ні одному слову мойому не можна вірити. Тепер маємо колективний і сугубо офіційний виступ цілої Президії, звернений на діскредитування моєї діяльности.

На кінець іще про сам протокол 31.X. Він служить типовим взірцем сього складання протоколів, проти котрого не раз протестував я, і не один я. Неодмінний Секретар складає його після засідання, на підставі своїх заміток. Складає його в формі оповідальній, за своїми уподобаннями: що хоче розписує широко, чого не хоче упускає; надає освітлення, корисні для Президії, а не корисні для опозиції. Потім се приноситься в готовім, переписанім виді, заслухується і дається для підпису. Пропозиції щось змінити приймаються з неохотою. Се значить ламати літературний виріб Неодмінного Секретаря.

Кінець кінцем, або робляться якісь, можливо найменші поправки, або секретар апелює до більшости і обстоює свою стилізацію голосуванням, незалежно від того, як проходила діскусія в дійсности: або нарешті протокол так і зістається формально незатвердженим — що не виключає того, що він таки йде в оборот, і протоколи в незатвердженій редакції подаються вищим органам.

От і в сім протоколі: хто читаючи його і бачачи моє ім'я між присутнім догадається, що дискусія велася в моїй неприсутности. Чи такі фрази: «Спільне Зібрання прохало назвати...» «Спільне Зібрання винесло постанову...» означають переведене голосування і одноголосний його вислід, чи се тільки літературні окраски оповідання, зложеного Неодмінним Секретарем.

Свого часу акад. Перетц рекомендував прийняти практику Ленінградської (тепер Всесоюзної) Академії: записувати тільки ухвали, під час самого засідання, і при закінченню його тут же зачитувати і підписувати. Сей спосіб годилося б прийняти і Укр. Академії, щоб обминну-

ти довгі, безплодні і не раз дуже прикрі діскусії з приводу таких оповідальних протоколів,— з тим додатком, щоб копії протоколів обов'язково роздавались всім членам на наступнім засіданню.

Київ, 7 листопаду 1927 р.

Академик М. Грушевський

ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, відділ рукописів,— Ф. 1, од. зб. 27606, арк. 1—16. Авторизований машинопис.

[1] *Шапошніков* Володимир (1870—1952) — хімік-технолог, дійсний член АН УРСР з 1922 р.

[2] *Савченко* Федір Якович (1892 — репресований в 1931 р.) — історик і публіцист, д. чл. НТШ з 1927 р., керівник Комісії заходознавства і американознавства і Комісії Західної України в Історичній секції ДУАН. Один з найближчих співробітників М. Грушевського, виконував його спеціальні доручення.

[3] *Яворський* Матвій Іванович (1886—1937) — історик, політичний діяч. Очолював Інститут марксизму-ленінізму. З 1929 р. дійсний член ВУАН, автор перших курсів історії України в марксистсько-ленінському освітленні.

[4] *Єфремов* Сергій Олександрович (1876—1937) — політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик літератури, д. член НТШ і ДУАН.

[5] *Іванець* Григорій Антонович (?—1928) — секретар Правління ВУАН та секретар Археографічної комісії.

[6] *Гермайзе* Осип Юрійович (1898—?) — історик, професор Київського інституту Народної освіти, секретар Історичної секції ВУАН. Засуджений у процесі СВУ.

[7] *Щербина* Володимир Іванович (1850—1936) — історик, педагог, громадський діяч, член-кореспондент ВУАН, керував комісією історії Києва і Правобережжя.

[8] *«Україна»* — науковий журнал з питань українознавства, виходив у Києві в 1914—1930 рр. Вийшло 43 номери.

[9] *«Записки* історично-філологічного відділу ВУАН» — журнал виходив у Києві в 1919—1931 рр. (2 томи).

[10] *Київ* та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.

[11] *«Первісне* громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні» — науковий щорічник, виходив у 1926—1930 рр., всього 8 книжок.

[12] *Гринько* Григорій (1890—1938), радянський політичний діяч, комісар Освіти УРСР у 1920—1923 рр.

[13] *Корчак*-Чепурківський Овксентій (1857—1947), гігієніст та епідеміолог, д. член УАН з 1921 р.

[14] *Глушко* Сильвестр (бл. 1896—?) — історик України з школи М. Грушевського, репресований у 1934 р.

[15] *Ряппо* Ян (1880—1958) — радянський діяч, співтворець системи народної освіти, заступник наркома освіти УРСР.

[16] *Озерський* Юрій (1896—?) — педагогічний і політичний радянський діяч. На відповідальних посадах у НКО, викладач Харківського ІНО.

[17] *Бутвин* Василь Юхимович (1888—?) — заступник начальника фінансово-економічного управління НКО УРСР.

В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ *(Київ)*
С. В. АБРОСИМОВА *(Дніпропетровськ)*

ЛИСТИ Я. П. НОВИЦЬКОГО ДО Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Яків Павлович Новицький (24.X.1847 — 19.V.1925) — автор і упорядник близько 40 праць та збірників документів з історії, археології, фольклористики, природознавства, статистики, запорозької козаччини, м. Олександрівська і загалом Катеринославщини [1]. Більш як півстоліття свого життя присвятив він різнобічній науковій діяльності, зібрав значні археологічні, історико-етнографічні й природничі колекції, записав сотні пісень, легенд, переказів, спогадів старожилів, зафотографував майже всі церкви та історико-архітектурні пам'ятники краю, організував краєзнавчий історичний музей у м. Запоріжжі та окружний архів, врятувавши багато історичних пам'яток і документів. Завдяки довголітнім польовим пошукам Я. П. Новицький наповнив свої праці цінними матеріалами, які органічно доповнювали академічні та документально-описові праці А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького, М. С. Грушевського та ін. Крім того, він був єдиним істориком Запоріжжя і козаччини, що ретельно опрацював і використав місцеві архіви, запровадивши до наукового обігу унікальні документи.

Праці Я. П. Новицького високо цінував і використовував у своїх дослідженнях Д. І. Яворницький. Про його етнографічні збірки й видання пам'яток фольклору схвально відгукувався М. Ф. Сумцов [2], «Нестором української етнографії» назвав вченого посмертно М. С. Грушевський [3]. З приводу 50-річчя наукової діяльності заслуги Я. П. Новицького були відзначені обранням його у 1924 р. членом-кореспондентом Української АН.

В серпні 1924 р. 70-річний Я. П. Новицький написав листа до ВУАН про створений ним архів у Запоріжжі, який на той час намагалася ліквідувати місцева влада. Лист не зберігся, але в протоколі № 7 засідання Археографічної комісії АН від 10 серпня 1924 р. зафіксовано: «Заслухано лист Якова Павловича Новицького про стан архівної справи в м. Олександрівському (тепер м. Запоріжжя) та про його власну працю над архівними матеріалами. Постановлено: передати його листа М. М. Ткаченкові в зв'язку з його командируванням на Катеринославщину» [4]. Ткаченко відвідав Запоріжжя і мав розмову з Новицьким, ознайомився зі збіркою матеріалів XVII—XIX ст., що містилася в губернському, потім окружному архіві. Про свою поїздку він звітував 12 жовтня на засіданні Археографічної комісії (протокол № 10) [5]. Можливо, саме за порадою М. М. Ткаченка чи з власної ініціативи після остаточної ліквідації архіву Я. П. Новицький забрав частину матеріалів до своєї квартири, завдяки чому вони збереглися в його колекції.

У жовтні 1924 р. М. С. Грушевський листовно повідомив Я. П. Новицького про обрання його до Академії наук. Вченому було запропоновано створити у Запоріжжі краєзнавчий гурток і подати для видання

АН якусь із своїх нових праць. Новицький надіслав до Києва підготовлену ще у 1917 р. до друку працю «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности», пропонуючи мапу та ілюстрації до неї [6]. В Києві рукопис був розглянутий, висловлено кілька зауважень. Зберігся лист-відповідь на них Я. П. Новицького, де він відзначав, що вислав на ім'я М. С. Грушевського мапу Хортиці та інші матеріали і висловлював бажання цю останню працю «бачити... в друці, поки ще живий». Одночасно вчений повідомляв, що переписав історичні пісні згідно з новим правописом, які хотів запропонувати історичній секції ВУАН, та збірник побутових пісень для Етнографічної комісії [7]. Тоді ж Я. П. Новицький надіслав М. С. Грушевському свій життєпис, який у 1925 р. був опублікований в «Україні» [8]. Однак саме в той час був остаточно закритий архів, а історик позбавлений роботи. В листі до М. М. Ткаченка він писав: «Поділюся з Вами своїм горем: посада завідуючого архівом ліквідована, цілий архів з 1798 р. приречений на знищення миттю, я залишився без місця, без засобів до існування взагалі. Покищо тимчасово прилаштувався в одній школі... в якості діловода за 2 крб. у місяць, але ця служба для мене затяжка, місячне утримання у 2 крб. не забезпечує...» [9]

Незабаром Я. П. Новицький помер, так і не дочекався з друку своїх останніх праць. Брошура про Хортицю в архіві АН УРСР (Археографічної комісії, історичної та історико-етнографічної секцій) не збереглася, як і збірка пісень [10]. Вважалося, що у 1930—1940 рр. був розпорошений чи знищений і особистий архів дослідника, тому історики Запоріжжя і козаччини посилалися лише на кілька документів, що збереглися в Державному архіві Запорізької області [11]. Про втрату зібрання і особистих документів Я. П. Новицького пише і правнук вченого А. С. Бровко у нещодавно опублікованих спогадах, зазначаючи, що якийсь В. Білий у 1925 р. забрав кілька ящиків з паперами прадіда нібито для якогось київського інституту [12].

Проте, як архів, так і колекція Я. П. Новицького збереглися. Після його смерті Етнографічно-фольклорна комісія, по якій вчений був обраний до ВУАН, винесла рішення придбати архів небіжчика. До Запоріжжя був терміново відкомандирований співробітник комісії, особисто знайомий з Я. П. Новицьким і відомий у науці кількома розвідками з етнографії, В. В. Білий [13]. Взяті у родини вченого папери були доставлені у Київ на вул. Короленка, 54 (сучасний будинок Президії АН України). В. В. Білий був першим, хто опрацював архів Я. П. Новицького і підготував грунтовну розвідку про нього. Порівняння використаних у статті матеріалів з наявними документами свідчить, що В. Білим архів Новицького був переданий повністю і з нього слід зняти звинувачення у авантюризмі. Більше того, за кілька годин до смерті саме до В. Білого Я. П. Новицький написав останнього листа, в якому ділився сокровенним: «Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого не можливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік, аби охота та здоров'я».

У своїй статті В. В. Білий відзначив, що архів знаходиться у ВУАН, де наявні і останні фольклорно-етнографічні збірники Я. П. Новицького, над якими він працював до останніх хвилин життя [14].

У повідомленні про діяльність Етнографічно-фольклорної комісії за 1925 р. її голова акад. А. М. Лобода відзначив, що архів комісії «збільшився придбанням рукописів Я. П. Новицького, що їх після смерті небіжчика було перевезено з Запоріжжя Володимиром Білим» [15].

До обробки архіву Я. П. Новицького були залучені і співробітники Археографічної комісії на чолі з О. С. Грушевським. Останній доповідав

30 жовтня 1926 р. на засіданні Археографічної комісії (протокол № 8), що його група «впорядков[увала] матеріали, що залишилися від небіжчика Я. П. Новицького». Доповідач, між тим, завважив, ніби «особливо цікавих серед них (матеріалів.— *С. А., В. У.*) не знайшлось»[16]. І все ж визнано було за доцільне розчленувати архів та колекцію Я. П. Новицького. Окремо виділили частину особистого листування вченого та колекцію документів про м. Олександрівськ, які передали до історико-географічної комісії АН. Наприкінці 1929 р. листування та колекція з останньої перейшли до Археографічної комісії (довідки 16.XII та 29.XII.1929 р.)[17]. На Україні вже йшли репресії, почався процес СВУ, комісії АН і вся система Академії знаходилась в стані постійних реорганізацій і була під пильним контролем. Об'єктом особливих нападок та репресій стала Етнографічна комісія. У 1927 р. були заарештовані її співробітники В. М. Щепотьєв, С. Г. Терещенкова, М. З. Левченко. Тяжко хворів і 1 січня 1931 р. помер голова комісії А. М. Лобода. Володимир Білий був підданий нищівній критиці газетою «Комуніст» від 11 липня 1933 р. за збірник про чумаків. Тут говорилося: «Тонко пропагує буржуазні погляди праця Білого «Чумаки». Буржуазно-націоналістичну й куркульсько-реакційну контрабанду протягують тут замасковано... проводиться странна апологетика демократизованого «селянського», свого ріднесенького (як того й вимагає нацдемівська теорія «безбуржуазності») українського торговельного капіталу». Етнографічна комісія була ліквідована, більшість її членів репресовано.

В той час почалося невиправдане переформування академічних архівів, їх збірок, колекцій, особистих фондів. Чимало все ж вдалося врятувати завдяки сумлінню людей, що знали цьому ціну. Так, Етнографічна комісія 13 квітня 1931 р. повідомила Всенародну Бібліотеку України, що має передати ряд матеріалів, серед яких і збірка Я. П. Новицького[18]. 14 липня передача відбулася. Так частина особистого архіву та історико-географічна колекція Я. П. Новицького опинилася в Бібліотеці Академії наук. Друга її частина, що складалася з листування, біографічних матеріалів і великої фольклорно-етнографічної колекції, залишилася у Етнографічній комісії, на базі якої виник Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ).

Нині відома і доля бібліотеки Я. П. Новицького. Зберігся повний каталог бібліотеки, ретельно укладений самим ученим у 1918 р. Зібрання складалося, згідно з класифікацією власника: з 26 видань з філології: 143 видань і збірника з 20 статей з історії, археології, етнографії, бібліографії і спогадів; 42 видань з географії, статистики, описів подорожей; 80 назв публікацій з природознавства, медицини, сільського господарства, технології, мистецтва та 42 книг довідкового характеру. Тобто, це 333 видання і збірка 20 статей Я. П. Новицького[19]. Згідно з актом, Етнографічно-фольклорна комісія, вивчивши каталог, «придбала від спадкоємців покійного члена-кореспондента Академії наук Я. П. Новицького» 153 найцінніші видання, потім ще додатково 11 видань. Згодом ці книги були передані (за актом) до бібліотеки Археографічної комісії АН[20]. На сьогодні вони знаходяться в ЦНБ АН України та кількох академічних інститутах.

П'ять книг з бібліотеки Я. П. Новицького зберігається і в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. Це видання XVIII ст.: історична праця І. Болтіна 1788 р. (два томи), «Краткое землеописание Российского государства» 1793 р., «Плен и страдания россиян у турок» 1790 р., «Простое землеописание Россиіского государства» 1787 р. Дані книги не названі в каталозі 1918 р. і, очевидно, були передані до музею Д. І. Яворницького раніше самим Я. П. Новицьким.

В цьому самому музеї зараз зберігаються також деякі археологічні експонати, передані Я. П. Новицьким, та його особисті речі (люлька, п'ять ікон, хрест, ваза, картина «Український пейзаж» 1900-х років тощо).

Особистий архів Я. П. Новицького становить окремий фонд (202) відділу рукописів ЦНБ АН України — 233 од. зберігання. Документи відображають всі періоди діяльності вченого, починаючи з учителювання в школах Олександрівського повіту (1868—1878) і аж до 20-х років, коли Я. П. Новицький був директором краєзнавчого музею і завідуючим губархівом. Особливо цінними є матеріали про найменш відомі сторінки біографії вченого післяреволюційного періоду. Вони свідчать, що до самої смерті Я. П. Новицький намагався рятувати, збирати та зберігати старожитності, переконувати місцеву владу в необхідності цієї роботи, був пропагандистом (особливо серед молоді) історії запорозького козацтва і краю в цілому. Він продовжував вести розкопки і щорічні експедиції, робив численні довідки, складав карти, давав консультації спеціалістам-історикам, збирав документи, продовжував писати. Збереглися, наприклад, відозви про організацію краєзнавчого музею 1922 р. та детальна його історія за 1915—1923 рр. (ф. 202, од. 33), неопубліковані історичні нариси вченого про м. Нікополь (од. 31), с. Федорівку Запорізької обл. (од. 225, а також II.24874—24877), продовження історії м. Олександрівська за 1806—1891 рр. (зарисовки і документи — ф. 202, од. 215; I.11566, 11568, 11571, 11572), замітки про розкопки на Хортиці 1898 р. (I.7859), нарис «Урочища правой стороны Днепра от порога Ненасытца до острова Хортица» (ф. 202, од. 216).

Особисті матеріали Я. П. Новицького збереглися і в інших фондах ЦНБ: документи Костянтинових-Новицьких 1780—1858 рр. (II.24900—24903, 24909—24917); комерційні справи батька П. Новицького 1805—1852 рр. (II. 24865—24873); документи комісії по підготовці проекту святкування 100-річчя м. Олександрівська, яку очолював вчений, за 1903—1906 рр. (II. 24898); офіційне листування Я. П. Новицького 1900—1923 рр. (II. 28034—28043, I. 11574—I. 11575), нотатки до лекції «Острів Хортиця» та виписки з історії запорозького козацтва (I. 11573).

В ЦНБ АН України знаходиться і його досить велика колекція документів, що стосується м. Олександрівська (справи ратуші 1797—1877 рр.: II. 23661—24144, 24886—24896, ф. 202, од. 193, I. 11569; духовного правління Олександрівська, Новомосковська, Павлограда, Маріуполя 1773—1840 рр.: II 24156—24530, 24897; архів маршалків шляхти 1796—1908 рр.: II. 24531—24622, 24628—24659, 24663—24852, 24879—24885; «ревізькі сказки» 1811—1850 рр.: II. 24623—24627, 24660—24662, 24898-в, ф. 202, од. 218; справи про дворянство 1841—1910 рр.: II. 24822, 24853—24864, ф. 202, од. 194; документи мирового посередника 1861 р.: II. 24878; церкви Олександрівської фортеці 1789—1810 рр.: II. 24899; окремі справи 1773—1891 рр.: II. 28898-а, 28032—28033, I. 11567, 11570, 11592—11594, ф. 202, од. 219, 198—200, 220—222) та запорозького козацтва (документи з архіву Коша Війська запорозького за 1770—1771 рр. про Дніпровську лінію, надіслані вченому А. О. Скальковським: II. 24904—24908, I. 11050) [21].

Окрема збірка документів Я. П. Новицького (ф. 4), що налічує 164 одиниці зберігання, є у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Тут представлені документи власного походження 1862—1924 рр. (од. 1—15). Особливо цікаві щоденники вченого за 1898—1899 рр. (од 4, 5), два варіанти його автобіографії (од. 2), довідка про історію роду з XVII ст. (од. 2) та замітки про родинні справи за 1874—1914 рр. (од. 6), повний перелік переданих

вченим речей до краєзнавчого музею у 1922 р. (од. 19), список членів гуртка «Краєзнавство» та «Українознавство» в Запоріжжі (од. 142), декілька чернеток авторських праць — «Острів Хортиця, урочища, скелі, гори тощо» 1910—1918 рр. (од. 18), план та початок «Історії Олександрівська» з документами та некрополем (од. 20). У фондах ІМФЕ зберігається фольклорна частина колекції Я. П. Новицького: численні записи запорозьких, чумацьких, гайдамацьких, історичних, сімейних, обрядових, ліричних, жартівливих, купальських пісень, веснянок (од. 24—48, 153, 164), переказів та легенд про могили, історичні пам'ятники тощо (од. 163) у записах Я. П. Новицького, Г. Димінського, Б. Грінченка, О. та А. Руданських, Данилевського, Гнилосирова, Савченка, Демуцького, Кибальчича, Ільченка, В. Магера, Іващенка, Т. Біленького, Л. Ільницького, Лавриненка, Косменяка, Ф. Носа. Тут зберігається також кілька копій документів («ревізькі сказки» 1816—1838 рр.— од. 22), замітки про фотографування та власне фотографії Дніпра, історичних пам'яток Запоріжжя, Катеринославщини (од. 16—18, 133—135), фотокартки самого Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького (од. 132).

Невеликий фонд Я. П. Новицького (12 од.) існує також у Державному архіві Запорізької обл. (ф. 161). З оригінальних документів та автографів вченого тут зберігаються: чернетки з історії, етнографії та археології Запоріжжя (од. 1), фольклорні записи Я. П. Новицького 1876—1897 рр. (од. 1, 3) та остання значна праця вченого, що залишилась неопублікованою, «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности» 1917—1918 рр. (од. 4). Невідомо, коли і за яких обставин ці документи передані до архіву. У 1980 р. родичі краєзнавця Ф. Ф. Гешапова передали його власноручні конспекти автобіографії Я. П. Новицького та відомих праць про нього (од. 6, 8—9), конспекти його досліджень (од. 10—12), копію «Истории города Александровска» (од. 5) та кілька фотографій (од. 7).

Особливе значення для характеристики життєвого і творчого шляху Я. П. Новицького має його листування, яке також збереглося (хоч і не повністю). Нам відомі листи Я. П. Новицького до В. Б. Антоновича (ЦНБ, III 47082 ; 1904.4.X; III 66972 : 1882.3.I), Б. Грінченка (III. 38876 : 1902.19.X; I. 7859 : 1882), В. Науменка (III. 11170 : 1892.28.I), О. Лашкевича (III. 9860 : 1888.30.IV; III. 9858 : 1888.1.I), Є. І. Борца (I. 11576 : 1913.6.III), чернетки його листів та відписок іншим особам (ІМФЕ, ф. 4, од. 129). Збереглися і листи до Я. П. Новицького: В. Бернштама (ЦНБ, I. 11578 : 1890.18.II), П. Бондіна (I. 11580 : 1910.26.XII), Є. І. Борца (I. 11578 : 1916), П. Гейцига (I. 11581 : 1911), Д. Дорошенка (I. 11582 : 1913.12.IV), А. Ігнатенка (I. 11583 : 1913.13.II), Канкріної (ф. 202, од. 228—230 : 1907—1914), Р. Квітки (ф. 202, од. 176 : 1923.20.X), А. Красенка (ф. 202, од. 104 : 1889.26.III), В. Курилова (I.11584—11585 : 1907), В. Молодцова (ф. 202, од. 231 : 1910.27.IV), Д. Сигаревич (ф. 202, од. 232), С. Соловйова (I. 11586—11587 : 1904—1905), С. Ясинського (I. 11588—11589 : 1913). Ціла підбірка листів до Я. П. Новицького зберігається в ІМФЕ. Це листи від Н. Анієнка, В. Антоновича, В. Біднова, О. Бекетова, Н. Білогор, В. Беренштама, Я. Богданова, Н. Бурсакова, А. Гогоцької, А. Єгорова, А. Ісерович, П. Заболотського, Загнибіди, Г., П., Л. Залюбовських, Канпенецького, П. Коп, Н. Коришева, Н. Корсовцева, Корсуна, М. Корфа, Красицького, А. і Ф. Лебедінцевих, А. Лоначевського, Д. Марковича, А. Матвєєва, А. Миклашевського, П. Новицького, Д. Піддерєгина, О. Поля, А. Промислова, А. Русова, П. Рябкова, О. Сластьона, В. Сидорова, Д. Синегубова, С. Соловйова, Н. Срединського, І. Срезнєвського, В. Стельмашенка, Степанова, М. Сулькевич, М. Сумцова, В. Тарновського, Трем-

сенко, Н. Федорова, І. Фесенко, К. Шейковського, Д. Яворницького (ф. 4, од. 49—101, 139). Тут знаходиться також основна підбірка офіційного листування Я. П. Новицького з установами, організаціями, редакціями тощо (од. 102—128, 136—137; 140).

Нещодавно М. М. Олійник-Шубравська опублікувала листи Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького, які викликали великий інтерес не лише у науковців, а й у всіх, хто цікавиться історією України [22]. Надзвичайно образні, ліричні та досить інформативні листи Д. І. Яворницького свідчать, що ці історики запорозьких старожитностей були не лише колегами, а й щирими друзями, розкривають їхні творчі плани, систему і методику наукового пошуку, показують людські якості двох авторитетних знавців історії запорозької козаччини.

Відповіді Я. П. Новицького залишились неопублікованими. «Ми не маємо листів з боку Новицького»,— зауважує правнук вченого А. С. Бровко [23]. Однак, на щастя, ці листи збереглися в архіві Д. І. Яворницького, що знаходиться, головним чином, у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. Саме ці листи ми і подаємо в даній публікації повністю, зберігаючи особливості мови та пунктуації оригіналу, адреси, правки і дописки.

[1] Див. автобіографію та бібліографію: Україна.— 1926.— Кн. 1.— С. 181—191; *Чернявський Д. Ф.* Катеринославщина: історія, природа, діячі. Бібліографічний покажчик.— Катеринослав, 1919. Існує кілька життєписів Я. П. Новицького, які базувалися, головним чином, на його опублікованих працях та автобіографії: Я. П. Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі — ЛЕУАК).— 1912.— Вип. VIII; *Жарко М. Я.* Я. П. Новицький // Дніпрові хвилі.— 1912.— № 18—19; *Єфремов П. О.* Я. П. Новицький: Некролог // Зоря.— К., 1925.— № 6; *Чернявський Д.* Яків Павлович Новицький // Україна.— 1926.— Кн. І.— С. 185—191; *Білий В.* Я. П. Новицький // Записки історико-філологічного відділу УАН.— 1926.— Кн. 7—8; *Чабаненко В. А.* Шукач фольклорно-етнографічних скарбів // Нар. творчість та етнографія.— 1965.— № 6; *його ж.* Дослідник Хортиці // Вітчизна.— 1973.— № 1.

[2] *Сумцов М. Ф.* Современная малорусская этнография // Киев. старина.— 1892.— Кн. 10.— С. 37.

[3] *Україна.*— 1925.— Кн. 6.— С. 183.

[4] *ЦНБ АН України.* Відділ рукописів, ф. X, од. 10728.— Арк. 42 зв.

[5] *Там же.*— Од. 10733.— Арк. 52.

[6] *ІМФЕ.*— Ф. 4—3, од. 129.— Арк. 4—5 (лист Я. П. Новицького від 23.X.1924 р.).

[7] *Там же.*— Арк. 7—8 зв.

[8] *Там же.*— Арк. 6—6 зв.

[9] *Там же.*— Арк. 8 зв.

[10] Публікацію «Острова Хортиці...» за копією Запорізького обл. архіву з № 10 (1990 р.) почав журнал «Трибуна». Нещодавно обидва рукописи були нами віднайдені.

[11] *Кіценко М.* Хортиця в героїці і легендах.— Дніпропетровськ, 1972.— С. 33, 38, 86.

[12] *Бровко А.* Хто він — Я. П. Новицький // Наука і суспільство.— 1990.— № 4.— С. 71—75.

[13] *Білий В. В.* З матеріалів до історії української етнографії // Етногр. вісн.— 1927.— Т. 5; *його ж.* Оповідання українських завміральників // ЦНБ АН України.— Відділ рукописів.— Ф. 33, № 730 (рец. С. Маслова), ф. X, дод. 5377—5478.

[14] *Білий В.* Я. П. Новицький..; *його ж.* Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. Збірник.— Дніпропетровськ, 1929.— Т. 1.— С. 235—260.

[15] *ЦНБ АН України.* Відділ рукописів.— Ф. 37, од. 217.— Арк. 1—4; див. також: *Лобода А.* Судьбы этнографии на Украине за 1917—1925 гг. // Этнография.— М., 1926.— Ч. 1—2.— С. 201—210; *Peleński I.* Ukraińska etnografia łat ostatnich // Ruch słowiański.— 1930.— N 3.— S. 154—164.

[16] *ЦНБ АН України.* Відділ рукописів.— Ф. X, од. 10751.— Арк. 85 зв.

[17] *Там же.*— Од. 8119.— Арк. 1; Од. 8113.— Арк. 1.

[18] *ЦНБ АН України.*— Ф. X, од. 8119.

[19] *Там же.*— Од. 7144, 13 арк.

[20] *Там же.*— Од. 7142—7143, 12 арк.

[21] Див. публікації: *Материалы для истории запорожских казаков: из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771 гг.* / Под ред. Я. П. Новицкого // ЛЕУАК.— 1909.— Вип. 5.

[22] *50 листів* Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького // Наука і суспільство.— 1988.— № 6.— 9, 11.

[23] *Бровко А.* Хто він...— С. 72.

№ 1

Харьков
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому,
стипендиату профессорского звания,
спросить в университете

Александровск
Я. П. Новицкий

Александровск 16 сентября 83

Недавно получил от Вас, многоуважаемый Дмитрий Иванович, письмо и книжку. Очень рад удачам Вашей поездки на низовья Днепра и крайне интересуюсь видеть и Вас лично, и Вашу коллекцию предметов, найденных при раскопках.

К Вашему счастию я нашел таки № 55 «Одесск[ого] Вест[ника]» за 1876 г.[1] у своего брата и взял, поклявшись возвратить в скорости. Этот № я посылаю Вам в отдельном пакете, прошу Вас берегите его. Как увидите, проба пера была неудачная, и я теперь бы не подписался бы под статьей, но все же найдете в ней вещи, не безинтересные для избранной Вами темы.

14 и 15 сентября был на о[строве] Хортице с целью проверить и дополнить план, присланный Вами при книге. План этот я также возвращаю с некоторыми дополнениями, но прошу Вас не пускать его в ход, пока я сам не приеду в Харьков. Буду на днях.

До скорого свидания.

Крепко жму руку.

Ваш Новицкий.

ДІМ ВР, КП—76725 / Арх—15617, арк. 1.

№ 2

Харьков
Немецкая ул[ица], дом № 6, кв[артира] № 7
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий

Александровск 18 декабря 83

Сердечно рад видеться с Вами, дорогой Дмитрий Иванович, но решительно не могу сказать, встречу ли Вас на Славгородской станции, т[а]к к[а]к жена моя сильно заболела, и я безотлучно сижу дома. Если ей будет лучше — обязательно выеду.

Приношу Вам искреннюю благодарность за высылку «Топографич[еского] очерка Запорожья» [2]. При первом удобном случае скажу Вам свое слово о книжке, пока же замечу, что очерк имеет громадный науч-

---

[1] Тут була надрукована стаття Я. П. Новицького «Остров Хортица на Днепре».

[2] *Эварницкий Д. И.* Топографический очерк Запорожья. Окремі відбитки із «Харьковских губернских ведомостей», 1883.— 32 с. Див. також: Киевская старина. 1884. Т. VIII. С. 33—54; Т. IX, С. 177—200; Т. X. С. 392—422.

ный интерес, и я от души приветствую появление этой части серьезного и солидного Вашего труда.

Крепко жму Вашу руку.

Горячо преданный Я. Новицкий.

Шлю поклон Багалею, Сумцову, Степанову, Щеголеву[1]. Последний выслал мне «В[орсклу]»[2], но не у кого узнать адреса, чтобы отправить письмо автору.

ДІМ, ВР, КП—76726 / Арх—15618, арк. 1.

№ 3

Харьков
Немецкая ул[ица], д. 6, кв[артира] 2
Его высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
26.05.1884 р.

Александровск, 26 мая 84

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович.

Очень рад, что скоро увижусь с Вами. После 1 июня надеюсь поселиться в Кичкассе, где Вы найдете меня, спросив предварительно квартиру в лавке Ремпеля. За лодкой остановки не будет, стариков надеюсь разыщу, но что делать с землемером. В Александровске есть дрянцо, пьянюжка-ледаще, да и тот занят. Впрочем я и не посоветовал бы его Вам, т[а]к к[а]к дело изготовления планов Сечей (замедлилось) бы на очень и очень продолжительное время. Разве г. Ясинский с Вами не едет? На всякий случай пишу сегодня в Екатеринослав, не изыщут ли там к Вашему приезду.

Сегодня был в Кушугумовке и, случайно, нашел преинтересную бабу, песен запорожских знает чертову тьму и не глупа выпить. Но это не все, есть еще забористее для Вас. У этой самой бабы уцелел медный кухоль запорожцев, которым она очень дорожит, как наследством запорожца-деда. Думаю, что кухоль можно купить не прежде, как изрядно подвеселить и расположить к себе бабу. В Кушугумовку поехать стоит (12 верст от А[лександров]ска), и я не отстану. Там можно поесть рыбы, раков и, пожалуй, покормить комаров и мошек. Последния ощущения, сами знаете, приятны для воспоминаний.

Ваша статья «Остров Хортица»[3] меня очень интересует. Привезите, захватите с собою и наклеенный [...] * Гайдамаки (фотографія).

Статьи о Вашей лекции читаются здесь с интересом (газета «Днепр»)[4] и всеми. Прекрасно Вы сделали, что поспешили с оговорками. Я хотел было, на некоторые, теперь оговоренные места, возражать Вам в письме. Для дела это важно, т[а]к к[а]к я с большим уважением отношусь и к Вашим исследованиям и той богатой теме, какую Вы избрали. Щирый Вы козак и за это люблю Вас безконечно.

До свидания, крепко жму руку.

Ваш Я. Новицкий.

Если возможно, напишите два слова, какого числа будете в А[лександров]ске или на Кичкассе.

ДІМ, ВР, КП—76727 / Арх—15619, арк. 1—2.

---

[1] *Щоголів Я. І.* (1823—1989) — український поет, друг Д. І. Яворницького.

[2] *«Ворскло»* — збірка віршів Я. І. Щоголіва (надрук. 1883 р.).

[3] *Эварницкий Д. И.* Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. 1886.— Т. XIV.— Кн. 1.— С. 41—90; та окрема відбитка.

* Слово непрочитане.

[4] [*Эварницкий Д. И.*] О запорожских козаках. 1—4-я публичные лекции Д. И. Эварницкого // Днепр. 1884. 27, 29 апр.; 6, 9, 11, 13, 16 мая, № 47, 48, 51—55.

№ 4

Александровск —
8 июля 1884 г.

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович!

Вчера получил Ваше письмо, а сегодня от Анисимова, в ответ на свое. Как вижу из Вашего письма, сообщение мое о действиях А[нисимо]ва обеспокоило Вас, но будьте, дорогой, терпеливы и выслушайте продолжение о нем же — проклятом жулике.

29 июня является ко мне островохортицкий староста и требует 4 р. 40 к. На вопрос, какие это деньги, он ответил, что А[нисимо]в остался должен на Хортице за квартиру и лодочнику и, выезжая, сказал: «Обратитесь к Новицкому, он заплатит, т[а]к к[а]к мои деньги у него». Я ответил, что А[нисимов] не оставлял у меня денег, но у меня самого за ним 7 р., а затем, чтобы успокоить немчуру, обещал списаться с А[нисимо]вым и навести справки.

2 июля отправился на остров Хортицу с целью узнать, как же А[нисимо]в, о котором носились скверные слухи. Встретившись с молодым Фризеном (он, кажется, возил Вас на Кичкас), вот что узнал от него, как лица постоянно бывшаго с ним. А[нисимо]в о потере денег вовсе никому не заявлял, а скорее всего пропил их. Так в Кичкасе, Сагайдачном и Вознесенске он за вечер почти пропил 30 р. с мужиком и какой-то проституткой, взятой из города. Затем казус. Нужно было расплатиться с «барыней», а денег не было. Объявив, что деньги на Хортице, он отпустил «барыню», давши слово, что деньги привезет в А[лександров]ск на следующее утро. Но т[а]к к[а]к А[нисимов] медлил, «барыня» прибыла и заарестовала чемодан [...] * и проч. Проснувшийся А[нисимов] объявил, что деньги в Александровске у Новицкого. Как уже отстала «барыня», это знает сам А[нисимо]в. Таково показание Фризена, но есть еще показание и другого немчуры, буд-то вещи «барыня» увезла в Александровск и А[нисимов] «выкупил» их. Я не видел Петкод, у которого А[нисимо]в квартировал, а потому вполне слухи не проверил. Вообще скотина А[нисимов] дурно себя вел и в Александровске, и в Вознесенке, и на Хортице, и на Кичкасе, а что еще хуже — злоупотреблял и моим и Вашим именем.

Как только побывал у меня в доме А[нисимов], жена моя чрезвычайно метко определила его: «Это, по-видимому, большой руки прохвост, и хоть он говорит, что он спутник Дмитрия Ивановича Эварницкого, что он его товарищ, но он не стоит ногтя Эварницкого». Такое заключение мне очень не понравилось, но потом [...] * А[нисимо]в таким оказался на деле.

Вы что-то сообщали об А[нисимо]ве в «Харьк[овских] губ[ернских] ведомостях», по крайней мере, он пишет мне в письме и удивляется, что сведения Вы почерпнули не из его двух писем, которые он буд-то послал в Богодар, а чрез меня.

По приезде в Александровск, Вам необходимо будет лично убедиться о поведении А[нисимо]ва и настойчиво требовать возвращения денег, брошенных на пропой. Можно пригрозить еще судом, оглаской в печати... На мое письмо он отвечает, что деньги мне и немцам привезет к августу и извиняется, что не выдержал слова выслать первою почтою, т[а]к к[а]к у него «были такие расходы, что он ровно теперь без грошей».

---

* Слово непрочитане.

Я еще советовал бы Вам отобрать от А[нисимо]ва свои брошюры и визитные карточки, а то этот негодяй, пользуясь Вашим популярным именем, может оказать черт знает какую услугу.

Извините, дорогой Дмитрий Иванович, за известия все на одну и ту же тему. Сообщение Ваше о том, что будете в Александровске, разумеется, меня очень обрадовало. Давно мы с Вами говорили, как говорят люди.

До свидания. Крепко, крепко жму руку и желаю всего хорошаго.

Душевно преданный Я. Новицкий.

P. S. Жена шлет Вам поклон и желает скорого выздоровления. К последнему пожеланию присоединяюсь и я.

ДІМ, ВР, КП—77515 / Арх—15994.

№ 5

Екатеринослав
Дом Г. П. Алексеева
Его Высокородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

г. Московка Александровск[ого] уезда
Новичкий
5.09.1894

г. Московка, 5 сентября 1894

Мій єдиний козаче Дмитро Івановичу!

Пишу листа як раз в годину виїзда з города в повіт. Книжку получив позавчора. Велика тобі дяка за велику пам'ять. Стико живої душі і наукової праці найшов я в ній с первого перегляду. Дай Бог діждати різдва, а там віддаться душею і вислухаю твою довгу, щиру козацьку мову про козацькі вжитки.

Будь здоров, прости за коротке слово.

Щиро прихильний Я. Новицький.

ЦІМ, ВР, КП—76743 / Арх—15635, арк. 1.

№ 6

Харьков
Немецкая ул[ица], д[ом] 6, кварт[ира] № 2
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Со вложением семи руб. (7 руб.)

Александровск
Я. П. Новицкий
20.09.1884

Александровск, 20 сентября 81

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович!

Глубоко сожалею о повторившемся с Вами несчастии и от всей души желаю Вам скорее вылечить руку. Но знайте, Вам нужно теперь поберечь себя, а то может бог знает, что выйти. Позавчера был у Сипягина,[1], а вчера, возвратившись, получил Ваше письмо. Дед шлет Вам поклон, а с тем вместе вручил мне, для передачи Вам, 5 медных монеток XVIII века.

Не вините меня, дорогой, что не [приехал] * на Славгород[ье], и знаете по Вашей вине: Вы обещали прислать телеграмму, в дополнение к письму, но я ее не получал.

Надеюсь быть в Харькове в последних числах сентября и тогда привезу Вам флягу, камень, «Киев[скую] старину», может и план

[1] *Сипягин В. О.* (Сипяга, Сипляга; помер 1885 р.) — впливова і можновладна людина, знайомий Д. І. Яворницького, допомагав йому.

* Можливе прочитання слова.

Х[орти]цы, высланный мне, для передачи Вам, Анисимовым. Буду искать Вас на прежней квартире, и если Вы перешли на другую, то напишите два слова, сообщите адрес.

Привезу Вам также брошюру «О[стров] Хортица», в которую я внес свои замечания и поправки. На счет Вороновой заборы поговорим в Харькове.

Сегодня зайду в лавки и узнаю, распроданы ли Ваши брошюры и если да, то при этом же письме приложу и деньги. Неделю назад я заходил к Пашкову и Гаврилову и у первого оставалось непроданными 2 книжки, у второго 3 (топографич[еский] очерк). «Хортица» нарасхват и можно бы еще продать. Жаль только, что цена высока, об этом говорят все.

Письмо Ваше из Одессы (2е) очень порадовало меня. Продолжайте, Дмитрий Иванович, начатыя Вами научныя изследования смело и энергично (только не ломайте руки, скажу потихоньку), освещайте историю новыми фактами, и Вас благословит грядущее поколение.

Жена и дети шлют Вам и Варваре Петровне[1] нижайший поклон. Костя[2] все жалеет за скифами.

Крепко жму Вашу руку.

Душевно преданный Я. Новицкий.

Сволочь А[нисимо]в до сих пор не шлет ни мне, ни немцам денег. Писал ему 4 раза, обещал разжиться на деньги после 16 августа и соврал. Не напомните ли Вы ему письмом.

ДІМ, ВР, КП—76729 / Арх—15621, арк. 1—2.

№ 7

Харьков
Немецкая ул[ица], д[ом] № 6
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
со вложением двух руб. (2 руб.).

Александровск
Я. П. Новицкий
6.10.1884

Александровск 6 октября 84

Дорогой Дмитрий Иванович!

Вчера выслал на Ваше имя «Киевскую старину» за этот год (томы 8 и 9), которую прошу Вас убедительно отдать переплетчику Богдановскому, пусть он, вместе с другими томами этого журнала, переплетет к 10 октября. Посылаю Вам также и квитанции, по которым получите прежде отданные в переплет томы. Затем Богдановскому следует получить с меня за все 5 томов, по 35 к. каждый, всего 1 р. 75 к. Деньги прилагаю.

Кстати, мимоходом зайдите к Овчинникову и по прилагаемой квитанции получите $^1/_2$ дюжины рож, моей и Костиной. Затем вот еще о чем попрошу Вас. На днях я выписываю от Токарева (Писчебумаж. магазин вблизи Собора) бумагу и другия принадлежности. Так как он будет высылать товар в пачках и ящиках, то удобнее всего попросить Прокофия Васильевича (так зовут Токарева) вложить в ящик книги и карточки. Это будет пересылка и дешевая, и скорая. Токареву я сам также напишу об этом.

---

[1] *Кокіна В. П.*— учителька, перша дружина Д. І. Яворницького.

[2] *Новицький К. Я.* (Костя) — син Я. П. Новицького.

Вчера послал в «Днепр» статью, в которой привел Ваше письмо (путевые впечатления) и просил Шрейдера [1] выслать Вам № газеты, в котором появится статья.

На днях Сипягин [2], через учителя, просил меня сообщить ему Ваш адрес. Вероятно будет писать Вам.

Желаю Вам всего хорошего.

Крепко жму руку. Весь Ваш Я. Новицкий.

Передайте от меня, жены и Кости поклон * [....] Варваре Петровне *[3]. При случае — поклон от меня Щеголю [4].

Видетесь ли Вы с Анисимовым? На днях был у меня немецкий староста из О[стро]ва Хортицы и требовал долг Анисимова (4 р. 40 к.), т[а]к к[а]к я за него поручился, уверил, что вышлет. Шесть раз я уже писал ему, и он молчит. Не напомните ли Вы ему. Он мне должен 7 р., а тут еще немцы надоедают. Враг бы его побрал, неужели мне придется еще расплачиваться с немцами. Впрочем, это для моей совести будет легче.

ДІМ, ВР, КП—76728 / Арх—15620.

№ 8

Харьков
Немецкая ул., д. № 6
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
12.10.1884

Александровск, 12 октября 84

Дорогой Дмитрий Иванович.

Все [говорят] * и говорят давно, что кресло Сагайдака разрушили в пьяном виде городской фельдшер Бурнашев и псаломщик Корольков (теперь умерш.) в компании пьяных же собратий. Подложили пороху — и [конец] * креслу: одна половина слетела направо, другая налево.

Получаете ли «Днепр»? Во вчерашнем № напечатано Ваше письмо [5] с моими приписками о интересных впечатлениях, вынесенных Вами при поездке в Крым и Черногорию. Я писал Шрейдеру и просил выслать Вам № «Днепра», в котором появится названное письмо. Я и Костя кляняемся Вам и ждем с большим нетерпением своих рож.

Когда будете у Токарева [6], скажите, пусть поторопится высылкою мне бумаги и др. вещей. Если же переплетчик задержит «К[иевскую] с[тарину]», то пусть лучше Токарев не ожидает и закупоривает товар. Пришлите № Х[арьковских] губ[ернских] вед[омостей]», в котором помещена последняя Ваша статья, о которой я узнал от Федоровского.

---

[1] *Шрейдер* — працівник катериносл. газети «Днепр». Тут вийшла стаття Я. П. Новицького «Запорожье в памятниках устного народного творчества» // Днепр.— 1884.— № 130, 138, 146, 1885.— № 31—33, 36, 38, 45.

[2] *Сипягін В. О.*— Див. прим. № 1 до листа № 6.

[3] Див. прим. № 2 до листа № 6.

— У рукопису закреслено, слово в [...] непрочитане.

[4] Див. прим. № 1 до листа № 2.

* Можливе прочитання слова.

[5] [*Эварницкий Д. И.*] Письмо в редакцию [газеты «Днепр»] // Днепр. 1884. 11 окт.

[6] *Токарев П. В.*— власник паперового магазину в Харкові.

Давно ли видели Иваницкого[1] и скоро ли он вышлет мне карточки. Жена и Костя шлют Вам и *–* Варваре Петровне [...] поклон.* Жму крепко Вашу руку и желаю всего хорошего.

Весь Ваш Я. Новицкий.

Я написал письмо мадам Анисимовой — матери и прошу ее, не расплатится ли она за безпутного сына. Неловко, но что же делать со скотами.

ДІМ, ВР, КП—76731 / Арх—15623, арк. 1.

№ 9

Харьков
Немецкая ул[ица], д[ом] № 6
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
18.10.1884

18 октября 84

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович.

Просите, бога ради, за нескорый ответ; письмо Ваше получил накануне земского собрания, когда самое работы была чертова тьма. Вот уже три дня сряду вижусь с Федором Ивановичем[2]; попал он в ревизионную комиссию, где приходится работать большую часть ночи, кроме того, что высиживает целый день в заседании. Незавидная обязанность гласного.

Вчера получил от Иваницкого карточки и сегодня шлю ему письменную благодарность. Спасибо и Вам, козаче, за совіт і за те, що познакомыли з таким важным художником. Я его очень полюбил и буду безконечно рад, когда увижу на днепровских скелях. Это моя заветная мысль.

Заметка Ваша, действительно, перепечатана «Днепром». Прочел, и в моем воображении предстали живыя картины и скал, и зеленеющих островов, и груши, и [глод] *, и кислетки, и [люди] *.

А [есть о] * чем вспомнить: чволають вони небораки по писку, по пущам, по скелям; чволають з палаччям, з горілкою, з вагою за плечима; чволають день і ніч...

Счастливы Вы, что виделись с Кропивницким.[3] Я, бывши в Харькове, позабыл спросить Иваницкого, есть ли у него карточки К[ропивниц-ко]го. А хотелось бы достать.

Брошюра Ваша «Хортица» продана в 4-х эк[земплярах]. Вчера я был в лавке Пашкова и взял обратно три книжки, остаток передал чрез Михеева. После собрания он будет ехать в Харьков.

На днях буду писать Шрейдеру и попрошу напечатать стихи Бугкев[ича].

До свидания. Крепко жму Вашу руку.

Ваш Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76730 / Арх—15622, арк. 1.

---

[1] *Іваницький О. М.*— харківський фотограф.

– У рукопису закреслено, слово в [...] непрочитане.

* Можливі варіанти прочитання слів.

[2] *Міхеєв Федір Іванович* — близький родич Д. І. Яворницького.

[3] *Кропивницький М. Л.* (1840—1910) — український драматург, актор, режисер, композитор.

№ 10

Харьков
Немецкая, 6
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
25.10.1884

25 октября 84 г.

Мій друже єдиный!

Поздравляю Вас с днем ангела и желаю Вам віку довгого, здоровья доброго, щасливої долі. С цего часу и до віку хай Вам сонце сяє, блещуть зорі, світе місяць — хай освіщають працовиту дорогу науки. Благословляю Вас на все добре Байдою, Сагайдашним, Залізняком, Палием и всіма славніми и святими запорожцами и гайдамаками.

Амінь.

Щиро прихильный Яків.

Жинка, Костя поздравляют Вас и кланяются.

ДІМ, ВР, КП—76732 / Арх—15624.

№ 11

Харьков
Немецкая, № 6
Его Высокоблагородію
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
2.11.1884

2 ноября 84

Вибачте, спасибі Вам, що так давно не обзывався на Ваш первый лист. Сегодня получил другий і міні стало соромно. Карточку Марка Лукича Кропивницького получил и прошу Вас передать ему від мене поклон і щиру дяку за дорогу пам'ять.

Письмо Ваше от 24 октября навеяло на меня досаду. Хандрят козаки, хандрят небораки — подумал я. Ежели разрыдаюсь: це буває зо мною, з Вами, зо всяким живым, охрещеным. При нашей трудовой жизни, при нашей еще более «злиденной» жизни, нервы больно чувствительны. Но нечего отчаиваться: малодушие — это бабская вдача. Будем крепиться, терпеть, игнорировать. Будем выносить все, чтобы выйти с бою победителями, и победителями не с размотаною силою, но здоровыми, закаленными. Вот Вам исповедь — черт знает какого только горя не видавшого, чорт знает каких только нужд не испытавшого. Да разве иначе жили удалые парни?

Второе Ваше письмо щирое, теплое, хватает за душу. Спасибо за пожелания.

В этих 10 строчках Вашего письма столько мысли, столько живых, искрометных идей, поэтической души, столько таланту... «Казак душа правдывая...»

Статьи, о которой Вы писали, жду обязательно. «Днепр» почти ничего теперь не перепечатывает, все его столбцы посвящены земскому обзору.

Я теперь отвожу душу над преданими, записанными в разное время, в разных местах. Думаю начать ряд писем в «Днепр», в которых коснусь запорожской старины.

Вы часто ходите мимо Токарева[1] в университет. Спросите, пожалуйста, Токарева, пришлет ли он мне линейки и конверты, за которые

---

[1] Див. прим. № 6 до листа № 8.

деньги уплачены еще в сентябре! На все мои письма он молчит, а учителя школы ежедневно пишут запросы. Возмутительное свинство!..

Жена и Костя шлют Вам поклон.

Крепко жму Вашу руку. Ваш весь Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76733 / Арх—15625, арк. 1—3.

№ 12

Харьков
Немецкая ул[ица], д[ом] № 6
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
25.11.1884

Александровск 25 ноября 84

Дорогой, щирый, любый козаче Дмитрий Иванович!

Очень рад, торжествуя за Ваше здоровье. Не болейте впредь. Ведь деловым, щирим козакам не следует хворать, а если уж и придется, то запорожского лекарства: писень, бандуры, наливки... А гарна у Вас наливка, бодай ніколи не выводилась...

За слово о моем предприятии писать в «Днепр» — спасибо, но только прошу Вас читать с карандашом и побольше указывать, ругать учить. На щиру руку — я это очень люблю. Затем вот еще что. У меня явилось побуждение писать, говорю Вам искренно, из желания дать материалы для людей науки. Имея в виду, главным образом, Вас, щирого, горячого, безпокойного, неустрашимого и всякого др. запорожця (Жаль, що без оселедця), я хотел помочь Вам именно доставлением материала. Вторую статью я послал уже со включением подлинных малорусских разсказов дідів и жду появления.[1] Но придет ли? Спасибо за совет: оттисков просил, но что скажет Шрейдер[2] — увидим. Да, Вы спрашиваете имя Беляева.[3] — Александр Никанорович він. Шрейдера не знаю, знаю только, что отзывчивая, щирая душа.

Глубоко прочувствовал те строчки Вашего письма, в которых Вы касаетесь Днепра, степи, сопілки, пісні; глубоко сочувствую Вам и всеми помыслами души удрал бы, вместе с Вами туда, где возвышается дух и забывается вся мерзость жизни. Будьте, козаче, терпеливы, ждите весны, а там для нас багато стежок... Глубокое впечатление во мне оставила наша экскурсия по Днепру.

...Идуть козаки, идуть неборaки з поличками, з камінюччям, з торбинками...

Книжки чрез Токарева[4] получил и сердечно благодарю Вас за хлопоты. Да, еще слово о «Харьковских ведомостях». Пожалуйста не отговаривайтесь тем, что нельзя достать №, где Ваша статья. Харьков большой, знакомых у Вас тьма — неужели никто не даст. Ведь для меня очень интересна всякая печатная студия.

Теперь читаю в «Киевск[ой] старине» Ваш «Топографич[еский] очерк Запорожья» и кое-где подчеркнул карандашом опечатки, недосмотр ли Ваш — но во всяком случае поделюсь с Вами, когда окончу всю статью.

---

[1] Див.: Новицкий Я. П. Запорожье в памятниках народного творчества // Днепр. 1884. № 130, 138, 146.

[2] Див. прим. № 1 до листа № 7.

[3] *Беляев О. Н.* — редактор газети «Днепр».

[4] Див. прим. № 6 до листа № 8.

Надеюсь, что Вы не поругаете меня за то, что принимаю близко к сердцу предмет одинаково и Вами любимый.

До свидания, крепко жму Вашу руку и желаю всего хорошего.

Душею преданный Яков Новицкий.

Вам шлют поклон жинка и Костя, а от меня, жены и Кости поклонитесь * Варваре Петровне.* Костя часто открывает 161 и др. страницы «Русской старины» Сиповского (т. III) и спрашивает: «а скажи, папа, где же здесь Эварницкий? Ведь он же запорожец» и т. д. Видите ли Анисимова? Как Вы с ним расквитались? Мне, проклятая душа, ни денег не шлет и не отвечает.

ДІМ, ВР, КП—67634 / Арх—15626, арк. 1—3.

№ 13

Москва
Тверская улица, вблизи Английского клуба,
Его Высокородию доктору Григорию Ивановичу Россолимо
для передачи Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Почтовый вагон
Я. П. Новицкий
23.10.1885

23 января 1885 г.

Добрый, щирый друже Дмитрий Иванович!

Сию минуту получил Ваше письмо и спешу отвечать. 17 января я выслал Вам 50 р. от Сипяги[на],[1] а Вы вероятно их не получили. Я адресовал чрез доктора Россолимо, по первому Вашему адресу. Наведите справку и отвечайте.

Не грустите, друг мой единственный, сердечный, на неудачи жизни. Ваша жизнь несколько похожа на мою, но что же делать. Прежде я возмущался, возмущался, скажу, не один год, а теперь плюнул на все, игнорирую всякими дрязгами и ставлю идеалы своих стремлений выше всего, живу ими. Делайте и Вы так.

Что касается безденежья, то и с этим, насколько возможно, миритесь. Возьмите Вы многих ученых светил, из чего они жизнь начали, научную деятельность — не из гроша ли? [Не из бульбы ли?] * Лучшее для Вас утешение — будущность и быть может очень [большая] *.

Вы молоды, сила есть, есть недюженное дарование, здоровы психически. Чего же Вам?

Следовательно, вооружитесь, дорогой, терпением, а это прекраснейшее лекарство, оно спасло и подвигнуло многих на Вашем месте.

Вашими трудами, Вашими находками в Московск[их] архивах я очень интересуюсь. Пишите, если у Вас на это хватит времени, пишите кратко, сжато, но почаще [заявляйте] * о своем существовании.

Искренний, сердечный привет шлют Вам Днепр, могилы, скалы, степи.

Будьте здоровы, счастливы, желаю успеха. Крепко жму руку.

Душевно преданный Я. Новицкий.

Получено ли Вами мое письмо от 6, 7 или 8 января?

ДІМ, ВР, КП—67635 / Арх—15627, арк. 1.

— В рукопису закреслено.

[1] Див. прим. № 2 до листа № 7.

* Можливий варіант прочитання.

№ 14

Петербург
Петербургская сторона,
Александровский просп[ект], д[ом] № 9
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
2.02.1887

Александровск, 2 февр. 1887

Прости, дорогой Дмитрий Иванович, что замедлил ответом. А и напрасно. Я все хотел доставить тебе сведения о балочках, островах вверх и вниз по Днепру, начиная от Александра, ждал случая побывать в Вознесенске. Ну и побыл, а все-таки напрасно.

Диды меньше уже знают теперь, чем мы с тобою. Балки на острове Хортица ты знаешь все. Остров, кроме [Розстебона] *, новых не назвали. Их, правда, до Кичкаса и нет, если не считать безимянных камней. Федоршина, Столбы, [Скели] * ты знаешь, а дальше до и за пороги багато сам знаешь, а кое-где помогут и мои очерки в «Степи». Об островах, балках ниже к Никополю деды и совсем не знают. Я, помню, названия островов до Никополя, привел тебе в одном из прошлогодних писем. Сведения дал Кушугумовский дид Орел.

Михееву [1] о присылке мне «Киевск[ой] старины» я написал и ожидаю ответа или книг.

На Альчевского не разсчитывай. Все [...] ** условия [...] ** он оставил, да и сам стесняется средствами. Я бы тебе советовал завести знакомство с графом, графиней Строгановыми [2] (Сергеевская улица, в Петерб.— а предлог есть — заговори с [ним о Днепре] *, опиши его прелести, [раззорись] *, заговори о его плавнях, Великом Луге, попроси старинного плана урочищ, а далее дойдет и до больного места. Разумеется, для этого нужно три-четыре визита. Это люди бездетные и денежные.

Карточки получил. Спасибо за хлопоты. Напиши, сколько следует, в счет уплоченных тобою денег Сластену.[3] С карточками случилось так как предсказал, по словам жены, Фома Федорович.[4] Обе неудались. Сластен усадил жену, разставил детей так, что лучи солнца падали прямо в глаза и потому физиономии не удались, вышли кислыми, искривленными. Три карточки жена в тот же день сожгла, четвертую (дети) я успел спрятать.

Сорочки тебе будут вышиты к лету: одну берется вымережать жена, другую закажу. Будешь ли летом у нас? Какия у тебя вообще планы — пиши. Привет Фоме Федоровичу. Прелестная душа. Кланяйся ему от всех нас.

Пиши.
Будь здоров, крепко жму руку.
Твой весь Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76736 / Арх—15628, арк. 1—2.

---

[1] Див. прим. № 2 до листа № 9.
[2] *Строганов О. Г.* (1795—1891) — граф, генерал, член Державної Ради, меценат, колекціонер.
[3] *Сластіон* (Слатьон) О. Г. (1855—1933) — український живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, друг Д. І. Яворницького.
[4] *Бондаренко Х. Ф.*— художник і фотограф, друг Д. І. Яворницького.
* Можливі варіанти прочитання.
** Непрочитані слова.

№ 15

Екатеринослав
Дом Е. П. Алексеева.
Его Высокоблагородию Дмитрию Эварницкому

Никополь
Я. П. Новицкий
7.08.1887

Никополь, 7 августа 1887

Письмо твое, дорогой Дмитрий Иванович, получил я в Александровске в минуту выезда в Херсон и сделал распоряжение о высылке тебе казенного пакета от Московского археологического общества. Пакет лежал что-то недели три. Очень жалею, что ты не завернул ко мне и, пожалуй, видеться нам в этом году едва ли придется.

Ты теперь в Екатеринославе и, наверное, будешь видеть Ал. Н. Поль [1]; пожалуйста, попроси его от меня, пусть, если возможно, вышлет мне фотографический снимок запорожца, какой у тебя. Ведь он обещал мне, и я даже писал ему, после того, как увидел у тебя.

Фотография баклаги готова; скажи, куда высылать. Об успехах раскопок в Верхнеднепровском уезде напиши мне, пожалуйста, т[а]к к[а]к меня это очень интересует.

Будь здоров и счастлив. Крепко жму руку.

Твой Яков Новицкий.

Пиши в Александровск, куда возвращусь дней чрез 5.

ДІМ, ВР, КП—76737 / Арх—15629, арк. 1.

№ 16

Петербург
Петербургская сторона,
Александровский просп., д. № 9
ЕВБ. Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
23.09.1887

23 сентября 87

Очень сожалею, дорогой Дмитрий Иванович, что над твоей головой стряслась такая беда, жаль тем более, чте все это может отозваться на всех твоих научных работах. Но не унывай, не будь малодушным, не бросай предмета, в который ты вложил свою благородную, чистую душу. Как устроишься — пиши. Посылаю тебе книжку [...] *, с просьбою скорее возвратить мне ее, т[а]к к[а]к выпросил всего на две недели.

А вот тебе справка о Конке. В долину Днепра вошла она между селами Царицын Кут (Подстенное) справа и Краснокутовка (Малая Екатериновка Екатер[инославской] г[убернии] Алек[сандровского] у[езда]) прошла по над Великим Лугом 85 верст и впала в Днепр, против с. Гупаловки (Екат[еринославского] у[езда]).

С правой стороны Днепра (Грушевка удалена от Днепра в степь верст на 5) на протяжении 85 верст по — над Конкой и Великим Лугом расположены 7 сел: Царицын Кут, Васильевка, Скелька, Маячка, Балки, Благовещенка и Ивановка. Ниже последнего с[ела] Конка впала в Днепр в 10 верстах.

Не верь Лясоте [2]: Беленькое выше Тарасовки на 12 верст, Грушевка ниже Тарасовки на 17 в. Вот и суди: разница на целых 29—30 верст.

---

[1] *Поль* Олександр Миколайович (1832—1890) — український краєзнавець, археолог, колекціонер, сприяв розвитку гірничої справи, в Криворіжжі; зібрав колекцію предметів старовини, що стало основою для створення музею в Катеринославі.

* Слово непрочитане.

[2] *Лясота* Еріх (бл. 1550—1626) — австр. дипломат, у 1594 р. відвідав Запорізьку Січ, залишив щоденник, що містить відомості з історії Польщі, Молдавії та України, опис укр. міст, подає картину політ. життя і побуту Запорізької Січі.

Не верь ни Боплану[1], ни Скальковскому[2], бравшему сведения из неверных источников, ни Мышецкому[3]. Брехня брехней погоняет...

Посылаю тебе на память свои фотографии и свою книжку «Вольная Гупаловка». Боплана обязательно напечатай. Попроси от меня Фому Федоровича[4], не перерисует ли он мне дида Арсеня, но только счистив от наших с Костей рож. Рисунок желательно иметь в формате [...] * в 8 долю. Если у него найдется время и охота, пусть в таком же виде смалюет и Костю с чуприной. Я заплачу. Попроси от меня и передай щирый мой привет.

Пиши, братику, почаще. Будь здоров, желаю тебе лучших благ.

Крепко жму руку. Твой Я. Новицкий.

Не достанешь ли у кого-нибудь [...] * Терещенко «Очерки Новороссийского края»?

Не поведешь ли справы или не сбираешь ли выписки о Свистунове? Зуев[5] в своей книжке ссылается на какой-то словарь (смо[три] выноску, не помню на какой странице его записок), в котором о Св[истуно]ве есть сведения.

ДІМ, ВР, КП—76738 / Арх—15630, арк. 1—2.

№ 17

Петербург
Петербургская сторона,
Александровск[ий] просп[ект], д[ом] № 9
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
1.12.1887

Александровск
1 декабря 1887

Дорогой Дмитрий Иванович!

Письмо твое распечатал на днях, т[а]к к[а]к с 30 октября и по 23 ноября был в уезде, куда командировали меня для помощи великому присутствию.

Записка Михеева[6] к тебе меня не удивила. Пред этим незадолго я случайно встречал его в вагоне, говорил о тебе, причем он сожалел, что послал тебе письмо на счет денег. «Не знал я, что в таком безвыходном положении Д[митрий] И[ванович]. Напишите ему, пожалуйста, что сочувствую ему, беру слова своего письма обратно и, если даже напишет мне,— я готов помочь ему чем могу». Вот его слова при прощании. Все это хорошо, но не советовал бы я тебе искать помощи у людей,

---

[1] *Боплан* Гійом Левассер де (бл. 1600—1673) — французький військовий інженер. Перебуваючи в 1630—1648 рр. на службі у польськ. уряду, керував будівництвом фортець на Пд. Україні. В 1650 видав «Опис України», що містить цінні відомості з історії, географії, культури і етнографії України.

[2] *Скальковський А. О.* (1808—1898) — рос. і укр. дворянський історик, статистик, економіст, етнограф, письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). Автор праць «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» (ч. 1—2, 1836—1838), «История Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (ч. 1—3, 1846), та ін.

[3] *Мишецький С. І.* (народив. 1710 р.— помер близько 1760 р.) — рос. офіцер, князь. Перебуваючи 1736—1740 на службі в рос. армії на Україні, 1740 р. написав «Историю о козаках запорожских...» (Одеса, 1852).

[4] Див. прим. № 4 до листа № 14.

* Слова не прочитані.

[5] *Зуєв В. Ф.* (1754—1794) — рос. природознавець та мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1779). Здійснив подорож на Пд. Росії, яку описав у кн.: Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсонеса в 1781 и 1782 году.— Спб., 1787.

[6] Див. прим. № 2 до листа № 9.

которые все ставят тебе в счет и обругают при первом удобном случае. Теперь ты понял, кто такой Михеев.

Очень рад, что с тебя сняты оковы. Как только получил письмо, тот же день отнес запорожца в фотографию, но последовала неудача: сумели снять только одну рожу, да пляшку с чаркой, а остальные подробности не выходят, т[а]к к[а]к, по словам фотографа, желтая, красная и синяя краски не поддаются фотографии, не выходят совсем. Жид предлагал услуги нарисовать и потом переснять, просил за это 6 руб., но я не пожелал, чтобы запорожец прошел через жидовские руки, да он и не сумел бы скопировать его точь в точь.

Лоцманскую сорочку вышлю тебе к празднику, она готова, остановка за комиром; комир выцяцирный и все. Будь здоров, прости, что не удалось выполнить поручения на счет гайдамаки.

Желаю полного успеха. Жму руку.

Твой Я. Новицкий.

По выходе 1 тома Запорожья, будь ласкав, пришли.
Жена и детвора шлют тебе поклон.

ДІМ, ВР, КП—76739 / Арх—15631, арк. 1—2.

№ 18

Петербург
Петербургская сторона
Александровск[ий] пр[оспект], д[ом] № 9
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
12.12.1887

Александровск 12 декабря

Дорогой Дмитрий Иванович!

Дня два-три тому назад я выслал тебе запорожца, а сегодня только собрался написать. Пожалуйста, шануй его, береги и как только не нужен будет — пришлешь. Быть может ты хочешь знать, какая вирша у нас распространена на картинах такого рода и потому на обороте письма ты найдешь ее. Думаю, что в таком славном историческом сочинении, кое ты предпринял, она найдет себе страницу.

Будь здоров и счастлив. Радуюсь вместе с тобою, что твой труд увидит свет, а вместе даст историч[еской] науке довольно ценный плод.

Пожалуйста отвечай о получении картины и откликайся, как живется, можется.

До свидания. Крепко жму руку.

Твой Я. Новицкий.

Эй бандуро моя золотая,
Колы б до тебе жинка молодая.
Була б ій од мене гарна утиха:
Скакала-б та гуляла-б до свого смиха.
Хочь дывыся на мене,— та ба не вгадаєш
Видкиль родом и як звуть — ты не знаєш.
Колы траплялося кому у степах буваты,
Той можеть призвище моє угадаты.
Жыд из биды — за ридного батька почытає,
Мылостывым добродієм — ляхва называє,
Як був багат,
То тоди вси казалы: «Иван брат»,
А тепер як ничого немає,

То нихто й не знає,
Нехай лыш розжыветься голота, та загуляє,
То тоди до чорта роду явыться и всяк узнає.
Можна жить; ото горе, як здумаю умираты,
Що никому буде поховаты.
Жыд боиться, лях не преступить,
Хиба яка звирюка за ногу в байрак поцупыть.

Из рукописного сборника малорусских исторических песен, записанных в Екатеринославской губернии Я. П. Новицким.

Это обращик распространенной вирши в виде надписи на картинах, представляющих изображение запорожца, сидящаго под тенью дуба, с бандурою в руках.

ДІМ, ВР, КП—76740 / Арх—15632, арк. 1—3.

№ 19

Петербург
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Петербургская сторона,
Александровский пер[еулок], д[ом] № 9

Александровск
Я. П. Новицкий
14.01.1888

Александровск
14 января 1888

Дорогой Дмитрий Иванович!

Поздравляю тебя с Новым годом и желаю тебе полного благополучия, энергии и плодотворного труда. Прости, что замедлил ответом. За сорочку тебе не придется ничего платить, носи на здоровье. Это тебе к[а]к козаку от козака, щоб миж москалямы не забывався видкиля сам и то знай, що з москалем дружы, а каменюку за пазухою держы.

Вот в чем выручи, бога ради. У меня собралось несколько исторических писем, которые я хотел бы напечатать в Екатер[инославских] губ[ернских] Ведомостях и получить 200 оттисков. Редакция на это проявляет свою готовность, но просит, чтобы рукопись была одобрена цензурою. Справся, пожалуйста, между людьми сведущими, а если, сам знаешь, то и лучше — и скажи, куда удобнее послать, где малорусское слово менее подвергается гонению: в Петербурге, Москве ли, Киеве или в другом городе? Иначе: — к какому цензору послать? Потом набросай мне форму заявления или письма цензору, т[а]к к[а]к я у себя закона о печати не имею, а спросить не у кого. Потом скажи, могу ли я рукопись выслать в посылке или непременно в пакете и оплатить марками. В последнем случае за 1 ф[унт] весу пришлось бы заплатить 2 р. 24 к. Это много. Высылать ли цензору деньги на обратную пересылку? Затем, долго ли цензор вправе держать рукопись?

Пожалуйста, отвечай поскорее. Горюю о том, что справки эти могут отнять у тебя много дорогого времени, но обращаюсь к тебе, как единственной душе, в которую верю, как единственному щирому другу.

Далеко ли от твоей квартиры антикварный магазин Николаева? Что это за человек: я ему послал три письма, а он не хочет выслать, а в газетах публикует, что шлет всем желающим?

Я крайне желал бы купить Терещенко «Очерки Новороссийского края». Статья печаталась в «Журн[але] М[инистерства] Н[ародного] просвещ[ения]» за 1853 год и, вероятно, было и отдельное издание или оттиск, т[а]к к[а]к по старым каталогам я находил, что книжка стоит

1 р. Если тебе легче разыскать,— заплати и 2, я возвращу с благодарностью.

Ты не можешь понять с каким нетерпением я жду появления твоих трудов!

Пожалуйста, выходи в свет [почаще].* Будь здоров и счастлив. Вся семья шлет тебе поклон и пожелания всего хорошего. Хлопец и девчонки все твердят твое имя («Эвальницкий»).

Крепко, крепко жму руку.

Твой Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76742 / Арх—15634, арк. 1—2.

№ 20

Екатеринослав
Дом Г. П. Алексеева
Его Высокоблагородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
21.10.1894

Александровск
21 октября 1894 г.

Мій единый козаче Дмитрій Иванович!

Твою Фалеевку получил [1], но извини, что теперь только жму твою руку и благодарю, т[а]к к[а]к не знал адреса. Чудное издание! Отдал в переплет и прочту всю книгу, т[а]к к[а]к прочел пока урывками о Фалееве.[2] На днях получил Сирка.[3] Спасибо тебе за хорошо сгруппированные и отчасти новые данные.

Куда бы тебя Бог не повернул — сообщай свой адрес. Граф Канкрин [4] просит твоей рецензии в «Новом Времени» на его книгу «[...] Земледельческия колегии».

Тяжелыя, брат, минуты переживаем. У меня дел видимо не видимо.

Будь здоров и счастлив.

Твой Я. Новицкий.

Бориса Алексеевича и Федосью Демьяновну ты очаровал не на шутку. Кланяются.

ДІМ, ВР, КП—76744 / Арх—15636, арк. 1.

№ 21

Москва
Зарядье, Кривой пер[еулок], д[ом] Бахрушина
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Александровского уездного
Предводителя Дворянства
25.09.1901

Спешу, дорогой Дмитрий Иванович, сдать на почту дубликат на отправление древностей, а письмо следует вслед за сим. Будь здоров, крепко жму руку, твой

Я. Новицкий.

25 сентября 1901

ДІМ, ВР, КП—76746 / Арх—15638, арк. 1.

---

* Можливий варіант прочитання.

[1] *Эварницкий Д. И.* История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда. Спб. 1892.

[2] *Фалеев М. Л.* (р. н. невід.— 1792) — купець, потім — військовий (полковник), діяч потьомкінської адміністрації на Україні.

[3] Мається на увазі книга Д. І. Яворницького «Иван Дмитриевич Сирко, славный атаман войска запорожского низовых козаков» (СПб., 1894).

[4] *Канкрін І. В.*— граф, дворянский предводитель Олександровського повіту (1886—1905).

№ 22

Никополь Екатер[инославской] губ[ернии]	Александровск
В имение Архангельское Клейну	Я. П. Новицкий
Его Превосходительству	31.12.1901
Дмитрию Ивановичу Эварницкому	

31.XII. 1901

З Новим годом, любий козаче Дмитро Івановичу!

Дай бог тоби щастя и долгих лит! Лист твий получился без мене: був у славному городи Павлогради и прочитав его вчора в 12 ч[асов] ночи. Бачу наши лысты десь розминулись и бильше ничого тобі не можу сказать. Як те, що писав на Риздво: жду вид тебе объявления о лекции, жду и от графини ответу. Бога ради поспишай, як шо не послав ще листа, а то врем['я] огрех. Будь здоров.

Щиро прыхыльний.

ДІМ, ВР, КП—70747 / Арх—15639.— Арк. 1.

№ 23

Екатеринослав	Александровск
Его Превосходительству	Я. П. Новицкий
Димитрию Ивановичу Эварницкому	31.05.1903

Александровск, 31 мая 903

Дорогой Дмитрий Иванович!

Под впечатлением прочитанного известия в «Вестнике Юга» от 31 мая поздравляю тебя с редкими, в высшей степени интересными, находками. Такой результат радует меня, а вместе с этим подбивает раскопать хотя бы один — два небольших кургана. Но как быть: ведь мне обещали дать разрешение на раскопку, и я жду, не дождусь.

Не поможешь ли мне своим властным словом? Хорошо было бы, если бы научное общество помогло и средствами, хотя в незначительном размере, а если этого нельзя, то дорого будет для меня и разрешение: я и собственными руками раскопал бы тот или другой из курганчиков в порожистой части Поднепровья. Все находки, разумеется, поступили бы целиком в наш музей.

На днях пришлю в музей старинную икону и, быть может, еще что приложу к ней.

Настоящее письмо вручит тебе зять мой, Михаил Иванович Спасский. Он едет к Владыке Симеону хлопотать на счет поповского места и ему сильно хотелось бы получить его в с. Беленьком Миклашевского [1] или в другом каком-либо над Днепром. Не поможешь ли, друже ты ему в этом, если не чрез архиерея, то хотя чрез Миклашевского? Спасский был бы для нас небезполезным человеком, как любитель старины и почитатель всего народного.

Семья моя шлет тебе низкий поклон и наилучшие пожелания.

Будь здоров, а найдешь свободную минуту — пиши.

Твой Я. Новицкий.

P. S. 21 мая возвратился граф Канкрин с семьей. Виделся я с ним два раза, доложил бумагу архивной комиссии: и сообщил при этом что у

---

[1] *Миклашевский М. І.*— член Державної Ради, катеринославський губернський предводитель дворянства.

нас есть интересного и чем можем поделиться. Граф изъявил согласие и вскоре последует ответ.

Поклонись от меня пану Синявскому [1] и Строменко. [2] Твои находки, составляющие гордость музея, подбивают меня приехать в Екатер[ино]-слав.

ДІМ, ВР, КП—76748 / Арх—15640.— Арк. 1—2.

№ 24

Екатеринослав
областной музей Поля
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
30.06.1904

Дорогий козаче Дмитро Ивановичу!

Жду не дождусь вид тебе листа на роскопку. Будь ласкав прышли, а як не можно, скажи, шоб я геть выкинув з голови и думку о могылах.

Будь здоров. Щиро прыхильний

Я. Новицький

30 июня 1904 року

ДІМ, ВР, КП—76749 / Арх—15641, арк. 1.

№ 25

Вельможному козакові
Дмитру Ивановичу Эварницкому

Александровск
13.10.1904

13.X. 1904

Козаче-друже Дмитро Ивановичу!

Здається завтра (14) зберусь одвидать тебе, а до того маю прохати, чы не росчав бы ты у Соколова якои невелычкои могылки?

Дуже хотилось бы побачыть турецьку пыку и зануздану конячу голову.

Щыро прыхыльний

Яков.

ДІМ, ВР, КП—76750 / Арх—15642, арк. 1.

№ 26

Екатеринослав
музей имени Поля
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
18.03.1905

Александровск, 18 марта 1905

Дорогой Димитрий Иванович!

Из повестки я узнал, что 20 марта назначено заседание архивной комиссии. Так как приехать не могу, обращаюсь к тебе, козаче, с следующей просьбой.

В прошлом году я просил архивную комиссию обратить внимание на интересный архив Александровского казначейства. По вопросу этому, заслушанному 3 мая 1904 г., никакого, однако, постановления не сделано. Это обстоятельство побуждает меня просить, нельзя ли под-

[1] *Синявський А. С.* (1864—1951) — директор Катеринославського комерційного училища.

[2] *Строменко В.*— художник, працівник музею ім. О. М. Поля, друг Яворницького.

нять этот вопрос теперь. Повторяю, ревизские сказки казначейства представляют драгоценный материал.

Второе. На продолжение раскопок курганов у меня нет денег. Из 75 р., ассигнов[анных] в 1903 г. Науч[ным] общ[еством], у меня по книжке сберегат[ельной] кассы, осталось всего 10 р. Как тебе известно, в одном из прошлогодних заседаний, при рассмотрении карты могильников о[стров] Хортицы, Архивная Комиссия ассигновала мне 100 р. на продолжение работ. Об этом я был извещен частным письмом, об этом распубликовали в местных органах печати. Денег этих я не получил, а между тем все целиком они бы могли пойти на раскопку. Не признаешь ли возможным поднять и этот вопрос?

Что касается работ по составлению планов могильников, то, по мере сил, они у меня подвигаются: в прошлом году я вручил Георгию Яковлевичу план Свистуновской дачи, а в этом представлю Иваненковской и Левшинской.

Чтобы не быть пред тобою в долгу, я заканчиваю дневник раскопок. Прости за промедление.

Что хорошего в Екатеринославе? Будет ли археологический съезд? Выставка?

В январе — с 19 по 27 я пробыл в Екатеринославе, заходил к тебе, но не застал дома. Не предполагаешь ли быть в наших местах? Очень рад был бы видеть тебя и поговорить по душе.

Будь здоров и счастлив.
Крепко жму руку.

Твой Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76751 / Арх—15643, арк. 1—2.

№ 27

Екатеринослав
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому
археологический музей имени Поля

Московка Александровск[ого] уезда
Екатер. губ[ернии]
Я. П. Новицкий
17.04.1905

Московка, 17 квітня 1905 року

Христос Воскрес, мій единый друже Дмитро Ивановичу!

Лыст получив и щыро дякую за хлопоти. Шкода, що в Половыци безладдя и безпечнисть в археологии. [.....] * и шо такый поважный и додатній чоловик, як Гололобов [1], изрикся вид секретарства.

Одначе дримать ничого там, де люды щедрі на слово, ледачи на працю, а вид[сим] — велика шана и велыка дяка графини Уваровий [2] и тоби, казаче, за стійкость.

Для музея достав тры иконы 1782 року, риг и кистомаху тура, та ще де що.

За роскопку могил хотилось бы взяться в кинци квитня и в травни, але дороги будуть робочи.

Будь здоров.

Ще раз Хрыст[ос] Воскрес,— цилую крепко, твій всею душею
Як[ів] Новицький.

ДІМ, ВР, КП—76752 / Арх—15644, арк. 1.

---

[1] *Гололобов Я. Г.*— редактор газети «Екатеринославские губернские ведомости», секретар Катериносл. губерн. статистичного комітету.

[2] *Уварова П. С.* (1840—1924) — археолог, голова Московського археологічного товариства (з 1884 р.).

* Вираз не прочитано.

№ 28

[Катеринослав]

[Олександрівськ]
[1905 21.07.?]

Находка древностей.

В нижнем течении Днепра, в так называемом Наливаче (в 2—3-х верстах ниже Лысой горы) на глубине 8-ми футов, корчеподъемной машиной обнаружено затопленное судно. Пока из этого судна извлечено две одинаковой конструкции чугунныя, по всему вероятно, запорожския пушки. Каждая из пушек весит до 6—7 пуд[ов], длиною $1^1/_2$ арш[ина], диаметр дула 9 метров [1], причем с дула одной из них виднеется чугунное ядро. В настоящее время обе пушки находятся на казенном пароходе «Вихватенец», часто имеющем стоянку на Александровской пристани.

В виду предстоящего в Екатеринославе археологического съезда, желательно было бы, чтобы пушки эти сделались достоянием местного музея имени Поля.

Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76755 / Арх—15647, арк. 1.

№ 29

Екатеринослав
Музей имени Поля
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Московка Александровск[ого] уез[да]
Я. П. Новицкий
30.05.1905

Московка, 30 травня 1905 року

Козаче-друже Дмитро Ивановичу!

Исправ, спасыби тоби, мою помилку. Недавна я послав в музей риг тура и в списку сказав, шо найден в Днепре супротив Олександривська.

Це мени збрехано чоловиком, вид якого взяв маслаки (вин сам добув), а посправди, треба записати в каталозі так: «Рог и кости тура найдены в Мусиевой заборе, близ Лысой горы».

Прости, друже, за тяжку помилку: на грих пидвели.

Цилую крепко, твій душею Якив Новицький.

Роскопки не почынав, жду вид тебе властного видповиту на счет грошей.

ДІМ, ВР, КП—76753 / Арх—15645, арк. 1.

№ 30

Екатеринослав
музей имени Поля
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому,

Александровск
Я. П. Новицкий
21.07.1905

VII, 21. 1905

Козаче-друже Дмитро Ивановичу,

на мій лист вид тебе ни слуху, ни духу. Забув...

Прикладую копию листочка, посланнего мною в редакц[ию] «Вест[ника] Ек[атеринославского] земства», с которого узнаешь, чем багатый наш дид — Днипро.

---

[1] Помилка — 9 см.: див. лист № 31.

Шоб заполучить пушки для музея, я б тобі порадив инженера Юргевича,— це в его власти,— та не знаю, наскилько вин прыхыльный до наукового дила. Знаю тико, що протывный, гордый лях. Жыве — в Половыци.

Як що нужна моя помич в цим дили — пиши. Душею рад служыть.

Будь здоров,

Твой Я. Новицкій.

ДІМ, ВР, КП—76756 / Арх—15648, арк. 1.

№ 31

Екатеринослав
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому
г[осподи]ну директору областного музея имени Поля

Александровск
Я. П. Новицкий
22.07.1905

Александровск, 22 июля 1905

Дорогой Дмитрий Иванович!

В заметке, приложенной к письму от 21 июля о находке пушек, по вине переписчика и моему недосмотру, вкралась досадная описка. «...диаметр пушки 9 метров». Надо читать — сантиметров.

Земский начальник Гаркушевский строго настрого приказал немцам о[стро]ва Хортицы, чтобы 17 августа (?!) устроили встречу археологам с духовой музыкой. Ведь это шутка сказать! Немцы в страшном затруднении, так к[а]к это вызовет большой расход и хлопоты. Да и нужны ли такия почести людям науки? Немцы с большой готовностью поставят сколько угодно лошадей и экипажей для обозрения о[стро]ва Хортицы и этих удобств, полагаю, для археологов вполне достаточно.

Если согласен со мною, не найдешь ли необходимым, козаче-друже, предупредить г. Гаркушевского, чтобы умерил свое усердие. Напиши только так, как бы не знаешь о его распоряжениях, чтобы не нагорело немцам, что будет неприятно и для меня лично. Немцам я сказал, что с просьбой я обращусь к тебе, как главе дела и ты окажешь влияние на Г[аркушевс]кого.

Будь здоров, крепко жму руку.

Душею преданный Я. Новицкий

ДІМ, ВР, КП—76754 / Арх—15646, арк. 1—2.

№ 32

Екатеринослав
Близ Потемкин[ского] дворца, соб[ственный] дом
Его Превосходительству
Димитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
20.12.1905

Александровск, 20 декабря 1905

Дорогой друже Дмитрий Иванович!

Прежде всего — прости за продолжительное молчание. Причина — переживаемые смуты, грабежи, воровство, убийства. Жизнь не вмоготу, ни за что не хочется браться. Почти три месяца никому не писал писем. Все время собираюсь в Екатеринослав, но жизнь приняла такой оборот, что решительно нельзя оставить семью и на один день.

О пушках вот что скажу. К Балонскому заходил три раза и ни разу не видел его; вероятно он прячется, т[а]к к[а]к ответ прислуги один и тот же: «Барина нет дома». Решил больше не ходить. Пушек

найдено три и все оне сложены на одной из барж корчеподъемного каравана. Надо спешить взять их, а для этого рекомендую, не теряя времени, написать Балонскому письмо на бланке музея, припомнить его обещание и просить вручить пушки мне, для препровождения в музей. Чтобы доверчивее отнесся ко мне, назови меня членом Ек[атеринославского] научн[ого] общества или как знаешь. Фотографию самой интересной и ценной пушки прилагаю. Две остальные пушки будут поменьше и без лафета, но к одной из них есть столбик, найденный у борта судна, на котором пушка устанавливалась. Об этом столбике, как принадлежности, также упомяни. Проси также, чтобы не вынимали из пушек ядер; они заряжены. Пишу это потому, что судно находится в распоряжении пана Пеньковского, того самого ляха, у которого хранится 8—10 фунтовый зуб исторического травоядного и который назначил цену зуба — 100 р. (!!). Зуб действительно интересный, и, если мне его украдут, то, его доставлю в музей, умру с спокойной совестью. Зуб кутний, из той же челюсти, весом в 2 ф. 13 лоток, составляет гордость моего письменного стола; при первом случае доставлю его в музей.

О камзоле, найденном в Днепре свистуновцами, написал на днях местному учителю. Что ответит — сообщу.

Граф Канкрин[1] с семьей у себя в деревне. В Петербург не поехали. При теперешнем настроении кр[есть]ян, живется не без волнений и страха. Не так давно,— писала графиня,— у них в Великом Лугу сожгли 10 скирд сена. Затем со всех сторон слышатся возмутительные похвалки.

Об [успехе] «подчыбрыть» Полевский музей — я на десятом небе. Честь и слава тебе, козаче, а потомству гордость!

Теперь отвечаю на больной вопрос. Костя[2] еще в сентябре отправился в Екатеринослав; в ноябре он писал, что живет частной перепиской, что подал в Духовную Консисторию прошение, что для марки на прошение занял у тебя 80 к. (правда ли, что только 80!), что заходил с намерением возвратить деньги, но не застал дома.

Затем в первых числах декабря приезжал на два дня навестить семью и на расспросы, не подсылал ли кого из товарищей просить у тебя денег, ответил, чуть не со слезами, что ничего подобного он не предпринимал и такой прием считает унизительным.

Насколько прав Костя — трудно судить. Знаю только, что он вращается в среде фельдшеров губернской больницы — сотоварищей по школе, и что последние содействуют ему иметь письменный заработок.

Будь здоров, крепко жму руку.

Душею преданный Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76757 / Арх—15649, арк. 1—4.

№ 33

Екатеринослав
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Собств[енный] дом, площадь близ
Потемкинского дворца

Александровск
Я. П. Новицкий
28.01.1906

Александровск, 28 янв. 1906

Дорогой Дмитрий Иванович!

Ради бога напиши мне с первою почтою адрес лица, которому можно заказать карту. Бывши в Ек[атеринославе], я не успел зайти но ука-

[1] Див. прим. № 4 до листа № 20.
[2] Див. прим. № 2 до листа № 6.

занному тобою адресу. Фамилию — забыл. Ожидаю ответ с нетерпением.

Будь здоров и счастлив.

Душею преданный Я. Новицкий.

На днях зашел к Балонскому. Пушки не дают покоя [1].

ДІМ, ВР, КП—76758 / Арх—15650, арк. 1

№ 34

Екатеринослав
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Собств[енный] дом близ Потемкинского дворца

Александровск
Я. П. Новицкий
19.07.1906

19.VII. 1906

Спешу уведомить, дорогой Дмитрий Иванович, что граф И. В. Канкрин [2] в настоящее время у себя в деревне Веселой, а о Струкове [3] никаких сведений не имею.

Душею преданный Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76759 / Арх—15651, арк. 1.

№ 35

Екатеринослав
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
8.05.1912

8 мая 1912

Козаче-друже Дмитро Ивановичу!

Баба [...] * глухонемого хутора пострадала от недостатка надзора настоящей администрации, на глазах которой издевалась над ней немая детвора. На днях я видел ее и пожалел, что раньше не сделалась она достоянием музея. Посылаю тебе мой прошлогодний фотографический снимок. Скоро буду в Е[катериносла]ве и кое-что захвачу с собой из находок, правда мелочных.

Будь здоров, истинно предан душею

Я. Новицкий.

ДІМ, ВР; КП—76759/Арх—15651, арк. 1.

№ 36

Екатеринослав
музей им. Поля
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Александровск
Я. П. Новицкий
14.12.1914

Александровск, 14 декабря 1914 г.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Вместе с низким поклоном, посылаю для музея Поля предпраздничный гостинец — 25 р. 1855 г., в той уверенности, кредитка будет не лишней.

В настоящее время оправляюсь от тяжелой болезни.

Будь здоров и благополучен

Твой Я. Новицкий.

ДІМ, ВР, КП—76764 / Арх—15656, арк. 1.

---

[1] Див. листи № 31—32.
[2] Див. прим. № 4 до листа № 20.
[3] *Струков А. П.*— губернський предводитель дворянства.
* Слово не прочитане.

№ 37

Катеринослав
Професору Дмитру Ивановичу
Яворницькому

Запоріжжя
Від Я. Новицького
8.04.(26.03)1923

Запорожье, 26 березня (8.IV) 1923 р.

Мій единий друже Дмитро Ивановичу!

Як твоє здоров'я и як поживаеш? Рад би побачиться с тобою. Ще торік передавав тоби листа через одного чоловика, котрий тоб-то не застав тебе ні в музеї, ні дома и вернув листа назад.

Знаю від земляків-учнів, шо ты энергійно працюїш в ділі просвіти, читаеш лекціи і т. и. Про себе скажу — завідую повітовым архивом и невеличким историчним музеем. Напиши мені, будь ласків, який тепер улаштовано штат музея Поля, в яки дни и часы буває выдкритый, скілько коштує квиток на вход в музей. У мене з музеем діло не зовсім налажено. Маю выдання каталога Музея Поля 1910 року. Якщо після того було ще видання, передай, спасиби тоби, через случай послідне.

Лист, передаю через студента Высшого Инст. народної освіти Степана Максимовича Бровка. Хлопец він щирий и дуже цікавиться освітою. Умовся з ным, колы ему зайты до тебе за одвітом. Будь здоров.

Твій, всею душею прихильний

Я. Новицький.

P. S. В Катеринославі, здається, засновано якесь видавництво. Правда це?

ДІМ, ВР, КП—76766 / Арх—15658, арк. 1—2.

№ 38

Катеринослав
Професору Дмитру Ивановичу
Яворницькому

Запоріжжя
Я. П. Новицький
28.01.1924

Запоріжье, 28 січня 1924 р.

Мій единый друже Дмитро Івановичу!

Минуло літо, настала зіма, а мені все обіщають командіровку в Катеринослав, і мабуть не діжду. А хотілось бы дуже побачиться с тобою, хотілось бы згадать про минуле й розсказать про теперишне життя. Спорудованный тобою краевий музей — твоя безсмертна слава,— его цінні і несчислимі речі не сходять з думки: здається пішком пішов би, щоб побачить і згадать, який він був і що з ным сталось. Его палац — це ж краса на всю собсрну площу,— тепер з выбытимі вікнами, обкрадений, знищений... І це-ж не сон, а на яву. Гірко, душа болить, до чого дожилися ми с тобою. Згадав музей, згадав і твої великі наукові праці: багато надруковано, багато й жде світа. Не вже-ж не діждемось побачити твои лекціи по історіи місцевого краю, або архивний матеріал, лексичний, этнографичний и и[н]ш[ий]?

Це ж праця не одного десятка років, праця освіченого ума, яких не добудеш і не оціныш ніякою ціною... У Всеіздата «нема паперу, шоб надрукувати, наукову роботу»... Це ж сором, який не вымовити ніяким словом.

У мене есть историчный архивный матеріял, за обробітку котрого, при безнадіи побачить, не мае охоти взяться; есть де-що готове до друку и думаю лежатиме нерухомо до останніх днив...

Тепер роскажу тоби, як я живу. Ты знаеш мій будинок, в котрім сам я жив; памьятаеш обгороженый двір і садок с пасікою. Тепер не те: з сімьею в п'ять душ (невістка и онуки) мешкаїмось в трех неве-

личкіх кімнатах с чорного ходу; в двори, в садку забора нема і слиду — розграблено; плодюче дерево — інше зрубано, друге знівичено, пасіка розграблена. Мало цього — в помешканни столы, стільці, ліжко, вся одежа, посуда, годинныk и напослідок фотографічні аппарати (5) реквізовано.

Може за це все я тобі писав, то будь ласків вибачай. Як там кажуть, «що у кого болить, той про те и говорить!»

Посаду маю в Просвіті завідуючим музеєм и архивом, маючим початок с 1798 року. Музей невеличкий и яка ему шана? За півтори років міняє другий будинок и четверте помешкання (кимнати) и гляды скоро вси речі будуть знівечині, розсублені, роспродані. Музей цей склався з речей і відділів доісторичніх и історичніх эпох, які малысь в місцевих школах, техничній и коммерсійній, здобутих в Дніпрі (кістки мамонта, тура і інчих), с колекціи монет, з моих могильніх роскопок, які не успів передать в музей Поля. Есть дві картини ватажка Мамая и инчі запорожські речі. Цим і кінчаю свій лист, в надіи побачиться.

Будь здоров, мій дорогий і верный друже, бажаю тобі добра.

Всею душею прихільний Я. Новицький.

Завідую тобі, козаче, що живеш між освічніми людьми, де єсть с ким поділиться словом і розважить душу. А мені ж тут — чужий між чужими.

Письмо передаю через студента Степана Максимовича Бровко — твого почитателя... Окажи ему свою увагу.

ДІМ, ВР, КП—76767 / Арх—15659.

М. Ю. МУХІНА *(Київ)*

ГАЛРЕВКОМ І ГАЛИЧАНИ. ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1920—1930 рр.

Вдалий контрнаступ Червоної Армії на польському фронті влітку 1920 р. дав можливість політичним лідерам РСФРР й УСРР спробувати по-своєму вирішити галицьке питання. Якщо зважити на поразку ЗУНР у війні з Польщею, державну невизначеність на той час Галичини й претензії на цю землю європейських країн, то момент був слушний. Утворення 8 липня Галицького революційного комітету (Галревкому) й проголошення 15 липня Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) мали показати Європі, що Галичина не просто самовизначилась, а й вибрала той самий шлях розвитку, що і її східний сусід. Перетворення цієї декларації на дійсність було покладене на військові частини наступаючої армії та Галревком.

Треба віддати належне Політбюро ЦК КП(б)У й Галицькому організаційному комітетові КП(б)У, якими вирішувалося питання про персональний склад Галревкому,— до нього увійшли галичани (за винятком його голови В. П. Затонського та І. Ф. Немоловського), галичанами була й більшість співробітників відділів комітету. Такий склад Галревкому, на думку партійних керівників, мав забезпечити успіх соціалістичним перетворенням в окупованій Галичині, надати їм природного характеру, відвернути можливі закиди про експорт революції на багнетах. Немає сумнівів, що відбирання кадрів провадилося ретельно, але стрімкість подій і зрозуміла обмеженість кола галичан, придатних до цієї справи, передумовили подальший стан речей. Ідеться про суперечки, які не вщухали весь 2-місячний термін запровадження радянської влади в Галичині. Саме ним присвячена добра половина листа Затонського до В. І. Леніна від 6 вересня 1920 р. про галицькі справи. Цей яскравий взірець політичних звичаїв уже було одного разу надруковано [1], але в значно скороченому вигляді з вилученням саме тих місць, які могли скомпрометувати єдність партійних лав.

Хто ж були ті галичани, що поверталися разом з 14-ю Армією до батьківщини, щоб перебудовувати там життя на комуністичних засадах? Чи були щирими їхні марксистські переконання? Якщо йти за термінологією Затонського, то були, за малим винятком, або «хорунжие и сотники галицкой армии», що разом із своїми військовими підрозділами перейшли на бік Червоної Армії (як І. М. Сіяк, Ф. М. Конар, В. А. Гадзінський), або ж «туркестанцы», тобто військовослужбовці австрійської армії, що під час першої світової війни потрапили до російського полону (як М. Л. Баран, М. С. Гаврилів, М. В. Левицький, В. І. Порайко) [2]. Більшість з них мала вищу чи середню освіту, офіцерський чин, квиток члена компартії. Але ці умовні групи різнилися своїм політичним досвідом, різними були і їхні шляхи до більшовизму. Колишніх офіцерів

Української галицької армії (УГА) до комуністичних поглядів і більшовицької практики привели, перш за все, невдала спроба галицької державності, військова поразка і, як наслідок, окупація Галичини Польщею. За свідченням Барана, «...Галицька армія перейшла на радянський бік приневолена умовинами по приказу вищих штабів, і якщо були в цій армії комуністи, або сімпатіки комунізму, то це були дрібні гуртки і окремі одиниці в дуже незначній кількості», в УГА мала місце, скоріше, орієнтація на більшовиків, а не комуністична ідеологія [3]. Інша річ «туркестанцы», які були виховані трьома роками російської революції, самі брали в ній активну участь, недаремно Затонський давав їм позитивну оцінку, адже це були, так би мовити, «свої люди». А коли врахувати, що серед радянських урядовців у проголошеній Галицькій СРР були представлені ще й професійні партійці-підпільники (як А. Г. Бараль, І. Ю. Кулик), колишні громадські діячі УНР, а згодом комуністи (як М. К. Козоріс), то зрозуміло, що на протиріччя в цьому середовищі слід було таки чекати.

Немає підстав для сумнівів у щирості тодішніх політичних вподобань діячів Галревкому, хоча й вибір ними було зроблено, до певної міри, під тиском подій. Вони сходилися на тому, що умови для соціальної революції в Галичині назріли (за тезами Сіяка: господарське хижацтво окупантів, застарілість продуктивних відносин при розвиткові продуктивних сил, загострення кризи війною, розвиток пролетаріату, міської і сільської бідноти, національне пригнічення більшої частини населення, «політична безправність всіх суспільних низів взагалі», «зневіряння українських трудових мас Галичини в політичном розумі національноі буржуазіі, котра при активній допомозі всеі національноі інтелігенціі не змогла після розвалу Австріі знайти певних менш-більш тривалих форм державного життя ані державно-політичноі ідеологіі,— політична угодовість, соціяльна миролюбивість й національний шовінізм усіх національних, соціялістичних партій галицького пролетаріяту,— повна безвиглядність змінити положення річей в Галичині до теперішніми засобами,— родить із силою безвихідноі конечности революційні настроі в трудових масах не лише українського населення Галичини» [4], що наближення радянсько-польського фронту до кордонів Галичини є об'єктивною передумовою такої революції. Сходилися вони й на тому, що галицька інтелігенція не може бути їхнім спільником. Щодо останньої думки, то не всі діячі ГСРР були стриманими у своїх висловлюваннях, як Сіяк. Той же нелюбий голові Галревкому Конар у повній відповідності до більшовицької традиції і у злагоді з оцінками Затонського («самый скверный элемент — рафинированные представители галицкой интеллигенции», «поднял бешеную кампанию против интеллигенции... гоню их в шею» тощо) писав: «На жаль ми стрінулися в Галичині з таким типом інтелігенції, яка, вихована на смітничкові, була дуже обмежена в свойому світогляді; ми мали до діла з дрібненькими і дрібничковими крамарями, які чудесно вміли боротися за українські написи на залізнодорожних білетах, за українські написи в передпокоях польських панів, але які тоді не доросли до широких соціяльних перебудов... період «державної творчості» галицькоі інтелігенціі показав цілковиту іі немічність і нездатність.

В час першого періоду Петлюрівщини, в час самостійного існування Галичини як держави (1918—1919), галицька інтелігенція показала себе Європі в ролі глупоі наівноі гончоі собаки капіталу. Іі шукання шляхів, апелі до держав Антанти, висилка делегаціі до совітів Украіни, братання з Петлюрою, Денікіним і т. п. довели до того, що вона зрадила і Петлюру, і Денікіна, і нас.

Хотілося би назвать її за попередні вчинки нецензурним словом — але хай там» [5].

А як затаврованій у такий спосіб інтелігенції в ролі революційного провідника чудових, за Конаром, мас було відмовлено, то цю функцію мала на себе взяти, перш за все, Компартія Східної Галичини, потім, та частина галицької армії, що опинилася на радянському боці, й, нарешті, політичні емігранти з лівого крила галицьких соціал-демократичних і радикальних партій. (Хоча до якого суспільного прошарку можна віднести офіцерство або партійних діячів? У всякому разі, не до буржуазії чи пролетаріату.)

Не було серед галревкомівців і помітних розбіжностей з приводу майбутнього входження Галичини до складу УСРР, але при проведенні спочатку соціальної революції внутрішніми силами, хоча для успіху останньої вони передбачали скористатися моральною і матеріальною підтримкою радянських республік, наполягаючи на визволенні Галичини Червоною Армією як на необхідному чинникові такої революції.

З наведеного видно, що, принаймні, в ідейному плані у діячів утворюваної ГСРР були всі підстави для єдності. Тоді якими причинами (крім відмінностей життєвого шляху й зрозумілих політичних амбіцій) пояснити виниклий конфлікт? Слушним здається припущення, що його породила сама галицька практика.

Першим ударом по єдності Галревкому було призначення його головою Затонського, не тільки не галичанина, а й навіть не національно свідомого українця, який усім своїм вихованням і досвідом не відповідав завданням соціальної революції в Галичині, як їх розуміла «галицька опозиція» цієї установи. Курс Затонського на «роззязывание революции» викликав заперечення у багатьох членів комітету. При цьому вони не могли не бачити демагогічного характеру закликів Затонського до так званої експропріації поміщиків і буржуазії, які він проголошував від імені Галревкому. Адже, згідно з постановами останнього, власність цих соціальних груп передавалася не безпосередньо робітникам і селянам, а державі. Так, поміщицька земля проголошувалася державною власністю й мала передаватися через місцеві органи влади (ревкоми) працюючим на ній, але, передусім, для суспільного обробітку; конфіскованим реманентом, зерном, худобою, речами хатнього вжитку теж мали розпоряджатися ревкоми. Очікувана народна революція затримувалася, і її підштовхували революційними закликами та заздалегідь підготовленими декретами на російсько-український зразок 1919 р.

Не підходив Затонський і на роль національного лідера. Тут цілком закономірним виглядає тяжіння певних кіл галицьких комуністів до постаті В. К. Винниченка, який уособлював у собі ідею незалежної демократичної України. Ще до створення Галревкому, скориставшись перебуванням Винниченка у Москві під час переговорів з радянськими лідерами, О. Паліїв зустрічався з ним. Винниченко у своєму щоденнику занотовує 15 червня 1920 р.: «Учора приїхав з України галичанин Паліїв. Його оповідання про стан на Україні зовсім змінили в нашій уяві картину. Виявляється, я буду не сам. Половина КПУ стоїть в опозиції до централізму. Провінція росте з кожним днем. По інерції верхи ще панують, але недалекий той час, коли мусять здати свої позиції. Отже їхати туди і можна, і треба» [6]. Неможна відкинути й припущення, що той Левицький, про якого Винниченко згадує у щоденнику 13 липня («Тільки що Олександер по телефону балакав з т. Левицьким, що приїхав з Галичини через Відень... Зараз він має прийти до мене. Мабуть, листи має з Відня.)», не Микола Левитський, як зазначено в коментарях, а Михайло Васильович Левицький, майбутній член Галревкому, який у

1919—1920 рр. перебував у Польщі, Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії на партійній роботі [7].

Голові Галревкому було відомо про контакти галичан з Винниченком. Він навіть не знехтував переслати Х. Г. Раковському власноручний переклад приватного листа Конара до Винниченка, що якимось чином потрапив до нього.

У свою чергу, Затонський намагався усунути «галревкомівську опозицію», роблячи ставку на «туркестанцев» й «американцев». А якщо до цього додати нахил Голови до диктаторства («держу их крепко в руках», «на днях с ними расправлюсь... Правда, что я их прикрутил»), то стає зрозумілим, в якому розчаруванні щодо галицької справи перебували утворювачі ГСРР з усіх таборів.

Але найголовнішого удару по новому ладу було завдано тією самою Червоною Армією, на допомогу якої галичани комуністичної орієнтації розраховували перш за все. Напевне вони уявляли собі так, що армія розчистить повіти від поляків, а вони прийдуть і разом з революціонізованими масами візьмуться за соціальні перетворення. Ясна річ, колишні військові не могли не розуміти, що постій армії важким тягарем ляже на мирне населення, але вони не передбачили такого поширення пограбувань й насильства, які мали місце всюди, де проходила Перша Кінна [8].

Для узагальнення галицької практики, якою вона бачилася очима «опозиції», можна скористатися доносом К. Ф. Литвиновича в ЦК КПСГ у якому він повідомляє про погляди Сіяка на події, що мали місце в Галичині влітку 1920 р.: «...Сияк между прочим заявил: 1) что вступление Красной Армии в Галиции он считает «насильством»; 2) что он враг революции, накиненой искусственным образом; 3) что Чрвоная Армия портит только дело революции, не способствует ей; 4) что Красная Армия — это поход, грабежи и разрушения; 5) что народы, заселяющие Россию, силой втягнуты в революцию, против желания с их стороны; 6) что народам необходимо предоставить самостоятельно стремиться к революции; 7) что на тактику Коммунистической партии он смотрит как на стремление к красному империализму...» [9]. Належали ці висловлювання Сіяку чи ні, але такі оцінки напевне мали ходіння в колах Галревкому. Між іншим, «справа Литвиновича—Сіяка» вивела на поверхню ще одну ланку протиріч — національну — між польським і українським елементом у складі урядових установ ГСРР.

До цього залишається додати, що революційний вибух, на який у Галичині 1920 р. розраховували галицькі комуністи, не стався, а вересьнева поразка Червоної Армії припинила існування Галицької Радянської Республіки. Більшість з активних утверджувачів радянської влади опинилася в УСРР, де вони в тій чи іншій якості прийняли участь в українському національному відродженні і де, незважаючи на відмінності в поглядах і вчинках, усі вони були приречені на однакову долю — загинути під час терору 30-х років.

Нижче подаються тексти листів В. П. Затонського, призначені для передачі голові українського уряду Х. Г. Раковському в одному «пакеті». Цей «пакет» складається з копії листа Затонського до В. І. Леніна від 6 вересня 1920 р., копії додатка до нього з перекладом на російську мову листа Ф. М. Конара до В. К. Винниченка від 10 липня 1920 р., а також листа Затонського власне до Раковського, який надруковано на звороті останнього аркуша першого з листів. Лист до Леніна й додаток до нього є, очевидно, другими примірниками машинопису, лист до Раковського безпосередньо видруковано після завершення роботи над ли-

стом до Леніна. Перші дві складові частини «пакету» мають підпис Затонського у вигляді автографа.

Як уже вище зазначалось, уривки з листа Затонського до Леніна було надруковано в перекладі на українську мову, нижче текст цього листа подається повністю, вилучені у попередній публікації місця позначені кутовими дужками (<>). Додаток і лист до Раковського друкуються вперше. Документи подаються мовою оригіналу в тій послідовності, у якій читаються, орфографія і пунктуація збережені, виправлені лише явні описки, а також правопис прізвищ.

№ 1

6 вересня 1920 р., Тернопіль

Ц.К. Р.К.П. тов. Ленину. Копия К.П.У. тов. Раковскому. Копия Польревком тов. Дзержинскому.

Пользуясь случаем поездки тов. Барана на Минскую Конференцию[10], передаю отчет о деятельности Галревкома и некоторую характеристику галицких взаимоотношений и условий.

1) Украинская часть населения Восточной Галиции на первых порах, не исключая даже интеллигенции и попов принимает нас восторженно, как избавителей от польского ига.

2) Польский элемент, не исключая пролетарских слоев, занимает первоначально явно враждебную и по крайней мере недоверчивую позицию. Отчасти боясь возвращения украинской власти, прелесть которой они испытали при Голубовиче и Петрушевиче.

3) Несмотря на симпатию к нам, местная интеллигенция уже с самого начала, даже до проявления нами большевизма, прячется по углам, опасаясь возврата старого. Вылезают вперед преимущественно авантюристы и спекулянты или политические проститутки. Крестьянство относится с большим доверием и как раз там где наш фронт подавался назад, например район Галич, Рогатин, наблюдается массовое добровольчество, крестьяне с женами и детьми стараются эвакуироваться, парни вступают в ряды Красной Армии. Между прочим, в массах тяготение к особой галицкой армии не наблюдается. Красная Армия называется не иначе как «нашей».

4) Галицкое село забито, придавлено, его потенциальная энергия, направлявшаяся раньше по руслу национальной борьбы сейчас несразу находит выход. Национализм заметно спадает. <Ореол национальных вождей — интеллигентов, после опыта хозяйничания голубовичей, петрушевичей, петлюр, после их очевидных измен даже национальному делу — померк, несмотря на все старания поповства, учителей и прочей галицкой сволочи их поджививить>.

Но, на путь подлинной Социальной Революции, галицкое село, хорошо вышколенное на западно-европейский манер, выработавшее в себе большие организационные навыки, вступает не смело. Ждет приказа или хотя-бы разрешения, зато приказы выполняются идеально.

5) Революционным ферментом являются галичане, прошедшие школу русской революции, а также «американцы». Почти в каждом селе можно отыскать такого «американца», вернувшегося из американской эмиграции или индустриального рабочего, либо шахтера, побывавшего в Саксонии или в Вене. Часть из них, понятно, «долларщики», но есть очень революционные и классово сознательные ребята. Между прочим, дядя Вильсон последнее время занялся усиленным экспортом из Америки в Галицию коммунистов-галичан. Некоторые приезжают с партийны-

ми билетами, ухитряются привозить американскую литературу. Любопытно, что «американцы» чрезвычайно скептически смотрят на Винниченко. Украинские коммунистические газеты, издающиеся в Америке, ведут энергичную кампанию против Винниченко и его группы за его национализм. Я встречал в глухих селах настолько толковых и разбирающихся во всех тонкостях коммунистической политики ребят-пролетариев, которых смело можно посадить в любой Губком. Только в практическом строительстве советской власти они ничерта не смыслят и наивны как дети.

6) Чрезвычайно ценным материалом для Советского строительства являются галичане из России, главным образом Сибири и Туркестана, однако должен отметить, что элемент национализма[11]— и соглашательства —[11] у них чувствуется в массе сильнее, чем у американцев. Более надежны туркестанцы, похуже сибиряки, совсем дрянь в большинстве галичане, вертевшиеся около советской власти и коммунистической партии на Украине.

7) Самый скверный элемент — это разные хорунжие и сотники галицкой армии, помогавшие Петлюре выводить галичан на Украину, путавшиеся с первым встречным и поперечным и очутившиеся наконец в рядах коммунистов или сочувствующих. За малыми исключениями это рафинированные представители галицкой интеллигенции наиболее мелочной, склочной, карьеристской и продажной во всем кажется мире.

«Примечание: для характеристики приведу в русском переводе выдержку из письма к Винниченко некоего Конара[12], которого Феликс Кон[13] и Ц.К. К.П.У. особенно усиленно выдвигали в Ц.К. Г.К.П.[14] и Галревком..., Все товарищи единодушно подтверждают, что они могли-бы с большой пользой работать для Революции и Советского строительства, если бы Вы могли стать во главе нового движения. Страшно боятся, чтобы Вы, тов. Винниченко, не продал себя[15]— за дешевий гріш—[15] для штампа прежних ошибок...»

8) Я сразу взял решительный тон, выгнав панов-хорунжих из Ц.К. и Ревкома, в частности уничтожил мандат Конара и дал ему заведование юридическо-квалификационным отделом, тогда еще его письмо к Винниченко и другие художества небыли мне известны. Сейчас я его, также как Паливна[16], что ездил с нашими поручениями в Москву[17], и ряд других просто выгоню из Галиции, а кое-кого возможно расстреляю (это уже по совокупности за спекуляцию — уже маленькие панамы открываются). Вообще держу их крепко в руках, да они и сами не пытаются действовать самостоятельно. При всем своем интриганстве и иезуитизме — телята форменные. Сам Ревком сейчас состоит из честных и преданных людей, только за исключением тов. Левицкого[18], работники слабые, не исключая тов. Барана[19]. Этот чудесный человек только толстовец-христосик. Кстати, он единственный пользующийся действительно известностью и популярностью в Галиции.

9) В нашей политике я также взял самый решительный и твердый курс на развязывание революции. Стараюсь всюду, отчасти даже демагогически подчеркнуть рабоче-крестьянский характер советской власти. Поднял бешеную компанию против интеллигенции. В России или на Украине за это назвали бы махаевцем. Но здесь сейчас это необходимо. В массы брошен лозунг «Разрушай все старое, гони, истребляй помещика, его экономов и прихвостней, разбирай землю, не ожидая подробных инструкцій, грабь буржуазию в самом подлинном смысле этого слова, с выселением из квартир, привлечением к общественным работам и т. п.». Нашей интеллигенции это все очень не по вкусу. Они, указывая на симпатию к нам «всего украинского населения», дорожат его общественным

мнением и расположением. Гоню их в шею. В этом деятельно помогает мне тов. Левицкий. За недостаточную решительность и мягкость по отношению к имущим сместил ряд уездных ревкомов, одного из них публично, на уездном съезде.

Крестьянская беднота жадно прислушивается. В одном уезде после моего доклада уже в моем отсутствии разделали под орех местный ревком за такой, казалось бы, пустяк как одолжение попу (разрешили батюшке привезти из лесу 8 фур дров, тогда как норма для всех была установлена по 2 на двор). На место мягкотелых интеллигентов из числа приехавших с нами ставлю по возможности пролетарскую публику из местных «американцев»>.

10) В селе после этого начинается революция. Ревкомы, в которые сначала попадал всякий элемент, не исключая старых войтов, понемногу переизбираются под давлением снизу, повсюду выгоняют арендаторов мельниц. Были случаи активной борьбы безлошадных с кулаками, так в Гусятинском уезде безлошадные, организовавшись под руководством, понятно, «американца», произвели передел земли и заняли запаханную богачами для себя часть панского поля, предоставив тем пахать для себя целину. В том-же уезде неграмотный председатель сельского ревкома, поляк по национальности, бывший когда-то шахтером в Саксонии, организовал артель (они даже назвали это коммунной), привез из соседней экономии трактор и пустил под общественную обработку около 200 десятин земли. Интересно, что в сельских ревкомах даже в украинских селах нередкость встретить поляка.

В польских селах отношение в начале было недоверчивое и даже враждебное, отказались выбирать ревком например. В Гусятинском уезде такие села оставили в покое, снабдив только 2—3 брошюрами и декретом Галревкома о переходе земли в руки трудящихся. Через неделю в уезд приехали представители сельского ревкома, все поляки, понятно, все бедняки, так как кулачье бойкотировало выборы, сообщили что панская земля уже поделена и сейчас приступили к поповской, так просят точных инструкций обязательно ли ему оставлять четыре морга или все забрать.

<11) Интеллигенция, особенно учительство и попы рвут и мечут. Учительский съезд Збаражского повиту протестовал против назначения в ревкомы мужиков. Тот же съезд требовал от Галревкома введения особой натуральной повинности и немалой на содержание учительства, так как де хлоп перестал их уважать и о них заботиться (надо заметить, что при поляках учителя-украинцы прятались по селам и жили весьма недурно за счет доброхотных подаяний). В Станиславове еще незанятом нами, при отходе поляков петлюровцы начали грабить город, рабочие выступили с оружием в руках и прекратили погром. Из интеллигентов, бывших в подпольных организациях, все за исключением одного сотника петлюровской армии, члена нашей партии попрятались по углам. Сейчас их выкидают изо всех организаций. К сожалению должен отметить, что рабочие Станиславова поляки также от выступления воздержались, заняв нейтральную позицию, зато весьма дружно и организованно действовали рабочие немцы и очень храбро — представители еврейского пролетариата.>

12) Отовсюду через фронт стали пробираться сейчас делегации от партийных ячеек, от гуцульских повстанцев, от буковинских сел, даже из Угорской Руси, раньше принадлежавшей Венгрии, сейчас Чехии. Приходят с практическими вопросами, например итти буковинцам по мобилизации в румынскую армию или переправляться через Днестр в наши части. Выступать или невыступать тому или иному гуцульскому

селу. Пока приходится быть очень осторожным, я стараюсь не дразнить Румынию и пожалуй предпочту чтобы буковинцы разлагали румынские части чем наши, ибо перебросить буковинцев, подальше от Днестра, сейчас будет затруднительно. Гуцулам также советовал не очень торопиться, чтобы не терять даром сил, достаточно если они в нужный момент загородят Петлюре путь отступления в Румынию. Тов[арищам] из Угорской Руси дал задание вооружить имеющиеся у них 12 сотен галичан. Там вполне наши надежные люди. Сотни отбывают трудовую повинность на границе Чехии и рвуться к нам. Посланцов Петрушевича выгнали и вздули [20].

13). Вся эта радужная картина указывает лишь на возможности, а не на повседневную действительность, гораздо более печальную.

а). Литературы не хватает даже по одному экземпляру на село, причины отсутствие типографий и бумаги.

б). Вся работа революционизирования села проводится главным образом личными объездами повитов.

Организационные навыки здесь настолько высоки, что уже нет ни одного повита, где бы не происходил хотя один крестьянский съезд. В Гусятинском, например, я присутствовал на четвертом съезде. Повиты здесь маленькие, не то что наши уезды, достаточно сказать их в Восточной Галиции 52. Дороги по сравнению с русскими, отличные, но опять таки — нет средств передвижения. На лошадях слишком много времени уходит, да и нет их в безлошадной Галиции. Об авто мечтать не приходится. Единственный автомобиль, бывший в моем распоряжении стоит без обуви. Все просьбы и мольбы ко всем гражданским и военным учреждениям бесплодны и в то время, как какой нибудь. Карахан из Метрополя в Националь путешествует не иначе как в авто [21], здесь приходится отказываться от поездки на крестьянскую конференцию за каких-нибудь 30—40 вёр[ст] по чудесному шоссе.

с). Технические средства связи, как телефон, телеграф, совершенно отсутствуют. Все это как железные дороги поручено армии (14), которая не всилах обслужить и себя полностью. Достаточно сказать, что ни одной телеграммы не из одного повита нам получить еще не удалось. Насколько мне известно, тов. Сталин проектировал создание при Югзафронте особых железнодорожных почтово-телеграфных управлений для Галиции, снабженных определенными полномочиями и материальными средствами. Почему то из этого ничего не вышло и в результате мы в глупейшем положении. Телеграфная сеть, также как железнодорожная, в Галиции отлично развита, но на жел[езной] дор[оге] попорчены мосты и нет составов. В смысле технической связи нет аппаратов, элементов, телеграфистов, столбы и проволка почти повсюду сохранились. Если с железными дорогами еще так сяк, поскольку главнеише стратегические линии нужны для армии и она их чинит, то с телеграфом совсем скверно. 3—4 дивизионных штаба физически не в состоянии даже по географическим причинам своего месторасположения обслужить даже полтора десятка освобожденных уже повитов.

д) В результате, важнейшие и агитационнейшие декреты правительства, например о государственном языке, задерживаются печатыванием и распространением на две иной раз три недели. Периодический орган Галревкома до сих пор еще не вышел [22].

14). Из отделов Галревкома не организованны еще: Земельный (нет постоянного заведующего, а лишь несколько спецев во главе, с хорунжим), рабоче-крестьянской инспекции, революционный трибунал, финансы. Сейчас останется пустое место в юридическом. Из якобы организованных отделов, безнадежно слаб совнархоз, которым заведывает

известный Вам по конгрессу тов. Савка [23], работник вообще слабый, разменивающийся по мелочам и не имеющий никакого опыта в советском строительстве. Также плох Трудсобез, во главе которого стоит хороший пролетарий тов. Литвинович [24], который может быть отличным агитатором и организатором одного какого-нибудь союза, но теряется в своем отделе и ничего фактически организовать не может. Тихо с военным отделом, там больше всего хорунжих. Товарищ Баран физически не в состоянии разорваться, даже если бы был лучшим организатором и имел бы более твердую руку.

Формирование отдельных галицких частей при том недостатке надежных работников, какой здесь имеется, и при замечающихся интригах со стороны офицерских коммунистов, просто — опасно. Я сейчас передал один батальон в надежную 45 дивизию, где его развернут в полк своими силами и пустят на фронт, другой батальон намечаю в 60 дивизию, этого даже в полк не будем разворачивать, а хотим испробовать в перекрестных боях для отсева примазавшихся.

Отдела здравоохранения тоже еще нет, только сегодня пробуем нового временного заведующего.

Единственное что радует и то не столько организованностью, сколько добрым революционным духом отдел внутренних дел, т. Левицкого, да еще Чрезвычайка, немножко мягковатая с черезчур большой закваской современных русских тенденций, но все же Чрезвычайка [25].

<Управдел тов. Сияк [26], ему порядком накрутили хвост, он сбавил тон на две октавы, пока старается во-всю. На всякий случай уклоняется даже от партийной работы, публичных выступлений — оно и лучше (никто его к этому не приневоливает).

С Ц.К. Г.К.П., в частности Секретариатом — не блестяще. Там один т. Левченко-Краснокутский, заведывавший Московским Галбюро. Парень хороший — верный, кажется из пролетарских кругов, но как бы сказать не широкий, тем менее глубокий, часто не совсем тактичен.

15). В повитах публика всякая бывает, иной раз весьма недоброкачественная. Так первый Тарнопольский ревком в виду отсутствия аппарата решил возложить организацию общественных работ для нетрудовых элементов на еврейскую общину (кагал).

А то устроили субботник с обязательным привлечением буржуазии и где же искать бездельников в субботу как не в синагоге. Потащили почтенных галицких евреев в праздничных капотах и талисах мести улицу, пришлось военкому проходящей части устроить ретивому субботнику воскресник в каталашке. В Залещиках, в крупном и важном пункте на Днестре, откуда [через] [27] Буковину и Румынию смотрит на нас Европа, председатель Ревкома, бывший Ц.К. галицко-украинских эсдеков, потом боротьбист, сейчас состоящий в нашей партии — Устиянович [28] наложил контрибуцию на население по принципу национальности. Насколько память не изменяет евреи должны заплатить 90 %, поляки 8 и украинцы 2, само собою, отцы города и церковные общины распределили контрибуцию равномерно, по-братски, на бедных и богатых. Продовольственная деятельность выразилась в организации столовой, где члены ревкома и советские служащие — сплошь бывшие петлюровские офицеры получали по твердой цене обед из 6 блюд. Само собою столовка закрыта, контрибуция беднейшему населению возвращается, Устиянович изгнан и предан партийному суду. Но за каждым устияновичем не угонишся, итак его художества были открыты совершенно случайно, благодаря объезду южных повитов.>

16). Итак нужно торопиться с мобилизацией и не только коммунистов гражданских учреждений, но и коммунистов-галичан, находящихся в

армиях, о чем я уже телеграфировал <тов. Крестинскому[29] и писал ему уже в письме, переданному через тов. Палиива. Я даже персонально указывал, например Начпоарма I Семиреченской и других[30-] видных[30] туркестанцев. Также с Украины просил ряд известных мне дельных галичан, как Предревтрибунала Киевского тов. Михайлика[31], предревкома Полтавского тов. Порайко[32]. Первого мне отпускают (т. Михайлика), тов. Порайко же задерживают. Я все-же думаю, что в Полтаве ярославец или владимировец отлично справится, Порайко же здесь крайне необходим. Его отстранение от галицкой работы было вызвано, главным образом как это окончательно выяснилось интригами Конара, Палиива и прочих хорунжих, из коих некоторые едва ли не активно способствовали апрельской измене галичан[33].>

17) Необходимо кроме работников, что является основным требованием, реально разрешить вопрос об управлении связи как телеграфной, так железнодорожной. Эти управления должны быть твердо фиксированы в смысле заданий и средств и должны находиться в недопускающих кривотолков взаимоотношениях с Галревкомом. <Например, появившийся комендант ст. Тарнополь начал с выселения железнодорожников, уже организованных Галревкомом и приступивших к приведению в порядок станции. Так как комендант ехал со своим штатом, он им приказал всем выкинуться, на протест нашего технического представителя и ссылку на Галревком, бравый комендант из «братишек» послал Галревком куда следует. Само собою, изъять в том или ином случае коменданта или даже расстрелять его я и сам в состоянии, это и сделано (пока только арестован) но больше за то, что он не обошелся без генеалогии. Если бы он просто положил под сукно протест Галревкома, к нему нельзя было бы придраться, так как он действовал на основании точных инструкций. Ни в каких технических правилах Галревком не предусмотрен.>

18) Также необходимы и легковые и грузовые авто и мотоциклетки, особенно шины и камеры к ним.

Вообще в безлошадной Галиции (тут большая половина крестьянских дворов лошадей вовсе не имеет). При наличности хороших дорог и нефтяных продуктов единственным спасением даже для продовольствования населения и армии является автотранспорт. <В Тарнополе были случаи смерти от истощения. Солдат своих питаем отвратительно, несмотря на то, что в 30—40 верстах есть ссыпанный хлеб. Все подводы берет армия и отказать невозможно, как невымучен галицкий крестьянин подводной повинностью. Подводный вопрос может нам буквально испортить всю музыку.>

19) Необходима бумага, необходимы подвижные на колесах типографии, нигде в Галиции до Львова больших типографий нет. Имеющаяся мелочь захватывается Подивами для своих нужд, даже для них нехватает по существу. Если б была бумага, можно кое-что печатать в г. Каменец-Подольске, где есть типографии, но регулярной жел. дор. связи с Каменцем не имеется, а напрямик по шоссе всего 120 верст, ехать не на чем. Кое-какие запасы бумаги небольшие есть в Виннице в распоряжении Подольского Совнархоза, но этого на всех не хватит, я и так пятьсот пудов выцыганил.

20) Необходимо вообще привозная литература даже русская, тем более украинская, польская и особенно румынская. Возможность передачи есть полная. Просто переходят на наш берег мужички и солдатики и просят газет, давать нечего. Вообще на границе с Буковиной можно устроить великолепную нашу «границу», есть связь с Черновцами, Ужгородом, через последний с Прагой, также связаны со Станиславовом

и Львовом, при этом вся связь поддерживается оттуда, самим послать туда некого и не с чем. <Из боязни провалить приходящих своими неопытными агентами, настоящую „границу“ поставить не можем. Разве если бы сам оставил Галревком.

21). Нужна валюта: румынская, чешская, польская, австрийские кроны. В Черновицах можно купить что угодно, есть предложения платить деньги на нашем берегу и даже не особенно дорого хотят. Румынские жандармы люди скромные и ограничиваются малым бакшишом. В обмен на одну русскую газету пограничная стража согласна давать четыре-пять номеров черновицких или венских, свеженьких.>

22) Насчет оружия я уже писал <тов. Крестинскому>, повторяться не буду, хотя нужда большая, а Югзапфронт раньше кое-что обещавший, ссылаясь на Врангеля, категорически отказал.

23) Вообще Югзапфронт сейчас окончательно нас забыл. Если ему с Врангелем не до нас, может Вы, Владимир Ильич, из Москвы поможете.

<24) Что касается 14 Армии, членом Реввоенсовета которой я числюсь, то я начал даже сомневаться в ея существовании. Есть несколько дивизий дерущихся на фронте, есть отдельные армейские управления. Одно находится в Кременчуге, другое чуть-ли не в Одессе, часть в Виннице, часть в Калиновке, так наз. штаб в Жмеринке. Столковаться или хотя бы выяснить какой-нибудь вопрос — дело не из легких, особенно при теперешних средствах связи. Существование Реввоенсовета тоже под вопросом. Я понятно менее всего занимаюсь армейскими делами находясь в Тарнополе. Молкочанов и Рухимович всегда в пути, на авто с рваными камерами, кочуют из бригады в бригаду. Командарм вообще слабоват[34], как известно, тов. Рахимович[35] подает большие надежды как драматург. Армию он знает и как член Реввоенсовета далеко не из худших, но управлять армией из Жмеринки трудно, а из авто и совсем невозможно. Я определенно боюсь как бы не случилось краха, тем более что и начальник штаба[36] не из первоклассных и все пока идет больше по инерции. У меня лично никаких столкновений ни с Молкочановым, ни с Рухимовичем нет и не было, но столковаться о чем-либо нет возможности. Ни да, ни нет не говорится и не по злой воле, а просто из-за отсутствия интереса, да еще из-за того что всякий раз Р.В.С. оказывается не совсем в курсе дела. Надо вызвать из Калиновки Автоарм, из Винницы — Начснаба, из Кременчуга — Упраформ, надо съездить для этого в Жмеринку и т. д. и т. п. Одно хорошо, что работать вообще не мешают.>[37]

25). Армия, в смысле красноармейцев, в смысле политического такта, выше ожиданий. На пехотные части жалоб почти нет, а если есть что, то либо мелочь, нестоющая внимания, либо недоразумение, возникшее в силу чересчур большой регулярности и любви к закону и порядку <галичан. Единственная беда кавалерия. Червонцы здорово гуляют, хотя опять-таки мало чем больше того, что полагается кавалеристу по неписанной конституции. В начале довольно сильно пошаливали тыловые галифе, которым очень не понравилось, что мы сразу наложили печати на уцелевшие магазины и склады, иные нарочно с женами и с сотнями тысяч приезжали чтобы спекульнуть на дешевке, гоняли лошадей, терроризировали местный ревком. Сейчас на них жалоб меньше, да и безобразничали они больше в городе среди буржуйского элемента. Если бы не подводная повинность, мужички не нарадовались бы. Между прочим, для демонстрации чем для пользы дела я приказываю всюду гонять буржуев на всякие дорожные мостовые работы, нарочно чтобы крестьянину не так обидно было, что его гоняют.>

6/IX 20 г. Тарнополь.

Вл. Затонский.

№ 2

Дорогой Христиан Георгиевич.

Не имея больше копий, посылаю в Харьков только один экземпляр, прошу показать также тов. Сталину и Косиору.

Просьба обратить серьозное внимание на находящихся в Харькове галичан и в частности на школу [38].

Также обратите внимание на Киев, где галичан так ценят. Насколько нам желательно получить работников в роде Порайко, Михайлика, настолько охотно оставлю Вам типов вроде Гадзинского [39], который чуть ли не заведует Губнаробразом в Киеве. Это весьма сомнительный коммунист. Не столько опять по злой воле, сколько по никчемной своей природе. Даже Сияк с этим согласен, а уж Сияк можно сказать привез нам из Киева коллекцию, к счастью хоть безпартийными себя зовут. Сразу хоть в ЧК их отправляй. Один например из им привезенных официяльно зовет себя народовым демократом, а место требует не ниже юристконсульта отде[ла] внутренних дел.

Впрочем, я уверен что хуже Устияновича он не будет.

Любопытно, что меня обвиняют не в том, что я украинец не галичанин, а наоборот за мои «ярко польские симпатии».

На этой почве конаровцы стараются дискредитировать Ревком, где сидят два поляка [40], и меня в частности. Вместе с тем конаровцы весьма недурно подражают харьковцам времен всеукраинской конференции. Имеется весьма грязный пасквиль на Ревком в целом по поводу того, что члены Ревкома и заведующие отделами (в том числе Конар) перебрались из гостинницы, где жили все вместе в отдельный частный дом, куда «бедняков» по ихней терминологии не пускают. Особенно старался вышеупомянутый субботник и известный Вам Коханенко [41], но во всем ясно чувствуется рука Конара. На днях с ним расправлюсь. В общем же, ко мне лично отношение как к какому-нибудь немецкому принцу, присланному княжить в самоопределенном государстве. Холуйство и раболебство невероятное, так и хочется носком в морду ткнуть или плюнуть в рожу и чем больше за глаза сплетничает, тем понятно больше подхалимствует. Правда, что я их прикрутил, буквально сам себя не узнаю. Я ведь человек мягкий по природе.

6.IX. 1920 г.

№ 3

Ц.К. Р.К.П. тов. Ленину. Копия тов. Раковскому. Копия тов. Дзержинскому.

Передаю для сведения и характеристики психологии галицких политических проституток дословный перевод с оригинала письма видного галицкого коммуниста из петлюровских сотников гражданина Конара Федора, адресованного В. К. Винниченко.

Особенно полезно прочесть его т. Феликсу Яковлевичу Кону, что прошу сделать тов. Дзержинского.

«Казатин, 10/VII [1920 г.]. Дорогой Владимир Кириллович.

К сожалению не сдержал слова, чтобы возвратиться к 12/VII 920 в Харьков. Еду в Винницу для информации сообщу Вам очень интересные сведения. Мы едем с группой волынских и подольских коммунистов [42]. На мои вопросы как они смотрят на Ваше участие в работе, как вообще смотрят все партийные низы и т. д. Они отвечали следующее, в нашей партии (К.П.У) фактически имеется такое разделение среди партийных

товарищей — бедняк, середняк и куркуль (подчеркнуто Конаром). К категории бедняков и середняков причисляются все партийные низы до уездных, а иной раз и губернских наркомов включительно. Эта категория с каждым днем ожидает «радикальной смены политики», и вся ожидает, когда появится в прессе Ваше имя.

Вы, Владимир Кириллович, не представляете себе даже как широко и как горячо дебатируется вопрос про вашу особу. Всюду включительно до деревенских крыш. Все публика знает. Обо всем прекрасно поинформирована, кстати, даже про Ваши разговоры с центрами и т. д.

Все товарищи единодушно подтверждают, что они могли бы с большей пользой работать для Революции и для советского строительства, если бы Вы смогли стать во главе нового движения. Страшно боятся, что б как-нибудь, «тов. Винниченко не продал себя [43]– за дешевий гріш –[43] для штампования прежних ошибок».

В газетах на фронте и в Киеве все время появлялись уже заметки, что Вы в правительстве и работаете — очевидно нашим не терпится и в пылу они успокаивают сами себя, помещая заметки о ваших соглашениях и хоть самообманом удовлетворяют себя, что ж «разве так плохо».

Иначе обстоит дело с куркулями, как эти товарищи мне говорят. Эти не могут так легко допустить конкурента к власти. Теперешние вожди (украинцы) с центров, не пользуются никакой абсолютно популярностью. Про некоторых говорится так себе, полусерьозно.

Крестьянство на Правобережьи после последнего налета, неузнаваемо. Всюду идут «академические» дебаты про устройство про власть. Отношение к России настолько «невероятно» [44] хорошее, что даже ужас берет.

Вся провинциальная пресса украинизована, любопытное явление. В Киевщину приехало 12 зркп [45], все в провинции и инициатива печатания переодической прессы на украинском языке вышла от них... Проф. Крымский [46] и академия в Киеве формально голодают и если из центра не помогут академии будет катастрофа.

Кстати, случайно встречался с украинскими эсэрами (Степаненко, Черкасский, Петренко, Лызанивский) [47], все они легализованы и работают. Выборы между Петлюрою и Раковским, выбрали последнего, они надеются что их советская власть привлечет к созидательной работе, как партию. Все хотят Вас видеть и слышать про заграничный советский блок. Расспрашивают про «старого» (Грушевского) [48]. Петлюровская власть была в Киеве в ужасно глупом положении. В один прекрасный день арестовали украинских эсеров за выпуск ими одного номера «Трудовой воли», где они выругали Петлюру и стали на советскую платформу (на следующий день их выпустили). Старый Никовский (это бывший редактор официоза Рады, член последнего петлюровского кабинета, при нас остававшийся и работавший в кооперативах) [49] начал кокетничать с эсэрами словно для того чтобы позже начать восстание против поляков. Словом все были в таком дурацком положении, что рассказывают в Киеве прямо анекдоты.

По Киеву ходят некоторые легендарные слухи, будто зять Скоропадского, эрц-герцог Вышиваный «унаследовал престол Украины и вместе с немецкой подмогой и всеми пленными возвращается «до дому» на Украину» [50]. Говорят еще будто все У.н.р.ские банки переданы в распоряжение тестя [51] Вышиваного, что он признал все у.н.р.ские миссии, что он выпустил золотую валюту в гривнах. Далее, что Петлюра уже отказывается от власти.

Думаю, что все сведения сфабрикованы кооператорами, а может быть кое-что в том есть верного.

Нашей галицкой публики на правом берегу всюду полно. Спрос на галичан-коммунистов — колоссальный. Всюду кричат давайте, давайте ваших людей. В нашем уголке понемножку трезвеют, замечается раскол единого фронта.

На Гуцульщине все повстанческие комитеты в наших руках и в руках левых радикалов.

В петлюровской армии страшное дезертирство, более всего дезертируют все те же «проклятые» галичане. Те галичане, которые были в Красной Армии и захвачены поляками или добровольно перешли на их сторону, помещены в концентрационные лагеря. Думаю, что это рациональный способ вылечить галичан от мессионизма и галициомании. После некоторой отсидки в лагере выйдут порядочными людьми.

Из Винницы напишу больше и несколько конкретней. Что не успею передать письмом — больше устно передам. Это во всех отношениях удобнее.

С сердечным приветом (собственноручная подпись «Конар»).

Розалии Яковлевне глубокое почтение. Тов. Бадану[52] также.

П. С. Все наши передают Вам сердечный привет. (Конар)».

С подлинным верно: Вл. Затонский.

6/IX 20 г. г. Тарнополь.

ЦДАЖР України.— Ф. 2, оп. 1.— Спр. 610.— Арк. 56—69.

[1] *Під прапором* Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920). Документи і матеріали.— Львів. 1957.— С. 515—520.

[2] За даними М. Л. Барана, в Туркестані знаходилося 25—30 % полонених галичан (Галицький комуніст.— Ч. 1.— 1920, 20 липня. // *ЦДАЖР України.*— Ф. 2, оп. 1.— Спр. 611.— Арк. 8 зв.).

[3] *Там же.*

[4] *Там же.*— Спр. 663.— Арк. 5.

[5] *Там же.*— Спр. 611.— Арк. 10.

[6] *Володимир Винниченко.* Щоденник. Том перший. 1911—1920.— Едмонтон: Нью-Йорк, 1980.— С. 438—439.

[7] *Там же.*— С. 445, 486. *ЦДАЖР України.*— Ф. 1, оп. 11.— Спр. 3073.

[8] *Орловский С.* Великий год. Дневник конармейца.— М.; Л., 1930. Красный кавалерист.— 1920, 14 августа (№ 209). Ненавижу войну. Из дневника 1920 года Исаака Бабеля.— Дружба народов.— 1989.— № 4, 5.

[9] *ЦДАЖР України.*— Ф. 2189, оп. 1.— Спр. 51.— Арк. 42. Лексику, орфографію і пунктуацію автора збережено.

[10] Йдеться про спробу радянських урядів Росії та України розіграти на мирних переговорах з Польщею «галицьку карту». З метою представництва на переговорах Галицької СРР, «народ якої самовизначився», до Мінська Галревкомом було делеговано М. Л. Барана та С. Фрея, останній мав виконувати обов'язки секретаря та історико-юридичного консультанта.

[11—11] Видруковано над рядком.

[12] *Палащук,* Федір Михайлович (Полащук, Поліщук; Конар, Богдан; 1895—1933). Родом з Рогатинщини (Галичина). Під час першої світової війни в січових стрільцях (УСС). У 1918 р. працював в українській адміністрації на Підляшші. На початку 1920 р. член ревкому УГА у Вінниці. Член Галоркому КП(б)У (квітень—серпень 1920 р.) З липня по 11 серпня 1920 р. член Галревкому, керував відділами внутрішніх справ, фінансів, юстиції. За «націоналістичний ухил» відозваний до Москви, де працював заступником голови Держвидаву, Промбанку, комісара земельних справ СРСР. 11 березня 1933 р. за рішенням Колегії ОДПУ розстріляний як керівник контрреволюційної організації, що обвинувачувалася в намірах «підірвати матеріально становище селянства та утворити в країні стан голоду» (Правда, 12 березня 1933 р.).

[13] *Кон,* Фелікс Якович (1864—1941). У 1920 р. секретар ЦК КП(б)У, член Польського бюро при ЦК РКП(б), голова Галоркому КП(б)У, член Польревкому.

[14] Йдеться про ЦК Компартії Східної Галичини (КПСГ).

[15—15] У тексті виділено.

[16] *Палїєв,* Омелян (вірогідно, 1886—30-ті). Походить із родини священика (Калущина, Галичина). Юрист за освітою, під час першої світової війни офіцер частин

УСС. На Україні з 1918 р. Квітень — серпень 1920 р. член Галоркому КП(б)У. В серпні 1920 р. завідуючий військовим відділом Галревкому. Засуджений у справі УВО.

[17] 17 серпня 1920 р. О. Паліїва як представника Галревкому було відряджено до центральних установ РСФРР для ведення справ з організації галицьких військових частин.

[18] *Левицький,* Михайло Васильович (1891—1933). Державний, партійний діяч. Родом з с. Явчого Рогатинського повіту (Галичина), батьки — заможні селяни. Отримав агрономічну освіту. З 1912 р. в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) Австрії. Під час першої світової війни був мобілізований, потрапив у російський полон. Інтернований у Туркестані, де працював на чавунно-ливарному заводі, в друкарні «Туркестанских ведомостей». Після революції був у туркестанській Червоній гвардії, організовував Українську секцію при крайовому комітеті РКП(б). У січні 1918 р. став більшовиком. З 1919 р. в Таращанській дивізії, військком Школи червоних командирів при 14-й Армії, голова Галбюро при ЦК КП(б)У, член Тимчасового комітету КПСГ, згодом — підпільного ЦК КПСГ, з 1920 р.— Галоркому КП(б)У, Політбюро й Оргбюро ЦК КПСГ, а також Галревкому (керував відділами внутрішніх справ і робітничо-селянської інспекції). У період з кінця 1919 р. до середини 1920 р. перебував на підпільній роботі в Галичині, Польщі, Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії. 1920—1924 рр. постпред УСРР у Чехо-Словаччині, Австрії, Німеччині. Повернувшись, працював у партійних і радянських органах (голова Укрдержстраху, секретар Волинського окружкому партії, зав. відділом ЦК КП(б)У, на XI з'їзді обраний кандидатом у члени ЦК, член ВУЦВК 5, 6, 7, 8-го скликань, ЦВК СРСР — 2-го скликання). 1929 року був під слідством з приводу участі в так званій «Спілці української молоді», наступного 1930 р. справу проти нього було припинено, але 1933 р. Левицького заарештували знов у справі так званого Українського національного центру. За вироком розстріляно. Посмертно реабілітований.

[19] *Баран,* Михайло Лукич (1884—1937). Партійний діяч. Народився у Скалі-Подільській Тернопільського повіту. Закінчив математично-фізичний факультет Чернівецького університету та однорічний курс Львівської торгової академії. 1911—1914 рр. учителював на батьківщині у приватній гімназії, редагував учительський часопис. Член УСДРП Австрії з 1903 р. Був мобілізований в австрійську армію під час першої світової війни (прапорщик, сотник 2-го куреня легіону УСС), опинився у російському полоні. Після Лютневої революції вступив до РСДРП(б), з 1 травня 1918 р. член КП(б)У. 1918—1919 рр. в Червоній Армії, на підпільній роботі (зазнавав арештів з боку Директорії, польського уряду). Один із засновників КПСГ, член її Політбюро (з серпня 1920 р.) і Галоркому КП(б)У. Липень — грудень 1920 р. заступник голови Галицького ревкому (керував земельним, фінансовим, військовим відділами й відділом народної освіти). Командував 1-ю бригадою ЧУГА. У 20-ті роки викладач політекономії 2-ї Школи червоних старшин у Києві (1920—1922), агротехнікуму в Умані (1923—1924), професор політекономії Київського медичного інституту (1924—1926), Харківського комуністичного університету ім. Артема (1926—1927), Київського інституту народної освіти (1927—1930). У 30-ті роки член Колегії Наркомату освіти УСРР, завідуючий Управлінням науки в ньому, науковий співробітник Української Академії наук, ректор Київського інституту народного господарства. Засуджений 1933 р. у справі УВО. 3 листопада 1937 р. розстріляний за новим вироком у числі 134-х «українських буржуазних націоналістів», що відбували покарання у Соловецькому таборі особливого призначення. Посмертно реабілітований.

[20] Йдеться про діяльність віденського уряду Є. О. Петрушевича (кінець 1919—14 березня 1921) щодо визначення Галичини на міжнародній арені.

[21] *Карахан,* Лев Михайлович (1889—1937). У 1918—1920 рр. заступник наркома закордонних справ РСФРР.

У перші післяреволюційні роки готель «Метрополь» займав Наркомат закордонних справ, а в «Национале» мешкали іноземні дипломати, відстань між ними легко долається пішки.

[22] За рішенням Політбюро ЦК КПСГ від 3 вересня 1920 р. мало розпочатися видання газети «Вісті» українською і польською мовами з пристосуванням польськомовного варіанта до потреб міста, українськомовного — до потреб села. Ймовірно, «Вісті» так і не побачили світ.

[23] *Бараль,* Арнольд Густавович (Савка, Владислав; 1890—1957). Партійний діяч. Народився у Львові в сім'ї польського службовця. Учасник комуністичного руху в Галичині. У 1919—1920 рр. член ЦК КПСГ, із серпня 1920 р. член Галревкому (завідував відділом народного господарства), до якого був делегований після участі в роботі II Конгресу Комінтерну й зустрічі там з Леніним, увійшов тоді ж до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КПСГ. 1920 р. на підпільній партійній роботі в Галичині, а згодом у Відні. Там вступив до Компартії Австрії, редагував її центральний орган «Роте Фане», очолював районну партійну організацію (Відень). У 1925 р., у зв'язку з арештом і загрозою передачі його польським властям, виїжджає до СРСР, приймає радянське громадянство і вступає до ВКП(б). Працює в апараті Профінтерну,

ВРНГ, Наркоматі паперової і лісової промисловості. З 1932 р. тяжко хворий, можливо, саме це й врятувало його від переслідувань.

[24] *Литвинович*, Казимир Ф. (?) У 1920 р. член Політбюро ЦК КПСГ, Галревкому, в якому завідував відділами пошт і телеграфу та праці й соціального забезпечення.

[25] Структура апарату Галревкому була калькою з московського та київського урядів: управління справами (завідуючий І. М. Сіяк), земельний (завідуючі або виконуючі ці обов'язки у хронологічному порядку — М. Л. Баран, І. Гаврилюк, В. П. Затонський, М. К. Козоріс), внутрішніх справ (Ф. М. Конар, М. В. Левицький), фінансів (Ф. М. Конар, С. Королик, М. Л. Баран), народного господарства, інакше — раднаргосп (І. Ф. Немоловський, А. Г. Бараль), продовольчий (Д. Є. Кудря), військовий (О. Паліїв, М. Л. Баран), юстиції (М. К. Козоріс, Ф. М. Конар, І. Максимчук, Л. Горбачевський), закордонних справ (В. П. Затонський), робітничо-селянської інспекції (М. В. Левицький, А. Татух), праці та соціального забезпечення (К. Ф. Литвинович), народної освіти (М. Л. Баран, М. С. Гаврилів), охорони народного здоров'я (Я. Лопатинський), пошт і телеграфу (К. Ф. Литвинович, К. Гаїх), залізниць і шляхів (І. Ф. Немоловський). Але, у зв'язку з досить незначним терміном існування та ще й лише на частині території Східної Галичини, військовим станом, матеріальною незабезпеченістю, незгодою між співробітниками, розгорнути роботу апарат Галревкому не встиг, обмежившись початковими організаційними заходами.

[26] *Сіяк*, Іван Михайлович (1887—1937). Військовий і політичний діяч, за фахом юрист. Народився у с. Ляшки на Львівщині в родині вчителя. Освіту одержав в університетах Відня й Львова. 1905 — липень 1919 рр. діяч УСДРП Австрії, член її ЦК (1909—1919). 1914—1918 рр. в УСС (рядовий, старшина, командир технічної саперної сотні). Після демобілізації восени 1918 р. один з організаторів протигетьманського повстання та виступів проти Директорії на Поділлі, в січні 1919 р.— Хотинського протирумунського повстання, член Хотинської Директорії і командуючий повстанською армією. З травня 1919 р. на чолі сформованої в Кам'янці-Подільському «Залізної бригади», яка здійснила рейд Україною (напрямок Полтава — Катеринослав) і під Таращею потрапила до полону, або, як він сам пише в автобіографії, перейшла на бік Червоної Армії (ЦДАЖР УРСР.— Ф. 166, оп. 12.— Спр. 7045.— Арк. 5). Після поїздки до Москви взимку 1919—1920 рр., де він зустрічався з російськими та українськими лідерами, вступив до КП(б)У, Сіяка призначено уповноваженим Реввійськради Південно-Західного фронту по організації ЧУГА (березень — липень 1920 р.). У цей період ним була розроблена програма сприяння революційному рухові в Галичині (див.: ЦДАЖР України.— Ф. 2, оп. 1.— Спр. 610.— Арк. 1—10; Спр. 663.— Арк. 4—10), багато з положень якої було потім використано — утворено Галорком КП(б)У, організовано видання газети «Більшовик» і журналу «Галицький комуніст», утворені спеціальні військові школи для підготовки командирів ЧУГА тощо,— але повної довіри до себе у радянського керівництва не викликав. З приводу цього Раковський телеграфував Затонському 7 квітня 1920 р.: «Введение Сияка политически целесообразно в виду недостаточности сил украинских коммунистов в Галиции, но только постарайтесь сократить его националистические замашки... Что касается участия Сияка, может быть меньше будет мешать внутри, чем извне, и следует об этом подумать. Чисто коммунистический галицийский ревком еще является преждевременным, и в Галиции дольше придется изживать эпоху соглашательства, чем нам пришлось это делать на Украине» (ЦДАЖР України.— Ф. 2, оп. 1.— Спр. 610.— Арк. 13). 1 серпня — 15 грудня Сіяк — керуючий справами й голова Ліквідаційної комісії Галревкому, 15 грудня 1920 р.— 15 квітня 1921 р. керуючий справами ВУЦВК, кандидат у члени ВУЦВК V складу. 15 квітня Сіяк призначений першим секретарем посольства УСРР у Польщі, на цій посаді він перебував до 15 листопада 1922 р. Після повернення на Україну обійняв посаду заступника голови Всеукрторгпрому, але невдовзі його було знято, і Сіяк влаштувався слюсарем інструментального цеху одного з харківських заводів. 1923 р., травень — 1925 р., жовтень очолював Харківську губернську колегію адвокатів. 1924—1930 рр. працював спочатку юрисконсультом ряду установ, пізніше викладав у Харківських інститутах народної освіти та народного господарства, займався науковою роботою в царині державного права, соціології, радянського будівництва як науковий співробітник ХІНГ й Українського інституту марксизму-ленінізму. З 29 вересня 1930 р. призначений директором Українського інституту лінгвістичної освіти (Київ). У 1933 р. заарештований як один із лідерів так званої «Української військової організації» — УВО, звинувачений у змові з метою відділення України від СРСР, шпигунстві на користь Польщі й Німеччини. Покарання відбував у Соловецькому таборі. З листопада 1937 р. розстріляний за вироком трійки Управління НКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р., як й інші в'язні цього табору, що проходили по процесах СВУ, Українського національного центру» УВО. Посмертно реабілітований.

[27—27] Видруковано над рядком.

[28] *Устиянович*, Осип (?). Галицький комуніст, колишній член УСДРП Австрії.

У травні — серпні 1920 р. член Галоркому КП(б)У. ЦК КП(б)У намічав його членом Галревкому, але з якихось причин цього не сталося. Головував повітовим ревкомом у Заліщиках (з 9 серпня), працював у секретаріаті Галревкому, 4 вересня був призначений Сіяком тимчасово виконуючим обов'язки коменданта Галревкому.

[29] *Крестинський,* Микола Миколайович (1883—1938). Державний і партійний діяч. 1918—1922 рр. нарком фінансів РСФРР, одночасно у 1919—1921 рр. член Політбюро, секретар ЦК РКП(б).

[30—30] Видруковано над рядком.

[31] *Михайлик,* Михайло Васильович (1890—1937). Народився в с. Олександрівка Луганського району Донецької області. Отримав вищу юридичну освіту. 1905—1908 рр. член РСДРП(м). У квітні 1919 р. вступив до більшовицької партії, в якій перебував до виключення 26 серпня 1936 р. Член Галоркому КП(б)У (травень — серпень 1920 р.). З липня 1920 р. працював у політвідділі ЧУГА. 1923 р. київський губернський прокурор. 1926 р. заступник наркому юстиції, генеральний прокурор УСРР. У 30-ті роки голова Всеукраїнської кооперативної спілки споживчих товариств (ВУКС). Напередодні арешту займав посаду голови Донецької облспоживспілки. Був заарештований 3 вересня 1936 р. і тільки 1 жовтня дав свідчення про свою «участь у троцкистській організації». Справа Михайлика слухалася 10 березня 1937 р. в судовому засіданні Військової Колегії Верховного суду СРСР, підсудний визнав свою вину і був засуджений на підставі ст. 58—8, 11 (цими пунктами передбачалася найвища міра покарання за особливо небезпечні контрреволюційні злочини «проти порядку управління») до розстрілу, вирок було приведено до виконання в той же день.

[32] *Порайко,* Василь Іванович (1888—1937). Партійний і державний діяч, за фахом юрист. Родом з селян Покуття. 1908—1914 рр. член Української радикальної селянської партії Австрії. З 1915 р. в російському полоні. У 1918 р. вступив до компартії, до квітня 1919 р. працював головою Астраханського губернського раднаргоспу. Тут згадали, що він галичанин, і з цього часу Порайко на Україні (голова Київських губкому партії і раднаргоспу, Полтавського й Подільського губвиконкомів). Одночасно брав участь у створенні КПСГ (член Президії Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини й Буковини, член Галоркому КП(б)У. Командував ЧУГА в 1920 р. 1927—1932 рр. генеральний прокурор, нарком юстиції УСРР. 1932—1937 рр. заступник голови РНК УСРР. Заарештований у серпні 1937 р., звинувачений разом з Любченком (голова РНК, заподіяв самогубство) на одному з московських процесів у створенні «націонал-фашистської організації» на Україні, розстріляний. Посмертно реабілітований.

[33] Йдеться про розрив ЧУГА з Червоною Армією. 6 квітня 1920 р. покинули місце дислокації 3-й кінний полк і Запасний курінь ЧУГА, трохи пізніше — Технічний курінь, а в ніч на 24 квітня знялися з бойових позицій 2-га і 3-тя бригади. Останні невдовзі були оточені польськими військами й потрапили до полону.

[34] *Молкочанов,* Михайло Васильович (1877—1924). Підполковник старої армії, командував 14-ю Армією з 8 липня по 27 вересня 1920 р., тобто до відступу радянських військ із Східної Галичини.

[35] *Рухимович,* Мусій Львович (1889—1939). У грудні 1919 р.— листопаді 1920 р. член Реввійськради 14-ї Армії.

[36] *Терпіловський,* Сергій Федорович (?) З 11 липня по 15 грудня 1920 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника штабу 14-ї Армії.

[37] Галревком прибув до Тернополя разом із штабом наступаючої 14-ї Армії, вона й мала його утримувати.

[38] Можливо, йдеться про Школу червоних старшин.

[39] *Гадзінський,* Володимир Антонович (1888—1932). Письменник. У 1919 р. один з організаторів «Селянсько-робітничого союзу» в Східній Галичині. У 1920 р. з підрозділом УГА перейшов на бік Червоної Армії, брав участь у боях на польському фронті, займався пропагандистською діяльністю. Після громадянської війни працював в УСРР, був редактором «Пролетарської освіти».

[40] Маються на увазі А. Г. Бараль і К. Ф. Литвинович.

[41] Ідеться про голову Тернопільського ревкому Ф. Замору, колишнього старшину УГА, якого Затонський звинуватив в організації суботника для віруючих іудеїв (див. пункт 15 попереднього листа). *Коханенко,* Євген (Кохан). Родом з с. Винятиці Заліщицького повіту. Вчився в Заліщицькій учительській семінарії. Голова Тимчасового комітету Української комуністичної партії Прикарпаття (січень 1920 р.), з лютого — член Президії Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини й Буковини до утворення Галоркому. Драматичний актор передвоєнного театру Львівської «Бесіди». Голова Всегалицького театрального комітету періоду ГСРР.

[42] Очевидно, листа писалося до Харкова, де ще 5 липня перебував В. К. Винниченко, але 6 липня він виїжджає до Москви (див.: Володимир Винниченко. Щоденник. Т. I.— С. 444, 483). Конар у той час діставався до штабу 14-ї Армії, при якому в липні 1920 р. збиралися майбутні члени та співробітники Галревкому.

[43]–[43] У тексті виділено.
[44]–[44] Видруковано над рядком.
[45] Так в оригіналі.
[46] *Кримський*, Агатангел Євтимович (1871 — 25 січня 1942). Академік АН України (з 1919 р.), орієнталіст, філолог, фольклорист, історик. На той час знаходився у тяжкому стані, який, певною мірою, був наслідком інсценування польською окупаційною владою розстрілу його за причетність до редакції підпільної газети польських комуністів «Glos komunicty» (переховував у себе на квартирі поета-комуніста Є. Григорука).

[47] *Степаненко*, Аркадій (?) Член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і ЦК Селянської спілки, член Центральної Ради, на початку 1918 р. заступник її голови. У 1919 р. емісар ЦК УПСР при Директорії, в серпні 1919 р. виконував обов'язки міністра земельних справ в уряді І. Мазепи.

Черкаський, Теофан (1892—?). Народився у с. Росоші на східному Поділлі. Член УПСР, за фахом інженер-економіст. У 1919 р. міністр народного господарства в уряді Б. Мартоса, міністр преси й пропаганди в уряді І. Мазепи. Залишився на Україні, був засуджений на 25 років заслання, дальша доля невідома.

Петренко, Назар (1893—?). У 1918 р. член ЦК УПСР (центристів), у 1919 р. член Центрального українського повстанського комітету в Кам'янець-Подільському для боротьби проти Денікіна при Центрі УНР. У травні 1921 р. засуджений (процес над ЦК УПСР) на 5 років концентраційних таборів, восени того ж року звільнений, подальша доля невідома. *Лизанівський*, Іван (1882—1934). Публіцист, родом з Галичини. Член ЦК УПСР (центристів), один з основоположників січового стрілецтва. У березні 1919 р. член Комітету охорони УНР, з квітня керував Міністерством преси й пропаганди. Член Крайової Ради в Хмільнику. У 1921 р. у ході процесу над ЦК УПСР засуджений, так само як і Н. Петренко, на 5 років концтаборів і звільнений тієї ж осені. Згодом працював у видавництві «Книгоспілка». Знов репресований у 1934 р.

[48] *Грушевський*, Михайло Сергійович (1866—1934). Історик, організатор української науки, академік УАН (з 1924 р.), політичний діяч. У 1919—1924 рр. в еміграції (Відень, Прага).

[49] *Ніковський*, Андрій Васильович (Василько А.; 1885—1942 ?). Літературний критик і публіцист. Родом з Одещини. Редактор газет «Рада» (1913—1914) і «Нова Рада» (1917—1919). Входив до керівних органів Партії українських соціалістів-федералістів. У 1917 р. член Центральної Ради, а в 1919 р. голова Українського національного союзу. Міністр закордонних справ уряду УНР в еміграції (1920 р.). З 1924 р. на Україні, працював науковим співробітником УАН у Комісії словника живої української мови та в Історико-філологічному відділі. Заарештований у справі «СВУ» 23 липня 1929 р. 19 квітня 1930 р. засуджений до «10 років позбавлення волі з пораженням у правах на 5 років» (один з п'яти найтяжчих вироків), загинув у таборах. У серпні 1989 р. реабілітований.

[50] Упорядник Щоденника В. К. Винниченка Г. Костюк вважає, що сам Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург-Льотрінген) до ідеї утворення українського королівства не мав жодного стосунку. Але радянські органи не почували себе в безпеці, доки в 1948 р. його не було схоплено у Відні й не відправлено до таборів, де він 1951 р. і помер (Володимир Винниченко. Щоденник. Т. І.— С. 422).

[51]–[51] Видруковано над рядком.

[52] *Бадан*, Олександр Іванович (1894—1937). Родом із Закарпаття, навчався в університетах Відня та Праги, супроводжував Винниченка в ролі секретаря до радянських республік (24 травня — 23 вересня 1920 р.) і разом із ним виїхав за кордон. Працював у комуністичному русі на Закарпатті. У 1926 р. виїхав на Україну, де працював ученим секретарем Наркомату освіту УСРР (1927—1930), співробітником кафедри національного питання в Українському інституті марксизму-ленінізму, редакції УРЕ. Під час кампанії проти М. О. Скрипника заарештований як член УВО (лютий 1933 р.), розстріляний 3 листопада 1937 р.

І. І. СВАРНИК *(Львів)*

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ «ЗОЛОТОГО ВЕРЕСНЯ»

1939 рік викликав і викликає й надалі пильну увагу істориків України та закордону. В республіці опубліковано десятки досліджень, монографій, з нагоди 10-річчя «возз'єднання» опубліковано збірник документів з цього питання [1]. Однак у висвітленні питання залишаються прогалини, які не поспішає заповнити офіційна історична наука, а фактичний матеріал значною мірою черпається з періодики того часу, кочуючи з монографії до монографії. Тим часом навіть побіжне знайомство з документами передвоєнного періоду може внести ряд суттєвих доповнень до загальновідомих фактів, уточнити, а в деяких моментах і суттєво змінити наше ставлення до подій 50-річної давності. Хоча ми, сучасні історики в Україні, мусимо усвідомити, що в багатьох питаннях нам доведеться наново «відкривати Америку», повторювати шлях, давно пройдений істориками на Заході й у діаспорі [2]. Але ми теж повинні пройти цей шлях, аналізуючи й оцінюючи архівні документи, досі майже чи й зовсім неприступні ширшому загалові.

Одним із таких комплексів документів є фонд «Народні Збори Західної України», переданий Центральному державному історичному архіву УРСР у Львові 1979 р., з Партархіву Інституту історії партії ЦК КПУ. Початково він зберігався у так званому Таємному архіві, та й у Львові до 1989 р. був на таємному збереженні. Загалом фонд складається з 10 справ, містить 1031 аркуш документів. Аналогічні матеріали, хоча менші за обсягом, є в Держархіві Львівської області (у фонді Тимчасового управління м. Львова). Обидва згадані фонди містять обмаль оригіналів, автографів чи засвідчених копій. Останні, очевидно, зберігаються в архівах Києва та Москви. Їх вивчення дозволить поглибити наші знання про передісторію і хід Українських Народних Зборів (саме такою була початково їх назва), з'ясувати авторство — наскільки це взагалі можливо — ряду виступів депутатів, уточнити ряд цифрових даних. Наявні матеріали не дають можливості з абсолютною певністю висловитися про автентичність стенограми. В усіх відомих нам примірниках є окремі пропуски, багато редакційних правок, у тому числі й вельми суттєвих. Скажімо, загальна кількість населення, яке брало участь у виборах до Народних Зборів, у доповіді проф. М. Панчишина визначена у 83 %, але ця цифра виправлена чорнилом на 92, 93 % [3]. М. Олексюк у своєму виступі називає ще фантастичніший відсоток — 95,6 % [4]. Але навіть найнижча з названих цифр вельми сумнівна, бо наведені нижче звіти про хід виборів по областях свідчать, що у виборах узяло участь набагато менше населення. Наприклад, по Львівській області на 22.10.1939 р. на 14—00 проголосувало тільки 30 % виборців, по Станіславівській і Тернопільській на 15—00 — 68,94 % і 41,22 %, по Луцькій (Волинській)

на 18—00, себто незадовго до закриття дільниць,— 78,5 %. До того ж відсоток людей, котрі проголосували, значно зріс за рахунок біженців з усієї Польщі, які ринули на Західну Україну з початком другої світової війни, звичайно, не були включені до статистичних таблиць і списків виборців. Лише у Львові на 18.10.1939. їх налічувалося понад 35 тисяч. Щодо кількості депутатів, найчастіше зустрічається цифра 1495, але вона сумнівна, бо зведені таблиці наводять також цифри 1438, 1448, 1487, 1493.[5] 1495 — планована кількість депутатів, але не всі вони були вибрані, а деякі (що видно з наведених звітів) наперед відмовилися від депутатства. Два випадки самогубства в день виборів відзначено в Тернопільській області. Невідомо також, якою кількісно була повноважна комісія, яка мала довести рішення Українських Народних Зборів до урядів СРСР і УРСР — 46, 45 чи аж 67 чоловік.[6] Ще більші розбіжності у визначенні соціального складу депутатів. Кількість робітників у стенограмі визначено в 415 чоловік, у зведеній таблиці — 258, до того ж разом із кустарями, селян — 766 і 1027, інтелігенції — 267 і 210 чоловік.[7] Для уточнення цих даних потрібно залучити оригінали анкет, які, очевидно, заповнювали депутати, інформаційних документів, що надсилалися до Києва й Москви. Найменш достовірними є інформації, підготовані для РАТАУ й опубліковані у пресі. Це своєрідний переказ ходу Народних Зборів з окремими цитатами. Черговим завданням істориків є порівняльний аналіз усіх відомих примірників, звірка зі збереженими текстами окремих доповідей і виступів депутатів. Це дозволить виявити всі купюри й правки, зроблені так званою редакційною комісією. Парадоксально, що до її складу, як свідчить витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У, підписаний М. Хрущовим (документ має гриф «цілком таємно»), увійшли Лисенко, Чеканюк, Бажан, Павленко, Троскунов, Железнов, Певзнер, жоден з яких не був депутатом Народних Зборів![8] Редколегію зобов'язували залучити до редагування необхідну кількість письменників і журналістів (!) з Москви та Києва. Характерно, що й стенограми друкували не місцеві друкарки, тому в них часто зустрічаються перекручені прізвища, назви населених пунктів.

Відкритим залишається питання про авторство основних доповідей, виголошених на Зборах, як і сценарій їх проведення. Адже вигукуючи здравиці Сталіну й урядові СРСР (а не УРСР, з якою вони возз'єднувалися), депутати виявили чудову обізнаність із персональним складом Політбюро ЦК ВКП(б), славлячи Молотова й Кагановича, Андрєєва і Жданова, Берію і Ворошилова, усіх слухняних і ревних виконавців волі Сталіна, для якого Західна Україна була лише розмінною картою у грі з Гітлером. І як тут не згадати велику критичну статтю про XVIII з'їзд ВКП(б), опубліковану в найпопулярнішій у Галичині газеті «Діло» в березні 1939 року. З великим скепсисом ставилися галичани до таких «масових заходів» сталінської адміністрації. Не дуже віриться у щирість професорів К. Студинського й М. Панчишина (вони виголошували дві основні доповіді), галицьких інтелігентів, котрі навіть з місцевої преси, не кажучи вже про зарубіжні видання, знали і про насильницьку колективізацію, і про голод на Україні початку 30-х років, і про масові репресії в Радянському Союзі, але твердили, що в УРСР «економічно розкріпачене селянство має від держави машини, насіння, добриво.., досягло такого рівня, про який і мріяти не можна було до радянської влади»[9]. Сумнів щодо авторства К. Студинського виникає ще й тому, що в особистому фонді академіка (він також зберігається у ЦДІА України у Львові) відсутні будь-які підготовчі матеріали, чернетки або чистовик цієї доповіді. Справжнім глумом пройняті слова М. Панчишина: «лише мирна політика радянської влади... забезпечила всім сусідам мир, а малим

країнам певність в мирному існуванні»[10]. Як доказ наводяться мирні угоди між СРСР і Естонією, Латвією, Литвою, Туреччиною, Фінляндією і Румунією. Щоправда, вже згадана редколегія викреслила три останні країни. Опубліковані нещодавно документи радянської та зарубіжних дипломатичних служб[11] переконливо свідчать про відверто імперіалістичну, загарбницьку політику СРСР щодо сусідніх країн напередодні й на початку Другої світової війни. Втім, аналіз стенограми й доповідей потребує ще тривалої і копіткої текстологічної роботи вчених і заслуговує на увагу джерелознавців.

Документи Українських Народних Зборів містять непоганий матеріал про вибори. Їх організацією керувала група працівників ЦК КП(б)У, що прибула до Львова наприкінці вересня. З її складу призначали начальників Тимчасових управлінь у містах і містечках Галичини, з неї висували й уповноважених з питань організаційно-партійної роботи (майбутніх секретарів обкомів). Останніми, як видно з листа М. Хрущова Сталіну від 3 жовтня 1939 р., призначили М. Мацька (Львівська обл.), М. Груленка (Станіславівська обл.), Л. Грищука (Тернопільська обл.) й В. Бегму; усі вони попередньо працювали в апараті ЦК КП(б)У й парторганах Києва[12]. Завдання з організаційної роботи в Західній Україні визначало Політбюро ЦК ВКП(б). В останньому документі йшлося про те, що Україні виділялося тисячу комуністів і п'ятсот комсомольців, а парторганізації УРСР мали виділити ще не менше двох тисяч комуністів і комсомольців для Західної України[13]. Реально ці цифри були набагато більшими. Як видно з публікованого звіту, у підготовці виборів узяло участь понад 10 тисяч приїжджих агітаторів, а в роботі виборчих комісій — 7.350.[14] Додаткового вивчення потребує питання висунення кандидатів. Але і з публікованих звітів видно, що ні серед депутатів, ні у виборчих комісіях практично не було членів інших, поза комуністами, партій, духовенства. Хоча у підсумкових даних мандатної комісії, крім 98 членів ВКП(б) і 81 члена неіснуючої КПЗУ, зафіксовано 51 представника інших партій.[15] Характерно, що один з кількох десятків лозунгів, опрацьованих для виборів, перелічуючи всі доти існуючі в Галичині партії, охрестив їх найманцями іноземного капіталу, польських поміщиків і ворогами народу. Демократизм волевиявлення народу ставить під великий сумнів і присутність Червоної Армії в усіх населених пунктах, а часом навіть на виборчих дільницях у день виборів. Ще за тиждень до виборів поведінка військовослужбовців, які посилено скуповували всі товари у Львові й інших містах, викликала «провокаційні розмови серед населення, що Радянський Союз віддає територію Західної України Німеччині, тому Червона Армія вивозить усі товари, аби не залишати німцям».[16] Це рядки з таємного донесення наркома внутрішніх справ УРСР Сєрова секретареві ЦК КП(б)У Бурмистенку від 15.10.1939. Як окупант у завойованій країні поводився й комендант Львова Іванов, на поведінку якого звернули увагу Я. Єременко й М. Хрущов[17].

Як видно з публікованих нижче звітів і з інших документів того часу, збережених у фонді Народних Зборів, процес виборів на Західній Україні організовувався й контролювався партійними й радянськими органами СРСР, в умовах воєнного стану. Попри відвертий терор радянських репресивних органів, наявність війська в кожному населеному пункті, він проходив у гострій політичній боротьбі. До виборів не були допущені представники альтернативних політичних партій, усі прояви інших поза «комуністичними» поглядів нещадно придушувалися радянськими репресивними органами й підпорядкованими їм загонами робітничої гвардії (майбутньої міліції). Це виразно позначилося на складі делегатів Українських Народних Зборів та їх рішеннях, які, хоча й від-

бивали віковічне прагнення народу Західної України до возз'єднання з усім українським народом, але водночас принесли на західноукраїнські землі не волю, а нові, небачені досі, репресії, винищення інтелігенції, усіх прогресивно настроєних людей, примусову колективізацію, депортації і розстріли, які почалися відразу після Народних Зборів.

Пропоновані документи не мають власних заголовків, підписів, супровідних записок, тому їх авторство встановити не вдалося. Текст подається зі збереженням мовних і стилістичних особливостей (за винятком явних граматичних помилок).

[1] *Возз'єднання* українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949). Збірник док. і мат.— К., 1949; *Бабій Б. М.* Возз'єднання Західної України з Українською РСР.— К., 1954; *Ломов Г. І.* Народні Збори Західної України.— Л., 1959; *Гавриленко В. О.* Народні Збори Західної України // Радянська енциклопедія історії України.— Т. 3.— К., 1971.— С. 205—206 та ін.

[2] *Рудницька М.* Західна Україна під большевиками. НТШ.— Нью-Йорк, 1958; Horak S. Ukraine in der internationalen Politik. 1917—1953.— München, 1957; *Кононенко К.* Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї. 1917—1960.— Мюнхен, 1960 та ін.

[3] *Центральний* державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 38.

[4] *Там же.*— Арк. 70.

[5] *Там же.*— Спр. 8.— Арк. 35; спр. 7.— Арк. 18, 26.

[6] *Там же.*— Спр. 8.— Арк. 39, 41, 46.

[7] *Там же.*— Ф. 859, оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 86; спр. 7.— Арк. 26.

[8] *Там же.*— Спр. 8.— Арк. 58.

[9] *Там же.*— Ф. 859, оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 28.

[10] *Там же.*— Арк. 36.

[11] *СССР* — Германия. Документы и материалы. 1939—1941.— Вильнюс, 1989.— Т. 1, 2.

[12] *ЦДІА* України у Львові.— Ф. 859, оп. 1. Спр. 10, Арк. 52.

[13] *Там же*, арк. 71.

[14] *Там же.*— Спр. 7.— Арк. 18.

[15] *Там же.*— Арк. 26.

[16] *Там же.*— Спр. 10. Арк. 50.

[17] *Там же.*— Арк. 22, 23.

№ 1

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ПРО ХІД ВИБОРІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗБОРІВ У ЛЬВІВСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ, СТАНІСЛАВСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

24 жовтня 1939 р.

В соответствии с количеством населения Западной Украины, для организации выборов в Украинское Народное Собрание население разбито на 1.495 избирательных округов, избирательные округи разбиты на 5.855 избирательных участков. В подготовке выборов принимали участие 51.725 агитаторов. В том числе из местного населения — 40.049 агитаторов, из них женщин — 4.111. В участковые комиссии вовлечено 39.620 человек, из них около 33.765 из местного населения, в том числе рабочих — 6.004, крестьян — 29.968, интеллигенции — 3.178, украинцев — 32.200, поляков — 3.310, евреев — 2.706, женщин — 3.191.

В состав окружных избирательных комиссий вовлечено 9.383 человека, из них 7.888 местного населения, в том числе рабочих — 1.779, крестьян — 5.719, интеллигенции — 1.517; украинцев — 7.522, поляков — 555, евреев — 809, женщин — 922. Кроме этого был создан институт доверенных в составе 17.126 человек. В том числе из местного населения — 16.878, женщин — 1.773.

Выборы в большинстве избирательных участков начались в 6 час. по местному времени 22 октября 1939 года.

Для характеристики хода выборов приведем следующие данные.

1. *По Львовской области*

а) по Дрогобычу на некоторых участках за полтора часа проголосовало 200—250 чел.;

б) село Подгородне — за один час проголосовало 50 чел.;

в) в Бирке проголосовало 250 чел. Есть очереди в результате нераспорядительности;

г) в Раве-Руской большие очереди. До открытия собралось 30 чел. Подготовительная работа проведена неплохо. Выделены две машины для подвозки избирателей;

д) село Жовква — на избирательный участок пришли организованно 300 чел. беженцев;

е) в селе Старом батрак Охрем Филипп заявил, что он свой голос отдает за Красную Армию;

ж) на участок Добростаны, Городокского уезда, в первый час никто не явился для голосования. Причина этому — влияние церковников, которые сумели привлечь почти поголовно все население в молитвенные дома. Посланцы агитаторы для разъяснительной работы.

На 2 часа дня по местному времени проголосовало по всей области 5,34 %.

В городе Львове на большинстве избирательных участков выборы проходят нормально, за исключением отдельных участков, где создались большие очереди. Избирательная комиссия объясняет это тем, что все время подходят новые избиратели из числа беженцев, которых в списках нет и приходится их заносить в дополнительные списки не в алфавитном порядке. Это в значительной степени тормозит технику выборов.

В процессе выдвижения кандидатов в депутаты Народного Собрания в том же Городокском уезде учитель отказался дать согласие на голосование его кандидатуры в депутаты и уехал.

В Яворове женщина также не дала согласия на выборы ее в депутаты, оставив заявление, что если ее кандидатура будет голосоваться, она повесится.

II. *По Волынской области*

Голосование проходит очень активно. По ряду участков, в результате нераспорядительности, создались очереди.

По Луцкому уезду в первом участке города Ракитного первой проголосовала Войцехович Мария и старик 63 лет Котельюн, пришедший задолго до начала выборов.

В процессе выдвижения кандидатур в Луцком уезде выдвинули кандидатом в депутаты попа, которого вовремя заменили.

В Дубненском уезде (Золочевский избирательный округ) националисты сожгли хату кандидата в депутаты Смоленского.

В Луцке обнаружена листовка, призывающая «не голосовать за навязанную нам кандидатуру — Лученца — голосуйте за батькивщину».

III. *По Станиславовской области*

В процессе выдвижения кандидатов в депутаты выдвинули трех радикалов, из них одного переизбрали. Националисты сожгли хату замести-

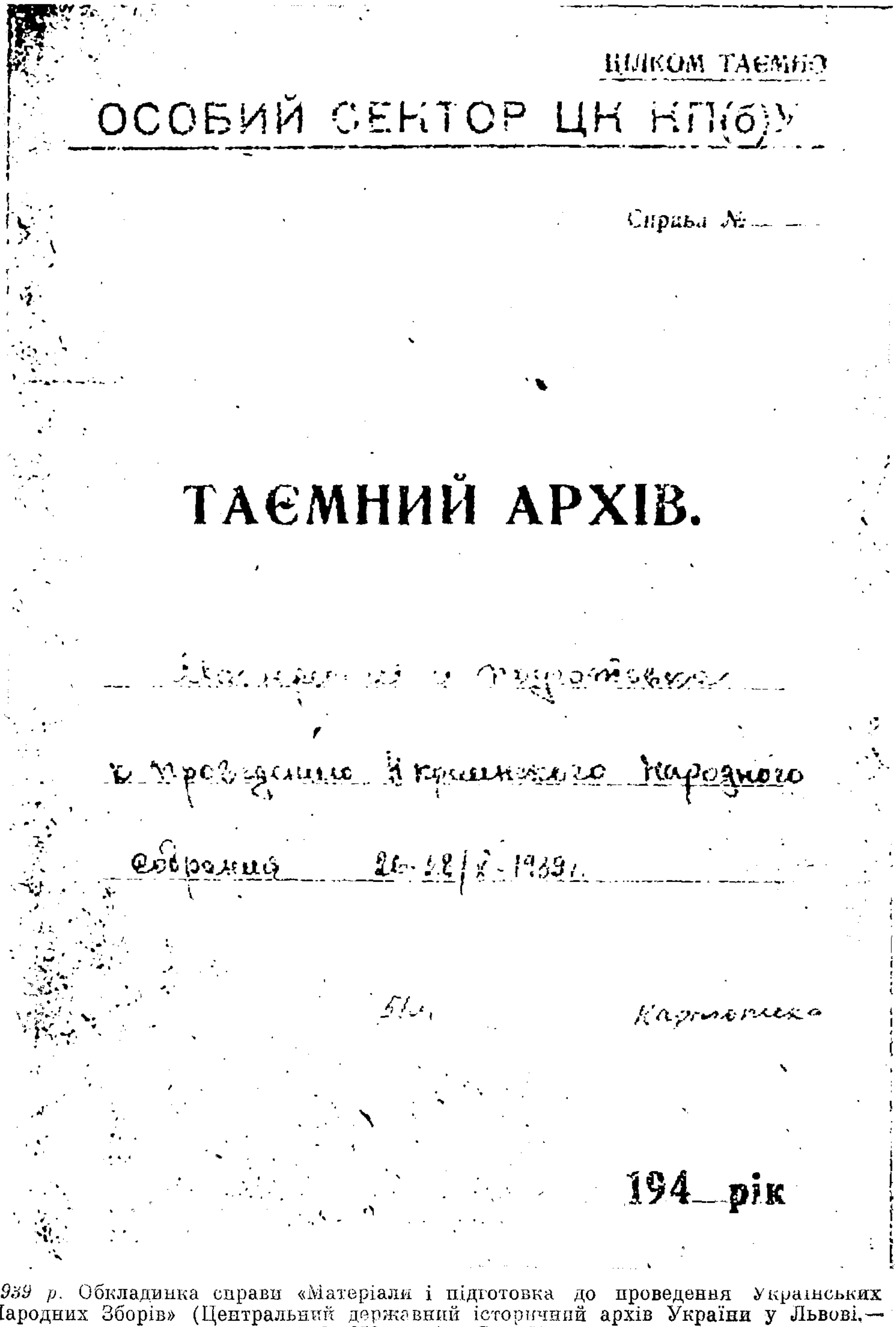
ЦІЛКОМ ТАЄМНО

ОСОБИЙ СЕКТОР ЦК КП(б)У

Справа №

ТАЄМНИЙ АРХІВ.

Материалы и подготовка

к проведению Украинского Народного

собрания 26-28/X-1939 г.

194_ рік

1939 р. Обкладинка справи «Матеріали і підготовка до проведення Українських Народних Зборів» (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1.— Спр. 7).

С Е К Р Е Т Н О

[illegible] 43/[illegible]

ТОВ. БУРМИСТРЕНКО

Посылая донесение Начальника оперативно – чекистского участка, дополнительно сообщаю, что по имеющимся агентурным материалам отмечается усиленная закупка в/служ. РККА всех товаров в г. Львове и других городах, в связи с чем имеют место провокационные разговоры среди населения, что Советский Союз отдает территорию Западной Украины Германии, поэтому Красная Армия вывозит все товары, чтобы не оставить немцам. В результате за последние дни увеличилось количество случаев сокрытия товаров торговцами.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
/СЕРОВ/

„15" Октября 1939 г.
гор. Львов.

1939 р., 15 жовтня.— Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР Серова секретарю ЦК КП(б)У Бурмистренку про провокаційну поведінку військовослужбовців Червоної Армії у Західній Україні. Оригінал (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 10.— Арк. 50).

ПРОЕКТ ДОКЛАДА НА ТЕМУ:

"О формах государственной власти на территории Западной Украины"

Товарищи депутаты Народного Собрания Западной Украины.

Я предлагаю принять решение о том, какие формы государственной власти надлежит нам установить на территории Западной Украины.

Чтобы принять такое решение от имени всех избирателей, облекших нас своим высоким доверием, нам с Вами нужно сначала твердо установить, чего мы хотим, какой режим наиболее всего обеспечит развитие и процветание Западной Украины, какие формы политического устройства более всего будут отвечать интересам наших трудящихся.

Чего же хочет народ Западной Украины, товарищи депутаты. Предвыборная кампания, которая развертывалась в наших городах и селах, на фабриках и в шахтах и всколыхнувшая все слои, все группы трудящихся, дает нам полный ясный и четкий ответ на наш вопрос. Давайте уточним сейчас требования народа и сделаем из них надлежащие выводы.

В наказах наших избирателей единодушно высказывается пожелание — отобрать землю у крупных магнатов и отдать ее в пользование трудящимся крестьянам, чтобы раз и навсегда положить конец зависимости трудящихся от помещика.

Положение нашего крестьянства известно всем. Даже по данным польской официальной печати во Львовском воеводстве 45.2% безлошадных хозяйств, в Станиславовском — 57.3%, в Тарнопольском — 46.5%. У нас, в Западной Украине, только 12-13% земли находилось в руках бедняков и середняков. Вся остальная

1939 р., жовтень.— Проект доповіді про форми державної влади в Західній Україні, підготованої для М. Панчишина, завізований зав. відділом пропаганди ЦК КП(б)У Лисенком (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 8.— Арк. 59).

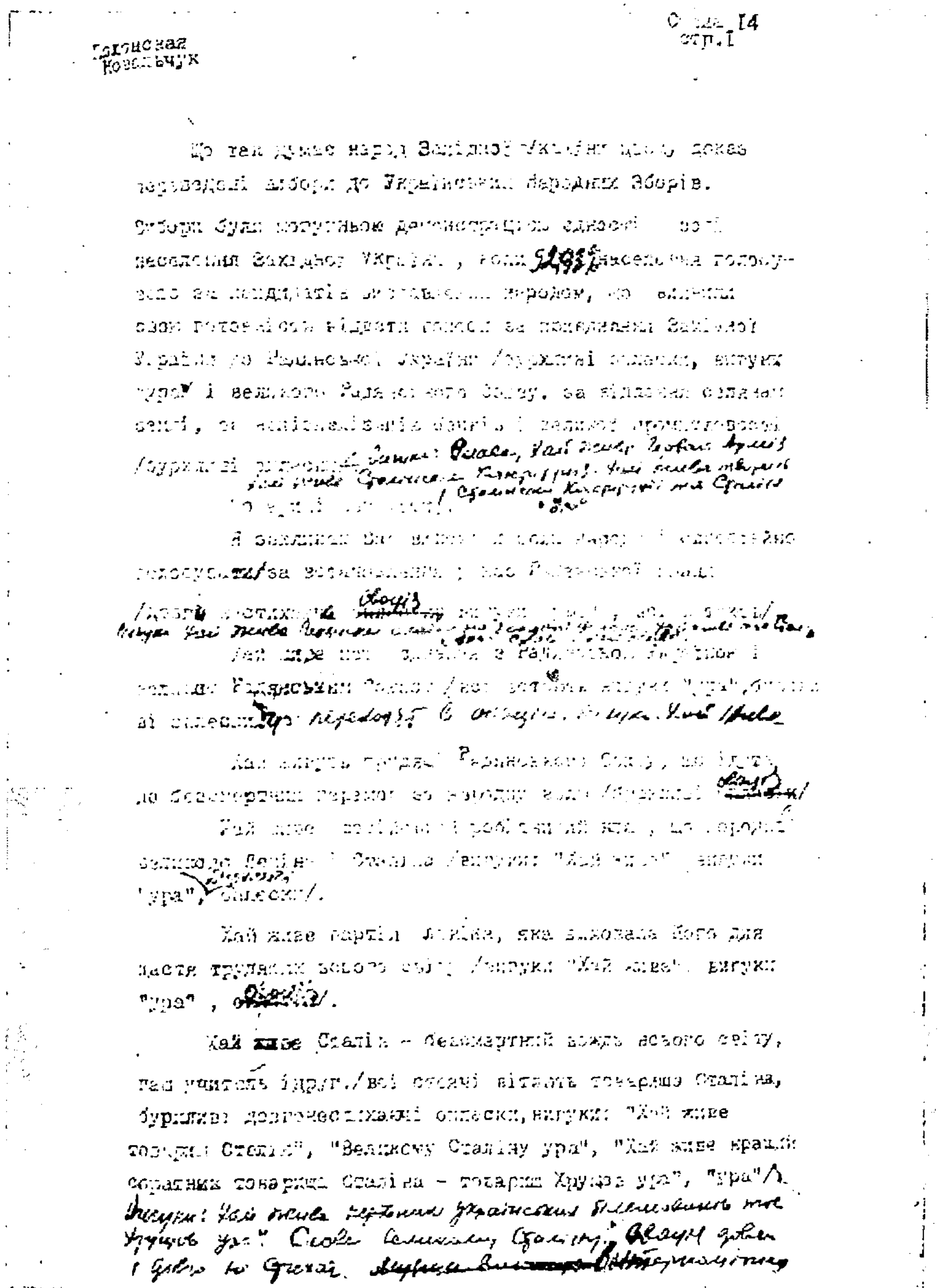
Ковальчук

Смена 14
стр. 1

Що так думає народ Західної України цього доказ — переведені вибори до Українських Народних Зборів.

Вибори були могутньою демонстрацією єдності волі населення Західної України, коли 92,83% населення голосувало за кандидатів висунутих народом, що виявили свою готовність віддати голоси за возз'єднання Західної України до Радянської України /бурхливі оплески, вигуки "ура"/ і великого Радянського Союзу, за відібрання поміщицької землі, за націоналізацію банків і великої промисловості /бурхливі оплески, [illegible]/.

Я заявляю Вам від імені всього народу, що одностайно голосували за встановлення у нас Радянської влади /довгі [illegible]/

Хай живе [illegible] з Радянською Україною і великим Радянським Союзом /всі встають, вигуки "ура", [illegible] оплески [illegible]

Хай живуть [illegible] Радянського Союзу, що [illegible] до безсмертних перемог [illegible] /бурхливі [illegible]/

Хай живе [illegible] і робітничий клас, що [illegible] Леніна і Сталіна /вигуки "Хай живе", вигуки "ура", оплески/.

Хай живе партія Леніна, яка виховала його для щастя трудящих всього світу /вигуки "Хай живе", вигуки "ура", оплески/.

Хай живе Сталін — безсмертний вождь всього світу, наш учитель і друг. /всі стоячі вітають товариша Сталіна, бурхливі довготривалі оплески, вигуки: "Хай живе товариш Сталін", "Великому Сталіну ура", "Хай живе кращий соратник товариша Сталіна — товариш Хрущов ура", "ура"/.

[illegible]

1939 р., 26 жовтня.— Доповідь М. Панчишина про державну владу в Західній Україні. Стенограма. (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 1.— Арк. 38).

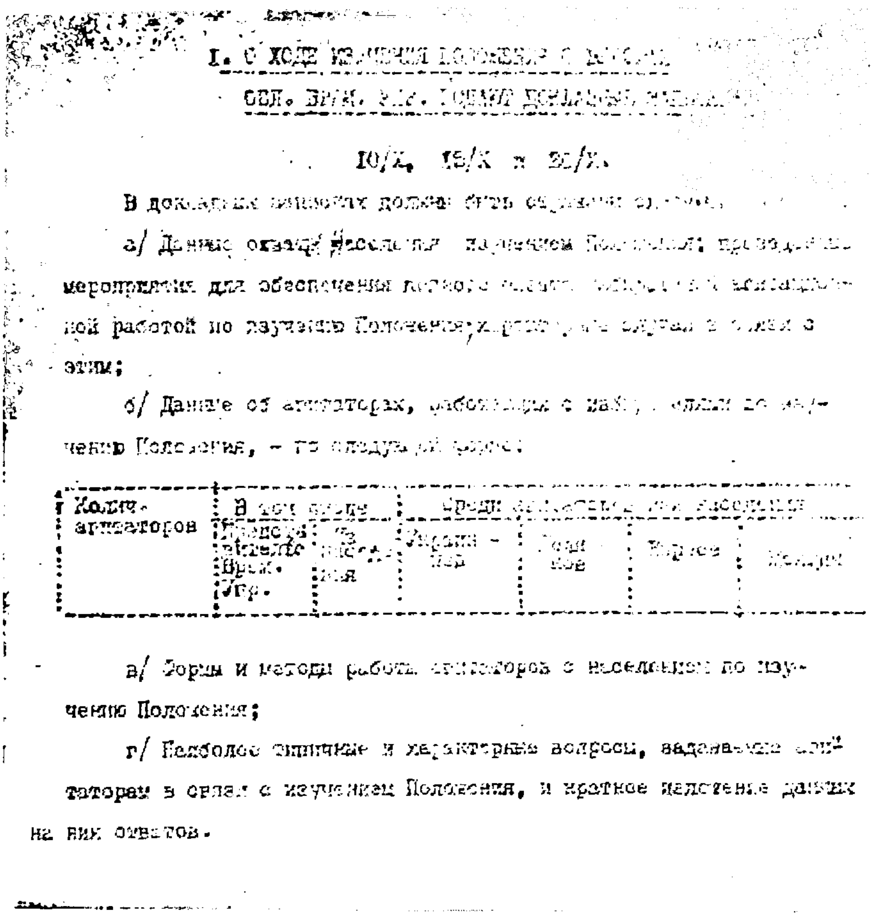

1. О ХОДЕ [illegible]

[illegible]

10/X, 15/X и 20/X.

В докладных [illegible] должны быть [illegible]

а/ Данные [illegible] населения [illegible] Положения; проводимые мероприятия для обеспечения [illegible] агитационной работой по изучению Положения, [illegible] в связи с этим;

б/ Данные об агитаторах, работающих с [illegible] по изучению Положения, — по следующей форме:

Колич. агитаторов	В том числе		Среди [illegible] населения			
	[illegible] Врем. Упр.	Из [illegible]	Украин-цев	[illegible]	[illegible]	[illegible]

в/ Формы и методы работы агитаторов с населением по изучению Положения;

г/ Наиболее типичные и характерные вопросы, задаваемые агитаторам в связи с изучением Положения, и краткое изложение данных на них ответов.

1939 р., вересень.— Інструкція Тимчасовим комітетам про підготовку до проведення Народних Зборів (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 7.— Арк. 1).

теля председателя крестьянского комитета и убили агитатора. В селах Ямныка, Парвичи и Ягринок националисты ведут активную агитацию против выдвинутого там кандидата, призывая население не голосовать за эту кандидатуру. В Надворнянском уезде обнаружена листовка, призывающая население не голосовать за выдвинутого кандидата в депутаты, а голосовать за «самостійну Україну». Обнаружена также листовка и в селе Биткив на 449 избирательном участке, в которой националисты призывают «уничтожить Красную Армию, уничтожить Советы с коммунистами» под лозунгом «хай живе христова віра і незалежна українська держава».

Следует отметить, что в Станиславской области процесс голосования организован неплохо, голосование проходит нормально, очередей нет. На 302 избирательном участке стекольщик Шиллер Марк Иосифович, 73 лет, пришел на участок в 5 часов утра. В 6 часов утра первым проголосовал, заявив: «21 год я собирался голосовать за родного Сталина и вот сейчас я очень счастлив, что мои мечты осуществились».

В большинстве избирательных участков голосование проходит с большой активностью. Около 70 тысяч избирателей собрались возле из-

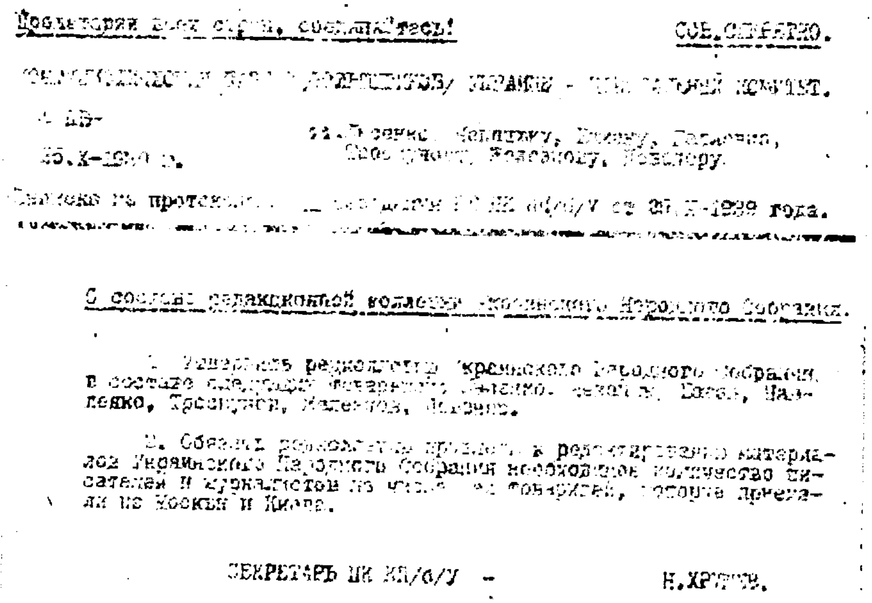

1939 р., 25 жовтня.— Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження редколегії Українських Народних Зборів. Незасв. копія (Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 8.— Арк. 58).

бирательных участков задолго до начала выборов. Как правило, первыми голосовали старики. В уезде Косов, 306 округ, гражданка Гаврилюк Палашка Ивановна заявила: «Мне 92 года, я старуха, первый раз в жизни голосую за лучшую жизнь трудящихся и особенно женщин».

В уезде Городенка гражданин Вайсман, 70 лет, пришел голосовать с женой, заявив: «Мы всю ночь не спали, чтобы первыми проголосовать за присоединение Западной Украины к Советскому Союзу. Первыми отдаем голоса за товарища Сталина».

В уезде Долина гражданин Гримняк Михаил — учитель, 6 лет был безработным. При голосовании он заявил: «Голосую за Красную Армию и товарища Сталина».

ЦДІА України у м. Львові.— Ф. 859 (Народні Збори Західної України), оп. 1, спр. 7.— Арк. 18—22. Машинописна копія.

№ 2

ЗВІТИ ПРО ХІД ВИБОРІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗБОРІВ У СТАНІСЛАВСЬКІЙ, ЛЬВІВСЬКІЙ, ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

22 жовтня 1939 р.

Станиславовская область

12 часов по местному времени

Проголосовало 37,95 % избирателей.

В селе Чапаринци и Тлумачек Коломыйского уезда попы, вместо того чтобы окончить службу в церквях в 10 часов утра, проводили ее до 12—13 часов.

На избирательном участке 903, избирательный округ 263, учитель-поляк (фамилия устанавливается) отказался от голосования.

В Стрыйском уезде член участковой комиссии № 4 гр. Лупацкий Владимир — украинский националист — взят под стражу.

В селах Ярушинцы и Лопаки Стрыйского уезда крестьяне демонстративно оставили избирательные участки и ушли в церковь.

На десятом и одиннадцатом участках города Стрый неизвестными проводилась агитация за то, чтобы в избирательных бюллетенях вычеркивать фамилии кандидатов.

На 18 участке сорван список избирателей с фамилиями, начинающимися с буквы «Г» по букву «П».

Станиславовская область

На 15 часов по местному времени проголосовало 68,94 %.

В с. Красное и с. Дуброков * Надворнянского уезда население не вышло на участки для голосования. Возле церкви собралось много женщин. На вопрос: «Почему не идете голосовать», заявили: «Мы за комунию голосовать не будем. Хай живе вира и самостийна Украина».

В 6 округе, 308 избирательный участок, большинство населения — поляки. По 4 раза к ним ходили объявлять о необходимости идти голосовать. Обещают, что сейчас прибудут на участок и не являются.

В с. Биткив Надворнянского уезда, 449 избирательный участок, на доме гр. Заклетора найдена листовка, в которой написано: «Геть Червону Армію. Геть Радянську владу з комунізмом».

На 321 избирательный участок в Станиславове явились две гражданки-польки. При голосовании одна из них зачеркнула кандидатуру в бюллетене, вторая решила голосовать «за». Узнав об этом, первая выхватила у своей соседки из рук бюллетень, зачеркнула фамилию кандидата и затем опустила бюллетень в урну.

В г. Долина в костеле выступил пепеэсовец — офицер резервист Ковальский Кароль Юзефович с выкриком «Хай живе Польша». После этого его арестовали местные власти и заключили под стражу, откуда он удрал *.

В с. Розмятово ** Долинского уезда снята на квартирах вооруженная банда в 5 чел.

В с. Добротив Жидачевского уезда появилась банда в 7 чел., которая 21 октября убила красноармейца и скрылась.

В одну из участковых комиссий железнодорожного участка в Станиславове был избран некто Петшик — активный пепеэсовец, агитировавший за независимость Польши. Петшик был членом областного комитета ППС с 1930 по 1939 г. Петшик арестован.

21 октября в с. Новица Калушского уезда рабочей гвардией были задержаны Плашевский А. А. — капитан польской армии и Потовский К. М. — офицер польской армии. При попытке к бегству Плашевский убит *.

Во многих городах и селах Станиславовской области избиратели после голосования организовывали беседы, которые превращались в митинги и демонстрации по улице с призывом: «Все на выборы народных кандидатов».

---

* Абзац виділено олівцем.

** Йдеться про с. Добротів.

В г. Станиславов на 329 избирательный участок 14 избирательного округа явился старик 1832 г. рождения Ратнер Исаак Самуэлович. Он пришел пешком за 3/4 километра и потребовал у избирательной комиссии разыскать его фамилию: «Я хочу впервые за всю свою жизнь проголосовать за Сталина».

Имелись случаи на избирательных участках в городах Калуш, Снятин и других, когда избиратели, явившиеся на участок для голосования, встречаясь с красноармейцами, целовали их и благодарили за освобождение.

В Станиславовской области на многих избирательных участках организовали доставку стариков на избирательные участки автомашинами, организовали комнаты матери и ребенка.

Во многих местах при участии красноармейцев организованы массовые гуляния, танцы и игры с местным населением.

Львовская область

В селе Туринка Жовтенского * уезда попы организовали по три богослужения одно за другим с перерывами на 40—50 минут и тем самым не давали избирателям возможности принимать участие в выборах. Всего проголосовало на 2 часа дня 30 % избирателей.

В селе Каменном Городокского уезда банда разогнала участковую избирательную комиссию.

В селе Добростаны после проповеди, сделанной попом в церкви, один-два часа избиратели не являлись для голосования.

В Перемышле на одном из избирательных участков найдены бомба и огнестрельное оружие. Арестовано два польских офицера.

В Самборе, в 203 избирательном округе, 300 человек избирателей с полуночи ждали в очереди начала выборов.

На 197 избирательном участке еврейка-беднячка старуха с дочерью ночью пришли на избирательный участок с тем, чтобы первыми проголосовать.

Там же в Самборе батрак Охрим Филипп пришел в два часа ночи на избирательный участок для того, чтобы первым проголосовать.

В гор. Львове в рабочую гвардию пролез ундовец. 22 числа его поставили для охраны избирательного участка. Воспользовавшись дежурством на избирательном участке, он начал агитацию среди избирателей против выборов. Избиратели обозлились, арестовали его, отправили в штаб и там заявили: «Возьмите этого ундовца, он ведет агитацию против выборов».

Львовская область

На 19 час. по местному времени проголосовали 82 %. Самый высокий процент голосования — 89 — по Турецкому ** уезду.

В селе Дроздовка Городокского уезда в результате враждебной агитации до 14 часов по местному времени проголосовали только 2 избирателя.

В с. Томашовка Рава-Руского уезда в церкви собрались до 200 человек верующих. На вопрос члена избирательной комиссии: «Почему не

* Йдеться про Жовківський пов.
** Йдеться про Турківський пов.

идете голосовать», заявили: «Если священник разрешит голосовать, то мы сейчас все пойдем». Там же сегодня по всему селу неизвестными были сорваны плакаты и лозунги.

В г. Рава-Руска на одном из избирательных участков выступила из беженок учительница и заявила, что есть распоряжение о снятии с преподавания закона божьего в школах. На этом участке как раз выдвинут кандидатом безбожник. Население потребовало от учительницы ответа: кто снял, по чьему распоряжению снят закон божий. С разъяснением и в защиту кандидата выступил агитатор — гражданин СССР в гражданской форме. В ответ посыпались упреки, что «ты тоже с того села, что и этот безбожник». Агитатор стал доказывать, что он из Советского Союза. В ответ на это избиратели заявили: «не ври, ибо из Советского Союза приезжают только со звездочками».

Тернопольская область

На 15 часов по местному времени проголосовало 41,22 %.

В с. Козпвки Балоринского округа Тернопольского уезда начальник местной охраны Мелещук и учительница — директор школы (фамилия выясняется) покончили жизнь самоубийством.

В с. Голвопро * Подгайского уезда бродит неизвестный агитатор и ведет работу по срыву выборов.

В с. Летяче Залещицкого уезда были вывешены 3 афиши контрреволюционного содержания, призывавшие голосовать против выборов.

В с. Глядов ** Радеховского уезда в ночь с 21 на 22 октября был вывешен на костеле желто-блакитный флаг.

В с. Топорове в ночь с 21 на 22 октября было покушение на убийство председателя окружной избирательной комиссии.

В с. Строевска *** Збаражского уезда почти 60 % поляков отказались от участия в голосовании. Там же утром был вывешен националистический флаг.

Луцкая область

На 18 часов вечера по местному времени проголосовали 78,5 %.

В с. Зарец Вятковского **** уезда на одном из участков 26 избирательного округа в 6 час. вечера группа националистов разогнала участковую избирательную комиссию.

В Ровенском уезде на сахарном заводе группа националистов вывесила 2 каких-то неопределенных флага и агитировала против выборов.

В г. Костополь расклеено было несколько листовок, призывавших голосовать против кандидатов.

В г. Сарны распространялись провокационные слухи о том, что выборы перенесены на 24 декабря и поэтому на выборы сегодня можно не идти.

В г. Люблин неизвестные разбили арку с портретами и украшениями, которая стояла при входе в город.

---

* Очевидно, йдеться про с. Голендри або Голгочі.
** Йдеться про с. Оглядів.
*** Згадується с. Стриївка.
**** Говориться про Витківський пов.

В г. Ковель ксендз, видя, что народ идет на выборы, сам вышел и начал приглашать избирателей в костел.

В Владимир-Волынске ксендз 4 часа держал в костеле верующих.

Во многих местах Луцкой области и в частности в самом г. Луцке еще задолго до 6 час. утра, т. е. до начала выборов, стояли большие очереди желающих первыми проголосовать. Нередки случаи, когда избиратели приходили голосовать целыми семьями.

В Луцке на I избирательном участке был такой случай — пришел голосовать глава семьи и спрашивает: «Как быть с моей женой, она сидит без сапог». Через 15 минут организовали так, что его жена тоже проголосовала.

ЦДІА України у м. Львові.— Ф. 859, оп. 1, спр. 7, арк. 18—22, 33, 32, 29, 23, 31, 30, 28. Машинописні копії.

4

БІБЛІОГРАФІЯ
КРИТИКА
ІНФОРМАЦІЯ

27 2—1080

Р. В. МАЙБОРОДА, В. С. ШАНДРА *(Київ)*

ПОКАЖЧИКИ ЗМІСТУ АРХІВОЗНАВЧИХ ТА АРХЕОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Археографічна комісія Академії наук УРСР розпочинає публікацію покажчиків змісту українських періодичних видань, на сторінках яких вміщувались джерельні матеріали, окремі пам'ятки, огляди та описи комплексів архівних документів, текстологічні, археографічні, архівознавчі, кодикологічні, палеографічні та інші дослідження, пов'язані з виявленням та введенням до наукового обігу писемної історико-культурної спадщини України.

Відкривають серію покажчики до видань попередниці нинішньої комісії — Археографічної комісії ВУАН — «Український археографічний збірник» та «Український архів», які виходили у Києві в 1926—1931 рр. під редагуванням М. С. Грушевського і ставили за мету публікацію як окремих джерел з історії України, так і збірок актового матеріалу, розрахованих на один і більше томів.

Близьким за своїми завданнями до вказаних видань був «Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії» (1928—1929), редагований І. В. Галантом, на сторінках якого подавались статті та документи до історії євреїв на Україні.

Велика заслуга в пропаганді джерел і пам'яток з української історії та культури Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та його видання «Українсько-руський архів», що виходило у Львові в 1906—1925 рр.

Вміщуємо також покажчик до збірника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Інституту історії АН УРСР «Історичні джерела та їх використання» (1964—1972), в якому друкувались матеріали з джерелознавства, архівознавства, археографії, палеографії та інших наук джерелознавчого циклу.

Покажчики до згаданих вище видань складались з урахуванням існуючої бібліографічної літератури, зокрема покажчика «Видання Академії наук УРСР (1919—1967). Суспільні науки» (К.: Наук. думка, 1961.— 650 с.).

Залежно від структури збірників перелік опублікованих у них матеріалів подавався за нумерацією томів або за алфавітом авторів. Якщо у виданні публікації були тематично згруповані, цей принцип зберігався і в покажчику.

За згодою автора подаємо також покажчик до журналу «Архівна справа», складений Г. Я. Сергієнком і опублікований в «Науково-інформаційному бюлетені» за 1958 р. Архівного управління Української РСР [1].

---

[1] Науково-інформаційний бюлетень. Архівне Управління Української РСР.— К., 1958.— 1 (31).— С. 111—130.

Український археографічний збірник / Археографічна комісія ВУАН; Ред. М. Грушевський.— К., 1926—1930

Т. 1.— 1926.— VIII, 356 с.— 1200 пр.; Т. 2.— 1927.— LXXX, 394 с.— 1200 пр.; Т. 3.— 1930.— 248 с.— 1200 пр.

Бужинський М. Два документи до історії кріпацтва на Україні.— Т. 3.— С. 243—251.

Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.— Т 1.— С. 50—164.

Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни.— Т. 1.— С. 271—354.

Грушевський М. С. Переднє слово.— Т. 2.— С. III—V.

К. Л. Пояснііння.— Т. 2.— С. VI—VII.

Клепацький П. Декілька документів з Диканського Архіву Кочубеїв.— Т. 3.— С. 253—263.

Клименко П. Компути та ревізії XVIII століття.— Т. 3.— С. 57—241.

Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII вв.— Т. 3.— С. 17—55.

Корнилович М. І. Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині.— Т. 1.— С. 217—270.

Корнилович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку.— Т. 3.— С. 265—320.

Лазаревська К. О. Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в.— Т. 2.— С. VIII—XXI.

Лазаревська К. О. Книга глухівського цеху калачницького.— Т. 1.— С. 165—216.

Лазаревский М. Памяти мои.— Т. 2.— С. 19—55.

Лазаревский О. Сведения о старейших членах рода Лазаревских.— Т. 2.— С. 1—18.

Лазаревський О. Спогади про конотіпців.— Т. 2.— С. 56—66.

Лазаревський О. Короткі біографії братів Лазаревських.— Т. 2.— С. 67—73.

Листи Олександра Лазаревського.— Т. 2.— С. 264—370.

Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи.— Т. 2.— С. 74—235.

Переднє слово.— Т. 1.— С. III—VII.

Покажчик географічних назв.— Т. 2.— С. 382—385.

Покажчик імен.— Т. 2.— С. 371—381.

Предметовий покажчик.— Т. 2.— С. 386—390.

Прибутково-видаткові та господарські записи Аф. Ол. Лазаревської.— Т. 2.— С. 236—263.

Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини.— Т. 3.— С. 1—16.

Степанишина О. Проект обіжника волосним правлінням з приводу складання уставних грамот.— Т. 3.— С. 321—324.

Ткаченко М. Праці О. М. Лазаревського та про О. М. Лазаревського (з передмовою та покажчиком).— Т. 2.— С. LI—LXXX.

Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича.— Т. 3.— С. 325—346.

Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини.— Т. 2.— С. XXII—L.

Щербина В. І. Документи до історії Києва 1494—1835 рр.— Т. 1.— С. 1—49.

Український архів / Археогр. коміс. ВУАН.— К., 1929—1931. Т. І. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.— 1929.— XXVI, 576 с.— 1200 пр.

Т. 2. Коденська книга судових справ.— 1931.— VI, 436 с.— 1200 пр.

Т. 3. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.— 1931.— VII, 185 с.— 1000 пр.

Збірник праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії / Ред. І. Галант.— К., 1928—1929

Кн. 1.— 1928.— X, 256 с.— 1200 пр.; кн. 2.— 1929.— [4], 428 с.— 1200 пр.

Від редакції.— Кн. 1.— С. VII—IX; Кн. 2.— С. III.

Бродський Д. До історії «ритуальних» злочинів.— Кн. 1.— С. 116—122.

Вайнштейн Д. До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії.— Кн. 1.— С. 105—115.

Вайнштейн Д. Як інсценовано ритуальні процеси в царській Росії.— Кн. 2.— С. 183—198.

Василенкова-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (З студій над історією колонізації).— Кн. 2.— С. 83—115.

Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835-го.— Кн. 1.— С. 149—197.

Галант І. Заборгованість єврейських громад у першій половині XIX ст.— Кн. 2.— С. 117—137.

Іваницький В. Жидівська мова у Г. С. Сковороди.— Кн. 1.— С. 98—104.

Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка.— Кн. 2.— С. 1—81.

Маггид Д. Події 1648—56 р. на Україні й Польщі в єврейській літературі XVII—XIX вв. (Бібліографія й регести).— Кн. 2.— С. 247—271.

Огляд літератури про жидів за десятиріччя після Жовтневої революції (1917—1927).— **Кн.** 1.— С. 198—213.

Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст. (З додатком недрукованих документів).— Кн. 1.— С. 1—97.

Рибинський В. П. Протиєврейський рух р. 1881-го на Україні.— Кн. 2.— С. 139—182.

Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст.— Кн. 2.— С. 199—246.

Ред. Виселення жидів із 50-верстового узграниччя на Волині й Поділлі в половині XIX в.— Кн. 1.— С. 123—148.

Матеріали до історії жидів (євреїв)

Галант І. До історії боротьби з цадикізмом.— Кн. 2.— С. 313—344.

До десятиріччя денікінських погромів.— Кн. 2.— С. 385—388.

До історії єврейської самооборони.— Кн. 2.— С. 389—397.

До історії жидів на Поділлі.— Кн. 1.— С. 240—241.

До історії жидівських погромів у царській Росії.— Кн. 1.— С. 242—243.

І. Г. До історії ремісної праці між євреями на Україні.— Кн. 2.— С. 303—311.

І. Г. До питання, звідки походять єврейські прізвища.— Кн. 2.— С. 345—350.

І. Г. Недовіра до єврейських книг.— Кн. 2.— С. 351—357.

І. Г. Пінкос єврейської похоронної громади в м. Барі.— Кн. 2.— С. 398—399.

Іхтюсський В. П. Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст.— Кн. 2.— С. 273—302.

Київський погром 1905 року.— Кн. 2.— С. 358—376.

Київський поліцмайстер Цихоцький.— Кн. 1.— С. 233—234.

Ред. Заборона жидам-чоловікам носити старовинну одежу, а жінкам — голити голову.— Кн. 1.— С. 214—223.

Сторінка з історії жидів за всесвітньої війни.— Кн. 1.— С. 244—246.

Троянівський погром 1905-го р.— Кн. 1.— С. 224—232.

Чому не вчинивсь у Києві антиєврейський погром після того, як забито Столипіна.— Кн. 2.— С. 377—378.

Як закрито Житомирський Навчительський Інститут 1885 року.— Кн. 1.— С. 235—239.

Як зверталися представники пригнічених національностей Росії до президента Сполучених Штатів Вільсона р. 1916-го.— Кн. 2.— С. 379—384.

Бібліографія.— **Кн.** 2.— С. 401—409.

***Українсько-руський* архив.** / Іст.-філос. секція Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1906—1925.

Т. 1. Рукописи Львівських збірок.— Вип. І: Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича / Зладив І. Свєнціцкий.— 1906.— Ч. 1.— XIV, 240 с.

Т. 2. Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII—XIX в.— Вип. І: Громадські шпіхліри в Галичині (1784—1840) / Збірка документів і розвідка І. Франка.— 1907.— LXXXIV, 168 с.

Т. 3. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Додаток: До історії москвофільства в Угорській Русі / Зібрав і пояснив М. Тершаковець.— 1907.— XVII, 306 с.

Т. 4. Матеріали до історії Галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв. / Збірки І. Свєнціцкого, Ю. Кміта, Ст. Томашівського, І. Кревецького.— 1909.— VII, 200 с.

Т. 5. Філологічні праці Івана Могильницького / Видав М. Возняк.— 1910.— VIII, 236 с.

Т. 6. Рукописи Львівських збірок.— Вип. II: Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича / Зладив І. Свєнціцкий.— 1911.— Ч. 2.— IX, 294 с.

Т. 7. Рукописи Львівських збірок.— Вип. III: Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича / Зладив І. Свєнціцкий.— 1912.— Ч. 3.— VI, 193 с.

Т. 8. Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали / Подав і вступом попередив І. Франко.— 1912.— XXXI, 180 с.

Т. 9. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки / Видає М. Возняк.— 1913.— Ч. 1.— І, 240 с.

Т. 10. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки / Видає М. Возняк.— 1914.— Ч. 2.— С. 241—480.

Т. 11. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки / Видає М. Возняк.— 1925.— Ч. 3.— С. 481—591.

Т. 12. Листи митрополита М. Левицького до єпископа Ів. Снігурського й офіціальні документи їх спільної діяльності (1813—1847) / Зібрав В. Щурат.— 1924.— XVI, 231 с.

Т. 13—14. Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. Замітки й тексти / Видав К. Студинський.— 1920.— LXXXIII, 431 с.

Т. 15. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. / Видав І. Брик.— 1921.— VIII, 159 с.

Історичні джерела та їх використання АН УРСР. Ін-т історії. Архівне Упр. при Раді Міністрів УРСР; Ред. колегія: І. Бутич та ін.— К., 1964—1972

Вип. 1.— 1964.— 291 с.— 512 пр.; вип. 2.— 1966.— 288 с.— 900 пр.; вип. 3.— 1968.— 300 с.— 1200 пр.; вип. 4.— 1969.— 299 с.— 1100 пр.; вип. 5.— 1970.— 220 с.— 900 пр.; вип. 6.— 1971.— 211 с.— 1200 пр.; вип. 7.— 1972.— 172 с.— 1000 пр.

Передмова

— 1964.— Вип. 1.— С. 3—8; 1966.— Вип. 2.— С. 3—4; 1968.— Вип. 3.— С. 3—4.

Архівознавство. Джерелознавство

Бачинський А. Д. Біографічні матеріали — джерело для вивчення історії народної колонізації придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.— 1969.— Вип. 4.— С. 65—71.

Візер М. І., Орлова З. С. Документальні матеріали з історії боротьби трудящих Херсонщини проти Врангеля.— 1969.— Вип. 4.— С. 86—93.

Білий П. Х. Відображення участі українського народу в об'єднавчому русі за утворення СРСР в документальних публікаціях та монографіях.— 1972.— Вип. 7.— С. 3—13.

Ватуля Б. С. В. І. Ленін про видання історичних джерел.— 1970.— Вип. 5.— С. 52—61.

Воскобойникова Л. К. Листівки та прокламації Одеського облдержархіву як джерело вивчення періоду боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині.— 1972.— Вип. 7.— С. 25—31.

Гарматюк М. О. Архівні документи — джерело вивчення ленінських днів на Ровенщині (1924—1939 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 99—111.

Гарнага І. В., Єсенков Ф. П., Романій Г. П. Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами.— 1964.— Вип. 1.— С. 21—36.

Гарнага І. В. Каталогізація матеріалів виконкомів Рад та їх управлінь і відділів.— 1969.— Вип. 4.— С. 3—14.

Герасименко В. Я. Українська журналістика в Одесі (80—90-ті роки XIX ст.).— 1969.— Вип. 4.— С. 72—86.

Герасименко С. С. Плакати як джерело для вивчення діяльності Закарпатської крайової комуністичної організації у 20—30-х роках XX ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 31—44.

Горбунова Є. І., Михайлова Т. В. Документальні матеріали фондів контрольних комісій робітничо-селянських інспекцій — цінне історичне джерело.— 1971.— Вип. 6.— С. 30—37.

Грабовецький В. В., Калиниченко В. Л., Людковський Ш. С. Про роль державних архівів у розвитку краєзнавства.— 1964.— Вип. 1.— С. 9—20.

Гриценко В. І. Документальні матеріали Івано-Франківського облдержархіву про поширення ленінських ідей та вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Прикарпаття.— 1970.— Вип. 5.— С. 111—116.

Гриценко В. І. Огляд матеріалів Центрального державного архіву Молдавської РСР про економічні взаємозв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині XIX ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 60—69.

Грушевська М. О., Кривошеєва О. О. Матеріали ЦДАЖР УРСР про увічнення пам'яті В. І. Леніна (1924—1927 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 71—76.

Гуляк А. І. Газета «Котина» як джерело для вивчення діяльності польських інтернаціоналістів на півдні України в 1917—1919 рр.— 1968.— Вип. 3.— С. 117—128.

Дашкевич Я. Р. Матеріали І. О. Левицького як джерело для біографічного словника.— 1966.— Вип. 2.— С. 35—53.

Дашкевич Я. Р. Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917—1920 рр.— 1968.— Вип. 3.— С. 91—116.

Довжинець Л. Г., Ільченко І. О. Сумська повітова газета «Коммуна» як історичне джерело.— 1970.— Вип. 5.— С. 210—218.

Дяченко С. Я., Полякова Д. О. Документальні матеріали Херсонського облдержархіву про втілення в життя ленінського декрету про землю на Херсонщині (1918—1920 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 83—90.

Ільченко І. О., Довжинець Л. Г. Документальні матеріали з історії боротьби трудящих Сумщини за встановлення та зміцнення Радянської влади (1917—1918 рр.).— 1969.— Вип. 4.— С. 94—104.

Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII—XVIII ст.— 1964.— Вип. 1.— С. 174—188.

Ісаєвич Я. Д. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні.— 1966.— Вип. 2.— С. 13—22.

Ісаєвич Я. Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII ст.— 1969.— Вип. 4.— С. 37—47.

Жук В. Н., Суховська З. М. Джерела про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині.— 1972.— Вип. 7.— С. 49—60.

Жук В. Н. Матеріали партизанських комісій як джерело для вивчення історії боротьби за владу Рад на Полтавщині.— 1968.— Вип. 3.— С. 83—90.

Злупко С. М. Характеристика джерел з історії марксистсько-ленінської суспільно-економічної думки в Західній Україні.— 1970.— Вип. 5.— С. 116—123.

Кантор Р. Н. Центральні й місцеві газети як джерело для вивчення практики комуністичного будівництва.— 1968.— Вип. 3.— С. 154—160.

Кантор Р. Н. Листи трудящих — важливе джерело для наукового дослідження.— 1971.— Вип. 6.— С. 44—50.

Кащенко С. Г. Кількість і соціальний склад колективних господарств на Україні в 1919 р. (за матеріалами Центрального державного архіву народного господарства СРСР).— 1970.— Вип. 5.— С. 200—210.

Київський М. І., Кожарина Е. Д. Джерела про ліквідацію неписьменності та малописьменності на Київщині у 1919—1934 рр.— 1972.— Вип. 7.— С. 20—25.

Компан О. С. Українські словники XVI—XVII ст. як історичне джерело.— 1969.— Вип. 4.— С. 24—36.

Королівський С. М. Документальні матеріали ЦДАЖР УРСР про соціалістичне будівництво на Україні в довоєнний період (1921—1941 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 169—183.

Кривцова Н. Г. Документальні матеріали ЦВК Кримської АРСР як джерело для вивчення діяльності Рад по відбудові народного господарства в Криму (1921—1925 рр.).— 1968.— Вип. 3.— С. 136—142.

Крикун М. Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 69—79.

Крип'якевич І. П. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині.— 1964.— Вип. 1.— С. 63—80.

Крутьєва Л. С. Встановлення Радянської влади на Харківщині (за документами Харківського обласного державного архіву).— 1970.— Вип. 5.— С. 183—199.

Ксензенко М. І. Документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР про аграрні перетворення на Україні (1917—1920 рр.).— 1972.— Вип. 7.— С. 13—20.

Людковський Ш. С. Документальні матеріали з історії боротьби за перемогу Жовтня на Миколаївщині (березень 1917 — березень 1918).— 1968.— Вип. 3.— С. 61—74.

Маркитан Л. П. Кінофотодокументи як історичне джерело.— 1971.— Вип. 6.— С. 60—67.

Милославська Ф. О. Публікація творів В. І. Леніна в газеті «Пролетарий» (березень — вересень 1917 р.).— 1970.— Вип. 5.— С. 33—43.

Мисюра В. П. Про скорочену публікацію документів.— 1964.— Вип. 1.— С. 167—173.

Мисюра В. П. Джерела про боротьбу за створення партійних організацій ленінського типу на Закарпатті (1918—1921 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 124—148.

Мишко Д. І. Перший Литовський статут і його історичне значення.— 1969.— Вип. 4.— С. 14—24.

Мілова А. І. Документи про вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими м. Києва (1921—1946 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 76—83.

Мінаєва Л. М. Джерела для вивчення подій на Волині в період підготовки та

проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.— 1968.— Вип. 3.— С. 75—82.

Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917—1965 рр.).— 1968.— Вип. 3.— С. 5—30.

Пірко В. О. Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 79—87.

Полотнюк Я. Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож Патріарха Макарія».— 1971.— Вип. 6.— С. 68—82.

Проскура Н. Л. Сільськогосподарські переписи 1916—1917 рр. як джерело для дослідження аграрних відносин у Харківській губернії.— 1972.— Вип. 7.— С. 44—49.

Пушкарьов Л. М. Сталість форми історичного джерела.— 1968.— Вип. 3.— С. 31—40.

Пушкарьов Л. М. Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917—1968).— 1971.— Вип. 6.— С. 3—18.

Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін.— 1964.— Вип. 1.— С. 52—62.

Рибалка І. К. Документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої Революції і соціалістичного будівництва УРСР — джерело для вивчення історії радянського суспільства.— 1968.— Вип. 3.— С. 41—60.

Самойленко В. І. Маєткові акти XIV—XVII ст.— 1966.— Вип. 2.— С. 5—12.

Санцевич А. В. В. І. Ленін про джерела з історії радянського суспільства.— 1970.— Вип. 5.— С. 43—52.

Сарбей В. Г. До питання про джерелознавче вивчення ленінської концепції вітчизняної історії.— 1970.— Вип. 5.— С. 3—25.

Сидоренко В. П. Про складання наукової хроніки історії України радянського періоду.— 1964.— Вип. 1.— С. 211—217.

Слюдикова Т. Б. Розповсюдження на Україні творів В. І. Леніна у вигляді листівок (1896—1921 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 26—33.

Степанов Л. С. Архівні джерела до історії антифашистського підпілля на Ровенщині.— 1968.— Вип. 3.— С. 143—153.

Тищенко К. І. Важливі документальні джерела про керівництво КПП, КПЗУ і КПЗБ боротьбою політв'язнів у тюрмах буржуазної Польщі (1921—1939 рр.).— 1971.— Вип. 6.— С. 51—60.

Фомін О. І. Документи місцевих органів Радянської влади 1944—1950 рр. як джерело до вивчення соціалістичного будівництва на Волині.— 1971.— Вип. 6.— С. 38—44.

Храбан Г. Ю. Про спогади Павла Младановича (до 200-річчя повстання 1768 р.).— 1969.— Вип. 4.— С. 47—65.

Чунтулова В. Д. Форми документів актових книг кременецького земського суду.— 1964.— Вип. 1.— С. 203—209.

Шаталіна Є. П. Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду.— 1964.— Вип. 1.— С. 37—51.

Шаталіна Є. П. Публікації журналу «Летопись революции» («Літопис революції») з історії створення і діяльності КП(б)У в 1918—1919 рр.— 1968.— Вип. 3.— С. 129—135.

Шаталіна Є. П. Документи В. І. Леніна періоду громадянської війни у фондах ЦДАЖР УРСР (1918—1920 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 62—71.

Шевченко Ф. П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р.— джерело історії козацтва на Україні.— 1966.— Вип. 2.— С. 23—34.

Шерстюк В. І. Інтернаціональні зв'язки трудящих Харківщини за документальними матеріалами фондів профспілок.— 1969.— Вип. 4.— С. 104—113.

Шерстюк В. І. Документальні матеріали фонду Харківського губвиконкому як історичне джерело.— 1971.— Вип. 6.— С. 18—29.

Палеографія

Горобець В. Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 102—114.

Захарчишина Н. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст.— 1964.— Вип. 1.— С. 189—194.

Панашенко В. В. Скоропис актових книг міських урядів Лівобережної України другої половини XVII ст. (Лохвицького, Миргородського, Остерського, Полтавського).— 1971.— Вип. 6.— С. 124—145.

Панашенко В. В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII—XVIII ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 88—92.

Ружицький Е. Й. Цифри латинського письма XIV—XVIII ст. (на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові).— 1971.— Вип. 6.— С. 145—153.

Ружицький Е. Й. Скорочення в латинському готичному письмі XIII—XVI ст. (за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові).— 1972.— Вип. 7.— С. 93—102.
Хомутецька З. С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.— 1964.— Вип. 1.— С. 195—202.

Хронологія

Кісь Я. П. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель XIV—XVIII ст.— 1964.— Вип. 1.— С. 218—224.
Шереметьєва Л. Д. Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології.— 1972.— Вип. 7.— С. 115—125.

Сфрагістика. Емблематика

Аксьонов А. М., Зайцев Б. П. Перші печатки наркоматів Радянської України.— 1972.— Вип. 7.— С. 126—133.
Бабенко А. Г. До питання емблематики радянських міст.— 1971.— Вип. 6.— С. 198—205.
Барштейн Ю. А. Образ Володимира Ілліча Леніна в українських пам'ятних медалях.— 1970.— Вип. 5.— С. 90—99.
Бережной І. С. Печатки революційних установ Одещини.— 1966.— Вип. 2.— С. 238—246.
Ватуля Б. С. З історії української радянської сфрагістики.— 1964.— Вип. 1.— С. 225—232.
Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення.— 1964.— Вип. 1.— С. 248—262.
Гавриленко В. О. Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст.— 1972.— Вип. 7.— С. 138—152.
Зайцев Б. П. Емблематика печаток профспілок Харківщини першого десятиріччя Радянської влади.— 1968.— Вип. 3.— С. 261—275.
Зайцев Б. П. Емблема професійної спілки робітників-металістів (1923—1931 рр.).— 1969.— Вип. 4.— С. 262—266.
Короткова К. Ф. Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917—1923 рр.).— 1972.— Вип. 7.— С. 133—138.
Маркевич О. В. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики.— 1964.— Вип. 1.— С. 233—247.
Маркевич О. В. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— 1966.— Вип. 2.— С. 222—237.
Маркевич О. В. Печатки і штампи українських установ і організацій в Радянському Туркестані.— 1968.— Вип. 3.— С. 282—289.
Маркевич О. В. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики.— 1969.— Вип. 4.— С. 246—254.
Маркевич О. В. Печатки і штампи партійних органів галицьких і буковинських комуністів (1919—1921 рр.).— 1970.— Вип. 5.— С. 148—156.
Савицький М. Ф. Печатки Одеського комітету РСДРП (серпень 1904 — червень 1905 рр.).— 1964.— Вип. 1.— С. 277—283.
Сіяртова Г. І. Печатки Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938 рр.).— 1966.— Вип. 2.— С. 247—255.
Сіяртова Г. І. Печатки народних комітетів Закарпатської України (жовтень 1944 — січень 1946 рр.).— 1971.— Вип. 6.— С. 188—198.
Фомін О. І. Печатки революційних організацій і установ періоду підготовки і проведення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Волині.— 1969.— Вип. 4.— С. 254—262.
Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців.— 1972.— Вип. 7.— С. 152—160.
Юра Р. О. Висла печатка з воїнського городища.— 1964.— Вип. 1.— С. 284—286.
Яременко М. Т. Печатки Рад і фабзавкомів Донбасу 1917—1920 рр.— 1968.— Вип. 3.— С. 276—281.

Історіографія

Бутич І. Л. Література до історії української археографії.— 1968.— Вип. 3.— С. 161—176.
Дзира Я. І. Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії.— 1968.— Вип. 3.— С. 177—189.
Злупко С. М. Радянські дослідження з історії української економічної думки.— 1968.— Вип. 3.— С. 201—210.
Катренко А. М. Революційне народництво 70-х — початку 80-х років XIX ст. на Україні в історіографії радянського періоду.— 1968.— Вип. 3.— С. 211—231.

Котляр М. Ф. Монетне карбування на території Української РСР у радянській історіографії.— 1968.— Вип. 3.— С. 232—243.

Проценко Л. А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях.— 1968.— Вип. 3.— С. 190—200.

Стрижак О. С. З історії формування методів топонімічних досліджень у вітчизняній науці.— 1968.— Вип. 3.— С. 244—260.

Дипломатика. Історія установ

Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.).— 1969.— Вип. 4.— С. 171—184.

Горбунова Є. І., Михайлова Т. В. З історії установ державної влади (виконкомів і Рад) Єлисаветградського досвідно-показового округу 1929—1930 рр.— 1969.— Вип. 4.— С. 185—195.

Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження).— 1969.— Вип. 4.— С. 129—171.

Миць М. Р. Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому.— 1969.— Вип. 4.— С. 122—129.

Олійник Б. М. Законодавчі документи Галицького революційного комітету (серпень — вересень 1920 р.).— 1970.— Вип. 5.— С. 157—169.

Пушкарьов Л. М. Вплив форми історичного джерела на його зміст.— 1969.— Вип. 4.— С. 114—122.

Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр.— 1964.— Вип. 1.— С. 81—113.

Історична географія. Ономастика. Топоніміка

Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва.— 1966.— Вип. 2.— С. 163—178.

Бучко Д. Г. Географічні назви на *-івці* на Поділлі (До питання про колонізацію Поділля).— 1966.— Вип. 2.— С. 93—98.

Гронський Й. С. Топонімія середньовічного Яворова та суміжних сіл як джерело для історичної географії.— 1966.— Вип. 2.— С. 99—109.

Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі.— 1971.— Вип. 6.— С. 83—100.

Компан О. С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна.— 1966.— Вип. 2.— С. 54—64.

Крип'якевич І. П. Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.).— 1964.— Вип. 1.— С. 263—267.

Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр.— 1966.— Вип. 2.— С. 123—148.

Купчинський О. А. Топоніми на *-ичі* і питання заселення України.— 1966.— Вип. 2.— С. 74—92.

Купчинський О. А. Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jь*.— 1969.— Вип. 4.— С. 217—236.

Купчинський О. А. До питання складання словника географічних назв України (Матеріали словника двочленних патронімних назв на *-ичі*).— 1971.— Вип. 6.— С. 100—123.

Перковський А. Л. Структура українського поселення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (Історико-географічний нарис).— 1966.— Вип. 2.— С. 149—162.

Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.— 1969.— Вип. 4.— С. 196—209.

Петров В. П. Історична топографія Києва (Першопочатки міста).— 1964.— Вип. 1.— С. 114—140.

Петров В. П. Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росі й Надросся).— 1966.— Вип. 2.— С. 65—73.

Радомисльська Ф. М. Рукописні картографічні матеріали Київського облдержархіву як джерело з історії населених пунктів Київщини.— 1969.— Вип. 4.— С. 210—217.

Сендик З. О. Топонімічні матеріали у фондах Ровенського облдержархіву.— 1969.— Вип. 4.— С. 237—245.

Фоменко В. Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці.— 1966.— Вип. 2.— С. 110—122.

Філігранологія. Зброєзнавство. Книгознавство

Мацюк О. Я. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів.— 1966.— Вип. 2.— С. 256—268.

Мацюк О. Я. До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни.— 1968.— Вип. 3.— С. 290—298.

Мацюк О. Я. Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI—XVII ст.— 1969.— Вип. 4.— С. 267—289.

Сидоренко В. О. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (За матеріалами історії України XVI — першої половини XVII ст.).— 1966.— Вип. 2.— С. 269—279.

Сидоренко Б. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.— 1972.— Вип. 7.— С. 161—169.

Сіверська В. К. Мистецтво оправи книг на Україні в XV—XVII ст.— 1966.— Вип. 2.— С. 280—286.

Метрологія. Нумізматика

Барабой А. З. Про українську історичну метрологію.— 1964.— Вип. 1.— С. 287—289.

Брайчевський М. Ю. Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен.— 1964.— Вип. 1.— С. 141—166.

Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини.— 1966.— Вип. 2.— С. 203—214.

Котляр М. Ф. Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV — першої чверті XV ст.— 1966.— Вип. 2.— С. 179—193.

Котляр М. Ф. Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX—XIX ст.).— 1969.— Вип. 4.— С. 289—295.

Котляр М. Ф. Псевдочернігівські монети XIV ст.— 1971.— Вип. 6.— С. 175—187.

Свєшніков І. К. До історії карбування монет у Львові (за матеріалами Львівського історичного музею).— 1964.— Вип. 1.— С. 263—276.

Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.).— 1971.— Вип. 6.— С. 166—175.

Сидор Б. Й. Міри в документальних матеріалах XVIII—XIX ст. Чернівецького обласного державного архіву.— 1966.— Вип. 2.— С. 215—221.

Сидоренко О. Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст.— 1971.— Вип. 6.— С. 154—165.

Чернов Є. І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст.— 1966.— Вип. 2.— С. 194—202.

Архівна справа

Архівознавчі матеріали наукового журналу «Архівна справа», який протягом 1925—1931 рр. висвітлював питання теорії і практики архівного будівництва на Україні, не втратили свого пізнавального значення до наших днів. Журнал видавався Центральним архівним управлінням Української РСР у Харкові. Загалом вийшло в світ 15 номерів «Архівної справи» (12 книг) невеликим тиражем — всього 750 примірників кожний. З 1931 р. журнал став виходити під назвою «Радянський Архів».

На сторінках журналу друкувалися статті архівознавчого характеру, а також відомості з історії архівних установ у нашій країні і за кордоном, огляди документальних матеріалів центральних і обласних (окружних) архівів, рецензії на архівознавчу літературу, а також документи, які публікувалися в додатку під назвою «Червоний архів».

В «Покажчику» даються відомості про всі опубліковані в журналі матеріали без визначення їх значимості та наукової цінності. Для зручності користування «Покажчиком» всі статті і матеріали розподілені в семи тематичних розділах: статті і матеріали розподілені І. Офіційні документи з питань архівного будівництва на Україні: а) урядові і б) Центрального архівного управління УРСР.

II. Архівознавство. До цього розділу включені всі статті з питань теорії і практики архівної справи.

III. Історія архівної справи і архівних установ.

IV. Огляди архівних фондів.

V. Публікація документів («Червоний архів») — додаток до 2, 3 і 4 номерів «Архівної справи» з окремою нумерацією сторінок.

VI. Критика і бібліографія.

VII. Хроніка.

В I розділі матеріали розміщені в хронологічному порядку, II—VII — в алфавітному.

Опублікування «Покажчика» до журналу «Архівна справа», який став тепер бібліографічною рідкістю, допоможе в першу чергу науковим працівникам державних і відомчих архівних установ ближче ознайомитися з надбанням радянської науки в галузі архівознавства.

I. Документи з питань архівного будівництва на Україні

а) *урядові*

Обіжник Прокурора Республіки № 7942 з 24/II. 1926 р. та № 31 з 27/III. 1923 р. про вживання заходів щодо охорони архівів.— 1927.— 2—3.— С. 107—108.

Постанова Малої Президії ВУЦВК'у з 8-го червня 1926 року (прот. ч. 54/259, п. 17) по доповіді завідуючого Центрального архівного управління про 1-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників: «Організація праці в установах Центрального архівного управління та в архівних частинах відомчих установ.— 1927.— 2—3.— С. 92—93.

Обіжник Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про недопустимість зміщувати відповідальних робітників Окрархівів без погодження цієї справи з Укрцентрархівом (25 вересня 1926 р. № 252).— 1927.— 2—3.— С. 93—94.

Обіжник Наркомосвіти УСРР до всіх окрінспектур наросвіти і до всіх державних музеїв і бібліотек в копії до окружних архівних управлінь з 4-го грудня 1926 р. № 6900/1 «Про передачу архівних матеріалів з музеїв та бібліотек до архівних органів».— 1927.— 4.— С. 97—98.

Обіжник ВРНГ УСРР до всіх трестів та установ, підлеглих ВРНГ, з 9-го лютого 1927 р. № 48 «Про впорядкування та зберігання старих архівних матеріалів заводів, фабрик та ін.».— 1927.— 4.— С. 98—99.

Пояснення відділу законодавчих проектів та кодифікації законів НКЮ УСРР в справі тлумачення постанови «Про єдиний державний архівний фонд УСРР. 16/III. 1927 р. № 22/9537.— 1927.— 4.— С. 99.

Положення ВУЦВК про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів), установи, що є в ньому, та його місцеві органи. 25 січня 1928 р.— 1928.— 7.— С. 73—78.

Постанова Комісії тов. Власенка в справі вироблення пропозицій щодо поліпшення розробки та переховування архівних матеріалів. 9 травня 1927 р.— 1928.— 5—6.— С. 96—97.

Постанова Президії ВУЦВК'у з 6 липня 1927 р. (протокол № 10—293) про кошторис Укрцентрархіву на 1927—28 бюдж. рік.— 1927.— 5—6.— С. 96.

Обіжник секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про матеріальне забезпечення окружних архівних управлінь на 1927/28 бюдж. рік. 27-го липня 1927 р. № 203.— 1928.— 5—6.— С. 97—98.

Обіжник НК РСІ до окрвідділів РСІ про збільшення штатів в окрархівах. 8/VIII — 1928 р., № 26630.— 1928.— 7.— С. 79—80.

Обіжник ВУЦВК про здійснення інструкції про постановку архівної справи в районних виконавчих комітетах та сільських радах, що їх виробило Центральне архівне управління. 17/VIII — 1928 р., № 23/об.— 1928.— 7.— С. 79.

Постанова секретаріату ВУЦВК на звіт ЦАУ УСРР про стан архівної справи і діяльність архівних органів 1927 і 1928 рр. 28 липня 1929 р., № 10/403 і заборону окрвиконкомам усувати з посад зав. окрархівами без згоди ЦАУ. 10 серпня 1929 р., № 185.— 1929.— 11.— С. 72—74.

Витяг з протоколу № 39—432 засідання секретаріату ВУЦВК 1 січня 1930 р. про вилучення з архівів матеріалів, що не мають науково-історичного значення та передачу їх на паперові фабрики.— 1930.— 1(12).— С. 73.

Постанова секретаріату ВУЦВК про експертизу та збереження архівних матеріалів. 21 січня 1930 р., № 13.— 1930.— 1(12).— С. 71—72.

Устав про єдиний державний архівний фонд УСРР. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 р.— 1930.— 2(13).— С. 83—87.

Розпорядження ВУЦВК наркоматам і окрвиконкомам 12 серпня 1930 р. про заборону передавати в утиль архівні матеріали без дозволу архівного управління.— 1930.— 3(14).— С. 118—119.

Розпорядження ВУЦВК, інституту історії партії та Архівного управління УСРР 14 серпня 1930 р. до всіх окрвиконкомів, керівних окружних установ і організацій про збереження архівів при ліквідації установ.— 1930.— 3(14).— С. 118—119.

б) Центрального архівного управління УСРР

Про виявлення та збирання історико-революційних архівних матеріалів (1917—1921 рр.). 15 січня 1926 р., № 91.— 1927.— 2—3.— С. 98—99.

Про поміщицькі архіви. 15 березня 1926 р., № 434.— 1927.— 2—3.— С. 99.

Про колишні волосні та сільські архіви. 27 березня 1926 р., № 606.— 1927.— 2—3.— С. 100.

Про історично-революційні матеріали. 24-го квітня 1926 р., № 676.— 1927.— 2—3.— С. 100—101.

Про утворення центрального й місцевих газетних фондів. 13-го липня 1926 р., № 1237.— 1927.— 2—3.— С. 101—102.

Про надіслання відомостей про газети, що видавалися на території округ за час 1917—1921 рр. 11-го серпня 1926 р., № 1500.— 1927.— 2—3.— С. 102—103.

Про опис історико-революційних архівних матеріалів періоду 1917—1921 рр. 12-го серпня 1926 р., № 1504.— 1927.— 2—3.— С. 103—106.

Про виявлення та концентрацію волосних та сільських архівів, на розвиток обіжника № 506 з 27/III — 1926 року. 13-го серпня 1926 р., № 1531.— 1927.— 2—3.— С. 103.

Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів. 22-го листопада 1926 р. № 2485.— 1927.— 2—3.— С. 106—107.

Про зосередження архівних матеріалів по крайових історичних архівах і складання планів роботи цих архівів на 1-ше півріччя 1927 року. 10-го грудня 1926 р., № 2725.— 1927.— 2—3.— С. 94—95.

Про загальні лінії роботи місцевих архівних установ УСРР в 1-му півріччі 1927 р. і встановлення нових термінів для надсилання планів та звітів. 20-го грудня 1926 р., № 2875.— 1927.— 2—3.— С. 95—97.

Про постановку архівної справи в професійних організаціях. 5-го лютого 1927 р., № 361/9.— 1927.— 2—3.— С. 97—98.

Інструкція архівним кореспондентам. 10-го лютого 1927 р.— 1927.— 4.— С. 91—92.

Про відозву в центральній українській пресі від Музею Революції СРСР. 15-го березня 1927 р., № 12.— 1927.— 4.— С. 100.

Про збирання відомостей про періодичні видання 1917—1921 рр. 2-го квітня 1927 р., № 15.— 1927.— 4.— С. 100—101.

Інструкція експертним комісіям. 8-го квітня 1927 р.— 1927.— 4.— С. 93—96.

Додаток до інструкції «Про постанову архівної частини діловодства в урядових і громадських установах УСРР» про внутрішні описи. 17-го травня 1927 р., № 21.— 1927.— 4.— С. 96—97.

Про здачу газет дійовими установами. 13/VII — 1927 р., № 29.— 1927.— 4.— С. 102.

Про п'ятирічний план концентрації архівних матеріалів. 14 липня 1927 р., № 30.— 1927.— 4.— С. 101—102.

Про виставки документів до 10-х роковин Жовтневої революції. Основні правила експонування. 14/IX. 1927 р., № 36.— 1928.— 5—6.— С. 102—103.

Про складання планів роботи на 1928 рік. 7-го грудня 1927 р., № 57/об.— 1927.— 5—6.— С. 98—101.

До всіх окрархівів та головархіву АМСРР про складання плану роботи на 1929 рік. 5/XII. 1929 р., № 34 об.— 1928.— 8.— С. 72—74.

Постанови, ухвалені Всеукраїнською нарадою завідателів центральними та краєвими історичними архівами (10—17 грудня 1928 року):

1. *Про описування* архівних матеріалів.
2. *Про норми* виробки архівно-технічної роботи.
3. *Про пошкодження* архівних матеріалів.
4. *Про основні* плани роботи історичних архівів.
5. *Про внутрішнє* устаткування архівосховищ.
6. *Про археографічну* роботу архівних органів.— 1929.— 9—10.— С. 14—24.

Інструкція про складання описів. 23/V. 1929 р., № 17/об.— 1929.— 9—10.— С. 105.

Статут Центральної кваліфікаційної комісії, затверджений ЦАУ УСРР, 16 жовтня 1929 р.— 1929.— 11.— С. 75—76.

Інструкція про складання переліків архівних матеріалів зі строками їх переховування. 31/X. 1929, № 36/об.— 1929.— 11.— С. 77—78.

Тимчасова Устава про археографічну комісію при Центральному архівному управлінні УСРР. 3 січня 1930 р.— 1930.— 1(12).— С. 74—75.

Циркуляр ЦАУ УСРР «До всіх окружних архівних управлінь та головархіву АМСРР 13 січня 1930 р. про вжиття заходів для захисту від знищення цінних архівних матеріалів.— 1930.— 1(12).— С. 72—73.

Про обов'язки завідателів архівних частин та архівістів архівних частин державних і громадських установ, підприємств і організацій. 18 лютого 1930 р.— 1930.— 2(13).— С. 86—89.

Штати місцевих архівних управлінь, затверджені НК РСІ УСРР, 26 серпня 1930 р.— 1930.— 3(14).— С. 119—121.

Положення про Відділ архівознавства «Всеукраїнського заочного інституту народної освіти».— 1930.— 3(14).— С. 121—123.

II. Архівознавство

Аверін В. Г., Новіненко А. І. До питання про боротьбу з архівними шкідниками.— 1928.— 8.— С. 51—56.

Багалій-Татаринова О.— Дещо про архіви Парижу.— 1928.— 5—6.— С. 40—44.

Барабашов А. До питання про впорядкування архматеріалів виняткових установ.— 1930.— 2(13).— С. 57—64.

Беленкіна С. З досвіду розробки й описання архівних матеріалів революційної доби.— 1930.— 2(13).— С. 48—57.

Беленкіна С. Про нумерацію аркушів в справах.— 1928.— 7.— С. 61—67.

Білик П. М. М. Коцюбинський як член Чернігівської ученої архівної комісії (1902—1904 рр.).— 1929.— 11.— С. 69—71.

Васильєва М. Науково-дослідницька робота по архівосховищах ЦАУ за 1929 рік.— 1930.— 3(14).— С. 64—71.

Веретенніков В., проф. До питання про порядок відокремлення непотрібних архівних матеріалів.— 1927.— 2—3.— С. 49—54.

Веретенніков В. До питання про типи стелажного устаткування для архівосховищ.— 1928.— 7.— С. 48—55.

Веретенніков В., проф. До питання про підготовку архівних робітників.— 1927.— 2—3.— С. 43—49.

Веретенніков В., проф. До принципових питань з розробки та кваліфікації архівних матеріалів.— 1930.— 1(12).— С. 30—40.

Веретенніков В. І., проф. та Гливенко А. В. Про вимір архівних матеріалів.— 1928.— 5—6.— С. 34—39.

Веретенніков В. Про поняття «архівний фонд».— 1927.— 4.— С. 28—35.

Веретенніков В. Про принципи вироблення норм для архівно-технічної роботи.— 1931.— 4(15).— С. 47—53.

Веретенніков В. Уваги з досвіду по архівному будівництву (1. До питання про класифікацію архівного матеріалу. 2. Кілька слів про архівні будинки).— 1925.— 1.— С. 1—23.

В. В. Нові архівні будинки в Німеччині.— 1928.— 5—6.— С. 45—46.

В. В. Як розміщати архівні матеріали на полицях.— 1928.— 5—6.— С. 46—47.

В. О. Школа хартій (французька школа архівістів-техніків і палеографів).— 1928.— 7.— С. 45—47.

Ганцова В. До питання про організацію виставки архівних матеріалів.— 1928.— 8.— С. 45—51.

Ганцова В. Про укладання архівного матеріалу. (З досвіду Харківського крайового історичного архіву).— 1928.— 8.— С. 60—62.

Ганцова-Берінкова В. Фотографія на послугах архівної техніки.— 1929.— 9—10.— С. 79—81.

Герасименко Ф. Проблема кадрів для архівного будівництва і підвідділ підготовки архівних робітників при ВЗІНО.— 1931.— 4(15).— С. 3—8.

Герасименко Ф. Реорганізація місцевого архівного управління і подальші завдання архівного будівництва УСРР (До ліквідації округ).— 1931.— 4(15).— С. 22—27.

Гливенко М. Замітки до питання про внутрішнє устаткування архівосховищ.— 1928.— 8.— 56—60.

Г. М. Декілька уваг про картони для переховування справ.— 1928.— 5—6.— С. 48—50.

Г. М. Про ярлики.— 1929.— 11.— С. 43—46.

Данилюк А. Піднести роботу архівних органів в пресі.— 1929.— 9—10.— С. 69—76.

Данилюк А. Приділити увагу невідкладнішій потребі архівних органів.— 1930.— 1(12).— С. 22—29.

Денисов Г. Робота архівних кореспондентів на Уманщині.— 1928.— 8.— С. 66—67.

Іванов Ю. Архівні джерела на допомогу п'ятирічці.— 1930.— 1(12).— С. 19—22.

Іванов Ю. До питання про підготовку кадрів для архівного будівництва.— 1930.— 2(13).— С. 34—37.

Іванов Ю. За утворення документальної бази реконструкції сільського господарства.— 1931.— 4(15).— С. 14—16.

Кальніцький, інж. Охорона стін і підвалів від грунтової вогкості.
I. Забезпечення будинків від впливу грунтової вогкості.
II. Висушування стін вибудованих будівель.— 1931.— 4(15).— С. 67—75.

Кангун Л. Про способи розробки архівних матеріалів.— 1930.— 1(12).— С. 49—52.

Когон Є. З досвіду архкорівської роботи на Дніпропетровщині.— 1930.— 3(14).— С. 81—86.

Когон Є. Потреби реконструктивної доби вимагають впорядкування архівів.— 1930.— 2(13).— С. 37—42.

Консультаційний відділ. Запитання і відповіді. Упорядкування архівних матеріалів, література з історії установ.— 1930.— 2(13).— С. 80—82.

Консультаційний відділ. Запитання і відповіді.

Обов'язки архівіста, фінансовий кошторис архіву, строки переховування матеріалів, раціоналізації в архівних установах.— 1930.— 3(14).— С. 116—117.

Консультаційний відділ. Запитання і відповіді.

Оформлення архівних справ і боротьба з шкідниками архівних матеріалів.— 1931.— 4(15).— С. 81—82.

Кошарський Ю. Деякі підсумки інструкторської роботи окрархівів за 1927 рік.— 1928.— 7.— С. 41—44.

Ліберберг Й., проф. Архівна робота в Німеччині над фондами з історії євреїв.— 1929.— 9—10.— С. 25—34.

Любименко І. Французькі архіви після імперіалістичної війни.— 1931.— 4(15).— С. 35—46.

Лятошинський М. В. Про можливість запровадження бібліотечної децимальної системи в архівній справі.— 1930.— 1(12).— С. 60—62.

Малішевський І. інж. Пояснювальна записка до проектів нормальних стелажів. (Нормальний типовий одноповерховий двобічний стелаж. Типовий стелаж півторачної височини. Влаштування пристрою, щоб змінювати височінь між полицями. Двоповерховий стелаж, завширшки 80 см. і заввишки 44,7 см на 14 полиць. Двоярусний стелаж. Пояснення до типових рисунків стелажів).— 1928.— 7.— С. 55—61.

Міяковський В. Про реконструкцію архівних фондів.— 1927.— 4.— С. 22—27.

Нечипоренко П. До питання про вироблення норм для соцзмагання між архівами.— 1930.— 3(14).— С. 107—115.

Нікітін В. К. До питання про чергові завдання концентрації архівних матеріалів по окрархах.— 1927.— 4.— С. 6—14.

Нікітін В. До теорії відокремлення непотрібних архівних матеріалів.— 1928.— 8.— С. 8—21.

Нікітін В. З досвіду роботи по виявленню утилізаційних архівних матеріалів.— 1928.— 5—6.— С. 23—34.

Нікітін В. Київський, Волинський та Одеський Окрархи в 1925—26 операційному році. (Замітки з інструкторського обслідування).— 1927.— 2—3.— С. 88—92.

Нікітін В. Попередні підсумки складання Окрархами п'ятирічних планів концентрації архівних матеріалів.— 1927.— 7.— С. 37—41.

Нікітін В. Про практичне використання архівних матеріалів.— 1931.— 4(15).— С. 16—22.

Нікітін В., Білик П. Підсумки роботи над відокремленням утильматеріалів із деяких установ. (Виконання постанови Комісії ПК СРСР з 20/XII — 1928 року).— 1929.— 11.— С. 11—22.

Н. В. Про підклеювання документів.— 1929.— 11.— С. 48—49.

Палант Ал. До організації хімічної лабораторії при Центральному архівному управлінні.— 1929.— 9—10.— С. 76—79.

Палант Ал. Порівняльний дослід клеїв для паперу.— 1929.— 11.— С. 35—43.

Палант Ал. Порівняльний дослід клеїв для паперу (стаття друга).— 1930.— 2(13).— С. 77—79.

Палант Ал. Хімія в архівній справі. (І. Довговічність архівних документів. Тверді матеріали письма. Папірус. Пергамін. Папір. Довговічність паперу. Вплив вогкості на міцність паперу. Довговічність атраменту і шрифту. II. Встановлення аутентичності архівних документів. Дослідження паперу. Дослідження атраменту. III. Консервація документів. Підклеєння документів. Ізоляція архівних документів. Лакування документів).— 1930.— 3(14).— С. 87—102.

Про мережу архівних кореспондентів.— 1928.— 8.— С. 67—68.

Про переустаткування Харківського крайарху.— 1928.— 8.— С. 68—69.

Раїна Г. Дещо про використовування старих канцелярських описів.— 1930.— 2(13).— С. 72—76.

Романовський В. Боротьба з архівними шкідниками.— 1927.— С. 35—38.

Романовський В. Консервація пошкоджених грамот.— 1930.— 2(13).— С. 65—71.

Романовський В. Про переховування московських приказних «стовпців».— 1931.— 4(15).— С. 76—78.

Рубач М. Про археографічну роботу архівних органів.— 1928.— 5—6.— С. 17—22.

Рубач М. Про деякі чергові завдання архівного будівництва (Замітки).— 1927.— 2—3.— С. 5—13.

Рубач М. Про п'ятирічний план концентрації архівних матеріалів.— 1927.— 4.— С. 4—6.

Тарасов М. Сільські архіви.— 1928.— 8.— С. 39—47.

Тетін С. Значення та завдання архівної справи на Україні.— 1925.— 1.— С. 163—164.

Т. Н. Про переховування архівних матеріалів у «швидкозшивниках» і «реєстраторах».— 1928.— 5—6.— С. 50—51.

Ушакова К. Дещо про переховування стовпців.— 1930.— 1(12).— С. 56—60.

Цвітков О. До питання про карткове описання архівних матеріалів.— 1931.— 4(15).— С. 78—80.

Цвітков О. До питання про розбір матеріалів приватних архівів.— 1930.— 3(14).— С. 102—107.

Цвітков О., Шапарева З. Про шкідливість ув'язування архівних матеріалів.— 1929.— 9—10.— С. 81—85.

Чайківський Н., інж. Проект типового будинку для окрархів.— 1929.— 11.— С. 31—35.

Шабатін І. Архівні органи на нових шляхах.— 1930.— 2(13).— С. 42—47.

Шабатін І. До питання про норми виробу в архівній роботі. Норми довідкової роботи.— 1931.— 4(15).— С. 54—59.

Шабатін І. Нотатки про розборочну роботу. (З досвіду роботи Волинського окрарху).— 1929.— 9—10.— С. 63—69.

Шапарева З., Уласова Г. До питання про техніку розборки розпорошених архівних матеріалів.— 1929.— 11.— С. 46—48.

Шапарева З. Ще про ярлики для архівних матеріалів.— 1930.— 1(12).— С. 55—56.

Шпунт Руд. Науково-дослідницька робота в архівосховищах ЦАУ за 1927 рік.— 1928.— 8.— С. 3—8.

Шпунт Руд. Науково-дослідницька робота в архівосховищах ЦАУ в 1928 році.— 1929.— 11.— С. 6—11.

Ющенко Г. До техніки підшивання архівних матеріалів післяреволюційної доби.— 1927.— 4.— С. 38—43.

Ю. Г. Коробки для старих дореволюційних архівних матеріалів.— 1930.— 1(12).— С. 52—54.

Ю. Г. Шпилька — ворог архівних матеріалів.— 1928.— 5—6.— С. 47—48.

Яновський М. Ф. Поняття архівного матеріалу.— 1929.— 9—10.— С. 49—63.

Яновський М. Ф. Про можливість запровадження списковокарткового опису.— 1931.— 4(15).— С. 59—67.

Яновський М. Ф. Систематизація архівної розсипи (розпорошеного архівного матеріалу).— 1930.— 1(12).— С. 41—49.

III. Історія архівної справи і архівних установ

Андріяшев А. Перший архівар Брацлавського Земського Суду. (З матеріалів Київського архіву давніх актів).— 1928.— 7.— С. 15—18.

Барвінський В. До 50-річчя заснування Харківського центрального історичного архіву (1880—1930).— 1930.— 3(14).— С. 3—5.

Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік. (І. Коротка історія архівної справи. II. Діяльність Укрцентрархіва та його місцевих органів у 1924 р.).— 1925.— 1.— С. 45—72.

Герасименко Х. До історії архівної справи на Полтавщині. (Короткий історичний нарис).— 1928.— 5—6.— С. 64—73.

Герасименко Х. Полтавський краєвий історичний архів. Список фондів.— 1928.— 8.— С. 22—39.

Греков В., Чуйченко А., Мірська Л. Дніпропетровський краєвий історичний архів та його фонди.— 1929.— 9—10.— С. 86—87.

Грибін М. Харківський крайовий історичний архів та його фонди.— 1930.— 3(14).— С. 6—36.

Іванов Є. Центральний історичний архів у Харкові (1880—1924 р.) (І. Загальний склад та головні підрозділи архіва. Відділ матеріалів Лівобережної України. II. Слобідсько-Український і Харківський відділ. Виконання, зріст і склад їх. Поповнення їх за революційних часів. Інші відділи архіва. III. Розбирання й описування архіва до 1920 року. Реформа архіва й розборчі роботи останньої доби. IV. Наукове розроблення матеріалів).— 1925.— 1.— С. 119—143.

Мелешко М. Організація та структура архівних установ БСРР.— 1928.— 5—6.— С. 52—58.

Міяковський В. Центральний архів ім. Антоновича в Києві (1922—1925 рр.).— 1925.— 1.— С. 101—118.
Нікітін В. Підсумки діяльності окрархів в 1929 році.— 1930.— 3(14).— С. 72—81.
Оглоблін О., проф. Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби.— 1928.— 7.— С. 3—15.
Романовський В. До історії архівних фондів старої гетьманщини.— 1927.— 2—3.— С. 55—65.
Романовський В. Київський центральний архів давніх актів.— 1925.— 1.— С. 86—100.
Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів. (І. З історії утворення архіву. II. Короткий огляд важливих фондів архіву. Додаток — Список фондів Одеського краєвого історичного архіву).— 1928.— 5—6.— С. 73—86.
Федоренко П. До історії монастирських архівів. 1929.— 9—10.— С. 102—104.
Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди.— Список фондів.— 1928.— 7.— С. 22—36.
Харлампович К. Архівна спадщина ніжинських греків.— 1929.— 9—10.— С. 97—102.
Хінчин Й. З досвіду організації єврейської архівної секції на Україні.— 1930.— 1(12).— С. 13—18.
Цвітков А. Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія. (1. Реєстрація архівів. 2. Охорона архівів. 3. Відокремлення діловодних матеріалів. 4. План розбирання архівів. 5. Утворення місцевих архівних органів та керівництво їх діяльністю. 6. Розв'язання спірних питань. 7. Фінансування Губкомісій).— 1925.— 1.— С. 73—85.
Чхетія Ш. К. Головні моменти архівного будівництва в СРР Грузії. (Реорганізація архівної справи. Організація архівних органів на місцях. Структура апарату управління Центрархіву. Центральні архівосховища).— 1927.— 4.— С. 65—72.
Чхетія Ш. К. Головні моменти архівного будівництва в Грузії. (Закінчення).— (Академічна бібліотека. Зал занять. Довідкова частина. Облік і концентрація архівних матеріалів. Розподіл архівних фондів поміж архівосховищами. Науково-видавнича діяльність Центрархіву).— 1928.— 5—6.— С. 59—63.
Ющенко Г. І. Центральний архів праці УСРР.— 1927.— 2—3.— С. 85—88.

IV. Огляди архівних фондів

Альперович Д. До питання про матеріали з історії промисловості Росії середини XIX (50—70 рр.).— 1930.— 2(13).— С. 7—21.
Архматеріали з маєтків графів Капністів.— 1928.— 8.— С. 69—70.
Багалій Д., акад. і Барвінський В. Українські архівні фонди в межах РСФСР.— 1925.— 1.— С. 34—44.
Багалій-Татаринова О. До джерел про декабристський рух на Україні. (По архівах Ленінграду).— 1927.— 2—3.— С. 65—70.
Білик П. Дещо про архівні фонди Лубенщини (Замітки дослідника).— 1928.— 7.— С. 19—21.
Білик П. Огляд архівних матеріалів з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні.— 1931.— 4(15).— С. 28—35.
Верховець Я. Д. Архівні матеріали Шостенського заводу.— 1930.— 1(12).— С. 11—12.
Ганцова-Классен В. «Экономические примечания» до планів генерального межування як історичне джерело. (Археографічний етюд).— 1929.— 11.— С. 60—67.
Грекоп В. Фонд «Новосербського Корпуса» приступний для науково-дослідницьких студіювань.— 1929.— 11.— С. 68—69.
Греков В. Цікаві архівні дані про Келебердянські соляні джерела.— 1930.— 3(14).— С. 61—63.
Іванов Є. Українські фонди, перевезені з Москви. Додаток — списки фондів.— 1927.— 4.— С. 44—65.
Міцкевич П. Архівні матеріали промисловості і стан архівів по промислових підприємствах.— 1931.— 4(15).— С. 8—14.
Насонова О. До огляду Єдиного Державного фонду УСРР.— 1930.— 3(14).— С. 53—61.
Насонова О. «Змиевский уездный земельный отдел» — «УЗО». (І. Загальні відомості про фонд. II. Характеристика основних функцій установи. III. Характеристика фонду за його змістом. IV. Характеристика описів на збереженість фонду).— 1930.— 1(12).— С. 65—67.
Н. О. До огляду Єдиного Державного Архівного фонду УСРР.— 1929.— 11.— С. 23—30.
Оглоблін О. Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби.— 1928.— 7.— С. 3—15.
Оглоблін О., проф. Архів Бахмутських і Торських соляних заводів, (XVIII в.).— 1929.— 9—10.— С. 34—48.

Оглоблін О., проф. Архів Шостенського порохового заводу.— 1930.— 1(12).— С. 3—11.

Петров П. Справи Малоросійської Колегії, що переховуються в Київському архіві давніх актів.— 1929.— 11.— С. 50—60.

Петров П. Справи Малоросійської Колегії, що переховуються в Київському архіві давніх актів.— 1930.— 3(14).— С. 36—52.

Уласова Г. «Харківський верхній земський суд». (І. Загальні відомості про фонд.

II. *Характеристика* основних функцій установи.
III. *Характеристика* фонду за його змістом.
IV. *Характеристика* описів та збереженість фонду).— 1930.— 1(12).— С. 63—65.

Федоренко П. «Черниговское отделение Государственного дворянского земельного банка» (І. Загальні відомості про фонд. II. Характеристика основних функцій установи. III. Характеристика фонду за його змістом. IV. Характеристика описів та збереженість фонду).— 1930.— 1(12).— С. 65—67.

Ющенко Г. Щоденник проф. О. Ф. Кістяковського.— 1927.— 2—3.— С. 70—73.

V. Публікації документів («Червоний архів»)

Багалій-Татаринова О. Записки І. Є. Бецького про лютневі тети (1861-й рік).— 1927.— 2—3.— С. 14—20.

Багалій-Татаринова О. Записки І. Є. Бецького про лютневі дні 1848 р. в Парижі.— 1927.— 2—3.— С. 8—14.

Волін М. Чутки серед селян про заміри сенаторів вбити Олександра II.— 1927.— 4.— С. 1—2.

Міяковський В. Записка 1874 р. про український рух.— 1927.— 2—3.— С. 21—29.

Міяковський В. Історія заслання П. Чубинського.— 1927.— 4.— С. 6—13.

Романовський В. Новий документ з історії «Смутного времени».— 1927.— 2—3.— С. 1—5.

Рубач М. До історії «Гетьманщини» 1918 р.— 1927.— 2—3.— С. 29—34.

Рубач М. До історії утворення Генерального Секретаріату.— 1927.— 4.— С. 23—29.

Р. М. З історії взаємовідносин між УСРР та РСФСР.— 1927.— 2—3.— С. 34—35.

Шпунт Р. «Возмутительное письмо к крестьянам».— 1927.— 4.— С. 2—6.

Шпунт Р. Підроблене «Положення про селянську волю».— 1927.— 2—3.— С. 20—21.

Ющенко Г. Записка П. І. Житецького.— 1927.— 4.— С. 13—22.

Ющенко Г. Стандартизація кар на тілі за Миколи І.— 1927.— 2—3.— С. 5—8.

VI. Критика і бібліографія

Багалій-Татаринова О. Бунт декабристов. Юбилейный сборник, 1825—1925, под редакцией Ю. Г. Оксмана и П. Е. Щеголева, Л.: «Былое», 1926. 399 с.— 1927.— 2—3.— С. 119—120.

Багалій-Татаринова О. Восстание декабристов. Материалы, т. V.— Центрархив, М.— Л., 1926, 490 с.— 1927.— 2—3.— С. 118—119.

Барвінський В. Академік О. Малиновський. Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переховуються у Древнехранилищі Московського Центр. Архіву (по 1-ше лютого року 1926). (Праці Комісії для вивчування історії західно-руського та українського права. Вип. II-й у Київі, 1926).— 1927.— 2—3.— С. 116—118.

Барвінський В. Архивное строительство в Ленинградской области, 1930, апрель 18, 11 с.— 1930.— 3(14).— С. 141—142.

Б-ий В. Бюллетень «Архивный работник», № 1, Орган Луганского окружного архивного управления. Грудень 1926 р., стор. 20, тираж 70.— 1927.— 2—3.— С. 120.

Барвінський В. Сборник материалов, относящихся к архивной части в России Т. I, Прг., 1916, стр. 710, т. II, Прг., 1917, стр. 456.— 1925.— 1.— С. 175—176.

Барвінський В. Центрархив.— Архивное дело, Вып. I. Москва — Петроград, 1923. Госиздат, 172 с. Вып. II.— Ленинград — Москва.— 1925.— 171 с.— 1925.— 1.— С. 170—174.

Бернікова-Классен В. Архівний журнал. Видання Баварського державного архіву в Мюнхені. І т.— 1915 р., II т.— 1925 р., III т.— 1926 р., IV т.— 1928 р., V т.— 1929 р.— 1930.— 1(12).— С. 87—91.

Веретенніков В. І., проф. Література про техніку зовнішньої охорони архівних матеріалів.— 1928.— 5—6.— С. 104—106.

Водолажченко О. Дженкінсон — «Порадник архівної адміністрації, включаючи проблеми архівів війни і складання архівів», Оксфорд, 1922.— 1925.— 1.— С. 165—170.

Водолажченко О.— «Підручник до класифікування та опису архівів» — Мюле-

ра, Фейта, та Фруена. (Розділ I — Походження та склад архівосховищ. Розділ II — Класифікування архівних документів. Розділ III — Редагування архівних інвентарів. Розділ IV — Розпорядок у інвентарі. Розділ V — Інші поради щодо опису архівів. Розділ VI — Про умовне вживання деяких термінів та знаків (Скорочений виклад).— 1925.— 1.— С. 24—33.

В.— І. Головніші підручники з архівної справи. (А. Воронов «Архивоведение», В. І. Писарев, «Техника и организация архивного дела», В. Попов, «Архивоведение или наука об архивах», А. І. Большаков «Вспомогательные исторические дисциплины», І. Голубцов «Архивисты Голландии о приведении в порядок и описании архивов»).— 1927.— 2—3.— С. 109—111.

В. В.— II. Головні підручні праці по організації архівної справи в Європі. III. Найголовніші праці з історії архівної справи на Україні та в Росії.— 1927.— 4.— С. 103—107.

Г. В. З літератури про боротьбу з шкідниками в архівах.— 1928.— 8.— С. 62—63.

Г. М. Ак. Д. Яворницький. До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929, стор. 536+XVI.— 1931.— 4(15).— С. 96.

Данилюк А. Бюлетень Центрального архівного управління Крим. АССР, № 1, 1930, стор. 34.— 1930.— 3(14).— С. 139—141.

Любименко І. Нариси архівної бібліографії на Заході за останні 15 років (Франція, Англія).— 1928.— 8.— С. 75—80.

Любименко І. Нариси з архівної бібліографії на Заході за останні 15 років. (Німеччина, Бельгія, Голландія).— 1929.— 9—10.— С. 113—119.

Любименко І. Нариси з архівної бібліографії на Заході за останні 15 років (Італія).— 1929.— 11.— С. 89—91.

Любименко І. Нариси з архівної бібліографії на Заході за останні 15 років (Іспанія, Португалія, Польща).— 1920.— 2(13).— С. 104—109.

Міяковський В. Архивное дело. Выпуск V—VI, ст. 206, Вып. VII, ст. 158, Центральный Архив РСФСР, 1926 г.— 1927.— 2—3.— С. 111—113.

Міяковський В. Архивное дело. Вып. VIII—IX. 1926 г. Центральный архив РСФСР, М.— 1926, стр. 192, Вып. X, 1927, стр. 117.— 1927.— 4.— С. 107—110.

Міяковський В. Архивное дело. Выпуск XI—XII, 1927. Центральный Архив РСФСР. Изд-во Центр. Архива РСФСР (Москва), 1927, стор. 126.— 1928.— 5—6.— С. 114—115.

Міяковський В. «Архивное дело», Выпуск XIII, 1927. Центральный архив РСФСР. Издательство Центрального архива РСФСР (Москва), 1927, стор. 126.— 1928.— 7.— С. 81—83.

Міяковський В. Восстание декабристов. Материалы по истории восстания декабристов под общей редакцией и с предисловием М. Н. Покровского. Центрархив. Т. І. Под ред. А. А. Покровского. Москва — Ленинград, 1925, стр. XIX.— 538, Т. II.— К печати приготовил А. А. Покровский. Москва — Ленинград, 1926, стр. 423.— 1927.— 2—3.— С. 113—116.

Романовський В. Архейон — науковий журнал, присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава, 1927.— 1928.— 7.— С. 84—86.

Романовський В. Архейон — науковий журнал, присвячений архівним справам. Т. III — Варшава, 1928.— 8.— С. 80—82.

Романовський В. Архейон — науковий журнал архівознавства, т. IV, Варшава, 1928, стор. 207.— 1931.— 4(15).— С. 94—95.

Романовський В., Бельчиков Н. Теория археографии. Москва — Ленинград, 1929, 73 стор.— 1930.— 3(14).— С. 134—138.

Романовський В., Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність.— 1928.— 7.— С. 86—87.

Романовський В. Український археографічний збірник. М. Київ, 1926, VII+ +356 ст. Ціна 3 карб. 75 коп. Видала Археографічна комісія Української Академії Наук.— 1928.— 5—6.— С. 106—114.

Р. Ш. «Солдатские письма 1917 года». Подготовила к печати О. Н. Чаадаева, с предисловием М. П. Покровского. Испарт ЦК ВКП(б), ТИЗ, 1927 год.— 1928.— 5—6.— С. 116—118.

Шабатін І. Десять лет архивного строительства в Курской губернии. Видання Курського Губархбюро. 1928 р.— С. 116.— 1929.— 11.— С. 93—94.

Ю. Г. «Архивное дело» Выпуск I (18). Изд. ЦАУ РСФСР,— 1929.— 138 с.— 1929.— 11.— С. 91—93.

Ю. Г. «Архивное дело». Вып. II (19). Изд. ЦАУ РСФСР, 1929 г., 132 ст.— 1930.— 2(13).— С. 109—111.

Ющенко Г. Примірні описи. Збірник з вступною статтею та за ред. проф. Веретеннікова В. І. Склали вч. арх. Грибін М. Ф. і Насонова О. П. Вид. Центр. Арх. Упр. УСРР, 1928 р., XII+52 стор.— 1928.— 8.— С. 82—84.

VII. Хроніка

Акад. Д. І. Багалій (з нагоди 50-річчя науково-історичної та архівної діяльності).— 1928.— 5—6.— С. 5—9.

Архіпкін Н. З досвіду організації архчастини по Сталінській окрузі.— 1929.— 11.— С. 86—87.

Бакуменко Н. Змінити методи роботи по архчастинах дієвих установ.— 1930.— 2(13).— С. 93—97.

Барвінський В. Євген Михайлович Іванов (З нагоди 30-річчя науково-архівної роботи).— 1928.— 5—6, С. 10—16.

Барвінський В. 1-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові (8—13 травня 1926 р.).— 1927.— 2—3.— С. 13—41.

Барвінський В. С. П. Дуброва. (Некролог).— 1927.— 2—3.— С. 121.

Б. В. Харківський центральний історичний архів.— 1929.— 11.— С. 84—85.

Вужинський М. Полтавський окрарх і громадськість.— 1930.— 1(12).— С. 82—83.

В. В. До видання «Огляду найважливіших фондів ЄДАРФ'у УСРР».— 1929.— 11.— С. 80—81.

В. Б., М. Т. І. О. Ребрин (Некролог).— 1927.— 2—3.— С. 121—122.

Веприцький К. Приклад ДЕЗ-у вартий наслідування.— 1931.— 4(15).— С. 91—93.

Водолажченко О. Перша нарада архівних робітників України.— 1925.— 1.— С. 144—154.

Всеукраїнська нарада завідателів центральних та краєвих історичних архівів.— 1929.— 9—10.— С. 3—14.

Всеукраїнські короткотермінові архівні курси (вересень — жовтень 1926 р.). Додаток: програми курсів «Архівознавства» проф. В. І. Веретеннікова, «Рукописна та друкована книги в системі архівних матеріалів» В. В. Міяковського, «Радянське архівне законодавство» проф. В. Л. Кабалевського, «Історія архівної справи в Росії і на Україні» В. О. Романовського, «Архівне законодавство в Західній Європі» В. В. Мігуліна.— 1927.— 2—3.— С. 73—79.

Герасименко Ф. Дещо з життя та діяльності Полтавського краєвого історичного архіву.— 1929.— 11.— С. 82—83.

Герасименко Ф. Дещо про роботу окрархівів — Кременчуцького, Лубенського, Прилуцького та Роменського.— 1930.— 1(12).— С. 83—85.

Горбань М. Археографічно-видавнича робота Центрального архівного управління УРСР.— 1930.— 2(13).— С. 91—93.

Г. В. З життя Харківського краєвого історичного архіву.— 1929.— 11.— С. 87—88.

Данилюк А. Дбати за архіви на селі.— 1930.— 2(13).— С. 70—72.

Данилюк А. Нарада робітників архчастин в Одесі.— 1928.— 8.— С. 99—103.

Данилюк А. Організація кабінета архівознавства.— 1931.— 4(15).— С. 89—91.

До організації архівних секцій нацменшостей.— 1929.— 11.— С. 81—82.

Євген Михайлович Іванов — Некролог.— 1929.— 11.— С. 3—5.

Жданович М. Друга конференція архівних робітників РСФСР.— 1927.— 4.— С. 15—22.

З діяльності Центрального Архівного Управління УСРР в 1926 році. (Хроніка). (Керівництво роботою центральних архівів. Керівництво роботою окружних Архівних Управлінь. Окремі заходи Центрархіву для зміцнення окрархівів. Керівництво роботою архівних частин центральних установ. Вирішення питання про архівні матеріали окремих відомств. Організація міжокружних (краєвих) історичних архівів. Організація газетних фондів. Концентрація архівних матеріалів. Облік Єдиного Державного фонду).— 1927.— 2—3.— С. 80—85. З діяльності Центрального й Окружних Архівних Управлінь. (Хроніка). (Звіти, доповіді, наради, розпорядження).— 1927.— 4.— С. 80—91.

З діяльності Центрального й Окружних Архівних управлінь (хроніка). (Популяризація архівної справи. Заходи Полтавського окрарху щодо підвищення кваліфікації архівних робітників. Про мережу архівних кореспондентів. Відозва до всіх учителів Зінов'ївської округи. Наради в архівній справі на місцях і т. п.).— 1928.— 5—6.— С. 87—96.

Ільченко П. З досвіду роботи над встановленням строків переховування.— 1930.— 3(14).— С. 128—129.

Київська філія Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР.— 1930.— 3(14).— С. 129—130.

Когон Є. Справа надто потрібна. (Про внесення змін до форми книги видач архівних матеріалів).— 1930.— 2(13).— С. 98—99.

Міяковський В. Архівний з'їзд у Москві (14—19 березня 1925 р.).— 1925.— 1.— С. 155—162.

Молодий архівіст. Про роботу архіва Секретаріату ВУЦВКу.— 1930.— 3(14).— С. 128.

ОЛЕНА НЕСІНА *(США)*

УКРАЇНСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ І ДОКУМЕНТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР У НЬЮ-ЙОРКУ

Ідея організації Центру належить відомому українському історикові, доктору Тарасу Г. Гунчаку. Вона виникла під час його подорожей до Європи, де він шукав по бібліотеках і архівах країн матеріали для своїх наукових праць.

Основним предметом його дослідження була тема: Україна й українці XX століття. Вчений писав: «Добре було б, якби зібрати ці матеріали і сконцентрувати їх в одному місці. Сьогодні мало хто може їздити по всьому світу та шукати місяцями такі матеріали. Коли зробити фотокопії і тримати їх в одному Центрі, тоді такими матеріалами може користуватися велика кількість осіб. Отже, треба було б організувати такий Центр у Нью-Йорку».

У середині 80-х років Тарас Гунчак заходився довкола організації Центру. Український Інститут Америки дав йому просторе приміщення, а деякі громадські діячі з Детройта організували філію Центру і почали збирати кошти.

Так виник Український дослідний і документаційний центр (УДДЦ). Його програма передбачає дослідження переважно таких проблем:

українці в першій та другій світових війнах;

знищення церков: Української православної автокефальної та Української греко-католицької;

примусова колективізація, розкуркулення та репресії;

голод, штучно створений на Україні (1932—1933);

політичні репресії (так звана Єжовщина) (1937—1938);

антинацистське та антисовєтське підпілля (1939—1945);

історія дисидентського руху (з 1960-х рр);

історія українських організацій та установ у діаспорі.

Минуло понад три роки існування Центру в Нью-Йорку. За цей час нагромаджено значну кількість особистих архівів, окремих документів, спогадів, фотографій, газет, журналів, книжок. Серед матеріалів Центру — унікальний архів 1-ї Дивізії УНА в Риміні, цінний архів Альвіна Капусти, який працював у Державному департаменті США, деякі документи про українців і Україну з архівів західноевропейських країн (Англії, Франції, Німеччини та ін.), німецькі звіти з Генерального губернаторства із східних частин України, архіви деяких українських організацій та політичних партій, архіви українців, що були у таборах переміщених осіб, опубліковані та рукописні спогади про примусову мобілізацію української молоді до Німеччини під час нацистської окупації, про насильну репатріацію після війни (Ялтинська угода), примусову колективізацію, розкуркулення, голод, висилку радянським урядом людей до

таборів примусової праці до і після війни (Біломор-канал, Соловки та ін.).

УДДЦ володіє унікальним архівом хору «Ватра» (1946—1948), друкованими матеріалами і книжками про українських дисидентів, а також спогадами дисидентів 1960-х рр.

Збирання цих матеріалів є центральним напрямком програми Центру, але бурхливе життя вносить корективи в його діяльність. Нині співробітники Центру намагаються зібрати документи, газети та літературу, де зафіксовано основні події сучасної історії України. Було зібрано велику кількість матеріалів з американських і радянських джерел про Чорнобильську ядерну катастрофу, а також матеріалів, пов'язаних з полемікою, що виникла на грунті звинувачень деякими єврейськими колами українців у колабораціонізмі. Такі матеріали до Центру надійшли з США, Канади, Австралії, Англії та інших країн. Зібрано також свідчення (спогади євреїв та українців) про те, як українці, ризикуючи своїм життям, рятували євреїв від німців.

У центрі також зібрано матеріали сесій Конгресу США за 1952—1955 рр., коли розглядалися питання про становище України в окремі періоди її історії. На сесіях Конгресу вислуховувалися як представники української спільноти в діаспорі, так і конгресмени, які цікавилися проблемами України та її історією.

Крім архівних матеріалів Центр збирає українські газети та журнали, що друкуються в багатьох країнах світу. Крім української преси тут зберігається збірка «Digest of the Soviet Ukrainian Press» видавництва «Сучасність» — дайджест газетних і журнальних статей з преси Києва, Харкова, Львова. Зібрано також книжки для бібліотеки українських видань.

Щойно закінчено класифікацію групових та індивідуальних фотографій, що ілюструють життя українців в Україні і в діаспорі.

Багато праці вкладено в каталогізацію архівів. При цьому записи ведуться двома мовами: англійською і українською. Це удоступнює картотеку не лише українському, але й англомовному дослідникові.

Центр також займається видавничою діяльністю. Ми співпрацювали і є співвидавцями з Українським історичним товариством у виданні англійською мовою збірника матеріалів про знищення українського населення в 1937—1938 рр. у Вінниці *. Нині Центр працює над новим проектом: «Україна під час другої світової війни в документах». Планується видати окремими томами документи, переважно із західноєвропейських архівів, за 1939—1945 рр.

Збираючи матеріали і працюючи над ними, УДДЦ через пресу постійно закликає українську громаду передавати на постійне зберігання свої спогади та інші матеріали, що зберігаються у приватних збірках. УДДЦ збирає кошти для придбання копій найважливіших для дослідження української історії архівних матеріалів зарубіжного походження.

За словами д-ра Гунчака, документи, які зберігаються в західних архівах, можуть допомогти сказати правду про український народ, його трагедію і його боротьбу за право на самостійне існування.

Організація і діяльність Українського дослідного і документаційного центру можуть справити великий вплив на кількісне і якісне збереження нашої спадщини. Наш народ заслуговує на це.

---

* Цит.: The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge 1936—1938 / Ed. by Ihor Kamenetsky.— Toronto; New York: Ukrainian Historical Association in cooperation with Bahriany Foundation Inc. and Ukrainian Research and Documentation Center, 1989.— XIII, 265 pp.

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ *(Франція)*

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА імені СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПАРИЖІ *

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі — одна з найстаріших українських установ-товариств у Франції. Ідея створення бібліотеки виникла з потреб еміграції в українському друкованому слові. Генеральна Рада союзу українських емігрантських організацій у Франції звернулася з закликом до українських організацій і людності з пропозицією заснувати в Парижі пересувну українську бібліотеку. Це підтримав головний отаман Симон Петлюра, який у квітні 1926 р. написав відозву «Про Українську бібліотеку в Парижі» [1]. Вважається, що відозва стала програмою для створення бібліотеки, а її автор є ініціатором і основоположником Української бібліотеки, тому остання носить ім'я Симона Петлюри. Питання про бібліотеку знову постало після смерті головного отамана. Голова уряду УНР Вячеслав Прокопович виступив з ініціативою втілити в життя задум отамана і дати бібліотеці його ім'я [2]. 13 червня 1926 р. у Парижі було створено Комітет для вшанування пам'яті Симона Петлюри у Франції, який виніс рішення про створення музею та бібліотеки ім. Симона Петлюри, закупівлю фільму про похорони головного отамана та обстановку помешкання, в якому він жив перед смертю.

3 березня 1927 р. перший бібліотекар Іван Рудичів вже почав упорядковувати бібліотеку, а з травня 1928 р. почав діяти і музей ім. С. Петлюри, де знаходились меблі з його останнього помешкання, посмертна маска обличчя і руки, фотопортрети, фільм та фотографії похорону, стрічки з написами від численних вінків, телеграми й листи із співчуттям з приводу смерті, матеріали судової комісії.

10 лютого 1928 р. був затверджений статут бібліотеки, згідно з яким вона назавжди мала залишатися в Парижі, а музей мав бути перевезений до Києва за відповідних політичних обставин. Керівним органом товариства-бібліотеки визначалася Рада п'яти членів-фундаторів. 4 травня 1929 р. бібліотека була декларована в Паризькій префектурі, а дозвіл на правове існування оголошено в державному віснику [3]. Рада бібліотеки проголосила 25 травня днем збірок на бібліотеку. Її офіційне відкриття відбулося 25 травня 1929 р. [4].

У довоєнний період бібліотека-музей складалася з трьох частин: книгозбірні, музею та архіву. Число книг та періодичних видань постійно зростало: травень 1928 р.— 1100, кінець 1928 р.— 1400; 1932 р.— 10 тис. (разом з матеріальними пам'ятками); травень 1933 р.— 10 146 і до двох тис. у філіях; січень 1941 р.— 14 458, 600 не зареєстровано і понад

* Скорочений варіант статті, опублікованої англійською мовою (*A. Joukovsky.* The Symon Petliura Ukrainian Library in Paris // Harvard Ukrainian Studies.— 1990.— Vol. XIV, No. 1/2, June.— PP. 218—235).

Друкується з дозволу редакції «Harvard Ukrainian Studies».

Текст опрацьований В. І. Ульяновським.

3000 у філіях. Бібліотека в 30-х роках отримувала 74 періодичних видань (61 —українське), а в 1940—1941 pp.— 143 (118 — українських), мала також підбірку часописів за 1905—1907, 1917—1920 pp.

Колекція фотографій і малюнків налічувала 1340 одиниць. Тут були також карти України, гравюри, портрети визначних українських діячів та прихильників українства, фото і малюнки різних краєвидів України, матеріали з української етнографії і фольклору (писанки, рушники, дерев'яні вироби). В музеї були представлені відзнаки української військової уніформи, афіші, плакати, програми концертів, мистецьких вистав, колекція грошових знаків. Окремий відділ становили архіви українських місій, посольств, українських державних установ, еміграційних організацій, матеріали процесу над вбивцею С. Петлюри — Шварцбардом.

Серед рідкісних видань бібліотека мала: Реєстр козаків 1649 p., «Історію Русів», «Опис України» Боплана, «Історію Карла XII-го, короля Шведського» Вольтера, конституцію Пилипа Орлика та ін.

У 30-х роках були засновані представництва бібліотеки у Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, Румунії, Югославії, Болгарії, Італії, Швейцарії, Австрії, Туреччині, США, Канаді, а також п'ять філій у Франції.

В приміщенні бібліотеки часто організовувалися виставки, засідання академії, читалися наукові доповіді, проходили вечори пам'яті тощо.

З початком війни бібліотека-музей залишилась у Парижі, спроба переміщення її до Швейцарії виявилася невдалою. На початку 1939 р. з метою збереження фондів їх перевезли у приміщення Української дипломатичної місії УНР у Парижі і Українського пресбюро. З липня 1940 р. за розпорядженням німецької влади бібліотека була знову відкрита. Та 22 жовтня 1940 р. головне приміщення бібліотеки було опечатане, а 20 січня 1941 р. майно бібліотеки-музею було конфісковане, 21 січня відібрана архівна збірка (в тому числі архів Товариства колишніх вояків Армії УНР у Франції і матеріали процесу Шварцбарда). 15 лютого 1941 р. приміщення бібліотеки було остаточно ліквідоване.

Лише 26 квітня 1946 р. бібліотека знову відкрилася, маючи у своєму фонді всього 57 книг. Однак завдяки пожертвам та придбанням фонди швидко поповнювалися, особливо періодикою: у 1949 р. було 272 українських журнали (2284 числа) та 80 іншомовних; 165 українських газет (13255 номерів) за 1915—1940 pp., 10(115 номерів) за 1941—1944 pp., 33(3430 номерів) після 1945 р. У 1946 р. французька репараційна комісія передала бібліотеці 257 книг. Були віднайдені колекція української періодики та частина архівних збірок (архіви періоду визвольних змагань, Української дипломатичної місії на мирній конференції в Парижі 1919 p., Української дипломатичної місії в Парижі); збереглася також інвентарна книга бібліотеки на близько 20000 томів. Відновились реферати-академії та виставки в бібліотеці. Однак після відходу від справ бібліотекарів І. Рудичіва та Г. Довженка у 1955—1958 pp. бібліотека знову припинила свою діяльність. В цей час зникли деякі архівні матеріали та частина книжкового фонду.

У 1958 р. після реорганізації ради бібліотеки, обрання нового бібліотекаря П. Йосипишина діяльність закладу відновилася. Довголітні домагання змусили німецьку сторону у 1968 р. погодитися відшкодувати бібліотеці збитки — 420 тис. німецьких марок, на які вдалося придбати власне приміщення і устаткувати його (відкрито 27 травня 1971 p.). З 1959 р. бібліотека почала видавати свій «Інформаційний бюлетень» (вийшло вже 49 чисел), відновились її представництва у США, Канаді, Австрії, Німеччині, Англії, Бельгії, Аргентіні, Бразілії.

Книжковий фонд бібліотеки швидко зріс: початок 1950-х pp.— 3000;

1958 р.— 10000; 1971 р.— 12000; 1979 р.— 18000; 1984 р.— 30000. Весь фонд закаталогізований у предметній та алфавітній картотеках.

Завдяки даруванням та закупці поповнились також архівні фонди (наприклад, 664 архівні одиниці, в тому числі 21 лист С. Петлюри, отримано від М. Шуміцького).

Бібліотека провела реєстрацію україніки у славістичних книгозбірнях Парижа та інших міст Франції. Зібрана бібліографія була класифікована П. Шумовським по 50 розділах і становить солідний реєстраційний банк друкованої україніки [5].

Бібліотека знову стала культурним осередком української еміграції у Франції. Тут відбуваються виставки, зібрання, конференції, з'їзди різних організацій і установ, заходи по вшануванню пам'яті С. Петлюри. З 1962 р. бібліотека взяла на себе зобов'язання догляду й охорони могили головного отамана С. Петлюри.

Згідно зі Статутом (новий від 24 квітня 1963 р.), бібліотека виконує також видавничу функцію. Під її фірмою чи за участю бібліотеки видані: *Зленко П.* Симон Петлюра (Матеріали для бібліографічного покажчика.— Париж, 1939; *Петлюра С.* Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними робити.— Париж, 1966; *Martchenko B.* Simon Petlura.— Paris, 1976; *Прокопович В.* Вічне підданство. До питання про правну природу з'єднання України і Москви.— Париж, 1976; Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень, 1976).— Мюнхен; Париж, 1980; *Hunczak T.* Simon Petlura et les Juifs.— Paris, 1987 та ін.

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі (6, rue de Palestine, Paris 19) ставить собі за мету сприяти студіям з історії України (зокрема, Української державності XX ст.) та духовної спадщини Симона Петлюри; влаштовувати курси і виклади з українознавчих дисциплін; видавати твори з українознавства; сприяти дослідженню українсько-французьких відносин; перекладати на обидві мови наукові, художні, суспільно-політичні твори та шкільні підручники; видавати періодичні й неперіодичні видання; опікувати над могилою головного отамана в Парижі; організовувати зібрання, конференції, виставки; брати участь у житті українських організацій та товариств в еміграції; організовувати представництва в осередках поселення українців у світі.

[1] *Тризуб.*— Ч. 22(178).— 25 травня.— 1929 (пізніша публікація).

[2] *Там же.*— Ч. 37—38.— 18 липня.— 1926; *Черепин С.* (Прокопович В.) Пам'ятник нерукотворний. З історії бібліотеки // Інформаційний Бюлетень.— Рік. X.— Ч. 20, травень.— 1968.— С. 2.

[3] *Journal* Officiel.— 1929.— № 142.— 19.6.

[4] *Тризуб.*— 1929.— Травень-червень; *Йосипишин.* Заснування Української Бібліотеки й Музею ім. Симона Петлюри в Парижі // Інформаційний бюлетень.— Рік XIX.— Ч. 38.— Травень.— 1977.— С. 3.

[5] *Шумовський П.* Центр україністичної документації // Інформаційний Бюлетень.— Ч. 29.— Січень.— 1973.— С. 2—4.

І. Б. ГИРИЧ, М. Ю. СТЕЦЕНКО, В. С. ШАНДРА *(Київ)*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ВИДАННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ (1985—1990)

Останнім часом підготовкою до видань історичних джерел і пам'яток зайнялися не лише наукові установи, а й багато інших закладів. І це закономірно, оскільки національне піднесення, розвиток демократичних начал, зняття існуючих до цього цензурних перепон та ідеологічних табу підготували як видавців, так і читача до того становища, що необхідно якнайглибше вивчити історію своєї Батьківщини. Наш насичений значними подіями час змушує громадськість переглядати історичне минуле свого народу, шукаючи в ньому причини сьогоднішньої ситуації на Україні. Щоб задовольнити зростаючий інтерес до історичної літератури, і зокрема до джерел, який накопичувався десятиріччями, до видавничої діяльності приступили й ті наукові, громадські та кооперативні організації, окремі особи, які раніше цим не займалися. Спробуємо проаналізувати стан документальних видань на Україні, які вийшли друком починаючи з 1985 р., та розібратися, що суттєвого внесла в українську археографію нова хвиля видавничої діяльності.

До традиційних установ, які постійно готували документи до видань, належать історичні та обласні архіви республіки. Центральні державні історичні архіви України у Києві і Львові ведуть з середини 70-х років дві серійні публікації з історії робітничого й селянського руху на Україні в дореволюційний період. Важливість таких видань очевидна, оскільки вони присвячені основним виробникам тогочасного суспільства. Найбільша ж їх вада в тому, що вони готувалися за наперед визначеними критеріями після значних за розмірами монографічних досліджень цієї тематики. Але в цьому вина не архівістів, оскільки інші теми, як-от: суспільно-політичний рух, корпус слідчої справи кирило-мефодіївців, історія запорозьких козаків, були зняті тодішнім керівництвом архівної системи республіки з виробничих планів.

Селянська серія була розпочата збірником «Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.» (К.: Наук. думка, 1978.— 535 с.— Тир. 1250 / Відп. ред. М. Н. Лещенко / Упор. Г. В. Болотова, М. І. Бутич та ін.). У наступні роки були видані ще дві праці: «Селянський рух на Україні. 1826—1849 рр.» (К.: Наукова думка, 1985.— 504 с.— Тир. тис. / Відп. ред М. Н. Лещенко / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк та ін.) та за такою самою назвою — у 1850—1861 рр. (К.: Наук. думка, 1988.— 448 с.— Тир. 840 / Відп. ред. М. Н. Лещенко / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк та інш.). Серійність видання (а такого на Україні не практикувалося) дозволила упорядникам не лише охопити великий проміжок часу, а й через представлення широкого спектру різновидів документів діловодства Російської та Австро-Угорської імперії (у трьох книгах вміщено 618 документів) відобразити багатоаспектну картину життя селян-

ства, його споконвічні прагнення до землі і волі та всі форми боротьби найчисленнішого класу тогочасного суспільства. Ця серія набуває сьогодні особливо актуального значення, оскільки дозволяє досліджувати історичні виробничі традиції українського селянства. Інформаційний рівень цих публікацій досить високий, бо вміщені документи є свого роду словесною ілюстрацією до хроніки селянського руху. Остання являє собою статистичний матеріал — регести масової документації XVIII—XIX ст. і охоплює (2070 позицій по 2 тис. населених пунктів).

Така сама традиція склалася і з підготовкою до видання документів з історії робітничого класу України. З друку вийшло три книги: «Зародження робітничого класу України. Середина XVIII ст.— 1861 р.» (К. : Наук. думка, 1982.— 495 с.— Тир. 1200 / Відп. ред. Ф. Є. Лось / Упор. В. П. Баран, М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін.); «Робітничий рух на Україні: Становище та боротьба робітничого класу 1861—1884 рр.» (К. : Наук. думка, 1986.— 423 с.— Тир. 1 тис. / Відп. ред. О. А. Парасунько / Упор. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич та ін.) та «Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.)» (К. : Наук. думка, 1990.— 436 с.— Тир. 1 тис. / Відп. ред. О. А. Парасунько / Упор. В. С. Шандра, В. П. Баран, Л. Я. Демченко та ін.). На відміну від селянської серії, у цій не має хроніки подій, що пояснюється тим, що Інститутом історії України АН УРСР здійснюється тематичне фундаментальне виявлення фактів про робітничий рух за архівними документами, дореволюційною періодичною пресою та документальними виданнями, причому ведучою джерелознавчою базою визначені архівні фонди. В результаті такого фронтального пошуку в 1987 р. побачила світ «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)» (К. : Наук. думка, 1987.— 373 с.— Тир. 1 тис. / Відп. ред. В. Г. Сарбей / Уклад. О. А. Белоцька, Т. І. Лазанська та ін.), яка вміщує близько 5,5 тис. фактів боротьби пролетаріату України. Тип цього видання можна віднести до регестових, який, як ніякий інший, забезпечує найповніше врахування інформаційних можливостей масової документації XIX ст. і дозволяє простежити географію і динаміку робітничого руху.

1988 р. вийшов друком збірник документів і матеріалів «Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.)» (К. : Наук. думка, 1988.— 288 с.— Тир. 1720 / Відп. ред. Є. А. Гринів / Упор. Є. А. Гринів, Б. В. Грабовецький, У. Я. Єдлінська та ін.), підготовлений ЦДІА УРСР у м. Львові та Інститутом суспільних наук АН України. Актуальність цього видання на сьогодні очевидна з огляду на місце і роль церкви в суспільно-політичному житті українського народу. Значна частина вміщених документів взята з публікацій минулого століття: «Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов», «Памятники полемической литературы в Западной Руси» та ін., тому видання носить скоріше культурологічний характер, а не науковий. До заслуг упорядників слід віднести вміщення перекладених ними документів з малодоступних для читача видань, таких як: «Archiwum domu Sapiehów wydane staraniem rodziny», «Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia», Monumenta confranternitatis Stauropigianae Leopoliensis sumptibus Instituti Stauropiani», та публікацію «Ектезису» — публіцистичного твору 1597 р. про хід Брестського собору (1596).

У 1989 р. львівські архівісти і науковці Інституту суспільних наук АН УРСР випустили в світ новий збірник документів і матеріалів «Русалка Дністрова» (К. : Наук. думка, 1989.— 542 с.) — Тир. 4600 / Відп. ред. Ф. І. Стеблій / Упор. Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський та ін.). Оригіналь-

ність цього видання полягає в тому, що воно тематично присвячене одній книзі, яка зі звичайного альманаху переросла в маніфест національно-визвольної боротьби українського народу західноукраїнських земель. Збірник має грунтовну передмову, в археографічній частині якої обумовлено всі аспекти передачі текстів документів, більшість яких подано в оригіналах. Збірник багатоілюстрований, вміщує портрети М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, їх автографи, має також багатий науково-довідковий апарат, серед якого виділяються примітки. Шкода лише, що іменний покажчик складений лише до документів і не поширюється на примітки, досить значні за обсягом (їх нараховується 595 і розміщені вони на 41-й сторінці тексту петиту). Автори приміток, на жаль, не змогли уникнути традиційних для застійних часів оцінок діячів української культури. Так, М. І. Костомарову (с. 500) приписується авторство «буржуазно-націоналістичної концепції» тощо.

Держархів Миколаївської області спільно з партархівом Миколаївського обкому Компартії України продовжив традицію видання документальних матеріалів з історії міст, підготувавши збірник «Николаеву 200 лет, 1789—1989». (К.: Наук. думка, 1989.— 399 с. / Упор. І. О. Бипченков, Л. С. Климова). До нього вміщено 392 документи, з них лише 108 присвячено дореволюційній історії, хоча за хронологією цей період охоплює 128 років, а радянський — відповідно, набагато менший. Джерельна база збірника досить значна — ЦДАВМФ, ЦДВІА, ЦДАЖР, ЦДІА СРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, Держархів Миколаївської області. Незважаючи на те, що йому притаманні характерні для цієї серії вади — перевага і однобічне висвітлення радянської історії, подача документів у витягах, вміщення нещодавно опублікованих документів тощо, це видання буде сприяти поглибленому дослідженню рідного краю.

Відновлена 1987 р. Археографічна комісія АН УРСР започаткувала себе таким цікавим виданням, як «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.» (К.: Наук. думка, 1989.— 390 с.— Тир. 5 тис. / Відп. ред. П. С. Сохань / Упор. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін.), підготовленим спільно з ЦДІА УРСР у м. Києві, розпочавши серію описово-статистичних джерел. Цінність цього видання у тому, що воно має як наукову, так і культурологічну вартість, оскільки вміщує майже всі відомі варіанти описів Київщини і може бути використане і для краєзнавчих пошуків і не лише для історії краю в цілому, а й окремо взятого населеного пункту.

Наступна серія — «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники» — була розпочата спільним виданням Археографічної комісії АН УРСР і Українського наукового інституту Гарвардського університету «Опису України» Гійома де Боплана, що побачив світ у Києві 1990 р. (Наук. думка.— 256 с.— Тир. 15 тис. / Відп. ред. В. А. Смолій). На відміну від інших публікацій «Опису України», що здійснювалися як в дореволюційний, так і в радянський час, остання належить до першого повного видання українською мовою (пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк). Складається воно з двох книжечок, перша з яких є українським перекладом «Опису України», вміщує передмови, науково-довідковий апарат та спеціальне дослідження Я. Р. Дашкевича «Українська боплануана», а в другій — подано факсиміле руанського видання 1660 р., примірник якого зберігається в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника і з якого здійснювався переклад. Видання багатоілюстроване, має якнайповніші коментарі і вкладку — карту, складену Бопланом. Залишається лише пошкодувати, що її переклад не вміщено до першої книжечки відповідно до такої ж карти.

Того самого року у львівському видавництві «Каменяр» побачило світ

ще одне видання «Опису України» Г. Боплана (Львів, 1990.— 301 с.— Тир. 65 тис.), вміщене у книзі, де крім «Опису» публікуються два художніх твори Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький». Це видання належить до популярних, де переклад твору видатного французького інженера та картографа здійснено Я. Кравцем у художній формі.

Археографічна комісія АН УРСР розпочала також нову серію публікацій пам'яток «Актові джерела», першою книгою якої стала «Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина» (К.: Наук. думка, 1990.— 408 с.— Тир 2020 / Відп. ред. М. Ф. Котляр / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко). Видання здійснено спільно з Канадським інститутом українських студій Альбертського університету та Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика. Воно присвячено мало дослідженій проблемі в українській історіографії, тому один з авторів видання Н. М. Яковенко в передмові «Від упорядників» детально проаналізувала той комплекс джерел, який дозволяє вивчати стан розвитку торгівлі на Україні в зазначений період. Тут же подано принципи передачі текстів документів із врахуванням здобутків сьогоднішньої археографії. Публікуючи документи, упорядники відновили «забуту» в 70-х роках традицію подачі текстів документів іноземною і в перекладі українською мовами. Цим збірник вигідно відрізняється від названих видань історичних архівів. Оскільки прочитання текстів документів становить певну складність, упорядники, з тим щоб зробити книгу більш доступною для широкого читача, підготували різнобічний науково-довідковий апарат, який включає не лише традиційні коментарі, географічний покажчик, а й предметно-тематичний покажчик реалій торгового обігу, словник застарілих і юридичних термінів, метрологічно-нумізматичний словник, покажчик мов документів, перелік слів під титлами тощо.

Того самого року вийшло з друку довгождане тритомне видання «Кирило-Мефодіївське товариство» (К.: Наук. думка, 1990.— Т. 1.— 544 с. Т. 2.— 696 с.— Т. 3.— 440 с.— Тир. 3 тис. / Гол. ред. П. С. Сохань / Упор. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко), яке було підготовлене ЦДІА УРСР у м. Києві ще в 60-х роках. Цим тритомним виданням Археографічна комісія АН УРСР започаткувала серію «Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст.». Фундаментальний характер цій праці, а вона вміщує 1655 документів на 1180 аркушах, надає повна подача текстів документів слідчої справи членів кирило-мефодіївського братства. Виключення становлять лише документи, інформація яких повторюється, зокрема, йдеться про листування між установами, коли з нижчої йшла інформація до найвищої інстанції. В цьому випадку подавався документ, який найбільше поглинув інформації, решта ж відтворена у заголовках. Документи друкуються в тій самій послідовності, в якій вони відклалися в діловодстві III відділення власної його імператорської величності канцелярії. До першого тому увійшли загальна частина справи, слідчі справи М. І. Гулака, М. І. Костомарова і В. М. Білозерського, до другого — П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, О. О. Навроцького, Г. Л. Андрузького, до третього — І. Я. Посяди, М. І. Савича, О. В. Марковича, М. О. Рігельмана, О. Д. Тулуба та інших осіб, звинувачених у причетності до таємного товариства, а також провокатора О. М. Петрова і журнал слідства.

Книжковий «голод» на видання з історії України сьогодні вгамовують перевидання праць українських істориків другої половини XIX — початку XX ст., більшість з яких давно вже стали бібліографічною рідкістю. Враховуючи той факт, що майже всі класичні праці українських істориків до 1988 р. знаходились на спеціальному або секретному збері-

ганні і були невідомі навіть історикам, стає очевидним необхідність перевидань перлин історіографічної спадщини.

Цілком зрозумілим є те, що більшою увагою видавців користуються твори найвидатнішого історика України Михайла Сергійовича Грушевського. За два останніх роки були видані деякі найголовніші його праці. Першість у виданні «Історії України-Руси» належить, як не дивно, літературним журналам. Саме вони пробили стіну мовчання навколо імені академіка Грушевського. Протягом 1989—1990 рр. здійснено перевидання першого і початку другого томів в журналі «Київ» (1989 р., № 12; 1990 р., № 1—7, 10, 11), а «Вітчизна», в свою чергу, передрукувала 7-й та 8-й томи цього твору під його другою підназвою «Історія української козаччини» (1989 р., № 1—11; 1990 р., № 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11); журнал «Дзвін» («Жовтень»), 1989 р. (№ 1—4) друкував «Культурно-національний рух на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.» Всі публікації супроводжувалися доволі загальними передмовами, в яких з відомих причин головно наголошувалося на біографічних відомостях про автора. В науковій характеристиці творчості М. С. Грушевського проглядає поверхність, а також застарілі висновки, що зрештою і не дивно. Це пояснюється непевністю перехідного моменту, коли опального історика ще не можна цілковито реабілітувати, а тому обов'язково треба наголошувати на численних вадах. У передмові В. А. Смолія та О. І. Гуржія у «Вітчизні» Грушевському приписуються думки, які він власне й не мав, зокрема про те, ніби останній, перебільшуючи військовий фактор у формуванні козацтва, не надавав значення господарському бокові справи. Ще одним суттєвим археографічним недоліком цих та інших публікацій є редакторська правка тексту за сучасною українською орфографією.

Наприкінці 1990 р. у видавництві «Карпати» вийшов збірник документів і матеріалів «Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною» (Ужгород, 1990.— 467 с. / Упор. П. М. Василенко, І. А. Гришенко, Ю. П. Ляпунов, Ф. П. Шевченко.— Тир. 1 тис.). Це перша такого тематичного плану публікація досить широкого різновиду документальних матеріалів починаючи з найдавніших часів до возз'єднання краю з Радянською Україною у складі Союзу РСР (1940). До збірника включено витяги з давніх історичних праць, літописів, подорожніх описів, діловодних документів союзних, республіканських історичних та обласних державних архівів, військово-статистичних оглядів та досліджень, матеріали тогочасної преси тощо. Залишається лише пошкодувати, що упорядники не скористалися такими виданнями, як «Documente Bucovinene de Th. Balan».— Cernauti, 1933, 1934, 1937.— M. 1—3; «Documente provind istoria României».— Bucureşti, 1951, 1953, 1954.— M. 1—2; «Documenta Romania historica».— Bucureşti, 1975, 1976, 1980.— m. 1—3, в яких вміщено документи починаючи з XIV до XVIII ст., що дозволило б значно повніше представити цей період у їхній публікації. Збірник має грунтовну передмову Ф. П. Шевченка і І. А. Гриценка, в якій, на нашу думку, не до кінця обумовлено правомірність підзаголовку книги. Праця має багатий науково-довідковий апарат: примітки, словник іншомовних та маловживаних слів, перелік документів. При археографічному опрацюванні упорядники вдалися до рідковживаного на сьогодні способу, як подача документів у вигляді регестів. Значно б збагатився науковий рівень публікації документів і матеріалів, коли б у ньому були вміщені історичні карти.

1990 рік приніс вже перші книжкові передруки праць М. С. Грушевського. Нещодавно, без оголошення, в середині року з'явилась «Ілюстрована історія України», здійснена за виданням 1913 р. («ІСЕ — Україна» Харківською філією спільного радянсько-американського підприємст-

ва «Інформейшн комп'ютер ентерпрайз» та журналом «Радуга» СП України.— Тир. 150 тис.). Як для фототипічного видання вона непоганої якості, в гарному художньому оформленні.

1989 р. з'явилися у світ перші книжки бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України». В підготовці цієї серії беруть участь практично всі університетські кафедри історичного профілю. В бібліотеці вийшов з друку один з найбільш популярних нарисів української історії М. Грушевського російською мовою «Очерки истории украинского народа» (К. : Либідь, 1990.— 400 с.— Тир. 40 тис.), з післямовою В. А. Смолія та примітками В. М. Рички і О. І. Гуржія. Стосовно приміток хотілось би зазначити одну деталь. Часто вони не стільки коментують, скільки розвивають думки коментарів. Іноді важко погодитися з деякими позиціями в коментуванні, часто коментуються загальновідомі поняття. Говорячи про Сковороду як про схоласта й людину, далеку від національно-культурних потреб, М. С. Грушевський не применшував ролі Григорія Савича в загально-культурному житті України кінця XVIII ст. Слід враховувати специфіку видання. В кожній історичній особі М. Грушевський підкреслював її відношення до української національної ідеї. Це стосується і тверджень про Київську академію другої половини XVIII ст., роль якої, на думку авторів коментарів, М. С. Грушевський применшував.

Суттєвим недоліком видання є те, що упорядниками не були надруковані авторські передмови до першого, другого і третього видань книги, де М. Грушевським подані в концентрованій формі засадничі погляди на українську історію.

Під кінець 1990 р. у видавництві «Веселка» була перевидана збірка художніх творів М. Грушевського під назвою «Предок» (в 1928 р. ця книга називалася «Під зорями»). Післямова, ілюстрації і підтекстовки підготовлені С. І. Білоконем. Треба відмітити цікаві фотографії Михайла Сергійовича та місць, пов'язаних з його життям. Ряд з них друкується вперше або після тривалої перерви.

Безумовно, найбільшою вдачею і справжнім джерелознавчим відкриттям стало видрукування С. І. Білоконем у журналі «Київ» (1988 р., № 9—12; 1989 р., № 8—11) «Споминів» М. С. Грушевського з детальними примітками. «Спомини» охоплюють досить значний проміжок часу: від перших років свідомого життя до часів навчання у Тифліській гімназії. Далі йде пропуск у 20 років. Після чого вони продовжуються часами Центральної Ради і несподівано уриваються після подій Всеросійського конгресу поневолених народів, котрий відбувся на початку осені 1917 р. в Києві. Очевидно, є і продовження «Споминів» про часи переломної доби, але місце їх зберігання поки що невідоме.

Слід відзначити примітки до видання, де вперше було надруковано тексти двох універсалів Центральної Ради, уміщено енциклопедичні довідки про величезну кількість українських політичних діячів початку української революції. На жаль, і в цьому виданні довелось правити авторську орфографію. Якщо для популярних публікацій це є допустимим, то для цього унікального документа це є прикрим явищем. Крім цього, є багато непрочитаних місць з оригіналу. Гадаємо, що слід перевидати «Спомини» окремою книжкою, виправивши помилки попереднього журнального видання.

В 1990 р. в серії «Пам'ятки історичної думки України» Львівським університетом підготовлено перевидання монографії І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький». У Києві видавництвом «Либідь» передрукована «История украинского народа» О. Я. Єфименко (укладання та історико-біографічний нарис В. А. Смолія; примітки Н. М. Яковенко.— К. : Либідь, 1990.— 512 с.— Тир. 40 тис.), а також «Історія України-Руси» Миколи

Аркаса (Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбея.— Факс. вид.— К. : Вища шк., 1990.— 456 с. Тир. 30 тис.). На 1991—1993 рр. у цій серії заплановано 12 перевидань праць Д. І. Багалія, М. К. Любавського, О. М. Лазаревського, Д. І. Яворницького, М. О. Максимовича, О. І. Рігельмана, Д. І. Бантиш-Каменського, М. П. Петровського, В. М. Модзалевського, літопис П. І. Симоновського, «Синопсис» І. Гізеля, С. В. Юшкова і крім цього два оригінальних збірники: «Україна очима іноземних мандрівників» (мемуари Леонарда, М. Груневега, П. Алеппського та ін.) та «Пам'ятки культури України (XVI—XVII ст.)» (тестаменти, послання, грамоти).

Іншим центром перевидання історіографічної спадщини України останнім часом став Дніпропетровськ і, зокрема, його університет. У 1989 р. у видавництві «Промінь» видана «История города Екатеринослава» Д. І. Яворницького, а також його ж географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги». В цьому році з'явилася ще одна книга: «І. Д. Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких козаків» (переклад з російської В. Чуйка, передмова та коментарі Г. Я. Сергієнка).

Одним з найкращих з мистецько-поліграфічного боку є виданий у львівському видавництві «Світ» у перекладі І. Сварника перший том «Історії запорозьких козаків» з якісними ілюстраціями, високоякісним папером (З 1988 р. томи 1—3 друкувалися у «Дзвоні»). Зовні ця книга справляє значно краще враження за аналогічне видання Археографічної комісії АН УРСР, що вийшло мовою оригіналу.

Окремо слід відзначити джерельні літописні видання, а саме: «Літопис Руський (за Іпатським списком переклав Леонід Махновець)» (К. : Дніпро, 1989); «Повість врем'яних літ: літопис за Іпатським списком» (підготовлена В. Яременко.— К. : Рад. письменник, 1990), а також розрахована для дітей старшого шкільного віку «Повість минулих літ. Літопис» (К. : Веселка, 1989).

«Політвидав» у 1990 р. також обдарував численну читацьку аудиторію кількома цікавими репринтними виданнями. Це три томи «Відродження нації» В. Винниченка та «Революция на Украине по мемуарам белых». Обидва видання вийшли без передмов та коментарів.

* * *

Серед археографічних новинок минулого року особливе значення має збірник статей і документів «Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів» (К., Вид-во політ. літ. України, 1990.— 604 с. / Упор. Р. Я. Пиріг (керівник), А. В. Кентій, І. Л. Комарова та ін.— Тир. 25 тис.), підготовлений колишнім Інститутом історії партії при ЦК Компартії України. Це перша спроба введення до наукового вжитку комплексу раніше невідомих вітчизняних джерел про цю народну трагедію. Вихід такого збірника має не тільки наукове значення, а й є моральною спокутою перед пам'яттю про мільйони загиблих голодною смертю наших співвітчизників. На жаль, дуже запізнілою.

Збірник складається з двох частин: перша — наукові статті, друга — документи, до яких додаються іменний та географічний покажчики, список скорочень, перелік опублікованих документів. При складанні документальної частини використані фонди ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, Партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України і обласних партійних архівів України, а це значить, що більшість з опублікованих джерел (їх загалом 248) до цього часу були просто неприступними для вивчення. Сюди входять насамперед постанови, резолюції центральних і обласних комітетів партії, директиви окремих партійних керівників. Далі —

доповідні записки, зведення, інформації, довідки від місцевих партійних органів та офіційних осіб, а також наркоматів юстиції і охорони здоров'я УСРР, органів Радянської влади, ДПУ, прокуратури , міліції, судів і, нарешті,— листи від громадян. Увесь цей комплекс джерел дає досить виразну картину як заходів по колективізації і хлібозаготівлі в 1932—1933 рр. на Україні, так і їх жахливих наслідків, але далеко не вичерпує тему.

Обраний упорядниками принцип добору джерел для збірника пояснив у своєму інтерв'ю керівник групи Р. Я. Пиріг: «Перед упорядниками було поставлене завдання опублікувати досі невідомі, секретні документи, виявлені в партійних архівах» («Вечірній Київ», 19 грудня 1990 р.). Немає підстав заперечувати такий підхід, тим більше, що до друку готуються збірники документів з фондів ЦДАЖР УРСР (Є. П. Шаталіна) та свідчень очевидців трагедії (В. Маняк, Л. Коваленко), видано книгу Олександра Міщенка «Бескровна війна. Книга свідчень» (К. : Молодь, 1991.— 174 с.— Тир. 30 тис.). Автор зібрав спогади ще живих свідків голоду 30-х років у Козелецькому районі Полтавської області (на жаль, проілюструвавши їх фотодокументами частково з часів голоду 1921—1922 рр., він не визнав за необхідне повідомити про це читача), які значно розширять джерелознавчу базу для подальших досліджень причин, перебігу і наслідків голоду 1932—1933 рр. Аналогічну роботу ведуть і обласні державні архіви України.

А ось заперечення щодо археографічного опрацювання текстів і наукового апарату запропонованого збірника є. У передмові від редколегії висловлюється думка про наукове значення опублікованих документів, але воно дещо знижується науково-популярним характером цього видання. Зрозуміле бажання редколегії і упорядників залучити найширшу читацьку аудиторію нічого не втратило б від використання таких принципів археографічного оформлення документів, які притаманні збірникам наукового типу, оскільки тираж у 25 тис. примірників все одно звужує коло читачів. З цього боку постає кілька питань. Чому ніде не позначена оригінальність документів? Правда, в заголовку № 73 стоїть слово «копія». Отже, всі інші — оригінали? Якщо це так, то про це можна було б повідомити в археографічній передмові. Доречним стало б і повідомлення про спосіб первісного відтворення джерел: можна зі значним ступенем впевненості припустити, що переважна більшість з них існує в машинописному варіанті, щодо листів від приватних осіб (док. № 63, 76), то вони, скоріше, мають вигляд рукопису. Але чому інформація про це не вміщена ні в легенді, ні в передмові?

Чому відсутнє позначення крапками випущених частин тексту документів, які друкуються у витягах, і пояснення, що саме пропущено (док. № 38, 42, 139, 157, 188, 192, 194, 195, 200)? Можливо, вони збереглися саме у такому вигляді, але знов-таки про це ніде не зазначається.

Викликає заперечення і анонімність авторства більшості постанов. Якщо це постанова Політбюро ЦК ВКП(б) або ЦК КП(б)У, то не завадило б у примітках повідомити про персональний склад цих установ у 1932—1933 рр. А от відсутність підписів під постановами Укрколгоспцентру (док. № 92), обкомів (док. № 93, 104, 122, 138, 139) і міськкомів (док. № 96) партії свідчить, у кращому випадку, про недостатню текстологічну роботу упорядників. Звернення до інших документів цих органів (протоколів, списків тощо), що дозволило б дати в примітках персональний склад на час прийняття постанови, вбачається нам за необхідне. До цього хочеться додати, що упорядниками не використана можливість через протоколи, нотатки, чернетки висвітлити хід роботи над тим чи іншим директивним документом. А це багато б дало для майбутнього наукового

аналізу процесів, які відбувалися в партійному середовищі й впливали на вибір шляхів, вирішальних для суспільства.

Зрозуміло, все згадане вище не впливає на цілком позитивну оцінку самого факту виходу такого збірника, а також копіткої праці по виявленню і підготовці до друку цікавих документів, складанню досить розвинутого науково-довідкового апарату. Не претендуючи на вичерпність, збірник дає поштовх і напрям для дальших пошуків джерел (насамперед у відомчих і державних обласних архівах), які могли б стати серйозною базою для відповіді з усією можливою об'єктивністю на найбільш хвилюючі громадськість питання в галузі вітчизняної аграрної і національної політики 30-х років XX ст.

* * *

Побіжний огляд основних археографічних публікацій дозволяє зробити певні висновки:

— за останні роки значно зросла кількість видань історико-культурних пам'яток, насамперед — історіографічної спадщини України;

— розширилося коло установ, спеціалістів і видавництв, які здійснюють підготовку цих видань; численні редакції українських часописів нині інтенсивно надають свої сторінки для публікації вказаних матеріалів *;

— значно змінилася тематика публікацій: серед них провідне місце належить маловідомим і малодослідженим джерелам та пам'яткам історичної думки, які висвітлюють багатовікову дореволюційну історію України. З огляду на ряд обставин, в першу чергу, очевидно, на порівняно меншу трудомісткість підготовки до друку пам'яток історіографії, на відміну від документальних публікацій, у сучасній едиційній практиці першим надається безумовна перевага;

— зросла питома вага тих історичних видань, які орієнтуються на широке коло читачів, чим забезпечується значний тираж цих видань;

— намітилося кілька підходів до передачі текстів історичних пам'яток: науковий, культурологічний і проміжний, кожний з яких зорієнтований на свою читацьку аудиторію. На археографічному рівні деяких багатотиражних популярних публікацій відчутно позначився поспіх і певний популізм у відборі документів і пам'яток та їх опрацюванні і підготовці до друку;

— за цих умов гостро постала проблема уніфікації принципів і прийомів підготовки до друку різних видів пам'яток в археографічних виданнях різних типів: особливо це стосується принципів текстологічного опрацювання пам'яток історичної думки України.

Нарешті слід зазначити, що поряд з діловою конкуренцією, здатною оптимізувати стосунки між видавцями і аудиторією, серед видавничих осередків спостерігаються небезпечні, та й, очевидно, неминучі на даному етапі тенденції хворобливого суперництва. Це призводить до дублювання книжкової продукції в умовах гострого дефіциту паперу і справжнього голоду не лише на великі тиражі, а й на розширення кола пам'яток, що друкуються. Основні рубежі суперництва визначаються географічними, відомчими й політичними координатами, зокрема: Київ — Львів; офіційні наукові інституції (академічні, вузівські центри) — громадські неформальні структури. В свою чергу, в середині названих структур проходить відкрита або незрима боротьба за першість, авторитет, зрештою й фінансові прибутки від свого внеску у справу культурно-національного відродження.

* Аналіз широкого масиву журнальних і почасти газетних археографічних публікацій готується до друку в наступному випуску щорічника.

ВИДАННЯ
АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ АН УКРАЇНИ
ТА ІНШИХ ІНСТИТУЦІЙ ЗА ЇЇ УЧАСТЮ.
1989—1991 pp.

I. Видання на базі видавництва «Наукова думка» та інших видавництв

1. *Описи* Київського намісництва 70—80-х років 18 ст. / АН УРСР. Археогр. комісія; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві та ін. Упоряд. Г. В. Болотова та ін. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К., Наук. думка, 1989. (Описово-статистичні джерела).— 392 с.— Наклад 5000.

2. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К.: Наук. думка, 1990—1991.— (Пам'ятки іст. думки України).— Т. 1.— 592 с.— Бібліогр.: с. 525—537.— Наклад 200 000.

3. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т.— Т. 2.— 1990.— 560 с.— Бібліогр.: с. 514—520.— Наклад 200 000.

4. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т.— Т. 3.— 1991.— 558 с. Бібліогр.: с. 512—515.— Наклад. 200 000.

5. *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / АН УРСР. Археограф. комісія. Ін-т історії; Український науковий інститут Гарвардського університету та ін.— К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.: іл.— (Україна в міжнар. зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники).— Рез. фр. та англ. мовами.— Наклад 15 000.

6. *Торгівля* на Україні, 14 — середина 17 століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія; Центр дослідж. історії України ім. Петра Яцика; КІУС; Альберт. ун-т. Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.— К.: Наук. думка, 1990. (Актові джерела).— 408 с.— Наклад 2020.

7. *Кирило-Мефодіївське* товариство: У 3-т. / АН УРСР. Археограф. комісія; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві та ін. Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.— К.: Наук. думка.— 1990.— Т. 1. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст.).— 544 с.— Покажч. с. 505—517.— Наклад. 3000.

8. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3-т. / Т. 2.— 1990.— 696 с. Покажч. с. 657—672. Наклад 3000.

9. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3-т. / Т. 3.— 1990.— 440 с.— Покажч. с. 407—417.— Наклад 3000.

10. *Володимир Антонович,* Орест Левицький, Володимир Беці. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. За колекціями Василя Тарновського, Олександра Лазаревського та ін. / Мін. культури УРСР. Археограф. комісія та ін.; Ред. колегія М. Г. Жулинський (гол. ред.) та ін.— К., 1990. (Українські пропілеї: Серія книжкових пам'яток).— 81 с.— Наклад 900.

11. *Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. / АН УРСР. Археограф. комісія. Ін-т історії України; Український науковий інститут Гарвардського університету; Центр дослідж. історії України ім. Петра Яцика; КІУС; Альберт. ун-т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.— К.: Наук. думка, 1991.— (Пам'ятки іст. думки України).— Т. 1.— 1991.— 736 с.— Наклад 100 000.

12. *М. Ф. Берлинський.* Історія міста Києва / АН УРСР. Археогр. комісія; Ін-т археології; Ін-т історії України. Підготовка тексту до публікації, передмова та коментарі М. Ю. Брайчевського.— К., Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України).— 320 с.— Наклад 23 000.

13. *Володимир Антонович.* Про козацькі часи на Україні. Із переднім словом про життя та діяльність В. Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів та увагами д-ра Мирона Кордуби / Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент.

О. Д. Василюк та І. Б. Гирича [Без грифів установ-виконавців].— К.: Дніпро, 1991. (Пам'ятки іст. думки України [Без зазначення серії]).— 238 с.— Наклад 90 000.

14. *На шляху* до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798—1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21—22 грудня 1945 р. / АН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Львівське відділення Археографічної комісії; Відп. ред. Я. Р. Дашкевич.— Л., ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, 1991.— 62 с.— Наклад 300.

15. *Іван Мазепа.* Листи та вірші. Мазепа — будівничий / Київська організація СП України, ІПК працівників культури Міністерства культури України; Археографічна комісія Академії наук України.— К., 1991.— 72 с.

II. Видання на базі поліграфічної дільниці Інституту історії України АН України

Серія «Науково-довідкові видання з історії України»

1. *Федір Павлович Шевченко:* Бібліографія / АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Відп. ред. П. С. Сохань.— К., 1989.— 105 с.— Наклад 200.

2. *«Чтения в* историческом обществе Нестора-летописца» (1879—1914) / Бібліографічний довідник / АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Відп. ред. В. Г. Сарбей.— К., 1989.— 84 с.— Наклад 200.

3. *Мнишки:* Указатель архивных материалов и библиографии / АН УРСР Археогр. комис. и др. Отв. ред. Ф. П. Шевченко.— К., 1989.— 148 с.— Наклад 300.

4. *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов / АН УССР. Археогр. комиссия и др. Отв. ред. С. И. Белоконь.— К., 1990 — 131 с.— Наклад 300.

5. *Адміністративно-територіальний* устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / Центральний державний історичний архів УРСР у Києві; АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Відп. ред. В. А. Смолій.— К., 1990.— 217 с.— Наклад 200.

6. *Матеріали* до історії Острозької академії (1576—1636): бібліографічний довідник / АН УРСР. Археогр. комісія; Ін-т історії. Відп. ред. О. М. Дзюба.— К.,— 1990.— 216 с.— Наклад 300.

7. *Исторические* дисциплины / Краткий библиографический справочник-указатель / АН УССР. Археогр. комиссия; Ін-т історії. Отв ред. Ю. А. Пинчук.— К.,— 1990.— 158 с.— Наклад 400.

8*. *Архівні* матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / АН УРСР. Археогр. комісія, Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту. Уклав Богдан Кравченко.— Київ; Едмонтон, 1990.— 36 с.— Наклад 300.

9*. *Джерела* українознавства. 1574—1924.— Вип. I: АН УРСР. Міжнародна асоціація україністів та ін. Відп. ред. М. І. Сенченко.— К., 1990.— 239 с.— Наклад 1000.

10*. *Видання* наукового товариства імені Шевченка. 1945—1980-ті. / Бібліографічний покажчик / АН УРСР. Археогр. комісія; Наукове товариство імені Шевченка в Нью-Йорку; Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка. Відп. ред. П. С. Сохань.— К., 1990.— 40 с.— Наклад 300.

11. *Галицьке* намісництво (1772—1921): Архівно-бібліографічний фондовий покажчик. / АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Відп. ред. В. С. Шандра.— К., 1990.— 212 с.— Наклад 200.

12. *Генеалогія* династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник / АН УРСР. Археогр. комісія; Ін-т історії; Ін-т суспільних наук. Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич.— К., 1990.— 228 с.— Наклад 300.

13*. *Грецькі* актові документи і листи. З фондів ЦНБ АН УРСР. Каталог рукописів 16—18 ст. / АН УРСР. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського; Археогр. комісія. Відп. ред. В. І. Ульяновський.— К., 1991.— 54 с.— Наклад 200.

14*. *Українська* сфрагістика; Анот. бібліогр. покажчик / АН УРСР. Археогр. комісія; Львівський лісотехнічний ін-т. Кафедра історії України; Відп. ред. Я. Р. Дашкевич.— К., 1991.— 86 с.— Наклад 300.

15*. *«Летопись* Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904—1915): Бібліогр. довідник / АН УРСР. Археогр. комісія; Дніпропетровський державний

---

* Видання, оригінал-макети яких підготовлені на комп'ютерах, наданих Археографічній комісії Українським науковим інститутом Гарвардського університету та фондом Катедр українознавства (США).

університет; Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького; Відп ред. О. В. Тодійчук.— К., 1991.— 41 с.— Наклад 300.

16*. *Документальні* матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог / АН УРСР. Археогр. комісія; ЦНБ ім. В. І. Вернадського; укладач С. М. Кіржаєв; відп. ред. М. І. Сенченко.— К., 1991.— 114 с.— Наклад 300.

Поза серією «Науково-довідкові видання з історії України»

1. *Історія* України: Нові підходи в історіографії та археографії / АН УРСР. Археогр. комісія, Ін-т історії. Редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.) та ін.— К., 1989.— 37 с.— Наклад 200.

2. *Українська* археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку / Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. / АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К., 1988.— 252 с.— Наклад 300.

3. *Передача* текстів документів і пам'яток / Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. / АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Редкол.: В. В. Ніжчук (відп. ред.) та ін.— К., 1990.— 107 с.— Наклад 200.

4. *Проблеми* української історичної медієвістики / Методичні рекомендації, теоретико-практичні розробки / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. І. Гуржій та ін.— К., 1990.— 125 с.— Наклад 200.

5*. *Україна* багатопартійна: Програмні документи нових партій / Мале підпр. «Пам'ятки України», Археографічна комісія АН УРСР. Передмова, упорядкування: О. В. Гарань.— К., 1991.— 192 с.— Наклад 5000.

6*. *Патриція* Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН УРСР. Археогр. комісія; Український науковий інститут Гарвардського університету.— К., 1991.— 107 с.— Наклад 300.

7*. *Українська* геральдика: Минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції. Львів, 29—30 листопада 1991 р. / АН України. Інститут української археографії; Українське геральдичне товариство. (Клейноди.— Записки українського геральдичного товариства.— Т. 1).— К., 1991.— 42 с.— Наклад 300.

8*. *Омелян Пріцак.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / АН України. Археогр. комісія; Інститут української археографії; Український науковий інститут Гарвардського університету.— Київ; Кембрідж, 1991.— 80 с.— Наклад 300.

III. Видання інших установ, набрані на комп'ютерах Археографічної комісії АН України

1*. *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Згадка на сумні роковини / АН УРСР. Ін-т історії. Гол. ред. І. М. Хворостяний.— К., 1990.— 20 с.— Наклад 4000.

2*. *Етнічна* самосвідомість: національна культура. Тези Республіканської наукової теоретичної конференції. Київ, 21—23 березня 1991 р. / РАУ та ін. Ред. кол.: Я. М. Пилинський та ін.— К., 1991.— 211 с.— Наклад 300.

3*. *Історія* України: дослідження та інтерпретації. Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. 22—25 травня 1991 р., м. Новгород-Сіверський.— К., 1991.— 163.— Наклад 200.

4*. *Майборода О. М.* Національна політика як суспільне явище: Сумні підсумки «критики» західних концепцій. / АН УРСР, Ін-т історії та ін. / Гол. ред. І. М. Хворостяний.— К., 1990.— 34 с.— Наклад 900.

5*. *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / АН УРСР. Ін-т історії. Редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.), та ін.— К., 1990.— 58 с.— Наклад 1000.

Г. В. БОРЯК, О. В. ТОДІЙЧУК *(Київ)*

ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ТА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ. 1987—1990 рр.

1987

5 жовтня. Прийнято постанову Президії АН України № 315 про відновлення діяльності Археографічної комісії АН України (далі — АК) і поновлення її персонального складу.

1988

6—8 грудня. У Києві відбулася республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», в якій взяли участь понад 150 фахівців з 19 міст України, вчені — історики з Литви, Росії прийнято Положення про АК; вирішено створити проблемні групи по підготовці до друку різних видів і комплексів документів і пам'яток; прийнято рішення про створення Комісії для вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського; визнано за доцільне створити регіональні відділення Комісії у Львові та Дніпропетровську; укомплектувати комісію штатними одиницями; започаткувати видання щорічника комісії; вийшли друком тези наради — перше видання під грифом АК; у результаті роботи наради покладено початок консолідації археографів, архівістів, джерелознавців в Україні, а також розробці концепції видавничої діяльності АК (див. інформацію: УІЖ.— 1989.— № 6).

1989

Січень. Відбулося засідання розширеного бюро АК, на якому затверджено доопрацьований варіант перспективного плану видання комісії до 2000 р., а також розгорнута програма видань східних джерел з історії України, представлена керівником групи Я. Р. Дашкевичем.

14 лютого. Відбулося перше засідання Комісії для вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського.

Лютий. Відбулися засідання проблемних груп по підготовці до видання описово — статистичних джерел; картографічних пам'яток; джерел з історії запорозького козацтва та Визвольної війни 1648—1654 рр.; хронік, мемуарів, щоденників; у ході засідань проведено апробацію відповідних програм серійних видань Комісії.

14. червня. Прийнято постанову Президії Академії наук України № 219 «Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці завдання Археографічної Комісії АН України», якою:

— затверджено Положення про АК;

— затверджено Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України на період до 2000 р., що складався з 17 серій;

— уточнено персональний склад АК;

— визначено Інститут історії України АН України базовою установою з матеріально-технічного забезпечення роботи;

— створено базовий структурний науково-дослідний підрозділ (групу АК) чисельністю 12 штатних одиниць в Інституті історії України та чотири — в Інституті суспільних наук АН України;

— створено Дніпропетровське (на базі Придніпровського наукового центру АН України та Дніпропетровського університету) та Львівське (на базі Інституту суспільних наук АН України відділення АК;

— за рахунок видавничих лімітів установ Секції суспільних наук створено спеціальний централізований фонд для публікації пам'яток історії та культури України обсягом 300 друк. арк. на рік;*

— створено друкований орган комісії — «Український археографічний щорічник» (як продовження «Українського археографічного збірника», що виходив друком 1926—1930 рр.);

— на АК покладено науково-координаційне та методичне забезпечення підготовки до друку історичних джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-довідкових видань відповідного профілю у республіці; рекомендовано здійснювати видання під грифом Комісії як наукові видання;

— вирішено спільно з Головархівом України створити міжвідомчу групу археографів для підготовки корпусного видання архіву Коша Нової, Запорізької Січі;

— спільно з центральними академічними бібліотеками рекомендовано розпочати підготовку генерального бібіліографічного довідника публікацій джерел з історії України;

— спільно з Головархівом України та зарубіжними україноапавчими центрами рекомендовано проводити систематичне виявлення та реєстрацію джерел з історії та культури України в архівосховищах України та за її межами;

— Комісії надане право видання препринтів.

12 липня. У Києві підписано перший документ про міжнародне співробітництво АК — «Декларація про підсумки проведення зустрічей та основні принципи, форми та напрями співробітництва між АК АН України, Українським науковим Інститутом Гарвардського університету (далі — УНІГУ) і АК Міжнародної Асоціації україністів (МАУ) у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу». До декларації додані два попередніх переліки спільних видань.

18 липня. На засіданні колегії Головархіву України розглянуто питання про участь архівних установ республіки в діяльності АК; визначено основні напрями творчої співпраці двох сторін.

Липень. На спецалізованих засіданнях АК проведено обговорення таких питань: стан підготовки до видання творчої спадщини М. С. Грушевського; перспективи публікації східних джерел з історії України; правила транслітерації тексту Реєстру Війська Запорізького 1649 р.

11 жовтня. Президія АН України прийняла Постанову № 326 «Про видання вибраних праць академіка Д. І. Яворницького» у 20-ти томах.

1990

Січень. У Філадельфії (США) відбулися переговори між АК та Східноєвропейським Інститутом ім. В. Липинського про наукове співробітництво, підписано Протокол зустрічі.

15 лютого. Прийнято постанову Президії України № 48 про видання протягом 1991—1995 рр. фототипним способом праці академіка М. С. Грушевського «Історія України-Руси», а також протягом 1992—1996 рр. — праці «Історія української літератури»; постановою передбачалося створення редколегії по вивченню творчої

*7 липня 1989 р. прийнято відповідну постанову Бюро секції суспільних наук (Протокол 2, п. 3).

спадщини вченого, розробку та здійснення програми подальшої публікації творів М. С. Грушевського, а також участь у виданні наукової спадщини вченого провідних українознавчих осередків Заходу.

Березень. Розпочато комп'ютеризацію АК: встановлене комп'ютерне обладнання системи «Macintosh», надане Фондом Катедр Українознавства та УНІГУ (США); почала функціонувати бібліотека АК, утворена з понад 200 томів зарубіжної україніки, подарованих АК.

Березень — квітень. Досягнуто домовленість між ІУА, Інститутом історії ПАН, Головним архівом давніх актів у Варшаві та УНІГУ про спільну підготовку до видання реєстрів документів Коронної Канцелярів 1569—1673 рр., виданих у справах Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського воєводств (так званої Волинської метрики).

Квітень. У Києві проведено — методичну нараду по підготовці правил передачі текстів документів і пам'яток; апробований перший варіант правил публікації україномовних текстів XV—XVIII ст.; матеріали наради опубліковано окремою брошурою.

26 травня. У Львові підписано Протокол переговорів про підготовку спільного українсько-канадського видання «Україна середини XVII ст. на картах Гійома Боплана: Картографічний корпус».

Червень. У Києві підписано Протокол переговорів між Археографічною Комісією АН України та Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету (Едмонтон) про наукове співробітництво.

Липень. На IV Всесвітньому Конгресі східноєвропейських і радянознавчих студій (Герогейт, Англія) прочитано доповідь чл.-кор. АН України П. С. Соханя та к. і. н. Г. В. Боряка «Українсько-американсько-канадські археографічні проекти».

27 серпня. 3 вересня. У Києві за участю АК відбувся Перший конгрес МАУ.

Серпень. Побачили світ перші випуски з серії «Науково-довідкові видання з історії України», оригінал-макети яких підготовлені на комп'ютерних системах АК («Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік»; «Джерела українознавства. 1547—1924. Вип. 1» та «Видання Наукового товариства імені Шевченка. 1945—1980-ті: Бібліографічний покажчик».

Вересень. У Києві підписано Угоду про співробітництво між АК та Українським історичним товариством (Кент, Огайо, США).

3 жовтня. Прийнято постанову Президії Академії наук України № 238 про доцільність створення в Академії наук України Інституту української археографії, якою передбачено порушити перед Радою Міністрів України відповідне клопотання.

28 грудня. У Києві підписано доопрацьований текст Угоди про співробітництво між АК та УНІГУ про спільні археографічні видання (на заміну попередніх варіантів Угоди від 10 жовтня 1990 р.; 1 липня 1990 р.; 20 жовтня 1989 р. та 12 липня 1989 р.).

СЕРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОГРАМИ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ТА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ

1. Джерела з історії українського козацтва
2. Пам'ятки українського літописання
3. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники
4. Джерела з історії української культури
5. Пам'ятки філософської культури українського народу
6. Джерела з історії церкви на Україні
7. Східні джерела з історії України
8. Актові джерела
9. Описово-статистичні джерела
10. Пам'ятки української мови
11. Пам'ятки політично-правової культури України
12. Картографічні джерела з історії України
13. Пам'ятки історичної думки України
14. Пам'ятки зарубіжної історіографії України
15. Етнографічно-фольклорна спадщина
16. Науково-довідкові видання з історії України
17. Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початок XX ст.
18. Джерела з новітньої історії України

30 2–1080

SUMMARIES

P. S. Sokhan' (Kiev)

THE STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT
OF UKRAINA ARCHEOGRAPHY

The article written by the chairman of the Archeographic Commission and the director of the Institute of Ukrainian archeography (Academy of Sciences of Ukraine) examines the current stage of Ukrainian archeography, outlines the perspective trends for this important field of social science and proposes archeographic projects priority.

Emphasized is the necessity of systematic training of young specialists who would deal with source-books and texts.

FOR AN INDEPENDENT UKRAINIAN SCIENCE

Mykhailo Hrushevs'kyi

PERSPECTIVES AND REQUIREMENTS
OF UKRAINIAN SCIENCE

Kiev Session of Ukr. nauka

Described in Mykhailo Hrushevs'kyi's article «Perspectives and Requirements of Ukrainian Science», published in the «Ukraina» magazine in 1926, is the initial stage of liquidation of the independence of the Ukrainian Academy of Sciences. The author speaks out against the provincialism of Ukrainian science and for its equality with Russian science.

Oleh Zhurba, Svitlana Abrosimova (Dnipropetrovs'k)

ARCHEOGRAPHIC ACTIVITY
OF THE KATERYNOSLAV SCIENTIFIC
ARCHIVE COMMISSION

The article deals with the archeographic activity of the Katerinoslav Scientific Archive Commission (1903—1916) which played an important role in forming the historical scientific basis in Ukraine. Thanks to the selfless activity of such commission members as A. S. Syniavs'kyi, V. O. Bidnov, O. H. Bogumyl, D. I. Doroshenko, Ia. P. Novyts'kyi and others, the article shows there were discovered a significant number of valuable written sources on history and culture of Katerinoslav Province, the Zaporozhian Sich, and Ukraine in general of the 18th century. These sources were saved from ruin and put into circulation in the scientific world. The activity of the commission promoted the setting up of the documental fund of the O. M. Pol' Museum in Katerinoslav.

Described are the most important documental publications of the commission. Included in the supplement is a bibliographic index of the written sources published in 10 issues of the commission's «Chronicles» between 1904—1915.

Liudmila Laptieva (Russia)

THE PROFESSOR OF ST. VLADYMYR UNIVERSITY N. D. IVANISHEV (1811—1874) AND HIS ACTIVITY IN THE KIEV ARCHEOGRAPHIC COMMISSION

The article examines the life and creative path of Nikolai Ivanishev, one of the first researchers of the history of Slavic law. His activity is very closely linked with the Kiev Archeographic commission. He was the editor-in-chief of the publication (Arkhiv Iuho-Zapadnoi Rossii) (Archives of South-Western Russia) and Vic-President of the commission. The Kiev Central Archive of Ancient Acts was set up upon his initiative. Traced in the article is the attitude of the scholar to collecting, publishing and the study of historical documents in particular legal acts.

Liubov Dubrovina

Kiev

THE UKRAINIAN MANUSCRIPT BOOK AS AN OBJECT OF CODICOLOGY AND CAMERAL ARCHEOGRAPHY

Given is a brief history of codicology, and set forth are problems of compatitive codicology, linked with the Slavic, primarily Ukrainian, manuscript book. Specified are the main concepts of codicology, analysis of sources, methods of examining the external and internal forms of the code, as well as the main conformity of its structure. Substantiated is the need for a rational study of codes in close connection with other auxiliary historical subjects.

Yurii Mytsyk (Dnipropetrovs'k)

POLISH ARCHIVAL REPOSITORIES' SOURCES DEALING WITH THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

The author gives a detailed review of sources on Ukrainian history in the second half of the 17th cetury discovered in the archival depositories of Poland. Researchers are offered a broad range of historical sources, the main part of which is made up of documents on the political history of Ukraine in the «Ruiny» period. Reflected in these documents is the complicated and tragic struggle for power in Ukraine between Hetmans and Colonels of different political orientation, and the constant interference on the part of neighboring countries, Poland, the Crimean Khanate and the Russian State, which were not interested in having a powerful independent Ukrainian state.

The Microfilm Department of the National Library contains exclusively valuable factual material, namely "flying leaflets", newspapers and booklets which describe the most important events which took place in Rzecz Pospolita and in part in Ukraine in the 16th—18th centuries. The archive also houses a collection of microfilms which show ancient printed books, single copies of which are available in different archivas of Poland and a number of other European countries.

The given publication is an important source of information for those doing research into the Cossack period of Ukrainian history.

Victor Ostapchuk (USA)

THE PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN OTTOMAN STUDIES

Although for centuries the history of Ukraine has been closely tied with that of peoples and states associated with "the East", Ukrainian historical studies have developed almost in complete isolation from oriental studies, unable to exploit the vast body of oriental sources on any significant scale. Such an imbalance is particularly felt in the treatment afforded by Ukrainian historiography to the Ottoman Empire and Crimean Khanate. Though both entities played a determining role in

Ukrainian history and though, in the case of the Ottoman Empire, the surviving manuscript and documentary source base rivals both in size and quality that of, for example, the Polish and Russian source bases, Ukrainian historical studies have traditionally been virtually unequipped for dealing with the great philological, paleographic and interpretive difficulties inherent in Ottoman sources. At present there is a great promise that significant progress can be made in opening Ottoman sources on the history of the northern Black Sea region. Recently the largest repository of Ottoman documentary sources, the Başbakanlik (Prime Ministry) Archives of Istanbul, has become available to all and photocopying restrictions there have been relaxed. The Ukrainian Academy of Sciences is seriously considering reviving oriental studies in Ukraine, witr Ottoman and Turkish studies being a high priority. International interest in studying the Ottoman Black Sea region, for examplee, in centres in Paris and Cambridge, Mass, has always been high. This article outlines the prerequisites for founding Ottoman sttudies and archaeography in Ukraine and points to some effective ways of realizing this goal, taking advantage of the present array of scholarly forces in the field.

Dariusz Kołodziejczyk (RP)

THE EYALET OF KAM'IANETS': TURKISH SOURCES FOR THE HISTORY OF PODOLIA, 1672—1699

The period of Turkish rule in Podolia has been one of the most poorly-known chapters of Polish, Ukrainian, and Ottoman history. Thanks to the rich holdings of the Başbakanlik (Prime Ministry) Archives of Istanbul on the eyalet or Ottoman province known as Kamaniçe, Podolia in the last quarter of the seventeenth century can become one of the better-known regions in Ukrainian, Polish and Ottoman history. The most important Ottoman source on Podolia is the large (382 pp.) defter-i mufassal or detailed survey register of taxes and tax-payers. Covering 839 settlements it is more detailed not only than the preceding Polish sources, but even than the excellent nineteenth-century maps of Chrzanowski and Jabłonowski. On the basis of this register it is possible to recreate the administrative division of the eyalet of Kamaniçe as well as to learn the distribution of the population, its ethnic composition and the degree to which settlements were deserted because of the preceding period of warfare. Other important registers are two nearly identical ruznamçes (the one that was kept in the province is preserved in the Województwo Archives of Poznan, the other one that was kept in the centre is in the Başbakanlik) in which certificates (tezkeres) indicating which timars ("fiefs") were in the process of being distributed to which cavalrymen in exchange for military service. An important group of documentary sources on Kamaniçe relate to vakfs (pious foundations). From these materials it is possible to learn, for example, how many mosques there were in Kam'ianets' and their names. Other sources make it possibleto learn some of the changes in property ownership and other economic changes brought by the Ottoman conquest. Extremely rich are nearly yearly registers on the numbers and types of Ottoman troops stationed in the province. Of course there are gaps in the Ottoman administrative and financial sources as well as in the Ottoman chronicles which can be partially filled by, for example, the Polish sources. However on the basis of the Ottoman sources it is possible, without falling into the other extreme, to overturn certain myths, for example, concerning the supposedly ideal and prosperous conditions in the Podolian rural economy under previous Polish rule, as well as about the ruination and destruction allegedly brought by the Turks.

Eugene Zyblikewycz (USA)

THE ODYSSEY OF W. LYPYNSKYI'S ARCHIVES (VIENNA — REICHENAU — BERLIN — BADEGG — PHILADELPHIA)

E. Zyblikewycz's article is a recollection of the well-known public and political figure of the Ukrainian emigration — Viacheslav Lypyns'kyi, it describes the destiny of the personal archives of this outstanding historian and political figure during World War II in Vienna, and the selfless work of Reverend T. Hornykevych and others in order to preserve the archives by having them completely microfilmed.

Ivan Korovits'kyi (USA)

THE ARCHIVES OF V. LYPYNS'KYI

The author characterizes the personal archives of the Ukrainian historian and thinker Viacheslav Lypyns'kyi housed at the W. K. Lypynskyi East European Research Institute, Philadelphia USA, and paints the difficult history of his personal and family documents. The archive materials can be conditionally divided into 4 categories. The first one includes documents and materials dealing with the Embassy of the Ukrainian state and the Directorate of the Ukrainian People's Republic in Vienna; the second, deals with scientific and publicist works of Lypyns'kyi; the third includes the multi-volume correspondence of Lypyns'kyi; and the fourth, papers which deal with his personal and business affairs. The Institute's library houses a collection of Lypyns'kyi's published works, recollections about him and the review of his works.

Orest Matsiuk (L'viv)

ITALIAN PAPER IN ANCIENT RUS' AND UKRAINE DURING THE 13TH—16TH CENTURIES

The article is based on archive documents found in L'viv and Yerevan. Given are figures dealing with the trade of paper between Italy and Rus' in the period of the existence of the Kiev State and Ukrainian lands up to the 17th century. On the basis of the analysis of water marks published in different editions, in part by the Italian scholar Nikoljo Miliano Fu Philippo from the town of Amalfi, it has been proven that in the Crimean manuscripts which today are preserved in Matenadaran, Yerevan, and in the Central State Historical Archive of the Ukrainian SSR in L'viv there are many manuscripts written on Italian paper.

Yurii Marynovs'kyi (Cherkassy)

EMBLEMS OF CHERKASSY: THE ATTEMPT TO GENERALIZE THE DISCOVERED SOURCES

The author, widely using archive materials, reviews official documents, ratifying emblems of Cherkassy, beginning from 1791 when the city was granted the Magdeburg Law. Given is a description of the emblems. Discussed is the tradition of using the design of the first city emblem from the 19th century, on the seals of the City Duma and Council at the turn of the 20th century.

Arnol'd Perkovs'kyi (Kiev)

THE POPULATION OF KIEV AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY (SOURCES TO THE HISTORIC DEMOGRAPHY OF UKRAINE)

An attempt has been made on the basis of published and archive sources to depict the demographic situation in Kiev at the beginning of the 18th century. In contrast to the traditional "Podil" approach to Kiev at that time, a more detailed account is given to the Pechersk district of the city. The number of different social groups of the population and its dynamic development are examined in connection with historic events, social phenomena, in part, the conflicts between units of the military garrison and residents of the Lavra suburb.

Mykola Krykun (L'viv)

THE DISTRICT STRUCTURE OF PODOLIA PROVINCE IN THE 15TH—16TH CENTURIES (PROSPECTS OF STUDYING THE HISTORIC GEOGRAPHY OF UKRAINE)

The district structure of Podolia Province was marked with duality in the 15th—16th centuries. On the one hand it presented itself as two equal territorial districts, the Kam'ianets'k city and county council, and encompassing its entire space, in the

manner of nobility districts established by Poland. The administrative nature of these districts was designated by the activity of the Kam'ianets'k city and county council courts which appeared after the Polish legal structure was transfered into provinces, as well as the activities of the Podolia (Kam'ianets'k) starosta. On the other hand, the province was divided up into districts, inherited from the time before Western Podolia was granted the status of a province. Several of these districts were retained in the 15th century, 9 as a minimum, and 6 in the 16th century.

Natalia Pidhorna, Serhii Plokhii (Dnipropetrovs'k)

HISTORIC SOURCES ON GERMAN COLONIES IN THE SOUTH OF UKRAINE (TURN OF THE 19TH CENTURY)

During its multicentury history Ukraine established contacts with different nations. One episode in Ukrainian — German ties was the appearance of foreign colonies in the south of Ukraine. This came about by the resettlement of Serbs by Empress Elizabeth and was significantly expanded by Catherine II and continued by Alexander I. Germans made up a significant portion of these settlers. An important set of documents (900 files) on the history of German resettlement to the south of Ukraine is presently housed in the State Archives of Dnipropetrovsk Region. The first data on German colonies relates to 1785, the last to 1831. These materials are mostly written in Russian, but there are documents in German, as well as Swedish, English and French. Given in the article is a brief characteristic of the whole set of materials, including documents on the preparation for the resettlement, passports, reports on the course of the resettlement, accounts, statistical documents, lists of names, etc. This set of documents has not been used by researchers up till now.

Serhii Bilokin' (Kiev)

MATERIALS ON THE HISTORY OF ART IN THE ARCHIVES OF V. L. MODZALEVS'KYI (Etude from the Art Studying Sources)

The second part of the review of the fund of the famous archivist, genealogist and historian V. Modzalevs'kyi characterizes the contribution of the scholar to the study of art and sources. Examined in detail are materials dealing with Ukrainian art study — artistic efforts and reproductions, archive notes, materials on the private research of the scholar which elucidate in part their creative history, correspondence with artists, etc. The review includes two special excursions devoted to the heraldic materials and activity of V. Modzalevs'kyi as a collector.

Volodymyr Aleksandrovych (L'viv)

ARCHIVAL MATERIAL ON THE RUSSIAN EPISODE IN THE BIOGRAPHY OF THE ARMENIAN ARTIST SIMON BOHUSHOVYCH FROM L'VIV

Re-examined on the basis of the analysis of archive material both wellknown and first put into scientific circulation, is the assessment of the Rusian episode in the biography of the Armenian artist Simon Bohushovych as a determining phenomenon in the history of art of L'viv in the first decade of the 17th century. On examples of local research the author demonstrates that only a systematic study of archive sources and publications makes it possible to depart from the inadmissible, but regrettably, dominant superficial approach to the study of L'viv medieval painting and Ukrainian art in general which had prevailed up till now.

Iaroslav Dashkevych (L'viv)

BERLIN, APRIL, 1791 MISSION OF V. V. KAPNIST. ITS PREHISTORY AND HISTORY

Debates have been going on for almost a century on who in reality was the Ukrainian landlord Kapnist, who in 1791, made an appeal to the Prussian King Friedrich Wilhelm II (through the intermediary of Chancellor Count E. F. Hertzberg)

with a proposal calling for an uprising of the Cossacks in Left Bank Ukraine in case of a Prussian-Russian war. The author of this article conducted an analysis of Kapnist's letter to the Chancellor (preserved in the archive in Merseburg, Germany), and concludes that the Russian speaking poet and ardent Ukrainian patriot Vasil Kapnist was in Berlin in 1791 on a political mission. This thesis is also supported by research on the biography of the poet, who in 1787 worked on a project for the revival of the Cossack Army.

Mykola Koval's'kyi (Dnipropetrovs'k)

PRESSING PROBLEMS OF SOURCE STUDY PERTAINING TO THE HISTORY OF UKRAINE IN THE 16TH—17TH CENTURIES

Examined in the article are issues on the significance of source study base for investigating social-economic and spiritual-cultural life of the Ukrainian people. First and foremost, as the author believes, should be the solution of such problems as: rejection of stereotypes and dogmatic approaches, study of the domestic and foreign experience, elaboration of conceptual apparatus and principles of classifying sources, the creation of a source study scientific centre, study of foreign archives and others.

Hanna Shvyd'ko (Dnipropetrovs'k)

SOURCES ON THE HISTORY OF THE HETMANATE

On concrete examples of the pressing problems of Ukrainian source study the report sights the state of the source base on the history of the Hetmanate. Reminding of the factors influencing the fate of the archival Ukrainian study, including "reprisals", befalling the collecting of documents at the beginning of the 18th century, in the 1930s and 1940s, the author gives a brief review of those existing archive funds on the history of the Age of the Hetmans which were practically not used in the Soviet historiography.

Marko Antonovych (Canada)

IAN MIODUSHEVS'KYI'S RECOLLECTIONS OF VOLODYMYR ANTONOVYCH AND TADEI RYLS'KY

Examined breifly is the biography of Ian Miodushevs'kyi and his recollections, which are preserved in the General Secretariat of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, of Roman Smal'-Stots'kyi. In his memoirs, in which he used the recollections of his father, Anthony, Ian Miodushevs'kyi tells about the visits to the Ryls'ky and Antonovych families, and about the complicated relations of Antony Miodushevs'kyi with representatives of the Ukrainian National Liberation Movement.

Bohdan Botsiurkiv (Canada)

PROBLEMS IN THE STUDY OF THE HISTORY OF RELIGION AND THE CHURCH IN UKRAINE IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS: SOURCES AND THEIR UPDATING

Clarified is the research topic which should include the history of relations within the church and between churches, as well as relations with the state, the Russian Orthodox, Ukrainian Autocephalous, synodal rejuvenated and unitedepiscopate churches. Examined is the significance of studying the history of churches in Ukraine in the 1920s and 1930s in the context of the interaction of ideas of socialism and nationalism, and relations between the church and the Ukrainian society. Given is the bibliography of the issue and proposals on further search for sources.

Ester Ottosi (Hungary)

THE FATE OF THE UKRAINIAN MANUSCRIPT BOOKS IN EASTERN AND NORTH EASTERN HUNGARY

Described is the work carried out by scholars in Hungary discovering, registering and preserving Ukrainian ancient printed books. The research carried out in the past years convincingly, shows that the fund of imported books has not more Russian, as believed earlier, but Ukrainian books dating back to the 16th—17th centuries — from L'viv, Ostrog, Unevs'k, Chernihiv, Pochaev and Kiev. Half of the discovered books relate to the 17th century: three quarters of the fund of Ukrainian ancient printed books are of a theological nature. All the books have been described copy by copy, and lists have been sent to the editorial office of "Svodnogo Kataloga Staropechatnikh Izdanii Kirilovskogo i Glagolicheskogo Shriftov."

Olena Rusina (Kiev)

ON THE QUESTION OF LAND OWNED BY THE KIEV PECHERSK MONASTERY ON THE LEFT BANK (ACCORDING TO ACTS OF THE 16—17TH CENTURIES)

The publication analyzes documents which testify to the availability of interpolitical land property by the Kiev Pechersk Monastery in the 16th century — in the vicinity of Novhorod-Sivers'kyi and Starodub, and the right to rent it.

Omeljan Pritsak (USA)

ONE OR TWO TREATIES OF PYLYP ORLYK WITH TURKEY AT THE BEGINNING OF THE SECOND DECADE OF THE XVIII-th CENTURY?

In 1916 a Latin copy of Pylyp Orlyk's treaty with the Ottoman Porte was published (from Staatsarchiv in Dresden, loc. 698), followed in 1924 by a French version of Orlyk's treaty with the Porte (MAE, Paris, Archives Diplômatiques. Cor. pol. Turq., vol. 107, L. 136—137).

There are two major differences between them: the French copy has Ukraine of the two Banks of the Dnieper, while the Latin copy has only the Right Bank Ukraine as the subject of the treaty. The second difference is also important while the name has reference to the Petro Doroshenko's submission, the nisan was result of the deliberation between the Ukrainian delegation and the Ottoman government.

To explain the gap between the two of them some scholars expressed the view that the Orlyks (father and son) had falsified the French version. It was a surprise when resently in the Turkish State Archives in Istanbul the Turkish original of the French copy (sic!) was discovered and soon edited by the author of this study. The diplomatic analysis of the facts made it clear, that both the Turkish text and its French copy represent a nišan issued by the Sultan Ahmad III between 21 and 30 December, 1711, and the Latin copy is that of name of the same Sultan from 16 March, 1712.

The reason for the existance of the two treaties was the change in Ottoman-Russian relations after the Pruth treaty. In December 1711 the Russians would not yet yield to the Ottoman demands, hence all Ukraine was given the status of protected state; but after Peter I, seeing that he was loosing Ukraine, had returned Azov to the Ottomans and accepted soon after Turkish demands. The Ottomans immediately changed their policy toward Orlyk, and the second document (name) was given to him which was, however, essentially limiting the Turkish obligations toward Ukraine. The Ukrainian translation, as well the scholarly transcription of the Ottoman nišan to Orlyk (with the facsimile of the original), is appended.

Serhii Kirzhaiev (Kiev)

ABOUT THE SOURCES OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN KIEV (PAGES FROM THE DIARY OF V. I. VERNADS'KYI. 1918)

Separate entries of May — July, 1918, from the diary of V. I. Vernads'kyi, which are being published, describe the initial stage of the work for setting up the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, the organization of a national higher school, conceptual views of Vernads'kyi on the structure of the Academy of Sciences, focus on the important meeting of V. I. Vernads'kyi with M. S. Hrushevs'kyi in connection with possible cooperation, and give an insight on his political life.

Given is a description of the 1918 diary in general, and an analyses of the conceptual differences between Vernads'kyi and Hrushevs'kyi as to the building of the Ukrainian Academy of Sciences.

Ihor Hyrych, Serhii Kirzhaiev (Kiev)

TO THE HISTORY OF THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES. BETWEEN MIKHAILO HRUSHEVS'KYI AND AHATHANHEL KRIMS'KYI

("Personal Opinion of Academician M. Hrushevs'kyi to the Protocol on the Joint Sitting of the Ukrainian Academy of Sciences from October 17, 1927")

The publication "Osibna Hadka" of Academician M. Hrushevs'kyi reveals the complicated relations within the All-Ukrainian Academy of Sciences, demonstrates the conflict between the Administration and the Presidium of the All-Ukrainian Academy of Sciences in the person of A. Krims'kyi and S. Efremov and the Historic Section and its commissions and faculties, headed by M. Hrushevs'kyi. An attempt has been made in the preface to follow the development of business and scientific relations between A. Krims'kyi and M. Hrushevs'kyi during two decades of the 20th century, using the protocols of the general academical sittings of the Academy of Sciences, other auxiliary materials from the manuscript department of the Central Scientific Library of the Ukrainian Academy of Sciences.

Vasil' Ul'ianovs'kyi (Kiev),
Svitlana Abrosimova (Dnipropetrovs'k)

IA. P. NOVITS'KYI'S LETTERS TO D. I. IAVORNITS'KYI

Discovered and published for the first time are the letters of the well-known Zaporozhian Cossack antiquities expert Ia. P. Novits'yki to the historian on the Cossack state D. I. Iavornits'kyi. They demonstrate the creative laboratory of both scholars, the system for collecting material, contain facts for studying the ethnographic trend in Ukrainian historiography and elucidate a whole range of pages on the life and activity, and friendship of these two Zaporozhian Cossack experts. Given in the preface is a short biography and nature of the scientific efforts of Ia. P. Novits'kyi, the history of his archive, collections, and library; given is a brief review of the discovered materials of the collection and archive of the scholar.

Maryna Mukhina (Kiev)

THE GALICIAN REVOLUTIONARY COMMITTEE (GALREVCOM) AND GALICIANS

To the Question on the Place of the Intellectuals in the Social Life of Ukraine in 1920—1930

The publication of letters by the Chairman of the Galician Revolutionary Committee V. Zatons'kyi of September 6, 1920 to the leaders of the Russian and Ukrainian Soviet Republics, containing and account on the state of affairs for the esta-

blishment of Soviet power on the territory of Galicia occupied during the war with Poland, and character references of the leading figures of these events (A. Baral (Savka), M. Baran, V. Hadzins'kyi, F. Konar (Palashchuk), M. Levyts'kyi, K. Lytvynovych, O. Palliv, V. Poraiko, I. Siak, O. Ustyianovych, and others).

Observed preface and commentaries are the political careers of those mentioned in the published letters, representatives of the Ukrainian radical intellectuals whose names till only just recently were not mentioned.

Ivan Svarnyk (L'viv)

LITTLE KNOWN PAGES FROM THE HISTORY OF THE "GOLDEN SEPTEMBER"

Published are copies of accounts on the course of elections to the Ukrainian National Assembly in October, 1939 in the regions of Western Ukraine. This information was declassified only in 1989 by the fund of the Central Historical Archives of the Ukrainian SSR in L'viv. Now the documents are being circulated in scientific circles which significantly supplement. and in a number of cases, fundamentally change the interpretation of the 1939 events established by Soviet historic science. The publication orientates toward the study of the entire complex of sources on the pre-history and holding of the National Assembly, housed, as assumed by the author, in the archives of Kiev and Moscow.

Raisa Maiboroda, Valentyna Shandra (Kiev)

INDICES OF ARCHIVE RESEARCH AND ARCHEOGRAPHIC PUBLICATIONS

Given are the indices to the periodicals of the forerunner to the present-day commission — Archeographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences — "Ukrains'kyi Archeohrafichnyi Sbirnyk and "Ukrains'kyi Arkhiv", which were put out in Kiev in 1926—1931 under the editorship of M. S. Hrushevs'kyi. Published also are indices to the periodical of the Scientific Society named after Taras Shevchenko — "Ukrains'ko-Rus'kyi Arkhiv" and to the "Zbirnyk prats' Evreiskoii istoryko-arkcheohrafichnoii komissii" put out in 1928—1929. The article also includes indices to the collection of the Archive Department of the Ukrainian SSR Council of Ministers and the Institute of History of the Ukrainian Academy of Sciences, "Istorychni dzherela ta iikh vykorystannia" (1964—1972), which published material on source study. With the permission of the author also published are indices to the "Arkhivnoe delo" magazine compiled by I. Ia. Serhienko.

Olena Nesina (USA)

UKRAINIAN RESEARCH AND DOCUMENTARY CENTRE IN NEW YORK

Given is information concerning the setting up at the end of 1980's of a Ukrainian Research and Documentary Centre, its main task and program. Reviewed are the main archive materials on the 20th-century history of Ukraine, collected (in copies and often in the original). Singled out are the new trends in the activity of the center for collecting material on the present-day life in Ukraine, recollecting of eyewitnesses of the past, etc. Described are the collections of newspapers, photos, the creation of a unified archive catalogue, and the publishing activity of the Ukrainian Research and Documentary Center.

Arkadii Joukovsky (France)

THE SYMON PETLIURA UKRAINIAN LIBRARY IN PARIS

Given is an account of the history of the creation and re-creation of the library, its prewar and postwar funds, book collection, museum and archive. Described are scientific, publishing and cultural-enlightening activities of the library on problems of Ukrainian studies.

Ihor Hyrych, Maryna Stetsenko
Valentina Shandra (Kiev)

DOCUMENTAL PUBLICATIONS AND PERIODICALS ON THE HISTORIOGRAPHIC HERITAGE (1985—1990)

This is the first attempt to make a graphic analysis of archeographic publications, published in the last five years, as well as to analyze their scientific significance, examine new tendencies in the preparation of historic documents for publication, as well as historic research.

ЗМІСТ

3. ПУБЛІКАЦІЇ

4. БІБЛІОГРАФІЯ. КРИТИКА. ІНФОРМАЦІЯ

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY

2. STUDY OF SOURCES. RELATED SCIENCES

From Reports on the Ist Congress of the International Association of Ukrainian Studies

3. PUBLICATIONS

4. BIBLIOGRAPHY. CRITICISM. INFORMATION

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 1

Київ, видавництво «Наукова думка», 1992

Оформлення художника *Г. М. Балюна*
Художній редактор *Г. О. Сергеєв*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *Л. В. Малюта, Л. М. Тварковська*

Здано до набору 31.12.91. Підп. до друку 31.08.92.
Формат 70×100/16. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Фіз. друк. арк. 29,5+0,25 арк. вкл.
Ум. друк. арк. 42,32. Зам. 2—1080.

Видавництво «Наукова думка»,
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057 Київ 57, вул. Довженка, 3.

в Жовківській книжковій друкарні. 292310, Жовква, Львівської обл., вул. Василіанська, 8. Зам. 1978.